سەرجەم بەرهەمەکانی
دکتۆر کەمال مەزهەر

بەرگی یەکەم

ئامادەکردنی

دکتۆر جەبار قادر   دکتۆر دڵشاد مەحموود
دکتۆر ئازاد عوبێد   دکتۆر کامەران محەمەد

هەولێر ٢٠٢٢

لەسەر ئەرکی ڕێزدار نێچیرڤان بارزانی
سەرۆکی هەرێمی کوردستان
چاپ کراوە

* ناوی کتێب: سەرجەم بەرهەمەکانی - دکتۆر کەمال مەزهەر- بەرگی یەکەم
* ئامادەکردنی: لیژنەی کۆکردنەوەی نووسین و بەرهەمەکانی پ. د. کەمال مەزهەر
* گشت کارە هونەرییەکان و سەرپەرشتی چاپ: عوسمان پیرداود کواز
* وێنەی سەر بەرگ: هونەرمەند نورەدین جاف
* چاپی یەکەم - هەولێر - ٢٠٢٢
* تیراژ: (١٠٠٠) دانە
* چاپخانە: چاپخانەی دانیشفەر- هەولێر
* لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانەکان ژمارەی سپاردنی (٩١٨) ساڵی (٢٠٢٢)ی پێ دراوە.
* نرخ (٦٠،٠٠٠) دینار

بەرگی یەکەم:

ئەم کتێبانە لەخۆ دەگرێت:

* کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا.
* مێژوو کورتە باسێکی زانستی مێژوو و کورد و مێژوو.
* خەباتی ڕزگاریخوازی کورد و ئازەر لە ئێراندا.

پێشەکی

مایەی شانازی لیژنەی تایبەتی کۆکردنەوە و بڵاوکردنەوەی بەرهەمە زانستی و ڕووناکبیرییەکانی مێژوناسی ناودار و پەروەردەکاری گەورەی کۆچکردوو پرۆفیسۆر دکتۆر کەمال مەزهەرە، سەرجەم بەرهەمەکانی لە (١٠) بەرگدا بە هەردوو زمانی کوردی و عەرەبی بخاتە بەردەستی خوێنەرە بەڕێزەکان. لەو دە بەرگە شەشی یەکەمیان بە زمانی کوردیین و ئەوانی دیکەشیان، واتا لە حەوتەمەوە تا دەیەم بە زمانی عەرەبیین. ئەمە بەشی یەکەمی ئەو پرۆژە گەورەیەیە کە ئامانجەکەی ئەوەیە سەرجەم کارە زانستی و ڕووناکبیرییەکانی کۆبکاتەوە و سەرلەنوێ لە چاپیان بداتەوە.

دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد پێشەنگی لێکۆڵەرانی مێژووی نوێی کورد و کوردستانە و بگرە بە دامەزرێنەری قوتابخانەیەکی تایبەتیی مێژوویی کورد دەژمێردرێت؛ چونکە لە حەفتاکانی سەدەی ڕابردووەوە چەندین نەوە بۆ یەکەمین جار لە ڕێگەی لێکۆڵینەوە مێژووییەکانی ئەوەوە سەبارەت بە کورد و کوردستان ئاشنای میتۆدی زانستی بوون لە بواری مێژوودا، کە پێشتر پێی ڕانەهاتبوون. تا ئەو ڕۆژانە خوێنەرانی کورد بەو چیرۆک و ئەفسانانە ڕاهاتبوون کە باسیان لە مێرخاسی و ئازایی میر و سەرکردە خۆجێییەکانیان دەکرد و ئەوانەیان بە سەرچاوە و بەڵگەی مێژوویی دادەنا. کتێب و وتارە مێژووییەکانی دکتۆر کەمال مەزهەر کارێکی وایان کرد، خوێنەرانی ئاسایی و ڕووناکبیرانی نەوەی نوێی کورد، مێژوویان لە لا خۆشەویست بێت و هەوڵبدەن توانای خۆیان بۆ لێکدانەوەی مێژووی نەتەوە ستەملێکراوەکەیان بخەنەگەڕ، ئەوە سەرباری ئەوەی کە دکتۆر کەمال دەورێکی گەورەی هەبوو لە هاندانی چەندین خوێندکار لە بەشەکانی مێژووی زانکۆکان بۆ تەواوکردنی خوێندنی باڵا لە بواری مێژوودا لە ناوەوە و لە دەرەوەی عیراق. جگە لەوەش وانەکانی بۆ قوتابیان کە زۆربەیان کوردیش نەبوون هەمان دەوریان هەبوو لە ڕووکردنە خوێندنی باڵا بۆ خوێندنی مێژوو بە ڕێبازێکی زانستی، ئەو شاگردانە بە درێژایی تەمەنیان و کاروانی زانستییان بە دڵسۆزی و وەفاداری بۆ مامۆستای گەورەیان مانەوە. ئەم کارانەی

تەنیا خوێندکارانی کوردی نەدەگرتەوە، بەڵکو هەموو ئەو خوێندکارانەشی دەگرتەوە کە سەرپەرشتی نامە و تێزەکانی کردوون یان بۆ پرس و ڕاوێژ ڕوویان لێی ناوە بۆ هەڵبژاردنی بابەتی لێکۆڵینەوە و پرۆژەی توێژینەوە زانستییەکانیان.

دکتۆر کەمال بەردەوام ئەوەی دووپات دەکردەوە کەوا بواری مێژووی کورد وەک کێڵگەیەکی نەکێڵراو و نەچێندراوە، بۆیە ئەو ئەرکە مەزنە پێویستی بە چەندین نەوەی توێژەر هەیە بۆ ئەوەی بەشێکی بەجێبێنن. دکتۆر کەمال زۆر بەوە دڵخۆش بوو کاتێ ئاوڕی دواوەی دەدایەوە بەرهەمی کاری پەروەردەیی خۆی دەبینی، کە چەندین توێژەر و پسپۆڕ لە بواری مێژووی کورددا لەوانەی ڕاستەوخۆ بەشداریی لە پێگەیاندنیاندا کردبوو خەریکی کارکردنن لەسەر مێژووی کورد و کوردستان. ئەوانەی سەرپەرشتی نامە و تێزە زانستییەکانیانی کردبوو یا لە ڕێی کتێب و وتار و توێژینەوە مێژووییەکانییەوە کاریگەری لەسەر دانابوون. بەرهەمی زانستیی دکتۆر کەمال مەزهەر جێی بایەخی کۆڕ و ناوەندی بەرفراوانی خوێنەران و ڕووناکبیرانی کورد و عێراقییەکان بوو.

گومان لەوەدا نییە کە کۆکردنەوە و ساغکردنەوەی سەرجەم بەرهەمەکانی مێژووناسێکی پڕ بەرهەمی وەک کۆچکردوو دکتۆر کەمال مەزهەر پێویستی بە پاڵپشتی و هاوکاریی چەندین توێژەر و ڕووناکبیر هەیە، تەنانەت ئەوە ئەرکی دامەزراوەیەکی تایبەتمەندە لەگەڵ چەندین کادیری زانستی و کارگێڕی تەرخانکراو بۆ ئەو کارە، نەک ئەرکی لیژنەیەکی خۆبەخشی چوار کەسیی، کە لێرە و لەوێ کار دەکەن و سێ کەسیان لە هەمان کاتدا مامۆستای زانکۆن و دەبێ سەرقاڵی وانە وتنەوەو و کاری زانستیی خۆیان بن.

ئەم لیژنەیە بەر لە کۆچی دوایی زانای گەورەمان بە چەند ڕۆژێک پێکهات، بە مەبەستی کۆکردنەوەی کارە زانستی و ڕووناکبیرییەکانی و پۆلێنکردنیان و پاشان لە چاپدان و بڵاوکردنەوەیان. لیژنەکە پێی باشە کۆی بەرهەمەکانی خوالێخۆشبوو بەم شێوەیەی خوارەوە بەسەر شەش بەشدا

دابەش بکات:

بەشی یەکەم: کە بە خۆشحاڵییەوە وا دەیخەینە بەردەستی خوێنەران، کە هەموو کتێبە بڵاوکراوەکانی بە هەردوو زمانی کوردی و عەرەبی لە دە بەرگدا دەگرێتە خۆ. سەرلەبەری لاپەڕەکانی ئەم بەشە حەوت هەزار و دوو سەد و پەنجا لاپەڕەن.

بەشی دووەم: ئەو لێکۆڵینەوە زانستی و وتارانەن کە لە گۆڤار و ڕۆژنامە کوردی و عەرەبییەکاندا بڵاوی کردوونەتەوە. لێژنەکەمان بەشێکی لەو وتارانە بەدەستهێناوە و وێنەیانی گرتووە، بەڵام لەم بوارە هێشتا کاری زۆر ماوە، پێویستی بە هاوکاری ژمارەیەکی زیاتر لە ئەندامانی لێژنەی سەرپەرشتیار هەیە.

بەشی سێیەم: ئەم بەشە ئەو کارە زانستی و رۆژنامەوانییانەی دکتۆر کەمال مەزهەر دەگرێتەوە کە بە زمانی ڕووسی نووسیونی و بڵاوی کردوونەتەوە و خۆیان لە هەزار و پێنج سەد لاپەڕە دەدەن. ئەمانەیان پێویستە بکرێن بە کوردی، لێژنە هەنگاوی یەکەمی بۆ ئەمە ناوە. لە بەسەرکردنەوەی لیستی دانراو و توێژینەوەکانیدا بۆ لێژنەکە دەرکەوت کە هەندێ لەم توێژینەوە و وتارانە لە کاتی خۆیدا خوالێخۆشبوو کردوونی بە کوردی یان عەرەبی یانیش لە توێژینەوە و لێکۆڵینەوەکانی دواتری خۆیدا بەکاری هێناون.

بەشی چوارەم: ئەم بەشەیان تەرخانکراوە بۆ کۆکردنەوەی ئەو پێشەکییانەی بۆ ژمارەیەکی بەرچاو لە کتێب و دانراوی توێژەرانی کورد و عەرەب نووسیوونی، وێڕای ئەو یادداشتنامانەی کە بۆ بڵاوکردنەوە ئامادەی کردوون و پێشەکی بۆ نووسیون. ئەو پێشەکییانە زانیاری و لێکدانەوەی گرنگیان تێدان و وا پێویست دەکات بایەخ بە کۆکردنەوەیان بدەین لە زیاتر لە بەرگێکدا.

بەشی پێنجەم: لێژنە هەوڵدەدات ئەم بەشە بۆ ئەو دیمانە و دیدار و چاوپێکەوتنە ڕۆژنامەوانیانە تەرخان بکات کە لەگەڵ دکتۆر کەمالدا کراون، کە تێیاندا بیروبۆچوون و لێکدانەوەکانی بۆ زۆر پرسی زانستی

هەواڵنامەی کتێب

و هزری و ڕووناکبیری دەربڕیون. ئەمانە شایەتی بۆ ئەوە دەدەن کە ئاگاداریی بەرفراوانی لەمەڕ پرسەکان هەبووە و ڕاستیی و دروستیی گەلێ لە بۆچوونەکانی و قووڵیی لێکدانەوەکانی دەردەخەن. ئەمەشیان بابەتگەلێکی دەوڵەمەندن؛ بۆ توێژینەوە و لێکدانەوە لە بیروبۆچوونە هزری و ڕووگە ڕووناکبیرەکانی.

بەشی شەشەم: بە ئومێدی ئەوەین ئەم بەشەیان هەموو ئەو نووسینانە بگرێتەخۆ کە لەبارەی کۆچکردووەوە نووسراون و بڵاوکراونەتەوە، جا چ کتێب و نامەی ماستەر و تێزی دکتۆرا بن یان لێکۆڵینەوە و وتار کە لە سەروبەندی کۆچکردنی یان لە بیرەوەری یەکساڵەی کۆچی دوایی گوتران. پێمانوایە ئەو نامەی ماستەر و کارنامەی دکتۆرایانە کە پرۆفیسۆر دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد سەرپەرشتی کردوون و بەپێی ڕێنماییەکان توێژینەوەی هاوبەشن، لەم بەشەدا جێیان بکەینەوە. کۆچکردوو لە دارشتنی کاری زانستی خوێندکارانیدا داهێنەر بوو، لە پرۆژەی ماستەرنامە و کارنامەکانی دکتۆرا لە بیرۆکە و ناوونیشانی بابەت و پلانی لێکۆڵینەوە بگرە تا دەگەیشتە لێکدانەوە و ڕێکخستنیان، بۆیە بە پێویست زانرا پێرستێک بە ناوونیشانی ئەو نامەی ماستەر و کارنامەی دکتۆرایانەی کە سەرپەرشتی کردوون و ناوی خوێندکار، و ئاستی کارەکە و مێژووەکەیان لەم بەشەدا جێگە بکرێنەوە. جێی خۆیەتی لێرە ئاماژە بە بەشداریی پڕجۆش و دەوڵەمەندانەی دکتۆر کەمال بکەین لە گفتوگۆی دەیان نامەی ماستەر و کارنامەی دکتۆرادا کە پڕ بوون لە زانیاری دەگمەن و بیرۆکەی هێژا. لەبەر ئەوەی ئەو گفتوگۆیانە بە وێنە و دەنگ تۆمار کراون؛ هەوڵدەدەین پەیوەندی بە لایەنی پەیوەندیدارەوە بکەین بۆ ئەوەی ئەو تۆمارانە دەست بخەین، لە داهاتوودا بخرێنە سەر کاغەز و لە چوارچێوەی سەرجەم بەرهەمەکانیدا بڵاو بکرێنەوە. هەروەها لیژنەی تایبەت پەیوەندی بە خوێندکارە بەتواناکانی کۆچکردووەوە دەکات بۆ ئەوەی وتاری بابەتیانە سەبارەت بە شێوازی وانەوتنەوەکانی بنووسن.

لیژنەی تایبەت کە لەم بەڕێزانە پێکهاتووە: پرۆفیسۆر دکتۆر جەبار قادر، پرۆفیسۆر دکتۆر ئازاد عوبێد سالح، پرۆفیسۆری یاریدەدەر دکتۆر دڵشاد مەحموود عەبدولڕەحمان، پرۆفیسۆری یاریدەدەر دکتۆر کامەران محەمەد حاجی، لە ساڵی یەکەمی تەمەنیدا بیبلیۆگرافیایەکی سەرەتایی بۆ سەرجەم کارە زانستی و ڕووناکبیرییەکانی کۆچکردوو دکتۆر کەمال مەزهەر ئامادە کردووە، ئەوە وێڕای ئامادەکردنی کتێبە دانراو و وەرگێڕانەکانی بە هەردوو زمانی کوردی و عەرەبی بۆ چاپ، کە ئەم بەشەیە وا لێرەدا دەیخەینە بەردەستی خوێنەران و توێژەران.

خۆشبەختانە ئەندامانی لیژنەکە دەستیان گەیشت بە بەشێکی گرنگ لە نووسین و بەرهەمەکانی دکتۆر کەمال مەزهەر کە لە کتێبخانە تایبەتییەکەی خۆیدا پارێزراون. ئەوەی لەوێدا کەوتە بەرچاویان وێنەیان گرتن و هەندێ کاریان لەسەر کراوە. هاوڕێ و دۆستانیش لە دەرەوەی لیژنەکە لە هەبوونی کۆمەڵێ وتار و توێژینەوە و کتێب کە پەیوەندییان بە کۆچکردووەوە هەیە ئاگاداریان کردینەوە. بەشێکیش لەو توێژینەوە، وەرگێڕان، لێدوان یان ئەو نووسینانەی خوێندکارەکانی و مامۆستاکانیان و هەڤاڵانی کۆچکردوو لەبارەی ژیانی تایبەتی و زانستی ئەوەوە نووسیوویانە دۆسیی تایبەتییان بۆ ڕێکخراون. لیژنە ژمارەیەک وتار و توێژینەوەی مامۆستای کۆچکردوویان تایپ کردووەتەوە و بە وردی پێیانداچوونەوەتەوە و هەڵەچنیان بۆ کردوون.

لیژنەکە دوابەدوای بڵاوکردنەوەی سەرجەمی کتێبەکانی بە کوردی و عەرەبی، کە ئەم بەشەی پرۆژەکە پێکدێنن، کۆشش بۆ تەواوکردنی بەشەکانی دیکەی ئەم پرۆژە زانستی و ڕووناکبیرییە گەورەیە دەکات؛ ئەم کارە بۆ خزمەتی ڕاستی و مێژووە و بەرز ڕاگرتنی بەخششی ئەم مرۆڤە مێژووزان و پەروەردەکارە مەزنەی نەتەوەی کورد کە بەدەگمەن هاوشێوە و هاوتای دووبارە دەبێتەوە. لێرەوە لیژنەی سەرپەرشتیار داوا لە توێژەران و ئەو خوێنەرانە دەکات کە بایەخ بە بەرهەم و داهێنانەکانی ئەم پیاوە مەزنە دەدەن دەستی یارمەتی بۆ لیژنەکە درێژ بکەن و هەر گۆڤار و ڕۆژنامەیەکیان لە لا پەیدا دەبێ کە لێکۆڵینەوە، وتار یان دیدار و چاوپێکەوتنی

ڕۆژنامەوانی بڵاوکراوەی کۆچکردوویان لە لایە، بیخەنە بەردەستی لیژنەکە. بێگومان هاوکاری و یارمەتی هەمووان لەم بارەیەوە دەبێتە بنەما و بناغە بۆ دامەزراندنی کتێبخانەیەکی مێژوویی و مۆزەخانەیەکی تایبەت بە کۆچکردوو کە دەکرێ هەرچی پەیوەندی بەوەوە هەبێت تێیدا کۆبکرێتەوە و بپارێزرێت. دابەشکردنی کتێب و بەرهەمەکانی کۆچکردووی گەورە لە ڕووی بابەت و ژمارەی لاپەڕەکانەوە بەسەر بەرگەکانی ئەم چاپەدا کێشەیەکی هەندێ ئاڵۆز بوو لە بەردەم لیژنەکەدا، لەم بارەیەوە گفتوگۆی زۆر کرا تا ئەوەی لە کۆتاییدا لەسەر ئەم شێوە دابەشکردنەی خوارەوە گیرسایەوە:

بەرگی یەکەم: "کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا"، "مێژوو- کورتە باسێکی زانستی مێژوو و کورد و مێژوو"، "خەباتی ڕزگاریخوازی کورد و ئازەر لە ئێراندا".

بەرگی دووەم: "تێگەیشتنی ڕاستی و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسیی کوردیدا"، "چەند لاپەڕەیەک لە مێژووی گەلی کورد - بەرگی یەکەم".

بەرگی سێیەم: "چەند لاپەڕەیەک لە مێژووی گەلی کورد - بەرگی دووەم".

بەرگی چوارەم: وەرگێڕانی کوردیی کتێبی: "وردبونەوەیەکی مێژوویی دەربارەی مەکیاڤیللی و مەکیاڤیللیزم"، "ڕێنیسانس لەگەڵ باسێکی تر بە ناونیشانی ئەدیب و ئەرکەکانی قۆناغ"، "ئافرەت لە مێژوودا- کورتە باسێکی مێژوویی و کۆمەڵایەتی"، "چینی کرێکارانی عێراق - دروست بوون و سەرەتای بزووتنەوەی".

بەرگی پێنجەم: "کورد و کوردستان لە بەڵگەنامە نهێنییەکانی حکوومەتی بەریتانیادا - بەرگی یەکەم".

بەرگی شەشەم: "کورد و کوردستان لە بەڵگەنامە نهێنییەکانی حکوومەتی بەریتانیادا - بەرگی دووەم".

بەرگی حەوتەم: وەرگێڕانی عەرەبیی کتێبی: "كردستان في سنوات الحرب العالمية الأولى" و کتێبی "كركوك وتوابعها حكم التأريخ والضمير- دراسة وثائقية عن القضية الكردية في العراق".

بەرگی هەشتەم: "دراسات في تاريخ إيران الحديث والمعاصر"، "أضواء على

قضايا دولية في الشرق الأوسط"، "النهضة".
بەرگی نۆیەم: "صفحات من تاريخ العراق المعاصر- دراسات تحليلية"، "الطبقة العاملة العراقية- التكون وبدايات التحرك"، "ثورة العشرين في الإستشراق السوفيتي"، "رأي للمناقشة: الإطار الزمني لتأريخ العراق الحديث والمعاصر".
بەرگی دەیەم: "دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية"، "إنتفاضة عام ١٩٢٥ الكردية في تركيا - دراسة تحليلية"، "حول مسألة الإقطاع بين الكرد"، "ميكافيلي والميكافيلية"، "محاضرات في تاريخ الدول الكبرى بين الحربين العالميتين". وەک لەسەرەوە ئاماژەی پێکرا، شەش بەرگی یەکەمی بە زمانی کوردین و چوار بەرگی دواییش بە زمانی عەرەبیین.

لە کۆتاییدا لیژنەکەمان سوپاسی هەموو ئەو ناوەند و بەڕێزانە دەکات کە ئامادەییان دەربڕی پشتگیری مادی یا مەعنەوی لە پرۆژەکە بکەن، دیارە بە ژمارە زۆرن، لە پێشەوەشیان سەرۆکی ئەکادیمیای کوردی پرۆفیسۆر دکتۆر عەبدولفەتاح بۆتانی، کە ژوورێکی تایبەتی بۆ ئەم لیژنەیە لە ئەکادیمیا تەرخان کرد. هەروەها سوپاسی دۆستی هێژا پرۆفیسۆر دکتۆر عیماد جەواهیری دەکەین کە تێبینی و سەرنجەکانی ڕۆڵی گرنگیان هەبوو لە زیادکردنی تەوەرێکی نوێ بۆ بەشی شەشەمی پرۆژەکە. هەروەها سوپاسی هەموو ئەو بەڕێزانە دەکەین کە ئەرکیان کێشا و لیژنەکەیان لە وتار و لێکۆڵینەوەکانی کۆچکردوو ئاگادار کردەوە. هەروەها لیژنەکە سوپاسی مامۆستا جەلال زەنگابادی دەکات کە دڵسۆزانە بۆ سەرخستنی پرۆژەکە بە باشترین شێوە کار دەکات.

لیژنەی تایبەت بە کۆکردنەوە و
بڵاوکردنەوەی بەرهەمەکانی دکتۆر
کەمال مەزهەر

له چاپکراوه‌کانی کۆڕی زانیاری کورد

د. که‌مال مه‌زهه‌ر ئه‌حمه‌د

هه‌واڵنامه‌ی کتێب

چاپخانه‌ی کۆڕی زانیاری کورد - به‌غداد ١٩٧٥

ره چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد

د. کەمال مەزهەر ئەحمەد

کوردستان

لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا

هەواڵنامەی کتێب

چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد - بەغدا

١٩٧٥

پێشەکی

بە داخەوە تا ئێستە بە قووڵی و بە شێوەیەکی ڕێکوپێک و زانستییانە لە هیچ قۆناغێکی مێژووی گەلی کورد نەکۆڵراوەتەوە. ڕەنگبێ بتوانین تا ڕادەیەک مێژووی نوێی (بە تایبەتی سەدەی نۆزدە) و چەند ڕوویەکی بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد لەم حوکمە دەرهاوێژین[1]. دیارە بێ لێکۆڵینەوەیەکی وا قووڵی هەموو قۆناغەکانی مێژووی کورد و کوردستان ئەڵقەیەکی ون بووی گرنگ لە لێکۆڵینەوەی مێژووی سەردەمی جیاوازی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا دەمێنێتەوە و زۆر پرسیاری زانستی گرنگیش هەر وا بێ وەڵام دەبن.

ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهان یەکێکە لەو قۆناغانەی مێژووی

---

(1) کوردناسانی سۆڤیەت، بە تایبەتی ن. أ. خالفین و م. س. لازەرێڤ و جەلیلی جەلیل، لە گەلێک ڕووی گرنگی مێژووی کورد لە سەدەی ڕابوردوودا کۆڵیونەتەوە. یەکێک لە هۆ یارمەتیدەرە گرنگەکانی ئەم کوردناسانە بریتییە لە دەوڵەمەندی ئارشیفەکانی سۆڤیەت بە هەواڵ و بەڵگەی گرنگ لە بارەی ئەو قۆناغەی مێژووی کوردەوە چونکە ئەو سەردەمە ڕووسیا بایەخێکی زۆری بە کوردستان دابوو. هەر لە سۆڤیەتدا لە چەند ڕوویەکی بزووتنەوەی نەتەوەیی کوردیش کۆڵراوەتەوە.

کورد پێك دەهێنن کە تا ئێستە پێویستیان بە لێکۆڵینەوەی قووڵە. لەو پلانەدا کە ڕۆژهەڵاتناسانی سۆڤیەت بە دەستیانەوە بوو لە بارەی مێژووی گەلی کوردەوە بینووسن، شوێنێکی تایبەتی بۆ ئەم باسە دانرابوو. کاتی خۆی لێکۆڵینەوەی ئەو بەشە لەگەڵ چەند بەشێکی تردا بە دانەری ئەم کتێبە سپێردرا و ئەوە بۆ خۆی بووە سەرەتای بایەخ پێدانی بەم قۆناغە.

ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهان (١٩١٤ ـ ١٩١٨) یەکێك لە ڕووداوە هەرە گرنگەکانی گێتی پێك دەهێنن. کارەسات و ئەنجامەکانی ئەم شەڕە هەموو جیهانیان گرتەوە و بوونە هۆی ئاڵوگۆڕی گەورە لە ژیانی زۆربەی گەلاندا. بەڵام ئاگری شەڕی یەکەم و ئەنجامەکانی لە هەموو لایەك زیاتر وڵاتانی ئەورووپا و ڕۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاست و بە ڕادەیەکی کەمتر باکووری ئەفریقایان گرتەوە کە بووبوونە جەنگەی شەڕ.

دیارە کوردستانیش وەك بەشێکی گرنگ لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست جێگەیەکی دیاری لە شەڕی یەکەمدا هەبوو. ڕووداو و ئەنجامەکانی شەڕ کارێکی گەورەیان کردە سەر ژیان و دواڕۆژی گەلی کورد. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا مێژووی «کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا» تا ئێستە بە تەواوەتی دەرس نەکراوە و وەك قۆناغێکی تایبەتی لە کارێکی سەربەخۆدا نەخراوەتە بەر چاو.

شتێکی ئەوتۆ بە زمانی کوردی لە بارەی ئەم باسە گرنگەوە نەنووسراوە. مێژوونووسانی کورد مامۆستایان ئەمین زەکی و ڕەفیق

هەواڵنامەی کتێب

حیلمی و حەسەنی حوزنی موکریانی[2] (بە تایبەتی یەکەمیان) تەنها باسی لایەک لەو دەرد و ئازار و برسێتی یە زۆرەیان کردووە کە گەلی کورد لە ساڵەکانی شەڕدا تووشی هات . دیارە هەر ئەو لێنەکۆڵینەوەیەش بۆتە هۆی ئەوەی نەک گەلی کورد بە گشتی ، بەڵکو تەنانەت خوێندەوارەکانیشی ئاگاداری ئەو قۆناغە گرنگەی مێژووی میللەتەکەیان نەبن . هەر بۆ نموونە بە دەگمەن کوردی وا هەیە شتێکی ئەوتۆ سەبارەت بە دەوری کورد لە کوشتارەکانی ئەرمەندا بزانێ لە کاتێکدا کە دەیان کتێبی ئەوروپایی و هی تر لەو باسە دواون . ئەمە بۆ خۆی ـ جگە لە گەلێک هۆی زانستی ـ بایەخێکی تایبەتی دەدەن بە لێکۆڵینەوەی مێژووی پڕ لە ڕووداو و دەرس و ئاڵوگۆڕی کورد لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمدا .

لەبەر ئەوەی لەشکری ڕووس لە ساڵەکانی ئەو شەڕەدا گەیشتۆتە هەموو ناوچەکانی کوردستان و لە هەموویاندا لەگەڵ لەشکری عوسمانیدا تووشی شەڕ بووە ، لەبەر ئەوە ئارشیفەکانی یەکێتی سۆڤیەت پڕن لە بەڵگە و زانیاری بە نرخ لە بارەی ڕووداوەکانی ئەو سەردەمەی کوردستانەوە . هەر ئەمەش بۆ خۆی ڕێگەی بە کوردناسی سۆڤیەتی م. س. لازەرێڤ داوە بتوانێت بە قووڵی لە زۆر ڕووی مێژووی کورد لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمدا بکۆڵێتەوە . هەروەها ئەکادیمی گەردلێڤسکی[3] کە بەر لە شەڕ و لە ساڵەکانی

(٢) ناوی بەرهەمەکانی ئەم نووسەرانە و ئەوانی تر لە کتێبەکەدا هاتووە .

(٣) بڕوانە ل ٩٨ پەراوێزی ١٤ .

شەڕدا بە زۆر ناوچەی کوردستان و ئەرمینیادا گەڕاوە گەلێک شتی بایەخدار و نایابی بڵاوکردۆتەوە . بەرهەمی ئەم دوو زانایە و ژمارەیەکی تر لە ڕۆژهەڵاتناسانی سۆڤیەت یاریدەیەکی زۆری دانەری ئەم کتێبەیان داوە بۆ لێکۆڵینەوەی چەند ڕوویەکی گرنگی مێژووی کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا .

سەرچاوە ئینگلیزیەکانیش بایەخێکی زۆریان بۆ ڕوون کردنەوەی گەلێک باسی گرنگ هەیە ، بە تایبەتی ئەوانەیان کە پەیوەندییان بە کوردستانی عیراقەوە هەیە ، چونکە ، وەک ئاشکرایە ، ئینگلیزەکان بایەخی زیاتریان پێ دەدا . جگە لەوە لەشکری ئینگلیز تەنها بە چەند ناوچەیەکی کەمی ئەم بەشەی کوردستان گەیشت ، ئەویش لە دەوروبەری کۆتایی شەڕدا . لەبەر ئەوە زوربەی سەرچاوە ئینگلیزیەکان تەنها باسی کوردستانی عیراق ئەکەن و بە دەگمەن شتێکی ئەوتۆیان لە سەر پارچەکانی تری کوردستان لە ساڵەکانی شەڕدا تیا دەبینرێ . لەگەڵ ئەوەشدا دەتوانرێ بۆ ڕوون کردنەوەی زۆر باس کەڵکێکی باش لە نووسینەکانی ئارنۆلد ویلسن و ئەدمۆندس و ماسۆن و چەند نووسەرێکی تری ئینگلیز وەربگیرێ . جگە لەوە سەرچاوە ئینگلیزیەکان پڕن لە بەڵگە لە بارەی بایەخ پێدانی دەوڵەتە گەورەکانەوە بە کوردستان چ لە ساڵەکانی شەڕ و چ بەر لە شەڕدا .

بە زمانی عەرەبیش سەرچاوەی کەڵکدار هەیە ، بەڵام ئەمانیش زیاتر باسی کوردستانی عیراق دەکەن . بە وێنە کتێبەکەی شوکری

مەحمود نەدیم تەنها بۆ باسی شەڕی لەشکری تورك و ڕوس لە بەرەی شەڕی سلێمانی و خانەقین و ڕەواندوزدا تەرخان کراوە. لەم قوژبن و ئەو قوژبنی کتێبی تری عەرەبی دا جاروبار هەندێك زانیاری بەکەڵك لە بارەی کوردەوە دەکەوێتە بەر چاو .

بەم جۆرە نەبونی سەرچاوەی باوەڕ پێ کراو یەکێکە لە کۆسپە هەرە گەورەکانی لێکۆڵینەوەی مێژوی کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا . بەشێکی زۆر لە ڕوداوەکانی ئەو ساڵانە بە دەگمەن شتیان لە بارەوە دەست دەکەوێ ، بە تایبەتی خەباتی کورد کە لەبەر ئەوە زۆر نوسەر وایان داناوە گوایە ئەو خەباتە بە هۆی شەڕەوە وەستاوە .

وەك لە ســـەرەتای ئـەم پێشـەکیەدا وتمـان ، مێژوی کورد وەنەبێت تەنها لێی نەکۆڵرابێتەوە و بەس ، بەڵکو لە هەمان کاتدا بەشێکی زۆر لەو نوسینە کەمانەش کە لەبارەیەوە نوسراون ، بۆ شێواندنی ، نەك بۆ لێکۆڵینەوەی ، تەرخان کراون . لەبـــەر ئەوە زۆر جار مێژونوسی زانا و بێ لایەن بێ ئەوەی هەست بکات لە پڕ خۆی لە مەیدانی دیفاعـدا لەسەر کورد دەبینێ و لەبەر خزمـــەتی مێژو دەکەوێتە هەوڵ دان بۆ دەرخستنی ڕاستی . یەکێك لەو مەسەلە هەرە گرنگانەی دەوری کوردیان تیا شێوێنراوە و ناوی کوردیان پێ زڕێنراوە ، کوشتارەکانی ئەرمەنە لە سەردەمی سوڵتان عەبدولحەمید و بە تایبەتی لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا . بە لای یەکێکی وەك پرۆفیسۆر پۆل ئێمیلەوە هەر وا بە ئاسانی و بێ جیاوازی لە کاتی کوشتارەکانی

ساڵی ١٩١٥دا «هەمو ئینسانێك لە تورکیادا بە سەرباز و جەندرمە و کورد و چەتە و رێکخراوە کەوتنە گیانی ئەرمەن»[٤]. لەوەش خراپتر: لۆتا زۆدۆ لە بارەی کوشتارەکانی سەردەمی فەرمانڕەوایی سوڵتان عەبدولحەمیدەوە نوسیویە دەڵێ:

«...کە سوڵتان عەبدولحەمید ویستی ئەرمەن و ئاشورییەکان لە ناو بەرێ لە کورد بەولاوە کەسی بۆ جێ بەجێ کردنی نیازەکانی نەدۆزییەوە ئەویش بە هۆی مەیلی سروشتییانەوە (واتە مەیلی سروشتی کورد ـ ك. م.) بۆ کوشتار. بەم جۆرە شەڕێکی ئایینی لە نێوانیاندا بەرپا کرد کە بووە هۆی کوشتارێکی گەورەی ئەوتۆ تا ئێستە لە ویژدانی ئەم نەوەیەدا دەنگ دەداتەوە»[٥].

ئەم جۆرە قسەیە لە نوسراوی بەشێکی زۆر لە مێژوونوسانی رۆژئاوادا لە بارەی پەیوەندیی کورد و ئەرمەنەوە شتێکی ئاساییە. هیچ دور نەڕۆین نوسەری ئینگلیز کیلینگ لەو کتێبەی خۆیدا کە بە ناوی «سەرەڕۆیی ـ مغامرات ـ لە تورکیا و رۆسیادا» ساڵی ١٩٢٤ لە لەندەن چاپی کردووە و بۆ گەشت و گەڕانەکانی خۆی لە ساڵەکانی شەڕ و یەکسەر دوای شەڕ لەو دو وڵاتەدا تەرخانی کردووە، باسی ئەوەش دەکات چۆن خۆی دیویە لە زۆر ناوچەدا کوردەکان داڵدەی ئەرمەنە

---

(٤) لوتا زودو، للمسألة الكردية و القوميات العنصرية في العراق، بيروت ١٩٦٩، ص ٨٠.

(٥) البروفيسور بول أميل، تاريخ أرمينيا، ترجمة شكري علاوي، بيروت، ص ٥٣.

ئاوارەکانیان داوە و منداڵەکانیان لە مەرگ رزگار کردوون . جگە لەوە باسی ئەوەش دەکات چۆن کورد و ئەرمەن دەتوانن پێکەوە هەڵ بکەن و چۆن سوڵتان عەبدولحەمید زۆر لەوە دەترسا بۆیەکا سوارەی حەمیدیی دامەزراند(٦) . کەچی لەگەڵ ئەو هەمووە راستییە گرنگانەشدا هەر لەو کتێبەدا ئەمە دەخوێنینەوە :

« ئەم کارە (واتە دامەزراندنی سوارەی حەمیدیی بۆ لە ناو بردنی ئەرمەن ـ ك. م.) لە جێی خۆیدا بوو چونکە کورد لە رۆژانی زەینەفوونەوە وەك جەتە و رێگری بێ ئیمان و بێ هەستی بێ هاوتا ناوبانگیان دەرکردووە »(٧) .

هەر بۆ زیاتر جێگیر کردنی ئەم قسەیە لە دڵ و بیری خوێنەرەوەدا کیلینگ لە پەراوێزی هەمان لاپەڕەدا باسی ئەو ئەفسانە فارسییە دەکات کە دەڵێت سالامۆن کاتی خۆی ناردوویە بۆ ٤٠٠ کیژی جوان لە رۆژهەڵاتەوە و گوایە لە ناوچەی سەرووی میسۆپۆتامیاوە لە لایەن دێو و درنجەوە بە دیل گیراون و کورد لە نەوەی ئەوان پەیدا بوون .

ئەم جۆرە هەڵسەنگاندنە هەر لە زووەوە سەرنجی دانەری ئەم کتێبەی راکێشا و پاڵی پێوە نا بایەخێکی تایبەتی بە پەیوەندیی نێوان کورد و ئەرمەن و دەوری یەکەمیان لە کوشتارەکانی دووەمیاندا بدات . بەرهەمی ئەو بایەخ پێدانە لە بەشی پێنجەمی ئەم کتێبەدا

---

(٦) E. H. Keeling, Adventures in Turkey and Russia, London, 1924, pp. 208 - 209, 229.

(٧) Op. Cit, p. 228.

«کورد و کوشتاری ئەرمەن» رەنگی داوەتەوە . ئەو مەسەلەیەش بۆ خۆی یەکێکە لە باسە هەرە گرنگەکانی مێژووی کورد لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا و یەکێکە لەو باسانەی زۆر رۆیان بە تازەوا شێوێنراوە، بۆیەکا جێگەیەکی دیاری لەم کتێبەدا بۆ تەرخان کراوە.

بۆ لێکۆڵینەوەی باسی «کورد و کوشتاری ئەرمەن» کەڵک لە سەرچاوەی زۆر و هەمە جۆر و بابەت وەرگیراوە، بەڵام لێرەدا پێویستە بە تایبەتی سەرنج بۆ سەرچاوەیەکی زۆر گرنگ رابکێشین ـ «قەلاچۆی ئەرمەن لە ئیمپراتۆرێتی عوسمانیدا» کە ساڵی ١٩٦٦ لە ژێر چاودێرێتی پرۆفیسۆر تێرسیسیاندا بە زمانی رووسی چاپ کراوە و بریتییە لە کۆکراوەی سەدان بەڵگەی مێژوویی گرنگ و کەم زانراو دەربارەی کوشتارەکانی ئەرمەن کە لە سەرچاوەی جیاواز و ئەرشیفی جیاوازەوە وەرگیراون[8]. هەر لەوێشدا گەلێک باس و بەڵگەی گرنگ لە بارەی دەور و جێگەی کوردەوە لەو کوشتارانەدا هەیە.

لە بەشی پێنجەمی ئەم کتێبەدا نووسەر گەلێک مەبەستی رەچاو

---

(٨) شایانی باسە رۆژهەڵاتناسی ئینگلیزی هێربەرت ئێتمانس لە وتارێکی خۆیدا کە لە ژمارە دووی ساڵی ١٩٦٨ی گۆڤاری «The Middle Eastern Studies» دا بڵاوی کردۆتەوە ئەو کتێبە و کتێبی دانەری ئەم بەرهەمە کە ساڵی ١٩٦٧ بە زمانی رووسی لەسەر مێژووی کورد لە دوای شەڕی یەکەمەوە تا ساڵی ١٩٣٢ بڵاوی کردۆتەوە، بە گرنگترین دوو بەرهەمی رۆژهەڵاتناسی سۆڤیەت لە کۆتایی ساڵی ١٩٦٦ و سەرەتای ساڵی ١٩٦٧دا دادەنێ.

کردووه کە لە سەرو هەمویانەوە دیارکردنی چوارچێوەی راستەقینەی دەوری کوردە لە کوشتارەکانی ئەرمەندا . دیارە بەو جۆرە و تەنها بەو جۆرە دەتوانین نەك هەر راستی پیشان بدەین و بەس ، بەڵکو دەرسیش لە مێژوی رابوردومان وەرگرین .

بێ گومان لێکۆڵینەوەی هەمو رووەکانی مێژوی کورد لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا پێویستی بە چەند بەرهەمێکی تری وەك ئەم کتێبە هەیە ، پێویستی بە دەرس کردنی بەڵگە رەسمێکانی دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتە ئەوروپاییە بەشدارەکانی شەڕ هەیە . بەڵام لەوانەیە بتوانم رێگە بە خۆم بدەم ئەم کتێبە بە سەرەتایەك دابنێیم بۆ ئەو مێژووە ، جا رادەی سەرکەوتنم تێیدا کاری نرخاندنی خوێنەران و شارەزایانی بەرێزە . هەرچۆنێك بێ هیوامە ئەم کتێبە بتوانێت کەلێنێك لە کتێبخانەی کوردیدا پڕ بکاتەوە و زۆری تری بە دوادا بێت .

شایانی باسە چوار بەشی یەکەمی ئەم کتێبە وەك وتار لەگەڵ کورتەیەکی هەرەبیدا لە « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد »دا بڵاوکراوەتەوە[9] . پێشەکی و بەشی پێنجەم[10] و بەشی شەشەم و ئەنجامی بۆ یەکەم جار بڵاو دەکرێنەوە . لە نێوان چوار بەشی یەکەم و بەشەکانی تری

(۹) بڕوانە : « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی یەکەم ، بەشی یەکەم ، ۱۹۷۳ ، ل ۲۷٤ – ۳۱٥ ؛ بەرگی دووەم ، بەشی یەکەم ، ۱۹۷٤ ، ل ۱۷۹ – ۲٥٥ .

(۱۰) بڕیار وایە بەشی پێنجەم لە ژمارەی داهاتوی گۆڤاری کۆڕدا بلاو بکرێتەوە .

کتێبەکەدا هەندێک جیاوازی کەم لە رێنووسدا هەیە و ئەوەش ئەنجامی دەرچوونی بڕیاری نوێی ئەنجومەنی کۆڕی زانیاری کوردە لە بارەی رێنووسی کوردییەوە .

لە کۆتاییدا بە گەرمی سوپاسی برایان کاک محەممەدی مەلا کەریم و کاک حسەین جاف و کاک ئەنوەر قادر محەممەد دەکەم کە هەر یەکەیان بە جۆرێک دەستیان لە دەرکردنی ئەم کتێبەدا هەیە . کرێکارانی چاپخانەی کۆڕ و لێپرسراوی چاپخانەکەش هیچ درێغییەکیان نەکرد بۆ دەرکردنی بەم شێوەیەی ئێستەی ، سوپاسی گەرمم بۆ ئەوانیش .

• • • •

هەواڵنامەی کتێب

بەشی یەکەم

گرنگی کوردستان و
بایەخ پێدانی لەلایەن دەوڵەتە گەورەکانەوە

هەواڵنامەی کتێب

شەڕی یەکەمی جیهان (١٩١٤ ـ ١٩١٨) یەکێکە لە ڕوداوە هەرە گەورە پڕ کارەساتەکانی مێژوی ئادەمیزاد ، کڵپەی ئاگرو ئەنجامەکانی ئەم شەڕە زۆر لای جیهانی گرتەوە. لە شەڕی یەکەمدا حەفتاو پێنج ملیۆن سەربازو ئەفسەر بەشدار بون‌و لەمانە ١٠ ملیۆنیان لێ کوژراو پتر لە ٢٠ ملیۆنیشیان لێ بریندارو سەقەت‌و کەفتەکار بو . جگە لەوەش دەورو بەری ١٠ ملیۆن کەس لە ساڵەکانی شەڕدا بە نەخۆشی‌و لە برسا مردن‌و نزیکەی شەش هەزار کەشتی بازرگانیش بە کەل‌و پەلەوە لە دەریاکاندا نقوم کران (١) .

---

(١) بڕوانە : "Советская Историческая Энциклопедия", т.IO, Москва, I967, стр. IOOO-I.

« ئەنسیکلۆپیدیای مێژویی سۆڤیێتی » ، بەرگی ـ ١٠ ـ ، مۆسکۆ ، ١٩٦٧ ، ل ١٠٠٠ ـ ١٠٠١ .

هەوێنی گەورەی شەڕی یەکەمی جیهان بریتی بو لە تێکچونی پارسەنگی هێز لە نێوان دەوڵەتە سەرمایەدارە گەورەکانی رۆژئاواداو ئەمەش ئەنجامی ئەوەبو کە ئەمەریکاو ئەڵمانیای جاران دواکەوتو لە کۆتایی سەدەی نۆزدەوە وایان لێ هات لە بەرهەم هێنانی کەلوپەلی پیشەسازیدا جێگەی یەکەمو دوەم بگرنەوەو بەم جۆرە بکەونە بەربەرەکانێ کردنی بەریتانیاو فەرەنسە لە بازاڕەکانی جیهاندا کە زۆربەیان وەك (مستعمرە) لە دەست بەریتانیاو فەرەنسەدا بون . ئەمە ئەڵمانیای لە هەر دەوڵەتێکی تر زیاتر جوڵاند چونکە بەرهەمی پیشەسازی ئەڵمانیا گەلێك لە پێویستی بازاڕی ناوخۆو هەندێك لە وڵاتە دەرودراوسێکانی زیاتر بو ، بۆیەش ئەڵمانیا لە کۆتایی سەدەی رابوردوەوە زۆر بە گەرمی کەوتە پەل هاویشتن بەم لاو بەو لاداو لە هەمو شوێنێکیش توشی بەرهەڵستی فەرەنسە وە بە تایبەتی بەریتانیا دەهات .

لە رۆژهەڵاتی نزیكو ناوەڕاستدا بەربەرەکانێو دوبەرەکایەتی هەمو دەوڵەتە گەورەکانی گرتبۆوە ، بە تایبەتی بەریتانیا ، فەرەنسە ، ئەڵمانیاو روسیا . کوردستانیش وەك بەشێکی دەوڵەمەندو لە روی ستراتیژەوە گرنگی ئەم ناوچەیە لە پلانەکانی چ پێش شەڕو چ ساڵەکانی شەڕی دەوڵەتە گەورەکاندا شوێنێکی تایبەتی هەبو . لە پێش دەست پێکردنی شەڕی یەکەمی جیهانەوە بە ماوەیەکی زۆر بەریتانیاو روسیاو فەرەنسەو ئەڵمانیا بە هەمو جۆرێك هەوڵیان دەدا جێ پێی خۆیان لەم وڵاتەدا قایم بکەنو دەست بەسەر سامانەکانیدا بگرنو بازاڕی بە بازاڕەکانی خۆیانەوە ببەستنەوە . یەکێك

لە هەرە نەهێنیی گەورەکانی ئەمەش نەوت بوو .

هێشتا سەدەی نۆزدە کۆتایی نەهاتبوو کە هەندێك لە زانا جیۆلۆجیەکانی ڕۆژئاوا بەگەرمی کەوتبوونە باسی دەوڵەمەندیی چاڵە نەوتـــە دەرنەهێنراوەکانی بابەگوڕگوڕ . تەنانەت زاناکانی فەرەنسـە (بە تایبەتی ج. مۆرگان) توانییان سنووری نزمانی (حەوزی) نەوتی ناوچەی کەرکووك تا خانەقینو شاخ کوێخای پشت قەسری شیرین دیاری بکەنو بە نزیکەی ٣٠٠ کیلۆمەتری لە قەڵەم بدەن [٢] . ساڵی ١٩٠٣ ئەڵمانەکان مافی کەڵك لێوەرگرتنی هەموو ئـــەو کانانەیان وەرگرت کە بۆ ماوەی بیسـت کیلۆمەتر دەکەوتنە ئەملاو ئەولای خەتی شەمەندەفەری بەغداوە کە دەمێك بوو پلانی دروسـت کردنی، وەك دوایی باسی لێ دەکەین، بەجۆرێکی ئەوتۆ دانرابوو کە بەشێکی بە خاکی کوردستاندا تێبپەڕێت . هەر دوای ئەوەش بە سالێك مافی تری نوێی بۆ دەرهێنانی نەوتی ویلایەتی موسڵ درا بە ئەڵمانەکان . لەهەمان کاتدا کۆمپانیای بەریتانیایی « دارسی » لە هەوڵو تەقەلادا بوو بۆ ئەوەی نەوتی ئەم ناوچەیە بگرێتە دەست خۆیو لە ســاڵی

---

(٢) بڕوانە : А.Адамов, Ирак Арабский. Бассорский вилайет в его прошлом и настоящем, Петербург, 1912, стр.26.

أ. ئادامۆف ، عیراقی عەرەبی . ویلایەتی بەسرە لە دوێنیو ئەمڕۆیــدا ، پەتەربورگ ، ١٩١٢ ، ل ٢٦ . ئادامۆف

ئەم زانیاریانەی لەم کتێبەی مۆرگان خۆی وەرگرتوە : J. de Morgan, Mission Scientifique en Perse. Etudes Geographiques, T.II, Paris, 1895, P. 86.

١٩٠٦ دا کاربەدەستە عوسمانییەکان بۆ ئەم مەبەستە لەگەڵیدا کەوتنە گفتوگۆ · ئەمەریکاییەکانیش بەشی خۆیان بۆ هەمان مەبەست هەوڵ و تەقەلایان دەداو تەنانەت رۆژئاواییەکان ساڵی ١٩٠٨ ئەدمیرال چێستەری وەك نوێنەری تایبەتی خۆی بۆ ئەم ئامانجە نارده تورکیا(٣) .

کار بەمەوە نەوەستا ، بێنەو بەرەو پیلان گێڕانێکی زۆر کەوتە ناو دەوڵەتە رۆژئاواییەکانەوە لە پێناوی نەوتی ویلایەتی موسڵداو تەنانەت کۆمپانیا ئینگلیزیی و ئەڵمانییەکان کە بە خوێنی سەری یەکتر تینو بوون لە گێژاوی تەماعدا ناچار بوون یەك بگرن بۆ ئەوەی هەرچۆنێك بێت دەستیان لە نەوتەکە گیر ببێت ، ئەوەبوو لە ساڵی ١٩١١ دا بۆ ئەم مەبەستە بە جووتە کۆمپانیایەکی تایبەتییان دامەزراند کە لە ساڵی داهاتودا ناوی « کۆمپانیای نەوتی تورکی » یان لێ نا . ئەم کۆمپانیایە پێش دەست پێ کردنی شەڕ بە ماوەیەکی زۆر کەم تواتی مافی دەرهێنانی نەوتی ویلایەتی موسڵ لە دەوڵەتی عوسمانی وەربگرێت ، بەڵام هەڵگیرسانی ئاگری شەڕی یەکەم بوە هۆی روودانی ئاڵ و گۆڕێکی گەورە لەم مەیدانەداو ئینگلیزو ئەڵمان لە ساڵەکانی شەڕدا دووبارە بەجیا تێ هەڵچوونەوە . ئینگلیزەکان لە یەکەم رۆژی پاش دەست پێ کردنی شەڕەوە دەستیان بەسەر بەشی ئەڵمانەکاندا

---

(٣) بڕوانە : حکمت سامی سلیمان ، النفط في العراق ـ دراسة سياسية واقتصادية ، بغداد ، ١٩٥٨ ، ص ٢١ ـ ٢٢ ، ٢٧ ، ٣٠ ـ ٣١ . هەروەها بڕوانە Б.М.Данциг, Ирак в прошлом и настоящем, Москва, 1960, стр.176-7. پرۆفیسۆر ب. م. دانتسیگ ، عیراق دوێنێ و ئەمڕۆ ، مۆسکۆ ، ١٩٦٠ ، ل ١٧٦ ـ ١٧٧ .

له « کۆمپانیای نەوتی تورکی » دا گرتو ئەڵمانەکانیش بە جیا کەوتنە کارو وەك هەندێك سەرچاوە دەیگێڕنەوە لە نزیك زاخۆوە دەستیان بە بیر هەڵکەندنو نەوت دەرهێنان کرد [٤].

بەم جۆرە تا دەهات دەوری نەوت وەك هێزێکی جوڵێنەری گەورەی سیاسەتی دەوڵەتە رۆژئاواییەکان بەرامبەر بە کوردستان پەرەی دەسەندو لە ساڵەکانی شەڕدا زیاتر دەیجوڵاندن بۆ ئەوەی هەرچۆنێك بێت دەست بەسەر خاکی کوردستاندا بگرن.

شوێنی ستراتیژی کوردستان لە ناوجەرگەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا هێزێکی جوڵێنەری تری گرنگی سیاسەتی ئەو دوەڵەتانە بوو بەرامبەر بە دوارۆژی کوردستان. ئەمە لەپێش شەڕو لە ساڵەکانی شەڕدا بە رادەیەکی ئاشکرا لە پڕۆژەی خەتی شەمەندەفەری بەغدادا [٥]

---

(٤) بڕوانە : یوسف ابراهیم یزبك ، النفط مستعبد الشعوب ، الجزء الاول ، بیروت ، ١٩٣٤ ، ص ١٦٩ ـ ١٧١ .

(٥) « خەتی شەمەندەفەری بەغدا » پڕۆژەیەکی بەناوبانگە لە مێژوداو یەکێك بوو لە روە گرنگەکانی هەوڵو تەقەلای دەوڵەتە رۆژئاواییەکان بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتی سیاسیو ئابووریان لە رۆژهەڵاتی نزیكو ناوەڕاستدا. بڕیار وابوو ئەم خەتە کە درێژایی دەگەیشتە نزیکەی ٢٤٠٠ کم دەریای سپی ناوەڕاست بە کەنداوی عەرەبەوە ببەستێتو بۆ ئەم مەبەستەش پێویست بوو خەتەکە بەشێك لە تورکیاو کوردستانو سوریاو میسۆپۆتامیا ببڕێت. هەوڵو تەقەلای بێسنووری ئەڵمانەکان بۆ دروست کردنو بەکار هێنانی « خەتی شەمەندەفەری بەغدا » لە کۆتایی سەدەی نۆزدەوە بەجارێك بوە هۆی قوڵ کردنەوەی دووبەرەکایەتی نێوان دەوڵەتە گەورەکان لەسەر رۆژهەڵاتی ناوەڕاست ، بە تایبەتی چونکە ئەڵمانەکان دەیانویست لەو رێگەیەوە دەسەڵاتی ئینگلیز لە

دەرکەوت کە ئەویش بەش بەحاڵی خۆی مێژوویەکی دوورو درێژی هەیە سەرەتاکەی دەگەڕێتەوە بۆ نیوەی دووەمی سەدەی ڕابوردوو ، واتە بۆ کاتی دەست پێ کردنی دانانی کەڵێك پڕۆژە بۆ بەستنی دەریای سپی ناوەڕاست بەکەنداوی عەرەبەوە بە خەتی شەمەندەفەر . ئەوەی لەم بارەیەوە پێویستە سەرنجی بۆ رابکێشرێت ئەوەیە کە زۆربەی ئەم خەتانە دەبوو بە خاکی کوردستاندا تێیپەڕن . بەوێنە ئەو پڕۆژەی شەمەندەفەرەی لۆڤێت کامیرۆن لە ساڵی ١٨٨٠ دا داینابوو بڕیار وابوو ناوچەی ئورفەو ماردین‌و موسڵ ببڕێت‌و لەوێوە بەرەو بەغداو کەنداو درێژ بێتەوە[٦] .

ئەڵمانەکان کە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەوە ڕۆژ بەڕۆژ دەسەڵاتیان لە تورکیادا بە هێزتر دەبوو بایەخێکی یەکجار زۆریان دا بە دروست

= هیندستان‌و میرو دەسەلاتی ڕوسیش لە ناوچەی قەفقاس‌و ناوەندی ئاسیادا نجەنە مەترسییەوە ، هەر لەبەر ئەوەشە هەندێك لە مێژوونوسەکان ئەم پڕۆژەیە بە یەکێك لە هۆ گەورەکانی هەڵگیرسانی شەڕ دادەنێن (لە بارەی « خەتی شەمەندەفەری بەغدا » وە بە درێژی بڕوانە : الدكتور لؤي بحري ، سكة حديد بغداد ، بغداد ، ١٩٦٧ . هەروەها Zaki Saleh, Mesopotamia - Iraq 1600 - 1914, Baghdad, 1957;

А.С.Аветян, Германский империализм на Ближнем Востоке, Москва, 1966, стр.24-35.

(ا. س. ئاڤێتیان ، ئیمپریالیزمی ئەڵمانی لە ڕۆژهەلاتی نزیکدا ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦ ، ل ٢٤ _ ٣٥) .

(٦) بڕوانە : Zaki Saleh, Op. Cit, pp. 258 - 9

کردنی خەتی شەمەندەفەر لەم وڵاتەدا . ئەمە بێ گومان بایەخێکی یەکجار زۆری هەبو بۆ بەرژەوەندەکانی ئەڵمان لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا ، بە تایبەتی لەبەر ئەوەش کە هەر لە زووەوە بەرلین و ئەستەمبوڵ بە خەتی شەمەندەفەر بە یەکەوە بەسترابون . کۆمپانیا ئەڵمانیەکان مافی دامەزراندن و بەکار هێنانی ژمارەیەك خەتی شەمەندەفەریان لە خاکی ئیمپراتۆرتی عوسمانیدا وەرگرت و لە ئەنجامدا رۆژی پێنجی مارتی ساڵی ١٩٠٣ یش مافی دروست کردنی خەتی شەمەندەفەری بەغدایان پێ درا کە زۆر بەر لەوە کاربەدەستانی هەندێك لە دەوڵەتە گەورەکان بیریان لە دامەزراندنی کردبوەوە. شایانی باسە کەلێك پلان لە لایەن شارەزایانەوە بۆ راکێشانی خەتی شەمەندەفەری بەغدا دانرابو کە سەراپایان بە پێی نەخشەکانیان دەبو بە خاکی کوردستاندا تێپەڕن . بەپێی یەکێك لەو پلانانە کە ناو نرابو « پلانی باکور » و لە ساڵی ١٨٩٣ دا دانرابو دەبو خەتی شەمەندەفەری بەغدا بە شاری سیواسدا تێپەر بکات و بڕیاریش وابو لقێکی لێ ببێتەوە بۆ ئەرزنجان و ئەرزروم و بایەزید و لقێکی تریش بۆ خەرپوت و دیاربەکر و لەوێشەوە درێژ ببێتەوە تاوەکو بەغدا . جێبەجێ کردنی ئەم پلانە چەند کۆسپێکی هاتە بەردەم وەك نارەزایی رووسیا و سەختی شاخەکانی ئەرمینیا و کوردستان ، بۆیەکا شارەزایان هەر ئەو ساڵە « پلانی ناوەند » یان خستە بەردەست کە بە گوێرەی ئەمیش دەبو خەتەکە لە ئەنقەرەو قەیسەرییەوە بچێتە مەلاتیەو دیاربەکر و لەوێوە بەرەو بەغداو کەنداو رابکێشرێت ، بەڵام لە ئەنجامی چەند کێشەیەکی تەکنیکیدا جێبەجێ کردنی ئەم پلانەش خرایە پشت گوێ و پلانی سێهەم کە بە « پلانی باشور » ناسراوە

جێگەی گرتەوە. بە پێی «پلانی باشـوور» دەبوو خەتی شەمەندەفەری بەغدا مەرعەش و ئورفەو دیاربەکرو ماردین و موسڵ و کەرکووك ببڕێت و لەوێوە بگەیێنرێتە بەغداو بەسرەو کوێت (٧).

بە پێی دوا پلان کە بەر لە شەڕ بە ماوەیەکی کەم لە لایەن ئەڵمانەکانەوە دنرابوو دەبوو خەتی شەمەندەفەری بەغـــدا لە رێــگەی نەسیبەینەوە خاکی کوردستانیش ببڕێت. بۆ ئەم مەبەستە کۆمیتەیەکی تایبەتی ئەڵمانیایی بە سەرۆکایەتی کۆنسوڵی گشتی ئەڵمانیا لـــە ئەستەمبوڵ سەری لە چەند شوێنێکی کوردستان دا بۆ لێکۆڵینەوەی زرۆفی ئەو ناوچانە لە هەموو روویەکەوە.

ئەڵمانەکان بە گەرمی کەوتنە دروست کردنی خەتی شەمەندەفەری بەغداو لە ساڵی ١٩٠٩ دا بە شـانازییەوە بڵاویان کردەوە کە وا ٩٤٦ کیلۆمەتری ئـــەم رێــگەیە تەواو بووەو ٧٤٠ کیلۆمەتری تریشی لە تەواوبووندایەو دروست کردنی ئەو بەشەش کە ماوەتەوە لە هەموو بەشەکانی تری خەتەکە ئاسانترە (٨). هەرچەند شەڕ نزیکتر دەکەوتەوە هەوڵ و تەقەلای ئەڵمانەکان بۆ تەواو کردنی خەتی شەمەندەفەری بەغدا زیاتر پەرەی دەسەنـــدو بەرامبەر بەوەش مەترسی ئینگلیزو رووس و (٩) فەرەنسەییکان تا ئەهات زۆرتر دەبوو، وە زۆر جار ناچار دەبوون لەم

---

(٧) أ. ئادامۆف، سەرچاوەی ناوبراو، ل ٥٣٦ - ٥٣٧.

(٨) Zaki Saleh, OP. Cit, P. 281

(٩) بە درێژی بڕوانـــە: ا. س. ئاڤێتیان، ســـەرچاوەی ناوبراو، ل ٢٥ - ٣٣.

بارەیەوە لەگەڵ ئەڵمانو تورکەکاندا بکەونە گفتوگۆ(١٠) . بەڵام نەك ئەم جۆرە گفتوگۆیە بەڵکو تەنانەت کارەساتەکانی شەڕی یەکەمی جیهانیش ئەڵمانەکانیان نەوەستاند ، وە بەپێچەوانەوە باڵیان پێوە نان هەوڵ بدەن رۆژێك زۆتر رێگەکە تەواو بکەن . ئەوەبوو هەر لە سەرەتای شەڕدا کەوتنە خۆ بۆ دروست کردنی ئەو بەشانەی رێگەکە کە دەبوو بە کوردستانو میزۆپۆتامیادا تێپەڕنو ئەو پارچەیەیان تەواو کرد کە کەوتبوە نێوان بەغداو سامەڕاوەو دەستیان بەکار کرد بۆ درێژ کردنەوەی لە ژۆرۆی سامەڕاو خوارۆی بەغداوەو تەنانەت ژمارەیەکی زۆر کرێکاری کوردیشیان بۆ ئەم کارە بەکرێ گرت ؛ نۆسەری ئەڵمانی داگۆبێرت لەم بارەیەوە نۆسیوێتی دەڵێت : «ئەندازیارە ئەڵمانەکان لە کاتی دروست کردنی خەتی شەمەندەفەری

---

(١٠) رۆسەکان بەجارێك لە پلانەکانی ئەڵمانیا بۆ دامەزراندنی خەتی شەمەندەفەری بەغدا زراوەترەك بوبوون چونکە دەیانزانی دەبێتە هۆی لاواز کردنی دەسەڵاتی سیاسیو ئابوریان نەك تەنها لە ئاسیای بچوك بەڵکو لە رۆژئاوای ئێرانیشدا ، بەتایبەتی لە ئازەربایجانو کوردستان . یەکێك لە شارەزاکانی رۆس لە ساڵی ١٩٠٨دا بە ئاشکرا دەستی بۆ ئەم راستیە کێشاوەو داوای لە کاربەدەستەکانی وڵاتەکەی کردوە کە ئەوانیش بکەونە خۆیان (بڕوانە : Инженер Ю.Лебедев, Багдадская железная дорога и современное состояние её строительства, Петербург, 1908, стр. 3. ئەندازیار یو. لیبەدێف ، خەتی شەمەندەفەری بەغداو باری دروست کردنی ئەمڕۆی ، پەتەربورگ ، ١٩٠٨ ، ل ٣).

بەغدادا هەستیان کرد کە وا کوردەکان باشترین و ئیشکەرترین کرێکارن » (١١) .

بەم جۆرە سامانو شوێنی ستراتیژی کوردستان رۆژ لە دوای رۆژ زیاتر سەرنجی دەوڵەتە گەورەکانیان رادەکێشاو ئەمەش بوە هۆی ئەوەی ئەو دەوڵەتانە ، وە بە تایبەتی بەریتانیاو ئەڵمانیاو روسیا ، بایەخێکی زۆر بە چەسپ کردنی جێ پێیان لە کوردستاندا بدەنو ئەمەش لە ساڵەکانی پێش شەڕو کاتی شەڕدا بە تەواوی رونو ئاشکرا بو .

ئەڵمانەکان پێش شەڕو لە ساڵەکانی شەڕدا بەهۆی پەیوەندی یەکجار نزیکیانەوە بە چینە دەسەڵاتدارەکانی تورکەوە بە ئاسانی دەیانتوانی خۆیان بگەیێننە کوردستان وە بە تایبەتی کوردستانی تورکیا کە کاربەدەستەکانی بە ئاشکرا هاریکاریان لەگەڵ دە کردن . ژمارەیەکی زۆر لە ئەڵمانەکان کەوتنە گەڕان بە کوردستانداو یەکێك لە ئەفسەرە کۆنەکانیان کە ناوی گوربرۆد بو لە ساڵی ١٩١٢ دا توانی بگاتە هەندێك شوێنی وەهای کوردستان کە بەر لەو هیچ ئەوروپاییەك پێی تێ نەنابو . گوربرۆد لە کاتی گەشتەکەیدا گەلێك وێنەی گرتوەو

Dagobert von Mikusch, Mustapha Kemal between (١١) Europe and Asia, (translated by John Linton) , London, 1931, P. 360 .

نەخشەی چەند شوێنێکی کێشاوە [12]. لە هەمان کاتدا ئەندێرسی کۆنسوڵی ئەڵمان لە ئەرزروم لە جەو چۆڵدا بو وە کەوتبوە گەڕان بە گەلێك ناوچەی کوردستانداو چوبوە هەندێك شاری وەك دەرسیم و خەرپوت و وانو هی تر وە لە نزیکەوە پەیوەندی لەگەڵ ژمارەیەك لە سەردارە کوردەکاندا بەستبو.

بێگومان مەبەستی ئەڵمانەکان لەم جۆرە گەشت و هاتوچۆیانە تەنها دەستکەوتی سیاسی نەبو، بەڵکو لە رۆی ئابوریشەوە توانیان جێ پێ بۆ خۆیان لە کوردستاندا بکەنەوە. بەوێنە شاری شنۆ لە کوردستانی ئێران پێش شەڕ بوبوە ناوەندێکی گەورەی خوری کڕین لەلایەن ئەڵمانەکانەوەو لەوێوە ئەیانبرد بۆ ئەو فابریقەیەی لە تەورێز دایانمەزراندبو بۆ دروست کردنی رایەخ. ئەوەی سەرنج رادەکێشێت ئەوەتە کە ئەڵمانەکان بە ئالای ولاتەکەیان مەڵبەندە بازرگانێکانی خۆیانیان لە شارەکانی کوردستاندا دەزازاندەوە [13].

لە ساڵەکانی شەڕدا ئەڵمانەکان کەوتنە بایەخ پێدانێکی زیاتر بە کوردستان، بەتایبەتی لەبەر ئەوەی کە بوبوە یەکێك لە مەڵبەندە گرنگەکانی شەڕ لە رۆژهەلاتی ناوەڕاستداو کەوتبوە سەر سنوری

---

(١٢) М.С.Лазарев, Курдистан и курдская проблема (90 годы XIX века - I9I7 г.), Москва,I964, стр.247. م. س. لازەرێف، کوردوستانو کێشەی کورد (لە ساڵەکانی نەوەدی سەدەی نۆزدەوە تا ساڵی ١٩١٧)، مۆسکۆ، ١٩٦٤، ل. ٢٤٧.

(١٣) هەمان سەرچاوە، ل ٢٤٩ و ٢٦٢.

یەکێك لە دوژمنە هەرە گەورەکانی ئەڵمانیاوە کە ڕۆسیا بــوو . ئەڵمانەکان لە کاتی شەڕدا هەوڵیان دەدا هەموو بەیاننامەو چاپەمەنیەکانی تری پان ـ ئیسلامەکان بە هەموو کوردستانی ئێراندا بڵاو بکەنەوە بـۆ ئەوەی هەستی خەڵـکەکەی بەلای تورکیادا پێ ڕابکێشن‌و لە ڕۆسیان دوور بخەنەوەو بۆ ئەم مەبەستە ژمارەیەك لە جاسوسە بە ناوبانگەکانیان لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا (شـیونمان ، لیتێن‌و هی تر) بـــەکەری کەوتبوونە کار . ئەوەی شایانی باســـە ئەوەیە کە هەوڵ‌و تەقـــەلای ئەڵمانەکان لەم بارەیەوە بێ ئەنجام نەبوو ، ئەوەبوو تا سـاڵی ١٩١٦ بـەیارمەتی هەندێك لە سەرەك هۆزە کوردەکانی ناوچەی کرماشان توانییان پەیوەندی لەشکری ڕۆس بە لەشکری ئینگلیزەوە لە خوارووی عیراقدا بپچڕێنن .

ئینگلیزەکان دەمێك بوو بە ڕادەی ئەڵمانەکان‌و بـگرە زیاتریـش بایەخیان بە کوردستان دابوو . لە نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەوە پیاوەکانی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی[١٤] دەستیان کرد بە گەڕان

(١٤) « کۆمپانیای هندی رۆژهەلاتی » ـ کۆمپانیایەکی ئینگلیزی بەناوبانگە کە ساڵی ١٦٠٠ ژمارەیەك لە بازرگانە ناودارەکانی بەریتانیا دایانمەزراند بۆ بەهێز کردن‌و پەرە پێدانی پەیوەندی ئەورووپا لەگەڵ هیندستان‌و خوارووی رۆژهەلاتی ئاسیاو چینداو بەرە بەرە بوو دەزگایەکی دەوڵەتی‌و دوای ئەوەی چەند فابریقەیەکیشی لە هیندستان دامەزراند رەگی هاویشت بۆ زۆر شوێنی رۆژهەلاتی نزیك‌و ناوەڕاستیش . ئەم کۆمپانیایە تا ناوەندی سەدەی رابوردوو دەورێکی دیاری بینی لە بلاوکردنەوەی دەسەلاتی سیاسی بەریتانیا لە زۆر ولاتی رۆژهەلاتداو ئەمەش داخی کردبوە دلی گەلانی ئەو ولاتانەوەو ئینگلیزەکان لە کاتی تەقینەوەی راپەڕینی ساڵی ١٨٥٧ ـ ١٨٥٩ لە هیندستان =

بە کوردستانیشدا . ساڵی ١٧٥٨ دوکتۆرێکی ئەم کۆمپانیایە لە ڕێگەی کەرکوکەوە تا شاری ماردین چو ، دوای ئەویش بە ماوەیەك هەندێك لە کاربەدەستانی ئەم کۆمپانیایە (د. کامپبێل ، ت. هاولو هـ. تر) بە چەند شوێنێکی تری کوردستاندا گەڕان[١٥] . لە ساڵی ١٨٢٠ یشدا نوێنەری هەمان کۆمپانیا لە بەغدا کلۆدیۆس جێمس ریچ گەشتێکی گەورەی بەچەند ناوچەیەکی کوردستانی خواروو ڕۆژهەڵاتدا کردو[١٦] یەکێك لە ئەنجامە گرنگەکانی ئەم گەشتە دانانی کتێبێکی گەورە بۆ لەبارەی کوردو کوردستانەوە[١٧] .

= ناچار بون دابخەن .

کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی هەر زو جێ پێی خۆی لە عیراقدا کردەوەو دەسەڵاتی ڕۆژ لە دوای ڕۆژ پەرەی دەسەند بە رادەیەك سلێمان پاشای گەورە بە یارمەتی ئەو نەبوایە ساڵی ١٧٨٠ نەدەکرا بە والی‌و لەسەر ئارەزوی هەر ئەویش ساڵی ١٨١٠ سلێمان پاشای بچوك نەك هەر دەرکرا بەڵکو بە سێدارەشدا کرا . ئەم کۆمپانیایە لە هەمان کاتدا هەوڵی دەدا لە ڕێگەی بەغداوە بگاتە کوردستانیش .

(١٥) دەربارەی ئەمانو ژمارەیەکی تر لە گەڕۆکە ئەوروپاییەکان بڕوانە :-
S. H. Longrigg, Four Centuries of Modern Iraq, London, 1925, PP. 334 - 340 .

(١٦) ریچ بەر لەوەش چەند جارێکی تر بە خاکی کوردستاندا تێپەڕیبو ، بەتایبەتی لەو کاتانەدا کە لە بەغداوە دەچو بۆ ئەستەمبوڵ ، زمانی کەمینەکانی کوردستان دەمێك بو سەرنجی ریچی ڕاکێشابو .

(١٧) Cl. J. Rich, Narrative of a Residence in Kurdistan, Vol. I - II, London, 1836 (808 P.) بەرگی یەکەی ئەم کتێبە لەلایەن مامۆستا بەهادین نورییەوە ساڵی ١٩٥١ لە ژێر ناوی « رحلة ريج في العراق عام ١٨٢٠ » داکراوە بە عەرەبی (٣٠٠ ل.) هەر لە ساڵی ١٨٣٦ یشدا بە زمانی=

ك . ج . ریچ لە ماوەی ئەم گەشتەیدا لە نزیکەوە پەیوەندی لەگەڵ هەندێك لە سەردارە ناودارەكانی كورد ، بە تایبەتـــی لە ناوچەی سلیمانی و ســـنەدا دامەزراندبوو وە بۆ یەكەم جار نەخشەی چەند شوێنێـكی كوردستانی كێشـابوو ، هەروەها لە كتێبەكەشیدا بە درێژی باسی ژیانی كۆمەڵایەتی و ئابووری كوردستانی كردوە .

شایانی باسە كە وا لە ســـــەدەی نۆزدەوە ژمارەیەكیش لـە ئەفسەرەكانی ئینگلیز كەوتنە گەڕان بە كوردستاندا . ئەوەبوو لە ساڵی ١٨٣٦دا ئەفسەری بەریتانیایی راولنسن و پاش ماوەیەك مێجەر ف . میلینگن سەریان لە زۆر لای كوردستان داو گەلێك شتی بەنرخیان لەبارەیەوە كۆكردەوەو هەندێكیشیان لێ بڵاوكردنەوە(١٨) . سەرەڕای ئەمانە ژمارەیەكی زۆر لە گەڕۆكەكانی ئینگلیز كە هاتونەتە ئێرانو توركیا سەریشیان لە كوردستان داوەو لە كتێبەكانیاندا زۆر یا كەم باسی ژیانی

= فەرەنسیش بە ناوی ریچەوە بڵاوكراوەتەوە :

Cl. J. Rich, Relation d'une residence dans le Kourdistan l'emplacement de l'antique Ninive etc., London, 1836 (398 P.).

(١٨) بڕوانە : H. C. Rawlinson, Notes on a journey from Tebriz, through Persian Kurdistan ..., – « The Journal of the Royal Geographical Society » , London, Vol. X, 1840

راولنسن لە وتاریكی تریشیدا بەر لەوە بە كورتی چەند جارێك باسی كوردو كوردستانی كردوە (بڕوانە هەمان گـۆڤار ، بەرگی ـ ٩ ـ ساڵی ١٨٣٩) ؛

F. Millingen, The wild life among the Koords, London, 1870

ئابوری‌و کۆمەڵایەتی کوردیان کردوە . بەوێنە ج مۆرێرو[19] ج کینەر[20] لە کتێبەکانیاندا کە هەر پاش یەك دۆ ساڵ گۆڕدراونەتە سەر فەرەنسەیی‌و ئەڵمانی باسی گەلێك رۆی گرنگی ژیانی کوردو کوردستانیان کردوە .

بایەخ پێدانی ئینگلیز بە کوردستان لە سەرەتای سەدەی بیستەوە ئەوەندەی تر پەرەی سەندو ئەمەش ئەنجامی دۆزینەوەی نەوت‌و ئەو بایەخە زۆرە بو کە ئینگلیز بە میسۆپۆتامیایان دابو کە دەیانویست بە کوردستانی عیراقەوە بیکەنە بنکەیەکی گرنگی بڵاوکردنەوەو پاراستنی دەسەڵاتیان لە رۆژهەڵاتی نزیك‌و ناوەڕاستدا . لەم سەردەمەدا ژمارەی ئەو ئینگلیزانەی دەهاتنە کوردستان‌و پیایدا دەگەڕان لە زیادبوندا بو ، ئەوەش کە هەندێکیان پێش هاتنیان فێری زمانی کوردی بوبون یارمەتیەکی زۆری دان بۆ لێکۆڵینەوەی باری ژیانی کوردو وڵاتەکەیان لە هەمو رویەکەوە . لەم بارەیەوە

---

(١٩) J, Morier, Journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople in the years 1808 and 1809, London, 1812 ; J. Morier, A Second journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople between the years 1810 and 1816, London, 1818 . موریێر لە فەسڵی شازدەو حەفدەی کتێبی یەکەمیدا باسی ئەو ناوچانەی کوردستانی کردوە کە پیایاندا تێپەڕیوە ، لە کتێبەکەی تریشیدا گەلێك زانیاری لەبارەی ئەتنۆگرافیاو مێژوی کوردەوە بلاو کردۆتەوە .

(٢٠) J.M. Kinner, A geographical memoir of the Persian Empire, London, 1813; J. M. Kinner, Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the years 1813 and 1814, London, 1818.

گەشتە بە ناوبانگەکەی مێجەر سۆن و نوسینەکانی[21] نمونەیەکی رۆن و ئاشکران . مێجەر سۆن پاش ئەوەی ساڵێکی (١٩٠٦ـ١٩٠٧) لە کرماشان بردەسەرو کوردیەکی باش فێر بو[22] لە ساڵی ١٩٠٧ دا کەوتە گەڕان بە کوردستانی خوارودا و لە نزیکەوە لە ژیانی کوردو

---

(٢١) کارە بلاوکراوەکانی مێجەر سۆن کە جێگەیەکی دیاریان لە مەیدانی کوردناسیدا هەیە ئەمانەن :

1- « To Mesopotamia and Kurdistan in disguise », London, 1912 (second edition, 1926 - 421 P.) ;

2- « A Southern Kurdish Folksong in Kermanshahi Dialect », JRAS, 1909, PP. 35 - 51 ;

3- « Notes on a Kurdish Dialect, the Shadi Branch of Kermanji », JRAS, 1909, PP. 895 - 921 ;

4- « Notes on a Kurdish Dialect, Sulaimania (Southern Turkish Kurdistan) », JRAS, 1912, PP. 891 - 940 ;

5- « Grammar of the Kurmanji or Kurdish Language », London, 1913, P. 13 + 289 ;

6- «Elementary Kurmanji Grammar », Baghdad, 1919, 197 P.;

7- « Kitabi Awalamini Qiraat i Kurdi », Baghdad, 1920

8- « A Short Anthology of Guran Poetry », JRAS, January, 1921, PP. 57 - 81 ;

9- « Notes on the Phonology of Southern Kurmanji », JRAS, April, 1922, PP. 191 - 226.

(٢٢) مێژونوسی بە ناوبانگی کورد مامۆستا ئەمین زەکی دەربارەی کوردی زانینی مێجەر سۆنەوە نوسیویتی دەڵێت : « بەقەدەر کوردێک کوردی ئەزانی و لە عالمێکی کورد زیاتر شارەزای زمانەکەمان بو » (محمد امین زکی ، خلاصەیەکی کوردو کوردستان . جلدی اول (جزئی دوەم) ، بەغدا ، ١٩٣١ ، ل ٢٩١)

باری کوردستان کۆڵییەوەو پەیوەندییەکی یەکجار زێکی لەگەڵ هەندێك لە سەردارەکانی جاف دامەزراند [٢٣]. هەمـــوو ئەمانەو تۆسینەکانی لە دوایدا بـە نیسبەت ئینگلیزەکانەوە جێگەی تەواوی خۆیان گرت [٢٤]، وە لە دەوروبەری کۆتایی شەڕدا جۆبەجێ کردنی کەلێك ئەرکی گرنگی لە کوردستانی عیراقدا پێ سپێردرا، ئەوەبوو هەر دوای داگیر کردنی بەغدا لە لایەن سوپای ئینگلیزەوە سۆن بەرەو خانەقین کەوتە رێ. دوای کۆتایی هاتنی شەڕیش بە ناوی ئەفسەری سیاسی بەریتانیاوە دەورێکی گەورەی لە چەسپانـدنی دەســـەڵاتی ئینگلیزەکاندا لە کوردستانی عیراقدا بینی وە هەروەك نوســـەری ئینگلیز ئیرنست مێین دەڵێت کارەکانی ســـۆن « بە رادەی کارەکانی لۆرانس گرنگ بوون هەرچەندە کەمتر بە ناوبانگن » [٢٥].

هەرچەندە ئینـگلیزەکان بایەخیان بە خواروی کوردستان زیاتر دەدا وەك لە بەشەکانی تری، بەڵام لەهەمان کاندا بەشەکانی تریشیان

---

(٢٣) ئەوەی شایانی باسە ئەوەتە مێجەر سۆن پێش ئەوەی دەست بە گەشتەکەی بە کوردســـتاندا بـکات کاربەدەستی کـۆمپانیای نەوتی « ئینگلیزی ـ فارسی » بوو وە دوای گەشتەکەی بە فەرمانی کۆمپانیای ناوبراو لە ناوچەکانی دەورو بەری قەسری شیرین و خانەقین کەوتە گەڕان بەدوای نەوتدا .

(٢٤) نووسراوێك نابەوێت لە نرخ و بایەخی زانیاری یەکجار زۆری کارو بەرهەمی زمارەیەکی زۆر لە گەڕۆکە ئەوروپاییەکان کەم بکاتەوە کە کوردو کوردناسان تا ئەمڕۆش لە زۆر رووەوە کەڵکیان لێ وەردەگـرن .

(٢٥) E. Main, Iraq from Mandate to Independence, London, 1935, P. 51.

نەخستە پشت گوێی و ئەواچیش جێگەیەکی دیاریان لە پلانەکانیاندا هەبێ . بۆیەکا ژمارەیەکی زۆریش لە گەڕۆك و کاربەدەستە ئینگلیزەکان بە ئاشکراو بە دزییەوە پێش شەڕو لە ساڵەکانی شەڕدا خۆیان دەگەیاندە ناوچە هەرە گرنگەکانیان و بەڵکو هەندێکیان ئەگەیشتنە قوژبنی وەهای ئەو ناوچانە کە بەر لەوان بێگانە پێی تێ نەنابێ . هەر لە سەردەمی گەشتەکەی مێجەر سۆندا کاربەدەستی سیاسی بەریتانیایی مارك سایکس گەشتێکی دوورو درێژی ٧٥٠٠ میلی بە کوردستانی دوورودا کردو لەنزیکەوە لەباری ژیانی ژمارەیەکی یەکجار زۆر لە هۆزە کوردەکان کۆڵییەوەو لە هەمو رویەکی ژیانی ناوچەکانیان ورد بووەوە . ئەو زانیاریانەی مارك سایکس لە گەشتەکەیدا کۆی کردنەوەو کە هەندێکیانی لێ بڵاو کردنەوە(٢٦) بەکەڵکی هەمو ئەو کەس و لایەنانە دەهات کە بایەخیان بە کوردستان و دوا رۆژی دەدا .

لەگەڵ نزیك کەوتنەوەی شەڕدا هاتو چۆو جمو جۆڵی ئینگلیزەکان لە کوردستاندا ، وەك زۆربەی شوێنەکانی تری رۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاست ، پەرەی دەسەندو مەبەستی راستەقینەی کاریان ئاشکراتر دەبێ . هەر بەر لەوەی شەڕ دەست پێ بکات وەکیلی کۆنسولی بەریتانیا لە شاری وان کەوتە دامەزراندنی پەیوەندییەکی نزیك لەگەڵ سەردارە دەسەڵاتدارەکانی ناوچەی بەدلیسدا . لە لایەکی

(٢٦) بڕوانە : M. Sykes, The Kurdish tribes of the Ottoman Empire,- « The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland », Vol. XXXVIII, 1908 (July to December), PP. 451 – 486 .

ئەوە کۆنسولەکانی ئینگلیز لــە دیاربەکرو مۆسڵ بە گەرمی کەوتنە پڕوپاگەندە دژی ڕوسیا کە، وەك دوایی باسی دەکەین، چاوی بڕیبوە کوردستانی ڕۆژهەڵات و ژوروو . ئەمانە لە هەمو لایەك خەڵکەکیان وا لێ دەکرد وا تێ بگەن کە وا لە داوارۆژێکی زۆر نزیکدا هەمو ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست یەکسەر دەکەوێتە ژێر ڕکێفی ئینگلیزەوە [٢٧] . بەم جۆرەو بە پارە ئینگلیزەکان توانییان ژمارەیەکی زۆر لە سەرۆکی هۆزە ناودارەکانی کوردی وەك کەڵهوڕ بکڕن و تەنانەت توانییان لــە ساڵی ١٩١٧ دا بیانکەن بەگژ هۆزە سەربە ئەڵمان و تورکەکاندا .

ئینگلیزەکان لەهەمان کاتدا هەوڵیان دەدا کەڵك لە کەمینە نەتەوەیی و ئاینییەکانی کوردستان وەربگرن و جێ پێی خۆیان لە ناویاندا قایم بکەن . بۆ ئەم مەبەستە بەر لە شەڕو لە ساڵەکانی شەڕدا هەوڵێکی زۆریان لەگەڵ ئاسورییەکاندا داو ئەم ئەرکەیان خستە سەر شانی ئــەو قوتابخانە ئاینییە عیسایییەی لە دێی (قوجانس) کردیانەوە کە کەوتۆتە ناوچەی هەکارییەوە . ئــەم قوتابخانەیە یەکسەر لــە لایەن کۆنسولی بەریتانیاوە لە وان سەرپەرشتی دەکرا [٢٨] . ئەنجامی پڕوپاگەندەی ئینگلیز لەناو ئاسورییەکاندا لە کاتی شەڕو ساڵەکانی یەکەمی دوای شەڕدا بە ئاشکرا دەرکەوت . ئینگلیزەکان هەرچەند هەندێك کەمتر لەو هەوڵەی لەگەڵ ئاسورییەکاندا دەیاندا بایەخیان دابێ بــە خۆ

---

(٢٧) بڕوانە : م.س. لازەرێف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٢٤٨ .

(٢٨) صديق الدملوجي ، إمارة بهدينان الكردية أو إمارة العمادية ، الموصل ، ١٩٥٢ ، ص ١٢٠.

نزیكخستنەوە لە كوردە ـ یەزیدیێكان ، بەڵام هەوڵو تەقەلای ئەم لایەنەشیان بێ سوودو ئەنجام نەبوو . لە ساڵەكانی شەڕدا ، وە بە تایبەتی لە ڕۆژی داگیركردنی بەغداوە لە لایەن لەشكری ئینگلیزەوە ، ئەفسەرە سیاسیێكانی ئەم لەشكرە كەوتنە دامەزراندنی پەیوەندی لەگەڵ كوردە یەزیدیێكانداو بۆ ئەم مەبەستە ئەفسەرێكیان بە نهێنی ناردە ناوچەی زەنگارو شێخان (٢٩) .

بەم جۆرە وەك دەبینین كوردستان شوێنێكی دیارو بایەخداری لە سیاسەتی بەریتانیادا بەرامبەر ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەبوو وە ڕۆژ بەڕۆژیش ئەمە ئاشكراتر دەبوو . بەوێنە دیپلۆماتی هەرە بەناوبانگی ئینگلیز لۆرد كێرزن لە سەرەتای ساڵەكانی نەوەدی سەدەی ڕابوردوودا بە ئاشكراو بە گەرمی تەنها باسی مێسۆپۆتامیای دەكرد كە دەیوت « دەبێت بكەوێتە ژێر دەسەڵاتی تەنها بەریتانیاوەو بەس » (٣٠) ، كەچی هەمان لۆرد دوای ئەوە بە بیست ساڵێك ، واتە پێش دەست پێكردنی شەڕی یەكەم بە ماوەیەكی كەم ، لە بەردەمی ئەنجومەنی لۆردەكاندا بێ پێچو پەنا بڵاوی كردەوە كە وا « هەڵەیە وا لە قەڵەم بدرێت كە گوایە بەرژەوەندە سیاسیێكانمان تەنها لە ناوچەی كەنداودایە (مەبەستی كەنداوی عەرەبە ـ ك. م.) ، ئەو بەرژەوەندانە تەنها لەو سنوورەدا نین و تەنانەت تەنها ناوچەی نێوان بەسرەو بەغداش

(٢٩) بڕوانە : اسماعیل جول ، الیزیدیە قدیماً وحدیثاً ، بیروت ، ١٩٣٢ ، ص ٥٩ ـ ٦١

(٣٠) G. N. Curzon, Persia and the Persian question, Vol. II , London, 1892, P. 578 .

ناکرنەوە بەڵکو گەلێك زۆرۆی بەغداش دەگرنەوە »[٣١] ، « گەلێك زۆرۆی بەغداش » وەك ئاشکرایە کوردستان دەگەیێنێت . هەر ئەمەش بۆ کارێکی وەهای کرد ئینگلیزەکان لە ساڵەکانی شەڕدا ئەوەندەی تر بایەخ بە کوردستان ، وە بە رادەی یەکەم کوردستانی خوارۆ بدەن . ئارنۆڵد ویلسن کە دوای داگیرکردنی عیراق لەلایەن بەریتانیاوە بوە یەکەم حاکمی سیاسیی ئینگلیز لە عیراقدا دەڵێت کە وا لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمدا « پیاوە هەرە بەتواناکانمان لە ناوەندی نیمچە دۆرگەی عەرەبو کوردستانو خوارۆی رۆژئاواو زۆرۆی رۆژئاوای ئێرانو کەنداوی بەسرەدا کاریان دەکرد »[٣٢] .

رۆسەکانیش هەروەك ئینگلیزەکان دەمێك بۆ چاویان بڕیبوە کوردستانو بەتایبەتی ئەو ناوچانەی کە کەوتبۆنە سەر یا نزیك سنۆری خوارۆی وڵاتەکەیان . رۆژ بەرۆژ لەگەڵ لاواز بونی دەوڵەتی عوسمانیو نزیك بونەوەی شەڕدا بایەخ پێدانی رۆس بە کوردستان زیاتر پەرەی دەسەند . یەکێك لە مەبەستە گەورەکانی سیاسەتی رۆس بەرامبەر بە کورد بەر لە شەڕو لە سەرەتای شەڕدا بریتی بۆ لە پاراستنی هێمنیو ئاسایش لە ناوچەکانی سەر سنۆری قەفقاسدا بەتایبەتی لەبەر ئەوەی کە ئەڵمانو تورك کەوتبۆنە هاندانی هۆزە کوردەکانی نزیك ئەو ناوچانە دژی رۆسیاو ئەمیش بەرامبەر بەوە هەوڵی دەدا

---

(٣١) بڕوانە : P. W. Ireland, Iraq. A Study in political development, London, 1937, PP. 48 – 49 .

(٣٢) بڕوانە : « العالم العربي » ، بغداد ، ٢٢ تشرين الاول ١٩٣١ .

هەرچۆنێك بێت کوردەکان بەلای خۆیـدا رابکێشێت‌و لە راستیشدا لەم روەوە زرۆفێکی باشی بۆ هەڵکەوتبو چونکە ژمارەیەکی زۆر لە سەرداره کورده ناودارەکانی وەك عەبدوڕزەزاق بەدرخان کە لە دەست کاربەدەسـتانی تورکیـاو ئێران داخ لە دڵ بون ، وایان دەزانی بە یارمەتی رۆس دەتوانن کوردستانی سەربەخۆ دابمەزرێنن ، تەنانەت هەندێك لەو سەردارانە بەگەرمی پشتگیری دامەزراندنی کوردستانێکی ئۆتۆنۆمی‌داریان دەکرد بە مەرجێك لەژێر چاودێری رۆسیادا بێت . رۆسەکان هەرچەندە بێ گومان ئەمەیان زۆر بە دڵ بو بەلام لە ترسی دروست بونی کێشەیەکی گەورە لەسـەر سنورەکانی خـوارۆی ولاتەکیاندا نەیاندەوێرا خۆیانی لـە قەرە بدەن چونکە ئەمە لـەو سەردەمە ناسکەدا لەوانەبو ئەنجامەکەی بە خێر نەگەڕێت بۆیان لەبەر ئەوەی کە دەیانزانی کاربەدەستەکانی تورکیاو ئێران‌و ئەڵمانیا بە هەمو جۆرێك دەکەونە بەرهەڵستی کردنی ئەو پڕۆژەیە .

لەگەڵ ئەوەشدا رۆسـەکان زۆریان بایەخ بـە بلاوکردنەوەی دەسەلاتی سیاسی‌و ئابوری خۆیان لە کوردسـتاندا دەداو بەڵگەی زۆری وەها بە دەستەوەیە کە گومان لەوەدا ناهێڵن کە وا رۆسـەکان خۆیان مەلاس دابو بۆ ئەوەی هەر کاتێك بۆیان بلوێت چەند بەشێکی کوردستان داگیر بکەن . بە وێنە شۆڕشـی مەشرۆتییەی ئێران (١٩٠٥—١٩١١) یان بەهـەل زانی بۆ ئەوەی لە سـاڵی ١٩٠٩ دا ناوچەیەکی فراوانی کوردستانی ئێران داگیر بکەن‌و بە تەما بون وەك ولاتەکانی پشت قەفقاس بیخەنە سـەر ئیمپراتۆرییە بەدەرەتانەکەیان .

بایەخی کوردستان لە لای ڕوسەکان پاڵی پێوە نابوون بۆ دامەزراندنی گەلێک کۆنسولخانەو قوتابخانەی تایبەتی و بنکەی ئایینی لە هەندێک لە شارەکانی کوردستانی تورکیاو ئێرانداو تەنانەت پێش دەست پێکردنی شەڕ بە ماوەیەکی کەم چاپخانەیەکیشیان لە شاری ورمێ دانا . یەکێک لەو کاربەدەستە گەورانەی ڕوس[٣٣] کە بەگەرمی لەناو کوردا کاریان دەکرد کۆنسولی کۆنی ڕوسیا لە دیمەشق شازادە باریس شاخۆفسکی بوو کە لە ساڵەکانی شەڕدا سەرپەرشتی کاروباری هەموو کوردستانی لەلایەن وەزارەتی دەرەوەی ڕوسیاوە پێ سپێردرا . شاخۆفسکی بایەخێکی زۆری دابوو بە بەستنی ئابووریی کوردستان بە ڕوسیاوە ، وە لە ڕاستیشدا دواکەوتوویی کوردستان و نزیکی لە ڕوسیاوە هەلێکی باشیان خوڵقاندبوو بۆ پەرەسەندنی پەیوەندیی بازرگانی لە نێوان گەلێک لە شارە نزیکەکانی کوردستان و هەندێک شاری وڵاتەکانی پشت قەفقاسدا[٣٤] . ئەوەی شایانی باسە ئەوەیە کە وا نەک تەنها کاڵاو پەلی ڕوسیا خۆی بەڵکو زۆر بەرهەمی پیشەسازیی وڵاتەکانی تری ئەوروپاش هەر لە ڕێگەی ڕوسیاوە دەگەیشتنە بەشێکی زۆر لە بازاڕەکانی کوردستان . ئەمە پاڵی بە وەزارەتی بازرگانی و پیشەسازیی ڕوسیاوە نا داوا لە وەزارەتی دەرەوە بکات کۆنسولخانەو

---

(٣٣) شایانی باسە ژمارەیەک لە کاربەدەستەکانی ڕوسیا لە کوردستان لە دوارۆژدا کوردناسی گەورەو ناوداری لە وێنەی مینۆرسکی و نیکیتینیان لێ دەرچوو .

(٣٤) لە ڕێگەی ئەو پەیوەندییە بازرگانییەوە هەندێک وشەی نوێ تێکەڵی زمانی کوردی بوون کە تا ئێستەش بەکار دەهێنرێن وەک سەماوەرو وارشاوو ئەشتەرخانو هی تر .

بنکەی بازرگانی تورکی لە شارەکانی کوردستاندا بکاتەوە. لە راستیشدا پەرەسەندنی پەیوەندیی بازرگانی کوردستان بە رووسیاوە گەیشتە رادەیەکی ئەوتۆ ئەڵمانەکانی وەها بێ تاقەت کرد کە بکەونە هەوڵدان بۆ کەمکردنەوەی دەسەڵاتی ئابووری بازرگانە رووسەکان، بەتایبەتی لە کوردستانی ئێراندا[25]. لە کوردستانی تورکیاشدا هەر بە هاندانی ئەڵمانەکان تورکەکان بە ئاشکرا کەوتنە شەڕ فرۆشتن بە ئەفسەرو پیاوە دیپلۆماسییەکانی رووس. دەوڵەتەکانی تریش هەر بەو رادەیەو بە پێی توانا دژی هەموو جۆرە بڵاوبوونەوەیەکی دەسەڵاتی رووس لە کوردستاندا کەوتنە کار. ئەمەو تا رادەیەکی زۆر ساردیی رووسەکان خۆیشیان[36] لەراستیدا بوونە هۆی ئەوەی سیاسەتیان لە کوردستاندا زۆر سەرنەکەوێت و کار گەیشتە رادەیەك تەنانەت پاراستنی هێمنیی سنوورەکانی سەر کوردستانیشیان پێ هەڵنەسوڕێنرا. لە

---

(٢٥) بڕوانە: م. س. لازەرێف، سەرچاوەی ناوبراو، ل ٢٦٢.

(٣٦) شایانی باسە ژمارەیەکی زۆر لە سەردارە کوردە ناودارەکان هەوڵیان دەدا بە یارمەتیی رووس شتێك بۆ کورد جێبەجێ بکەن و بۆ ئەم مەبەستە هەندێکیان زۆر لە نزیکەوە پەیوەندییان لەگەڵدا بەستبوون و یەکێکی وەك عەبدورڕەززاق بەدرخان گەلێك پڕۆژەی قووڵ و دووربینی لەم بارەیەوە پێشکەش کردبوون. هەروەها سمکۆش چەندەهای جار هاریکاری لەگەڵ پیاوە دیپلۆماسییەکانی رووسدا کردووە و داوای یارمەتیی لێ کردوون. هەر بۆ ئەم مەبەستە تەنانەت شێخ مەحموودیش کە ناوچەی دەسەڵاتی لە هەموو شوێنێکی تری کوردستان لە رووسیاوە دوورتر بوو چەند جارێك بەر لە شەڕ و لە ساڵەکانی شەڕدا هەوڵی داوە پەیوەندییان لەگەڵ دابمەزرێنێت، بەڵام رووسەکان بە شێوەیەکی گشتی هەڵوێستێکی ساردیان بەرامبەر ئەم جۆرە هەوڵ و تەقەلایەی سەردارەکانی کورد بووە.

ساڵەکانی شەڕیشدا کاربەدەستەکانی رۆسیا بە نیسبەت کوردەوە تەنها بیریان لەوە دەکردەوە کە دەوریان لە مەیدانەکانی شەڕدا لە ئاسیای بچوك چی دەبێت‌و چۆن بتوانن کارێکی وەها بکەن ئەگەر کوردەکان نەشدەنە پاڵ لەشکرەکانی ئەمان هیچ نەبێت دژیشیان نەوەستن .

بەم جۆرە وەك دەبینین رۆسیا لەگەڵ ئەوەشدا کە وەك زوربەی دەوڵەتە گەورەکانی تر چاوی بڕیبوە خاکی کوردستان‌و سامانەکانی بەلام خەتێکی سیاسی دیارو دوربینی بەرامبەر بە کوردستان نەبو ، وە زۆر جار ئەم سیاسەتەی بە پێی کات‌و شوێن دەگۆڕرا . کۆنسولی رۆس لە ورمێ لە یەکێك لە دەکومێنتە نهێنیکانیدا بە ئاشکرا دانی بەوەدا ناوە کە وا رۆسەکان بە رادەی یەکەم لە قوزبی دامەزراندنی دەوڵەتی ئەرمینیای سەربەخۆوە سەیری کێشەی کوردو دوا رۆژی کوردستانیان دەکرد[٣٧]. ئەمەش لە راستیدا بوە هۆیەکی گەورەی دوور کەوتنەوەی تەنانەت کوردەکانی سەر سنوریش لە رۆسیا کە بە ئاشکرا دو سیاسەتی جیاوازی لەگەڵ کوردو ئەرمەندا پەیڕەوی دەکرد ، بەنیسبەت کوردەوە جارێك نەبو بە تەواوی لە مەسەلەیەکی گرنگدا پشتیان بگرێت کەچی لە هەمان کاتدا بۆوچان پشتگیری ئاسوری‌و بەتایبەتی ئەرمەنی دەکردو لە کاتی پێویستدا چەکی دەدانێ ، جگە لەوەی سیاسەتێکی دیاری کراوی رون‌و ئاشکراشی لەبارەی دوارۆژی ئەرمینیاوە هەبو . لە

(٣٧) م. س. لازەرێف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل. ٣٠١ .

ساڵەکانی شەڕی یەکەمدا ئەم هەڵوێستانەی ڕوس ئەوەندەی تر ڕوونو ئاشکرا بوون. شازادە شاخۆفسکۆی ناوبراو لەم بارەیەوە لە نامەیەکی ڕەسمیدا نوسیویتی دەڵێت: «لەگەڵ دەست پێکردنی شەڕدا چ لە بارەگای قەفقاسو چ لە پیترۆگراد... پشت بە ئەرمەن دەبەستراو هیوایەکی زۆریان پێیان بوو وە دەستیان کرد بە دامەزراندنی تیپی پشتماڵەی چەکدار لە ئەرمەنەکان کەچی هیچ گوێیان نەدایە کورد» (٣٨). ئەم جۆرە هەڵوێستەی ڕوسەکان ئەوەندەی تر ئەرمەنە نەتەوە پەرستە داخ لەدڵەکانی هاندا کە بە ڕەقی لەگەڵ کوردەکانی دراوسێیاندا بجوڵێنەوە(٣٩). لە ساڵەکانی شەڕدا زۆر جار ئەرمەنە

(٣٨) بڕوانە:

Курд-Оглу, Курды и империализм, "Бюллетень прессы Среднего Востока". - Ташкент, № 13-14, 1932, стр. 108. کورد ئۆغلو، کوردو ئیمپریالیزم، گۆڤاری «بلوتینی چاپەمەنی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست»، تاشکەند، ژمارە ٣ ـ ١٤، ١٩٣٢، ل. ١٠٨.

(٣٩) دوای پەیدا بوونی جوڵانەوەی ئازادی ـ نەتەوایەتی لەناو ئەرمەنەکاندا چینە کاربەدەستەکانی دەوڵەتی عوسمانی ڕقێکی زۆریان لێ هەڵگرتنو لەگەڵ پەرەسەندنی خەباتی ئەرمەن لە پێناوی سەربەخۆیی نیشتمانەکەیاندا تورکە عوسمانیەکان بیری قڕکردنیانیان کەوتە کەللەوەو ئەوەبوو ساڵی ١٨٩٦و بۆ دووەم جار ساڵی ١٩١٥ کەوتنە گیانی ئەرمەنەکانو بە سەدەها هەزاریان لێ قەلاچۆ کردنو ئەمەش بەجارێك رای گشتی ئەورووپایی خرۆشاندو فشارێکی گەورەی سیاسی کەوتە سەر فەرمان ڕەواکانی تورکیا، ئەمانیش بۆ پاکانەی خۆیان ویستیان دەستە چەورەکەیان بە سەر کورددا بسوون. ئەمەو بەشداری کردنی چەند دەرەبەگێکی کورد لەو کوشتارانەدا ڕقی نەتەوەپەرستەکانی ئەرمەنی لە کورد هەڵساندبوو بۆیەکا بەدوای هەلێکی وەك ڕووداوەکانی شەڕی یەکەمدا دەگەڕان بۆ تۆڵە سەندنەوە.

چەکدارەکانی ئەو ناوچانەی تورکیا کە لەشکری رۆسیان تێ دەهاتن دەکەوتنە گیانی دانیشتوە کوردەکانیان بۆ ئەوەی سەرکردەکانی لەشکری رۆس دەست بێننە بەردەمیانو ئەمەش بێ‌گومان ئەوەندەی تر کوردی لە لەشکری رۆس کرد .

جگە لە بەریتانیاو ئەڵمانیاو رۆسیا فەرەنسەو ئەمەریکاش هەریەکەیان بەپێی سیاسەتیان بەرامبەر دوارۆژی دوەڵەتی عوسمانیو بەرژەوەندەکانی خۆیان بایەخیان دابوو بە کوردستان . ناردنی ئەدمیرال چێستەر، هەر وەك لە سەرەوە باسمان کرد ، یەکێکە لە بەڵگەکانی ئەو بایەخ پێدانە لە لایەن ئەمەریکایێکانەوە کە لە لایەکی تریشەوە میسیانێرەکانیان[40] دەمێك سال بوو لە کوردستان بەگەرمی لەکاردا بوونو جمو جۆلو هاتوچۆیان زۆر ناوچەی کوردستانی گرتبۆوەو ناویان لە زۆر لا دەرکردبوو وە لە نزیکەوە پەیوەندییان لەگەڵ کەمینەکانی کوردستان ، بە تایبەتی لەگەڵ ئاسوریێکاندا دامەزراندبوو بە رادەیەك ژمارەیەکی زۆریان بە هاندانی ئەمەریکایێکان دەست‌بەرداری کڵێسەی کاتۆلیك بوونو بوونە پرۆتستانت[41] . هەر بەو جۆرەو بگرە چالاکانەتریش میسیانێرە ئەمەریکایێکان لەناو

---

(٤٠) بە مانای (مبشر)ە کە لە زمانە ئەوروپایێکانەوە وەرگیراوە . (مبشر) بە فارسی (مبلغ ، مبلغ مذهبیو میسیۆنر)ە .

(٤١) بڕوانە : Sir Percy Sykes, A Summary of the history of the Assyrians in Iraq, 1918 - 1932, - « Journal of the Royal Central Asian Society », April 1934, p. 256.

ئەرمەنەکانیشدا لە کاردا بوون [٤٢] .

ئەوەی شایانی باسە بوونی ئەم جۆرە میسیانێرانە لە کوردستاندا بوە هۆی قوڵ کردنەوەی ناکۆکی نێوان دانیشتوە موسوڵمانو گاورەکانی و [٤٣] ئەمەش لە ساڵەکانی شەڕدا لە زۆر شوێن بوە هۆی تەقینەوەی هەراو کوشتار . بە وێنە لە سەرەتای شەڕدا لە ناوچەی ورمێ کە میسیانێرە ئەمەریکایێکان لە ســاڵی ١٨٣١ وە کردبوویانە مەڵبەندی کاریان هەرایەکی گەورە قەوما کە لە ئەنجامیدا ژمارەیەکی زۆر گاوری بێ گوناه بوونە قۆچی قوربانی [٤٤] .

فەرەنسەییێکانیش هەرچەندە وەك ئەمەریکاییێکان هەوڵیان دەدا لە ڕێگەی پیاوە ئاینییێکانیانەوە جێ‌پێی خۆیان لەناو کەمینەکانی کوردستاندا قایم بکەن [٤٥] بەڵام بایەخێکی زیاتریان بە تەقەلای سیاسی

---

(٤٢) بڕوانە : أ. ئادامۆڤ ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٢١٨ ـ ٢١٩ .

(٤٣) پێویستە ئەوەش بوترێت کە زوربەی ئەو میسیانێرانە کەم یا زۆر یارمەتی دانیشتوانی ئەو ناوچانەیان دەدا کە کاریان تێدا دەکردن ، بە تایبەتی نەخۆشەکانیان . جگــە لەوە بوونیانو جۆری زیانو ڕەفتاریان هۆیەکی ســاکاری پەیدا کردنی پەیوەندی بوو بۆ خەڵکی ئەو ناوچانە لەگەڵ شارستانیێتی رۆژئاوادا .

(٤٤) بڕوانە : علی سیدو الکورانی ، من عمان الی العمادیة أو جولة فی کردستان الجنوبیة ، القاهرة ، ١٩٣٩ ، ص ٢٠٥ ـ ٢٠٨ .

(٤٥) فەرەنسەییێکان لەم ڕووەوە بایەخێکی زۆریان بە ناوچەکانی ویلایەتی مۆسڵ ، وە بە تایبەتی شاری مۆسڵ خۆی دابوو .

دابتوو بۆ ئەوەی ئەوانیش جێ‌پێی خۆیان لە کوردستاندا ، وەك دەوڵەتە گەورەکانی تر ، جێگیر بکەن‌و لە هەمتوو شوێنێکیش زیاتر چاویان بڕیبوە ویلایەتی متوسڵ‌و لە هەمتوو لایەك زیاتر لە سیاسەتی ئینگلیز بەرامبەر بەم ناوچەیە بێ تاقەت بوون .

بەم جۆرە وەك دەبینین زۆربەی دەوڵەتە گەورەکان لە سنووری بەرژەوەندە سیاسی‌و ئابووریەکانی خۆیانداو بەپێی سیاسەتی جیازی کراویان بەرامبەر بە دوارۆژی دەوڵەتی عوسمانی بایەخیان دەدا بە کوردستان‌و ئەنجامەکانی ئەم بایەخ پێدانەش لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا بە ڕوونی دەرکەوتن‌و کارێکی زۆریان کردە سەر ڕوداوو ئەنجامەکانی ئەم شەڕە بەنیسبەت کوردستانەوە وەك لە بەشە داهاتووەکانی ئەم کتێبەدا باسیان لێ دەکەین .

* * * * * *

بەشی دوەهەم

باری گشتی کوردستان
بەر لە دەست پێ کردنی شەڕ

لاوازی و بەککەوتەیی ئێران و تورکیا بەر لە دەست پێ‌کردنی شـەڕی یەکەم بە چەند سـاڵێك گەیشتبوە رادەیەك ، بەولاوەی تەنها کەوتن و رۆخان بێ . شەڕی ساڵی ۱۹۱۱ی نێوان تورکیـا و ئیتاليا و شـەڕی سـاڵی ۱۹۱۲ی تورکیا لەگەڵ وڵاتانی ناوچەی بەڵقاندا و ناکۆکیی نێوان « ائتلاف »ی ئیتیحادیەکان لە ناو تورکیا خۆیدا و هەراوبگری ئێران و تورکیا لە سەر سنوری نێوان هەردوو لایان و باری ئاڵۆز و سەختی ژیانی ئابوری و کۆمەڵایەتی ئەم دوو وڵاتە و گەلێك هـۆی تر بەو دەردەی بردبون کە لە هەمو

قوزبنێکیاندا هەستی پێ دەکرا . لە کوردستاندا دەسەڵاتی ئەم دوو دەوڵەتە تا رادەیەکی ئاشکرا کز بوو بوو وە لە هەندێك لە ناوچە سەخت و ناو هۆزە بەهێزەکانیدا تەنانەت هەست بە بوونی نەدەکرا . لاوانی ئەو جۆرە ناوچانە بە ئاشکرا و بێ ترس مل پێچییان لە سەربازی دەکرد و جوتیارانی زۆر شوێنیش باج و سەرانەیان نەئەدا و وایان لێ هاتبوو زەبتیە و جاندرمەکانی میرییان بە هیچ ئەزانی ؛ وەك نوسەری عەرەب سەدیق دەملوجی دەیگێڕێتەوە لە و سەردەمەدا کاربەدەست و زەبتیەکانی میری تەنها بە گوند و لادێی بچوکەکانی قەلەکانیان دەوێرا و توخنی زوربەی گوندی هۆزە کوردەکان نەدەکەوتن[1] .

(سوارەی حەمیدی)ش کە لە سەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیددا بۆ پاراستنی دەسەڵاتی خۆی و لێدانی بزوتنەوەی ئازادی ـ نەتەوەیی گەلە ناتورکەکان لە چەکدارانی هەندێك لە هۆزە کوردەکان پێکهێنرابوو هەر لە ساڵەکانی شەڕ ببوە لەشکرێکی بێ گیان و توانا و بەو جۆرە بە جارێك سەنگی جەنگی خۆی لە دەست دا بوو و ئەوەندەی تر لە ناو کۆمەڵدا سوك و ریسوا بوو بوو ، بۆیەکا هەموو هەوڵ و کۆشی کاربەدەستانی تورکیا بۆ ئەوەی گیانی بکەنەوە بە

---

(1) صدیق الدملوجی ، إمارة بهدینان الکردیة ، ص ٨١ . شایانی باسە دانەری ئەم کتێبە خۆی هەر لە شەڕ بۆ ماوەی چەند ساڵێك لە بادینان کاربەدەستی میری بووە .

بەردا بە فیزۆ چۆتەوە لە زۆر شوێن بووە بار بەسەر کۆمەڵانی خەڵکی کوردستانەوە .

بەڵام لەگەڵ هەمو ئەمانەشدا فەرمانڕەوایانی تورکیا هەر لە هەوڵ و کۆششدا بۆن بۆ ئەوەی کەڵك لە هێز و توانای هۆزە کوردەکان وەربگرن و دەیانویست بۆ شەڕی داهاتو ئامادەیان بکەن چونکە دەیانزانی بێ ئەوە کەلێنێکی دیار دەکەوێتە ناو توانای جەنگییانەوە . کاربەدەستانی تورکیا دەیانویست گەلی کورد بکەنە بەکێك لە قەڵا سەختەکانی بەربەرەکانێی رۆس کە لەم کاتەدا زۆر چاوچنۆکانە دەیانڕوانییە خاکی دەوڵەتی عوسمانی بۆیەکا تورکەکان دەیانویست زیاتر خۆیان لە هەندێك لە سەرەك هۆزە دەسەڵاتدارەکانی کوردستان نزیك بخەنەوە و دژی رۆسیا بیانجوڵێنن و بۆ ئەم مەبەستەیان پەیمانی چەوریان دەدانێ و بەو جۆرە تەنانەت توانییان چەند تیپێکی سوارەی حەمیدی لە سەر سنوری ئەو وڵاتە ریز بکەن[٢] .

لەگەڵ ئەوەشدا هەوڵ و تەقەلای تورکەکان لەم مەیدانەدا تەواو کەم ئەنجام و بێ سود بۆ چونکە تەنها ژمارەیەکی کەم لە سەرەك هۆزە کوردەکان بە دەنگیانەوە چۆن کەچی لە هەمان کاتدا هەندێك سەرەك هۆزی تر بە ئاشکرا و بێ ترس بڵاویان دەکردەوە کە وا لە کاتی شەڕدا دژی لەشکری تورك دەوەستن و دەدەنە پاڵ

(٢) بڕوانە : م . س . لازەرێف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٢٩٥ .

ڕوس . ئەوەی لەم بارەیەوە شـــایانی باسە ئەوەتەکە وا ژمارەیەك لە نیشتمانپەروەرە داخ لە دڵەکانیش تا رادەیەکی زۆر پشتگیریی ئـــەو بیرەیان دەکرد چونکە زوڵم و زۆری عوسمانییان وای لێ کردبوون تەماع و پیلانی چینە کاربەدەستەکانی ڕوسیا نەبینن .

بەر لە شـــەڕ باری نالەباری ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی کوردســتان وەك زوربەی هـــەرە زۆری ناوچەکانی تری ئێران و دەوڵەتی عوسمـانی گەیشتبووە رادەیەك زیاتر لە جاران کۆمـــەڵانی خەڵك بجوڵێنێ و هەستی نەتەوەییان بزوێنێ . ئەمە و چەنـــد هۆیەکی تر کارێـــکی وایان کردبوو ڕۆژ بە ڕۆژ ژمارەی ئەو کەسانەی ســـەربەخۆیی ، یان بەلای کەمەوە خودموختاریی (ئۆتۆنۆمی) کوردیان دەویست لە زیاد بووندا بێ و ئەمە لە پەرەسەندنی هەندێك چالاکیی سیاسی و کۆمەڵایەتیدا خۆی نواند ، ئەوە بوو بەر لە شەڕ ژمارەی کۆمەڵ و رێـکخراوە سیاسییە نهێنیـکانی کوردستان زۆر بوو وە تا دەهات سەنـگیان لە ناو کۆمەڵانی خەڵك و بە تایبەتی رۆشنبیراندا پتر دە بوو . ئەم کۆمەڵ و رێـکخراوانە بە هەر چوار لادا کەوتنە بڵاوکردنەوەی بەیاننـامە و بەخشـــە « نشرە »ی ئەوتۆ کە پڕ بوون لە هەستی نەتەوەیی و رق و کینەی رەوا بەرامبەر زۆر و زۆرداریی میری و کاربەدەستانی . یەکێك لەو بەخشـانە لە ژێر ئـەم ناوە پڕ مانایەدا بڵاو دەکرایەوە : « ئەڤ خۆڵە خۆڵی ئەمەیە » کە بە ئاشکرا دژی دەســەڵاتی تورك دەدوا و دەیگوت « تورك بە هیچ جۆرێك

بەرێوە بردنی کوردستانیان لە باردا نییە ». وەك کوردناسی سۆڤیێتی م . س. لازەرێف باسی دەکا ئەم پەخشەیە لە ناو خەڵکدا دەنگی دا بۆوە و دەگەیشتە زۆر قوژبنی کوردستان[٣] . شایانی باسە زوربەی ئەو پەخشە و بەیاننامانە لە کوردستانی باکور و هەندێکیان لە کوردستانی ئێران دەر دەکران بەڵام ژمارەیان لێ دەگەیشتە کوردستانی باشوریش و بە شێوەیەکی تایبەتی دەنێررانە تەکیێکانی بارزان و لەوێوە بڵاو دەکرانەوە[٤] .

هەر لەوساڵانەشدا هەندێك کۆمەڵ و رێکخراو کە لە کاتی سەرکەوتنی شۆڕشی تورکە لاوەکانەوە پەیدا بوبون[٥] بە ئاشکرا کاریان دەکرد و چاپەمەنی خۆیان بڵاو دەکردەوە و سەنگیان ، بە تایبەتی لە ناو رۆشنبیرانی کوردا ، تا دەهات فورستر دەبو . بەر لە شەڕ « کورد طلبە هیفی جمیتی » (کۆمەڵی هیفی شاگردانی کورد) لە هەمو رێکخراوێکی تری کورد چالاکتر لە کاردا بو و

(٣) هەمان سەرچاوە ، ل ٢٠٠ .

(٤) بڕوانە : صدیق الدملوجي ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٩٥ .

(٥) بەشێکی گرنگ لە زانیارێکانی بەشی دوەمی ئەم وتارە ، بە تایبەتی ئەوانەیان کە پەیوەندییان بە چالاکی رێکخراو و کۆمەڵە سیاسی و سەردارەکانیانەوە هەیە لەلایەن نوسەر خۆیەوە کۆکراونەتەوە و لەم بارەیەوە کەڵکێکی زۆری لە مامۆستایان مەمدوح سەلیم و ئەکرەم جەمیل پاشا وەرگرتووە کە خۆیان لە دامەزراندنی زوربەی ئەو کۆمەڵانەدا بەشدار بون .

تەنانەت توانیبوشی چەند لقێك لە هەندێ شاری ئەوروپا دابمەزرێنێ. ئەم کۆمەڵە ئۆرگانێکی تایبەتی خۆی بە ناوی (رۆژا کورد)ەوە بڵاو دەکردەوە کە دوایی ناوی گۆڕا بە (هەتاڤا کورد) و ئینجا بە (ژین) . (هیڤی کورد) تا دەست پێ کردنی شەڕی یەکەمی جیهان لە کار نەکەوت ، بەڵام دوای ئەوەی بە بۆنەی ئەو شەڕەوە زوربەی کادرەکانی راپێچ کرانە ناو سوپاوە ئیتر وەك هەموو کۆمەڵ و رێکخراوانی تری ئەو سەردەمەی کوردستان توانای کار کردنی نەما.

کۆمەڵێکی تری کاریگەری سیاسی ئەو سەردەمەی کوردستانی تورکیا «کورد تعالی و ترقی جمعیتی» (کۆمەڵی بەرزی و پێشکەوتنی کورد) بوو کە یەکەم رێکخراوی سیاسی کوردستان بوو وە ژمارەیەك گەورە پیاوی ناوداری وەك ئەمین عالی بەدرخان و شەریف پاشا و شێخ عەبدولقادری شەمزینی تێدا کۆبوبۆوە[6] ، بەڵام سیاسەتی شۆڤێنی تورکە لاوەکان کارێکی وای کرد چالاکی ئەم کۆمەڵە بەر لە دەست پێ کردنی شەڕ لە سنورێکی تەسکی نهێنی تێپەڕ نەکا .

هەرچەندە لەبەر چەند هۆیەکی تایبەتی نیشتمانپەروەرانی کوردستانی تورکیا لەو سەردەمەدا لە هەموو لا زیاتر لە جم و جۆڵدا بوون ، بەڵام لە هەمان کاتدا هەست بە وریابونەوە و راپەڕینی کوردستانی ئێرانیش دەکرا . بەر لە شەڕ و لە ساڵەکانی شەڕدا لەو بەشەی کوردستاندا

---

(٦) بڕوانە : الدکتور بلەج شیرکوە ، القضیة الکردیة . ماضی الکرد وحاضرهم ، القاهرة ١٩٣٠ ، ص٥١ .

کۆمەڵی « ئیستخلاصی کوردستان » بە گەرمی کەوتبووە خۆ و دروشمی یەککگرتنی کورد و سەربەخۆیی کوردستانی بەرز کردبۆوە . هەر لەو دەور و بەرەشدا (ساڵی ١٩١٢) کۆمەڵی «جیهاندانی»[٧] لە کوردستانی ئێران دامەزرێنرا ؛ ئەم کۆمەڵە دەیویست خەباتی گەلی کورد بە رێبازێکی راستدا بەرێ و لە چوارچێوەیەکی یەککگرتوودا کۆی بکاتەوە[٨] .

یەکێك لە رووە هەرە گرنگە نوێکانی خەباتی رۆشنبیری کۆمەڵ و رێکخراو و پیاوە سیاسییە ناودارەکانی ئەو سەردەمەی کوردستان بریتی بوو لە بایەخدان بە بڵاوکردنەوەی خوێندن و خوێندەواری لە ناو منداڵ و لاوی تازە پێگەیشتووی کوردا لەگەڵ خزمەت کردنی زمان و ئەدەبی گەلی کورد وەك دوو هۆی کاریگەری

---

(٧) لەوە ئەچێ دامەزرێنەرانی ئەوکۆمەڵە خۆیان ئەو ناوەیان بۆ داڕشتبێ کە وا دیارە مەبەستیان مەعریفەت و شارەزاییە .

(٨) بڕوانە :

И.О.Феризов, Место национально-освободительного движения курдов в борьбе народов Ближнего и Среднего Востока против империализма, Канд.дисс. (реферат), Москва, 1953, стр.19.

ئی . و . فاریزۆف ، شوێنی بزووتنەوەی ئازادیی ـ نەتەوەیی کورد لە خەباتی گەلانی رۆژهەلاتی نزیك و ناوەڕاستدا دژی ئیمپریالیزم ، (کورتەی نامەی دوکتۆرێکەی) ، مۆسکۆ ١٩٥٣ ، ل ١٩ .

پاراستن و پەرە پێدانی نەریت و هەستی نەتەوەیی لە ناو کۆمەڵانی خەڵکدا . مامۆســـتا خەلیل خەیالی یەکێك بوو لەوانـەی لە کار و خەباتی رۆژانەیاندا جێگەیەکی بەرز و شایانیان بۆ ئەم باسـە دانابوو . ئەم نیشتمانپەروەرە دڵسۆزە بە گەرمی هانی رۆشـــنبیرانی کوردی دەدا بە چاوێکی دووربینـــەوە بڕواننە ئەم ئەرکە گرنگەی ســـەر شـانیان و هەمیشـە و لە هەموو شـوێنێك باسـی ئەوەی کردوە کە نەخوێنـدەواری یەکێکـە لە دەردە گەورەکانی کۆمەڵگای کورد . بە هاندانی مامۆستا خەیالی ژمارەیەك لە رۆشنبیرانی شاگرد و هاوەڵی ، « کورد تعمیم معارف جمیتی » (کۆمـــەڵی بڵاوکردنـــەوەی خوێندەواری کورد)یان دامەزرانـد کە بـــەر لە شەڕ فێرگەیەکی تایبەتی لە ئەستەنبۆل بۆ منداڵانی کورد کردەوە[٩] .

هەر لەو سەردەمەدا عەبدوڕڕەزاق بەدرخانی بەناوبانگ جێگەی مامۆستا خەیالی لە ناو کوردی ئێراندا گرتبۆوە و بـــە گەرمی لە هەوڵ و کۆششدا بوو بۆ بڵاوکردنەوەی خوێندن و خوێندەواری لە ناویانـــدا و یەکێك لە باســـە گرنگەکانی دیوەخانی ئاوەدانی بریتی بوو لە باسی نرخی خوێنـــدن و هاندانی خەڵکی بۆ ئەوەی بایەخی پێ بدەن . چالاکی عەبدوڕڕەزاق بەدرخان لەم مەیدانـەدا بەوەوە نەوەســتا ، لە ســـەرەتای ســـاڵی ١٩١٣دا لە شـــاری

---

(٩) لەم فێرگەیەدا خوێندن بە زمانی کوردی بوو و شـاگردەکانی بە بیانی کوردایەتی گۆش دەکران ، بەڵام بە داخەوە زۆری نەخایاند بە ناچاری دەرگای ئەم فێرگەیە داخرا .

(خۆی) کۆمەڵێکی رۆشنبیری دامەزراند و نیازی بوو چاپخانەیەکیشی بۆ دابنێ و رۆژنامەیەکی بە ناوەوە دەربکا و لە ژێر سەرپەرشتی ئەودا چەند قوتابخانەیەکیش بکاتەوە . هەنگاوی هەرە گەورە و پڕ مانای ئەم کۆمەڵە بریتی بوو لە کردنەوەی یەکەم فێرگە (قوتابخانە)ی کوردی لە شاری (خۆی) بە پارەی کۆکراوەی دانیشتوانی ناوچەکە خۆیان[10] .

لە هەمان کاتدا هەندێك بەڵگەی بە نرخ هەن کە نیشانەی بایەخ پێدانی پیاوە سیاسییە رۆشنبیرەکانی کوردستانن بە زمان و ئەدەبی کورد بەر لە دەست پێکردنی شەڕ بە ماوەیەك[11] ، ئەمەش ، وەك ئاشکرایە ، هەنگاوێکی گەورە و گرنگە بە نیسبەت

---

(۱۰) ئەم فێرگەیە لە رۆژی ٤ی تەشرینی دووەمی ساڵی ۱۹۱۳دا کرایەوە و بەم بۆنەیەوە لە شاری (خۆی) ئاهەنگێکی گەورە سازکرا . ژمارەی یەکەم دەستەی شاگردانی ئەم فێرگەیە ۲۹ کەس بوو کە بە زمانی کوردی دەرسیان دەخوێند و بە ئەلف و بێی رووسی دەیاننووسی و زمان و ئەدەبی رووسیشیان دەخوێند ؛ لەناو فێرگەکەدا نەخۆشخانەیەکی بچووکیش هەبوو (بڕوانە : م . س . لازەرێف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ۲۲۷ ـ ۲۲۸) .

(۱۱) « کوردستان »ی یەکەم رۆژنامەی کوردی لەسەر لاپەڕەکانی بابەخێکی باشی دەدا بە ئەدەبی کورد و بە شێوەیەکی بەتین هەوڵی دەدا لە رێگەی شیعرەکانی (خانی)یەوە هەستی خوێندەوارانی کورد بجوڵێنێ و داوای لێ دەکردن بە وردی گوێ لە ئامۆژگارییەکانی بگرن (بڕوانە : « کردستان » ، عدد ٦ ، ٢٠ جادي الاول ١٣١٦) .

ژیانی سیاسی و کۆمەلایەتی هەمتو گەلێکەوە . رێکخراو و پیاوە سیاسێکانی کوردستانی تورکیا وە بە رادەی یەکەم مامۆستا خەلیل خەیالی تەنانەت کەوتبوّنە بیرکردنەوە لە دانانی رێبازێکی تایبەتی بۆ نزیك‌خستنەوە و یەك‌خستنی کرمانجی و سۆرانی . لە کوردستانی ئێرانیش عەبدوڕڕەزاق بەدرخان لە مانگی شوباتی سالّی ١٩١٣دا لە رێگەی وەکیلی کۆنسولی روسەوە لە (خـۆی) داوای لە روسیا کرد رۆژهەلات و کوردناسی بەناوبانگ ئۆربێلی[١٢] بنێرێت بۆ کوردستان بۆ دانانی رێزمان و فەرهەنگ بە زمانی کوردی و وەرگێڕانی بەرهەمی ئەدەبی روسی بۆ سەر زمانی کوردی و هەروەها داواشی کرد بەشێکی کوردی لە دەزگای رۆژهەلاتناسی پیترۆگراد دابمەزرێنن کە بە بیری ئەو دەبێ یەکەم فەرمانی بریتی بێ لە دانانی (ئەلف و بێ)یەکی تایبەتی کوردی بە یارمەتی (ئەلف و بێ)ی روسی .

شایانی باسە لە سالەکانی پێش شەڕدا لە کوردستانی باشوور (کوردستانی عیراق) هەست بەو جم و جۆل و چالاکییەی کوردستانی ئێران و بە تایبەتی کوردستانی تورکیا نەدەکرا ، بەلام دامەزراندنی کۆمەل و رێکخراوەکانی کوردستانی تورکیا و

---

(١٢) رۆژهەلاتناسی بەناوبانگی روسیا و یەکێتی سۆڤێت یوسف ئەبگاروڤیچ ئۆربێلی (١٨٨٧ - ١٩٦١) یەکێکە لەو زانا پایە بلندانەی لە قولایی دلەوە کوردیان خۆش ویستوە و دلسۆزانە بایەخیان بە کوردناسی داوە . لە سەر پێشنیاری ئۆربێلی بەشی کوردی لە ئامۆزگای رۆژهەلاتناسی لەی لینینگراددا دامەزرێنرا .

چاپەمەنێکانیان لە هەندێك ناوچەی ئەم بەشەی کوردستاندا دەنگیان دابڵاوە و هەر وەك لە سەرەوە باسمان کرد ژمارەی ئەو بەخشە سیاسییە نهێنیانەی لە کوردستانی تورکیا چاپ دەکران دەگەیشتە چەند ناوچەیەکی بادینان . بەر لە شەڕیش بە ماوەیەکی زۆر کەم (جەمالەددین بابان) دەستی کرد بە بڵاوکردنەوەی گۆڤارێکی کوردی ـ تورکی بە ناوی (بانگ کرد)[بانگی کورد]ەوە کە لە بەغدا لە چاپخانەی « اداب » چاپی دەکرد و لەوێوە بڵاوی دەکردەوە[۱۳] .

ئەوەی لێرەدا پێویستە بە شێوەیەکی تایبەتی سەرنجی بۆ رابکێشین ئەوەتە کە وا هەستی نەتەوەیی لە زۆر شوێنی ناوەڕۆکی ئەم گۆڤارەدا خۆی نواندووە . « بانگ کرد » لە یەکێك لە وتارەکانیدا بە درێژی باسی نرخی خوێندن و کاری لە زیانی گەلاندا کردوە و نموونەی لە سەر ژاپۆن و بەریتانیا هێناوەتەوە و دەڵێ :

« مثلا[۱٤] ژاپونیا ! ام قومە بوچوکە چی بو ! بخدا هیچ نەبو . فقط بسایەی سعی و تقدیر قیمت وقتەکیان دولتیکی عظیمی

(۱۳) ژمارە یەکی ئەم گۆڤارە رۆژی ۱۲ ی « ربیع الاول » ی سالی ۱۳۳۲ ك ، واتە ۸ ی شوباتی سالی ۱۹۱٤ چاپ کراوە ، لە ژمارە یەکێوە تا ژمارە سێی بە سەر یەکەوە ۷۲ لاپەڕەن ، واتە هەر ژمارەیەی ۲٤ لاپەڕە بووە .

(۱٤) بۆ دەستکاری کردنی جۆری رێنوسەکەی بلاوی دەکەینەوە .

وەکو روسیەی شکان و تارومار کرد .

مثلا انـگلتره . امانش وکو اعه انسانن فقط بوچی او نوعه اختراع و ایجاده که بسایەی عقل و فـکریان دیهننه وجود انسـانان شیت دەکا و همو کسی مجبور تعظیم و تقدیر شخصیان دەکن »[١٥] .

له هەمان کاتدا « بانگ کرد » داوای دامەزرانـدنی کۆمەڵ و کردنەوەی قوتابخانەی دەکرد و لەم بارەیەوە لە یەکێك لە ژمارەکانیدا ئەوسیوێتی دەڵێ :

« ... لبر امەیه اونده هاوار و داد و بیدادمانه دەلین له بغدادا جمیتی کشاد بکین که به تشویق و کوشش ام جمیته له همو جیکایه مکتبی کشاد بکری و قوم کردانی لم جهالته تخلیص بکا . دەبزانین کی له کردان سرهلـکری نائل ام شرف عظیـه دەبی . فقـط حیف که ام خدمته به کسی به دو کس نا کری اکر وا بوبوایه له بغـــدادا زور کسانی هیه که دیدەدوز انتظار ام خدمتەیه »[١٦] .

وا لێرەشـدا بۆ نمونە چەند بەیتێك لە یەکێك لەو شیعرانە دەهێنینەوە کە لە « بانـگ کرد » دا بڵاو دەکرانەوە و ئەمیش بۆ خۆی بەڵـگەی پەرەسـەندنی هەستی نەتەوەیی و بایەخ پێدانی رۆشنبیرانی کوردە بە گۆڤارەکە :

---

(١٥) « بانك کرد » ، ژمار ٣ ، ١٣٣٢ ، ل ٦٨ .

(١٦) هەمان ژمارە ، ل ٦٩ .

« بـو ترقی ملك و ملـــت اتحادمان واجبـه
صرف غیرت چا که با غیبی نه‌که‌ین ئه‌م فرصته »[17]
« محفظه‌ی دین و شریعتمانه خو خاك وطن
آوه‌دانی او بزوری عــلم و فن و صنعته
ایش اکر وابی وطن نورانیو معمور ابی
رستکاریمان ابی ایمش لدســت ام ظلمتـه
دشمنی ، علم و معارف خانه‌مان ویران اکا
زور خراب و مهلکه درمانیکین ام علته »

* * * * * *

« بانك کرد جداً حکیم خسته‌کی ام قومه‌یه
با له خواب غفلت و وحشت خبرمان بیتوه
پایدار بی تا قیامت بو شــفای ام امتــه
حال و اوضـــاع زمانه طعنـه درس عبرته »

« بانـگ کرد » له هه‌مان کاتـدا به تورکی وتاری له باره‌ی مێژوی گه‌لی کورده‌وه بڵاو ئه‌کرده‌وه[18] و لـه سنوری توانا و

(١٧) ئه‌م به‌یتانه هی قه‌سیده‌یه‌کن که به ناوی (صائب زاده سلیمانیه‌لی محمد عارف)ه‌وه له ژماره سـێی « بانك کرد » دا بـلاو کراوه‌تـه‌وه (ل ٦٩ ـ ٧٠) .

(١٨) (شکری الفضلی) وتارێکی درێژی به تورکی به ناوی « مێژوی کورد له سـه‌رده‌می ئیسلامدا » له چه‌ند ژماره‌یه‌کی « بانـگ کرد » دا بلاو کردۆته‌وه .

تێگەیشتنی ئەو سەردەمەدا بایەخیشی بە ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی گەلی کورد دەدا[19] . هەموو ئەمانەش بەڵگەی گومان لێ نەکراوی ئەوەن کە وا هەستی نەتەوەیی لە ناو گەلی کوردی عیراقیشدا بەر لە شەڕی یەکەمی جیهـان لە کەف و کوڵ و ئاڵ و گۆڕدا بوو کە بەڵگەیەکی تریشی لە کارەکانی ئەو سەردەمەی شێخ مەحموددا بەدی دەکرێ ، بە تایبەتی ئەوەی کە پەیوەندی لەگەڵ بەدرخانییەکاندا دامەزراند و لە ساڵی ١٩١٣دا هەوڵی ڕێککەوتنی لەگەڵ کامیل بەگ و حەسەن بەگی کوڕانی بەدرخان پاشادا دا بۆ خەبات کردن لە پێناوی رزگار کردنی کوردستاندا لە دەسەڵاتی عوسمانی و دامەزراندنی دەوڵەتێکی فیدرالی کوردی تیایدا ؛ شێخ مەحمود لە هەمان کاتدا چەند نامەیەکی لە بارەی دوارۆژی سیاسی کوردستانەوە ناردوە بۆ کاربەدەستانی رووسیا .

ناڕەزایی کۆمەڵانی خەڵکی کوردستان و خەباتیان لە پێناوی رزگاریدا بەر لە دەست پێ کردنی شەڕ بە ماوەیەکی زۆر کەم دووبارە گەیشتەوە رادەی تەقینەوە کە لە شێوەی راپەڕینی چەکداردا چەند ناوچەیەکی گرتەوە . گەورەترینی ئەو راپەڕینانە لە بەهاری ساڵی ١٩١٤دا لە ناوچەی تبلیس بە سەرکردایەتی مەلا سەلیم[20] و چەند

(١٩) وتارێك لە ژمارە سێی ئەم گۆڤارەدا (ل ٦٤ ــ ٦٦) بە ناوی « کردلردە زراعت » ەوە بلاوکراوەتەوە .

(٢٠) بە مەلا سەلیم ئەفەندی خیزانی مەشهوورە .

سەردارێکی نیشتمانپەروەری تر ڕوویدا کە داوای پەیڕەوی کردنی شەریعەت و دوورخستنەوەی کاربەدەستانی تورکیان دەکرد چونکە ، وەك لە یەکێك لە ڕاپۆرتە دیپلۆماسییە نهێنییەکانی ئەو سەردەمەدا نووسراوە ، بەلای ئەو سەردارانەوە دەزگای کارگێڕی تورك «کورد دەڕووتێنێتەوە و وڵات بە بێگانە دەفرۆشێ»[٢١] .

ئاگری ئەم ڕاپەڕینە زوو تەشەنەی کرد و ژمارەیەکی زۆر لە چەکدارانی هۆزە کوردەکانی ئەو مەڵبەندە دایانە پاڵی بە ڕادەیەك ڕۆژی ٩ی مارت ژمارەی بەشدارانی گەیشتە دەوروبەری چوار هەزار کەس و دوای یەك ڕۆژ ، واتە لە ١٠ی مارتدا ژمارەیان خۆی لە ٨ هەزار کەس زیاتر دا . بەمە ڕاپەڕینی نوێی کوردستان هێندەی تر دەنگی دایەوە و تەنانەت سەربازە کوردەکانی لەشکری عوسمانی ئەو ناوچەیەش بە خۆیان و چەکیانەوە دایانە پاڵی . سەردارانی ڕاپەڕینی بتلیس نیازیان وابوو بەرە بەرە ئاگری شۆڕش لە ناوچەکانی تری کوردستاندا بەرپا بکەن و بۆ ئەم مەبەستە بەر لە هەموو شتێك ویستیان جێ پێی خۆیان لە ناوچەی بتلیسدا بە تەواوی قایم بکەن و تەنانەت داوای پشتگیری و یارمەتییان لە ئەرمەن و ئاسووری ئەو دەوروبەرەش کرد[٢٢] .

---

(٢١) بڕوانە : م . س . لازەرێف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٢١٥ .

(٢٢) A. Safrastian, Kurds and Kurdistan, London, 1948, P. 73 هەوڵدانی سەردارانی ڕاپەڕینی بتلیس بۆ نزیك کەوتنەوە لە ئەرمەن و ئاسووری کاربەدەستانی ئەستەنبوڵی بێ تاقەت کرد چونکە=

ئەم ڕووداوانە و گورج و گۆڵی سەردارانی ڕاپەڕینەکە و دەنگدانەوەی لە ناو کوردی شوێنەکانی تردا مەترسییان خستە دڵی کاربەدەستانی تورکیاوە کە لە ترسی عاقیبەتی ویستیان بە زووترین کات و بە هەر نرخێك بێ ڕادەیەکی بۆ دابنێن و لە ڕاستیشدا باری ئەو سەردەمەی تورکیا و نزیك بوونەوەی شەڕ و بێزاری گەلە ناتورکەکان و چەند هۆیەکی تر کارێکی وەهایان کردبوو هەموو ڕاپەڕین و بزووتنەوەیەك فەرمانڕەوایانی تورکیا بە جارێك بترۆقێنێ بۆیەکا بە گەڕی کەوتنە خۆ بۆ دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینەکەی بتلیس و بۆ ئەو مەبەستە والییەکی بە توانا و هێزێکی زۆریان ناردە ئەو ناوچەیە . لەم کاتەدا شۆڕشگێڕانی کوردیش کەوتنە هەڵەیەکی گەورەوە بەوەی شوێنە ستراتیژێکانی خۆیانیان بەجێ هێشت و ئابلوقەی شاری بتلیسیان دا و ڕۆژی ٣ی نیسان توانییان بیگرن، بەڵام لە ڕاستیدا ئەمە بووە هۆیەکی یاریدەری گەورە بۆ لەشکری عوسمانی کە توانی بە باشی کەڵکی لێ وەربگرێ و لە ناو شاردا لە شۆڕشگێڕانی کورد بدا و سەریان لێ بشێوێنێ و بەو جۆرە ڕاپەڕینەکەیان دامرکێنێتەوە[٢٣] . مەلا سەلیم ئەفەندی و چەند سەردارێکی تری کورد ناچار بوون پەنا بەرنە بەر کۆنسوڵخانەی ڕووس لە شاری بتلیس.

= ئەوان بە پێچەوانەوە لە هەموو شوێنێك بە گەڕی هەوڵیان ئەدا کورد دژی ئەو کەمینانە ، وە بە تایبەتی ئەرمەن ، بجوڵێنن .

(٢٣) هاتنە ناو شاری بتلیسەوە بە جارێك تەرکی هێزەکانی تورکی ئاسان کرد ، هەر ئەو ڕۆژە توانییان بە زیانێکی کەم (٤ کوژراو) سەر لە شۆڕشگێڕانی کورد بشێوێنن و ٦٠ کەسیان لێ بکوژن .

دوای ئەوە بە نیازی ترۆقاندنی کورد و ئەرمەن و ئاسووری کاربەدەستانی عوسمانی بە رەقی کەوتنە گیانی خەڵکی ناوچەی بتلیس و زیندانەکانیان لێ ئاخنین و هەر رۆژە نا رۆژێکیش کۆمەڵێکیان لێ هەڵدەواسین(٢٤).

بەر لە شەڕ لە ناوچەی بارزان و دەوروبەریشی وەزع تێکچوبو و خەڵکی لەسەر پێ بون بۆ چەك هەڵگرتن دژی دەسەڵاتی تورکە عوسمانیێکان و بۆ ئەم مەبەستە هەمو لە دەوری شێخ عەبدولسەلامی بارزانی کۆبوبونەوە و ئەمیش کەوتبووە هاندانی سەرەك هۆزە کوردەکان بۆ ئەوەی یەك بگرن و زەغت بخەنە سەر ئەستەنبوڵ تا ناچاری بکەن دەست لە سیاسەتی خستنە پشت گوێی کوردستان هەڵبگرێ . بێ گومان فەرمانڕەوایانی تورکیا نە ئامادە بون گوێ لە داخوازی وەها بگرن و نە لە باریشیاندا بو جێ بەجێی بکەن بۆیەکا لە بەهاری ساڵی ١٩١٤دا زوربەی ناوچەی بادینانیان لێ یاخی بو بە تایبەتی دوای ئەوەی لەم کاتەدا میری باج و سەرانەی لەسەر جوتیاران زیاد کرد . شێخ عەبدولسەلام هەوڵی دا ئاگری راپەڕین لە هەمو کوردستاندا خۆش بکا و هەندێك لە دەوڵەتە گەورەکان (بە تایبەتی روسیا و بەریتانیا) بجوڵێنێ بۆ ئەوەی پشتگیری داخوازێکانی کورد بکەن و کاربەدەستانی عوسمانی ناچار بکەن بە دەنگیانەوە بچن .

---

(٢٤) تەنها رۆژی حەوتی مایسی ساڵی ١٩١٤ لە بتلیس یازدە کەس لە سەردارانی راپەڕینەکە کران بە سێدارەدا (بڕوانە : م.س. لازەرێف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٢١٦) .

ئەم ڕاپەڕینەش مەترسییەکی زۆری خستە دڵی کاربەدەستانی تورکیاوە چونکە دەیانزانی شێخ عەبدولسەلام دەتوانێ ژمارەیەکی زۆر لە هۆزە ناودارەکانی عیراق و ئێران لە دەوری خۆی کۆبکاتەوە و بە شەڕی چەتەگەریی لە ناوچە سەختەکانی بادینان‌دا لەشکری تورك هیلاك بکا و هەروەها لەوەش دەترسان کە ئەم ڕاپەڕینە کارێکی وەها بکا جڵەوی کاریان لە ویلایەتی مووسڵ و بەغداشدا لە دەست دەربچێ چونکە دەیانزانی هۆزە چەکدارەکانی ئەو ناوانەش لەسەر پێن بۆ ڕاپەڕین . لەبەر ئەم هۆیانە عوسمانیێکان زۆر بە خێرایی هێزێکی گەورەیان لە ڕەواندز و عەقرە و ئامێدی کۆکردەوە و بەو جۆرە تا سەرەتای حوزەیرانی ساڵی ۱۹۱٤ توانییان بەشی زۆری ئەم ڕاپەڕینەش دابمرکێننەوە[۲٥] ؛ شێخ عەبدولسەلام و هەندێك لە هاوەڵەکانی ناچار بوون بپەڕێنەوە کوردستانی ئێران و لە ناوچەی ورمێ بۆ ماوەیەك جێگیر بوون .

ئەم هەموو ڕاپەڕین و بزووتنەوانەی دایشتوانی کوردستان کە بریتی بوون لە ڕۆیەکی تری نارەزایی گەلانی ئیمپراتۆریی عوسمانی نەبوونە دەرس بۆ کاربەدەستانی ئەو وڵاتە بەڵکو بە پێچەوانەوە

---

(۲٥) یەکێك لەو هۆیانەی ئەرکی عوسمانیێکانی لە دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینەکانی ئەو سەردەمەی کوردستاندا ئاسان کرد نەبوونی یەکێتی و پەیوەندی بوو لە نێوانیاندا ، بە وێنە هیچ هەنگاوێك لە لایەن سەردارانی بزووتنەوەی ئازادیی کوردەوە نەنرا بۆ یەکخستنی ڕاپەڕینەکانی بتلیس و بارزان کە هەردووکیان لە یەك کاتدا بەرپا بوون .

ئا دەهات زیاتر لەسەر سیاسەتی چەوسانەوەی نەتەوەیی خۆیان سوور دەبوون و لەو ڕێگەیەوە دەیانویست بزوتنەوەی ئازادیی ـ نەتەوەیی گەلی کورد زیندە بە چاڵ بکەن و بۆ ئەم مەبەستەشیان هەر ڕۆژە بەنـــد و باوێـکی نوێیان دەهێنایە کایەوە . « بەرزترین » پلەی ئەم ڕێبازە ناهەموارەیان ئەوەبوو کە بەر لە دەست پێ کردنی شەڕی یەکەم بە ماوەیەکی کەم پلانێـکی نوێیان بۆ لێدانی کورد دانا کە بریتی بوو لە بڕیاری گواســـتنەوەی زوربەیان بۆ ناوچـەکانی ڕۆژئاوای ئەنادۆل و دابەش کردنیان بەسەر تورکی ئەو مەڵبەندانەدا بە نیازی تواندنەوەیان ، بەڵام دەســـت پێ کردنی شەڕ بووە کۆسپ لەبەر دەمی جێ بەجێ کردنیدا[٢٦] .

بەم جـــۆرە نازەزایی و بێزاریی بێ ســـنووری دانیشتوانی کوردستان و پەرەسەندنی هەستی نەتەوەیی لە ناویاندا چوارچێوەی باری گشتی کوردستانی پێش شەڕیان پێك دەهێنا و هیچ دوور نییە ئەگەر ئاگری شەڕی یەکەمی جیهان هەڵنەگیرسایە کوردستان ببوایە بە بەڵقانێـکی نوێی[٢٧] بۆ ئیمپراتۆریی عوسمانی ، بەڵام ئەو شەڕە و ئەنجامەکانی کارێـکی یەکجار گەورە و دیاریان کردە سەر ژیانی کورد و دوا ڕۆژی نیشتمانەکەیان کە ببوە یەکێك لە مەیدانە گرنـگەکانی شەڕ

---

(٢٦) « Memorandum sur la situation des Kurdes et leurs revendications », Paris, 1948, P. 11.

(٢٧) وڵاتەکانی ناوچەی بەڵقان بەشێك بوون لە ئیمپراتۆریی عوسمانی ، بەڵام پەرەسەندنی هەستی نەتەوەیی لە ناو گەلانی ئەم ناوچەیەدا و سیاسەتی=

لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا و لە ڕاستیشدا کاربەدەستانی تورکیا بە ناوی ئایینەوە توانییان بەشێکی زۆر لە هێز و توانای گەلی کورد بکەنە یەکێك لە چەکەکانی دەستیان لە مەیدانی شەڕدا ؛ نیکیتین لەم بارەیەوە تۆسیورێتی دەڵێ :

« بانگەوازی - غەزا - کە دیسان بە پەردەی ئیسلامەتی داپۆشرابو ، تواتی هێزی جەنگی گەلی کورد بە ڕێگەیەکی ئەوتۆدا بەرێ کە بە هیچ جۆرێك لەگەڵ بەرژەوەندە نیشتمانیێکانی ئەو گەلەدا نەدەگونجا »(٢٨) . دیارە کارەساتە سامناکەکانی جەنگ

= نەتەوەپەرستی و زۆرداری عوسمانیێکان بەرامبەریان بوونە هۆی تەقینەوەی زنجیرەیەك ڕاپەڕین و شۆڕش لە ناویاندا و لە ئەنجامی ئەوەدا لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە یەك لە دوای یەك ئەو گەلانە توانییان خۆیان لە دەسەلاتی عوسمانی ڕزگار بکەن . جا باری کوردستانیش بەر لە شەڕ تا ڕادەیەکی زۆر لە باری زیانی ولاتانی ناوچەی بەلقانی ئەو سەردەمەی دەکرد . شایانی باسە کاربەدەستانی تورکیا خۆیشیان هەستیان بەمە کردبو و ترسی ئەوەیان لێ نیشتبو کوردستانیان لە کیس بچێ بۆیەکا چەند جارێك لەم باسە کۆڵینەوە و تەنانەت کۆمیتەی « ئیتیحاد و تەرەقی » ڕۆژی چواری نیسانی ساڵی ١٩١٣ کۆبوونەوەیەکی تایبەتی تەنها بۆ لێکۆڵینەوەی سیاسەتی بەرامبەر بە کورد بەست . بەلام ئەم جۆرە کارانەی فەرمانڕەوایانی تورکیا لە ڕاستیدا بێ ئەنجام بوون چونکە چ ئەوان و چ کاربەدەستانی ئەو سەردەمەی ئێران دەیانویست یا لە ڕێگەی چەکەوە یا لە ڕێگەی چەند ئاڵوگۆڕێکی کرچ و کاڵی سەرپێییەوە « چارەسەری » کێشەی کورد بکەن .

(٢٨) B . Nikitine, Les Kurdes. Etude sociologique et historique , Paris , 1956 , P . 195 .

ئەوەندەی تر ئەنجای ئەم کارەی خراپ کرد چونکە ، هەروەك بە درێژی لە شوێنی خۆیدا باسی دەکەین ، کوردستان کەوتە ناوجەرگەی کڵپەی ئاگری مەیدانەکانی شەڕی یەکەمی جیهانەوە لە ڕۆژهەڵاتدا .

* * * * * *

بەشی سێیەم

کوردستان
لە کڵپەی ئاگری شەڕدا

لەگەڵ ئەو هەموو ناڕەزاییەی گەلی کورددا کە چەند ڕوویەکیان لە بەشی دووەمی ئەم باسەدا خرانە بەر چاو ، کاربەدەستانی عوسمانی توانییان تا ڕادەیەکی زۆر تێکەڵی ئاگری شەڕی بکەن[1] و بۆ ئەم مەبەستە پەنایان بردە بەر هەموو ڕێگەو فڕوفێڵێک و لە هەموو شتێکیش زیاتر هەستی ئایینی خەڵکی سادەلەکەی کوردستانیان دەجوڵاند جگە لەوەی بە ڕاست و بە چەپیشدا پەیمان و گفتی دامەزراندنی ڕژێمی ئۆتۆنۆمییان لە کوردستاندا بڵاو دەکردەوە هەرچەندە جێ بەجێ کردنی ئەوەیان بە تەواو بڕوایی شەڕموە دەبەست . لە ڕاستیشدا گەلی کورد لەبەر ئەوەی نیشتمانەکەی ببوە مەیدانی

(١) بە تایبەتی لە سەرەتادا .

شەڕی سێ سوپا ـ تورك و ڕووس و ئینگلیز ـ نەیدەتوانی بە جارێك دوورەوپەرێز بوەستێ چونکە ئاگری شەڕ لە زۆر لاوە و بە زۆر ڕەنگ دەیگرتەوە بە تایبەتی دوای ئەوەی تورکیا لە کۆتایی پاییزی ساڵی ١٩١٤وە دایە پاڵ ئەڵەمانیا و بە و جۆرە بە ئاشکرا دژی بەرەی وڵاتە سوێندخۆرەکان تێکەڵی شەڕ بوو[٢] . هەر لەو ڕۆژەشەوە دوژمنانی تورك ، بە تایبەتی ڕووسەکان کەوتنە هاندانی کورد دژی دوژمنەکانیان و بۆ ئەم مەبەستەیان لە نزیکەوە پەیوەندیان لەگەڵ چەند سەردارێکی دەسەڵاتداری کوردستاندا دامەزراند و

(٢) کە شەڕی یەکەمی جیهان دەستی پێ کرد (یەکی ئابی ساڵی ١٩١٤) تورکیا یەکسەر تێکەڵی نەبوو هەرچەندە لە هەموو ڕوویەکەوە و بە دڵ لەدەڵ ئەڵەمانیادا بوو و تەنانەت تەنها یەك ڕۆژ بەسەر دەست پێ کردنی شەڕدا نێپەڕیبوو کە پەیمانێکی نهێنی لە ئەستەنبوڵ لە بارەی هاریکاری جەنگییەوە لەگەڵ ئەڵەمانەکاندا مۆر کرد ، لەگەڵ ئەوەشدا لە هەمان ڕۆژدا بە سەرزاری بۆ لایەنی خۆی بە نیسبەت شەڕەوە بڵاوکردەوە و وڵاتە سوێندخۆرەکانیش بەرامبەر بەوە ڕۆژی ٢٨ی ئابی هەمان ساڵ ڕایان گەیاند کە وا ئەوانیش توخنی خاکی دەوڵەتی عوسمانی ناکەون بە مەرجێك بێ لایەنی بپێنێتەوە . بەڵام ڕۆژ بە ڕۆژ هاریکاری نێوان ئەڵەمانیا و تورکیا ئاشکراتر دەبوو تاکار گەیشتە بەوەی ڕۆژی ٢٩ ی تەشرینی یەکەمی ساڵی ١٩١٤ پاپۆڕە جەنگییەکانی هەردوو لایان بە جووتە بۆمبابارانی ڕۆخەکانی بەری ڕووسیای دەریای ڕەشیان کرد و ئەمە بە سەرەتای تێکەڵ بوونی تەواو و ئاشکرای تورکیا لە شەڕی یەکەمدا دەژمێررێ ؛ ڕۆژی ٣ی تەشرینی دووەم ڕووسیا و دوای دوو ڕۆژیش بەریتانیا جاڕی شەڕیان دژی دەوڵەتی عوسمانی دا .

تەنانەت شێخ عەبدولقادری شەمزینان پەیمانی داوە بە هەموو توانایەوە بداتە پاڵیان بە مەرجێك ئەوانیش دامەزراندنی رژێمی ئۆتۆنۆمی بۆ کورد مسۆگەر بکەن و هەر بەم بۆنەیەشەوە نامەیەکی تایبەتی بە کوردستاندا بڵاو کردەوە کە تێیدا داوای لە کورد کردبوو بەرەنگاری لەشکری رووس نەبەن[3] .

بەم جۆرە گەلی کورد بێ ئەوەی لە دەست خۆیدا بێ یا ئارەزووی لێ بێ لە سەرەتاوە تێکەڵی رووداوەکانی شەڕی یەکەمی جیهان بوو وە خاکی نیشتمانی نەك تەنها بووە یەکێك لە مەیدانە گەورەکانی جەنگ ، بەڵکو وەك لازەرێڤ دەڵێ « لە راستیدا دەنگی یەکەم تەقەی شەڕ لە رۆژهەڵاتی نزیکدا لە کوردستانی ئێران بەرزبۆوە نەك لە دەریای رەشدا »[4] . لەو کاتەوە بۆ ماوەی نزیکەی چوار ساڵ لەشکری تورك و رووس و ئینگلیز لە گەلێك ناوچەی کوردستاندا بە یەکیانا دا و گەلێك شەڕی قورسیان کرد کە ئەنجامی هەندێکیان بە ئاشکرا کاری دەکردە سەر تەرازووی هێزی

---

(3) بڕوانە : م. س. لازەرێڤ ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٣٠٤ .

(4) هەمان سەرچاوە ، ل ٢٩٩ . وەك لە پەراوێزی ٣٠دا باسمان کرد هێرشی تورك و ئەڵمان بۆ سەر رۆخەکانی بەری رۆسیای دەریای رەش بە سەرەتای دەستپێکردنی شەڕی یەکەمی جیهان لە رۆژهەڵاتی نزیکدا دادەنرێ ، بەڵام بەر لەوەش بێنەوبەرە لە نێوان رووسیا و تورکیادا لە کوردستانی ئێران چەند جارێك گەیشتە رادەی تەقینەوە بۆیەکا لازەرێڤ دەڵێ یەکەم تەقەی شەڕ لە مەیدانی رۆژهەڵاتی نزیکدا لە کوردستانی ئێران بەرز بۆوە .

شەڕکەرانی مەیدانەکانی ڕۆژهەڵات و لە هەمان کاتدا دەبووە هۆی ماڵ ویرانی و سەرگەردانی زۆر ناوچەی کوردستان جگە لەوەی ژمارەیەکی بێ شومار کوڕە کوردی تازە پێگەیشتوش دەبونە قوچی قوربانییان چونکە زوربەی لەشکری نۆهەمی ناوچەی ئەرزرۆم و لەشکری دەهەمی ناوچەی سیواس و لە شکری یازدەهەمی ناوچەی ئەلعەزیز و لەشکری دوازدەهەمی ناوچەی مۆسڵ کورد بوون[٥] سەرمڕای هێزەکانی سوارەی حەمیدیش کە لە زۆر ناوچە تێکەڵی شەڕ دەبوون و ئەوانیش زۆر یا کەم قوربانییان دەدا[٦] .

زۆر بەسەر شەڕدا تێنەپەڕی سەربازە کوردەکانی لەشکری عوسمانی بە تاکە و بەکۆمەڵ کەوتنە راکردن و بەجێ هێشتنی ریزەکانی لەشکر . بە وێنە هەمووی چەند مانگێکی نەخایاند لە ١٨ هەزار سوارەی کوردی لەشکری سێیەم نزیکەی ٢٨٠٠ کەسێکیان لێ

(٥) محمد أمین زکی ، خلاصة تأریخ الکرد و کردستان ، القاهرة ، ١٩٣٦ ، ص ٢٧٤ . گومان لە راستی ئەم زانیاریانە ناکرێ بە تایبەتی لەبەر ئەوەی مامۆستا ئەمین زەکی خۆی یەکێك بووە لە ئەفسەرە شارەزاکانی لەشکری عوسمانی .

(٦) وشەی « سەفەر بەرلك » (لە هەندێك ناوچەدا بۆتە سەفەربەلك) کە مانای نەفیری گشتی دەگرێتەوە لەو رۆژانەوە تێکەڵی زمانی کوردی بووە و تا ئێستا بە مانای نەهامەت و چۆنی بێ گەڕانەوە بەکاری دەهێنن .

مایەوە[٧] . لە ناوچەکانی قەفقاسدا زۆر جار لە گەرمەی شەڕدا سەرباز و سەرداری کورد بە خۆیان و چەکیانەوە دەچوونە پاڵ هێزە شەڕکەرەکانی ڕووس و لە زۆر ناوچەش هەندێك سەرداری دەسەڵاتدار هەر لە سەرەتاوە رازی نەبوون شەڕ بۆ عوسمانییەکان بکەن و ئەمانەش هەموو بێگومان بەڵگەی بێ بڕوایی کورد بوون بە ڕژێمی عوسمانی .

لەشکری عوسمانی لە مەیدانی قەفقاس و ئازەربایجان و کوردستاندا هەموو رۆژێك تووشی نوشوستییەك و زیرکوتنێك دەهات و لە زۆر ناوچە بە شکاوی یا خۆیان دەدا بە دەستەوە یا دەکشانەوە . لە تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩١٤دا هێزە چەکدارەکانی ڕووس لە ناوچەی ئەرزرۆم و واندا میقدارێکی باش چوونە پێشەوە و بەرامبەر بەوە سەرکردایەتی لەشکری عوسمانی ویستی هێرشێکی گەورە لە ناو قەفقاس خۆیدا (واتە لە ناو سنووری ڕووسیادا) بکاتە سەر هێزەکانی ڕووس و بەو جۆرە گەمارۆیان بدا و پشتیان بشکێنێ و لە ئەنجامدا ناچاریان بکا ئەو شوێنانەی داگیریان کردوون بەجێیان بهێڵن و بەو جۆرە ناوچەکانی سەر سنووری ڕووسیا بە کوردستانەوە لە مەترسیی داگیر کردن رزگار بن . کاربەدەستانی تورکیا بایەخێکی

---

(٧) بڕوانە :

Н.Г.Коросун, Сарыкамышская операция на Кавказском фронте мировой войны в 1914-1915гг., Москва, 1937, стр.30.

ن . گ کارسون ، شەڕی ساریقامیش لە بەرەی قەفقاسی شەڕی جیهاندا ١٩١٤ ـ ١٩١٥ ، مۆسکۆ ، ١٩٣٧ ، ل ٣٠ .

یەکجار گەورەیان بەم پلانەیان دا و هەمو لەشکری سێیان بۆ تەرخان کرد کە لە ١٢٧ بەتەلیۆن و ٢٢ تیپی سوارەی میری و چەند تیپێکی سوارەی لەشکری حەمیدی و ٢٧١ تۆپ پێکهاتبو . لە کۆتایی مانگی کانونی یەکەمی ساڵی ١٩١٤دا شەڕێکی قورس لە نێوان هەردو لادا لە دەوروبەری شاری ساریقامیش ڕویدا و تا سەرەتای مانگی کانونی دوەمی ساڵی ١٩١٥ لەشکری ڕوس توانی بەرامبەر نزیکەی بیست هەزار کوژراو و برینداری خۆی هێزەکانی تورك تەفروتونا بکا و لە ٩٠ هەزار کەس ٧٠ هەزاریان لێ بکوژێ یا بە دیل بگرێ[٨]. ئەم شکانە گەورەیەی تورك[٩] ڕێگەی پێشکەوتنی لەشکری ڕوسی بەرەو وان خۆش کرد و لە هاوینی ساڵی ١٩١٥وە هێزە چەکدارەکانی ڕوس ڕویان کردە ئەو ناوچەیە . بەم جۆرە لەشکری ڕوس لە شوباتی ساڵی ١٩١٦دا توانی ئەرزڕۆم و دوای ئەوە بە چەند مانگێك (لە هاوینی هەمان ساڵدا) موش و بتلیس داگیر بکا و ئەمە ئەرکی لێدانی لەشکری تورکی لە ئێراندا بۆ ئاسانتر کرد .

---

(٨) بڕوانە :

Н.Г.Короун, Первая мировая война на Кавказском фронте, Москва, 1946, стр.36-39.

ن . گ . کارسون ، شەڕی یەکەمی جیهان لە بەرەی قەفقاسدا ، مۆسکۆ ، ١٩٤٦ ، ل ٣٦ – ٣٩ .

(٩) لە ڕاستیدا شەڕی ساریقامیش پشتی لەشکری تورکی وەها شکاند کە تەنانەت کاری کردە سەر هێزەکانیان چ لە باشوری عیراق و چ لە ناوچەی کەناڵی سوێسدا و ئەرکی پێشکەوتنی لەشکری ئینگلیزی لەو ناوچانەدا ئاسان کرد .

هەرچەندە دەوڵەتی ئێران[10] لە شەڕی یەکەمی جیهاندا بەشدار نەبوو وە بە شێوەیەکی رەسمی رۆژی ٢ی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩١٤ بێ لایەنی خۆی بڵاوکردەوە بەڵام ئاگری ئەم شەڕە زۆر ناوچەی ئێرانیشی گرتەوە و ئازەربایجان و کوردستانی ئێران هەر بوون بە بەشێك لە مەیدانەکانی شەڕ لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا . کاربەدەستانی تورکیا و ئەڵمانیا لە پــلانی ساڵانی شەڕیاندا بایەخێکی تەواویان دابــوو بە کوردستانی ئێران چونکە یەکەمیان دەیویست کەڵك لە هەلی شــەڕ وەربگرێ بۆ ئەوەی بیخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە و دووەمیشیان ـ واتە ئەڵمانیا ـ دەیویست لە رێــگەی ئازەربایجان و کوردســتانەوە جێ پێی خۆی لە هەموو ئێراندا قایم بکا . بــۆ ئەم مەبەستەیان چ پیاو و بە کرێ گیراوی تورك و چ پیاو و بە کرێ گیراوی ئەڵمان هەوڵیان دەدا هەســـتی کوردی ئێران بجووڵێــنن و لەو رێــگەیەوە توانایان دژی ئینگلیز و بە تایبەتی رووس ئاراســـتە بکەن و ئەمەش بەنیسبەت هەردوو لایانەوە زۆر گرنگ بوو چونــکە هەر بەر لە شــەڕ ئینگلیز و رووس ناوچەکانی باکووری ـ رۆژئاوا و باشووری ـ رۆژئاوای

---

(١٠) زوربەی دەوڵەتە شــەڕکەرەکان (بەریتــانیا و رووســیا و ئــەڵمانیا و تورکیا) دەمێ ساڵ بوو چاویان بڕیبووە خاکی ئێران ، لەبــەر ئــەوە جێگەیەکی تایبەتییان لە پلانەکانی شەڕیاندا بۆ تەرخان کردبوو ، تەنانــەت رووسیا و ئینگلتەرە لە مانــگی مارتی ساڵی ١٩١٥دا بەیانێــکی نهێنییان لە بارەی دابەش کردنی ئێرانەوە لە نێوان خۆیاندا مۆر کرد .

ئێرانیان داگیر کردبو[11] . بەڵام لە هەمان کاتدا ڕوسەکانیش هەوڵیان دەدا هۆزە گەورەکانی کوردستانی ئێران ڕاکێشنە پاڵ خۆیان و هەردو لاشیان ، چ ڕوس و چ تورك و ئەڵەمان ، توانییان لایەنگر لە ناو سەردارانی هەندێك لەو هۆزانەدا بۆ خۆیان پەیدا بکەن .

بەڵام لە کوردستانی ئێرانیشدا کار تەنها بەوەوە نەوەستا ، بەڵکو چەند شەڕێکی فورسیشی تێدا قەوما بەتایبەتی لە ئەنجامی ئەوەدا کە هەر دوای دەست پێ کردنی شەڕ یەکسەر بەشێك لە لەشکری تورك چەند ناوچەیەکی کوردستانی داگیر کرد چونکە لەگەڵ ئەڵەمانەکاندا دەیانویست بەو جۆرە کۆسپ بخەنە بەردەمی پەیوەندی نێوان ڕوس و ئینگلیزە هاوپەیمانەکانیانەوە لە خوارووی عیراقدا . تورکەکان بۆ جێ بەجێ کردنی ئەم مەبەستەیان بەر لە هەمو شتێك ویستیان ڕوس لە ناوچەی ورمێ دوور بخەنەوە و ئەو ناوە بکەنە بنکەیەکی جەنگی بەهێز بۆ خۆیان . لە سەرەتای شەڕدا هێزەکانی تورك توانییان بکەنە ورمێ و دەوروبەری و ئەو ڕوسانەی لەو ناوەدان دەریان بکەن و چەند هۆزێکی کوردی وەك شکاکیش رابکێشنە لای خۆیان . گرتنی

---

(11) بەریتانیا و ڕوسیا دامرکاندنەوەی شۆڕشی مەشروتە (١٩٠٥ - ١٩١١)یان بۆ داگیرکردنی هەندێك لە ناوچەکانی باکور و باشوری ئێران بە هەل زانی و هێزەکانیان تا دەست پێ کردنی شەڕی یەکەم هەر لەو ناوچانەدا بون و تەنانەت لەشکری ڕوس تا شاری خۆی هاتبو .

ورمێ و چەند ناوچەیەکی تر[١٢] زیاتر ڕێگەی بۆ کار کردنی تورك و ئەڵمان لە ناوچەکانی تری کوردستانی ئێراندا خـۆش کـرد . بە هاندانی پیاوەکانیان ژمارەیەك دەرەبەگی کرمانشا حکومەتێکیان بـە ناوی « حکومەتی میللی »یەوە لەو ناوەدا دامەزراند و نیزامولسەلتەنەی دەرەبەگی ناوداریان کردە سەرۆکی[١٣] .

کاربەدەسـتانی تورك بـە یارمەتی و ڕاوێژی ئەڵمانـە هاوپەیمانەکانیان بەرە بەرە لە سەرەتای شەڕدا توانییان دەسەڵاتی خۆیان لە زوربەی ناوچەکانی ئازەربایجان و کوردسـتانی ئێران و هەندێك مەڵبەندی تری ئەو وڵاتەدا داسەپێنن و لەشـکری تورك بەو جۆرە ناوەکتو ئەولای هەمەدان رۆی . بێ گومان ئەمە بووە کۆسپێکی گەورە لەبەر دەمی پلان وپیلانی وڵاتە سوێندخۆرەکاندا بە نیسـبەت ڕۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاستەوە بۆیەکا ڕوسیا لە باکور و بەریتانیا لە باشوری ئێرانەوە بە خێرایی کەوتنـە خۆ و تەنگیان بە لەشکر و دەسـەڵاتی تورك لە ئێراندا هەڵچنی ؛ ڕوسـەکان لە ماوەی چەند مانگێکی کەمدا توانییان هەمو ناوچە داگیرکراوەکانی ئازەربایجان و

(١٢) لە هەمان کاندا هێزە چەکدارەکانی تورك توانییـان تەورێز و چەند ناوچەیەکی تـری ئازەربایجانیش بگـرن و ئەمـەش زیاتـر ڕێگەی داگیرکردنی کوردستانی ئێرانی بۆ خۆش کردن .

(١٣) بڕوانـە :
М.С.Иванов, Очерк истории Ирана, Москва, 1952, стр.257.
م. س. ئیڤانۆف ، دیراسەی مێژوی ئێران ، مۆسکۆ ، ١٩٥٢ ، ل ٢٥٧.

کوردستان له تورك بسێننەوه . بەشێك له لەشکری رۆس دوا به دوای دەرکردنی تورك له تەورێز و دەوروبەری (کاتۆنی دوّهـەمی سالّی ١٩١٥) بەرەو رۆخەکانی باشوری دەریاچەی ورمێ کشان و پاش شـەرێکی بچوك لەگەڵ چەکدارانی شکاکدا لـەولای خۆیەوه توانییان رۆژی ٢٥ی مایسی سالّی ١٩١٥ شاری ورمێ و دەوروبەری له لەشکری عوسمانی بسێننەوه و بەو جۆره کۆتایی به دەسـەلاتی پێنج مانگەی تورك لەو ناوچەیەدا بهێنن[١٤] .

دوا به دوای داگیر کردنی ورمێ لەشکری رۆس توانی بچێته ئۆشنۆ و مەهابادیشەوه ، بەلاّم لەم ناوچانەدا توشی بەرهەڵستییەکی توندی هۆزه چەکدارەکانی کورد هات . له شـوباتی سالّی ١٩١٦ دا رۆسەکان توانییان کرمانشاش داگیر بکەن و دوای ئەوه گەیشتنه سەر سنوری تورکیا و ئێران . بەلاّم پاش چەند مانگێك تورکەکان توانییان بێنەوه ناو کرمانشا و هەمەدان و دوّباره پیاو و لایەنگرانی ئەوان و ئەڵمانەکان له رۆژئاوای ئێراندا دژی ولاّته سوێندخۆرەکان کەوتنەوه کار . لەگەڵ ئەوەشدا ئەمه زۆری نەخایاند چونکه لەشکری رۆس توانی جارێکی تر به توندی له هێزەکانی تورکیا بدا و تا سـەرەتای سالّی ١٩١٧ کار گەیشت بەوەی ئێران له راستیدا کەوته ژێر دەستی رۆسیا و بەریتانیاوه که یەکەمیان تا ئەصفەهان و دوّهەمیان زوربەی باشوری داگیر کرد و تەنانەت چەند هێزێکی رۆس به نیازی ئاسـان کردنی پێشکەوتنی ئینـگلیز له باشوری عیراقـدا تاوەکو ناوچەی

(١٤) W. Eagleton, The Kurdish Republic of 1946, London, 1963, P. 9 .

رەواندز و خانەقین و پێنجوین رۆیشتن .

ئەوەی لێرەدا پێویستە بە تایبەتی سەرنجی بۆ رابکێشین ئەوەتە کە چ رۆس و چ ئینگلیز و چ تورك حکومەتی ئێرانیان بە هیچ نەدەزانی و بایەخیان نەئەدا بەوەی کە ئەو بەنیسبەت هەردوو بەرەی شەڕەوە بێ لایەن بـوو و هەمتوبان زۆر بە رەقی وەك داگیرکەر لەگەڵ دانیشتوانی ئەو ناوچانەی دەیانگرتن دەجولانەوە . بە وێنە سەربازی لەشکری تورك و پیاوی چەند هۆزێکی کوردی تورکخواه لە سەرەتای شەڕدا کە ورمێیان داگیر کرد زۆر دڕندانە کەوتنە گیانی فەلەکانی ئەو شارە و دەوروبەری و بە بیانوی ئەوەوە گوایە کاتی خۆی داویانەتە پاڵ لەشکری رۆس نزیکەی سەد گوندیان سوتاندن و ژمارەیەکی زۆریان لێ کوشتن و ئەوانی تریان ئاوارە کـردن[15] . لە زۆر ناوچەی تریشدا جەندرمەکانی تورك بێرەحمانە بەردەبوونە گیانی ناحەزەکانیان ؛ بە وێنە تەنها لە یەکێك لە ناوچەکانی کوردستانی ئێراندا دوو سەرداری ناحەزی خۆیان (محەمەد حەسەن خان و سەیفەددین خانی سەقز)یان لە سێدارە دا و بۆ چەند رۆژێك تەنها بە نیازی چاوترساندنی خەڵکی ئەو ناوە لاشەکانیان بە هەڵواسراوی هێشتنەوە . رۆسیش لەوان کەمتریان نەکرد

(١٥) علي سيدو الكوراني ، من عمان الى العمادية ... ، ص ٢٠٥ ـ ٢٠٩ .

و وشەی (مستۆف) [16] « دیارق » ئەو ســەردەمەیە لە زمانی کوردیدا ماوەتەوە کە تا ئێستەش بە مانای (کافر و زندیق) بەکار دەهێنرێ [17] .

زوڵم و زۆری داگیرکەران خەڵکی زۆر ناوچەی کوردستانی ئێرانی جوڵاند و پاڵی پێوەنان بە توندی بەرهەڵستییان بکەن . خەڵکانی ناوچــەی ورمێ لە رقی تورك ئەوەندەی تر لە رۆس و دوای ئەوان لە ئینگلیز نزیك کەوتنەوە . خەڵکی ناوچەی سابلاغ

---

(١٦) لە (مۆسکۆفی) واتــە (مۆسکوبق)بــەوە وەرگیراوە . تا ئێستەش پیرەمێردی زۆر ناوچەی کوردستان باسی ئەوە دەکەن چۆن رۆســەکان کاتی خۆی بە حەوت ماڵ چەقۆیەکیان داونەتێ . ئارنۆلد ویلسن لە بەرگی یەکەمی کتێبەکەیدا ئەوەی تۆمار کردوە کە چۆن دانیشتوانی هەر شوێنێکی کوردستانی عیراق لەشکری رۆسی تۆچۆبێ لێیان داخ لەدڵ بوون ، بە تایبەتی خانەقینیکان کە دوو جار (ساڵی ١٩١٦ و ساڵی ١٩١٧) ئازارێکی زۆریان بە دەستەوە چێشتبوو (بڕوانە :
A. T. Wilson, Loyalities Mesopotamia, 1914 - 1917. A personal and historical record, London, 1930, P. 162).

(١٧) وەك خوا لێخۆشبوو مامۆستا حسەین حوزنی موکریانی باسی دەکا لەشکری رۆس تەنها چەند خانوبەکی کەمی رەواندز نەبێ کە ئەویش بۆ خۆیان پێویست بوو ، ئەوانی تریان هەموو بە جارێك سوتاندووە (بڕوانە : حسین حزنی موکریانی ، مێژووی میرانی سۆران ، چاپی دوهەم ، هەولێر ١٩٦٢ ، ل ١١٣) .

(مەهاباد) یش بە سەرکردایەتی قازی فەتاحی بەناوبانگ[18] بەگەری کەوتنە بەرهەڵستی کردنی هێزی تورك و دوای ئەوانیش ڕوس . هەروەها خرابەکاری سەربازی لەشکری ڕوس و ئەو ئەرمەنە چەکدارانەی لەگەڵیاندا بوون بەرامبەر بە دانیشتوانی ڕەواندز خێڵاتی ئەو ناوچەیە و کۆیە و هەولێری دژیان جوڵاند و لە ئەنجامدا ناچاریان کردن ئەو ناوە بەجێ بهێڵن ، لە قۆڵی پێنجوینیشەوە شێخ مەحمود بە خۆی و پیاوەکانیەوە هێرشی کردنە سەر . کوردی عەلی ئاوای ناوچەی خانەقین و چەند شوێنێکی تری ئەم مەڵبەندەش پیاوانە بەرهەڵستی پێشکەوتنی لەشکری ڕوسیان کرد .

---

(١٨) میرزا فەتاحی قازی (قازی فەتاح) (١٨٣٢ ـ ١٩١٦ ـ ؟ ـ) برا بچوکی باپیری قازی محەمەدە و یەکێکە لە گەورە پیاوە ناودارە هەرە ئازاکانی موکریان کە تەمەنی لاوی و پیری خۆی لە ڕێگەی خزمەتی خەڵکی ئەو ناوچەیەدا بردۆتە سەر و هەر لەبەر ئەوەش دوژمنانی کورد بە خوێنی سەری تینو بون . لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا بەرگری لە ناوچەی سابلاغ دژی لەشکری تورك و ڕوس کردوە و خۆی و کوڕێکی بە دەستی سەربازی ڕوس شەهید کراون و وەك دەگێڕنەوە تا دوا گوللە شەڕی کردوە و ئینجا لە سەنگەر هاتۆتە دەرێ و ڕوی تێ کردون و وتویە : « مەلعونینە ئیتر دەتوانن بەسەر کەلاکی کوڕەکەم و خۆمدا تێپەڕن و شارەکەم داگیر بکەن . ئیتر بشم کوژن دڵم خۆشە چونکە لە ڕێگەی نەتەوەکەمدا کوڕێکم فیدا کردووە و ئەوا خۆشم فیدا ئەکەم . . . » ، سنگی قازی فەتاح حەقدە گوللەی پێوە بووە (بڕوانە : د. ڕەحیمی قازی ، قازی محەمەد (دەستنوسێکی ئامادە کراوە بۆ چاپ) ، ل ٣١ ـ ٣٤) .

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا تەنها شۆڕشی ئۆکتۆبەر رادەی بۆ کارە خراپەکانی لەشکری رۆس دانا و بە یەکجاری لە ناوچە داگیرکراوەکانی کوردستانی ئێران و تورکیای دورخستنەوە[19] کە ئەمەش رێگەی خۆش کرد بۆ ئەوەی دوبارە لەشکری عوسمانی تێ بچێتەوە . لە لایەکی ترەوە سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر تەرازوی هێزی نێوان دەوڵەتان و تاکتیك و ستراتیژی دەوڵەتە گەورەکانی تێکدا و ئەمەش لە زۆر روەوە کوردستانی وەك زوربەی ناوچەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست گرتەوە و یەکێك لە ئەنجامەکانی لەم بارەیەوە بریتی بو لە گۆڕانی سیاسەتی ئینگلیز بەرامبەر بە کوردستان کە ویستی ، بە پێچەوانەی ساڵەکانی بەر لە سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەرەوە ، دەسەلاتی یەکسەری خۆی تێدا دابەزرێنێ[20] و

---

(١٩) رۆسیا دوای رۆخانی رژێمی چار و سەرکەوتنی شۆڕشی بۆرجوازی شوباتی ساڵی ١٩١٧ لە شەڕ نەکشابەوە و هەر وەك جاران لەشکرەکانی لە هەمو مەیدانەکاندا ، بە کوردستانەوە ، لە جەنگدا بون . شایانی باسە کاربەدەستانی نوێی رۆسیا لەسەر سیاسەتی چارەکان بەرامبەر بە کوردستان رۆیشتن و هەر وەك سەردەمی ئەوان بێ جیاوازی هەوڵیان دەدا سەردارە کوردەکان راکێشنە باڵ خۆیان .

(٢٠) هەر وەك لە دواییشدا بە درێژی باسی دەکەین بەریتانیا بەر لە سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر حەزی نە دەکرد لە ولاتە ژێردەستەکانیدا ببێتە دراوسێی رۆسیا کە بە پێی پەیمانی (سایکس ـ پیکۆ) بەشێکی گەورەی کوردستانی بۆ دانرا بو بۆیەکا بەریتانیا بەوە قایل بو هەر بە پێی ئەو پەیمانە کوردستانی باشور بدرێ بە فەرەنسە نەك خۆی .

ئەمەش بووە هۆی ئەوەی ئاگری شـــەڕی یەکەمی جیهـــان لە دوا ساڵیدا کوردستانی باشوریش بگرێتەوە کە تا ئەو کاتە تەنها لەشکری رۆس چەند جارێـکی کەم توانیبوی بگاتە هەندێك ناوچـەی بچوکی هەرچەندە داگیرکردنی بەشێك بو لە پلانی گشتی لەشکری ئینگلیزدا لە بارەی گرتنی عیراقەوە کە بەر لە دەست پێ کردنی شەڕ خۆیان بۆ ئامادە کردبو . شایانی باســـە لە ناو ئەو چەك و جبەخانە زۆرەی ئینگلیزەکان بەر لە شـــەڕ لە هەنـدێك ناوچەی کەنداوی عەرەبدا بە نیـازی داگیرکردنی عیراق لە شـەڕی چاوەنواڕ کراودا ئامادەیان کردبون دو بەتەلیۆنی تۆپی شاخیشیان تێدا بو[21] کە زۆر لەوانەیە لەبەر ناوچە شـــاخاوێـکانی کوردســـتان لەتەك چەکەکانی تریانـدا هێنابێتیان .

زیاتر لە تاکە رۆژێك بەســـەر تێـکەڵ بونی رەسمی دەوڵەتی عوسمـانی لە شـەڕی یەکەمی جیهاندا تێنەپەڕیبو کە هێزە چەکدارەکانی ئینگلیز پەلاماری باشوری میسۆپۆتامیایان دا و فاوی تاکە بەندەریان گرت و دوابەدوای ئەوە بە چەنـد رۆژێـکی کەم توانیان بەصرەش بگرن . لەو لاشەوە کاربەدەستە تورکەکانی عیراق بە هەر چوارلادا بە ناوی غەزاوە کەوتنـــە هاندانی هۆزی عەرەب و کورد دژی «کافران» و توانیان لە و رێـگەیەوە هەستی زۆر کەس بجوڵێنن کە بە گەرمی دایانە پاڵ هێزە شەڕکەرەکانی تورك بە نیـازی وەستاندنی

---

(٢١) عبدالرزاق الحسني ، تأريخ العراق السياسي الحديث ، الجزء الاول ، صيدا ١٩٥٧ ، ص ٥٣ ـ ٥٤ .

هێرشی لەشکری ئینگلیز و بەو جۆرە زۆر بەسەر داگیر کردنی بەسرەدا تێنەپەڕی کاتێك دەوروبەری دە هەزار جەنگاوەر کە پتر لە هەزاریان سوارەی چەکداری کورد بوّن[٢٢] ، لە نزیك شاری ناصریەوە بۆ کۆمەکی تورك کۆبوّنەوە ، بەڵام لەو شەڕە سێ ڕۆژییەدا کە لە نیسانی ساڵی ١٩١٥دا لە شوعەیبە لەگەڵ لەشکری تورکدا قەوما پیس شکێنران ، بەرەی عوسمانی لەو شەڕەدا پتر لە دوّ هەزار و پێنج صەد کەسیان لێ کوژران و بریندار کران و ٨٠٠یشیان لێ بە دیل گیران جگە لە هەندێك چەك و جبەخانەش کە دایان بە دەستەوە ؛ زیانی ئینگلیزیش دەگەیشتە دەوروبەری ١٢٥٠ کەسێك[٢٣] . ئەمە و هەڵوێستی ڕەق و پڕ لە گومانی بێ جێی ئەفسەرانی تورك جەنگاوەرانی عەرەب و کوردیان ناچار کرد مەیدان بەجێ بهێڵن و بگەڕێنەوە مەڵبەندەکانی خۆیان هەرچەندە لە کاتی شەڕی شوعەیبەدا درێغییان لە گیان فیداکاریێ نەکرد .

دوای شەڕی شوعەیبە لەشکری ئینگلیز بەرەو بەغدا کشا و لەمەدا هاندانی سەرمایەدارە گەورەکانی بەریتانیا دەورێکی گەورە و دیاری

---

(٢٢) بڕوانە : رفیق حلمي ، یاداشت ، بەشی ـ ١ ـ ، بەغدا ، ١٩٥٦ ، ل ٤٩ ـ ٥٠ . ئەو هەزار سوارەیەی کورد لە ژێر سەرکردایەتی شێخ مەحموّددا لە و شەڕەدا بەشدار بوّن .

(٢٣) A. T. Wilson, Loyalities Mesoptamia, 1914 - 1917, P. 35.

هەندێك سەرچاوە کوژراو و برینداری لەشکری عوسمانی بە زیاتر لە قەڵەم دەدەن (بە وێنە بڕوانە : محمد طاهر العمري ، تأريخ مقدرات العراق السياسية ، الجزء الاول ، موصل ١٩٢٤ ، ص ١٠٥) .

بینی[٢٤] . پێشکەوتنی ئینگلیز تا کوت هیچ تەگەرە و قۆرتێکی نەهاتە ڕێ ، بەڵام لێرە هێزە چەکدارەکانی تورک توانییان ئابڵۆقەیەکی وەهایان بدەن کە ناچار بن لە کۆتایی نیسانی ١٩١٦دا خۆیان بدەن بە دەستەوە . ئەمە هەرچەندە بووە کۆسپێکی گەورە لە ڕێگەی داگیر کردنی بەغدادا بۆ ئینگلیز بەڵام ورەیان بەر نەدا و لە سەر پلانی خۆیان ڕۆیشتن و لە مارتی ساڵی ١٩١٧دا توانییان بەغداش بگرن و بەو جۆرە بەشی زۆر ی گرنگی میسۆپۆتامیا کەوتە ژێر دەسەڵاتیانەوە .

بەڵام زۆر بە سەر داگیر کردنی بەغدادا تێنەپەڕی کاتێک شۆڕشی ئۆکتۆبەر لە ڕوسیادا سەرکەوت و هەر وەک وتمان بووە هۆی ڕودانی ئاڵوگۆڕێکی گەورە لە هەمو تاکتیک و ستراتیژی دەوڵەتە ئیمپریالیستەکاندا کە یەکێکیان بریتی بو لەوەی بەریتانیا بە خێرایی کەوتە خۆ بۆ داگیر کردنی کوردستانی باشور و چاویشی بڕیە کوردستانی باکوری کۆنە میراتی چارەکانی ڕوسیا کە بە پێی پەیمانی نهێنی سایکس ـ پیکۆ بۆیان تەرخان کرابو . یەکێک لە نیشانە دیارەکانی ئەم گۆڕزانە لە سیاسەتی ئینگلیزدا بەرامبەر بە کوردستان لەوەدا بەدی دەکرێ کە وا ئینگلیزەکان نزیکەی سێ ساڵیان ویست بۆ داگیر کردنی بەشی خوارووی عیراق تاوەکو

---

(٢٤) الدكتور زكي صالح ، مقدمة في دراسة العراق المعاصر ، بغداد ، ١٩٥٣ ، ص ١١ .

بەغدا ، کەچی دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر (٧ی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩١٧) وا خێرا کەوتنـــە خۆیان بە رادەیەك بەر لە وەستاندنی شەڕ توانییان لەشکر و کاربەدەســـتانی تورك لە زوربەی ناوچەکانی تری عیراقدا دەربکەن و دەسەڵاتی خۆیانیان تیا داعەزرێنن. بەڵگەیەکی پڕ مانای ئەمەش ئەو شـەڕە فورسە بوو کە لەشـــکری ئینگلیز لە خوارووی مووسڵدا بەر لە مۆر کرنی هودنەی مۆدرۆس بە دوازدە رۆژ کردی ، واتە لە کاتێکدا کە هەموو لا دەیانزانی تورکیا و هاوپەیمانەکانی ئەمڕۆ نا سبەی بە ناچاری خۆیان دەدەن بەدەستەوە ، کەچی ئینگلیزەکان دەوروبەری دوو هەزار سەربازی خۆیان کردە قوچی قوربانی[٢٥] تەنها بۆ ئەوەی پێش تەواوبوونی شەڕ کەمێك زیاتر بچنە پێشـــەوە[٢٦] . بەر لەوەش بە ماوەیەك لەشکری ئینگلیز لە قۆڵی باکووری ـ رۆژهەڵاتی بەغداوە میقدارێکی باش پێشکەوت و رۆژی ٢٨ی نیسانی ساڵی ١٩١٨ توانی بچێتە ناو شـــاری کفریەوە و دوای ئەوە بە رۆژێك توزخورماتوشی داگیر کرد. لەم ناوچانەشدا چەند شـەڕێك لە نێوان هێزی چەکداری تورك و ئینگلیزدا قـەوما

(٢٥) شایانی باسە لە ماوەی چوار ساڵی شەڕدا لەشکری ئینگـلیز لە هەموو عیراقدا بەسەر یەکەوە دەوروبەری ٣١ هەزار کەسی لێ کوژرا .

(٢٦) لە هەمان شەڕدا تورکەکان نزیکەی یازدە هەزار دیـل و ٥١ تۆپ و گـەلێك جبەخانەی تریان دا بەدەستەوە . (بڕوانە :

A. T. Wilson, Mesopotamia, 1917 - 1920 . A clash of loyalities . A personal and historical record, London, 1931, PP. 16 - 17)

کە لە ئەنجامیاندا پتر لە ٢٠٠ سەربازی تورك کوژران و ١٣٠٠ کەسێك و ٢٠ تۆپێکیشیان لێ بە دیل گیرا و لە ئینگلیزیش نزیکەی ٢٠٠ کەس کوژران یان بریندار کران(٢٧) . دوا بە دوای ئەوە ئینگلیزەکان بە شەڕێکی بچوك توانییان رۆژی حەوتی مایس کەرکوکیش بگرن بەڵام دوای نزیکەی سێ حەفتە (رۆژی ٢٤ی مایس) لێی کشانەوە و لەشکری تورکی تێ هاتەوە کە دوای ماوەیەکی کەم دوبارە ناچار بو بەجێی بهێڵی و ئەمجارەیان لەشکری ئینگلیز تا دەوروبەری ئاڵتون کۆپری دوای کەوت .

لێرەدا پێویستە سەرنجیش بۆ ئەوە رابکێشین کە وا ئینگلیزەکان هەر دوای داگیر کردنی بەغدا کەوتنە ناردنی ژمارەیەك لە ئەفسەرە هەرە شارەزا و بە تواناکانیان - بە تایبەتی لەوانەیان کە کاتی خۆی بە باشی لە هیندستان دەرس درابون یا پێش شەڕ هاتبونە ناو کوردەوە - بەرەو شارەکانی کوردستان بۆ خۆش کردنی رێگەی هاتنی هێزەکانیان و دامەزراندنی دەسەڵاتی سیاسییان لەو ناوچانەدا . بە وێنە چەند جارێك مێجەر سۆنی بەناوبانگیان ناردە هەندێك ناوچەی کوردستان و زۆری نەخایاند دوای داگیر کردنی بەغدا کە بە نهێنی ناردیانە خانەقین و ئەو دەوروبەرە(٢٨) . ئینگلیزەکان لەگەڵ

---

(٢٧) Op. Cit., P. 8

(٢٨) ئارنۆلد ویلسن یەکەم حاکی سیاسی ئینگلیز لە عیراق بە شێوەیەکی تایبەتی باسی خزمەتەکانی سۆنی لە خانەقین و سلێمانی کردوە و دانی بەوەدا ناوە کە بۆ کاری لەشکری ئینگلیز لە ساڵەکانی شەڕدا زۆر بەکەڵك بون . ویلسن بە ئەوپەڕی شانازییەوە باسی سۆنی لە کتێبەکەی=

گرتنی کفریشدا لە ڕێگەی نامە و ئەفسەرە سیاسییەکانیانەوە لە نزیکەوە پەیوەندییان لەگەڵ پیاوە ناودارەکانی کەرکوك و سلێمانیدا دامەزراند[٢٩] و بە تایبەتی کاپتان نۆئێلیان[٣٠] نارده لای شێخ مەحمود لە سلێمانی کە لە ڕۆژی کشانەوەی کاربەدەست و سەربازانی تورکەوە دەسەڵاتی ئەو مەڵبەندەی گرتبووە دەست خۆی .

= خۆیدا کردوە و دەڵێ : « سۆن یەکێك بۆ لەو کەسە هەرە دیارانەی کە بەختەوەر بوم بە ناسینیان ... سۆن زمانزانێکی بێ هاوتا بو و تاکە کەس بۆ کە لە ژیانمدا دیبێتم بتوانێ وا بە سەرکەوتویی لە ناو فارسدا بە خۆشاراوەیی وەك فارس بژی »

(A. T. Wilson, Loyalities Mesopotamia, pp. 162, 169)

سۆن لە سەرەتاوە تا کۆتایی شەڕ لەگەڵ لەشکری ئینگلیزدا لە عیراق بوە و دەورێکی گەورەی لە دەرکردنی « بەصرە تایمس » و « بەغداد تایمس »دا هەبووە کە ئینگلیز لە ڕۆژی داگیرکردنی ئەو دو شارەوە دەستیان کرد بە دەرکردنیان .

(٢٩) بڕوانە :

C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs. Politics travel and research in North - Eastern Iraq, London, 1957, P. 29.

(٣٠) کاپتان (دوایی مێجەر) نۆئێل ئەفسەرێکی زۆر شارەزا و گورج و گۆڵ و هێمن بو ، زمانی فارسی باش دەزانی و لە نەفسیەتی هۆز و سەرەك هۆزەکانی ڕۆژهەڵات باش گەیشتبو . نۆئێل لە سەرەتادا لە ناو بەختیارێکاند کاری دەکرد و توانی خەڵکی ئەو ناوە دژی ئەڵمانەکان بجوڵێنێ و خزمەتێکی زۆر بە کۆمپانیای نەوتی ئینگلیزی لە ئێراند بکەیێنێ . لە دوا ساڵەکانی شەڕدا نۆئێل توانی لە نزیکەوە پەیوەندی لەگەڵ =

بەم جۆرە تا رۆژی مۆر کردنی هودنەی « مۆدرۆس » لە ٣٠ی تەشرینی یەکەمی سالی ١٩١٨دا لە نێوان ولاتە سوێندخۆرەکان و تورکیادا هێزەکانی ئینگلیز توانیبیان دەسەلاتیان لە بەشێکی زۆری کوردستانی باشووریشدا دابمەزرێنن وە لە قـەزای موسلیشەوە تەنها دوازدە میلیان مابوو بگەنە ناو شار ، بـەلام ئینگلیزەکان گوێیـان نەدایە وەستاندنی شەڕ و بە بیانووی بەندی حەوتەمی « مۆدرۆس »ەوە کە رێگەی دەدانێ لە کاتی پێویستدا « هەموو شوێنێکی ستراتیژی

= زمارەیەکی زۆر لە سەرەك هۆز و دەسەلاتدارانی کوردستاندا دابمەزرێنێ و تەنانەت دەستیشی کرد بە فێربوونی زمانی کوردی . شایانی باسە نۆئێل زۆر لایەنگری دامەزراندنی دەولەتێك بوو لە کوردستاندا و لە راپۆرتە نهێنیکانی خۆیدا بە گەرمی کاربەدەستانی بەریتانیای بۆ ئەمە هان دەدا (بڕوانە :
« Documents on British Foreign Policy, 1919 - 1939 », First series, Vol. IV, London, 1952, pp. 678, 693, 742 , 782) .
نۆئێل هەرچەندە چەند سالێکی کەم لە ناو کوردا کاری کرد بەلام بە خێرایی توانی هەستی زمارەیەکی زۆر لە پیاوانی ناسراوی کوردستان بۆ لای خۆی رابکێشێ بە رادەیەك ماموستا رەفیق حیلمی لە بارەیەوە نووسیویێتی دەلێ : « زەمان بە دلی نۆئێل بجوایە بەڕێوە شکم لەوەدا نیە کە بناغەی (کوردستانی گەورە)ی دائەمەزراند » (رەفیق حیلمی ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٦٩) . نۆئێل زۆر لە کوردستان نەمایـەوە ، ئەوەبوو کاربەدەستانی ئینگلیز بۆ کاری « تایبەتی » خۆیان ناردیانە ناوچـەی قەفقاس و لەکاتی گەڕانەوەیـدا لە لایـەن شۆڕشگێڕە جونگەلیێکانەوە بە دیل گیرا .

بگرن » وە بەندی شازدەهەمی کە مەرجی خۆبەدەستەوە دانی هەمتو هێزەکانی دەوڵەتی عوسمانی « لە میسۆپۆتامیادا » کردبو بە ماڵ بەسەر تورکەوە[31] ـ چونە ناو شاری موسڵەوە و تورکیان لەو ناوەش دور خستەوە و دوای ئەوە هەر ناوچەیەکی کوردستانی باشور مابو داگیریان کردن بەو نیازەی لە دوارۆژێکی نزیکدا بیانکەنە بەشێك لەو دەوڵەتەی دەیانویست بە ناوی ئینتیدابەوە لە عیراقدا دایبمەزرێنن[32] .

ئەوەی لێرەدا پێویستە بە تایبەتی سەرنجی بۆ رابکێشین ئەوەتە کە ئینگلیزەکان هەرچۆنێك بوایە و بە هەر نرخێك بوایە «ویلایەتی موسڵ»یان هەر داگیر دەکرد بۆیەکا ئامادە بون بە شەڕیش بێ هێز و کاربەدەستانی تورك لە موسڵ دەربەرێنن[33] چونکە ، هەر

(۳۱) بڕوانە :

Ю.В.Ключников и Андрей Сабанин, Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч.II, Москва, 1926, стр.188-189.

یو . ف . کلیوچنیکۆف و ئەندرێیەی سەبانین ، سیاسەتی نێوان دەوڵەتانی سەردەمی هەرە نوێ لەپەیان و یادداشت و « تصریح »دا ، بەشی دوەم ، مۆسکۆ ، ۱۹۲٦ ، ل ۱۸۸ ـ ۱۸۹ .

(۳۲) بڕوانە :

« Documents on British Foreign Policy », Vol. IV, PP. 679, 594, 743 .

(۳۳) بڕوانە :

H. St. J. Philby, Arabian days, London, 1948, PP. 173 - 174 .

وەك كاتی خـــۆی لۆرد کیرزن وتـبوی ، لایان وابو ســـنوری ڕۆژئاوای هیندستان بە فـــوراتدا تێدەپەڕی کە تەنها لە ڕێـگەی « موسڵەوە »[٣٤] دەتوانرێ بگیرێتە دەست[٣٥] .

بەم جۆرە لە ســـالانی ١٩١٤ — ١٩١٨ دا هـــەمو لایەکی کوردستان ببوە بەشێـکی گرنگ لە مەیدانەکانی ڕۆژهەلاتی نزیك و ناوەڕاستی شـەڕی یەکەمی جیهـان و لەشکری ئینگلیز و ڕوس و تورك و هێزی چەکداری کورد و سوارەی حەمیدی و پیـــاوانی ئەڵمان لەو ســـالانەدا هەریەکە بە جۆرێ لەسەر خاکی کوردستان دەوری خۆی دەبینی وە ئەگەر ســـەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر و کشانەوەی لەشکری ڕوس نەبوایە تا کۆتایی شەڕ هیچ بەشێـکی کوردستان بە دەســـت داگیرکەرە کۆنەکانێوە نەدەما ، بەلام لەگەڵ ئەوەشـــدا ئەم شـــەڕە و ئەنجامەکانی بونە هۆی ڕودانی گەلێك ئالۆگۆڕی گرنـــگی سیاسی و ئابوری لە زوربەی کوردستاندا وە بە تایبەتی لە کوردستانی باشوردا کە کەوتە ژێر دەسەلاتی یەکسەری ئینـگلیزەوە . لە هەمان کاتدا ڕوداوەکانی شەڕی یەکەم هەر لە ساڵەکانی شەڕدا کارێـکی زۆریان کردە ســەر باری سیاسی کوردستان و بونە هۆی ماڵ وێرانی و سەرگەردانی و زیانێـکی زۆر بۆ گەلی کورد .

---

(٣٤) مەبەستی هەمو ویلایەتی موسڵە .

(٣٥) بڕوانە :

Н.Г.Корсун, Арабский Восток-Ирак, Москва, 1928, стр.35.

ن . گ کارسۆن ، ڕۆژهەلاتی عەرەب ـ عیراق ، مۆسکۆ ، ١٩٢٨، ل ٣٥ .

بەشی چوارەم

خەباتی گەلی کورد لە ساڵەکانی شەڕدا و ئەو زیانانەی لەو ساڵانەدا لە کورد کەوتن

هەروەك لە بەشی دوەمەی ئەم باسەدا وتمان بێ گومان شەڕی یەکەمی جیهان و روداوەکانی بونە کۆسپێکی گەورە لەبەر دەمی پێشکەوتن و پەرەسەندن و قوڵ بونەوەی ناوەرۆکی بزوتنەوەی ئازادی ـ نەتەوەیی گەلی کوردا ، بەڵام ئەمە وەها ناگەیێنێ کە وا گەلی کورد لەو ساڵانەدا ئیتر بە یەکجاری دەستی لە خەبات هەڵگرتوە[1] چونکە هیچ نەبێ هۆ جوڵێنەرەکانی ئەو خەباتە تا رادەیەکی زۆر هەر وەك جاران لە ئارادا بون ، بەڵکو هێندێکیان قوڵتریش بونەوە . بەر لە هەمو شتێك کاربەدەستانی دەوڵەتی

---

(١) هەندێك مێژونوس لەومدا بە هەڵەدا چون کە گوایە گەلی کورد لە ساڵەکانی شەڕدا دەستی لە خەباتی رزگاری خۆی هەڵگرتوە .

عوسمانی نەك تەنها دەستیان لە سیاسەتی شۆڤێنی جارانیان هەڵنەگرت بەڵکو لە ئەنجامی بە یەکجاری زەحمەت بوونی ژیانی ئابووری هەموو وڵاتدا بە هۆی شەڕەوە ئەوەندەی تر ئەو سیاسەتە نالەبارە بە کاروباری رۆژانەیانەوە دیاری دا و لەم مەیدانەدا زۆر ناشییانە هاتنە پێشەوە چونکە وا دیارە فەرمانڕەوایانی تورکیا دەست پێ کردنی شەڕیان بۆ لێدانی بزووتنەوەی رزگاری گەلی کورد بە هەل زانی، ئەوەبوو لە بریتی دڵدانەوە و رازی کردنی سەرۆکەکانی بۆ ئەوەی لەو رێگەیەوە بتوانن گەلی کورد لەو کاتە ناسکەدا رابکێشنە پاڵ خۆیان یەکسەر کەوتنە گیانیان. لە مووسڵ رۆژی یەکی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩١٤ شێخ عەبدولسەلام و دوان لە پیاوەکانیان لە سێدارە دان[٢] و بەم کردەوەیان بە جارێك رقی دانیشتوانی زوربەی ناوچەی بادینانیان لە خۆیان هەڵساند.

کاربەدەستانی بتلیسیش دەست پێ کردنی شەڕی یەکەمیان بە هەل زانی بۆ ئەوەی بدەن بەسەر کۆنسوڵخانەی روسیادا و مەلا سەلیمی خێزانی و هاوەڵەکانی بگرن و دەس بەجێ بە نیازی ترساندنی خەڵکی ئەو مەڵبەندە لەسەر شەقامەکانی شار هەڵیانواسین و لاشەکانیان بۆ چەند رۆژێك بەو جۆرە هێشتنەوە[٣].

(٢) عبدالمنعم الغلامي، الضحايا الثلاث، الموصل، ١٩٥٢، ص ٥٠ ـ ٥١.
تورکەکان لە رێگەی خیانەتکاری هەندێك کوردەوە بە هۆی سۆفی عەبدوڵلا شکاکی فەنەکییەوە لە پایزی ساڵی ١٩١٤دا توانییان شێخ عەبدولسەلام بگرن.

(٣) بلەچ شێرکوە، سەرچاوەی ناوبراو، ل ٥٠.

بەڵام نە ئەم کارە ناهەموارانەی چینە کاربەدەستەکانی تورکیا وە نە ئەو رژێمە دیکتاتۆرییەی بە بیانوی شەڕەوە بەسەر خەڵکیانا داسەپاند نەیانتوانی کۆتایی بە خەباتی گەلی کورد بهێنن و رۆڵەکانی دەمکوت بکەن . راستە لە زرۆفی شەڕدا — لە کاتێکدا زوربەی رۆشنبیرانی کورد بە بەرگی سەربازییەوە نێررابونە مەیدانەکانی شەڕ و هەمو رێکخراو و کۆمەڵە سیاسییەکانی بەر لە شەڕ دایانەزراندبون لەکار کەوتبون — نەدەتوانرا کڵپەی ئاگری بزوتنەوەی رزگاری کۆمەڵانی خەڵك وەك جاران خۆش بکرێ ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نارەزایی و رقی دانیشتوانی زۆر ناوچەی کوردستان لە ساڵەکانی شەڕدا لە شێوەی راپەڕیندا دەتەقییەوە . بە وێنە لە بەهاری ساڵی ١٩١٥دا خەڵکی بۆتان بە ئاشکرا دژی دەسەڵاتی میری پەلاماری چەکیان دا و بەرهەڵستی هێزەکانیان کرد . هەر لەو سەردەمەشدا خەڵکی دەرسیم بۆ ماوەی پتر لە ساڵێك توانییان کاربەدەست و سەربازی تورك لە هەمو ناوچەکەیان وەدرخەن و دەسەڵاتی تەواوی ئەو مەڵبەندە بگرنە دەست خۆیان[٤] . عەلی شێری شاعیری بەناوبانگی ئەم ناوچەیە دەورێکی دیاری لە بزواندنی هەستی نەتەوەیی خەڵکەکەیدا بینی و بە هەمو توانایەوە کەوتە هاندانی هۆزەکانی دەرسیم و قۆچگیری بۆ ئەوەی لە پێناوی ئازادی نیشتمانەکەیاندا یەك بگرن و رێگەی گەڕانەوەی دەسەڵاتی عوسمانی نەدەن ، بەڵام هەندێك لە سەرەك هۆزە تورکخواکان لەبەر دەمی

---

(٤) م . س . لازەرێف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٣١١ .

پەرەسەندنی ئەم بزوتنەوەیەدا بونە کۆسپێکی گەورە[٥] .

لە دواساڵەکانی شەڕدا لە ئەنجامی زێرکەوتنی یەك لە دوای یەکی لەشکری عوسمانی لە هەموو مەیدانەکاندا و بە تەئسیری پەرەسەندنی بزوتنــــەوەی رزگاری زوربەی گەلە ژێردەستەکانی ئیمپراتۆری عوسمانی ، خەباتی گەلی کوردیش توند و تیژتر بو و ئەمجارەیان کوردستانی باشوریشی گرتەوە و خەڵکی ئامێـــدی و سلێمانی و هەندێك ناوچەی تر چەند جارێك دژی دەســــەڵاتی عوسمانی یاخی بون شێخ مەحمود هەر لە کاتی کوشتنی شێخ سەعیدی باوکێوە بەر لە شەڕ[٦] بە هاندانی کاربەدەستانی موسڵ ، دڵی لە دەوڵەتی عوسمـانی کرمێ بو بو و بۆ هەلێك دەگەڕا تۆڵەی باوکی بسێنێ و ئەنانەت چونی شوعەیبەشی بە هاندانی پیاوە ئاینێکان و فەتواکانیان بو و گەڕانەوەشی لە رقی ئەفسەرانی تورك بو . جا شێخ مەحمود باری نالەباری دەوڵەتی عوسمـــانی لە دواساڵەکانی شـەڕدا بە هەل زانی و بە ئاشکرا کەوتە خەبات کردن بە نیـــازی لەناو بردنی

---

(٥) لە بارەی زبان و خەباتی عەلی شێرەوە لە ســـالەکانی شەڕی یەکەمدا بڕوانە :

Nuri Dersimi , Kürdistan Tarihinde Dersim , Halep , 1952 , C . 112 - 113 .

(٦) دوای سەرکەوتنی شۆڕشی تورکە لاوەکان شـێخ سەعیدی باوکی شـێخ مەحمود دور خرایەوە موسڵ و لەوێ هەر لەو ساڵەدا (١٩٠٨) خۆی و چەند پیاوێکی و شێخ ئەحمەدی کوڕی بە دەسبەی کاربەدەستانی تورك کوژران .

دەسەڵاتی بەلای کەمەوە لەکوردستانی باشووردا کە لەشکری ئینگلیزی لێ نزیك بووبۆوە . هەر بۆ ئەم مەبەستەش شێخ مەحموود کەوتە دامەزراندنی پەیوەندی لەگەڵ هەمور ناحەزەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا و بە نامەی تایبەتی بەر لە هەموان داوای یارمەتی لە رووس کرد و ئینجا کەوتە نامە نووسین بۆ شەریفی مەککە حسەینی کوڕی عەلی و داوای لێ کرد شان بە شانی یەك دژی دەسەڵاتی عوسمانی بکەونە خەبات و دوای ئەوەش هەر بۆ ئەو نیازە پەیوەندی لەگەڵ ئینگلیزەکاندا دامەزراند و هەر وەك لە شوێنێکی تری ئەم باسەدا گوتمان بەر لەوەی شەڕ کۆتایی بێ شێخ مەحموود توانی ببێتە تاکە دەسەڵاتداری هەموو ناوچەی سلێمانی .

کۆمەڵانی خەڵکی کوردستانی تورکیاش تا دەهات زیاتر لەسەر خەبات سوور دەبوون . هاوینی ساڵی ١٩١٧ دانیشتوانی دەرسیم و بۆتان دووبارە و خەڵکی خەربووت بۆ یەکەم جار دژی حوکمی عوسمانی هەڵسان و لە سەرەتای ئابیشدا خەڵکی ماردین و ئامەد (دیاربەکر) راپەڕینێکی گەورەیان بەرپا کرد و عەرەبی ئەو ناوەش بە گەرمی پشتگیرییان کردن . ئەم راپەڕینە کاربەدەستانی تورکیای ناچار کرد هێزێکی زۆر بۆ دامرکاندنەوەی تەرخان بکەن[٧] بە تایبەتی لە ترسی ئەوەش کە سەرۆکەکانی پەیوەندییەکی نزیکیان لەگەڵ ئەو هێزانەی رووسدا دامەزراندبوو کە لەو ناوچانەدا شەڕیان دەکرد و تەنانەت مەعلوماتیشیان

(٧) کاربەدەستانی تورکیا سەرنابای تیپی چل و حەوتەمی لەشکر و چەند هێزێکی تریان بۆ دامرکاندنەوەی راپەڕینی دیاربەکر و ماردین تەرخان کرد (بڕوانە : م . س. لازەرێف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٣٤٩) .

له بارەی لەشکری تورك و جوڵانەوەکانییەوە دەدانێ . لــــە پایزی هەمان ساڵدا خەڵــکی بتلیس دوَبارە راپەڕینەوە و ژمارەی چەکدارانی ئەمجارەیان خۆی لە دەوروبەری ٣٠ هەزار کەسێك دەدا[٨] .

لەو ساڵانەدا کوردی ئێرانیش بە گەڕی چوونــــە ناو کۆڕی خەباتەوە و لە زۆر ناوچەدا بە ئاشکرا چەکیان دژی کاربەدەســتانی ئێران هەڵــگرت و تەنانەت بەشێك لە دانیشتوانی کوردستانی ئێران تێکەڵی ئەو راپەڕینە گەورەیەش بوون کە لە ســــەرەتای شــــەڕی یەکەمەوە جەنگەڵیــکان لە ژێر سەرکردایەتی میرزا کوچك خاندا لە باشووری ئێران ، بە تایبەتی لە ناوچەی گەیلاندا دژی داگیرکەران و فەرمانڕەوایانی ئێران بەرپایان کرد ؛ خالۆ قوربانی کورد بووە یەکێك لە یاریدەرە نزیکەکانی کوچك خان[٩] . لە هەمان کاتدا رێــکخراوە سیاسی نهێنیــکانی ناو لەشکری رووس پەیوەندییان لەگەڵ هەندێك شۆڕشگێڕی رۆشنبیری کوردا دامەزراند و تەنانەت لە ناوچەی کرمانشادا

(٨) شایانی باسە پیاوە ســیاسی و عەســکەرێکانی رووس و بەکرێ گیراو و لایەنگرەکانیان بایەخێــکی زۆریان بەم راپەڕینانەی کورد دەدا و لە هــەر شوێنێك بۆیان بکرایە ئاگریان خــۆش دەکــرد و لە لایەکی تریشــەوە هەنــگاو بە هەنــگاوی رووداوەکانیــان دەکردە راپۆرتی تایبــەتی و دەیاننارده بارەگای جەنــگی رووس لە ناوچەی قەفقاسدا و بەشێکیشیان دەگەیشــتە وەزارەتی دەرەوەی رووسیا لە پیترۆگراد . ئــەو راپۆرتە گرنــگانە کە ســەرچاوەیەکی یەکجار بایەخدار و رەسەنن بۆ مێژوونوس لە ئارشیفەکانی سۆڤیێتدا هەڵــگیراون و گەلێك لە کوردناسانی ئەو وڵاتە لە کارە زانستیێــکانیاندا کەڵــکێــکی یەکجار زۆریان لێ وەرگرتوون .

(٩) بڕوانە : م . س . ئیڤانۆڤ ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٢٦٠ .

کۆمیتەیەکی هاوبەشیان لە نوێنەرانی هەردوو لایان پێك هێنا[10].

سەرەڕای هەموو ئەمانە خەباتی شۆڕشگێڕانەی گەلی کورد لە دواساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا لە سنووری کوردستانیش چووە دەرێ و ڕۆشنبیرانی کورد لە هەر شوێنێك بوون دووبارە هاتنەوە ناو کۆڕی خەبات و کەوتنە هەوڵدان بۆ ئەوەی بە هەموو جۆرێك مەسەلەی کورد بێننەوە ناوەوە ، بە تایبەتی دوای ئەوەی وای لێ هات کۆتایی دەوڵەتی عوسمانی لە ئاسۆدا بە ڕوونی ببینرێ . سورەیا بەدرخان بەر لە کۆتایی شەڕ بە ماوەیەکی کەم بە گورج و گۆڵی لە قاهیرە کەوتە خۆ و توانی کۆمەڵێکی سیاسی بۆ ڕوون کردنەوەی مەسەلەی کورد دابمەزرێنێ و پەیوەندی لەگەڵ ئەو ڕۆشنبیرە کوردانەدا ببەستێ کە لە کاتی شەڕدا لە لایەن لەشکری ئینگلیزەوە بە دیل گیرابوون و نێررابوونە میسر و هیندستان[11] . سورەیا بەدرخان و هاوەڵەکانی نیازیان وابوو لە یەکێك لە شارەکانی ئەوروپادا کۆنگرەیەکی تایبەتی بۆ پیاوە سیاسیەکانی کورد ببەستن بۆ لێکۆڵینەوەی باری سیاسی نیشتمان و دوارۆژی لەبەر ڕۆشنایی ئەو ڕووداوانەدا کە هەموو

---

(١٠) بڕوانە :

"Всемирная история", т.VIII, Москва, 1961, стр.574.

« مێژووی هەموو جیهان » ، بەرگی ـ ٨ ـ ، مۆسکۆ ، ١٩٦١ ، ل ٥٧٤ .

(١١) بەپێی ئەو زانیاریانەی مامۆستا ئیسماعیل حەقی شاوەیس بلاوی کردوونەتەوە ڕۆشنبیرە گیراوەکانی کورد لە هەندەران نیمچە ڕێکخراوێکی نەتەوەیی نهێنیان بۆ خۆیان دامەزراندبوو (بڕوانە : « ڕۆژی نوێ » ، ژمارە ـ ٩ ـ ، کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٦٠ ، ل ٢٤ ـ ٢٦) .

ڕۆژهەلاتی نزیك و ناوەڕاستیان لە قۆناغێکی مێژوویی نوێی نزیك خستبۆوە .

بەم جۆرە وەك دەبینین ڕوداو و کارەساتەکانی شەڕ و سیاسەتی دیکتاتۆری کاربەدەستانی تورکیا نەبونە هۆی وەستاندنی خەباتی گەلی کورد لە ساڵەکانی شەڕدا ، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا ئەم خەباتە بە هیچ کامێك لە ئامانجە گەورەکانی نەگەیشت و سەرەڕای باری سیاسی نێوان دەوڵەتان چەند هۆیەکی تریش بوبونە کۆسپی ئەو کارە کە هەموشیان لە ڕاستیدا ئەنجامی دواکەوتویی و نزمی ڕادەی تێگەیشتنی خەڵکی ئەو سەردەمەی کوردستان بون . بەر لە هەمو شتێك ڕاپەڕینەکانی ئەو سالانەی کورد لە ڕێچکەیەکی تایبەتی یەکگرتودا کۆنەبونەوە تا بتوانن خۆیان لە بەردەمی هێزی دوژمندا بگرن و بەو جۆرە ئەنجامی گەورە بەدەست بهێنن . شایانی باسە لەگەڵ ئەوەشدا کە هەندێك لەو ڕاپەڕینانە لە یەك کاتدا لە شوێنی جیاوازی کوردستاندا دەقەومان کەچی سەردارەکانیان بیریان لە دامەزراندنی پەیوەندی و یەکگرتن نەدەکردەوە . سەرەڕای ئەوە سەرکردایەتی هیچ یەکێك لە ڕاپەڕینەکانی ئەو سەردەمەی کوردستان تاکتیك و ستراتیژێکی دیاریان نەبو ، بە وێنە بە نیسبەت شێخ مەحمودەوە هەستی ئاینی بەس بو بۆ ئەوەی لە سەرەتای شەڕدا دژی ئینگلیز چەك بۆ دوژمنەکانی خۆی هەڵبگرێ ، ئەمە جگە لەوەی لە کاتێکدا بە نامە و نامەکاری داوای یارمەتی لە ڕوس دەکرد لە هەمان کاتدا بە چەك هێرشی دەبردە سەر هێزەکانیان .

بەلام لەگەڵ هەمو ئەمانەشدا پێویستە دان بە بایەخ و گرنگی

خەباتی گەلی کورد لە ساڵەکانی شەڕدا بنێین کە بووە یەکێك لە هۆ پاریدەرەکانی هەرەس هێنانی بناغەی رژێمی عوسمانی و پەرەسەندنی و پێشکەوتنی هەســـتی نەتەوەیی خەڵکی کوردستان و زیاتر جێگیر بوونی دروشمی ئۆتۆنۆمی و تەنانەت سەربەخۆیی کوردستان کە ئەمانەش هەموو رێگەیان بۆ قۆناغی نوێی دوای شەڕی خەباتی رزگاری‌خوازی گەلی کورد خۆش کرد .

لە هەمان کاتدا بەردەوام بوون و پەرەسـەندنی خەباتی کورد لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانـدا ئەوەنـدەی تر رقی فەرمانڕەوایانی تورکیایان لێ هەڵساندن و زیاتر رەگی رەگەزپەرســتی بزواندن بە تایبەتی دوای ئەوەی لەوە دڵنیا بوون کە وا گەلی کورد بە دڵ شەڕیان بۆ ناکات و رۆڵەکانی پۆل پۆل ریزەکانی لەشکری عوسمانی بەجێ ئەهێڵن(۱۲) و زۆر جار بە چەکەکانیانەوە دەدەنە پاڵ شـۆڕشگێڕانی گەلەکەیان ، وە ئەوەی لە هەموو شـتێك زیاتر رقی عوسمانیێکانی لە کورد هەڵساند ئەوەبوو ، وەك بە درێژی لە شـوێنێکی تری ئەم باسەدا دەیبینن ، کە وا نەیانتوانی رۆڵەکانی بکەنە داردەسـتی خۆیان دژی کەمینە ئاینیێکانی دەوڵەتی عوسمانی وە بە تایبەتی گەلی ئەرمەنی دراوسێیان . بەم جۆرە چینە کاربەدەستەکانی تورکیا لەوە دڵنیا بوون کە وا گەلی کوردیان لە کیس چووە بۆیەکا لە دوا ساڵەکانی شـەڕدا دووبارە بە نیازی تواندنەوەیان بە رەقی کەوتنەوە گیانیان و وایان

(۱۲) تاکۆتایی شەڕ کار بەوە گەیشت لە ناو ریزەکانی لەشکری عوسمانیـدا زۆر بە دەگمەن سەربازێکی کورد دەبینرا .

دەزانی ئەمە باشترین ڕێگەیە بـــۆ نەدۆزاندنی کوردستان ؛ شایانی باسە لەمەدا ئەڵمانەکانی دۆستیشیان هاوبیریان بوون . کاربەدەســتانی تورکیا بۆ جێ بەجـێ کردنی ئـــەم نیازەیان لە نزیـك كۆتایی شەڕدا چەند یاسا و فەرمانێـکیان دەرکرد بۆ پـــەرژ کردنـەوەی گەلی کورد بە ناو گوندە تورکەکاندا بە مەرجێك نیسبەتیان لە هیچ شوێنێك لە ٥٪ تا لە ١٠٪ی دانیشتوانی ناوچـــەکە تێپـەڕ نەکا و بڕیاریشیان وابوو سەرەك هۆز و پیاوماقوڵانی کورد بە دەست بەسەری بنێرنە شـــارەکانی ڕۆژئاوای ئەنادۆل و نەهێڵن بە هیـچ جۆرێك پەیوەندی لەگەڵ پیاوەکانیاندا ببەستن[13] . عوسمانێـکان بێ دواخستن بەر لە کۆتایی شەڕ کەوتنە جێ بەجێ کردنی فەرمان و یاساکانیان لەم بارەیەوە و بەر لە هەموان کەوتنە گیانی ئەو هۆز و ســـەرەك هۆزانەی بە لایانەوە « لاســـار » بوون و بۆیان دابـین نەدەکران و توانییان بە زۆری چەك بە هەزارەهایان لێ دوور بخەنەوە بۆ ناوچە هەرە کەلا و دوورەکانی ڕۆژئاوای ئەنادۆل . بەم جۆرە فەرمانڕەوایانی تورکیا لە ساڵەکانی شەڕدا توانییان دەوروبەری ٧٠٠ هەزار کەس لە کوردستان دوور بخەنەوە کە پتر لە نیوەیان لە ڕێدا لە برسانا مردن یان لە ســەرمانا ڕەق هەڵهاتن یان بە نەخۆشی لەناو چـوون[14] و تەنها

---

(١٣) بلەچ شێرکۆ ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٦٠ .

(١٤) بڕوانە :
« Memorandum sur la situation des Kurdes.. », P.11;
=A. Safrastian, Op. Cit, pp. 76, 81; D. A. Shmidt,

ژمارەیەکی کەمیان، ئەویش دوای شەڕ، توانییان بگەڕێنەوە مەڵبەندەکانی خۆیان، ئەوانەشیان کە لەوێ جێگیر بوون ژیانێکی سەختی پڕ لە نەخۆشی و بێ کارییان دەبردە سەر و لە ئەنجامی ئەوەشدا گەلێکی زۆریان لێ مردن[۱۵] .

سەرەڕای ئەوە لەشکری عوسمانی زوربەی هەرە زۆری دانیشتوانی دیاربەکر و مووش و بتلیسی بە ناوی پێداویستی جەنگەوە دەربەدەر و ئاوارە کرد و ئەمانە بەشێکیان تەنانەت ناچار بوون پەنا بەرنە بەر شارانی وەك حەڵەب و مووسڵ و بە سەرمای زستان و گەرمای هاوین لەسەر شەقامەکانیان بژین و لە برسانا لاشەی کەس و کاری مردووی خۆیان و کەلاکی ئاژەڵی لە برسا تۆپیوی ئەو

Journey among brave men, Toronto, 1946, p. 52. =

بە پێی هەندێك سەرچاوە ئەم ژمارەی ۷۰۰ هەزارە لە قابەڵەکانی «مهاجرە ئدارەسی»ی ئەستەنبوڵدا هەیە (بە وێنە بڕوانە لاپەڕە ۶۲ی کتێبەکەی بلەچ شێرکوە) . هەرچۆنێك بێ رۆژنامەی «سەربەستی» کە لە ئەستەنبوڵ دەردەچوو لە ژمارە ۳۰ی نیسانی ساڵی ۱۹۱۹یدا باسی چەند هەزار کوردێکی بڵاو کردبۆوە کە لە ساڵەکانی شەڕدا بە زۆر دوور خرابوونەوە بۆ هەندێك ناوچەی رۆژئاوای ئەنادۆڵ .

(۱۵) ئەم بارە قورسەی ژیانیان زیاتر هانی دەدان هەرچۆنێك بێ بگەڕێنەوە کوردستان و ئەوەبوو دوای تەواو بوونی شەڕ بەکۆمەڵ داوایان لە کاربەدەستانی تورکیا کرد رێگەی گەڕانەوەیان بدەن و زۆریشیان بۆ ئەوەی گوێ بدەنە بڕیاری قەدەغە کردنی گەڕانەوەیان بە دزییەوە دوای شەڕ گەڕانەوە خاکی باووباپیرانیان (بڕوانە : عبدالعزیز یاملکی ، کوردستان و کرد اختلال لری ، جلد ۱ ـ ، تهران ، ۱۹٤٦ ، ص ۷۱) .

ساوە بخۆن[١٦] .

کار بەوەشەوە نەوەستا ، هەزارەها رۆڵەی ناوچەکانی تری کوردستان بوونە قوربانی قڕچی قوربانی برسێتی و نەخۆشی و ماڵ وێرانی . بە وێنە دەوروبەری هەشت هەزار کەس لە نزیکەی دوازدە هەزار دانیشتوی تەنها بیست گوندی یەکێك لە ناوچەکانی کوردستانی تورکیا لە ماوەی شەش حەوت مانگی یەکەمی شەڕدا بە نەخۆشی مردن[١٧] . تەنانەت شوێنێکی وەك کوردستانی عیراقیش کە لە هەموو پارچەکانی تری کوردستان لە ئاگری شەڕ و کارەساتەکانی دوورتر بوو لەگەڵ ئەوەشدا بە هۆی شەڕەوە توشی مەینەتی و نەهامەتیێکی زۆر هات کە ئەمانە تەنها چەند نموونەیەکی کەمینی : ژمارەی دانیشتوانی شاری سلێمانی تاکۆتایی شەڕ گەیشتە سێ یەکی ژمارەی پێش شەڕی و هەر بەو نیسبەتە و خراپتریش ژمارەی دانیشتوانی گوندەکانی دەوروبەری کەم بوونەوە[١٨] . پتر لە نیوەی خەڵکی خانەقین هەر لەو ماوەیەدا لە تاو برسێتی و نەخۆشی و زۆرداری داگیرکەران ناچار بوون شار بەجێ بهێڵن[١٩] ؛ وەزعی رەواندزیش

(١٦) گەلێك مێژوونوس باسی زۆر رووی ئەو دەرد و ئازارە بێ شومارەیان کردوە کە لە ساڵەکانی شەڕدا توشی گەلی کورد هاتوە ، مامۆستا ئەمین زەکی بەگی خۆشمان کە هەندێکی بە چاوی خۆی دیوە ، بە درێژی باسی کردووە (بڕوانە : محمد أمين زكي ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٢٨٠ - ٢٨٣) .

(١٧) م . س . لازەرێف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٣١٤ .

(١٨) C. J. Edmonds, Op. Cit, P. 81

(١٩) A. T. Wilson, Loyalites Mesopotamia, P. 266

زۆر لەوە باشتر نەبێ[20] .

بەم جۆرە بە هەزارەها و بە سەدەها هەزار رۆڵەی کورد بوونە قوربانی شەڕی یەکەمی جیهان ، مامۆستا ئەمین زەکی ژمارەی ئەو کەسانە بە دەوروبەری نیو ملیۆن لە قەڵەم دەدا[21] کە هیچ دوور نییە لەوەش زیاتر بووبێ [بە پێی زانیارییەکانی ناو کتێبەکەی دوکتۆر لازەرێف کە لە دەکومێنتە دیپلۆماسییەکانی زەمانی چاری دەرهێناون ، خێزانی ۲۰ ـ ۳۰ کەسی زۆر ناوچە ژمارەیان لە ساڵەکانی شەڕدا هاتۆتە سەر سێ چوار کەس[22]] . جگە لەوە کوردستان بە هۆی شەڕەوە زیانی ئابووریشی لە بنەڕەتەوە هەڵتەکا کە یەکێک لە هۆ گرنگەکانی ئەوەش ریتی بوو لە کز بوونی هێزی کار لە کوردستاندا بەوەی لە لایەکەوە هەرچی رۆڵەی بەکاری هەبوو نێررانە مەیدانەکانی شەڕ یا یاخی بوون و دایانە کێو و لە لایەکی تریشەوە لەشکری عوسمانی دەستی بەسەر زوربەی ولاغی ئەو ناوچانەدا گرت کە بەشێکی زۆری لەکاری کشتوکاڵدا بەکار دەهێنرا بۆیەکا تەنها پیاوی پیر و ئافرەت و منداڵ لە وەرزەکاندا کاریان دەکرد ، تەنانەت بەشێکی زۆر لەو پیاوانەش کە هێشتا بە بەریانەوە مابوو ، لەبەر کەمێک داهاتی زیاتر گوندیان بەجێ دەهێشت و دەچوونە شارە گەورەکان یا بنکە سەربازییەکان و ئەو رێگە و بانانەی بۆ مەبەستی

---

(۲۰) بڕوانە : حسین حوزنی موکریانی ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١١٤ .

(۲۱) محمد أمین زکی ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ۳۸۰ .

(۲۲) م. س. لازەرێف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ۳۱٤ .

شەڕ دروست دەکران . لە ئەنجامی هەمو ئەم هۆیانەدا لە ساڵەکانی شەڕدا زەوی و زارێکی زۆر بەرەڵا کرا ـ تەنها لە کوردستانی عیراق نزیکەی لە صەدا پەنجای ئەو زەویوزارەی بەر لە شەڕ دەچێنرا هەر وا بە نەکێڵراوی مایەوە . بەم جۆرە داهاتی کوردستان بە جارێك هاتە خوارێ و ئەو دەغڵ و دانە کەمەش کە بە هەزار کوێرەوەری و ئەمسەر و ئەو سەر دەهێزایە بەرهەم تا لەشکری عوسمانی بوەستایە بە خەڵکی تر حەرام بو ، لەشکریش یا زەوتی دەکرد یا بە نرخێکی زۆر هەرزان و بە پارەی بێ « رصید » دەیکڕی[٢٣] . وەزعی مەڕومالاتیش لەوە باشتر نەبو ، ئەویش یا لە ناو چو یا سەرباز و جەندرمەی تورك فڕی تێ خست ؛ تەنانەت مەڕومالاتی ئەو هۆزانەی کوردستانی تورکیاش کە پەنایان بردە بەر لەوەڕگاکانی ناوچەی هەولێر و موسڵ بەرگەی نەگرت و زۆری فەوتا[٢٤] و لە ئەنجامدا گرانییەکی بێ وێنە ڕوی کردە هەمو ماڵێك و هەمو گوندێك و بازاری هەمو شارێك کە خەڵکەکەی زۆر جار ناچار دەبون بە گژوگیای دەشتودەر خۆیان بژێنن . نرخی حۆقەی گەنم لە شارێکی وەك سلێمانیدا کە بە نیسبەت زوربەی

(٢٣) هەندێك لە دەوڵەتە شەڕکەرەکان لە ژێر زەبری باری قورسی ئابورییاندا کەوتنە لێدانی دراوی بێ « رصید » .

(٢٤) بڕوانە :

« League of Nations . Question of the frontier between Turkey and Iraq », Geneva, 1924, P. 42.

شارەکانی تری کوردستانەوە لە ئاگری شەڕ دوور بوو و ژمارەیەکی کەم سەرباز و ئەفسەری تورکی تێدا بوو، گەیشتە لیرەیەکی زێڕ بڕیەکا وەك مامۆستا رەفیق حیلمی دەیگێڕێتەوە «نانی وشك و پاقلەی کوڵاویش بوو بوو بە دەرمان و تەنیا خواپێداوەکان - ئەویش بە دەگمەن - دەستیان ئەکەوت...» و «شاردنەوەی تەرمەی مردووەکان لە تەوانای بەلەدیەدا نەما» و هەندێك ئافرەت «بە فرۆتنی لەشیان» ماوەیەك بە کولەمەرگی دەژیان(۲۵).

بەم جۆرە چوار ساڵی شەڕی یەکەمی جیهان تەنها برسێتی و نەخۆشی و مردن و ماڵوێرانی و سەرگەردانی بۆ کورد و کوردستان هێنا و وابزانم لە راستی دوور ناکەومەوە ئەگەر بڵێم هیچ گەلێکی تری رۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاست بە رادەی ئەرمەن و ئاسووری و کورد بە هۆی شەڕەوە توشی نەگبەتی و نەهامەت نەهات و لە هەموو شی سەیرتر ئەوەیە کە وا کاربەدەستانی تورکیا بە هەموو جۆرێك هەوڵیان دەدا دەستی بە خوێنی ئەرمەن سووربوویان بەسەر گەلی کوردی شەتەك دراو و زیندوی مردوودا بسوون، وەك لە بەشی داهاتووی ئەم باسەدا بە درێژی دەیخەینە بەر چاو.

* * * * * *

---

(۲۵) رەفیق حیلمی، سەرچاوەی ناوبراو، بەرگی یەکەم، ل ۳۰ - ۳۳.

بەشی پێنجەم

کورد و کوشتاری ئەرمەن

ئەرمەن یەکێکە لە گەلە هەرە کۆنەکانی ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست . وڵاتی ئەرمەن ، ئەرمینیا ـ ئەرمەنستان ، کەوتۆتە سەرۆ سەرچاوەکانی فوڕاتەوە ، لای کۆی وانەوە ، واتە لەگەڵ کوردستاندا دراوسێیە . گەلی ئەرمەن هەر لە سەردەمی زووەوە خاوەنی دەوڵەتی سەربەخۆ و ژیاری تایبەتی پێشکەوتووی خۆی بووە[1] . لـــایەنی

(١) یەکەم دەوڵەتی سەربەخۆی ئەرمەن سەدەی شەشەمی بەر لە دایك بوونی مەسیح دامەزراوە . لە سەردەمی کۆن و سەدەکانی ناوەندا ئەرمەن خاوەنی ژیاری گەشەداری خۆیان بوون کە جێگەیەکی دیاری لە ژیانی ژیاری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا هەیە .

مەسیحی لە سەدەی چوارەمەوە بە ناو ئەرمەندا بڵاو بۆتەوە . ئەرمەنی یەکێکە لە زمانە هیندۆ ـ ئەوروپی بە سەربەخۆ دێرینەکان .

مێژوو و بەسەرهاتی کورد و ئەرمەن لە زۆر رووەوە لە یەك دەکەن . سەربەخۆیی وڵاتەکەیان زۆری نەخایاند ، دوای درێژاندنی کەوتنە ژێر دەستی بێگانەوە و خاکی نیشتمانیان بووە بەشێك لە وڵاتی رۆمان و چەند جارێك کەوتنە ژێر دەستی ئێرانییەکانەوە و ساڵی ٣٨٧ لە نێوان دەوڵەتی ساسانی ئێران و دەوڵەتی بیزەنتیدا دابەش کرا . لە سەرەتای سەدەی هەشتەمەوە ئەرمینیا بووە بەشێك لە دەوڵەتی عەرەبی ـ ئیسلامی . لە ناوەندی سەدەی یازدەوە دیسان کەوتەوە ژێر دەستی بیزەنتییەکان و ئینجا سەلجوقییەکان کە بوونە هۆی کەلێك مەینەتی بۆی . تەتەر و مەغۆلەکانیش لە ناوەندی سەدەی سیازدەدا کەلێك سەرگەردانی و کاولکارییان بۆی هێنا . لە نێوان سەدەی شازدە و هەژدەدا ئەرمینیا بووە یەکێك لە مەڵبەندە گرنگەکانی ناکۆکی و هۆی داگیرکەرانەی نێوان تورکیای عوسمانی و ئێرانی سەفەوی و ئەمەش ئەوەندەی تر بووە هۆی دواکەوتنی ئەرمەن . تەنها شا عەباسی سەفەوی بە دەیان هەزار ئەرمەنی لە خاکی دێرینی خۆیان دەربەدەر کرد[٢] . ساڵی ١٦٣٩ش ئەرمینیا بە یەکجاری دابەش کرا : ئەرمینیای رۆژهەڵات خرایە سەر دەوڵەتی سەفەوی و

---

(٢) هەر ئەمان شا عەباس کەلێك هۆزی کوردی ئاوارە کرد .

ئەرمینیای رۆژئاواش درایە دەوڵەتی عوسمانی[٣] . لە ئەنجامی ژێرکەوتنی ئێرانا لە شەڕی ساڵی ١٨٢٦ ـ ١٨٢٨یدا لەگەڵ رووسیا و بە پێی پەیمانی تورکمانچای (ساڵی ١٨٢٨) ئەرمینیای رۆژهەڵات بوو بە بەشێك لە رووسیا[٤] .

وەك دوو گەل و دوو نیشتمانی دراوسێ پەیوەندی نێوان کورد و ئەرمەن دەگەڕێتەوە سەردەمێکی زۆر ـ سەردەمی میدیەکان . بەڵام لە سەردەمی پەیدا بوونی ئایینی ئیسلامەوە و بە تایبەتی دوای ئەوەی ئەرمینیا وەك کوردستان بووە بەشێك لە ئێران و تورکیا ، ئەو پەیوەندییە بە لایەنی چاك و خراپییەوە پەرەی سەند .

هەندێك هۆ هەبوون کورد و ئەرمەن ، یا چەند چینێکی ئەم دوو گەلەیان لە یەك دوور دەخستەوە ، هەندێکیش هەبوون لە یەکی نزیك دەخستنەوە . ئایین یەکێك بوو لەو هۆیانەی لە یەکی دوور دەخستنەوە یا بە لای کەمەوە لە یەکی جیا دەکردنەوە . بەڵام لە سەرەتادا و تا ماوەیەکی زۆر ـ راستەکەی تاوەکو هاتنەدەر پەیدا نەبوو ـ جیاوازی ئایین نەبووە هۆی ناکۆکی و دووبەرەکی لە نێوان ئەرمەن و

---

(٣) کوردستان بەر لەوە بە دەوروبەری سەدەیەك ، واتە لە ساڵی ١٥١٤دا بە سەر ئێرانی سەفەوی و تورکیای عوسمانیدا دابەش کرا .

(٤) هەر لەو سەردەمەشدا بەشێك لە میللەتی کورد کەوتە باڵ رووسیا و بەشی زۆری کوردەکانی لیستەی سۆڤیەت ئەوەی کوردەکانی ئەوسان .

کوردا یا لە نێوان ئەمان و گەلە گاورەکانی تری ناوچەکەدا[٥] .

هۆیەکی تری جیاکەرەوە لە پێشکەوتوویی ئەرمەنەوە هاتبوو . ئەم گەلە هەر زوو بە قوتابخانەی کڵێسا بەتیندا تێیەڕی و بناغەی زیرەکی و سەربەخۆیی تێدا دامەزراند . زۆر بەر لە کورد قۆناغی دەرەبەگیی بڕی و چەند جارێك لە سەدەکانی ناوەندا مۆڵەتی سەربەخۆیی بۆ هەڵکەوت . ئەدەبی پێشکەوتوو و نووسینی سەربەخۆی خۆی هەبوو[٦]. بەشێك لە نیشتمانەکەی لە بریتی دەوڵەتێکی ئاسیایی زۆر دواکەوتوو ، کەوتە ژێر دەستی دەوڵەتێکی ئەورووپایی گەلێك پێشکەوتووتر . لەبەر چەند هۆیەك ئەرمینیا زووتر لە کوردستان تێکەڵی بازاڕی سەرمایەداری بوو و بەم هۆیەوە پەیوەندیی نوێی لە

(٥) زۆر لەو نووسەرانەی هەندەران کە باسی کوردیان کردووە ئەوەشیان بە تایبەتی تۆمار کردووە کە کورد گەلێکی دڵ فراوانی بێ تەعەسوبە و بە لایانەوە ئەمە کارێکی وای کردووە ئاسوورییەکان بتوانن لە ماوەی سەدان ساڵدا ئایین و نەریتی خۆیان لە ناوجەرگەی کوردەواریدا بپارێزن .

(٦) ئەرمەنەکان دوای ئەوەش کە فێری تورکی بوون و بە تورکی دەیاننووسی ، هەر ئەلفبای خۆیان بۆ ئەو نووسینەش بەکار دەهێنا . وەك دوکتۆر ئەستارجیان باسی دەکا بە دەرچوونی یەکەم رۆژنامەی ئەرمەنی لە ساڵی ١٧٩٤دا ئەرمەن بوونە دەیەمین میللەتی خاوەن رۆژنامە و لەمەدا تەنانەت پێش ئەمەریکا و تورکیاش کەوتن (بڕوانە : الدكتور ك. استارجيان ، تأريخ الثقافة و الأدب الأرمني ، موصل ١٩٥٤ ، ص ١٣١) .

کۆمەڵگای ئەرمەندا بەر لە کۆمەڵگای کورد سەری دەر هێنا و بووە هۆی ئاڵوگۆڕی گەورە. هەر لە زووشەوە، بە هۆی نیشتەجێ بوونی زۆری ئەرمەنەوە و داخستنی دەرگای گشتوکاڵ لە بەردەمیاندا تا رادەیەک، جگە لە بازرگانی کاری پیشەسازی خۆماڵی «حرفي» لە کوردستاندا تا رادەیەکی زۆر کەوتە دەست وەستا ورد و هارمزاکانی ئەرمەن[7]، بەشی زۆری دەرەبەگ و خاوەن زەوی و جوتیاری کورد بۆ ئامرازی بەرهەم هێنان و جووت و کەلوپەلی تری پێویست پەنایان دەبردە بەر ئەو وەستایانە. دوای ئەوەش کە کوردستان تێکەڵ بە بازاڕی سەرمایەداری بوو و پارە بووە هۆی هەرە گەورەی رێکخستنی پەیوەندی، ئەرمەنی خاوەن پارە بوونە باشترین سەرچاوەی قەرز دان (سلف و سلم). چ دەرەبەگ و چ رەش و رووتی کوردستان کە پارەیان پێویست دەبوو دەچوونە لای ئەو خاوەن پارانە. بە دەگمەنیش رێک ناکەوێ قەرزاری وا خاوەن قەرزی لەو جۆرەی خۆش بوێ، ئەو وەستا کوردەش کە بەرهەمەکەی

---

(٧) بە وێنە لە شارێکی وەک سیواسدا کە بەر لە کوشتارەکان ژمارەی ئەرمەن نزیکەی ٣٠٪ ی دانیشتوانی پێک دەهێنا لە ١٦٦ بازرگانی گەورە کە لە دەرەوە شتیان دەهێنا ١٢٥یان ئەرمەن بوون، لە ٩٨٠٠ بازرگانی بچووک ٦٨٠٠یان ئەرمەن و لە ١٥٣ دووکانی پیشەسازی خۆماڵی ١٣٠یان هی ئەرمەن بوون. لە شارێکی وەک واندا ئەو نیسبەتە گەلێک لەوەش بەرزتر بوو (بڕوانە: م. س. لازەرێف، سەرچاوەی ناوبراو، ل ٣٦).

لەوانە نەبوو خۆی لە شانی بەرھەمی دەستایەکی ئەرمەنی بدا قەت نەیدەتوانی بە چاوی حەزەوە سەیری بکا. گەلێک جاریش بۆ ئەوەی نەکەونە ژێر باری قەرزەوە ئاغا کوردەکان لە ڕێگەی چەتەیی و تالانییەوە پارە و کەلوپەلی ئەرمەنەکانیان زەوت دەکرد.

جگە لەمانە بزووتنەوەی ئازادیخوازی ڕەوای گەلی ئەرمەن لەبەر چەند هۆیەک ـ وەک دوایی بە درێژی باسی لێ دەکەین ـ بۆ ماوەیەک بووە هۆی دروست بوونی مەترسی لە ناو کوردا.

بەڵام بەرامبەر بەمانە گەلێک هۆی تری کاریگەر لە ئارادا بوون کورد و ئەرمەن و بە تایبەتی کۆمەڵانی خەڵکی ئەم دوو گەلەیان لە یەک نزیک دەخستەوە. گەورەترین و گرینگترین هۆ لێرەدا بریتی بوو لەوەی داگیرکەر و چەوسێنەری هەردوو لا یەک بوون. چ کورد و چ ئەرمەن تا ڕادەیەکی زۆر وەک یەک لەو لاوە بە دەست شا سەفەوییەکان[٨] و لەم لاوە بە دەست سوڵتانە عوسمانییەکانەوە دەیانناڵاند. هەر ئەو شا عەباسەی بە هەزاران ئەرمەنی لە نیشتمانی خۆیان بێ بەری کرد، هەر ئەویش بوو لەوە زیاتری لە کورد ئاوارە کرد (بەراوێزی دوو). ئەو سوڵتانانەی دەرگای هەموو پێشکەوتنێکیان لە بەر دەمی کوردا داخستبوو هەر ئەوانیش بوون ڕەوڕەوەی پێشکەوتنی ئەرمەنیان ئەوەستاند. بێ گومان ئەمە هەست و ئاواتی ئەرمەن و کوردی یەک دەخست، هەرچەندە بە داخەوە لە سەرەتادا

(٨) بەر لەوەی ئەرمینیای ڕۆژهەلات بێتە بەشێک لە ڕووسیا.

کورتبینێتی کارێکی وای کرد سەردارەکانی ئەم دوو گەلە لە بایەخ و نرخی ئەو زروفە مێژوویییە نەگەن ، بەڵام بەرە بەرە ـ وەك دوایی بلسی لێ دەکەین ـ ئەو راستییە دەوری خۆی لە نزیك خستنەوەی ئەرمەن و کوردا بینی .

هەر بۆ ئەم مەسەلەیە هۆیەکی تری گرنگ کاری خۆی دەکرد ، کۆمەڵانی خەڵکی ئەرمینیا و کوردستانی لە یەك نزیك دەخستەوە . جوتیار و وەرزێری هەردوو گەل باج و سەرانەیان بە یەك خەزنە دەدا و فشاری ئەمە وەك یەك تا دەهات زیاتر دەکەوت لە سەریان . لێرەدا جێی خۆیەتی بە تایبەتی سەرنج بۆ چەند دێڕێکی بەڵگەیەکی مێژوویی کاتی خۆی رابکێشین . لە نامەیەکی نهێنی یەکێك لە سەردارە ئاینییەکانی ئەرمەن کە لە موشەوە رۆژی ١٣ی تەشرینی یەکەمی ساڵی ١٩١٢ لە بارەی وەزعی ئەرمەنەوە ناردوویە بۆ قەشەی گەورەی ئەرمەنە کاتۆلیکەکان باسی ئەوەی کردووە چۆن وەرزێری ئەرمەن و کورد گیرۆدەی دەستی باج و باجگر بوون . لەو نامەیەدا دەڵێ : « لەگەڵ لەو هەموو سەرگەردانییەی تیایدان مەسەلەی زۆرداری مولتەزیمەکان زۆر بێ تاقەتی کردوون ، ئەوانەی بە بیاتوی دە یەکەوە « ضریبة العشر »[9] وەرزێری ئەرمەن و کورد تالان

---

(٩) هەر بە ناو دە یەك بوو ، ئەگینا بە رەسمی ٦٣ و ١٢./ی بەرهەم بوو و لە راستیدا زۆر لەوەش زیاتر بوو . بەشێکی زۆری ئەو مولتەزیمانەی دە یەکیان لە ئەرمینیا و کوردستاندا کۆ دەکردەوە دەسەڵاتداری کورد بوون .

دەکەن[10] . ئەمانە کە بۆ چەند حەفتەیەك دەڕژێنە ناو زەوی و زاری (وەرزێرە ئەرمەن و کوردەکانەوە ـ ك. م.) ئەو گەنمەی پاك کراوە ناپێون و داوای باجی زیاد دەکەن تا بەشی خۆیان وەردەگرن »[11] .

سەرەڕای ئەوە لەم سەدانەی دوایدا کار گەیشتە رادەیەك یەك ئاغا و یەك دەرەبەگ وەرزێری کورد و ئەرمەن بچەوسێنێتەوە . لە ژێر سایەی دەسەڵاتی عوسمانییەکاندا و بە تایبەتی بە هۆی سیاسەتی ناڕەوا و چەوتی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمەوە رۆژ بە رۆژ دەسەڵاتی ئاغا کوردەکان لە ناو گوندەکانی ئەرمەندا زیاتر پەرەی دەسەند و باج و سەرانەیان لە وەرزێرەکانیان دەسەند و هەر وا بە

---

(١٠) ئەم نامەیە نهێنی و بە ئەرمەنی بووە و زیاتر بۆ باسی باری قورسی ژیانی ئەرمەن تەرخان کراوە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا خاوەنەکەی لەو شوێنەی نامەکەیدا نەیتوانیوە وەرزێری کورد و ئەرمەن لە یەك جیا بکاتەوە .

(١١) بڕوانە :

"Теноцид Армян в Османской Империи", (Сборник документов и материалов под редакцией Проф. М.Г.Нерсисяна), Ереван, I966, стр. 209-2I0.

« قەلاچۆی ئەرمەن لە ئیمپراتۆری عوسمانیدا . کۆکراوەی بەڵگە و مەتریاڵ لە ژێر چاودێری پرۆفیسۆر م. گ. نێرسیسیان » ، یەریڤان ١٩٦٦ ، ل ٢٠٩ ـ ٢١٠ . (لەمەو دوا : « قەلاچۆی ئەرمەن لە ئیمپراتۆری عوسمانیدا ») .

گەسانی ، یا راستییەکەی « بۆ بە پێستی خوای » ناویان لێ نابو « کافرانە » ! ! . زوربەی وەرزێرە ئەرمەنەکانی ئەرمینیای رۆژئاوا ناچار بوّن جگە لە باجی زۆری میری ئەم سەرانەیەش بدەنە ئاغا کوردەکان و کار بەوە گەیی تەنانەت قەشـــە و پیاوە ئایینیەکانیش مەجبوّر بوّن بیـدەن . چەوساندنەوە و زۆرداریی ئاغا کوردەکان بە نیسبەت وەرزێرە ئەرمەنەکانەوە تەنها بەوەوە نەوەستا ، جگە لە « کافرانە » گەلێك باج و ســـەرانەی دەرەبەگی تریان بە سەردا دلەپاندبوّن . تەنانەت هەندێك سەرچاوە باسی ئەوەیان کردووە چۆن لە هەندێك ناوچەدا شەوی بوّکێنی کچە ئەرمەن بۆ ... ئاغای کورد بووە (!!)[12] .

لە راستیدا ئەوەی ئاغای کورد بە ســـەر وەرزێری ئەرمەندا فەرزی کردبو تەنانەت زۆر لەوەش زیاتر بو کە بە ســـەر وەرزێری کوردەوە بو بو بە بار . لەم بارەیەوە زرۆفیش یاریدەیەکی زۆری ئاغا کوردەکانی دەدا ، بە تایبەتی ئەوەی کە سولّتان عەبدولحەمید بە ئاشکرا هانی دەدان و چاوی لە زولّم و زۆریان دەپۆشی و تەنانەت یاریدەی مەعنەوی و مەعنەویشی دەدان بۆ ئەوەی زەوی و زاری ئەرمەنەکان زەوت بکەن[13] . جیاوازیی ئایینیش ، واتە « کافرێتی » ئەرمەنەکان ،

---

(١٢) بڕوانە : م . س . لازەرێف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٣٣ .

(١٣) کوردیی دەسەلاتدار هەبوّن کە سۆ و سەلەمیان دەدا و لەو رێگەیەوە زەوی و زاری ئەرمەنەکانیان زەوت دەکرد .

گەوەندەی تر دەستی زوڵمی ئەوانی درێژ کردبوو . لە هەندێ ناوچەدا کۆیلایەتی راستەقینە هەبوو ، وەرزێرە ئەرمەنەکان بە ناوی ئاغاکانەوە نووسرابوون ، وەك کۆیلە دەکڕدران و دەفرۆشران . ئەکادیمی ف. گەردلێفسکی[14] کە جارەهای جار بەر لە شەڕی یەکەم و لە ساڵەکانی شەڕدا بە زۆر ناوچەی ئەرمینیا و کوردستاندا گەڕاوە و بە چاوی خۆی باری فورسی ژیانی ئەرمەن و زۆرداری بێ ئەندازەی دەرەبەگی کوردی دیوە ـ نووسیویەتی دەڵێ : « ئەرمەنی لە زەوی کوردا دەژیا ، وەك کۆیلە دەکڕدرا و دەفرۆشرا ؛ دەبوو کار بۆ دەرەبەگی کورد بکات و قەت بە بیریا نەدەهات ئازادی لە شوێنێکدا هەبێ ، هەرچی کۆیلایەتی و ژێردەستەییش بوو بە لایەوە ببوە ژیانێکی ئاسایی »[15] .

دیارە ئەم هەموو زوڵم و زۆرداری‌یە ، کۆیلایەتی ، زەوت کردنی زەوی و زار بووبوونە هۆی دروست بوونی رقێکی گەورە و رەوا لە

---

(١٤) ئەکادیمی ف.ا. گەردلێفسکی (١٨٧٦-١٩٥٦) یەکێکە لە تورکناس و رۆژهەڵاتناسە هەرە گەورەکانی سۆڤێت و جیهان ، خاوەنی نزیکەی ٣٠٠ کاری زانستی‌یە لە بارەی تورکیاوە و هەموو نرخاندنێکی بایەخی خۆی هەیە .

(١٥) Академик В.А.Гордлевский, Избранные Сочинения, том III, (История и Культура), М., 1962, стр. 127.

ف. ا. گەردلێفسکی ، کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی سێیەم ، مۆسکۆ ١٩٦٢ ، ل ١٢٧ .

دڵی کۆمەڵانی خەڵـــکی ئەرمەنستاندا بەرامبـــەر دەرەبەگ و دەرەبەگایەتی کورد و پێڕیفکی ئاگری ئەو رقە جار و بار بە هۆی هاندەرەوە تەناتەت پەیوەندی نێوان هەردوو گەلیشی دەگرتەوە . هەر هەمان گەردلێفسکی لەم بارەیەوە دەڵێ : « کاربەدەســتانی دەرەبەگە کوردەکانیان فێر دەکرد بە چاوی مانگای دۆشەنی « بقرة حلوب » سەیری ئەرمەن بکەن . هەرچی مێرێش بوو لەودیو پەردەوە سەیری ئەمەی دەکرد چونکە دوژمنایەتی کورد و ئەرمەن لە مەسڵەحەتی بوو » ، بۆیەکا ـ وەك دەڵێ ـ هەمیـــشە پەیڕەوی سیاسەتی « فرق تسد »ی لەگەڵ دەکردن[١٦] .

بێ گومان هەموو لێکۆڵینەوەیەکی زانستییانەی پەیوەندی نێوان کورد و ئەرمەن لە سەردەمی نوێ و هەرە نوێدا پێویستی بە رەچاو کردنی ئەم دوو لایەنە هەیە ، واتە ئەو هۆیانەی ئەرمەن و کوردیان لێك نزیك و ئەوانەی لێکی دوور دەخستنەوە . رەچاو کردنی ئەمەش لە هەموو شتێکی تر بۆ کاتی لێکۆڵینەوەی دەوری کورد لە کوشتاری ئەرمەنەکاندا پێویستە ، چونکە لە راستیدا چەند هۆیەك ـ وەك لە دواییدا باسی دەکەین ـ کارێکی وایان کرد کوردیش تــا رادەیەك تێکەڵی ئەو کوشتارانە بین . ئەم مەسەلەیەش کە لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا گەیشتە بەرزترین پلەی ، بایەخێکی مێژوویی گەورەی هەیە هیچ نەبێ چونکە کورد زیاد لە پێویســت و واقیع تاوانبار

(١٦) هەمان سەرچاوە ، ل ١٢٦ ـ ١٢٧ .

کراوە و ئەو کوشتارانە تا رادەیەك بوونەتە هۆی زڕاندنی ناوی لە ئەوروپادا . زوربەی ئەو نووسەرە رۆژئاواییانەی باسی « خوێنڕێژی » و « چەتەگەری » و « دڕندەیی » کوردیان کردووە ئەم مەسەلەیە کاری تێ کردوون ، ئەویش چونکە تاوەکوو ئێستە بە تەواوی نەخراوەتە ناڵب و چوارچێوەی راستەقینەی خۆیەوە ، بۆیەکا وا لێرەدا بە پێی توانا بایەخی پێ دەدەین .

• • •

ئەرمینیای رۆژهەڵات هەر کە بوو بە بەشێك لە رووسیا ، لە ئەرمینیای رۆژئاوا و بەڵکوو لە هەموو بەشەکانی تری دەوڵەتی عوسمانی زیاتر کەوتە پێشکەوتن و گەشە کردن . ئەمەش کارێکی زۆر ئاسایی بوو - مەودای گەشە کردن و پێشکەوتن لە ژێر سایەی دەوڵەتێکی ئەوروپاییدا زیاتر بوو وەك لە ژێر سایەی دەوڵەتێکی ئاسیایی دواکەوتوودا . ژیانی رووناکبیری ئەو بەشەی ئەرمینیا خێراتر کەوتە سەر باری پێشکەوتن (١٧) . هەر ئەم بەشە زۆر خێراتر لە ئەرمینیای رۆژئاوا تێکەڵی بازاڕی سەرمایەداری بوو و لە بناغەی کۆمەڵگاکەیدا پەیوەندی وچین و دەستەی نوێی سەریان هەڵدا ، بە تایبەتی چونکە کشتوکاڵ و پیشەسازیش هەر لە ئەنجامی ئەوەدا خێراتر کەوتنە گەشە کردن . بۆ نموونە لە ماوەی دە ساڵدا

---

(١٧) بناغەی زۆر لە ئۆپێرا و شانۆ و مۆزەخانە و کتێبخانەکانی ئەرمینیا و ئازەربایجانی سۆڤیێتی هەر لە سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر دانراوە .

(لە ساڵی ١٨٨٠ەوە تا ساڵی ١٨٩٠) بەرهەمی مس لە ئەرمینیای ڕۆژهەڵاتدا پێنج جار و نیو زیادی کرد و لە ماوەی شازدە ساڵی داهاتوودا شەش جاری تر زیادی کرد. بەرهەمی کۆنیاك لە ماوەیەکی کەمدا دەور و بەری چل ئەوەندە زیادی کرد و لەگەڵ شەرابی ئەرمەنیدا ڕووی کردە گەلێك بازاڕی دەرەوە. چنەسازی قوماشی لۆکەش زۆر بە خێرایی پێش کەوت[١٨]. لە ڕووی کارگێڕیشەوە دوای ئەوەی لە حوزەیرانی ساڵی ١٨٤٩دا حاکمیەتی یەریڤان دامەزرا باری ژیان و دەوری ئەرمەن گەلێك لە جاران باشتر بوو.

بەم جۆرە جگە لە ئاینی لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە هۆیەکی بزوێنەری گرنگی تر هاتە کایەوە بۆ ئەوەی ئەرمەنەکان چاو بېڕنە ڕووسیا و زیاتر لە جاران بە ڕق و کینەوە سەیری سیاسەتی سوڵتانە عوسمانییەکان بکەن. ساڵێك زیاتر بە سەر ئەوەدا تێنەپەڕی کە ئەرمینیای ڕۆژهەڵات بووە بەشێك لە ڕووسیا کاتێك دەوروبەری ٩٠ هەزار ئەرمەنی سنووری دەوڵەتی عوسمانییان بڕی و چوونە ئەودیو. گەلێك لە سەردارەکانی ئەرمەن بەر لەوە و دوای ئەوەش بە نامە و لە زۆر ڕێگەی ترەوە داوایان لە چارەکانی ڕووسیا دەکرد دەستی یارمەتی

---

(١٨) دیارە ئەمە وا ناگەیەنێ کە وا باری ژیانی ئەرمەن لە ژێر سایەی چارەکانی ڕووسدا باش بووە، بەڵام هەرچۆنێك بێت زۆر لە باری ژیانی ئەرمەنەکانی ناو دەوڵەتی عوسمانی باشتر بووە و ئەم بەڵگانەش تەنها بۆ ڕوون کردنەوەی ئەو ڕاستییەن کە بۆ خۆی دەوری لە دروست کردنی کوشتاری ئەرمەندا بینیوە.

هەمەجۆر بۆ ئەرمەنەکان درێژ بکەن . لە کاتی ئەو شەڕانەشدا کە لە نێوان رووسیا و دەوڵەتی عوسمانیدا روویان دەدا ئەرمەنەکان هەمیشە لایەنی لەشکری رووسیان دەگرت[19] . لە کاتی شەڕی ساڵی ١٨٧٧ ـ ١٨٧٨دا گەلێك ئەرمەنی بە چەکەوە دایانە پاڵ لەشکری رووس و زۆر یارمەتی بەکەڵکیان پێشکەش کرد .

رووسیاش لە لایەنی خۆیەوە درێغی نەدەکرد ، چاوی تەماعی بڕیبووە ئەم بەشەی تری ئەرمینیا و بە هەموو جۆر دەیویست هەستی خەڵکەکەی زیاتر بە لای خۆیدا رابکێشێ . لە کاتی شەڕی ساڵی ١٨٢٨ ـ ١٨٢٩ی نێوان تورکیا و رووسیادا لەشکری ئەمیان بەشێکی زۆری لە ئەرمینیای رۆژئاوا بە قارس و ئەرزرۆمەوە داگیر کرد ، بەڵام بە پێی پەیمانی ئەدریانۆپۆلی ساڵی ١٨٢٩ ناچار بوو بیانگێڕێتەوە بۆ دەوڵەتی عوسمانی . زۆری نەخایاند دیسان هەمان هەل بۆ رووسیا هەڵکەوتەوە ، دوای شەڕی ساڵی ١٨٧٧ ـ ١٨٧٨ قارس و چەند ناوچەیەکی تری ئەرمینیای رۆژهەڵاتی پێ درا . بە پێی پەیمانی نهێنی سایکس ـ پیکۆش (١٩١٦) هەموو ئەرمینیای رۆژئاوا بۆ رووسیا تەرخان کرابوو .

ئەمە ، واتە مەیلی ئەرمەنی بە لای رووسیادا و هەوڵ و کۆششی

---

(١٩) زۆر جاریش هۆزی چەکداری کورد داویانەتە پاڵ لەشکری رووس و گەلێك جاریش سەردارە کوردەکان دژی دەوڵەتی عوسمانی پەنایان بردۆتە بەر رووسیا و داوای یارمەتیان لێ کردووە .

رۆسیا بۆ داگیرکردنی ئەرمینیا ، رقی فەرمانڕەوایانی دەوڵەتی عوسمانی بە جارێك لە ئەرمەن هەڵساندبوو و لە بریتی ئەوەی کارێکی وا بکەن بە پێشخستنی ئەرمینیا دڵی ئەرمەنەکان بەلای خۆیاندا رابکێشن بۆ هەڵێك دەگەڕان پەل و پۆیان بکەن . پەیدا بوون و پەرە سەندنی بزوتنەوەی رزگاریخوازی ئەرمەن ئەوەندەی تر بووە هۆی قووڵ بوونەوەی ئەو رقە .

لە هەردوو پارچەی ئەرمینیادا هۆی دروست بوون و بەهێز بوونی بزوتنەوەی رزگاریخوازی گەل لە ئارادا بوو . لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا ئەم بزوتنەوەیە لە ئەرمینیای رۆژئاوادا زۆر بەهێز بوو و لە چەند راپەڕینێکی چەکدارانەدا خۆی نواند . ساڵی ١٨٦٢ جوتیارەکانی ناوچەی زەیتون راپەڕینێکیان دژی جەور و ستەمی عوسمانیەکان بەرپا کرد . ساڵانی ١٨٧٨ و ١٨٨٤ خەڵکی هەر ئەم ناوچەیە دوو جاری تر راپەڕینەوە . ساڵی ١٨٨٦یش خەڵکی وان راپەڕین . عوسمانیەکان زۆر بە توندی ئەم راپەڕینانە و هەموو بزوتنەوەیەکی تری ئەرمەنیان وەك گەلەکانی تری زێر دەستیان دادەمرکاندەوە .

یەکێك لەو هۆیانەی ئەرکی دامرکاندنەوەی ئەو راپەڕینانەیان ئاسان دەکرد لاوازییان بوو لە رووی رێکخستنەوە . ئەوە پاڵی بە رۆناکبیرە دووربینەکانی ئەرمەنەوە نا بکەونە سەر بیری دامەزراندنی رێکخراوی تایبەتی خۆیان و لەمەشدا تا رادەیەك رێبازی گەلانی

تر كاری تێكردن . بەم جۆرە ساڵی ١٨٨٧ حیزبی « هنچاك » (زەنگی كڵێسە « ناقوس ») و دوای ئەوەش بە سێ ساڵ حیزبی « داشناق » (یەكیەتی) دامەزرێنران كە وەك دوایی باسی دەكەین دەورێكی دیاریان لە مێژوی نوێی ئەرمینیادا بینی .

خەبات و راپەڕینەكانی گەلی ئەرمەن هەر وا بێ ئەنجام نەبوون. لە لایەكەوە بوونە هۆی بەرز بوونەوەی هەستی نەتەوەیی كۆمەلانی خەڵكی ئەرمینیا ، لە لایەكی تریشەوە مەسەلەی ئەرمەن بووە یەكێك لەو مەسەلانەی دەوڵەتە گەورەكان بایەخیان پێ دەدان ، ئەویش بەتایبەتی چونكە دەیانزانی لەو رێگەیەوە دەتوانن زیاتر دەست بخەنە ناو كاروباری دەوڵەتی عوسمانییەوە . بەم جۆرە مەسەلەی ئەرمەن وای لێ هات لە كۆنگرە و پەیمانە دەوڵەتییەكاندا باس دەكرا . بەندی شازدەی پەیمانی « سان ستێفانۆ » (شوباتی ١٨٧٨) كە كۆتایی بە شەڕی نێوان رۆسیا و توركیا هێنا ، بۆ مەسەلەی ئەرمەن تەرخان كراوە . لەو بەندەدا بە تایبەتی باسی چاك كردنی كاروباری كارگێڕی ئەو پارچەیەی دەوڵەتی عوسمانی كراوە . دوا بە دوای ئەوە كاتێ لە حوزەیران ـ تەمموزی هەمان ساڵدا[20] كۆنگرەی بەرلین

---

(٢٠) پەیمانی « سان ستێفانۆ » تەنها لە نێوان رۆسیای سەركەوتوو و توركیای ژێركەوتوودا مۆر كرا و بووە هۆی فراوان بوونی دەسەلاتی یەكەمیان بە تایبەتی لە ناوچەی بەلقاندا . بۆ گومان دەوڵەتە گەورەكانی تر بەمە نیگەران بوون و رۆسیایان ناچار كرد لە كۆنگرەی بەرلیندا بەشدار بێت و بەو جۆرە توانییان تا رادەیەك لە دەسكەوتە=

گیرا و ژمارەیەکی زۆر لە دەوڵەتە ئەورووپاییە گەورەکان (بەریتانیا و ڕووسیا و ئەڵمانیا و فەرەنسا و نەمسا) و تورکیا و نوێنەری ژمارەیەك لە دەوڵەت و گەلانی بەڵقان تێیدا بەشدار بوون، گەورەی هەمو کڵێسەکانی ئەرمەنیش بە تایبەتی هاتە بەرلین بۆ بەشداری کردن لەو کۆنگرەیەدا. هەرچەندیش ڕێگەی ئەو نوێنەرە نەدرا لە کۆبوونەوەکانی کۆنگرەکەدا ئامادە بێت[٢١] بەڵام بەندی ٦١ی ئەو ڕێککەوتننامەیەی لە ئەنجامیدا مۆر کرا دیسان بۆ مەسەلەی ئەرمەن تەرخان کرا و بە پێی ئەو بەندە دەبوو تورکیا ئیسلاحاتی کارگێڕی لە ئەرمینیادا بکات و زیاتر ڕێگەی ئەرمەنەکان بدات کە خۆیان ئەرکی بەڕێوە بردنی کاروباری ناوچەکەیان بگرنە ئەستۆ و جیاوازی لە نێوان ئەوان و موسڵمانەکاندا نەمێنێ. هەرچەندە ڕێککەوتننامەی بەرلین تا ساڵی ١٩١٢ لانەبرا بەڵام بەندی ٦١ی یەکێك بوو لەو بەندانەی کە جێبەجێ نەکران. دوای «سان ستێفانۆ» و «بەرلین» چەند جارێکی تر دەوڵەتە گەورەکان مەسەلەی ئەرمەنیان هێنایە ناوەوە و دەیانویست ـ هەر وەك و تیان ـ

= زۆرەکانی «سان ستێفانۆ»ی کەم بکەنەوە. بۆ ئەم باسەی ئێمە گرنگ ئەوەیە کە مەسەلەی ئەرمەن لە هەردوکیاندا باس کرا.

(٢١) جگە لە نوێنەری ئەرمەن ڕێگە بە چەند نوێنەرێکی تریش نەدرا لە کۆبوونەوەکانی ئەو کۆنگرەیەدا بەشداری بکەن، بەڵام هاتنی ئەو نوێنەرە و ئەو پەیوەندییانەی لە بەرلین کردنی بۆ خۆی دەسکەوتێکی باش بوو بۆ ئەرمەنەکان.

لە ڕێگەیەوە زیاتر دەست بخەنە ناو کاروباری دەوڵەتی عوسمانی‌یەوە. ئەمەش بۆ خۆی زیاتر ئەرمەنەکانی هان دەدا دژی سیاسەتی چەوتی ئەو دەوڵەتە بوەستن و بۆ سەربەخۆیی هەوڵ بدەن و پەیوەندی لەگەڵ زۆر لایەندا ببەستن.

بەم جۆرە مەترسی جیابوونەوە و لە کیس چوونی ئەرمینیای ڕۆژئاواش پەیدا بوو. فەرمانڕەوایانی دەوڵەتی عوسمانی زۆر بەمە نیگەران بوون، بە تایبەتی دوای ئەوەی کەلە گاورەکانی تری ژێر دەستیان یەك لە دوای یەك لە ئەنجامی خەباتی خۆیان و بە هۆی یارمەتی دەوڵەتە گەورەکانەوە توانی‌یان خۆیان لە حوکمی دواکەوتوویان ڕزگار بکەن. بەڵام ئەوان دەرسیان لە مێژوو وەرنەگرت و لە ڕاستیشدا ئامادەی وەرگرتنی ئەو دەرسە نەبوون. بۆیەکا لە بریتی چاك کردنی باری ژیانی ئەرمەن و نەهێشتنی چەوساندنەوە و زوڵم و زۆری نەتەوەیی و ئایینی بەسەریانەوە کەوتنە پەیڕەوی کردنی سیاسەتێکی توند و تیژتر لە جاران بەرامبەریان. ئەم سیاسەتە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمدا (١٨٧٦ - ١٩٠٩) بە جارێك ڕوون و ئاشکرا بوو. خولیای قەلاچۆ کردنی ئەرمەن کەوتبووە کەلەی سوڵتان عەبدولحەمیدەوە، بە تایبەتی دوای ئەوەی پان ئیسلامیزمی بۆ مەبەستی تایبەتی خۆی و دەستە و دایرەکەی کردبووە دروشمی سەرەکی سیاسەتی دەوڵەت. هەر لەبەر ئەوە و چەند هۆیەکی تر بوو سوڵتان عەبدولحەمید دەیویست ناوچە

ئەرمەنییەکانی سەر سنووری ڕوسیا بە موسڵمان بتەتی[٣٢] .

زۆری نەخایاند سـولتان کەوتە قەلاچۆ کردنی ئەرمەنی بۆ تلوان . یەکەم کوشتاری دڕندانە لە ئاب و ئەیلولی ساڵی ١٨٩٤دا لە ناوچەی ساسۆن ڕوی دا کاتێك سەرباز و جاندرمـە و دەسـتەیەك چەتە کەوتنە گیانی گەورە و بچوك و ژن و پیاوی ئەم ناوچەیە و لە ماوەیەکی کەمدا ٤٠ گوندیان کاول کرد و دەوروبەری دە هـەزار کەسـیشیان کوشت[٣٣] . دوا بـە دوای ئەمـە بـە سـاڵێك کوشتارێکی تر دەستی پێ کرد ، بەڵام کوشتاری ئەمجارەیان گشتی بو . لە ئەیلولی ساڵی ١٨٩٥دا لە پایتەخت ، لە شاری ئەستەنبۆڵدا پیاوەکانی سولتان کەوتنە گیانی ئەرمەن و ژمارەیەکی زۆریان لێ کوشـتن و گەلێکیان لێ لە بەندیخانە توند کردن . ئینجا کوشتار کەوتە ناو شارەکانی ئەرمینیای ڕۆژئاواوە و ئەو شارانەی ئەرمەنیان تیا دەژیا ـ ئەرابزۆن و ئەرزرۆم و مەرعەش و وان و دیاربەکر و گەلێکی تر . وا لێرەشدا تەنها چەند نمونەیەکی کەم دەهێنینـەوە بۆ ئەوەی ڕوی ڕەش و دڕندەیی بێ ئەندازەی ئەو کوشـتارانە بخەینە بەر چاو تا

---

(٣٢) هەر لە سەردەمی سولتان عەبدولحەمیدا هەولی جێ بە جێ کردنی ئەمـە درا . کۆنسـوڵی گشتی ڕوسیا لە بێروت لە نامەیەکی نهێنیدا کە ڕۆژی ١٢ی ئەیلولی ساڵی ١٨٩٨ بۆ باڵیۆزی ڕوسیای لە ئەستەنبۆل ناردووە باسی ئەمەی کردووە (بڕوانـە : « قەلاچۆی ئەرمەن لە ئیمپراتۆری عوسمانیدا » ، ل ١٤٠) .

(٣٣) بڕوانە : « قەلاچۆی ئەرمەن لە ئیمپراتۆری عوسمانیدا » ، ل VII .

باشتر لە چوارچێوەی مەسەلەکە بکەین

لە شاری ئەســـتەنبوّل و لە ماوەی تەنها دوّ رۆژدا نزیکەی ٥٠٠٠ئەرمەنی کوژران[٢٤] و تەنانەت گەلێك گاورێ تریشـــیان هەر بە ناوی ئەرمەنەوە لەناو برد . وەك لە «کتێبی زەرد»ی[٢٥] فەرەنسایدا باسی دەکات کوشتاری ئەرمەن لە دیاربەکردا سێ رۆژی رەبەقی خایاند (لە رۆژی یەکی تەشـــرینی دووەمی ١٨٩٥ەوە) . لەم شارەدا بە دەم «سەڵەوات دان»ەوە دەوری ســـێ هـەزار کەس کوژران و نزیکەی ١١٩ گوند کاول کران و تەنها لە ناو [شــــاردا دەس‌درێژی کرایە ســـەر نامووسی پەنجا ئافرەت و لە دەرەوەی شار کار بە پەنجاشەوە نەوەستا . پیاوکوژ و جەردەکان یەکێك لەو سێ رۆژەیان تەرخان کرد بۆ دوکان و بازاڕەکانی ئەرمـەن و بە ئارەزوی خۆیان کەوتنە کوشتن و بڕین و تاڵانی . هەر هەمان «کتێبی زەرد» خەسارەتی ئەرمەنەکان بە ٢ ملیۆن لیرەی تورکی لە قەڵەم دەدا . لەو کتێبەدا باسی کوشـتاری شاری سێواسیش کراوە کە ژمارەی کوژراوەکانی تا ١٢ی تەشرینی دووەم خۆی داوە لە دەوروبەری هەزار کەس و لاشەی دوّ سەد سێ سەدێکیان هەر وا لە یەکێك لە خانەکانی شاردا فڕێ درابوّن . وەك یەکێـکی ئاگادار گێڕاوێتەوە زوربەی

---

(٢٤) هەندێ سەرچاوە کوژراوەکانی ئەستەنبوّل بە ١٥ هەزار لە قەڵەم دەدەن (بە وێنە بڕوانە : ثائر النصين ، المذابح في أرمينيا ، الطبعة الثانية ، بيروت ، ص ١٠) .

(٢٥) «الكتاب الاصفر» .

کوژراوەکانی سیواس بە قیمەکێش و دار و ئاسن و خەنجەر و ئەو جۆرە شتانە کوژراون . وا دیارە بیاوکوژەکان دڵیان نەهاتووە گولە بە خەسارە بدەن (١١) . هەمان کوشتار و تالآنی و کولکاری دڕندانە زۆر ناوچەی تری گرتەوە و بۆ سالّی داهاتوش دووبارە بوومەوە . بە پێی نامەیەکی نهێنی بالّیۆزی رۆسیا لە ئەستەنبۆل کە بۆ وەزیری هەندەرانی رۆسیای ناردووە لە ئەنجامی ئەو کوشتارانەدا تەنها هەتیوی ژمارەیان گەیشتۆتە ٥٠ هەزار مندالّ[٢٦] .

ئەم کارانە کە لە مێژوودا وێنەیان کەم دەبینرێ بە جارێک دڵی ئەرمەنیان لە رژێمی عوسمانی بە گشتی و لە حوکمی سولّتان عەبدولحەمید بە تایبەتی گرمێ کرد . نیشتمانپەروەرەکانی ئەرمەن بە دڵ کەوتنە پشتگیری کردنی هێزە سیاسیە ناحەزەکانی رژێمی عەبدولحەمید و زۆریان کەوتنە یارمەتی دانی بزوتنەوەی تورکە لاوەکان کە « حورییەت و عەدالەت و مساوات »ی کردبووە دروشمی خۆی و گەورەکانی باسی برایەتی و یەکسانیان دەکرد[٢٧] جاری وا بووە

(٢٦) بڕوانە : « قەلاچۆی ئەرمەن لە ئیمپراتۆری عوسمانیدا » ، ل ٩٠ ، ١٠٧ ، ١١٥ ـ ١٢٢ ، ١٢٧ ، ١٣٩ و گەلێکی تر .

(٢٧) ریتشارد رۆبنسن بە کورتی و بە وردی چوارچێوەی ئەم مەسەلەیەی دیار کردووە کە دەلّێ : « تورکە لاوەکان لە لایەن کۆمەلّە شۆڕشگێڕەکانی ئەرمەن و کورد و هی ترەوە پشتگیری کران و یارمەتی دران چونکە بە یەک رادە (واتە وەک تورکە لاوەکان ـ ک. م.) کەوتنی سولّتانی تورکیان مەبەست بو هەرچەندە لەوانەیە هۆی مانەوەیان=

ئەو گەورانە لە ترسی پیاوەکانی سوڵتان عەبدولحەمید لە نـــاو ئەرمەنەکاندا خۆیان شاردۆتەوە . گەلی ئەرمەن ، وەك هەمـــو گەلەکانی دەوڵەتی عوسمانی ، زۆر بە گەرمی پێشوازی سەرکەوتنی شـــۆڕشی تـــورکە لاوەکانی کرد (تەموزی ١٩٠٨) . بەڵام زۆری نەمایاند کە ڕوی ڕاستەقینەی ڕژێمی نوێش کەوتە ڕوو و ئەرمەن دیسان بونەوە بە یەکەم قوربانی . هەمـوی ســـاڵێك بە ســـەر دامەزراندنیدا وەرنەچەرخا کاتێك بە جۆرێـــکی خراپتر پەنـــای بردەوە بەر سیاسەتەکەی سوڵتان عەبدولحەمید و لە نیسانی ساڵی ١٩٠٩دا کوشتارێـــکی نوێی لە شاری ئەدەنە ڕێکخســـت و بووە هـــۆی لە ناو بردنی . . . تەنها ٣٠ هەزار کەسی بێ تاوان .

سەیر ئەوەیە کاربەدەستان بە ناوی سزا دانی تاوانبارانی ئـەم کوشتارەوە و گوایە بۆ ئەوەی « عەدالەت »ی دروشمیان کوێر نەبێتەوە کەوتنە گرتن و پرسینەوە کە ئەنجامەکەی بەم جۆرە بو : لە شاری ئەدەنە ١٥ کەس کران بە سێدارەدا ، بەڵام شەشیان ئەرمەنی بون . نۆ کەسی تر درانە دادگە ، بەڵام تەنها .. یەکێکیان موسڵمان و ئەو هەشتەکەی تریان ئەرمەن بون (١١) . ئەوەش ســـەیرتر : موسڵمانەکە تەنها هەش مانگ حوکم درا و ئەرمەنەکانیش یەکی لـــە پێنجەوە بۆ دە ساڵ . دوای ئەوە ٣٦٢ کەسی تر گیران کە تەنها . .

= جیا بۆ بێت » (Richard D. Robinson, The first Turkish Republic. A case study in national development, Cambridge, 1963, p. 6) .

دوو سەد و سیازدە کەسیان گاور بوون (١١١)[٢٨].

ئەمانە هەموو سەرەتای کار و نیشانەی بیانوی خراپی رژێمی نوێ بوون بەرامبەر گەلەکانی ئیمپراتۆری عوسمانی . بەڵام ئەم بیانوە دیسان لەبەر چەند هۆیەك بەرامبەر بە ئەرمەنەکان توند و تیژتر خۆی نواند . ئەرمەنەکان ، وەك هەموو گەلانی تری ناو دەوڵەتی عوسمانی ، هەڵگیرسانی شەڕی یەکەمی جیهانیان بە هەل زانی بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان و چالاکانە ، بەڵام وەك داخ لە دڵی چاوەڕوانی تۆڵە ، بۆ ئەم مەبەستە کەوتنە کار . لە زۆر ناوچەی ئەرمینیا لاوی خوێن گەرم کەوتنە رێکخستنی ریزەکانیان و بەشێکی زۆریان چەکیان هەڵگرت و دایانە پاڵ هێزە شەڕکەرەکانی رووس لە ناوچەکانی قەفقاس و تورکیا و ئێراندا . ئەوە بوو لە زۆر لاوە لەشکری تورك شکێنرا . ئەنوەر پاشای سەرلەشکر و طەلعەت پاشای هاوەڵی دەبوو « تاوانباری » ئەم ژێرکەوتنانە « بدۆزنەوە » و کەسیش لەو رۆژانەدا وەك ئەرمەن بۆ ئەم کارە دەستی نەدەدا . بەم جۆرە قۆناغێکی نوێی یەکجار رەش و ترسناکی بێ هاوتا لە کوشتاری ئەرمەندا دەستی پێکرد . کوشتاری ئەم جارە لە بەهاری ساڵی ١٩١٥دا دەستی پێ کرد و ساڵی داهاتوو کۆتایی هات . ئەمەش چەند نموونەیەکی زۆر کەمی کارەساتەکانی دوا قۆناغی کوشتاری ئەرمەنە .

---

(٢٨) بڕوانە : « قەلاچۆی ئەرمەن لە ئیمپراتۆری عوسمانیدا » ، ل VIII ، ١٧٢ ـ ١٧٣ ، ٢٢١ .

نوســەری عەرەب فائز الغصین کە لەو کاتەدا لە تورکیا بووە نوسیویێتی دەڵێ : « ... میری قەصابێ بە کرێ گرتبو ، رۆژی یەک لیرەیەکی عوسمانی دەدانێ . دوکتۆرێك کە ناوی عەزیز بەگ بو باسی ئەوەی بۆ گێڕامەوە چۆن کاتێك لە قەزای مەرزیفونی سەر بە سیواس بووە زانیویێتی قافلەیەکی ئەرمەنی بۆ کوشتن دەنێررێ و چۆتە لای قایمقام ... » ، دوای ئەوەی قایمقام رێگەی داوە بچێت بۆ سەیر وتویەتی : « چوار قەصابم دی ، هەر یەکەیان تەورێکی درێژیان بە دەستەوە بو ، دەرەکەکانیش دە دە ئەرمەنەکانیان جیا دەکردەوە و یەك لە دوای یەك دەیاننادرنە لای قەصابەکان . قەصابەکە بە ئەرمەنییەکەی دەگوت : ملت درێژ کە ، دوای ئەوەی مل درێژ دەکرد وەك مەڕ سەری دەبڕی »[39] .

رۆژنامەنوسێك لە ســەرەتای ئەیلولی ساڵی ١٩١٥دا باسی کوشتاری ناو شاری وانی کردووە و چۆن ئەو بەشانەی لەشکری رۆس کە هاتبون بۆ داگیرکردنی لە ناو بۆنی لاشـــە و کەلاك نەیانتوانیبو بچنە ناو شـــارەکەوە . هەروەها دەقی ئەو بروسکەیەی بڵاوکردۆتەوە کە ســەرکردەی ئــەو هێزانە ناردبوی و تێیدا دەڵێ : « سەرتاپای شـاری وان کاول کراوە . خانووە باشەکانی سوتێنراون ، خانووە فوڕەکانی رۆخێنراون . شەقام و حەوشەکانی بە لاشەی ئەرمەنی و کەلاکی ئاژەڵ تەنراون . کەلوپەلیش تاڵان کراون و براون » .

---

(٢٩) فائز الغصین ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٢٨ .

لە بتلیس لە ١٨ هەزار ئەرمەنی ٣٠٠ـ٤٠٠ ئافرەت و منداڵ بە زیندوویی مابوون . لە ٢٥ هەزار ئەرمەنی ئەرزرۆم دەوروبەری ٢٠٠ کەسێك نەکوژرابوون . لە ٢٥ هەزار ئەرمەنی موش و هەزارەهای تری ئەو ســێ سەد گوندەی دەوروبەری ، دوای کوشتارەکە تاقـــە پیلوێکی ئەرمەنییان بۆ دەرمان تێـــدا نەدەدۆزرایەوە[30] . لە زۆر ئوجەشدا ئەو ئافرەت و منداڵانەی نەکوژرابوون لە ترســـی گیانی خۆیان بوو بوونە موسڵمان . ماڵـە هـەزاری واش هەبوو « خوا بۆی ناردبوون » و بە سێ و چوار کارەکەری کچە ئەرمەنیان راگرتبوو[31].

---

(٣٠) بڕوانە : « قەلاچۆی ئەرمەن لە ئیمپراتۆریی عوسمانیدا » ل ٢٢٠ ـ ٢٢١ ، ٢٨٠ ـ ٢٨١ ، ٢٨٥ ، ٣١٥ ، ٣١٦ ، ٣٥٢ ، ٣٨٧ . ٤١٠ و گەلێکی تر .
دەتوانین بە دەیان و بەڵکو بە سەدان نموونەی تــری لەو بابەتانە بهێنینەوە ، بەڵام وابزانین ئەم چەند نموونەیەی سەرەوە بەسن بۆ دانی فیکرەیەکی روون لە بارەی چەند و چۆنیەتی ئەو کوشتارانەوە . کە دێینە سەر باسی دەوری کوردیش چەند نموونەیەکی تر پیشان دەدەین .

(٣١) کتێبی « قەلاچۆی ئەرمەن ... » چەند نموونەیەکی تێدایە . فائز الغصین لەم بارەیەوە دەڵێت : « ناچیتــە هیچ ماڵێك لە دیاربەکر لە پێنج کچە ئەرمەنی کارکەری کەمتر تێدا بێت . لای بێ بایەخترین فرۆشیار کارەکەری ئەرمەنیت دەدی ... وەك دەڵێن دەوروبەری ٥ هــەزار ئافرەتی ئەرمەنی بوونەتە کارەکەر لە دیاربەکر و زووربەیان لە ئەرزرۆم و خەرپووت و ویلایەتەکانی ترەوە هاتوون » (فائز الغصین ، هەمان سەرچاوە ، ل ٣٧ ـ ٣٨)

ئەکادیمی ی. ڤ. تارلێ دوای لێکۆڵینەوە و بەراوردێکی ورد و هەڵبژاردنی لایەنی کەم دوا ژمارەی خەسارەتی ئەرمەن بەم جۆرە لە قەڵەم دەدا : ١٨٢ هەزار کەسیان راپانکردۆتە ناوچەکانی قەفقاسی ناو سنووری رۆسیا، ٤٢٠٠ یان پەنایان بردۆتە بەر میسر [٣٢]، ٢٥٠ هەزاریان هاتوونەتە سەر ئاینی ئیسلام و دەورووبەری ملیۆنێکیشیان لێ کوژراوە [٣٣]. ئەم ژمارانە وەك وتمان بە لایەنی کەمەوە وەرگیراون،

---

(٣٢) ئێستە دەورووبەری ٣ ملیۆن ئەرمەن لە یەکیەتی سوڤێت دەژین. جگە لەوە ئەرمەن لە پتر لە ٦٠ ولاتی تردا دەژین . لە ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ٤٠٠ هەزار و لە فەرەنسە ٢٠٠ هەزار و لە ئێران ٢٠٠ هەزار و لە لوبنان ١٨٠ هەزار و لە سووریا ١٠٠ هەزار و لە ئەرجەنتین ٦٠ هەزار و لە عیراق و میسر و بەرازیل و کەنەدا و یۆنان و بەلغاریا و هیندستان و دەیان ولاتی تر بە هەزاران ئەرمەن دەژین . بەشێکی زۆری ئەم ئەرمەنانە لە دەست زوڵم و زۆر و کوشتار پەرەوازە و دەربەدەر بوون ، بەلام رۆڵەی هوشیاری ئەم گەلە لە هەموو شوێنێك جەوهەری رەسەن و توانای گەورەی خۆی نیشان داوە . ناوی زانا و هونەرمەندانی ئەرمەن لە زۆر لاوە دەنگی داوەتەوە . ئەرمینیای سۆڤێت ئێستە یەکێکە لە ولاتە هەرە پێشکەوتووەکانی رۆژهەلات . یەکێك لە نووسەرە ئەرمەنەکان ئەم راستییەی وەستایانە دارشتووە کە دەڵێ : « گەلی ئەرمەن لە ژێر فشاردا هێند بچووك بۆوە تا وەك ئەلماسی لێ هات » .

(٣٣) بڕوانە :

Академик Е.В.Тарле, Европа в эпоху империализма, 1871-1919гг., М.-Л., 1928, стр. 388-393.

ئەورووپا لە چەرخی ئیمپریالیزمدا ، مۆسکۆ _ لینینگراد ١٩٢٣ . ل ٣٨٨ _ ٣٩٣ .

زورەی هەرە زۆری سەرچاوەکانی تر زۆر لەو ژمارەیە زیاتر دەدەن . پرۆفیسۆر تیرمیسیان لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەی مەیدان بەڵگە و دەکومێنتی مێژوویی گرنگەوە ئەم ژمارانە دەدات : کوژراوی کوشتارەکانی سوڵتان عەبدولحەمید ـ ٣٠٠ هەزار ، کوژراوی کوشتارەکانی تورکە لاوەکان ـ ملیۆن و نیوێـــك ، راکردوو بـــۆ قەفقاس و وڵاتە عەرەبییەکان ـ ٨٠٠ هەزار[٣٤] . هەرچۆنێك بێت ئەو سەرگەردانییەی بە سەر ئەرمەنیدا هات ، ئەو زەرەر و زیانەی لە ئەرمەن کەوت لە مێژوودا کەم هاوتان و یەکێك لە لاپەڕە هەرە رەشـــەکانی مێژووی هەموو مرۆڤایەتی پێك دەهێنن .

زۆر بە داخەوە کوردیش زۆر یا کەم ، بە ئاگا یا بێ ئاگا ، بە هاندان یا بە ئەنقەست دەستی لەم کوشتارانەی ئەرمەنیدا هەبوو . بەڵام جارێکا بەر لەوەی بگەینە هەڵســـەنگاندن و نرخاندنی ئەم مەسەلەیە با چەند نموونەیەکی کەم لەو بەشدارییە بخەینە بەر چاو .

لە کوشتاری یەکەمدا لە شـــاری ئورفە مەلا سەعید ئەحمەد تلوێك کە شێخی دەروێشان بووە بە دەســتی خـۆی رۆژی ٢٨ی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٨٩٥ « إفتتاحی » کوشتاری ئەرمەنی لەم شارەدا کردووە : فەرمانی داوە ئەرمەنییەکی بۆ ناوایان لەبـــەر دەمەدا بۆ راخســـتووە و بە چەقۆ لەبەر چاوی خەڵکەکە سەری

(٣٤) « ئەلاچۆی ئەرمەن لە ئیمپراتۆریی عوسمانیدا » ، ل XII ـ XI .

بڕیوە[٣٥] . بەر لەوەش بە چەند ڕۆژێك ناودارانی شاری کۆکردۆتەوە و بۆ کوشتنی ئەرمەن هانی داون چونکە « سەر بۆ دەسەڵاتی سوڵتان شۆڕ ناکەن » .

هەر لە کوشتاری یەکەمدا دوو برا لە ناوچەی واندا بە ناوی عەبدولحەمید و عەبدولغەفورەوە بە جوتە ٢٠٠ کەسیان کوشتووە . هاوڕێی ئەم دوو « برالەیە » لە خەرپوت زۆر بوون : لەوێش جوتێ برا پتر لە ٣٠٠ کەسیان کوشتووە ، حاجی بەگێ ناوێکیش بە تەنها سەدی کوشتووە . تانەوایەکیش شانازی بەوەوە کردووە کە ٩٧ی کوشتووە و بڕیاری داوە قوربانیەکانی بگەیێنێتە تەنها .... سەد دانە !![٣٦] .

ئاغای کورد بووە قاتڵە ئەرمەنی لە جاندرمەکان کڕیوەتەوە و دوای ئەوەی هەموو شتێکی لێ زەوت کردوون ئینجا کوشتونی (بەو مەرجە جاندرمەکان پێیان دەفرۆشتنەوە) ، دوای کوشتن سکیان هەڵدڕیون بە دوای لیرە و زێڕدا گەڕاون . قوڕ بە سەر ئەوەی دانی ئاڵتونی بووە ، بەر لە کوشتنی چەند جارێك مردن و ئەوە دنیای دیوە[٣٧] .

---

(٣٥) شایانی باسە کۆنسوڵی پورنوهال لە حەڵەب ئەمەی بە نامەیەکی بۆ باڵیۆزی ئیتالیا لە ئەستەنبوڵ نوسیوە .

(٣٦) بڕوانە : « قەلاچۆی ئەرمەن لە ئیمپراتۆری عوسمانیدا » . ل ٣١ ، ٩٩ ـ ١٠٠ ، ١٠٥ ، ١٣٠ و هی تر .

(٣٧) فائز الغصین ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٢٩ ـ ٣٠ .

ف. کەردلێفسکیش لەم بارەیەوە نوسیویە دەڵێ : « بە چاوی خۆم دیتم چلۆن کوردەکان لە هاوینی ساڵی ١٩١٩دا بە دەستە ئەرمەنیان بەرەو بتلیس خستبووە رێ ، وا دیارە حەیرانی ئەو خەڵاتی پارەیە بوبوون کە کۆمیتەی پەنابەران[٣٨] دەیدانێ . کوردەکان ئەرمەنەکانیان لای خۆیان لە تورك دەشاردەوە ، بەڵام وەك بۆ بازاڕی کۆیلە بەرە و بتلیس دەیانبردن . لەوەی دەکرد ئەرمەنە فەقیرەکان گیرادەیان نەمابێ ، یا بێ کورد رێگەی بتلیس نەدۆزنەوە . بە راستی ئەرمەنە جل شڕە هیلاکەکان جێی بەزەیی بوون . لە دەموچاویاندا ئەو کوێرەوەرییە دەبینرا کە هەموی نەختێك بۆ لەودیو شاخەکانەوە دیتویان »[٣٩] .

لێرەشدا دەتوانین گەلێك نمونەی تر بهێنینەوە ، بەڵام کورد واتەنی « مشتێك نمونەی خەرواریکە » .

• • •

ئەمە بۆ بە کورتی باسی کوشتارەکانی ئەرمەن ، هەر ئەمەش بۆ بە کورتی نمونەی بەشداری کورد لەو کوشتارانەدا . مەسەلەی

(٣٨) لە شاری بتلیس « کۆمیتەی پەنابەران » دانرابۆ . وا دیارە ئاغاکان ئەرمەنیان بە « دیاری » بۆ ئەو کۆمیتەیە دەبرد و بەرامبەر بەوە پارەیان وەردەگرت چونکە ئەو کۆمیتەیە پارەی بەرامبەر بەوە دادە ، بەڵام لەبەر ئەوەی ژمارەی ئەرمەنەکان یەکجار زۆر بۆ پارەکەش کەم کرابۆوە .

(٣٩) ف. ا. کەردلێفسکی ، کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی سێیەم ، ل ١٢٩ – ١٣٠ .

دووەمیان ، واتە بەشداری کورد ، پێویستی بە لێکۆڵینەوەی قووڵتر هەیە تا بتوانین هەموو رووەکانی و رادەی و هۆ بزوێنەرەکانی دەستنیشان بکەین . ئەم مەسەلەیە لە رۆیەکی تریشەوە بایەخی مێژوویی خۆی هەیە چونکە کاربەدەستان ـ بە تایبەتی لە سەردەمی فەرمانڕەوایی سوڵتان عەبدولحەمیدا ـ دەیانویست تاوانی هەموو ئەو کوشتارانە بخەنە ئەستۆی کورد و بیبەستن بە دواکەوتوویی و هەستی ئایینی کوێرانەی ئەوەوە . جا بەر لە هەموو شتێك با لەم مەسەلەیە بکۆڵینەوە .

هەر لە سەرەتاوە پێویستە دان بەوەدا بنێین کە هەستی ئایینی کوێرانە و دواکەوتوویی دوو هۆی گەورە بوون پاڵیان بە کەلێك کوردەوە نا لە کاتی ئەو کوشتارانەدا ئەوانیش هەوڵ بدەن دەستی خۆیان بە کوشتنی کافران سەوز بکەن (11) . وەك باسمان کرد کورد هەبوون بە دەم سەڵاوانەوە ئەرمەنیان سەردەبڕی . لێرەدا بەنامووسی یا نەمانەوەی پرسیارێکی رەوا خۆی بە سەر ملدا دەدا : چ کورد و چ تورك و چ نەتەوەکانی تری ئەم ناوچەیە بەر لەو کوشتارانە دواکەوتووتر بوون و هەستی ئایینیشیان زۆر کوێرانەتر بوو ، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا لە ماوەی سەدان ساڵدا لە نێوان کورد و ئەرمەن یا لە نێوان کورد و ئاسووریدا کارەساتێکی دڵگیر نەك کوشتارێکی وەها رووی نەدا[40] ، بۆ ؟ . نەك هەر ئەوە ، بەڵکو زۆر تووسەری

(40) گەورەترین شتێك رووی دابێ و سەرنجی راکێشا بێ لێدانی ئاسوورییەکان=

نیگانە بە تایبەتی سەرنجیان بۆ باشی پەیوەندی نێوان کورد و گاورانی کوردستان ڕاکێشاوە و بە باشترین نموونەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستیان لە قەڵەم داوە . مێجەر ك . ماسۆن لە وتارێکی خۆیدا کە لە بارەی کوردستانەوە لە بەر دەمی کۆمەڵی جوگرافیای مەلەکی لەندەندا خوێندویەتەوە لەم بارەیەوە وتویە « لەوانەیە زوربەمان بیرێکی شێواومان[٤١] هەبێ کە گوایە کورد مەسئولی کوشتارەکانی ئەرمەنن ، بەڵام ئێمان ئەوە دەزانین کە بەشێکی یەکجار زۆری گاورەکان لە ڕۆژانی پێش شەڕدا (مەبەستی شەڕی یەکەمی جیهانە ـ ك. م) زۆر بە بەختیاری لە کوردستاندا دەژیان »[٤٢] . ئەو لیژنەیەش کە لە لایەن « کۆمەڵی نەتەوەکان »ەوە بۆ لێکۆڵینەوەی کێشەی موسڵ دانرا بوو بە تایبەتی دانی بەم ڕاستیەدا ناوە . لەوەش زیاتر ، ف. کەردلێشکی دەڵێ قەت « جیاوازی ئاینی لە نێوان کوردە موسڵمان و ئەرمەنە گاورەکاندا دەورێ نەبینیوە » و تەنانەت باسی ئەوەش دەکات کە چۆن هاتوچۆی ئەرمەن بو مزگەوت و حق

= بۆ لە لایەن بەدرخانەوە ، ئەویش لە سەر ئەوەی بە هاندانی لایەنی تر باجیان نەئەدا بەو دەزگایانەی دایمەزراندبوون .

(٤١) لە دەقی ئینگلیزیەکەیدا « vague » واتە لێڵ ، « غامض » .

(٤٢) Major Kenneth Mason, Central Kurdistan, - « The Geographical Journal » , Vol. LIV , No 6 , December 1919 , p. 329.

کورد بۆ کڵێسه شتێکی ئاسایی بووه[43] .

کەواتە هەر وەك زۆ وتمان هۆی هاندەر پەردەی رەشی کوێرانەی بە سەر هەستی ئایینی کوردا لە ماستی ئەرمەندا هێنا . بۆ ئەمەش بەڵگەی تەواو بە دەستەوە هەیە . لە زۆر ناوچە بە فەرمانی مێری موفتی و مەلا و پیاوە ئایینێکانی تر هەستی کۆمەلانی خەڵکیان دەبزواند و بە ئاشکرا بۆ کوشتنی «کافران» هانیان دەدان . لە کوشتاری یەکەمدا موفتی بالۆ خەڵکەکەی بۆ کوشتن هان دەدا و داوای لێ دەکردن جارێکا خۆیان بە تالانی‌یەوە خەریك نەکەن . کاربەدەستانی شاری ئەرزرۆمیش بە ئاشکرا هاواریان دەکرد : «گاور بکوژن ، لە هیچ مەترسن» (11) . «مردن بۆ گاوران ـ زیان بۆ موسڵمانان» ـ ئەمە بوو دروشمی مەلا و دەروێشانی سیواس و ئورفە . لە ئەرەبکیر وایان بڕدبووە مێشکی خەڵکی ساکارەوە گوایە کوشتنی ئەرمەن «ئەرکی سەر شانی رۆڵەکانی محەممەد» (11) .

---

(43) ف. ا. گەردلێتسکی ، کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی سێیەم ، ل 126 ـ 127 .

رۆناکبیرەکانی ئەرمەن دەورێکی باشیان لەوەدا بووە کە هەستی ئایینی نێوان ئەوان و موسڵمانان تێك نەچێ چونکە زۆریان دوورینانە نەك کوێرانە سەیری ئەو مەسەلەیەیان کردووە و زانیویشیانە کە مەسەلەکەیان لەوەدایە . تەنانەت لە رووسیاش پەیوەندی نێوان ئەرمەن و موسڵمان باش بووە و ئەوەی لە نێوان ئەوان و ئازەرەکانیدا بەر لە شۆڕشی ئۆکتۆبەر رووی دەدا زیاتر ئەنجامی مەسەلەی نەتەوەیی بوو .

هەر ئەو هاندانەش وای لە زۆر کەس کردبوو کوێرانە بکەونە گیانی پێڵوە ئایینیەکانی ئەرمەن و کڵێسە دێرینەکانیان[٤٤] .

زۆر کوردی ساکار کوشتاری ئەرمەنیان بە « غەزا » دادەنا و هەر لەبەر ئەوەش هەر کامێکیان دەبووە موسڵمان ئەمان دەستیان لێ هەڵدەگرت . بەم جۆرە هەستی کوێرانەی توستوی رەش و رۆنی کورد بە زۆر و بە ئەنقەست و بە پێی پیلانێکی ئاشکرا خەبەر کرایەوە ، ئۆبالی ئەمەش بەر لە هەموو لایەنێکی تر دەکەوێتە ئەستۆی ئەوانەی ئەمەیان مەبەست بوو .

لێرەدا پێویستە بە تایبەتی سەرنجیش بۆ ئەوە رابکێشین کە زوربەی ئەو کوردانەی لە کوشتارەکانی ئەرمەندا بەشدار بوون لە سوارەی حەمیدی بوون کە خۆی هەر لە بنەڕەتدا بۆ جێ بەجێ کردنی کاری وا و بۆ خەریك کردنی کورد دامەزرێنرا بوو[٤٥] . بۆ نموونە زوربەی

(٤٤) بڕوانە : « قەلاچۆی ئەرمەن لە ئیمپراتۆری عوسمانیدا » ، ل ١٢٦ ، ١٣١ ، ١٤٣ ، ٢٣٥ ، ٢٤١ ـ ٢٤٢ ، ٢٥٧ ، ٢١٥ و هی تر .

(٤٥) « سوارەی حەمیدی » بە شێوەیەکی رەسمی لە ناوەندی تشرینی یەکەی ساڵی ١٨٩٠دا دامەزرێنرا . هەر لە سەرەتاوە دامەزراندنی ئەم دەزگایە بۆ پاراستنی دەسەڵاتی سوڵتان عەبدولحەمید و لێدانی ناحەزەکانی و بۆ خەریك کردنی کورد و بۆ ئەوە بوو لەو رێگەیەوە هۆزە « سەرکەشەکانی » کوردستان بهێنرێنە ژێر رکێفی میری ، هەر لەبەر ئەوەش بوو زوربەی هەرە زۆری هۆزە کوردەکان تێیدا بەشدار نەبوون و هەر لە سەرەتاشەوە وەك داردەستێکی بێزراوی سوڵتان هاتە بەر چاو . نەك ئەرمەن بەڵکو کوردیش زەلالەتیان بوو بە دەست سوارەی حەمیدییەوە (هەروەها بڕوانە ل ٣١ ـ ٣٢ی بەشی دووەی ئەم کتێبە) .

کوشتارەکانی دیاربەکر لە جاری یەکەمدا کرداری دەستی ئەو سوارانە بۆ کە بە تایبەتی بۆ ئەو مەبەستە هێنرانە ناو شارەوە. لە کوشتاری دووەمدا کاربەدەستان بە ئاشکرا و لەبەر چاوی ئەرمەنەکان خۆیان هانی ئەو سوارانەیان دەدا بکەونە گیـــانی ئەرمـەنەکانی ئەرزرۆم [٤٦]. دیارە بەرهەمی ئەم جۆرە هاندانانە کەم نەبۆ. بەڵام پێویستە بەشـداری سوارەی حەمیدی وەك دەزگایەکی میری سەیربکرێ، وەك بەشداری لەشکر و جاندرمەکان لە قەڵەم بدرێ نەك وەك بەشـداری کورد، ئەگەر چی کۆنەپەرســتی و دواکەوتوویی ژمارەیـەك دەرەبەگیش دەوری خۆی لەمەدا دیبێ. شایانی باسە سەردارانی سوارەی حەمیدی و ژمارەیەك ئاغا و دەرەبەگی تر کوشتارەکانی ئەرمەنیان بە هەل دەزانی بۆ پڕ کردنی گیرفانی خۆیان و زەوت کردنی زەوی و زاری نوێ. بە وێنە خاوەنی گوندی سەکرات لە پالۆ ئیبراهیم بەگ نــاوێك بە بیانووی رزگارکردنەوە ژمارەیەکی زۆر ئەرمەنی لای خۆی شاردۆتەوە و دوای ئەوەی کەلوپەل و مەڕ و ماڵاتی لێ زەوت کردوون ئینجـــا بەری داونەتە دەشت و دەر. لە زۆر ناوچەی تر ئاغاکان دەستیان بە سەر زەوی ئەرمەنە کوژراو و راکردۆکاندا دەگرت و مێریش زیاتر بۆ ئەمەی هان دەدان و جاری واش بووە یاریدەی داون.

ئینجا با بێینە ســـەر باسێکی زۆر گرنك، باسی بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد و ئەرمەنی کە دەبۆ لە زرۆفی دەوڵەتی عوسمــانیدا

(٤٦) بڕوانە: «تەلاچۆی ئەرمەنی لە ئیمپراتۆری عوسمانیدا»، ل ٩٣، ٢٢٧.

بێجگە هۆی بەحەکیەتی و نزیك کەوتنەوەی هـــەردوو گەل لەك دوورکەوتنەوەیان لە یەك . بە داخەوە هـــەندێك هەڵە و هـەڵ و کرادەیەك کورتبینی پیاوە سیاسی‌یەکانی هەردوو لا و دەست تێ وەردانی کۆبەحەستان کارێـکی وایان کرد تۆوی دووبەرەکی نەتەوەیی لە نێوان ئەرمەن و کوردی دراوسێدا زۆر بەر بدات بە دوژمنی هەردوو لایان .

لە شوێنێکی تری ئەم بەشەدا بە کورتی باســـی پەیدا بــوونی بزووتنەوەی نەتەوەیی ئەرمەن و دامەزراندنی پارتی « گنچاك » (١٨٨٧)و پارتی « داشناق » (١٨٩٠)مان کردووە . « گنچـاك » لە لایەن دەستەیەك قوتابی ئەرمەنەوە لە جنێف دامەزرێنرا و هەر بە نـاوی خۆیەوە ئۆرگانێـکی تـــایبەتی دەردەکرد . « گنچـــاك » حیزبی بۆرجوازی‌یە بچووکەکانی ئەرمینیا بوو کە ئازادی و یەکیەتی ئەرمینیا و دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆی لە رێـگەی خـەباتی چـەکدارانەوە کردبووە دروشمی سەرەکی خۆی . « داشناق »ی ناوداریش حیزبێـکی بۆرجوازی نەتەوەیی بوو کە بۆ رزگاری ئەرمەن لە دەست زوڵم و زۆری دەوڵەتی عوسمانی هەوڵی دەدا و دەیویست لە رێـگەی خەباتی چەکدارانەوە ئۆتۆنۆمی بۆ ئەرمینیا لە چوارچێوەی ئەو دەوڵـەتەدا سـەرکەر بکا و لەو باوەڕەدا بوو گەلی ئەرمەن دەتوانێ لە رێـگەی یارمەتی دەوڵەتە ئەوروپاییە گەورەکانەوە بەم مەبەستەی بگات .

بەڵام نە « گنچاك » (هەرچەندە خۆشی بە حیزبێـکی مارکسی دادەنا) و نە « داشناق » نەیانتوانی راست پەیوەندی و بەرژەوەندی

نێوان گەلە دراوسێکانی ناوچەکە و بە تایبەتی پەیوەندیی نێوان کورد و ئەرمەن ، هەڵسەنگێنن و کارێکی وا بکەن هەست و خەباتیان یەك بخەن . م. س. لازمرێف لەم بارەیەوە دەڵێت : « لەو رۆژانەدا (مەبەستی رۆژانی کوشتارەکانی ئەرمەنە ـ ك. م.) داشناقەکان خزمەتێکی خراپیان پێشکەش گەلی ئەرمەن کرد بەوەی باڵیان پێوە دەنا بۆ رابەڕینی ناوەخت و بەوەی ئاگری رقی ئەرمەنیان دژی هەموو کورد و هەموو تورك خۆش دەکرد »[47] .

سەرەڕای ئەوە چ « هنچاك » و « داشناق » و ، چ پیاوە سیاسی و رۆناکبیرەکانی ئەرمەن بەر لە دروست بوون و دوای دروست بوونی ئەو دوو حیزبە کە باسی « ئەرمینیـای گەورە » یا ئۆتۆنۆمی و سەربەخۆیی ئەرمینیایان دەکرد مەبەستیان هەموو ئەو ناوچانە بوو کە رۆژێ لە رۆژانی زوو زۆربەی دانیشتوانیان ئەرمەن بوون یا لە ژێر دەستی ئەو دەوڵەتانەدا بوون کە ئەرمەنەکان کاتی خۆی دایانمەزراندبوون . هـەر بۆ وێنە شـاری دیاربەکر و دەوروبەری بە لای ئەوانەوە ناوجەرگەی ئەرمینیایە . ئەم جۆرە بیرە لە چاپەمەنیی و ئەدەب و

---

(٤٧) م. س. لازمرێف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٥٧ .

شایانی باسە «داشناق» هەر لە سەرەتاوە کوێرانە کاری دەکرد و ئەرمەنی بە هەڵەدا دەبرد . « داشناق » لە ئەرمینیای رۆژهەلاتدا دژی خەباتی شۆڕشگێڕانەی هـاوبەش لەگەڵ گەلانی تری ناوچەکەدا وەستا ، لە بەرپابوونی کوشتاری نێوان ئەرمەن و تەتەردا بەر لە شەڕی یەکەم لە ناوچەی قەفقاسدا دەوری هەبوو .

خەباتی ڕۆژانەی ئەرمەندا زۆر زەق و بە جۆرێکی سەرنج ڕاکێشەر ڕەنگی دابۆوە(٤٨) .

بێ گومان ئەمە مەترسی‌یەکی ڕەوای خستبووە ناو دڵی کوردەوە بە تایبەتی چونکە هەستیشیان دەکرد چۆن دەوڵەتە گەورەکان هەرچۆنێك بێت پشتی ئەرمەنە هاو ئایینەکانیان دەگرن بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان یا بە لای کەمەوە بۆ ڕزگار کردنیان لە دەست زوڵم و زۆری عوسمانی . ئەگەر ئەم مەسـەلەیە بخەینە قاڵبێکی ترەوە وا دەردەچێ : ڕۆناکبیری کورد لە بچووك کردنەوەی خاکی نیشـتمانی دەترسا ، وەرزێری کورد لە مەترسـی دۆڕاندنی زەوی و زاری بیگەران بوو ، ئاغا و دەرەبەگیش دەسەڵاتی خۆیان لا مەبەست بوو . دیارە هەر ئەمەشە وای لە شاعیرێکی ڕۆناکبیر و دووربینی وەك حاجی قادری کۆیی کردووە بەر لە کوشتاری یەکەم بە چەند ساڵێك بە گەری هاوار بکات :

خاکی جزیر و بۆتان ، یانی وڵاتی کوردان
سەد حەیف و سەد مخابن دەیکەن بە ئەرمەنستان(٤٩)

---

(٤٨) بە پێچەوانەی ئەمەوە زورەی پیاوە سیاسی‌یە کوردەکانیش هەموو ئەرمینیای ڕۆژئاوایان بە کوردستان لە قەڵەم دەدا ، بەڵام لەبەر لاوازی بزووتنەوەی کورد بە نیسبەت بزووتنەوەی ئەرمەنەوە ئەمیان زۆر دەنـگی نەدابۆوە و هێشتا ئەوارەی تەواوی خۆی وەك هی ئەرمەنەکان وەرنەگرتبوو ، بۆیەکا زۆر کاریگەر نەبوو .

(٤٩) بڕوانە : « کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کۆیی » ، بەغداد ١٩٧٥ ، ل ٥١ .
ئـەم شیعرەی حاجی قادر کە بە یەکێك لە بەرهەمە هەرە بایەخدارەکانی=

هەر ئەو جۆرە دروشمانە و ڕێبازی خەبات و تاکتیك و ستراتیجی هێز و پیاوە سیاسییەکانی ئەرمەن دیسان وایان لە حاجی کردووە بڵێ :

= دادەنرێ و لە ڕاستیشدا بڕێیە لە باسی کردنی سەردەمی خۆی، سەرنجی ژمارەیەك لە نووسەرانی کوردی ڕا کێشاوە، بە تایبەتی مامۆستایان مەسعوود محەمەد و جەلال تاڵەبانی و دوکتۆر ئیحسان فوئاد و دوکتۆر عیزەددین مستەفا ڕەسووڵ و محەمەدی مەلا کەریم. دوکتۆر ئیحسان فوئاد کە نامەی دوکتۆرێکەی لە بارەی زیان وهونەری حاجی قادرەوەیە دەڵێت گوایە حاجی لە « خاکی جزیر و بۆتان »دا بە هەستێکی « زۆر قووڵەوە » پشتی « خەباتی ... ولەرمەنی » گرتووە (ئیحسان فوئاد، بەرهەمی حاجی کۆیی و جێگەی لە ئەدەبی کوردیدا ، (کورتەی نامەی دوکتۆرێکەی بە زمانی ڕووسی)، مۆسکۆ ۱۹٦٦ ، ل ۱۲) . دوکتۆر عیزەددینیش زۆر بە کورتی ـ لە چەند دێڕێکی کەمدا ـ ئەو شیعرەی وا داوەتە قەڵەم کە گوایە حاجی لە ناو پیلانی نێوان ئیمپریالیزم و بزووتنەوەی ئەرمەن بۆ زەوت کردنی خاکی کوردستان ڕوو دەکاتە کورد و وریایان دەکاتەوە (بڕوانە : الدکتور عزالدین مصطفی رسول ، الواقعیة فی الادب الکردی ، بیروت ، ص ۷٦) . مامۆستا محەمەدی مەلا کەریمیش نەنها دیوێکی مەسەلەکەی دیوە و لە سەر ئەو ئەساسە بە توندی ڕەخنەی لە حاجی گرتووە کە گوایە « لە ڕووی تێکۆشانی خەڵکی ئەرمەنستانا » ڕاست بۆتەوە و « بە هەموو هێزێکی » بانگی نەتەوەی کوردی کردووە بۆ « بەرهەڵستی دانی ملی سەربەخۆیی ئەو نەتەوەیە » (بڕوانە : محەمەدی مەلا کەریم ، حاجی قادری کۆیی شاعیری قۆناغێکی نوێیە لە ژیانی نەتەوەی کورد ، بەغدا ، ل ٦۲ـ ٦٦) . هەرچی مامۆستا جەلال تاڵەبانیشە کە بە ناوی « بیرۆت »ەوە وەڵامی مامۆستا محەمەدی مەلا کەریمی داوەتەوە (بڕوانە : « خەبات » ، ۲٦ تموز ۱۹٦۰) دیوەکەی تری مەسەلەکەی بینیوە و ئەویش وای داناوە گوایە دەوڵەتە ئیمپریالیستییەکان (بە تایبەتی ڕووسیا و بەریتانیا) ویستوویانە دەوڵەتێکی=

هیچ غیرەتێك نەماوە سەد جار قەسەم بە قورئان
پەیدا بۆ ئەرمەنستان، نامێنێ یەك لە کوردان(٥٠)

وەك وتمان ئەوەی زیاتر ئەم مەترسییەی لەبەر چاوی کورد

=کۆنەپەرست بۆ ئەرمەن دابەزرێنن و بەشێك لە خاکی کوردستانی بخەنە سەر، هەرچەندە لە راستیدا تا پەیمانی «سێڤەر» قەت ناوی سەربەخۆیی ئەرمەنستان لە پەیمانە دەوڵەتییەکاندا نەهاتۆتە ناوەوە. بەندی شازدەی پەیمانی «سان ستیفانۆ» و بەندی شەست و یەکی «بەرلین» کە تا «سێڤەر» بە بەرزترین پلەی بایەخ پێدانی دەوڵەتە گەورەکان بە ئەرمەن دادەنرێن تەنانەت ناوی ئۆتۆنۆمیشیان تێدا نییە و تەنها باسی «ئیسلاحات» و «پاراستنی ئەرمەن لە چەرکەس و کورد» دەکەن. وا دیارە هەر لەبەر ئەوەشە نوێنەری ئەرمەن دوای گەڕانەوەی لە بەرلین وتوویە: «سەربەستی لە بەرلین لێنرا، بەڵام ئێوە نەمانتوانی بە کەوچکێکی کاغەز بیخۆین. رۆڵەکانم (مەبەستی ئەرمەنە- ک. م.) هیچ هیوایەك بە بێگانە مەبەستن و خۆتان کاری خۆتان ساز کەن».

مامۆستا مەسعود محەمەد لە بەرگی یەکەم و دووەمی کتێبەکەیدا لە بارەی حاجییەوە نەگەیشتۆتە بەرهەمەکانی ئەستەنبوڵی کە وا دیارە بەرگی سێیەمیانی بۆ تەرخان دەکات. بەڵام بە بیری مامۆستا مەسعود، وەك لە گفتوگۆیەکی تایبەتیماندا لێی حاڵی بووم، ئەوەیە حاجی ئەو شیعرەی لە وەڵامی رێککەوتننامەی بەرلینی ساڵی ١٨٧٨ دا داناوە. دیارە، هەر وەك لە ناوەڕۆکی ئەم باسەشدا دەردەکەوێ، ئەو رێککەوتننامەیە (خۆی بە تەنها نا) لەگەڵ «سان ستیفانۆ» و بایەخ پێدانی دەوڵەتە گەورەکان بە ئەرمەن یەکێك و تەنها یەکێك بووە لەو مەرجە پێویستانەی مەناخی لە دایك بوونی ئەو شیعرەی حاجییان دروست کردووە. هەر شیعرەکە بۆ خۆیشی بەڵگەیەکی گرنگی تێدایە بە ئاشکرا دەری دەخا کە لە تەمەندا بە لای کەمەوە چەند ساڵێك لە رێککەوتننامەکەی بەرلین ساواترە. ئەو شیعرە یا لە ناوەندی ساڵەکانی هەشتای=

گەورە کردبوو ئەوە بوو کە دەوڵەتە ئەورووپاییەکان بایەخیان بە مەسەلەی ئەرمەن دابوو . راستە زوربەی ئەو بایەخ پێدانە ـ وەک دوایی باسی دەکەین ـ لە بەرژەوەندی تایبەتی دەوڵەتە گەورەکان

=سەدەی رابوردوودا یا چەند ساڵێکی کەم بەر لە کوشتاری یەکەی ئەرمەن دانراوە ، چونکە حاجی تێیدا دەڵێ :

هەر دوێنێ ئەهلی سوودان هەستانە پێ وەکوو شێر
ئیستێکە موستەقیلن مەحموودی کوڵی ئەدیلن

دیارە کاتی دانانی ئەم شیعرە دەبێ رووداوێکی گەورەی سوودان سەرنجی حاجی و هاوبیرەکانی راکێشابێ ، بۆ ئەو سەردەمەش لە راپەڕینەکەی مەهدی بەولاوە هیچ شک نابەین . ئەم راپەڕینەش ساڵی ۱۸۸۱ دەستی پێ کرد ، بەڵام حەفتە ساڵی رەبەقی خایاند و تەنها لە ناوەندی ساڵەکانی هەشتای سەدەی رابوردوودا گەیشتە پلەیەک سەرنجی گەلانی تر رابکێشێت ، بە تایبەتی دوای ئەوەی لە تەشرینی دووەمی ساڵی ۱۸۸۳دا شۆڕشگێڕانی سوودان توانییان لەشکرێکی دە هەزار کەسی ئینگلیز بشکێنن کە بۆ ئەو سەردەمە رووداوێکی ئاسایی نەبوو . دوای ئەوەش لە کانوونی دووەمی ساڵی ۱۸۸۵دا توانییان شاری خەرتوم ئازاد بکەن و حاکمی ئینگلیزی سوودان بکوژن و بانگی سەربەخۆیی وڵات بدەن . حاجیش باسی راپەڕینی « دوێنێ »ی سوودان و سەربەخۆیی « ئیستێکە »ی دەکات .

هەر بەم بۆنەیەوە پێ زانی دەبینم ئەگەر سەرنجی هیوورانی ئەدەبمان بۆ راستییەکی تری گرنگ لە ناو ئەو شیعرەی حاجیدا رابکێشم . حاجی دڵسۆز داوا لە کورد دەکات :

جۆشێک بدەن وەکوو هەنگ ، تەدبیر بکەن بە بێ دەنگ
ئەسبابی شەڕ پەیدا کەن ، تۆپ و تفەنگ و هاوان

لێرەدا (هاوان) سەرنج رادەکێشێت . راستە تۆپی هاوان « Mortar » بە شێوەیەکی زۆر ساکار لە سەدەکانی ناوەندا دۆزرابەوە و بۆ جاری یەکەم=

خۆیامەوە هەڵقوڵا بوو ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نەك هەر دەسەڵاندارانی دەوڵەت بەڵکو کوردیشی ترساندبوو کە لە ناویاندا وا باو بوو گوایە بە یارمەتی رووسیا و بەریتانیا و فەرەنسە دەوڵەت بۆ ئەرمەنی دادەمەزرێ و کوردیش دەکەوێتە ژێر دەستی ئەو دەوڵەتەوە. راستەکەشی بەشێکی زۆر لە ئەرمەن و بە تایبەتی داشناقەکان بە تەمای ئەوە بوون و لە زۆرداری زوڵم و زۆری نەتەوەیی وڵاتی عوسمانیکاندا کۆڵێك دڵیان پێی خۆش بوو . هەر لەبەر ئەوەش بوو رۆناکبیران و پیاوانی ئاینی ئەرمەن و هێزە سیاسیەکانیان زۆ زۆ پەنایان دەبردە بەر دەوڵەتە گەورەکان . ئەمایش ـ زیاتر لەبەر نیازی خۆیان ـ کەم

=عوسمانیەکان لە ناوەندی سەدەی بازدەدا بە کاریان هێنا . بەڵام بە هۆی دوا کەوتویی تەکنیکەوە ئەم تۆپە زۆر جار زیانی لە قازانجی زیاتر بوو بۆیەکا هەر زوو وازی لێ هێنرا و ناوی لە ناو ناواندا نەما تا لە سەرەتای سەدەی بیستدا ، دوای وەفاتی حاجی (١٨٩٧) بە دەوروبەری ١٠ ساڵێك دەست کرایەوە بە دروست کردنی و ئەم کەرەتەیان بۆ جاری یەکەم لە شەڕی نێوان رووسیا و ژاپۆندا (١٩٠٤ ـ ١٩٠٥) بەکار هێنرا و ئەو شەڕەش بە سەرکەوتنی ژاپۆن سەرنجی هەموو میللەتانی رۆژهەڵاتی راکێشا و لە هەمووشیان زیاتر سەرنجی میللەتانی ناو دەوڵەتی عوسمانی راکێشا . دوای ئەو شەڕە ئەڵمانەکان لە ساڵی ١٩٠٨ەوە کەوتنە دروست کردنی تۆپی هاوەنی بلش و لەوساوە کەوتە بڵاوبوونەوە . جا لێرەدا پرسیارێك دێتە پێشەوە : تۆ بڵێی ئەو شیعرەی حاجی دوای وەفاتی لە لایەن خەڵکی ترەوە دەستکاری نەکرابێ ؟ . ئاشکراشە کە زۆر جار شتی وا رووی داوە ، بەڵام هەرچۆنێك بێت مەسەلەکە پێویستی بە لێکۆڵینەوەی شارەزایانە .

(٥٠) بڕوانە : « کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کۆیی » ، ل ٥١ .

بە دەنگیانەوە نەدەهاتن . ئەمـــەش بۆ خۆی تا رادەیـەك كوردی تۆقاندبوو بە تایبەتی چونكە هەندێ جار دەست تێ وەردانی دەوڵەتە گەورەكان لە مەسەلەی ئەرمەندا زیان و نانی ئەوانیشی دەگرتەوە . هەر بۆ نموونە چەند جارێك بەر لە كوشتاری یەكەم باڵیۆزانی دەوڵەتە گەورەكان لە بارەی باری ژیانی ئەرمـــەنەوە فەرمانڕەوایانی دەوڵەتی موسمانیان بینیوە و لە ئەنجامدا میری پەیمانی داوە چەند هەنگاوێك بە نیســبەت ئەرمەن و ئەرمینیاوە بنێ كە هەندێكیان پەیوەندییان تەنها بە كورد و كوردســتانەوە بووە ، وەك ئەوەی كە بڕیار دراوە دەست بە سەر هاتو چۆی هۆزە كۆچــەرە كوردەكاندا بگیرێ و نەهێڵرێ بێ رێكادانی تایبەتی سوارەی حەمیدیی چەك هەڵگرن[51] و وەك خەڵكی تر بدرێن بە دادگەكانی میری[52] . ئەم جۆرە باس و خواسە تا رادەیەك زۆر بە ناو خەڵكدا بڵاو دەبوونـــەوە و لەگەڵ

---

(51) ئەو سەردەمە چەك بۆ كورد و ئەوانەی لە زروفی كوردا دەژیان وەك نان و ئاو وابوو .

(52) بڕوانە : م س لازەرێف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٦٢ .

ئەرمەن نیشتەجێ بوون ، بەڵام بەشێك لە كورد ئەو سەردەمە هێشتا كۆچەر بوون و لە كاتی هاتو چۆی گەرمیان و كوێستانیاندا هۆزی وایان هەبوو دەگەیشتنە ناوچەكانی ئەرمینیا و قەرەباغ . كـۆچەریـش هەمیشە سەرچاوەی بەلاّ و دەرد و ئازار بووە بـۆ نیشتەجێكان ، لەبەر ئەوە نەك هەر ئەرمەن بەڵكو كوردە نیشتەجێكانیش لە كۆچەرە كوردەكان بێزار بوون ، بەڵام بێزاری ئەرمەن تا رادەیەك شێوەیەكی تری وەرگرتبوو و زۆر جار سـكالایان لە دەســت دەكرد و داوای بەربەست كردنیان دەكرد .

ئەوەشدا زوربەیان جێ بەجێ نەدەکران بەلاّم هەر مەترسییان دەخستە دڵەوە ، بە تایبەتی مەسـەلەیەکی گرنگی وەك هاتوچۆی هۆزە کۆچەرەکان کە بە راستی مەسـەلەی ژیان و مردن بۆ بۆیان . دیارە هـەر ئەوەش دیسـان وای لە یەکێکی ئاگاداری وەك حاجی قادری کۆیی کردووە بە پەرۆشەوە بڵێ :

وا رێـگەتان دەبەسـرێ عێلاتی جاف و بڵباس
گەر مردوێ لە گەرمان مەمنوعە بچنە کوێستان[٥٣]

پەت بەستنی ئەرمەن بە دەوڵەتە گەورەکان لە ئەنجامی کورتبینی عوسمانێکاندا تا دەهات رۆژ لە زیادی دەکرد و هـەر بەو جۆرەش زیاتر ترسی دەخستە دڵی کاربەدەسـتان و تا رادەیەك کوردیشەوە . گەردلیفسکی بەر لە دەست پێ کردنی شەڕی یەکەم و دوا کوشتاری ئەرمەن بە ماوەیەکی کەم باسی ئەوە دەکات چۆن « سیاسەتی شۆڤێنی تورکە لاوەکان زۆری نەخایاند ئەرمەنی تۆخی نائومێدی کرد .. وایان لێ هات هیوایان تەنها بە دەست تێ وەردانی دەرەوە بێت . کاتێك لە ساڵی ١٩١٣دا بە ناوچەکانی ئاسـیای بچوکدا دەگەڕام خەڵکەکە سەیری منی گەڕیدەی رۆسیان وەك نوێنەرێك دەکرد کە بۆ لێکۆڵینەوە لە باری ناوخۆی (ئەو ناوچەیە ـ ك. م.) نێردرابێ » و هـەر لەبەر ئەوەش ئەرمەنەکان بە گەرمی پێشـوازییان لێ کردووە و بۆ زۆر شوێنیان بردووە[٥٤] .

---

(٥٣) « کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کۆیی » ، ل ٥١ .

(٥٤) ف.ا. گەردلیفسکی ، کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی سێیەم ، ل ٨٣ .

کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی دەستێکی باڵایان هەبوو لە بڵاوکردنەوەی مەترسی لە ناو کوردا و لە تێکدانی پەیوەندییان لەگەڵ ئەرمەندا . لەبەر ئەوەی لە بەرژەوەندی خۆیان بوو ، لە هەزار و یەک رێگەوە ئاگری ناکۆکی و دووبەرەکییان لە نێوان کورد و ئەرمەندا خۆش دەکرد و هەر کوێیەک بای نزیک کەوتنەوەی ئەم دوو گەلەی لێ بهاتایە خێرا دەیانگرت چونکە لە زۆر شت زیاتر لەو جۆرە نزیک کەوتنەوەیە دەترسان ، بە تایبەتی لەبەر ئەوەی دەیانزانی پیاوانی دووربین و هەستی دیموکراسی هەردوو گەل هەرچەندە کەمن بەڵام راست بایەخی ئەو جۆرە نزیک کەوتنەوەیە دەنرخێنن . وەک دەگێڕنەوە هەر زوو شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری سەرداری راپەڕینی ساڵی ۱۸۸۰ گوێی نەداوەتە هاندانی میری کە ویستوویەتی لە رێگەی ئەوەوە کوشتاری گاورەکانی ناوچەی ورمێ رێک بخات(۵۵) . وەک دوکتۆر أ. ئەستارجیانیش نووسیویە سەرۆکی « داشناق » لە ناوەندی ساڵەکانی نەوەتی سەدەی رابوردوودا عەبدوڕڕەزاق بەدرخانی لە جنێڤ دیتوە و گفتوگۆی لە بارەی یەکخستنی کورد و ئەرمەنەوە لەگەڵ کردووە و گوایە عەبدوڕڕەزاق بەدرخان نووسینی تایبەتی بە کوردی و بە پیتی عەرەبی لە « ترۆشاک » (ئاڵا)ی ئۆرگانی داشناقەکاندا بڵاو کردۆتەوە(۵۶) . دوای ئەوە چەند جارێکی تریش – وەک دوایی

---

(۵۵) بڕوانە : B. Nikitine , Op. Cit., p. 189

(۵۶) الدكتور ك. استارجيان ، تاريخ الامة الارمنية ، موصل ۱۹۵۱ ، ص ۲۵۵ . شایانی باسە هەر ئەم « ترۆشاک »ە هەندێک نامە و وتاری گرنگی مامۆستا ئیسماعیل حەقی شاوەیسی لە کاتی خۆیدا بڵاو کردۆتەوە.

هستی دەکەین ـ هەوڵ بۆ نزیك خستنەوەی کورد و ئەرمەن دراوە .

دیارە کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی بۆ ئەوەی ئەو تاوە گرنگە بڕ نەدات چالاکانە کەوتنە نانەوەی ناکۆکی و دووبەرەکی لە نێوان کورد و ئەرمەندا و بە هەر چوار لاشدا ئاگری ئەو ناکۆکیەیان خۆش دەکرد . لە هەمان کاتدا کاربەدەستان ئەوەش زۆر دەسەلمینەوە کە خەباتی سەخت و ڕەوای ئەرمەن کوردیش زیاتر هان بدات بۆ خەبات لە پێناوی مافەکانی خۆیدا . ئەمەش وەك ڕاستی یەکی مێژوویی بۆ خەڵکی لە ئارادا بوو ؛ حاجی قادری کۆیی لەگەڵ ئەو هەموو مەترسی یەیدا کە لەو شیعرانەیدا باسی کردوون و کوردیان پێ وریا دەکاتەوە ، لەگەڵ ئەوەشدا هەر لەوێدا ڕاستی یەکی گرنگ دەبینێ و حەز ئەکات ببێتە نموونە بۆ کوردیش :

هەم حەقیانە ئەرمەن غیرەتکێشن یەك و دوو
وەك ئێمە چین لەگەڵ یەك دەعوا بکەن بە شیران(٥٧)

ئەم جۆرە بیرکردنەوەیە زۆر یا کەم لە ئارادا بوو(٥٨)، بۆیەکا پاڵی بە کاربەدەستانەوە دەنا زیاتر هەوڵ بدەن ناوی ئەرمەن لە بەر چاوی کورد ڕەش بکەن ، بزووتنەوەی نەتەوەیی ڕەوایان بزڕێنن تا نەبێتە نموونە بۆ کوردیش . سەرەڕای ئەوە عوسمانیەکان دەیانزانی دەتوانن بەو جۆرە بە تیرێك دوو نیشان بشکێنن : جگە لە لێدانی

(٥٧) « کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کۆیی » ، ل ٥٤ .

(٥٨) مستەفا پاشا یامولکی کە یەکێك بوو لە ئەفسەرە گەورەکانی دەوڵەتی عوسمانی دوای تەواو بوونی شەڕی یەکەم و گەڕانەوەی بۆ سلێمانی لە نووسینەکانیدا هانی کوردی دەدا لە خەبات و یەکیەتیدا چاو لە ئەرمەن بکەن (بە وێنە بڕوانە : « بانگی کردستان » ، ژمارە ٣ ، ٢١ ئاغستۆسی ١٩٢٢) .

ئەرمەن بزووتنەوەی رزگاریخوازی کوردیش بە رێگەیەکی هەڵەدا بەرن و بەو جۆرە لاوازی بکەن . لێرەدا بەڵگەیەکی مێژوویی گرنگ دەهێنینەوە کە زۆر شتی لەم بارەیەوە روون کردۆتەوە . ئادامۆفی کۆنسوڵی گشتی رووسیا لە ئەرزرۆم لە نامەیەکی رەسمی هێنیدا لە بارەی ئەرمەنەوە کە بۆ باڵیۆزی رووسیای لە ئەستەنبۆل ناردووە لە زمان گەورەیەکی ئەرمەنەکانەوە باسی پەیوەندی نێوان کورد و ئەرمەنی کردووە . ئادامۆف نووسیویە دەڵێت :

« بەتریارکم بۆ بەرچاوی بانگ کردە لای خۆم و هەوڵم دا باس بێنمە سەر پەیوەندی نێوان کورد و ئەرمەن . بیری بەڕێزیان بەم جۆرە بوو : ئەگەر لە ناو هۆزە کوردەکاندا ، بە تایبەتی لە ویلایەتی بەتلیس ، هێ وا هەبن بە دوژمنی ئەرمەن دابنرێن ، ئەوا ئەوانی تر بە چاوی هاوڕێی سەیری ئەرمەن دەکەن و ئامادەن دەست بخەنە ناو دەستیانەوە . حکومەتی تورکیا کە لە دەمێکەوە بە چاوی گومانەوە دەڕوانێتە هاوڕێیەتی ئەرمەن و کورد و کە بەردەوام هەوڵی داوە دژی یەك هانیان بدات ، ئێستا لەبەر ئەوەی بزووتنەوە لە ناو کوردا کەوتۆتە رۆ هەوڵێکی تایبەتی دەدا بۆ ئەوەی نوکی تیژی ئەو بزووتنەوەیە ئاراستەی ئەرمەن بکات »[٥٩] .

بەم جۆرە کورتبینی بزووتنەوەی نەتەوەیی چ ئەرمەن و چ

(٥٩) بڕوانە : « قەلاچۆی ئەرمەن لە ئیمپراتۆری عوسمانیدا » ، ل ٢٣٦ _ ٢٣٧ .

کورد و دەست تێ وەردانی دەوڵەتە گەورەکان و هەوڵ و کۆششی میرنی بۆ تێکدانی پەیوەندی نێوان کورد و ئەرمەن و هەوڵدانی بۆ خەریك کردن و چەواشە کردنی کورد ، دەوری خۆیان بینی لە بزواندنی بەشێك لە میللەتی کورد دژی ئەرمەن . دیارە دیسان لەمەشدا تۆباڵی گەورە دەکەوێتە سەر ئەو لایەنەی بێ وچان تۆوی دووبەرەکی دەچاند . هەموو هەڵسەنگاندن و نرخاندنێکی قوڵ بۆ دەوری کورد لە کوشتارەکانی ئەرمەندا دەبێ و پێویستە ئەم راستییە مێژووییە گرنگەش رەچاو بکات .

• • •

بەم جۆرە هەموو کوشتارەکانی ئەرمەن بێ جیاوازی زۆر لەوە قوڵتر بوون کە بە ئەنجامی هەستی کوێرانە و دواکەوتوویی کورد لە قەڵەم بدرێن . مەسەلەکە بریتی بوو لە کارێکی رێکخراوی ورد کە زۆر لایەن دەستیان تێیدا بوو . کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی توانای چارەسەرکردنی کێشەی ئەرمەنیان نەبوو ، لە هەمان کاتیشدا لە دۆڕاندنی ئەرمینیا وەك ناوچەکانی بەلقان دەترسان . ئەمە بۆ خۆی هەوێنی گەورەی ئەو کوشتارانە بوو کە بەشێکی کەم لە میللەتی کورد بووە یەکێك لە داردەستەکانی جێ بەجێ کردنیان .

تەنانەت لە بارەی قۆناغی یەکەمی ئەم کوشتارانەوە کە سوڵتان عەبدولحەمید و پیاوەکانی هەوڵێکی زۆریان دا بۆ ئەوەی گوناهی بخەنە ئەستۆی گەلی کورد ، گەلێك بەڵگەی مێژوویی هەیە نیشانی دەدەن چۆن میری و تەنها میری رێکخەری یەکەم و تاوانباری هەرە گەورە بووە . لە زۆربەی ناوچەکاندا لەشکر و جاندرمەکانی میری

کوشتاریان دەست پێ دەکرد و دەیانبژاندەوە . بە وێنە ئەرکی لە ناو بردنی ئەرمەن لە ئورفە بە ٣ هەزار سەرباز و لە ئەرەبکیر بە ١٦٠٠ سەرباز و جاندرمە سپێردرا[٦٠] .

لە کوشتارەکانی شـــەڕی یەکەمدا ئەم راستیە گەلێك لەوەش روونتر بوو . ئەمەش لەوەوە هاتبوو کە لەو ساڵانەدا دەستی هەموو لایەك کەوتبووە روو و دەوڵەتی عوسمانی کە بە تەمای سەرکەوتن بوو حیسابێکی ئەوتۆی بـۆ رای گشتی ئەورووپایی نەدەکرد . راســـتە بەشێك لە کاربەدەستان لەگەڵ ئەوەشـدا هەوڵی شاردنەوەی تاوانەکانی میریان دەدا[٦١] ، بەڵام زوربەیان بە ئاشکرا شانازییان پێوە دەکرد . جگە لەوە گەلێك بەڵگەی رەسمی کرنـگ (نهێنی و ئاشکرا) بە دەستەوەیە لە هەمـــوو روویەکەوە تاوان و بەرپرسی مـیری نیشان دەدەن . جا با لێرەدا کەمێکیش لەم باسـانە بکۆڵینەوە تا لە ئەنجامدا باشتر بتوانین دەوری کورد دیار کەین .

بەر لە هەموو شتێك با ناوەرۆکی بروسکەیەکی طەلعەت پاشـای

(٦٠) هەمان سەرچاوە ، ل ١٢٩ .

(٦١) بە وێنە لە هەندێك ناوچە وێنە گرتنی کارەساتەکان قەدەغە بوو . زۆر جار ، بە تایبەتی لە ســەرەتادا ، هەر ئەو کارەساتانە لە رای گشتی دەرەوە دەشاردرانەوە . فائز الغصین باسی ئەوە دەکات گوایە لە هەندێك ناوچە کاربەدەستان جلی کوردییان کردۆتە بەری ئەرمەنە کوژراوەکان و بەو جۆرە وێنەیان گرتوون تاوەکوو ئەرمەن بە تاوانبار نیشان دەن (بڕوانە : فائز الغصین ، ســەرچاوەی نـاوبراو ، ل ٣٨ ـ ٣٩ . هەروەهـا بڕوانە « قەلاچۆی ئەرمـەن لە ئیمپراتۆری عوسمانیدا » ، ل ٢٨٧ ، ٣٢٣) .

وەزیری ناوخۆ بهێنینەوە کە بە تایبەتی ناردوویە بۆ حاکمی حەڵەب . طلعت پاشا لەو بروسکەیەیدا بێ پێچ و پەنا دەڵێ :

« بەر لە ئێستا پێتان راگەیێنراوە کە وا بە پێی فەرمانی جەمعیەت بڕیار دراوە بە یەکجاری ئەو ئەرمەنانە لە ناو ببرێن کە لە تورکیادا دەژین . ئەوانەی دژی ئەم بڕیارە دەوەستن (مەبەستی لە کاربەدەستانە ـ ک. م.) ناتوانن لە سەر کارەکانی خۆیان بمێننەوە . هەر چەند ئەو هەنگاوانەی دەنرێن توند و تیژ بن دەبێت کۆتایی بۆ ئەرمەن دابنرێت . بە هیچ جۆرێك گوێ مەدەنە تەمەن و پیاو و ئافرەت و ویژدان » (III)[٦٢] .

طەلعەت پاشا دەیزانی چیی مەبەستە و ئەوی دەشیکوت دەیکرد . وا لێرەدا وێنەی دوو بروسکەی تری دەهێنینەوە کە هەر بۆ حاکمی حەڵەبی ناردوون[٦٣] :

« زانیومانە گوا ژمارەیەك لە فەرمانبەران دراون بە دادگەی سەربازی بە تاوانی تاڵان و توند و تیژی لەگەڵ میللەتە ناسراوەکەدا (دیارە مەبەستی ئەرمەنە ـ ک. م) . ئەمە تەنانەت گەر بۆ رواڵەتیش بێت لەوانەیە ببێتە هۆی سارد کردنەوەی فەرمانبەرەکانی تر . لەبەر ئەوە فەرمان دەدەم رێگەی ئەو جۆرە موحاکەمانە نەدرێ » .

---

(٦٢) بڕوانە : « The Memories of Naim Bey. Turkish official documents relating to the deportations and massacres of Armenians, London, 1921, p. 64.

(٦٣) ئەو ئەرمەنانەی دوور دەخرانەوە لە رێگەی حەلەبەوە دەنێررانە سوریە و عیراق .

لە بڕۆسکەی دووەمیدا دەڵێت :

« ئەگەر کورتی بدرێتە ئەو سکاڵایانەی ئەو کەسانە (مەبەستی ئەرمەنە ـ ک. م.) لە بارەی هەمەجۆر کاری تایبەتی خۆیانەوە دەیدەن ئەوا نەك هەر ناردنیان بۆ بیابان دوادەکەوێ بەڵکو لەوانەشە ببێتە هۆی دروست بوونی زنجیرەیەك کرداری ئەوتۆ کە دوور نییە لە دوارۆژدا ببێتە هۆی پەیدا بوونی کێشەی سیاسی . دەبێ لەبەر رۆشنایی ئەمەدا فەرمانی پێویست بە فەرمانبەران بدرێت » (٦٤) .

شایانی باسە مەولان زادە رەفعەت کە یەکێك بووە لە گەورەکانی تورکە لاوەکان لە هەندێك لە یادداشتەکانی خۆیدا کە ساڵی ١٩٢٩ لە حەڵەب بە زمانی تورکی چاپی کردوون دانی بەم راستییانەدا ناوەو

---

(٦٤) دڕندەیی طەلعەت پاشا بەرامبەر بە ئەرمەن لە رادە بەدەر بوو . بە پێی وتارێکی « تایمس »ی لەندەنی (٢٩ی ئەیلوول ١٩١٥) طەلعەت پاشا شکاندنی ئەنوەر پاشای هاوەڵی لە قەفقاسدا بە هەل زانی بۆ لێدانی ئەرمەن کە دەیویست تۆڵەی ئەو شکاندنەیان بخاتە ئەستۆ . شایانی باسە طەلعەت پاشا و دوو هاوەڵەکەی تری ئەنوەر و جەمال پاشا کە بە سێ قۆڵی حوکمی وڵاتیان دەکرد بە هەمان چاو سەیری عەرەب و کوردیشیان دەکرد . دوای دۆڕاندنی شەڕ و ڕوخانی دەوڵەتی عوسمانی طەلعەت پاشا لە تورکیا رای کرد ، بەڵام تالێریان کە قوتابییەکی ئەرمەنی بوو خۆی بۆ دۆزینەوەی تەرخان کرد تا ڕۆژی ١٥ی مارتی ساڵی ١٩٢١ لە سەر یەکێك لە شەقامەکانی بەرلین دەستە و یەخە بەرەنگاری هات و بە کوشتنی تۆڵەی ئەرمەنی بێ تاوانی لێ سەندەوە .

بسی ئەوەی کردووە چۆن دوای کۆبونەوە و لێکۆڵینەوەی تایبەتی لە لایەن سەردارانی تورکە لاوەکانەوە بڕیاری لە ناو بردنی ئەرمەنی دراوە .

ئا لەم ڕوزبنەوە دەبێ سەیری کارەساتەکانی ئەرمەنی لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمدا بکرێ . بیاز و فەرمانی میری ڕوون و ئاشکرا بوو ، بە پێی ئەو فەرمانانە کاربەدەستان و لەشکر ئەوی « پێویست » بوو حیاتکرد . دیارە بێ بەشداری سەرەکی تۆپ و جبەخانەی لەشکر ملیون و نیویێك بەشەر هەر وا بە ئاسانی نەدەهاتنە کوشتن . هەر بۆ نمونە ئەمە دێنینەوە : لە سەرەتای مانگی تەموزی ساڵی ١٩٥١دا ٢٠ هەزار سەربازی پڕ چەك بە ١١ تۆپەوە لە ئەستەنبوڵەوە بەرەو شاری موش کەوتنە ڕێ . ڕۆژی ١٠ی هەر ئەو مانگە ئەو تۆپانە بۆ ماوەی چەند سەعاتێك بێ وچان گەڕەك و ناوچەی ئەرمەنەکانیان لەو شارەدا بۆمباباران کرد[٦٥] . هەندێك لە کاربەدەستان ، وەك موتەسەریفی موش ، بە ئاشکرا و بێ پێچ و پەنا شانازییان بەوەوە دەکرد کە چەند بە ڕەقی و توند و تیژی و بێ هیچ بەزەییەك لە کوشتارەکاندا بەشدار بوون[٦٦] .

دیسان ئەگەر هەر لەم ڕوزبنەوە سەیری مەسەلەکە بکەین ئەوا بە ئاسانی تێ دەگەین و بڕوا دەکەین کە بەشێك لە کوردە بەشدارەکانی

(٦٥) بڕوانە : « قەلاچۆی ئەرمەن لە ئیمپراتۆری عوسمانیدا » ، ل ٢٨٠ ـ ٢٨٢ . هەروەها بڕوانە ل ٢٥٥ .

(٦٦) هەمان سەرچاوە ، ل ٢٧٩ ، ٢٨٢ .

ئەو کوشتارانە بە زۆری کاربەدەستان پاڵیان بۆ ئەو کارە پێوە ناوە. لێرەدا دەتوانین گەلێك بەڵگە و نموونە لە سەرچاوەی زۆر جیاوازەوە بۆ رۆن کردنەوەی ئەم مەسەلەیە بهێنینەوە. راستە کوردی ساکار و هەژار هەبوون لە ناو برسێتی و لەبەر دواکەوتوویی خۆیان حەزیان دەکرد لە تالانی ئەرمەندا بەشدار بن، بەڵام کاربەدەستان بەوە رازی نەبوون، چونکە ئەوان کوشتنیان لەو جۆرە کوردانە دەویست ئینجا تالان. «ئێمە فەرمانمان دانی (بە کوردەکان ـ ك. م.) ئەرمەن لە ناو بەرن، کەچی خێراتر کەوتنە تالان وەك لە کوشتن» ـ ئەمە قسەی یەکێکە لە کاربەدەستە گەورەکانی شاری مووش لە کاتی کوشتاری یەکەمدا[67]. زۆر کوردی ساکار دەیانزانی کە ئەوان فەرمانی سوڵتانیان و میری جێ بەجێ ئەکەن و جار و بار ئەمەیان بە ئەرمەنەکان خۆیان رادەگەیاند. زۆر جاریش سوارەی حەمیدی یا هۆزەکانی سەر بە میری بێ یارمەتی تۆپ و لەشکر هیچیان پێ نەدەکرا. لە هەمووی خراپتر ئەوە بوو کە کاربەدەستان لە زۆر ناوچە حەبسە کوردەکانیان بەر دەدا کە چەتەو پیاوکوژیشیان تێدا بوو و کوشتن و تالانی ئەرمەنیان بۆ دەکردنە نرخی «ئازاد» کردنیان. ئەم کارە بێ رەوشتییە لە هەموو قۆناغەکانی کوشتاری ئەرمەندا رووی داوە[68]. وەك مامۆستا عەبدولعەزیز یاموڵکی باسی دەکا لە زۆر ناوچەی تریشەوە حەپسیان

---

(٦٧) هەمان سەرچاوە، ل ٨٨ ـ ٨٩، ١٢٦.

(٦٨) هەمان سەرچاوە، ل ١٢٢ ـ ١٢٣، ١٢٦، ١٨٤ ـ ١٨٥، ٢١٠، ٢٢٢، ٣٠٦، ٣٠٩، ٣٢١، ٤٨٨.

دەهێنا و دوای ئەوەی جل و بەرگی کوردییان پێ لەبەر دەکردن دەستە دەستە دەیانناردنە شاری وەك ئەرزرۆم و دیاربەکر[69] . لە کاتی کوشتاری یەکەمدا لە هەندێك ناوچە میری سەربازیەکی بە جلی کوردییەوە دەنارد[70] .

دوای ئەوەی حەبس و پیاو خراپ و سوارەی حەمیدی کۆدەکرانەوە ئینجا کاربەدەستان بە گەڕی دەکەوتنە هاندانیان و یارییان بە عەقڵ و هەستیان دەکرد و ئەوسا بەریان دەدانە گیانی ئەرمەن . زملەرەیەك لەو ئەرمەنانەی ئەمەیان بە چاوی خۆیان دیوە لە نامەیەکیاندا نوسیویانە دەڵێن : « بۆ ئەوەی هیچ نەبێت کەمێك بیانو بۆ کوشتارەکان بدۆزنەوە و هەر بەو رادەیەش خەڵکە زیاتر دژی ئەرمەن هان بدەن کاربەدەستان بەر وە لە کات و دوای کوشتارەکان گەلێك تاوانیان بۆ ئەرمەنەکان دروست دەکرد و ... لە هەمتوی زیاتر بە باخی جۆریان لە قەڵەم دەدان »[71] .

بەڵگەیەکی تری گرنگ کە کوشتاری ئەرمەن زۆر لەوە قوڵتر بۆ ئەنجامی هەستی کوێرانە و دواکەوتوویی کورد بێ ئەوەیە کە وا ئەڵمانە هاوپەیمانەکانی تورك دەستیان تێکەڵی مەسەلەکە بوو . ئەڵمانەکان ئەرمەنە هاوئاینە زۆرلێکراوەکانیان لەبەر خاتری عوسمانییە زۆردارە هاوپەیمانەکانیان خستە پشتگوێ . دیارە ئەڵمانەکان لەمەدا بەر لە

(٦٩) عەبدولعەزیز یامولکی ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٦٢ .
(٧٠) بڕوانە : « قەلاچۆی ئەرمەن لە ئیمپراتۆری عوسمانیدا » ، ل ٣٨ .
(٧١) هەمان سەرچاوە ، ل ١٢٦ .

هەمیو شتێك بەرژەوەندی خۆیان لێك دەدایەوە . دەیانزانی ئەرمەنەکان پشت بە ڕووسیا و بەریتانیای دوژمنی ئەڵمانیا زیاتر دەبەستن وەك لەوان و دەشیانزانی هەردوو لایان لەگەڵ فەرەنسەدا دەیانەوێ لە ڕێگەی مەسەلەی ئەرمەنەوە زیاتر دەست بخەنە کاری دەوڵەتی عوسمانییەوە کە لە ڕاستیدا ببووە نیمچە موستەعمەرەیەکی ئەڵمانیا .

بە پێی گەلێك سەرچاوە ئەڵمانەکان دەستیان لە کوشتارەکانی ساڵانی شەڕی یەکەمی ئەرمەندا هەبووە . « تایمس »ی لەندەنی لە هەمان ژمارەی پێشوودا کە باسمان کرد دەڵێ گوایە ژمارەیەك لە کۆنسوڵە ئەڵمانەکان دەستیان بووە لە هاندانی کاربەدەستە عوسمانییەکاندا دژی ئەرمەن و بە تایبەتی لەمەدا ناوی کۆنسوڵی ئەڵمانی لە حەلەب دێنێ . وا دیارە ئەفسەری ئەڵمانی لە هەندێك ناوچەدا ، وەك لە ئورفە ، لەگەڵ ئەو هێزانەی لەشکری عوسمانیدا بوون کە بێ بەزەییانە لە ئەرمەنیان داوە . لە هەندێك ناوچەی تر سەربازەکان وتوویانە گوایە فەرمانی سوڵتان و ئیمپراتۆری ئەڵمانیا جێبەجێ دەکەن . ئەرمەنەکان خۆیشیان لەو باوەڕەدا بوون کە ئەڵمانیا بە چاوی ناحەز سەیریان دەکات و دەستی لە ڕێکخستنی کوشتار و ئاوارەکردنیاندا هەیە[٧٧] .

---

(٧٧) هەمان سەرچاوە ، ل ٣١٦ ، ٣٢٥ ، ٣٤٠ ، ٣٩٥ . هەروەها بڕوانە : ڤاڵ النصیبن ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٣٩ ـ ٤٠ ؛ E. H. Keeling, Op. Cit., PP. 213-214.

شایانی باسە لە کاتی موحاکەمەی تالێریاندا لە بەردەمی یەکێك لە دادگاکانی بەرلین بە بۆنەی کوشتنی طەلعەت پاشاوە (بڕوانە پەراوێزی ٦٤) باسی دەوری ئەڵمانیاش لە کوشتارەکانی ئەرمەندا هاتە پێشەوە. دادگەی ناوبراو نەك هەر دانی بەوەدا نا کە تالێریان حەقی خۆی بۆ طەلعەت پاشای کوشت و لە سەر ئەو ئەساسە بەرەڵای کرد بەڵکو لە هەمان کاتدا ئەو راستیانەی خرانە بەر دەمی ئەو دادگەیە دەنگێکی گەورەیان لە رۆژنامەکانی ئەو سەردەمەی ئەڵمانیادا دایەوە و لە ئەنجامی ئەوەدا ئەو رۆژنامانە داوایان دەکرد رادەی بەرپرسی مەعنەوی ئیمپراتۆری ئەڵمانیاش لە کوشتارەکانی ئەرمەندا دەستنیشان بکرێ[٧٣].

هەر بەم بۆنەیەشەوە جێی خۆیەتی لێرەدا بە کورتی باسی هەڵوێستی رای گشتی جیهان و دەوڵەتە گەورەکان بەرامبەر کوشتارەکانی ئەرمەن بکەین. تا ئێستە چەند جارێك لە جێگەی خۆیدا باسی ئەوەمان کرد چۆن ئەرمەنەکان لە ژێر سایەی زوڵم و زۆری بێ ئەندازەی عوسمانیەکاندا ناچار بوون رۆژ بە رۆژ زیاتر پشت بە دەوڵەتە گەورەکان ببەستن و پەنایان بەرنە بەر[٧٤].

---

(٧٣) بڕوانە : ئەکادیمی ئارلێ ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٣٩٢ ـ ٣٩٣ .

(٧٤) یەکێك لە ئەرمەنە کۆنەکان بۆی گێڕامەوە چۆن هەمو هیوایەکیان هاتبووە سەر رەحمەتی رۆژئاواییەکان . دەیگوت ئەنانەت کاتێك پاپۆڕی یەکێك لە دەوڵەتە گەورەکان دەهاتە ناو بەندەرێکی عوسمانییەوە ئەرمەنەکان یەکسەر لە خۆشیانا پەلە دەچوون بۆ پێشوازی ئەو پاپۆڕە ، بەڵام زۆر جار کەشتیەوانەکان گاڵتەیان پێ دەکردن و ئاوی گەرمیان بە سەردا دەڕشتن .

بەڵام ئەم دەوڵەتانە بەر لە هەمو شتێك لە قوژبنی مەسڵەحەتی خۆیانەوە سەیری ئەرمەن و مەسەلەی نەتەوەیی ئەرمەنیان دەکرد . کەی بە پێویستیان بزانیایە پشتیان دەگرت و لە سەریان هەڵدەدایی ، کەلێك جاریش خۆیان لە ماستیدا کێل دەکرد یا لە ژێر فشاری رای گشتیدا بە ناو لە سەری دەهاتنە دەنگ .

بەم جۆرە تێ دەگەین بۆ لە کاتی کوشتارەکانی سەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیدا دەوڵەتە ئەورۆپاییەکان بە زۆر کەوتنە جوڵە . لە وڵاتێکی وەك فەرەنسەدا تەنها ژمارەیەك لە هەرە پێشکەوتنخوازە ناحەزەکانی دەوڵەت دەنگی ناڕەزایی خۆیان دەربڕی . بەڵام لە هەمان کاتدا زۆر کەس هەوڵیان دەدا تەفسیر بۆ وسکت بون و هەڵوەستی هەلپەرستی خۆیان بدۆزنەوە . باشترین وەسف بۆ ئەمە نوسەری گەورەی فەرەنسە ئەناتۆل فرانس داویتی کە دەڵێت : « دیارە لەبەر ئەوەی زوربەی خەڵك رۆی خۆیان لە لێ قەوماوان وەردەچەرخێنن ، زۆر کەس توانیبان ئەساس بۆ گوناهبارکردنی قوربانیەکان بدۆزنەوە .. » .

لە ساڵەکانی شەڕیشدا کاتێك ئەورۆپا و ئەمەریکا بە خەبەر هاتن کار لە کار ترازا بو ، راستیەکەی ئەو بە خەبەر هاتنەشیان زیاتر بۆ ئەوە بو هێرش بەرنە سەر ئەڵمانیای دوژمنیان . راستە ڕای گشتی لە ئەمەریکا و بە تایبەتی لە ئەورۆپا لە سەر ئەرمەن هەڵیان دایی ، بەڵام ئەو لە سەر هەڵدانە یەکجار لە خوێنی ملیۆن و نیوێك

بەعەری بێ تاوان و لە ئاوارە کردنی سەدان هەزار منداڵ و پیر و ێەرێژن کەمتر بێ ـ قەترەیەك پیاوەتی بێ لە دەریایەکی خوێندا !!(٧٥) .

• • •

لە بەر رۆشنایی ئەو راستییانەی تا ئیستە باسمان کردن و ئەو بەراورد و لێکۆڵینەوانەی پێشکەشمان کردن دەتوانین بە دڵنیاییەوە دیسان دووبارەی بکەینەوە کە وا مەسەلەی کوشتاری ئەرمەنی زۆر لەوە گەورەتر و قووڵتر بێ ئەنجامی هەستی کوێرانە و دواکەوتوویی کورد بێت . مێژوونوسی بەناوبانگ ئارنۆڵد توینبی لەم بارەیەوە قسەیەکی رەوای لۆرد جێمس برایسی هێناوەتەوە کە لە وتارێکی لە ئەنجومەنی لۆرداندا کاتی خۆی پێشکەشی کردووە و تێیدا وتویە : « ئەمە (واتە کوشتارەکان ـ ك. م.) ئەنجامی هەڵچوونی رقی موسـڵمانان دژی ئەرمەنە گاورەکان نەبو . هەموی بە تەواوەتی لەگەڵ ئیرادەی میریدا دەگونجا ، ئەنجامی هەستی ئاینیی کوێرانە نەبو ، بەڵکو ئەنجامی هۆی سیاسی بو : میری دەیویست خۆی لە دەست گەلە ناموسوڵمانەکان قوتار کات چونکە یەك بابەتی ئیمپراتۆرییەتیان دەشێواند و هونورێکیان پێك دەهێنا کە هەمیشە ئامادە نەبو

(٧٥) مامۆستا عەمەدی مەلا کەریم لەومدا بە هەڵەدا چووە کە دەڵێ خەباتی نەتەوەی ئەرمەن « لە هەمو ئازادی خوازانی گیتییەوە پشتیوانییەکی گەرمی (!!) لێ ئەکرا » (عەمەدی مەلا کەریم ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٦٣) .

سەر بۆ زۆرداری دانەوێنێ »[٧٦] .

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کە تەنها بەشێك لە میللەتی کورد ـ نەك میللەتی کورد خۆی ـ یەکێك بوون لە داردەستەکانی جێ بەجێ کردنی ئەم کارە رەشە[٧٧] ، لەگەڵ ئەوەشدا کوشتارەکان دەورێکی خراپیان لە ئاڵۆز کردنی پەیوەندی و رابەتی نێوان کورد و ئەرمەندا بینی و دوژمنی هەر دوو لایان لەمەدا قازانجی کرد و تەنانەت دوای تەواو بوونی کوشتارەکانیش ئاگری ئەو دوو بەرەکییەی هەر خۆش دەکرد . دەوڵەتە گەورەکانیش تا رادەیەکی هەست پێ کراو ئەمەیان بە دڵ بوو .

قووڵ بوونەوەی ئەم ناکۆکی و دووبەرەکییە زوو لە چەند رووداوێکدا رەنگی دایەوە . لە هەموو رووداوێك زیاتر سەرچاوە

---

(٧٦) بڕوانە : « قەلاچۆی ئەرمەن لە ئیمپراتۆری عوسمانیدا » ، ل ٢٩٥ .

(٧٧) لە چەند سەرچاوەیەکدا باسی ئەوە کراوە چۆن ژمارەیەك ئەفسەری عەرەب ساڵی ١٩١٢ بەڵگەیەکی گرنگیان دۆزیوەتەوە کە بریتی بووە لە نامەی یەکێك لە سەردارانی تورك لاوەکان بۆ ئەفسەرێ-کی گەورە کە ئەمەی تێدا بووە : « عەرەبەکان بدەنە بەر گوللەی دوژمن و هەوڵ بدەن خۆتانیان لە دەست رزگار بکەن چونکە لە ناو بردنیان کەلکی تێدایە . بەڵام ئاگاداری کوردەکان بکەن لەبەر ئەوەی بۆ وڵاتی ئەرمەن کارمان پێیان دەبێ » هەر ئەو سەرچاوانە دەڵێن کە وا زوربەی رۆژنامە عەرەبییەکانی ئەو سەردەمە ئەم نامەیان بڵاو کردۆتەوە (بڕوانە : « ثورة العرب . مقدماتها ، اسبابها ، نتائجها » ، بقلم احد اعضاء الجمعيات العربيه ، القاهرة ١٩١٦ ، ص ١٤٦ . هەروەها : « مؤتمر الشهداء » ، بيروت ، ص ٤٥ .

پێشڕەوی و پڕۆگراوایێکان سەرنجیان بۆ کاولکاری و کوشتاری شاری ڕەواندوز لە ساڵەکانی شەڕدا ڕاکێشاوە . ئەوە بوو کە هێزەکانی ڕوس لە سەرەتای مایسی ساڵی ١٩١٦دا لە ژێر سەرکردایەتی جەنەراڵ چێرنۆزوبەفدا بەرەو ڕەواندوز هاتن چوار فەوجی « فیداکار »ی ئەرمەن و نەستوریان لەگەڵدا بوو[٧٨]. ڕۆژی ١٣ی مایس ئەم هێزانە توانیان شاری ڕەواندوز بگرن . ئەرمەنە داخ لە دڵەکان ویستیانە تۆڵە بسێنن و بە بەر چاوی ڕوسەکانەوە کەوتنە گیانی دانیشتوانی ڕەوانـــدوز . بە پێی زۆر سەرچاوە لە کاتی ئەم کوشتارەدا دەوروبەری ٥ هەزار پیاو و ئافرەت و منداڵی کورد بوونە قوربانی و گوایە زوربەی هەرە زۆریان بە گوللە نەکوژراون ، بەڵکو فڕێی دراونەتە گەلی ڕەواندوزەوە ، لە نزیکەی دوو هەزار خانوبەرەی ناو شاریش تەنها ٢٠ ماڵی بە سەلامەتی دەرچوون[٧٩] .

---

(٧٨) بڕوانە : شکری محمود ندیم ، الجیش الروسي في حرب العراق ، الطبعة الثانیة ، بغداد ١٩٦٧ ، ص ١٨ ، ٤٤ ــ ٤٦ ، ٥١ ، ٦٣ .

(٧٩) بڕوانە : K. Mason, Op. Cit, pp. 331, 335; « League of Nations. Question of the frontier between Turkey and Iraq » p. 42 .

ئەم ژمارەیە لەوە دەکات زۆر بێت . نە مامۆستا ئەمین زەکی کە باسی زیانەکانی شەڕی یەکەمی کردووە و نە مامۆستا حسێن حوزنی موکریانی کە بۆ خۆی دوای شەڕی یەکەم لە ڕەواندوز ژیاوە و لە سەری نوسیوە ، باسی ژمارەیەکی وا گەورەیان نەکردووە . ئەوەی لە ناو کوردەواریدا باوە ئەوەتە کە گوایە زۆر ئافرەتی کورد لە ناو ناموسیان خۆیان لە گەلیەوە فڕێ داوەتە خوارێ . مامۆستا حسێن حوزنی باسی کاولکاری=

جگە لە رەواندوزیش ، هەر لە کاتی کوشتارەکان خۆیاندا ، زیانی کەم لە کورد نەکەوت . لە کاتی کوشتاری یەکەمدا تەنها لە یەك ناوچە نزیکەی سەد کورد لە ئەنجامی بەرهەڵستی پیاوانەی ئەرمەن لە زیانی خۆیان ، کوژران . لە ناوچەی دیاربەکریشدا لە موسڵمانەکان بە کوردەوە ١٩٥ کەس کوژران ، بەڵام لێرە نزیکەی حەفتایان بە دەستی خۆیان کوژران لە کاتی دابەش کردنی تالانیدا[٨٠] . ساڵی ١٨٩٧یش ئەرمەنە چەکدارەکان هێرشێکی گەورەیان بۆ سەر هۆزێکی کورد رێکخست و زیانی زۆر گەورەیان پێ گەیاند[٨١] . لە کاتی کوشتاری دووەمیشدا زیانی لەو جۆر و بابەتە لە کورد کەوت .

بەر لەوەی کۆتایی بەم باسە بهێنین زۆر گرنگ و پێویستە سەیری دیوی ئەودیوی مەسەلەکە بکەین ، ئەو دیوەی بە داخەوە بایەخی زۆری پێ نەدراوە هەرچەندە بۆ روون کردنەوەی ناتوازگی بە تەواوەتی و بۆ لایەنی دەوری کورد لە کوشتارەکانی ئەرمەندا دیار بکرێ . راستە و بۆ شاردنەوە و پێچ و پەنا باسی ئەوەمان کرد

= رەواندوزی کردووە ، بەڵام بە کرداری لە شکری روسی داومنە لەڵەم (حسین حزنی موکریانی ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١١٣) .

(٨٠) بڕوانە : « قەلاچۆی ئەرمەن لە ئیمپراتۆری عوسمانیدا » ، ل ٣١ ، ١٢٠ و هی تر .

(٨١) بڕوانە : البروفیسور پول أمیل ، تاریخ أرمینیا ، ترجمة شکري علاوي ، بیروت ، ص ٤٩ .

چۆن ئەو کوشتارانە پۆن لە لایەنەی رەشی هەندێك دەستە و دایەرەی کورد ، بەڵام لە هەمان کاتیشدا لایەنەی پۆ شانازی کەمیان بۆ کورد تیا نی‌یە .

چ لە کوشتاری یەکەم و چ لە کوشتاری دووەمدا زوربەی هەرە زۆری کورد بێ لایەن وەستان . هۆیەکی گەورەی ئەم بێ لایەنی‌یە لە هەژەشە و گوژەشەی بێ وچانی کاربەدەستانەوە هاتبوو کە بە هەر چوار لادا بڵاویان دەکردەوە چۆن توندترین سزا چاوەڕوانی ئەو کەسانە دەکات کە کەمترین یاریدە پێشکەش بە ئەرمەنە لێ قەوماوەکان دەکەن . لە رۆژانی کوشتاری دووەمدا (واتە لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا) میری بە زۆر ناوچەدا بڵاوی دەکردەوە کە « هەر کەسێك بوێری منداڵ ، ئافرەت یا کچە ئەرمەنی لە ماڵی خۆیدا بشارێتەوە و لای بدۆزرێتەوە ئەو کەسە بە ئەرمەنی دادەنرێ و لە پای ئەوە سەری دادەنێ » . لە گەلێك شوێن لای هەر کوردێك ئەرمەنێك بدۆزرایەتەوە خێرا جاندرمە دەهاتن و هەر ئەو کوردەیان ناچار دەکرد بە دەستی خۆی بیکوژێ[٨٢] .

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا خەڵکی زۆر ناوچە ناڕەزایی خۆیانیان بەرامبەر بە کوشتارەکانی ئەرمەن دەردەبڕی ، لە گەلێك ناوچەش دەستی یارمەتی رایانەیان بۆ ئەرمەنە لێقەوماوەکان درێژ دەکرد ، بە

(٨٢) بڕوانە : « قەلاچۆی ئەرمەن لە ئیمپراتۆری عوسمانیدا » ، ل ٢٥٣ ، ٢٠٩ .

سەدان و بە هەزارانیان لە مردن و برسێتی تێ رزگار دەکردن . ئەکادیمی کەردلێفسکی لەم بارەیەوە نوسیویە دەڵێ :

« لە هەمو شوێنێك لە ناو کوردا ئەرمەنەکان هاوڕێیان هەبو کە لە کاتی تەنگانەدا لە دەست تورك رزگاریان دەکردن . ئەمە لە کاتی کوشتارەکانی ئەرمەنی کۆتایی سەدەی نۆزدەدا وابو ، ئێستەش (واتە لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمدا ـ ك. م.) هەر وایە ... زۆر جار کوردی وایان بیشان دەدام کە ئەرمەنیان لە مردن رزگار کردبو »(٨٣) .

بەڵگە و نمونە بۆ ئەم قسەیە زۆرە و دیارە هەر ئەوەش وای لە کوردێکی وەك مامۆستا عەبدولعەزیز یامولکی کردووە بڵێ : « گەر ئەرمەنییەك لە ئەنادۆڵدا مابێت ئەوانەن کە لە شمشێری تورك رزگاریان بووە ، لەمانەش بێ گەورە کردن سێ لە چواریان بە هۆی یارمەتی کوردەوە رزگار بون »(٨٤) . جا با لێرەدا چەند نمونەیەك بۆ ئەم مەسەلە گرنگەش بخەینە بەر چاو .

لە کاتی کوشتاری ئورفەدا (دوا دوو رۆژی ساڵی ١٨٩٤) نزیکەی ٢٫٥٠٠ کەس ، کە زوربەیان منداڵ و ئافرەت بون ، پەنایان

---

(٨٣) ف. ا. کەردلێفسکی ، کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی سێیەم ، ل ١٢٢ .
هەر هەمان نوسەر باسی ئەوەش دەکات چۆن ئەرمەنەکان لە زۆر ناوچەدا کە لەشکری روسیان تێ هاتبو یارمەتی کوردیان داوە و رێگەی لای روسیان نیشان داون (هەمان سەرچاوە ، ل ١٢٣) .
(٨٤) عەبدولعەزیز یامولکی ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٦٢ .

برده بەر کڵێسەی ئەرمەنەکان ، بەڵام زۆری نەخایاند نەوت کرا بە کڵێسەکەدا و ئاگری تێ بەردرا . لەمانە تەنها پەنجا کەسێکیان لێ رزگار بۆ ئەویش بە هۆی یاریدەی مستەفا ئاغای رەجەب و حەیدەر و خەلیل رەجەبەوە . جگە لەوە ئەم سێ کەسە هەمۆ ئەرمەنەکانی گەڕەکی خۆیان و گەلێکی تریان لە مردن رزگار کردووە[٨٥].

لە کتێبێکی رۆسیدا کە ساڵی ١٨٩٧ لە مۆسکۆ بە ناوی « یاریدەی رایانە بۆ لێقەوماوە ئەرمەنەکانی تورکیا »وە چاپ کراوە بە تایبەتی سەرنج بۆ چاکە و پیاوەتی کورد لەگەڵ ئەرمەندا راکێشراوە . کتێبی ناوبراو دەڵێت : « گەلێك بەگی کوردی وا بووە کە زۆر ئەرمەنیان رزگار کردووە . مەحمود زادە بەیتوڵلا بەگ کە بە مرۆڤایەتی و پیاوەتی ناسرابۆ ، هەمۆ ناوچەی مۆکسی لە کوشتار ڕوتار کرد ... لە کاتی کوشتارەکەدا لە ناوچەکەی خۆی نەبۆ ، بەڵام لەبەر ئەوەی دەیزانی پیاوخراپانی کورد نەبۆنی ئەو بە هەل دەزانن و دەکەونە گیانی ئەرمەنەکان بە پەلە لە وان گەڕایەوە و ٤٠٠ کوردی ئازای کۆکردەوە و ئەو عەشیرەتە کوردانەی (مەبەست سوارەی حەمیدییەیە - ك. م) راو نا کە بەرەو ناوچەی مۆکس بۆ کوشتار دەچۆن . هەر ئەم بەگە ، جگە لە گەلێك یاریدەی ترکە پێشکەشی ئەرمەنی کردوۆن ، ساڵی رابوردو (واتە ساڵی ١٨٩٥ - ك. م.) ٣٠٠ لیرە باربوی بە ئەرمەنەکان دا »[٨٦] .

---

(٨٥) بڕوانە : « تەلاچۆی ئەرمەن لە ئیمپراتۆری عوسمانیدا » ، ل ١٠٠ - ١٠١ .

(٨٦) لە هەمان سەرچاوە وەرگیراوە ، ل ١٠٥ - ١٠٦ .

لە زۆر ناوچـــە کوردەکان یارمەتی ئەرمەنەکانیـان دەدا کە رابکەن و خۆیان بشارنەوە. لە شوێنی تر کار بەوەوە نەوەستا، زۆر کورد بە چـەکەوە دایانە پاڵ ئەرمەنەکان و کەوتنـــە بەرهەڵستی پیاوەکانی میری بە نیازی دانانی رادەیەك بۆ کوشتاری ئەرمەن. کوردی دەرسیم لەمەدا لە هەموان پیاوانەتر هاتنە دەسـت. ئەوان هەر بەر لە دەست پێ کردنی کوشتارەکان چەند جارێك شان بە شانی ئەرمەن پێکەوە راپەڕیون، لە کاتی هـــەمو قۆناغەکانی ئەو کوشتارانەشدا لە هیچ یارمەتیەکی پێویست درێغییان نەدەکرد و لە بەستنی پەیوەندی لەگەڵ سەردارانی ئەرمەندا سـڵیان نەدەکردەوە. تەنانەت لە ئەنجامی ئەو جۆرە پەیوەندییەدا بـۆ ئەفسـەرێـکی کورد بە ناوی مستەفا وەفاوە لەگەڵ هێزەکانی زێر دەستیدا دژی عوسمانیێکان دایە پاڵ رۆسەکان[٨٧]. هەر بەو جۆرەش کوردی دەرسیم داڵدەی پتر لە ٥ هەزار ئەرمەنی ئاوارەیان دا و لە دەست کوشتن رزگاریان کردن. ئەرمەنەکان خۆیشیان زۆر جار دانیان بە هەڵوێستی پیاوانە و چاکەی کوردی دەرسیمدا ناوە[٨٨].

کوردە یەزیدیێکانیش کە بۆ خۆیان کەمتریان لە ئەرمەن بە دەست زوڵم و زۆری عوسمـــانیێکانەوە نەدیبوو بە هەستەوە پشتی ئەرمەنەکانیـان گرت و بە پێی توانا یارمەتیان پێشکەش کردن. بە

(٨٧) بڕوانە: Nuri Dersimi, Kürdistan tarihinde Dersim, S. 112 - 114 .

(٨٨) بڕوانە: م س. لازەرێف، سەرچاوەی ناوبراو، ل ٥٧، ٦٨، ٣١٥.

وێنە لە سەکانی کوشتارەکانی شەڕی یەکەمدا بە صەدان ئەرمەن لە ڕێگەی دێرەزۆرەوە پەنایان بردە بەر کوردە یەزیدییەکان کە پیاوانە دڵسۆزیان دان و لەگەڵ ئەو هەموو زەحمەتەی خرایە سەریان تەسلیمیان نەکردنەوە[89] .

جگە لەوە لەشکری ڕووس بهاتبایەتە هەر ناوچەیەکی ئەرمینیا یا کوردستان ژمارەیەکی زۆر لە پەنابەرانی ئەرمەنیان لای کوردەکان دەبینی . لە نامەیەکی تایبەتیدا ئەرمەنەکانی گوندی خانسۆر باسی ئەوەیان کردووە چۆن کوردەکانی هۆزی محەمەد ئاغا بە چەکەوە بەرەنگاری سەرباز و جاندرمەکانی میری هاتون و ڕێگەیان نەداون ئەرمەنەکان بکوژنەوە . هەر لەو نامەیەدا نوسراوە « خۆیان (واتە کوردەکانی هۆزی محەمەد ئاغا ـ ك. م.) لەگەڵ ئەوەشدا کە بە دەست برسێتییەوە دەیانناڵاند ، دوا پارچە نانیان لەگەڵ ئەرمەنەکاندا دەکرد بە دوو بەشەوە و کەلوپەلی خۆیان بۆ دەفرۆشتن »[90] .

دوای تەواو بوونی شەڕیش لە زۆر ناوچەی کوردستان پەنابەری ئەرمەن دۆزراوەتەوە . هەر دوای بەستنی هودنەی « مۆدرۆس » بە ماوەیەکی کەم چەند نوێنەرێکی کورد چوونەتە لای ئینگلیزەکان لە حەلەب و نامەیەکی تایبەتییان بۆ بردون لە بارەی ئەو ئەرمەنانەوە کە دالدەیان

(٨٩) بڕوانە : Harry Charles Luke, Mosul and its Minorities, London, 1925, P. 129.

(٩٠) بڕوانە : م . س . لازەرێف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٣١٥ .

دابڕن . لەو نامەیەدا دەڵێن : « لە گوند و خێوەتەکانماندا ٦٥٠ ئەرمەنی هەن زۆربەیان ئافرەت و منداڵن . هاوڕێکانی دراوسێمان پتر لە ٣٨٠٠ کەسیان لایە ... ئێمە بۆ ماوەی چوار ساڵ ئەمانەمان ژیاندووە و حەز ناکەین ئەو نانەی پێمان داون بە فیڕۆ بڕوات ... هەروەها ئاگاداریشین کە ٦٨٠٠ ئەرمەنی تر لە ناو خێوەتی هۆزە دۆستەکانماندا هەن کە لە ڕۆژهەڵاتن و زۆر لێمانەوە دوورن ، بۆیەکا پەیوەندی کردن پێیانەوە زەحمەتە »[٩١] . هەر لەو نامەیەدا ئەوکوردانە ئامادەیی تەواوی خۆیان نیشان داوە بۆ هەموو جۆرە یاریدەیەکی پێویست بۆ دۆزینەوە و کۆکردنەوەی ئەرمەنە ئاوارەکان . بە سەدان ئەرمەنی لەو جۆرە ، ناوچەکانی کوردستانی عیراق و ئێرانیان کردبووە پەناگە و بە باشی ژیان و دوارۆژی خۆیان تیا مسۆگەر کردبو .

شایانی باسە جگە لە کورد گەلانی تری ناوچەکە هەر یەکەیان بە پێی زرۆف و توانا یاریدەی ئەرمەنیان داوە لە چەند بەڵگەیەکدا لەم بارەیەوە ناوی چەرکەس هاتووە . هەروەها زۆر تورکی واش هەبوون یاریدەی برایانەی ئەرمەنەکانیان دەدا . تەنانەت کاربەدەستی واش هەڵدەکەوت کە بە ئاشکرا فەرمانەکانی میرییان لە بارەی قەلاچۆ کردنی ئەرمەنەوە جێ بەجێ نەدەکرد یا فێڵیان دەدۆزیەوە بۆ ڕزگار کردنی بەشێکیان . لە هەندێک ناوچەش فەرمانبەر و هۆزی عەرەب یاریدەی هەمەجۆریان پێشکەش بە ئەرمەنە لێقەوماوەکان دەکرد .

---

(٩١) بڕوانە : E. H. Keeling, Op. Cit., P. 209.

ـقـ جاریش چ کورد و چ ئـەوانی تر لەســـەر رزگـار کردنی ئەرمەنەکان یا یارمەتی دانیان تووشی سزای قورس دەهاتن ؛ خۆ بە هەر کوردێك بزانرایە کە لایەنگری نزیك کەوتنەوە و یەکگرتنی کورد و ئەرمەنە ئەوا بێ سێ و دوو سەرەونگوم دەکرا و هۆز و پیـاوەکانی تووشی سەرگەردانی دەهاتن[٩٢] .

ئەم جـــۆرە یارمەتە و هاریکارییانە جگە لەوەی لایەنێ پڕ شانازی دەوری دیاری خۆیشیان لە نزیك کەوتنەوەی دوازۆزی کورد و ئەرمەندا بینی کە لەگەڵ تەواو بوونی شەڕی یەکەمی جیهاندا سەرەتای دەرکەوت ، بە تایبەتی لەو رێككەوتننامەیەدا کە لە نێوان بۆغـــوز نۆبار پاشای نوێنەری ئەرمەن و شەریف پاشای نوێنەری کوردا لـە کۆنگرەی ئاشتی مۆر کرا . گارشاك سافراستیان قسەیەکی جوان و بەجێی لە بارەی ئەم رێككەوتننامەیەوە بۆ هاتووە شـایانی ئەوەیە کۆتایی ئەم بەشەی پێ بهێنین . سافراستیان دەڵێت :

« پیاوە دیپلۆماسی و شارەزاکان و دواییـش رۆژنامەنووسە ئەورووپاییەیە جیاوازەکان سەریان لەم رێككەوتنەی ئەرمـەن و کورد سوڕما چونـکە بۆ ماوەی نیو سەدە وایان دادەنا و

(٩٢) بڕوانە : ك. ا. استارجیان ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٣١٠ ــ ٣١٦ ؛ فائز النصین ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٤٠ ، ٤٣ ؛ « قەلاچۆی ئەرمەن لە ئیمپراتۆری عوسمانیدا » ، ل ١٧٦ــ ١٧٧ ، ٤٤٨ و هی تر .

وایان ئیدیعا دەکرد گوایە ئەم دۆ گەلە دراوسێیە «دوژمنی باوەکوشتەی یەکن» و «هەرگیز پێکەوە کار ناکەن»[٩٣] .

• • •

(٩٣) A. Safrastian, Op. Cit., p. 77

بەشی شەشەم

دوازۆزی کورد

لە پلانی دەوڵەتە گەورەکاندا

وەك لە سەرەتادا باسمان کرد هۆی هەرە گەورەی شەڕی یەکەمی جیهان تەماعی دەوڵەتە گەورەکان بوو بۆ دابەش کردنەوەی جیهان. سەرتاپای ئەو دەوڵەتانەش چاویان بڕیبووە خاکی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و بە پەرۆشەوە چاوەڕوانی میراتەکەی بوون. تەنانەت ئەڵمانیای هاوپەیمانی تورکیا خۆیشی کەمتر لە دەوڵەتەکانی تر بۆ ئەو میراتە بە پەرۆش نەبوو. لەبەر ئەوە دەوڵەتە گەورەکان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمدا بە تاك و بە کۆمەڵ خەریکی پلان دانان و پیلان گێڕان بوون بۆ جێبەجێ کردنی ئەو مەبەستانەیان کە بوونە هۆی شەڕ. دیارە کوردستانیش وەك بەشێك لە دەوڵەتی عوسمانی جێگەیەکی دیاری لەو پلانانەدا هەبوو.

ئەڵمانیا بە تەنها بە تەمای هەموو خاکی دەوڵەتی عوسمانی بوو. دوژمنەکانی کە لە بەرەیەکدا کۆبووبوونەوە هەر یەکەیان پلانی خۆی هەبوو کە دیارە لەگەڵ بەرژەوەندییە تایبەتییەکانی هەر یەکیاندا بە جۆرێکی جیاواز دەگونجا. بەریتانیا ویلایەتی موسڵی دەویست،

بەڵام لە دراوسێیەتی ڕۆسیا دەژیا . ڕۆسیاش پێیوابیایە هەمو کوردستانی ناو دەوڵەتی عوسمانی بۆ خۆی دەویست . هەرچی فەرەنسەش بوو جگە لە سوریا چاوی بڕیبووە ویلایەتی موسڵیش . ئەمە دیارە ناکۆکییەکی شاراوەی توندی لە نێوان دەوڵەتە هاوپەیمانەکاندا دروست کردبوو کە بە لایانەوە پێویست و مەبەست بوو چارەسەرێکی بکرێ . لێرەوە تێ دەگەین بۆچی پیاوە دیپلۆماسییەکانی بەریتانیا و ڕۆسیا و فەرەنسە لە ساڵەکانی شەڕدا لە هێزە شەڕکەرەکانیان کەمتر خەریک نەبوون . هەر زوش لە سەرەتای شەڕدا ناکۆکی نێوان ئەو دەوڵەتانە لەسەر ئەستەنبوڵ و ڕێگە گاوێکانی نێوان دەریای ڕەش و دەریای سپی ناوەڕاست ، گەیشتە ڕادەیەک پێویستی دەکرد زوو بە زوو چارەیەکی بۆ بدۆزرێتەوە . ئەمە ڕێگەی بۆ چارەسەر کردنی کێشە و ناکۆکییەکانی تری نێوانیان خۆش کرد .

پاش گفتوگۆیەکی زۆر و بێنە و بەرەیەکی زیاتر دەوڵەتە هاوپەیمانەکان بە شێوەیەکی نهێنی لە سەر دابەش کردنی ناوچەکانی ئاسیای ئیمپراتۆری عوسمانی ڕێککەوتن . دیارە ئەو ڕێککەوتنە نەک هەر بێ ئاگاداری تەواوی گەلانی ئەو ناوچانە بوو ، بەڵکو لە سەر حسابی دوارۆژیشیان بوو .

ڕێککەوتنی نوێی دەوڵەتە هاوپەیمانەکان کە لە مێژوودا بە پەیمانی « سایکس - پیکۆ »[1] ناسراوە بە چەند قۆناغێک تەواو بوو ،

---

(١) « سایکس - پیکۆ » لە نازناوی مارک سایکسی ئینگلیز و جۆرج=

ئەوەش بۆ خۆی ئاڵۆزیی مەسەلەکەو قوڵیی تەمامی لایەنە بەشدارەکان پیشان دەدات . رۆژی ٩ی مارتی ساڵی ١٩١٦ گفتوگۆ لە نێوان بریتانیا و فەرەنسەدا دەستی پێ کرد . نوێنەری یەکەمیان مـــارك سایکس و نوێنەری دووەمیان جۆرج پیکۆ بو . هەمو ئەنجامەکانی گفتوگۆی ئەم دوو لایەنە دوایی خرانە بەر دەمی رۆسیا .

کوردستانـــ ، هــەر وەك وتمان ، جێـگەیەکی دیاری لەو گفتوگۆیانەدا هەبو کە ئەوەش بۆ خۆی نیشانەدەرێکی گەورەیـە بۆ بایەخ پێدان و تەمامی دەوڵەتە گەورەکان لەو بەشــەی دەوڵـەتی عوسمانیدا . لە نامەیەکی نهێنیی سازانۆفی وەزیری هەندەرانی رۆسیادا کە لە نیسانی ١٩١٦دا ناردویە بۆ باڵیۆزی فەرەنسە لە پیترۆگراد ، بەم جۆرە باسی دواڕۆژی کوردستان کراوە :

« ... ١ـ رۆســـیا ناوچەی ئەرزرۆم و تەرابزون و وان و بەدلیس تا ئەو شوێنەی دوایی لە رۆژئاوای تەرابزوندا لە سەر رۆخی دەریای رەش دیار دەکرێت ، دەبێ بـۆ خــۆی و ٢ـ دەبێت ناوچەی کوردستان لە باشوری وان و بەدلیسدا ، لە نێوان موش و سعرد و رۆباری دیجلەو جەزیرەی ئیبن

= پیکۆی فەرەنسەییەوە داناشراوە . مارك ســایکس و جۆرج پیکۆ زۆر شارەزای گەلان و وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بون . یەکەمیان لە نزیکەوە کوردی دەناسی و پەیوەندیی لەگەڵ زۆر سەرەك هۆزی کوردا هەبو و زۆر ناوچەی کوردستان گەڕا بو (بڕوانە ل ١٨ ـ ١٩) . مارك ســایکس لەو بڕوایەدا بو کە کورد و ئەرمەن دەتوانن پێـکەوە بژین و هاریکاری بکەن .

عوسەر و خەتی ئەو لوتکە شاخانەی بە سەر هەمادیەدا دەڕوانن لەگەڵ مەڕگەوەردا بۆ ڕوسیا بەجێ بهێڵرێ . ئەویش (واتە ڕوسیا ـ ك. م.) بەرامبەر بەوە دان بۆ فەرەنسە دەنێ بەو ناوچانەدا کە کەوتونەتە نێوان ئالەداخ و قەیسەری و … خەربوتەوە »[2] .

ڕوسیا زۆر بە توندی دژی ئەوە وەستا هیچ بەشێك لە کوردستان (بە تایبەتی کوردستانی تورکیا) بدرێت بە فەرەنسە . لە ڕاستیشدا دوای بینە و بەرە و ڕازی کردن و مساوەمەیەکی زۆر ڕوسیا قایل بو پەیمانی « سایکس ـ پیکو » مۆر بکات . ڕۆژی ٢٦ی نیسانی ١٩١٦ فەرەنسە و ڕوسیا ڕێککەوتنێکی تایبەتیان لە بارەی دابەش کردنی ناوچە ئاسیاییەکانی ئیمپراتۆرێتی عوسمانیەوە مۆر کرد . پاش ماوەیەکی کەم بەریتانیاش ڕەزامەندیی خۆی بەرامبەر بەو ڕێککەوتنەی هاوپەیمانەکانی پیشان دا . لە ڕۆژانی ٩ و ١٦ی مایسی هەمان ساڵدا ڕێککەوتنێکی تری لەو جۆرە لە نێوان بەریتانیا و فەرەنسەشدا مۆر کرا و بەم جۆرە پەیمانی نهێنی « سایکس ـ پیکۆ » لە دایك بو[3] .

بە پێی پەیمانی « سایکس ـ پیکۆ » هەمو کوردستانی تورکیای ئیمزۆ بۆ ڕوسیا دانرا . هەرچی ویلایەتی مۆسڵیشە بەر فەرەنسە کەوت . بەڵام دیارە لەو بەریتانیایەی لە زووەوە چاوی بڕیبووە

---

(٢) بڕوانە : کلیوچنیکۆف و ئەندرییەی سەبانین ، سەرچاوەی ناوبراو ، بەرگی دووەم ، ل ٣٨ ـ ٣٩ .

(٣) بەشی هەرە زۆری پەیمانی « سایکس ـ پیکۆ » بۆ مەسەلەی دابەش کردنی وڵاتە عەرەبەکانی ناو دەوڵەتی عوسمانی تەرخان کرابو .

ویلایەتی مووسڵ و بە هەموو جۆر جێ پێی خۆی تیا قایم دەکرد ، هەر وا بە ئاسانی دەستی لەو ناوچە گرنگە هەڵنەگرت . وەك وتمان بەریتانیا نەیدەویست لە وڵاتە ژێردەستەکانیدا دراوسێی ڕووسیا بێت ، بەڵام لە هەمان کاتیشدا سوور بوو لە سەر پاراستنی تەواوی سەرتاپای بەرژەوەندەکانی لەو ناوچە دەوڵەمەندەدا . بەریتانیا دەیەویست هەموو کانە نەوتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و ڕێگەی گواستنەوەی لە دەست خۆیدا بێ و هەر لەبەر ئەوە هەوڵی دەدا تەنانەت بەشێك لە کوردستانی ئێرانیش بگرێتە دەست خۆی چونکە ئەو بەشەی کوردستانی ئێران لەو ڕووەوە بایەخێکی تایبەتی هەبوو . بەریتانیا ئەم مەسەلەیەی هێند بە لاوە گرنگ بوو ئامادە بوو لە پێناویدا هیچ گوێ نەداتە تێکەڵ نەبوونی ئێران لە شەڕدا . کەواتە دەست هەڵگرتن لە کوردستانی عیراق بە هیچ جۆرێك بە بیری ئینگلیزەکاندا نەدەهات . ئەوەندە بوو دەیانویست مەبەستی خۆیان بە دەستی فەرەنسە جێ بەجێ بکەن . دوای تەواو بوونی شەڕ ئینگلیزەکان چەند جارێك ئەمەیان بە ئاشکرا دەربڕیبوو[٤] .

(٤) لە دوا کۆبوونەوەی کۆنفرانسی ئەستەنبوڵدا کە بۆ کێشەی مووسڵ تەرخان کرابوو نوێنەری تورکیا باسی ئەوەی کرد چۆن بەریتانیا بەوەی « دژی جیابوونەوەی مووسڵ لە عیراق دەوەستێ ، خۆی لە پەیمانی « سایکس ـ پیکۆ » دوور دەخاتەوە کە مووسڵی داوە بە فەرەنسە » . لە وەڵامدا پێرسی کۆکسی نوێنەری ئینگلیز بێ پێچ و پەنا وتی : « ئەو پەیمانە لە نێوان بەریتانیا و فەرەنسەدا کاتێك مۆر کرا کە ڕووسیا هاوپەیمانیان بوو و بەریتانیا نەیدەویست ببێتە دراوسێی ڕووسیا » .

بەریتانیا هەمو بەرژەوەنـدە ئابوریـیەکانی خۆی لە ویـلایەتی مۆسڵدا مسۆگەرکرد. دوای مۆر کردنی پەیمانی « سایکس ـ پیکۆ » و هەر لە کاتی گفتوگۆی ئەویشدا سـێر ئەدوارد گرێیەی وەزیری هەندەرانی بەریتانیا چەند جارێك بۆ ئەو باسە بە نامە پەیوەنـدی لەگەڵ پۆل کامبۆنی باڵیۆزی فەرەنسەدا کرد. لە ئەنجامدا فەرەنسـە دانی نا بە هەمو « ماف »ەکانی بەریتانیادا لە ویلایەتی مۆسڵدا[5]، کە دیارە لە سەرو هەموشیانەوە نەوت بو. پ. کامبۆن بێ پێچ و پەنا و هەر زۆ بـڵاوی کردەوە کە وا « فەرەنسە ئامادەیە دانی بە هەمـو ئیمتیازەکانی پێش شەڕی بەریتانیا (لە مۆسـڵدا ـ ك. م.) بنێ »[6].

بەم جۆرە دەوڵەتە گەورەکان لە پەیمانی « سایکس ـ پیکۆ » و ئەو بەڵگانەدا کە پەیوەندییان پێوەی هەبـو بە ئارەزوی خویان کەوتبونە یاری کردن بە دوارۆژی میللەتی کورد وەك هی عەرەب و ئەرمەنی .

بەڵام سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر لە رۆسـیادا کارێکی گەورەی کردە سەر پلانە نهێنیـیەکانی دەوڵەتە گەورەکان لە ساڵەکانی

(٥) بڕوانە : کلیوچنیکەف و ئەندرییەی سـەبانین ، سـەرچاوەی ناوبراو ، بەرگی دووەم ، ل ٤٢ .

(٦) بڕوانە :

К.Гофман, Нефтяня политика и англо-саксонский империализм, Москва, 1930.

ك. گۆفمن ، سیاسەتی نەوت و ئیمپریالیزمی ئەنگلۆ ـ سەکسۆنی ، مۆسکۆ ١٩٣٠ ، ل ٨١ .

عەزدا . بەر لە هەمو شتێك ڕوسیای سۆڤیێتی لەو پلانانە کشایەوە و دەستی لە هەمو پەیمانە نهێنی و ئاشکراکانی چارەکانی ڕوسیا هەڵگرت . لە هەمان کاتدا هێزەکانی خۆی لە مەیدانەکانی شەر گێڕایەوە و هەر موزینێکی تێی چوبون بەجێیان هێشت . ئەمانە بونە هۆی ڕودانی ئاڵوگۆڕێکی گەورە لە تەرازوی هێزدا . بەریتانیا مەترسی کۆنی دراوسێیەتی ڕوسیای نەما ، بەڵکو بە پێچەوانەوە دەیەویست خۆی بگەیێنێتە نزیکترین ناوچە لە سنورەکانی دەسکیەتی سۆڤیەتەوە . دیارە هەر بەو جۆرەش بایەخی کوردستان لە لای ئینگلیزەکان زیادی کرد . ئەوە بو ، وەك لە شوێنی خۆیدا باسمان کرد ، هێزە شەڕکەرەکانی ئینگلیز لە باشوری عیراقەوە کوتوپڕ کەوتنە خۆ و هەوڵیان دەدا بەر لە تەواو بونی شەڕ بستێك زیاتر لە خاکی کوردستان داگیر بکەن[٧] . شان بە شانی ئەوە دەستەیەکیش لە پیاوە هەرە چالاکەکانی خۆیان ناردە کوردستان و ئەرمینیا .

دیارە ئەم ئاڵوگۆڕە کارێکی گەورەی کردە سەر پلانی دەوڵەتە گەورەکان (بە تایبەتی فەرەنسە و بەریتانیا) بە نیسبەت دوارۆژی ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە . ئەوەبو لە کاتی یەکەی ساڵی ١٩١٨دا کلیمەنسۆی سەرەك وەزیرانی فەرەنسە لە لەندەن داوای لە لوید جۆرجی سەرەك وەزیرانی بەریتانیا کرد کە بە جوتە دیسان دان بە پەیمانی « سایکس - پیکۆ » دا بنێنەوە ، بەڵام لوید جۆرج

(٧) بڕوانە : بەشی سێیەم ، ل ٦٧ - ٦٩ .

هەمو تەقەلای کلیمەنسۆی خستە پشتگوێ و جێبەجێ کردنی ئەو داوایەی بەست بە چەند ئاڵوگۆڕێکی گەورەوە لە بەندەکانی ئەو پەیمانەدا کە بۆ ویلایەتی مۆسڵ و فەلەستین تەرخان کرابون. سەرەک وەزیرانی فەرەنسە ناچار بو واز لە ویلایەتی موسڵ بهێنێت بۆ بەریتانیا و ئینگلیزەکانیش بەرامبەر بەوە بڕیاریان دا بەشێک لە نەوتی موسڵ بدەن بە فەرەنسە. شایانی باسە هەر زۆ کلیمانسۆ دانی بەوەدا نا کە هەڵەیەکی گەورەی کرد دەست بەرداری ویلایەتی موسڵ بو بۆ بەریتانیا[٨]، بەڵام تازە کار لە کار ترازابو و هەر دەشبو وا بێت چونکە بەریتانیا سور بو لە سەر داگیر کردنی ئەو ناوچانە کە دەیویست لەگەڵ هیندستاندا بیانکاتە بڕبڕەی ئەو ئیمپراتۆریە فراوانەی بەر لە شەڕ و لە ساڵەکانی شەڕدا پلانی هەزار سەرەی بۆ دامەزراندنی داڕشتبو.

ئەم جۆرە پلانانەی دەوڵەتە گەورەکان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا دایاننا تا رادەیەکی زۆر کاریان کردە سەر دوارۆژی گەلانی ناو ئیمپراتۆریی عوسمانی کە کوردیش یەکێکیان بو. وەک دوکتۆر لازەرێف دەڵێت پەیمانی «سایکس ـ پیکۆ» و پلانەکانی تری دەوڵەتە گەورەکان کارێکی زۆریان کردە سەر «... پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی ـ ئابوری و سیاسی و رۆناکبیری کورد»[٩]. ئەمە بە تایبەتی لە دوای شەڕدا خۆی نواند.

(٨) بڕوانە: الدکتور فاضل حسین، مشکلة الموصل. دراسة في الدبلوماسية التركية ـ العراقية ـ الانکليزية وفي الرأي العام، بغداد ١٩٥٥، ص ٩

(٩) م.س. لازەرێف، سەرچاوەی ناوبراو، ل ٣٤٦.

شایانی باسە هەر لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمدا ناوی کورد لە هەندێك پلانی تردا هاتووە . سەردارەکانی ئەرمەن لەوە گەیشتبوون کە لە زروفی ناوچەکەدا چارەسەرکردنی کێشەی میللەتەکەی خۆیان تا رادەیەکی زۆر بەستەیە بە چارەسەر کردنی کێشەی گەلی کوردی دراوسێیانەوە . دەوڵەتە گەورەکانیش تا رادەیەك لەم راستییە گەیشتبوون . ئەمە کارێکی وای کرد مەسەلەی دوازۆزی کورد لە پلانی هێزە سیاسییەکانی ئەرمەنیشدا رەنگ بداتەوە . بۆ نموونە باسی کورد لەو پلانەدا هاتبوو کە بۆغوز نوبار پاشای سەرداری ئەرمەنەکان لە حوزەیرانی ساڵی ١٩١٥ دا پێشکەشی وەزیری هەندەرانی فەرەنسەی کردبوو . لەو پلانەدا نوبار پاشا پێشنیاری ئۆتۆنۆمی بۆ کورد کردبوو، بە مەرجێك بخرێتە ژێر چاودێری یەکێك لە دەوڵەتە هاوپەیمانەکانەوە . بەڵام دەوڵەتە گەورەکان لەو سەردەمەدا بایەخیان بەو جۆرە پلانانە نەدەدا ، بە لای ئەوانەوە یەك ئامانج مەبەست بوو ـ داگیرکردن و دابەش کردنی هەموو خاکی دەوڵەتی عوسمانی !! . لە راستیشدا هەموو پیلان و پلانەکانیان بۆ ئەوە تەرخان کردبوو، هەر ئەوەش بوو خۆی بووە هەوێنی سیاسەتی دوای شەڕیان .

• • • •

ئەنجام

ئەو راستی و بەراورد و لێکۆڵینەوانەی لە پێشەکی و هەر شەش بەشەکەی ئەم کتێبەدا باسیان هاتووە ، رێگەمان دەدەن لە بارەی مێژووی گەلی کوردەوە لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا ، بگەینە چەند ئەنجامێک .

وەک زوربەی گەلانی تری جیهان ، دیارە بە رادەی گەلانی ئەورووپا یا گەلی تورک نا ، بەڵام بە رادەی بەشی زۆری گەلانی رۆژهەڵاتی نزیک و ناوەڕاست ، شەڕی یەکەمی جیهان بە خۆی و رۆداو و ئاڵوگۆڕەکانیەوە قۆناغێکی گرنگ و دیار لە مێژووی گەلی کوردا پێک دەهێنێ . کوردستان بە هۆی شوێنی ستراتیژی گرنگ و دەوڵەمەندی زۆریەوە لە هیچ رۆیەکەوە نەیدەتوانی لە هۆکانی دەست پێ کردنی شەڕ و لە گڵپەی ئاگری شەڕ و لە ئەنجامەکانی شەڕ بە دوور بێت . وەک بەشێک لە دەوڵەتی عوسمانی کە هەمو دەوڵەتە گەورەکان چاویان تێ بڕیبو و بە تەمای میراتی زۆری بون ، کوردستان شوێنی دیاری خۆی لەو هۆیانەدا هەبو کە ئاگری شەڕیان هەڵگیرساند .

بەر لە شەڕ کورد و کوردستان سەرنجی زوربەی دەوڵەتە گەورەکانیان راکێشابو کە هەر یەکەیان لە لایەنی خۆیەوە هەوڵی

ەحا جێگەیەکی باشتر لە خاک و دڵی کوردا بۆ خۆی بکاتەوە . بەریتانیا و ڕوسیا و ئەڵمانیا و فەرەنسە بۆ جێ بەجێ کردنی ئەم سیاسەتە لە کاردا بوون و هەر یەکەیان ڕێبازی تایبەتی خۆی هەبوو کە بە تەواوەتی لەگەڵ زرووف وپلانەکانیاندا دەگونجا . بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا بایەخ پێدانی یەکەم و دووەمیان ، واتە بایەخ پێدانی بەریتانیا و ڕوسیا بە کوردستان ، زیاتر لە بایەخ پێدانی دەوڵەتانی تر دەنگی دابۆوە و زۆر زۆر لە ڕوداوەکانی پێش شەڕ و کاتی شەڕدا خۆی دەنواند . ڕوسیا لە ساڵەکانی شەڕ و پێش شەڕدا پتر بایەخی بە بە ئەرمینیا و کوردستان دەدا وەک لە ناوچەکانی تری ئیمپراتۆرێتی عوسمانی . ئەم بایەخ پێدانە ـ دوای ڕزگار بوونی ناوچەکانی بەڵقان ـ یەکێک لە جێگە هەرە دیارەکانی لە سیاسەتی دەرەوەی چارەکانی ڕوسیادا گرتبۆوە بە تایبەتی چونکە چ ئەرمینیا و چ کوردستان کەوتبوونە سەر سنووری وڵاتە فراوانەکەیان و لە زۆر ڕووەوە دەیانتوانی کار بکەنە سەر ناوچەکانی قەفقاس . هەرچی بەریتانیاش بوو بایەخی زۆری بە کوردستانی عیراق دەدا و دەیەویست لەگەڵ بەشەکانی تری ئەم وڵاتەدا بیکاتە بنکەیەکی ستراتیژی و ئابووری گرنگی خۆی لە هەموو ڕۆژهەڵاتی نزیک و ناوەڕاستدا . بەڵام هەر کە شۆڕشی ئۆکتۆبەر سەرکەوت و پەیمانی نهێنی « سایکس ـ پیکۆ »[1] کەوتە ڕوو و مەترسی دراوسێیەتی ڕوسیای کۆن نەما و

(١) وەک باسمان کرد پەیمانی نهێنی « سایکس ـ پیکۆ » بە ئاگاداری و ڕەزامەندی ڕوسیا لە مایسی ساڵی ١٩١٦دا لە نێوان بەریتانیا و فەرەنسەدا مۆر کرا . بە پێی ئەم پەیمانە هەموو وڵاتە عەرەبەکان و کوردستانی تورکیا و==

مەترسییەکی نوێی پەیدا بوو[٢] ئینگلیزەکان لە جاران زیاتر کەوتنە بایەخدان بە هەموو بەشەکانی کوردستان .

ڕووداوەکانی شەڕ و پەیمانە نهێنییەکانی دەوڵەتە گەورەکان و بە درۆ دەرچوونی ئەو هەموو گفت و بەڵێنانەی دەیاندا بە ڕادەیەکی هەست پێ کراو باوەڕی گەلانی ڕۆژهەڵاتی نزیک و ناوەڕاستیان بەو دەوڵەتانە لەق کرد . ڕاستە لەبەر دواکەوتوویی و زوڵم و زۆری بێ ئەندازەی عوسمانییەکان و چەند هۆیەکی تر ئەمە لە ناو کوردا کەمتر هەستی پێ دەکرا ، بەڵام سەرەتاکەی هەر ئەو کاتە دروست بوو . دوای شەڕیش زیاتر ـ بە تایبەتی لە کوردستانی عیراقدا ـ جێگیر بوو[٣] . بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەوڵەتە گەورەکان ـ بە ڕادەی یەکەم بەریتانیا و ڕووسیا ـ بۆ بەهێز کردنی جێ پێی خۆیان لە هەموو بەشەکانی کوردستاندا کەڵکیان لە باری شەڕ وەرگرت ، بە تایبەتی

= ئەرمینیای ڕۆژئاوا لە نێوان ئەو سێ دەوڵەتەدا دابەش دەکران . دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر دەوڵەتی نوێی سۆڤیەت لە تشرینی دووەمی ساڵی ١٩١٧دا پەردەی لە ڕووی ئەم پەیمانە و هەندێك بەڵگەی تری نهێنی هەڵماڵی و بووە هۆی دروست بوونی ناڕەزاییەکی زۆر بەتایبەتی لە ناو عەرەبدا .

(٢) مەبەست شۆڕشی ئۆکتۆبەری ساڵی ١٩١٧ و سەرکەوتنی ڕژێمی سۆشیالیزمە لە ڕووسیادا .

(٣) ئەم کارە لە کوردستانی عیراقدا لەبەر ئەوەی یەکسەر کەوتە ژێر دەستی یەکێك لەو دەوڵەتە گەورانەوە زوو ڕەنگی دایەوە . بزووتنەوەکانی شێخ مەحموود و هەوڵی زۆری لە سەرەتای بیستەکاندا بۆ ڕێککەوتن لەگەڵ کەمالییەکاندا نموونەیەکی ئاشکرای ئەمەن .

ە ناو سەردار و دەسەڵاتدارانی کوردا . ئەمەش بۆ خۆی کارێکی بیمخدار بوو بۆ ئەو دەوڵەتانە چونکە ڕووداوەکانی شەڕ زیاتر سەرنجی تر گرنگتی کوردستان ڕاکێشان . لە دەوروبەری کۆتایی شەڕدا و یەکسەر دوای تەواو بوونی ، پۆل پۆل پیاو و شارەزایانی ئینگلیز ڕوویان کردە ناوچە جیاوازەکانی کوردستان[٤] . ئەمە زۆر بەروبوی خۆی دا بە ئینگلیز .

ئەنجامەکانی شەڕ بوونە هۆی دابەش کردنی نوێی کوردستان . بەشی ڕۆژهەڵاتی ئەم وڵاتە لە چوارچێوەی ئێراندا مایەوە چونکە ئێران بە ڕەسمی تێکەڵی شەڕ نەبووبوو . ئەو بەشەی تری کرا بە دوو پارچەوە ـ کوردستانی باکوور دوای بێنە و بەرەیەکی کەم و لە ئەنجامی سەرکەوتنی بزووتنەوەی کەمالیکاندا لە ناو دەوڵەتی نوێی تورکیادا مایەوە ، کوردستانی باشووریش پاش بێنە و بەرەیەکی زۆر لەگەڵ ناوچەکانی تری عیراقدا کەوتە ژێر دەستی ئینگلیزەوە . بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ڕووداو و ئەنجامەکانی شەڕی یەکەم و چەند هۆیەکی تر کارێکی وایان کرد مەسەلەی کورد لە ئاستی دەوڵەتیدا زیاتر دەرکەوێ . دیارە سێ بەندەکەی پەیمانی « سێڤەر » (١٠ی ئابی ١٩٢٠) بلندترین بەڵگەی ئەم ڕاستییەن . هەر ئەو بەندانە بە جۆرێکی تایبەتی پلان و پیلانی دەوڵەتە گەورەکان بەرامبەر دوا ڕۆژی کورد و

(٤) بەر لە تەواو بوونی شەڕ بە ماوەیەک و لەگەڵ تەواو بوونیدا یەکسەر کۆمەڵێ ئەفسەری شارەزا و بە دەسەڵاتی وەک سۆن و نۆئێل و ماسۆن و گەلێکی تر کەوتنە ناو کوردەوە .

وڵاتەکایان دەخەنە ڕوو[٥] .

دابەش کردنی نوێی کوردستان و دامەزراندنی دەسەڵاتی مەرکەزی دوای شەڕ بە ماوەیەکی کەم جگە لە باری سیاسی کاری کردە سەر زۆر ڕووی ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی کورد کە لە هەموویان گرنگتر وەستانی دروست بوونی یەك بازاڕی بوو لە کوردستاندا . هەروەها هاتوچۆی هێلاتی کورد لە نێوان هاوین و زستانە هەوارەکانیاندا زۆر لە جاران زەحمەتتر بوو و ئەمەش بۆ خۆی بووە هۆی خێرا کردنی نیشتەجێ بوونی کۆچەرەکان کە دەوریان لە کۆمەڵگای کوردا زۆر بە خێرایی بەرەو نەمان دەچوو .

جگە لەوە کارەسات و ئەنجامەکانی شەڕ بوونە کۆسپێکی گەورە لەبەر دەم ئاڵوگۆڕ و پێشکەوتنی گشتی ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی کورددا وەك گەلانی تری ناوچەکە . لە گەلێك ناوچەی کوردەوارێدا بەشی هەرە زۆری زەوی و زار بەرەڵڵا کران ، کەس نەبوو بیانکێڵێ . ئاژەڵی گەورە و وردەش بە ڕادەیەك فەوتان کە بووە هۆیەکی یاریدەری نوێی بۆ خێراتر کردنی نیشتەجێ بوونی هۆزە کۆچەرەکانی کوردستان . پێویستە سەرنجیش بۆ ئەوە ڕابکێشین کە وا یەککەوتنی

---

(٥) بیری خۆمان لە بارەی ئەو بەندانەی پەیمانی « سیڤەر »ەوە لە وتارێکی تایبەتیدا بڵاو کردۆتەوە (بڕوانە : « سەرنجێکی نوێ بەرامبەر پەیمانی سیڤەر و مەسەلەی کورد » ــ « برایەتی » ، ژمارە ٧ ، تەشرینی یەکەمی ١٩٧٠ ، ل ١٠ ــ ١٩) . یاخود « نظرة جديدة إزاء معاهدة سيفر والمسألة الكردية » ، ترجمة محمد الملا عبدالكريم ، « الثقافة الجديدة » ، ايلول ١٩٧٣ ، ص ١٢٥ ــ ١٣٤) .

گەشتوکاڵ و بەخێوکردنی ئاژەڵ لە کاتێکدا بوو کە کوردستان بە خێرایی تێکەڵی بازاڕی سەرمایەداری دەبوو ، لە کاتێکدا کە پارە زیاتر بایەخی پەیدا دەکرد و دیارتر دەوری دەدی . کۆبوونەوەی پارە دەستی پێ کردبوو ، هەر بۆیەش زیانی شەڕ کاریگەرتر بوو . شایانی باسە کورد جگە لە هەندێ هۆی ئاشکرا درەنگتر لە گەلانی تر خۆی لە پاشماوەکانی شەڕ پێ قوتار کرا .

برسێتی و باری خراپی ژیان بوونە هۆی پەرەسەندنی دەسەڵاتی دەرەبەگەکانی کوردستان کە جگە لەوەش زەوی و زاری زیاتریان کەوتە دەست . ئەم کارە ، واتە زەوت کردنی زەوی نوێ ، لەو شوێنانەی گەرمەبیـــان تیـــا دەژیان خێـراتر و فراوانـتر رەنـگی دایەوە . پەرەسەندنی دەسەڵاتی دەرەبەگایەتی لە کوردستانی عیراق و لە ژێـر سایەی ئینگلیزدا بەردەوام بوو ، بەڵام لە بەشەکانی تری کوردستاندا لە ئەنجامی سەرکەوتنی بۆرجوازییەتدا لە ئێران و بە تایبەتی لە تورکیادا تا رادەیەکی زۆر لەو دەسەڵاتە درا .

لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا ئەنجامەکانی شەڕی یەکەمی جیهان بوونـە هۆی زیاتر تێکەڵ بوونی کوردستان بە بازاڕی سەرمایەداری و ئەمەش بۆ خۆی بووە هۆی گەلێك ئاڵوگۆڕی نوێ لەکۆمەڵـگای کورددا .

هەڵـگیرسانی ئاگری شەڕی یەکەم بووە کۆسپێـکی زۆر گەورە لە بەردەم گەشەکردن و بەرەوپێش چوونی خەباتی نەتەوەیی ـ رزگاریی گەلی کورددا کە بەر لە دەست پێ کردنی شەڕ خەریك بوو بچێتە قۆناغێکی گرنگی نوێوە ، بەڵام ئەو خەباتە لە ســاڵەکانی شەڕدا هەرچەنــدە

لاوازیش بو ـ ئەوەستا . لەمەشدا سیاسەتی دەوڵەتی حوکمانی دەورێکی باڵای بینی ، واتە لەبەر ئەوەی حوکمانێکان نەیانتوانی گەلی کورد بۆ لای خۆیان راکیشن هێزی بزوێنەر و بەردەوام بونی ئـەو خەباتە هەر لە ئارادا بو . زنجیرەیەك راپەڕینی نوێی لە هەندێ ناوچەی جیـــاوازی کوردستاندا روی دا ، بەڵام زوربەیان حەفەوی بون و هەمویان لە روی رێـکخستنەوە ناتەواو بون . پچڕ پچڕ بـون و لە یـەك بزوتنەوەدا یەکیان نەگرت کە ئەمەیش ئەنجامی دوبەرەکایەتی هۆزایەتی و تەئسیری جیاوازی دەوڵەتان بو لە ناوچە جیاجیاکانی کوردستاندا . لە کاتی شەڕدا چەند هەوڵێـکی زۆر کەم بۆ یەکـگرتن درا ، بەڵام نەبونە روداوێکی سیاسی کاریگەر و لە سەرەتایەکی بێ ئەنجام بـەولاوە هیچی تریان پێك نەهێنا .

بەم جـــۆرە خەباتی گەلی کورد لە ساڵەکانی شـــەڕدا لە چوارچێوەیەکی تەسك و پلەیەکی نزمـــدا مایەوە و نەیتوانی بکاتە ماست و رادەی خەباتی گەلانی تری ناوچەکە . بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەو خەباتە بایەخی مێژوویی خۆی هەیە چونکە بەر لە هەمو شـتێك ناڕەزایی کۆمەڵانی خەڵکی کوردســـتانی بەرامبەر ســـیاسەتی دواکەوتوی حوکمانێـکان نیشان دەدا .

کاربەدەستان هەر وەك جاران هیچ حیسابێکیان بۆ خەباتی کورد و گەلانی تری وڵاتەکەیان نەدەکرد و تـەنانەت باری ناســـکی دەڵایشیان نەگرتە بەر چاو و نە زۆر و نە کەم بیریان لە چارەسـەر کردنی کێشـەی نەتەوەکانی ژێر دەسـتیان نەکردەوە . جگە لەوە لە

ـفەكانی شەڕدا زۆر بە توندی لە ئەرمەن و ئاسووری و کوردیان
دا ، بەڵام بۆ ئەوەی ئـــەو لێدانە هیچ جۆرە یارمەتییەکیان بۆ
پەرستی قەوارەی دەوڵەتی عوسمانی بدات ، بەڵکو بە پێچەوانەوە
دووری خۆی لە هەرەس پێ هێنانی زۆتری ئـەو دەوڵەتەدا بینی و
طی ئەو سێ ساڵەی بە جارێك کرمێ کرد و ئەمەش یەکسەر دوای
شەڕ لە کەلێك ڕووداودا خۆی نواند ، هەر بۆ نموونەش کێشــەی
موسڵ دەهێنینەوە کە کورد و ئاسووری بە هـەموو جۆرێك دژی
تورکیا وەستان تیادا .

گەلی کورد گەلێك مەینەت و برسێتی بە دەست شـــەڕی
یەکەمەوە چێشت . خێزان نەبوو کوڕی لە جەنگەی شەڕدا نەبێ یا لە
کلو سەربازی نەیدابێتە شاخ و کێو . بە دەیان هەزار کوڕە بـوونە
قوربانی قوربانی کارەساتەکانی شەڕ . ئەمانە دیارە هەستی خەڵکیان
دەبزواند ، وایان لێ دەکردن زۆر زیاتر لە جاران سڵ لە شەڕ بکەنەوە
کە باس و خواسی بەسەرهاتە سامناکەکانی تا ئێستەش لە ناو خەڵکی
ساکاردا هەر ماوە و هێندێکیان وا دیارە هەر دەمێنن . هەرچەندە
رادەی دواکەوتوویی گەلی کورد مەودای ئەوەی نەدەدا ئەم ڕاستییە وەك
پێویستە لە فیکردا ڕەنگ بداتەوە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەوری
خـــۆی هەر بینی . دیارە هــــەر ئەوەیە وای لە شاعیرێکی وەك
مەلا حەمدوونی بۆ چار کردووە بە قوڵی باسی کارەساتەکانی شـەڕی
یەکەم بکا کە ئەڵێ هەر « شەش جیهانی گرتووە » و کەس نەماوە تێیدا
« جگەری قیمـە » نەکرابێ ، بـڵایەکا لە خوا دەپاڕێتەوە ڕەحمێ بـکا

«بەو باقی ئیسلامە کە ماوە»[٦].

کوشتاری ئەرمەن لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمدا گەیشتە بەرزترین پلەی، دوای ئەوەی بە پێی نەخشەیەکی دیار کراو لە کۆتایی سەدەی نۆزدەوە، لە سەردەمی فەرمانڕەوایی سوڵتان عەبدولحەمیدا دەستی پێکرد. ئەو کوشتارانە یەکێك لە کارەساتە هەرە گەورەکانی نەك تەنیا شەڕی یەکەم بەڵکو هەمتوو مێژووی جیهان پێك دەهێنن. لێدانی ئەرمەن هێند توند و تیژ و بێ بەزەییانە بوو لەگەڵ کوشتاری گاورانی تری ئیمپراتۆری عوسمانیدا[٧] کاریان کردە سەر چالاکیان لە زۆر مەیدانی ژیاندا کە دەوریان تیا دەبینی. گاورەکان بە ئەرمەنەوە رایان لێ هات بە چاوی رق و هەستی پڕ لە مەترسییەوە سەیری رژێمی عوسمانی بکەن و چاوەڕوانی کوتی رۆژێك زۆرتری بن.

چەند تاقم و دەستە و دایرەیەکی کورد تێکەڵی ئەم کوشتارە بوون بەڵام دەستیان لە رێکخستنیدا نەبوو. بەڵکو تەنانەت زوربەی هەرە زۆری ئەمانیش بە هاندان یا بە زۆری میری دەستی خۆیان خوێناوی کرد. تەنیا چەند ئاغا و دەرەبەگێکی کەمی کورد کەڵکیان لە کوشتارەکانی ئەرمەن وەرگرت بەوەی زەوی و زاری کوژراو و راکردووکانیان بە یارمەتی هەمەجۆری میری بۆ خۆیان زەوت کرد، هەرچەندە لە

(٦) بڕوانە : حدون ، شەڕی پێشوو ، ـ «گەلاوێژ» ، ژمارە ٤ ، ساڵی ٧ ، نیسانی ١٩٤٦ ، ل ٣٥ ـ ٣٧.

(٧) وەك کوشتاری گاورەکانی دیمەشق لە ساڵی ١٨٦٠دا.

حسنی کاندا گەلێك ئاغا و دەرەبەگی کورد دۆرەوبەرێز وەستان و
تەمامەت ژمارەیەکیان یارمەتی باش و زۆریشیان پێشکەش بە لێقەوماوانی
ئەرمەن کرد . جگە لەوە هەستی نەتەوەیی هەڵە[8] و هەستی ئاینی
کوێرانە تا ڕادەیەك دەوری خۆیان بینی . بەڵام لە هەموو حاڵەتێکدا
ئەو کوردانەی لە کوشتارەکاندا بەشدارییان کردووە لە داردەستێك
بەو لاوە هیچی تر نەبوون . ڕایان ویگرام ئەو جۆرە کوردانە بە
« داردەستی بۆ تاوان » ناو دەبەن[9] . کورد وەك میللەتێك لە
کوشتاری ئەرمەندا بەشدار نەبووە و نەیدەتوانی بەشدار بێت .
سەرەڕای ئەوە گەلی کورد لە زۆر ڕوووەوە یارمەتی برایانەی پێشکەش
بە ئەرمەنە لێقەوماو و ئاوارەکان کردووە . ئەمە و زیاتر دەرکەوتنی
ڕۆی دوژمنانەی ناحەزی هەردوو گەل ڕێگەیان بۆ نزیك کەوتنەوە و
هاریکارییان خۆش کرد . سەرەتای هەردووکیشیان ، واتە
نزیك کەوتنەوە و هاریکارییان ، یەکسەر دوای تەواو بوونی شەڕ بووە
کارێکی سیاسی هەست پێ کراو[10] کە تەنانەت داشناقە

---

(8) تەنانەت بە لای یەکێکی وەك عەبدورڕەززاقی بەدرخانەوە کوشتاری ئەرمەن بۆ کورد باش بووە و وای داناوە لەوانەیە ئەو کوشتارە ببێتە هۆی بزواندنی ڕۆسیا بۆ لێدانێکی تری دەوڵەتی عوسمانی ؛ عەبدورڕەززاق بەدرخان وای دەزانی بەو جۆرە هەلی سیاسی باش بۆ کورد هەڵدەکەوێ .

(9) دبلیو . أي . ویگرام و أدگار تی . أي ویگرام ، مهد البشریة (الحیاة في شرق کوردستان) ، ترجمة جرجیس فتح‌الله ، بغداد ۱۹۷۱ ، ص ٤٠ .

(10) ڕێك کەوتنی شەریف پاشای نوێنەری کورد و نۆبار بۆغۆز پاشای نوێنەری ئەرمەن لە کاتی کۆنگرەی ئاشتی لە پاریس و هاریکاری=

نەتەوەپەرستەکانیش نەیانتوانی سەرنج و بایەخی تەدەتی ئەگەرچی ئەوانیش لەوەدا تا رادەیەك هۆی شاردراوەی خۆیان هەبووبێ ؛ لە هەمووشت زیاتر «ئانتی تورکیزم» بزواندبێ[11] .

بەم جۆرە و لەبەر رۆشنایی ئەو راستییانەی لە بەشی پێنجەمی ئەم کتێبەدا تۆمار کراون دەڵێین : لە کاتی حوکم دان بە سەر دەوری کورد لە کوشتاری ئەرمەندا پێویستە ـ بۆ ئەوەی مەوزوعی بین ـ هۆ جیاکەرەوە و نزیککەرەوەکانی نێوان کورد و ئەرمەن رەچاو بکەین ، رادەی دەور و هێزیان دیار بکەین چونکە بەو جۆرە بە ئاسانی تێ دەگەین چۆن هێندێکیان پاڵیان بە کوردەوە کورنێنەوە تا ببنە یەکێك لە داردەستەکانی کوشتاری ئەرمەن و چۆن ئەوانی تریشیان کارێکی وایان کرد کوردی دوورێن لەو رۆژە تاریکانەدا لایەنی ئەرمەن بگرن و دەستی یاریدە و برایەتی بۆ درێژ بکەن . زۆر توێژەر لە هەڵسەنگاندنیاندا ئەم راستییە گرنگەیان خستۆتە پشت گوێ . توێـژەری تری واش هەیە نموونەی گرنگیان لە بارەی یاریدەی کوردەوە بۆ ئەرمەن هێناوەتەوە کەچی لەگەڵ ئەوەشدا هەر بەدڕەندە و تاوانباریان داناون[12] .

= ئەرمەنەکان لەگەڵ هێزە نیشتمانپەروەرەکانی کوردا نیشانە و بەڵگەی ئەم راستییەن .

(١١) داشناقەکان وایان لێ هات لە سەر بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد هەڵیان دەدایێ و لە چاپەمەنیێکانی خۆیاندا باسیان دەکرد .

(١٢) بە نموونە وەك هـ. کیلینگ (بڕوانە : E. H. Keeling, Op. Cit., pp. 228 - 229 . هەروەها بڕوانە پێشەکی ئەم کتێبە) .

هەمو قۆناغەکانی کوشتاری ئەرمەن یەک زنجیرە پێک دەهێنن و هیچ جیاوازییەک لە نێوان ئەو هۆیانەدا نییە کە دروستیان کردن ، جیاوازی تەنها لە رادەی فراوانی و ئەنجامەکانیاندا دەبینرێ . ئەو کوشتارانە بێ جیاوازی زۆر لەوە گەورەتر و قوڵتر بوون کە ئەنجامی دواکەوتوویی و هەستی کوێرانەی کورد بن . کارێکی کتوپڕ نەبوون(١٣) ، کارێکی رێکخراوی مەبەستداری سیاسی بوون ، ئەنجامی بەرزبوونەوەی هەست و بزوتنەوەی نەتەوەیی ئەرمەن و سەرسەختی میری بەرامبەر بەو بزوتنەوەیە و کورتبینی کاربەدەستان بوون لە چارەسەرکردنیدا . ئەو سیاسەت و هەستەی پاڵی بە کاربەدەستانەوە نا بکەونە گیانی بەڵگار(١٤) و کورد و عەرەب (ئاوارە کردنی کورد و کوشتارە رەشەکەی جەمال سەففاح لە سوریا و گەلێکی تر) هەر ئەویش بوو پاڵی پێوە نان بکەونە قەلاچۆی ئەرمەن ، بەڵام لەبەر چەند هۆیەکی تایبەتی لەمیاندا توند و تیژتر هاتنە دەست .

---

(١٣) لە کتێبی « قەلاچۆی ئەرمەن لە ئیمپراتۆری عوسمانیدا » بە دەیان بەڵگەی مێژوویی بۆ ساغ کردنەوەی ئەم مەسەلەیە هەیە ، هەروەها زۆر نوسەریش سەرنجیان بۆی راکێشاوە و ئەوەیان دەستنیشان کردووە کە ئەگەر مەسەلە ئایین بوایە دەبوو هەمو گاورەکان ، نەک تەنها ئەرمەن ، قەلاچۆ بکرێن .

(١٤) ئەوەی عوسمانییەکان لەگەڵ بەڵگارەکانیا کردیان بە تایبەتی دوای راپەڕینی نیسانی ١٨٧٦ ، زۆر لەوەی دەکرد کە دوایی لەگەڵ ئەرمەنیا کردیان . هەردووکیان یەک هۆیان هەبوو و فەرمانڕەوایانی عوسمانیش یەک هەڵوێستیان بەرامبەریان هەبوو . دەتوانین بڵێین مێژوو تا رادەیەکی زۆر « خۆی دووبارە کردەوە » .

هیچ گومان لەوەشدا نی‌یە ئەگەر ئەنجامی شەڕی یەکەمی جیهان سەرکەوتنی بۆ بهێنانایە پاش ماوەیەك هەر ئەو کاربەدەستانە بە هەمان جۆر و شێواز دەکەوتنە گیانی کورد و عەرەب و لاز و چەرکەس و نەتەوە و کەمینەکانی تری ناو دەوڵەتی عوسمانی . لێرەدا جێگەی خۆیەتی قسەیەکی لۆرانسی ناسراو و شارەزا لەم بارەیەوە بهێنینەوە . لۆرانس دەڵێت :

« ئیتیحادیەکان ئەرمەنیان لەبەر ئەوە لە ناو نەبرد کە گاور بوون ، بەڵکو لەبەر ئەوەی ئەرمەن بوون . هەر لەبەر ئەو هۆیەشە دەیانبینین چۆن بەندیخانەکان بە عەرەبی موسڵمان و گاور پڕ دەکەن و بە تەیبەت یەکەوە بە سێدارەدا هەڵیاندەواسن . جەمال پاشا لە سوریا هەمو چین و هەمو دەستە و هەمو مەزهەبێکی ئازار دا ... » .

دوا بە دوای ئەمە لۆرانس دەڵێ :

« ئەوان (مەبەستی ئیتیحادیەکان ، واتە تورکە لاوەکانە ـ ك. م.) بە تەما بوون بۆ پەرش و بڵاوکردنەوەیان (مەبەستی پەرش و بڵاوکردنەوەی عەرەبە ـ ك. م.) هەمان ڕێباز بگرنە بەر کە لەگەڵ ئەرمەندا پەیڕەویان کرد »[١٥] .

عایانی باسە سەرئەنجامی ئەرمەن لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمدا کاری کردە سەرئەنجامی گەلی کوردیش . لە لایەکەوە « سەرکەوتنی »

---

(١٥) ت. لورانس ، أعمدة الحكمة السبعة ، الجزء الاول ، ترجمة الدكتور سليم التميمي ، بغداد ١٩٤٧ ، ص ٣٥ ـ ٣٦ .

ۆـک لاوەکان لە کوشـتاری ئەرمەندا باڵی پێوە نان بۆ گەلەکانی
ـیەو ـیە لە هەمان ڕێباز بکەنەوە ، لە لایەکی تریشەوە لەوە دڵـگیر
ـتن کە نەیانتوانی وەك دەیانویست هەموگەلی کورد دژی ئـەرمەن
ـرت بکەن . لەمەدا نیشـــانەیەکی خراپیان ـ دیارە بۆ خۆیان ـ
ـە و لە ڕاستیشدا وا بو ، بە تایبەتی ئەگەر بزانین بەشـــداری
کورد لە کوشتاری ساڵەکانی هـــەزدا کەمتر بو لە بەشدارییان لە
کوشتارەکانی سەردەمی فەرمانڕەوایی سوڵتان عەبدولحەمیدا ، هەرچەندە
ئەوەش بۆ خۆی گەلێك لەمیان فراوانتر بو . ئەمە ڕقی کاربەدەستانی
دژی کورد زیاتر هەڵساند و ئەوە بو ، وەك لە بەشی چوارەمی ئەم
کتێبەدا باسمان کرد ، زۆری نەمایاند کەوتنە گیانی کوردیش .

لە کۆتاییدا دوبارەی دەکەینەوە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهان
ـە کوردستان و ئەنجام و دەرسەکانییەوە قۆناغێکی گرنگ لە مێژوی
گەلی کورددا پێك دەهێنن ، قۆناغێك کە شایانی بایەخ پێدانە !! .

• • • •

سەرچاوە

سەرچاوە بە زمانی کوردی

حسین حزنی موکریانی ، مێژووی میرانی سۆران ، چاپی دووەم ، هەولێر ١٩٦٧ .

حەمدون ، شەڕی پێشوو ، ــ « گەلاوێژ » ، ژمارە ــ ٤ ــ ، سالی ــ ٧ ــ ، نیسانی ١٩٤٦ .

دوکتۆر رەحیمی قازی ، قازی محەمەد ، دەستنوس .

رەفیق حلمی ، یادداشت ، بەشی ــ ١ ــ ، بەغدا ١٩٥٦ .

« کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کۆیی » ، چاپ و بلاوکەر عبدالرحمن سعید ، سلێمانی ١٩٣٥ .

محمد امین زکی ، خلاصەیەکی تاریخی کورد و کوردستان ، جلدی اول (جزء دوەم) ، بەغدا ١٩٣١ .

محمدی مەلا کریم ، حاجی قادری کۆیی شاعیری قۆناغێکی نوێیە لە ژیانەوەی کورد ، بەغدا (بێ)* .

سەرچاوە بە زمانی عەرەبی

الدكتور أستارجيان ك. أ. ، تاريخ الأمة الارمنية ، وقائع من الشرقين الادنى والأوسط في أدوار الامبراطوريات الرومانية والبيزنطية والفارسية والشماتية والروسية من القرن السابع قبل الميلاد الى نهاية الربع الأول من القرن العشرين ، الموصل ١٩٥١ .

الدكتور أستارجيان ك. أ. ، تأريخ الثقافة والأدب الأرمني ، الموصل ١٩٥٤ .

---

* مەبەست بێ سالی چاپە .

إسماعيل جول ، اليزيدية قديماً وحديثاً ، بيروت ١٩٣٧ .
الدكتور بلەج شيركوه ، القضية الكردية . ماضي الكرد وحاضرهم ، القاهرة ١٩٣٠ .
البروفيسور بول أميل ، تأريخ أرمينيا ، ترجمة شكري علاوي ، بيروت ، بلا .
بيروت (جلال الطالباني) ، دفاعاً عن « حاجي قادري كويي » ، — « خهبات — النضال » ، بغداد ٢٦ تموز ١٩٦٠ .
« ثورة العرب . مقدماتها ، اسبابها ، نتائجها » ، بقلم احد اعضاء الجمعيات العربية ، القاهرة ١٩١٦ .
حكمت سامي سليمان ، النفط في العراق . دراسة سياسية واقتصادية ، بغداد ١٩٥٨ .
الدكتور زكي صالح ، مقدمة في دراسة العراق المعاصر ، بغداد ١٩٥٣ .
شكري محمود نديم ، الجيش الروسي في حرب العراق ، الطبعة الثانية ، بغداد ١٩٦٧ .
صديق الدملوجي ، إمارة بهدينان الكردية أو إمارة العمادية ، الموصل ١٩٥٢ .
عبدالرزاق الحسني ، تأريخ العراق السياسي الحديث ، الجزء الأول ، صيدا ١٩٥٧ .
عبدالمنعم الغلامي ، الضحايا الثلاث ، الموصل ١٩٥٢ .
الدكتور عزالدين مصطفى رسول ، الواقعية في الأدب الكردي ، بيروت ، بلا .
علي سيدو الكوراني ، من عمان الى العمادية أو جولة في كردستان الجنوبية ، القاهرة ١٩٣٩ .
فائز الغصين ، المذابح في أرمينيا ، الطبعة الثانية ، بيروت ، بلا .
الدكتور فاضل حسين ، مشكلة الموصل . دراسة في الدبلوماسية التركية — العراقية — الانكليزية وفي الرأي العام ، بغداد ١٩٥٥ .
الدكتور لؤي بحري ، سكة حديد بغداد ، بغداد ١٩٦٧ .
لورانس ت. ، أعمدة الحكمة السبعة ، الجزء الأول ، ترجمة الدكتور سليم التميمي ، بغداد ١٩٤٧ .
لوقا زودو ، المسألة الكردية والقوميات العنصرية في العراق ، بيروت ١٩٦٩ .

محمد أمين زكي ، خلاصة تأريخ الكرد وكردستان ، القاهرة ١٩٣٦ .

محمد طاهر العمري ، تأريخ مقدرات العراق السياسية ، الجزء الاول ،
الموصل ١٩٢٤ .

« مؤتمر الشهداء » ، بيروت ، بلا .

ويكرام دبليو. أي. ، ويكرام تي. أي ، مهد البشرية (الحياة في شرق
كردستان) ، ترجمة جرجيس فتح الله ، بغداد ١٩٧١ .

يوسف إبراهيم يزبك ، النفط مستعبد الشعوب ، الجزء الأول ، بيروت ١٩٣٤ .

سەرچاوە بە زمانی رووسی

А.Адамов, Ирак Арабский. Бассорский вилайэт в его прошлом и настоящем, Петербург, 1912.

ئادامۆف أ. ، عیراقی عەرەبی . ویلایەتی بەسرە لە دوێنێ و ئەمڕۆیدا ،
پیتەربورگ ١٩١٢ .

А.С.Аветян, Германский империализм на Ближнем Востоке, Москва, 1966.

ئاڤێتیان أ. س. ، ئیمپریالیزمی ئەڵمانی لە رۆژهەڵاتی نزیکدا ، مۆسکۆ
١٩٦٦ .

"Всемирная история", т.УIII, Москва, 1961.

« مێژووی هەموو جیهان » ، بەرگی – ٨ – ، مۆسکۆ ١٩٦١ .

"Теноцид Армян в Османской Империи",(Сборник документов и материалов под редакцией Проф. М.Г.Нерсисяна), Ереван, 1966.

« قەلاچۆی ئەرمەن لە ئیمپراتۆری عوسمانیدا . کۆکراوەی بەڵگە و مەتریاڵ=

= ە ژێر چاودێری پرۆفیسۆر م. گ. ئیزسبیان ، یەریڤان ١٩٦٦ .

Академик В.А.Гордлевский, Избранные Сочинения,том III, (История и Культура), М., 1962.

گۆردلێڤسکی ف. أ. ، کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی سێیەم (مێژوو و روناکبیری) ، مۆسکۆ ١٩٦٢ .

К.Гофман, Нефтяная политика и англосаксонский империализм, Москва, 1930.

ک. گۆفمن ، سیاسەتی نەوت و ئیمپریالیزمی ئەنگلۆ ـ سەکسۆنی ، مۆسکۆ ١٩٣٠ .

Б.М.Данциг, Ирак в прошлом и настоящем, Москва, 1960.

دانتسیگ ب. م ، عیراق دوێنێ و ئەمڕۆ ، مۆسکۆ ١٩٦٠ .

М.С.Иванов, Очерк истории Ирана, Москва, 1952.

ئیڤانۆڤ أ. س. ، دیراسەی مێژووی ئێران ، مۆسکۆ ١٩٥٢ .

Ихсан Фуад, Творчество Хаджи Койи и его место в курдской литературе, Автореферат, Москва, 1966.

ئیحسان فوئاد ، بەرهەمی حاجی کۆیی و جێگەی لە ئەدەبی کوردیدا ، (کورتەی نامەی دوکتۆرێکەی) ، مۆسکۆ ١٩٦٦ .

Ю.В.Ключников и Андрей Сабанин, Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч.II, Москва, 1926.

کلیۆچنیکۆف یۆ. ف. و ئەندرییەی سەبانین ، سیاسەتی نێوان دەوڵەتانی سەردەمی
هەرە نوێ لە پەیمان و یادداشت و « تصریح »دا ، بەشی دووەم ،
مۆسکۆ ١٩٢٦ .

Н.Г.Корсун, Арабский Восток-Ирак, Москва, I928.

کارسون ن.گ. ، رۆژهەلاتی عەرەب ـ عیراق ، مۆسکۆ ١٩٢٨ .

Н.Г.Корсун, Первая мировая война на Кавказском фронте, Москва, I946.

کارسون ن.گ. ، شەڕی یەکەمی جیهان لە بەرەی قفقاسدا ، مۆسکۆ
١٩٤٦ .

Н.Г.Корсун, Сарыкамышская операция на Кавказском фронте мировой войны в I9I4-I9I5гг., Москва, I937.

کارسون ن. گ. ، شەڕی ساریقامیش] لە بەرەی قفقاسی! شەڕی جیهانیا
١٩١٤ ـ ١٩١٥ ، مۆسکۆ ١٩٣٧ .

Л.И.Котлов, Становление национально-освободительного движения на Арабском Востоке, Москва, I975.

کاتلۆف ل. ن. ، پەیدا بوونی بزووتنەوەی نەتەوەیی ـ ئازادی لە رۆژهەلاتی
عەرەبدا ، مۆسکۆ ١٩٧٥ .

Курд-Оглу, Курды и империализм.-"Бюллетень прессы Среднего Востока", Ташкент, № I3-I4, I932.

کوردئۆغلو ، کورد و ئیمپریالیزم ، گۆڤاری « بلوتینی چاپەمەنی رۆژهەلاتی
ناوەڕاست » ، تاشکەند ، ژمارە ١٣ـ١٤ ، ١٩٣٢ .

М.С.Лазарев, Курдистан и курдская проблема (90 годы XIX века - 1917 г.), Москва,1964.

لازەرێف م. س. ، کوردستان و کێشەی کورد (ساڵەکانی نەوەدی سەدەی نۆزدە - ١٩١٧) ، مۆسکۆ ١٩٦٤ .

Инженер Ю.Лебедев, Багдадская железная дорога и современное состояние её строительства, Петербург, 1908.

لێبێدێف یو. ، هێڵی شەمەندەفەری بەغدا و باری دروست کردنی ئەمڕۆی ، پێتەربورگ ١٩٠٨ .

"Советская Историческая Энциклопедия", т.I, Москва, 1961, т.10, Москва, 1967.

«ئەنسیکلۆپیدیای مێژوویی سۆڤێتی» ، بەرگی - ١ - ، مۆسکۆ ١٩٦١ ؛ بەرگی - ١٠ - ، مۆسکۆ ١٩٦٧ .

Академик Е.В.Тарле, Европа в эпоху империализма, 1871-1919гг., М.-Л., 1928.

تارلێ ی. ف. ، ئەورووپا لە چەرخی ئیمپریالیزمدا ، مۆسکۆ - لێنینگراد ١٩٢٨ .

И.О.Фаризов, Место национально-освободительного движения курдов в борьбе народов Ближнего и Среднего Востока против империализма, Канд.дисс. (реферат), Москва, 1953.

فاریزۆف ی. و. ، شوێنی بزووتنەوەی ئازادیی - نەتەوەیی کورد لە خەباتی گەلانی رۆژهەلاتی نزیك و ناوەڕاستدا دژی ئیمپریالیزم ، (کورتەی نامەی دوکتۆرێکەی) ، مۆسکۆ ١٩٥٣ .

سەرچاوە بە زمانی ئینگلیزی و فەرەنسەیی

Curzon G. N., Persia and the Persian question, Vol. II, London, 1892.

Dagobert von Mikusch, Mustapha Kemal between Europe and Asia, (translated by John Linton), London, 1931.

« Documents on British Foreign policy, 1919 - 1939 » , First series, Vol. IV, London, 1952.

Eagleton W., The Kurdish Republic of 1946, London, 1963.

Edmonds C. J., Kurds, Turks and Arabs. Politics travel and research in North - Eastern Iraq, London, 1957.

Ireland P. W., Iraq. A Study in political development, London, 1937.

Keeling E. H., Adventures in Turkey and Russia, London, 1924.

Kinner J. M., A geographical memoir of the Persian Empire, London, 1813.

Kinner J. M., Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the years 1813 and 1814, London, 1818.

« League of Nations. Question of the frontier between Turkey and Iraq », Geneva, 1924.

Longrigg S. H., Four Centuries of Modern Iraq, London, 1925.

Luke H. Ch., Mosul and its minorities, London, 1925.

Main E., Iraq from Mandate to Independence, London, 1935.

Mason K., Central Kurdistan, - « The Geographical Journal », Vol. LIV, No. 6, December 1919.

« Memorandum sur la situation des Kurdes et leurs revendications », Paris, 1948.

Millingen F., The wild life among the Koords, London, 1870.

Morier J., A second journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople between the years 1810 and 1816, London, 1818.

Morier J., Journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople in the years 1808 and 1809, London, 1812.

Nikitine B., Les Kurdes. Etude sociologique et historique, Paris , 1956 .

Philby H. , Arbian days , London , 1948 .

Rawlinson H. C. , Notes on a journey from Tebriz , throuqh Persian Kurdistan ..., - « The Journal of the Royal Geographical Society », London, Vol. X, 1840.

Richard D. Robinson, The first Turkish Republic. A case study in national development, Cambridge, 1963.

Rich Cl. J., Narrative of a Residence in Kurdistan, Vol. I - II, London, 1836.

Safrastian A., Kurds and Kurdistan, London, 1948.

Shmidt D. A., Journey among brave men, Toronto, 1964.

Soane E. B., To Mesopotamia and Kurdistan in disguise, second edition, London, 1926.

Sykes M., The Kurdish tribes of the Ottoman Empire,- « The Journal of the Royal Anthropological Institute of Gerat Britain and Ireland », Vol. XXXVIII, 1908 (July to December).

« The memories of Naim Bey. Turkish official documents relating to the deportations and massacres of Armenians », London, 1921.

Wilson A. T., Loyalities Mesopotamia, 1914 - 1917. A personal and historical record, London, 1930.

Wilson A.T., Mesopotamia, 1917 - 1920. A clash of loyalities. A personal and historical record, London, 1931.

Zaki Saleh, Mesopotamia. Iraq 1600 - 1914, Baghdad, 1950.

• • •

سەرچاوە بە زمانی تورکی

Nuri Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, Halep, 1952.

عبدالعزیز یاملکی ، کوردستان و کرد إختلال لری ، جلد ـ ١ ـ ، تهران ١٩٤٦ .

گۆڤار و ڕۆژنامە

« بانگی کورد » ، بەغدا ، ژمارە ـ ١ ـ ، ١٢ ی ربیع الاول ەی ساڵی ١٣٣٢ ؛ ژمارە ـ ٣ ـ ، ١٣٣٢ .

« بانگی کوردستان » ، سلێمانی ، ژمارە ـ ٣ ـ ، ٢١ ئاغستۆسی ١٩٢٢ .

« برایەتی » ، بەغدا ، ژمارە ـ ٧ ـ ، تەشرینی یەکەی ١٩٧٠ .

« ژوژی نوێ » ، سلێمانی ، ژماره ـ ۹ ـ ، کانوونی یەکەمی ۱۹٦۰ .

« کردستان » ، عـدد ـ ٦ ـ ، جنیف ، ۲٥ جمادی الاول ۱۳۱٦ ، ۲۸ أيلول ۱۳۱٤ .

● ● ●

« الثقافة الجديدة » ، بغداد ، أيلول ۱۹۷۳ .

« العالم العربي » ، بغداد ، تشرين الاول ۱۹۳۱ .

● ● ●

ناو (*)

دوکتۆر اسارجیان ک. ا. ٩٢ ، ١٣٢
ئادامۆف ا. (کۆنسولی ڕووسیا لە ئەرزڕوم) ١٣٤
ئارنۆلد تۆینبی ١٤٥
ئاسووری ـ ئاشووری هەشت ، ١٩ ، ٢٥ ، ٧٧ ، ٤٤ ، ٤٦ ، ٨٢ ، ٨٨ ، ١١٨ ، ١٦٤ ، ١٧٣
ئەحمەد (شێخ ئەحمەدی کوڕی شێخ سەعید) ٧٧
ئەرمەن ـ ئەرمەنەکان پێنج ، حەوت ـ یازدە ، ٢٥ ، ٢٦ ، ٢٨ ، ٤٤ ، ٤٦ ، ٨٢ ، ٨٨ ، ٨٩ ـ ١٠٦ ، ١٠٩ ، ١٦٢ ، ١٦٥ (سەردارەکانی) ، ١٧١ ، ١٧٣ ، ١٧٤ ـ ١٧٩
ئەدمۆندس شەش
ئەدوارد گرێی ، سێر ١٦٢
ئەڵمان ـ ئەڵمانەکان (بڕوانە : ئەڵمانیا)
ئەمین زەکی چوار ، ١٦ ، ٥٤ ، ٨٥ ، ٨٦ ، ١٤٧
ئەمین عالی بەدرخان ٣٥
ئەناتۆل فرانس ١٤٤
ئەندێرس (کۆنسولی ئەڵمان) ١١
ئەنوەر پاشا ١١١ ، ١٣٨
ئەنوەر قادر محەممەد دوازدە
ئۆربێلی ، یوسف ئەبگارمێچ (ڕۆژهەڵاتناس) ٣٩
ئیبراهیم بەگ ١٢٢
دوکتۆر ئیحسان فوئاد ١٢٦
ئێرلست مێن (مێژوونووسی ئینگلیز) ١٧
ئیسماعیل حەقی شاوەیس ٨٠ ، ١٣٢
ئینگلیز ـ ئینگلیزەکان شەش ، هەشت ، ٥ ، ٨ ، ١٢ ، ١٤ ـ ١٥ ، ١٧ ـ ٢١ ، ٢٩ ، ٥٢ ، ٥٣ ، ٥٦ ، ٥٧ ، ٥٨ ، ٦٠ ، ٦١ ، ٦٢ ، ٦٤ ، ٦٥ ، ٦٦ ، ٦٧ ، ٦٨ ، ٦٩ ، ٧٠ ، ٧١ ، ٧٢ ، ٧٣ ، ٧٨ ، ٨٠ ، ٨١ ، ١٢٨ ، ١٦١ ، ١٦٣ ، ١٦٤ ، ١٦٩ ، ١٧١
بزووتنەوەی کەمالییەکان ١٦٩
بەلکار ١٧٧
بەهادین نووری ١٣
بۆغۆز نۆبار پاشا (سەرداری ئەرمەن) ١٦٥ ، ١٧٥
پۆل ئێمیل ، پرۆفیسۆر حەوت
پۆل کامبۆن ١٦٧
پێرسی کۆکس ١٦١
تارلێ ف. ، ئەکادیمی ١١٤
تەتەر ٩٠ ، ١٢٤
تالیریان ١٣٨ ، ١٤٣

(*) بە پێویستمان نەزانی ئەو ناو و شوێنانەی لە ناوەرۆکی کتێبەکەدا زۆر دووبارە دەبنەوە (وەک کورد و کوردستان) لێرەدا بیاننووسین . هەرچی ناوی هۆز و گەلانە لێرەدا ، واتە لە لیستەی ناوەکاندا تۆمار کراون .

تورک ـ تورکەکان حەوت ، ٩ ، ١٠
چیە دمەلاً ئدارەکانی) ، ١٩ ،
٢١ ، ٢٤ ، ٢٩ ، ٣٢ ، ٣٣ ، ٤٤ ،
٤٨ ، ٥٢ ، ٥٣ ، ٥٦ ، ٥٧ ، ٥٨ ،
٥٩ ، ٦٠ ، ٦١ ، ٦٣ ، ٦٥ ، ٦٦ ،
٦٨ ، ٦٩ ، ٧٠ ، ٧٢ ، ٧٣ ، ٨٧ ،
١١١ ، ١١٨ ، ١٤١ ، ١٥٠ ، ١٥٧
تورکە لاوەکان (ئیتیحادییەکان) ٣٤ ،
٣٥ ، ٧٧ ، ١٠٩ ، ١٣١ ، ١٣٨ ،
١٣٩ ، ١٤٦ ، ١٧٨ ، ١٧٩
ـ شۆڕشی تورکە لاوەکان ١١٠ ،
١١٥
تورکمانچای (پەیمان) ٩١
حە (هۆز) ١٧
جلال تاڵەبانی (بیرۆت) ١٢٦
جلیل جەلیل سێ
جمال پاشا ١٣٨
جمالەدین بابان ٤٠
جمال سەفاح ١٧٧ ، ١٧٨
جنگول ـ جەنگەلیەکان ٧٩
جۆرج پیکۆ ١٥٨ ـ ١٥٩
جیمس برایس ، لۆرد ١٤٥
چەرکەس ١٢٧ ، ١٧٨
چیستەر ، ئەدمیراڵ ٤ ، ٢٧
چۆرنەزوبەف ، جەنەراڵ ١٤٧
حلمی بەگزۆ ١١٦
حلمی قادری کۆیستی ١٢٥ ـ ١٢٩ ،
١٣١ ، ١٣٣
حسین بەگە (کوڕی بەدرخان پاشا) ٤٣
حسین جاف دوازدە
حسین حوزنی موکریانی پێنج ، ٦٢ ،
١٤٧
حسێنی کوڕی عەلی (شەریفی مەککە)
٧٨
حەمدوون ، مەلا ١٧٣ ـ ١٧٤
حەیدەر رەجەب ١٥١
خالفین ن. ا. (کوردناس) سێ
خالۆ قوربانی ٧٩
خەلیل خەیالی ٣٧ ، ٣٩
خەلیل رەجەب ١٥١
داشناک (پارتی داشناک) ـ داشناکەکان
١٠٤ ، ١٢٣ ـ ١٢٤ ، ١٢٩ ، ١٣٢ ،
١٧٠ ـ ١٧٦
دا لۆبێرت ٩
راولنسن (ئەفسەری بەریتانیایی) ١٤
رەفیق حیلمی چوار ـ پێنج ، ٨٨
رووس (بڕوانە : رووسیا)
رۆمان ٩٠
ریشارد رۆبنسن ١٠٩
ریچ ، کلۆدیۆس جێمس ١٣ ـ ١٤
رێککەوتننامەی بەرلین ١٠٥ ـ ١٠٦
سازانۆف ١٥٩
ساسانی ٩٠
سان ـ ستیفانۆ (پەیمان) ١٠٤ ـ ١٠٥،
١٢٧
سایکس ـ پیکۆ (پەیمان) ٦٧ ، ١٠٢ ،
١٥٨ ـ ١٦٤ ، ١٦٧
سەعید ئەحمەد ، مەلا ١١٥
سەعید ، شێخ ٧٥ ، ٧٧
سەفەوی ـ سەفەوییەکان ٩٤

سەلجوقییەکان ٩٠
سلێمان پاشای بچووک ١٢
سلێمان پاشای گەورە ١٣
سەلیم ، مەلا سەلیم ئەفەندی خیزانی
٤٣ ـ ٤٥ ، ٧٥
سورەیا بەدرخان ٨٠
سۆڤیەت سێ ـ چوار ، پێنج ، ٩١
سۆن ، مێجەر ١٦ ـ ١٨ ، ٦٩ ـ ٧٠ ،
١٦٠ ، ١٦٩
سەیفەددین خان ٦١
سێڤەر (پەیمان) ١٢٧ ، ١٦٠ ، ١٦٩ـ
١٧٠
شاخۆڤسکی ، شازادە ٢٣ ، ٢٦
شەریف پاشا ٣٠ ، ١٧٥
شکاك (هۆز) ٥٨ ، ٦٠
شکری الفضل ٤٢
شکری مەحمود نەدیم شەش ـ حەوت
شـۆڕشی ئۆکتۆبەر ١٢٠ ، ١٥٨ ،
١٥٩ ، ١٦٢ ، ١٦٧ ، ١٦٨
شۆڕشی مەشرووتی ئێران ٧١
شیونمان (جاسوسی ئەڵمانی) ١٢
صائب زادە سلیمانیەلی محمد عارف ٤٢
صەدیق دەملوچی ٣١
سۆفی عەبدوڵلای شکاکی ٧٥
طەلعەت پاشا ١١١ ، ١٣٦ ـ ١٣٨ ،
١٤٣
عەباسی سەفەوی ، شا ٩٠ ، ٩٤
عەبدولحەمید ـ سـولتان عەبدولحەمیدی
دووەم حەوت ، هەشت ، نۆ ، ٣١ ،
٩٦ ، ٩٧ ، ١٠٦ ، ١٠٧ ، ١٠٩ ـ
١١٠ ، ١١٥ ، ١١٨ ، ١٢١ ، ١٣٥ ،
١٤٤ ، ١٧٤ ، ١٧٩
عەبدولحەمید ١١٩
عەبدوڕڕەحمان بەدرخان ١٣٢
عەبدوڕڕەزاق بـەدرخان ٢٢ ، ٢٤ ،
٢٧ ـ ٣٨ ، ٣٩ ، ١٧٥
عەبدولسەلام ، شێخ ١٦ ـ ٤٧ ، ٧٥
عەبدولعەزیز یامولکی ١٤٠ ، ١٥٠
عەبدولغەفور ١١٦
عەبدولقادری شەمزینی ، شێخ ٣٥ ، ٥٣
عەزیز بەگ ، دوکتۆر ١١٢
عەلی شێر (شاعیر) ٧٦ ، ٧٧
عوبەیدوڵلا ، شێخ ١٣٢
عوسمانی ـ عوسمانییەکان پێنـج ، ٣٣ ،
٤٣ ، ٤٤ ، ٤٥ ، ٤٦ ، ٤٧ ، ٤٩ ،
٥١ ، ٥٤ ، ٥٥ ، ٦٠ ، ٦٤ ، ٦٥ ،
٦٦ ، ٧٦ ، ٧٧ ، ٧٨ ، ٨٠ ، ٨٢ ،
٨٤ ، ٨٦ ، ٨٧ ، ٩٠ ، ٩١ ، ٩٤ ،
١٠١ ، ١٠٢ ، ١٢٥ ، ١٢٩ ،
١٣١ ، ١٣٣ ، ١٤٣ ، ١٥٧ ، ١٧٢ ،
١٧٧
دوکتۆر عیزەددین مستەفا رەسوڵ ١٢٦
فائز الحصين ١١٢ ، ١١٣ ، ١٣٦
فەرەنسەییەکان (بڕوانە : فەرەنسە)
قازی فەتاح ٦٣
قازی محەمەد ٦٣
کامیل د. ١٣
کامیل بەگ (کوڕی بەدرخان پاشا) ٤٣
کەلهوڕ (هۆز) ١٩
کەلیمەنسۆ ١٦٣ ـ ١٦٤
کوچك خان ، میرزا ٧٩
کۆمپانیای نەوتی ئینگلیزی ٧٠

تۆبیتیای نەونی تورکی ٤ ـ ٥
تۆبیتیای هیندی رۆژهەلاتی ١٢ ـ ١٣
تۆسەرەی ئاشتی لە پاریس ١٧٥
تۆسکرەی بەرلین ١٠٤ ـ ١٠٥
تیمزد ، لۆرد ٧٠ ، ٧٢
تینکە هـ (نوسەری ئینگلیز)
حەشت ـ نۆ
تیکر ١٠
تەریلیتسک ف ، ئەکادیمی پێنج ،
٩٨ ، ١١٧ ، ١١٩ ، ١٣١ ، ١٥٠
فونعزد (ئەفسەری ئەلمانی) ١٠ـ١١
لاز ١٧٨
لارمریتف م. س. (کوردناس) سێ ،
پێنج ، ٣٤ ، ٥٣ ، ٨٦ ، ١٢٤ ،
١٦٤
تۆرانس ١٧٨
تۆتا رۆژنۆ حەشت
ترۆفیت کامیرۆن ٦
وید جۆرج ١٦٣ ـ ١٦٤
تیچن (جاسوسی ئەلمانی) ١٢
سرک سایکس ١٨ ، ١٥٨ ـ ١٥٩
سۆن ک. ، میجەر شەش ، ١١٩ ،
١٦٠ ، ١٦٩
محەمەد ١٢٠
محەمەد حەسەین خان ٩١
محەمەدی مەلاکەریم دوازدە ، ١٢٦ ،
١٤٥
مەحمود ، شێخ ٤٣ ، ٦٢ ، ٦٦ ، ٧٠ ،
٧٧ ـ ٧٨ ، 81
مەحمود زادە بەیتوللا بەگ ١٥١
مستەفا ئاغای رەجەب ١٥١
مستەفا پاشای یامولکی ١٣٣
مستەفا وەفا ١٥٢
مەسعود محەمەد ١٢٦ ـ ١٢٧
مغول ٩٠
مصدق ، راپەڕینی ١٢٨
مۆدرۆس (هودنە) ٦٨ ، ٧١ ـ ٧٢
مۆرکان ج. ٣
مۆریێر ١٥
مەولانزادە رەفعەت ١٣٨
نۆئێل ، کاپتن ٧٠ ـ ٧١ ، ١٦٠ ، ١٦٩
نێرسیسیان ، پرۆفیسۆر دە ، ١١٥
نیزامولسەلتەنە ٥٩
نیکیتین ، باسیل ٤٩
هاول ت. ١٣
هنچاک (پارتی هنچاک) ١٠٤ ، ١٢٣
هێربەرت لیڤانس (رۆژهەلاتناس) دە
ویگرام ، برایان ١٧٥
ویلسن ، ئارنۆلد شەش ، ٢١ ، ٦٢ ، ٦٩
یامولکی (بڕوانە : مستەفا پاشا)
یەزیدی (کوردی یەزیدی) ٢٠ ،
١٥٢ ـ ١٥٣

• • • •

شوێن

ئازەربایجان ٩ ، ٥٧ ، ٥٩
ـ ئازەربایجانی سۆڤیەت ١٠٠
ئاسیا ١٢ ، ١٥٨ ، ١٦٠
ـ ئاسیای بچووک ٩ ، ٢٥ ، ١٣١
ئاڵتون کۆپری ٦٩
ئاله داغ ١٦٠
ئامێدی ـ عمادیه ٤٧ ، ٧٧ ، ١٦٠
ئەدەنە ١١٠
ئەرەبگیر ١٢٠ ، ١٣٦
ئەرجەنتین ١١٤
ئەرزروم ٧ ، ١١ ، ٥٤ ، ٥٥ ، ٥٦ ،
١٠٧ ، ١١٣ ، ١٢٠ ، ١٢٢ ، ١٣٤ ،
١٤١ ، ١٥٩
ئەرزنجان ٧
ئەرمینیا ـ ئەرمەنستان شەش ، ٧ ،
٢٥ (دەوڵەتی ئەرمینیا) ، ٨٩ ـ ٩٠
(شوێنی) ، ٩١ ، ٩٨ ، ٩٩ ،
١٠٠ ، ١٠٢ ، ١٠٣ ، ١٠٤ ، ١٠٥ ،
١٢٣ ، ١٢٤ (ئەرمینیای گەورە) ،
١٢٥ ، ١٣٠ ، ١٣٥ ، ١٦٣ ، ١٦٧ ،
ـ ئەرمینیای رۆژئاوا ٩١ ، ١٠٠ ،
١٠٢ ، ١٠٦ ، ١٠٧ ، ١٢٥ ،
١٢٦ ، ١٥٩
ـ ئەرمینیای رۆژهەڵات ٩٠ ،
٩٤ ، ١٠٠ ، ١٠١ ، ١٠٢ ،
١٢٤
ـ ئەرمینیای سۆڤیەت ١٠٠ ،
١١٤
ئەستەنبۆل ـ ئەستەمبۆل ٦ ، ٨ ، ١٣ ،
٤٦ ، ٥٢ ، ١٠٧ ، ١٠٨ ، ١٠٩ ـ
١١٦ ، ١٢٧ ، ١٣٤ ، ١٥٨
ئەسفەهان ٦٠
ئەفریقا ـ باکووری ئەفریقا چوار
ئەلەزیز ٥٤
ئەڵمانیا ـ ئەڵمان ـ ئەڵمانەکان ٢ ، ٣ ،
٥ ، ٦ ، ٧ ، ٨ ، ٩ ، ١٠ ، ١١ ،
١٩ ، ٢١ ، ٢٢ ، ٢٤ ، ٢٧ ، ٥٢ ،
٥٣ ، ٥٧ ، ٥٨ ، ٥٩ ، ١٠٥ ،
١٢٩ ، ١٤١ ـ ١٤٣ ، ١٤٤ ، ١٥٧ ،
١٦٧
ئەمەریکا ٢ ، ٤ ، ٢٧ ـ ٢٨ ، ١١٤
(وڵاتە یەکگرتووەکانی) ، ١٤٤
ئەنادۆڵ ٤٨ ، ٨٣ ، ١٥٠
ئەنقەرە ٧
ئەورووپا چوار ، ١٢ ، ٨٠ ، ١٠٠ ،
١٣٦ (رای گشتی) ، ٤٤ ،
(دەوڵەتەکانی) ، ١٥٧ ، ١٦٦
ئوورفە ٦ ، ٨ ، ١١٥ ـ ١١٦ ، ١٢٠ ،
١٣٦ ، ١٤٢ ، ١٥٠
ئیتالیا ٣٠ ، ١١٦
ئێران ٩ (رۆژئاوای ئێران) ، ١٤ ،
٢١ (خوارو و ژووروی رۆژئاوای
٢١ (شۆڕشی مەشرووتی ئێران) ،
٢٧ ، ٣٠ ، ٣٣ ، ٤٧ ، ٥٦ ، ٥٧ ،
٥٨ ، ٥٩ ، ٦٠ ، ٦١ ، ٧٠ ، ٧٥ ،
٧٩ ، ٩٠ ، ٩١ (ئێرانی سەفەوی) ،

٩٠ ، ١٦١ ، ١٦٩ ، ١٧١
[...]ی عوسمانی — دەوڵەتی عوسمانی
[...] ، ٧ ، ٢١ ، ٢٦ ، ٢٧ ، ٢٩ ،
٣٠ ، ٣٣ ، ٤٧ ، ٤٨ ، ٥٢ ، ٧٢ ،
٧٤ — ٧٥ ، ١٠٠ ، ١٠٢ ، ١٠٣ ،
١٠٤ ، ١٠٦ ، ١٠٩ (ڕژێمی
عوسمانی) ، ١١٠ ، ١١١ ، ١٢٢ ،
١٢٣ ، ١٣٠ ، ١٣٢ ، ١٣٣ ، ١٣٥،
١٣٦ ، ١٤٢ ، ١٥٧ ، ١٥٨ ، ١٥٩،
١٦٠ ، ١٦٤ ، ١٦٥ ، ١٦٦ ، ١٦٧،
١٧٢ ، ١٧٣ ، ١٧٤ ، ١٧٥ ، ١٧٨،
[...]کەرە ٤١
[...]کوزکوز ٣
[...]تەل ٤٠ ، ٤٦ ، ٤٧ ، ٧٥
[...]زنق ٣٤ (ئەکینکالی) ، ٤٦ ، ٤٧
[...]رە ٧
[...]تلیس — بەتلیس — بتلیس ١٨ ، ٤٣ ،
٤٤ ، ٤٥ ، ٤٦ ، ٤٧ ، ٥٦ ، ٧٥ ،
٧٩ ، ٨٤ ، ١١٣ ، ١١٧ ، ١٣٤
(ویلایەتی) ، ١٥٩
[...]رزیل ١١٤
[...]رلین ٧ ، ١٠٤ — ١٠٥ (کۆنگرەی)،
١٠٠ — ١٠٦ (ڕێککەوتنامەی) ،
١٢٧ ، ١٣٨ ، ١٤٣
[...]ریتانیا ٧ ، ١٠ ، ١٢ ، ١٨ ، ١٩ ،
٢٠ ، ٢١ ، ٢٢ ، ٤٠ ، ٤٦ ، ٥٩،
٦٠ ، ٧٣ ، ٨٣ ، ١٠٥ ، ١٢٦ ،
١٢٩ ، ١٤٢ ، ١٥٧ ، ١٥٨ ، ١٥٩،
١٦٠ ، ١٦١ ، ١٦٢ ، ١٦٣ ، ١٦٤،
١٦٧
[...]صرە — بەصرە ٨ ، ٢٠ ، ٦٥ ، ٦٦

بەغدا ٦ ، ٧ ، ٩ ، ١٣ ، ١٧ ، ٢٠ ،
٢١ ، ٤١ ، ٤٧ (ویلایەتی) ، ٦٦ ،
٦٧ ، ٦٨ ، ٦٩
— خەتی شەمەندەفەری بەغــدا
٣ ، ٥ ، ٧ — ٩ ، ٧٢
بەلقان ٣٠ ، ٤٨ — ٤٩ ، ١٠٥ ، ١٣٥،
١٥٨ ، ١٦٧
بۆتان ٧٦ ، ٧٨ ، ١٢٥
بێرۆت ١٠٧
بیزەنتی (دەوڵەتی) ٩٠
پاریس ٢٣ ، ١٧٥
پالۆ ١٢٠ ، ١٢٢
پورتوغال ١١٦
پێترۆگراد ٢٦ ، ٣٩ ، ٧٩ ، ١٥٩
پێنجوین ٦١ ، ٦٣
تەرابزۆن ٦٧ ، ١٥٩
تەورێز ١١ ، ٦٠
تورکیا حەوت ، هەشت ، ٥ ، ٦ ، ١٢،
١٤ ، ٢٢ ، ٢٧ ، ٣٠ ، ٣٢ ، ٤٥،
٤٦ ، ٤٧ ، ٤٩ ، ٥٢ ، ٥٣ ، ٥٥،
٥٧ ، ٦٠ ، ٦٨ ، ٧١ ، ٧٥ ، ٧٦،
٧٨ ، ٨٠ ، ٨٢ ، ٨٣ ، ٨٤ ، ٨٨،
٩٠ ، ٩١ ، ١٠٢ ، ١٠٤ ، ١٠٥،
١١١ ، ١١٧ ، ١٣٤ ، ١٣٨ ، ١٥١،
١٥٧ ، ١٦١ ، ١٦٩ ، ١٧١ ، ١٧٣،
تۆزخورماتو ٦٨
جزیر — جەزیرەی ئیبن عومەر ١٢٥ ،
١٥٩ — ١٦٠
جنێف ١٢٣ ، ١٣٢
چین ١٢
حەلــەب ٨٤ ، ١١٢ ، ١٣٧ ، ١٣٨،

١٤٢
خانەقین حەوت ، ٣ ، ١٧ ، ٦١ ، ٦٩ ،
٨٥
خەرپوت ٧ ، ١١ ، ٧٨ ، ١١٣ ، ١١٦ ،
١٦٠
خەرتوم ١٢٨
خۆی ٣٨ ، ٣٩
دەرسیم ١١ ، ٧٦ ، ٧٨ ، ١٥٢
دەریای رەش ٥٣ ، ١٥٨ ، ١٥٩
دەریای سپی ناوەڕاست ٥ ، ٦ ، ١٥٨
دیاربەکر (ئامەد) ٧ ، ٨ ، ١٩ ، ٧٨ ،
٨٤ ، ١٠٧ – ١٠٨ ، ١١٣ ، ١٢١ ،
١٢٤ ، ١٤١ ، ١٤٨
دیجلە ، روباری ١٥٩
دیمەشق ١٧٤
رەواندوز حەوت ، ٤٧ ، ٦١ ، ٦٣ ،
٨٥ ، ١٤٧ – ١٤٨
ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست سێ ، چوار ،
٢ ، ٧ ، ١١ ، ١٢ ، ١٥ ، ١٨ ،
٢٠ ، ٤٩ ، ٥٧ ، ٥٩ ، ٦٤ ، ٧٣ ،
٨٠ ، ٨٩ ، ١١٩ ، ١٦١ ، ١٦٣ ،
١٦٦ ، ١٦٧
ڕۆژهەلاتی نزیك سێ ، ٢ ، ١٧ ،
١٥ ، ١٨ ، ٥٩ ، ٧٣ ، ٨٠ ، ١٦٦
١٦٧
ڕوسیا (ڕوس) سێ ، پێنج ، حەوت ،
هەشت ، ٢ ، ٦ ، ٧ ، ٨ ، ٩ ، ١٠ ،
١٢ ، ١٩ ، ٢١ ، ٢٧ ، ٣٢ ، ٣٣ ،
٤١ ، ٤٣ ، ٤٥ ، ٤٦ ، ٥٢ ، ٥٣ ،
٥٥ ، ٥٦ ، ٥٧ ، ٥٨ ، ٥٩ ، ٦٠ ،
٦٢ ، ٦٣ ، ٦٤ ، ٦٥ ، ٧٣ ، ٧٥ ،
٧٨ ، ٧٩ ، ٨١ ، ٩١ ، ١٠٠
١٠١ ، ١٠٣ ، ١٠٤ ، ١٠٧
١٠٩ ، ١١١ ، ١١٢ ، ١١٤
١٢٠ ، ١٢٦ ، ١٢٩ ، ١٣٤
١٤٢ ، ١٤٧ ، ١٥٠ ، ١٥٢
١٥٧ ، ١٥٨ ، ١٥٩ ، ١٦٠
١٦١ ، ١٦٢ ، ١٦٣ (ڕۆژ
سۆڤیەتی) ، ١٦٧
زاخۆ ٥
زەیتون (شار) ١٠٣
زاپۆن ٤٠ ، ١٧٨
زەنگار ٢٠
سابلاغ (مەهاباد) ٦٠ ، ٦٢ ، ٦٣
ساری قامیش ٥٦
ساسۆن ١٠٧
سامەڕڕا ٩
سعرد ١٥٩
سەقز ٦١
سەکرات (گوند) ١٢٢
سلێمانی حەوت ، ١٤ ، ٦٩ ، ٧٠ ، ٣
٧٨ ، ٨٠ ، ٨٧
سنە ١٤
سۆدان ١٢٨
سۆریا ٥ ، ١١٤ ، ١٧٧
سیواس ٧ ، ٥٤ ، ٩٢ ، ١٠٨ – ١٠٩
١١٢ ، ١٢٠
شنۆ – ئوشنۆ ١١ ، ٦٠
شوعەیبە ٦٦ ، ٧٧
شێخان ٢٠
عەقرە ٤٧
عمادیە (بڕوانە : ئامێدی)

قە ٦٠
قەرس (ئەرمەنییەکان) ٢، ٣،
٥، ٢٧ ـ ٢٩، ١٠٥، ١١٤،
١٣٩، ١٥٨، ١٥٩، ١٦٠، ١٦١،
١٦٢، ١٦٣، ١٦٤، ١٦٥، ١٦٧
قەسیل ١٦٤
قورنە ٧٣، ٨٩
قوبە ٨٠
قەرەچ ١٣٠
قەسری شیرین ٣
قەفقاس ٦، ٢١، ٢٦، ٥٥، ٧١،
١١١، ١١٤، ١١٥
ـ پشت قەفقاس ٢٢ ـ ٢٣
قوچان (گوند) ١٩
قرچکی ٧٦
قەیسەری ٧، ١٦٠
کەرکوک ٣، ٨، ١٣، ٦٩، ٧٠
کرماشان (کرمانشاه) ١٢، ٥٩، ٦٠،
٧٩
کفری ٦٨، ٧٠
کەنداوی بەسرە ٢١
کەنداوی عەرەب ٥، ٦، ٢٠، ٦٥
کوت ٦٧
کوێت ٨
کۆیە ١٢
گیلان ٧٩
لەشکر مەشت ، ١١٩، ١٦٣
لوبنان ١١٤
لێنینگراد ٣٩
ماردین ٦، ٨، ١٣، ٧٨

مەرزیفون ١١٢
مەرعەش ٨، ١٠٧
مەرگەوەڕ ١٦٠
مەلاتیە ٧
مەهاباد (بڕوانە : سابلاغ)
مۆسکۆ ١٠١
مۆسڵ ٦، ٨، ١٩، ٥٤، ٦٨، ٧١،
٧٣، ٧٥، ٧٧، ٨٤، ٨٧، ١٦١،
(کێشەی مۆسڵ)، ١٦٢، ١٦٤،
١٧٢ (کێشەی مۆسڵ)
ـ ویلایەتی مۆسڵ ٣، ٤، ٢٩،
٤٧، ١٥٧، ١٥٨، ١٦٠،
١٦٢، ١٦٤
موش ٥٦، ٨٤، ٩٥، ١١٣، ١٣٩،
١٤٠، ١٥٩
موکریان ٦٣
مۆکس ١٥١
میسر ٦، ٨٠، ١١٤
میزۆپۆتامیا نزم (ناوچەی سەروو
میزۆپۆتامیا)، ٥، ٩، ١٥، ٢٠،
٦٥، ٦٧، ٧٢
ناصریة ٦٦
نسێبین ٨
نەمسا ١٠٥
نیمچە دورگەی عەرەب ٢١
هەولێر ٦٢، ٨٧
هەمەدان ٥٩، ٦٠
هیندستان ٦، ١٢، ٦٩، ٧٣، ٨٠،
١١٤، ١٦٤
وان ١١، ١٨، ١٩، ٥٥، ٥٦،

٩٢ ، ١٠٣ ، ١٠٧ ، ١١٢ ، ١١٦ ،
(ناوچەی) ، ١٠١ ، ١٥٩
ـ گۆی وان ٨٩
ورمێ ٢٣ ، ٢٥ ، ٢٧ ، ٤٧ ، ٥٨ ،
٥٩ ، ٦١ ، ٦٢ ، ١٣٢
ـ دەریاچەی ورمێ ٦٠
بەرێشان ١٠١
یەکیەتی سۆڤیەت ـ دەوڵەتی سۆڤیەت
١٤٤ ، ١٥٩ ، ١٦٣
یۆنان ١١٤

● ● ● ●

سەرنج

بە داخەوە هەندێك هەڵەی چاپ کەوتۆتە چەند شوێنێکی ئەم کتێبەوە .
بە پێویستمان زانی سەرنج بۆ ئەمانەیان رابکێشین :

ل ١٧ : یەکەم وشەی دێڕی یەکەی پەراوێزی ٢٤ دەبێت بە : نووسەر .

ل ٤٣ : وشەی (تبلیس) لە دوا دێڕدا دەبێت بە : تفلیس .

ل ٥٤ : دوا وشەی دێڕی سێیەم (قۆچی) دەبێتە : قۆچی .

ل ٨٤ : یەکەم دێڕی پەراوێز 1946 دەکرێت بە : 1964 .

ل ١٢٣ : پەرەگرافی دوو ، دێڕی دوو و سێ لە بریتی (گنجاك) (هنجاك) دەخوێندرێتەوە .

ل ١٧٠ : پەرەگرافی دوو دێڕی سێیەم لە بریتی (کوردەوارێدا) (کوردەوارێدا) دەخوێندرێتەوە .

● ● ●

پێڕست

پێشەکی .... سێ ـ دوازدە

بەشی یەکەم گرنگی کوردستان و بایەخ پێدانی لە لایەن دەوڵەتە گەورەکانەوە .... ١ ـ ٢٩

بەشی دووەم باری گشتی کوردستان بەر لە دەست پێ کردنی شەڕ .... ٣٠ ـ ٥٠

بەشی سێیەم کوردستان لە کڵپەی ئاگری شەڕدا.......... ٥١ ـ ٧٣

بەشی چوارەم خەباتی گەلی کورد لە ساڵەکانی شەڕدا و ئەو زیانانەی لەو ساڵانەدا لە کورد کەوتن...... ٧٤ ـ ٨٨

بەشی پێنجەم کورد و کوشتاری ئەرمەن.............. ٨٩ ـ ١٥٦

بەشی شەشەم دوارۆژی کورد لە پلانی دەوڵەتە گەورەکاندا ١٥٧ ـ ١٦٥

ئەنجام .... ١٦٦ ـ ١٧٩

سەرچاوە .... ١٨٠ ـ ١٨٩

ناو .... ١٩٠ ـ ١٩٣

شوێن .... ١٩٤ ـ ١٩٨

A PUBLICATION OF THE KURDISH ACADEMY

Dr. Kamal Madhhar Ahmad

KURDISTAN

DURING THE YEARS OF THE FIRST WORLD WAR

Kurdish Academy Press
Baghdad - 1975

نەخشەی بەرگەکە هونەرمەند (ولید مهدي) کێشاویەتی

نرخی (٣٠٠) فلسە

لە کتێبخانەی نیشتمانیدا
ژمارە ٦٢١ی ساڵی ١٩٧٥ی دراوەتێ

من مطبوعات المجمع العلمي الكردي

الدكتور كمال مظهر احمد

كردستان

خلال سنوات الحرب العالمية الاولى

مطبعة المجمع العلمي الكردي
بغـداد ـ ١٩٧٥

مێژوو

دوکتور کەمال مەزهەر ئەحمەد

کورتە باسێکی زانستی مێژوو و کوردو مێژوو

بە یاریدەی ئەمینداریتی گشتی ی رۆشنبیری و لاوان چاپ کراوە

دوكتۆر كەمال مەزهەر ئەحمەد

مێژوو

كورتە باسێكی زانستی مێژوو و كوردو مێژوو

بەغدا ١٩٨٣

بە یاریدەی ئەمینداریێتی گشتی ی ڕۆشنبیری و لاوان چاپ كراوە

پێشکەشە

بە یادی پیرۆزی

شەرەفخانی بیدلیسی

مەلا مەحموودی بایەزیدی

موحەممەد ئەمین زەکی

پێشەکی

دەمێکە پێوەم بەرهەمێکی سەربەخۆ دەربارەی مێژوو پێشکەش بە خوێندەواری کورد بکەم ، لەبەرئەوە چەند ساڵێکە هــەر زانیاری‌یەکی بەکەڵکم بەردەست کەوتبێ ، یا هەر تاقی‌کردنەوەیەکی تایــەتیی خۆمم لا پەسەند بووبێ یەکسەر تۆمارم‌کردوونو وا لێرەدا پوختــەیان پێشکەش ئەکەم •

سەرچاوەکانی ئەم کتێبە زۆرو پەرش‌وبڵاون • بەوێنە جارێك نــاوی تالێرانی تێدا هاتووە ، بەڵام ئەو چەند دێڕەی دەربارەی ئــەو نووسیومن بەرهەمی خوێندنەوەی ژمارەیەك سەرچاوەن کە یەکێکیــان کتێبێکی ۲۲۰ لاپەڕەیی نایابی تارلێی مێژوونووسە •

ساڵی ۱۹۷۸ زۆربەی بەشی یەکەمی ئەم کتێبەم ؛ کە سەرنجە تایبەتی‌یەکانی خۆمی تێدایە ، پێشکەشی وەرزی ڕووناکبیری‌ی ساڵانەی زانکۆی بەسرەم کرد ، ئەو مامۆستاو قوتابی‌یانەی گوێیان لێی‌گرت پێیان پەسند بوو •

مەبەستی سەرەکیم لەباسەکانی بەشی سێیەم تەنهــا ڕوونکردنەوەی لاپەڕەکانی مێژوونووسی‌ی کوردی‌ی نی‌یە ، بەڵکو دەشــــەوێ بــــە ڕووناکبیرانمان بڵێم ونبوون بۆ خزمەتو چاکەی کەس نی‌یە • دەمویســـت لەوبەشەدا هەرکەس دەنکە جۆیەکی ماڵی پاشای خواردووە ناوی بهێنمەوە ، بەڵام ترسام ئەوە کاربکاتە سەر ناوەرۆکی گشتی‌ی کتێبەکە • ئەوەندە هەیە ناوی کەسم بەئەنقەست نەخستۆتە پشت‌گوێ •

وەك ئاشكرایە ڕێنووسی كوردی هێشتا دوا دەقی خۆی وەرنەگرتووە بۆیەكا لەوانەیە جیاوازیی لە ڕێنووسی باسەكانی كتێبەكەدا بەرچاو بكەوێ. جۆری دارشتنی ناوە عەرەبییەكانیش ڕێكناچن ، بەلاّم تەنانەت زمانــــە ئەوروپاییەكانیش هێشتا بەتەواوەتی لەوجۆرە جیاوازییە قوتاریان نەبووە. بۆ هەندێك مەبەست وشەی جیاوازم بەكارهێناوەو چەندم توانیبێ هەوڵمداوە بەپێی بۆچوونی خۆم ژمارەیەك زاراوی مێژوویی نوێ دابڕێژم كە هیوادارم باشەكانیان جێگەی خۆیان بگرن . مەبەستم لە زاراوی (مێژوونووسی) كە لە هەموو بەشەكاندا گەلێكجار دووپات دەبێتــــەوە هیستۆریۆگرافییە . (Historiography)

دەبوو ئەم بەرهەمە ناوبنێم « دەربارەی زانستی مێژوو » ، بەلاّم وابزانم ، دەنگی مێژوو بەتەنها خۆشتر دێتە گوێ . دیارە ســەرگوزشتەی مێژوو بە دەیان كتێبی وەك ئەمەی من تەواو نابێ ، ئــەم هەنگاوی یەكەمــە پێویستی بە گەلێك هەنگاوی ترە .

هیوادارم « مێژوو » یەكێك لە كەلێنە زۆرەكانی كتێبخانەی كوردیی پڕبكاتەوە .

بەشی یەکەم

چەند تێبینییەك دەربارەی مێژوو

مێژوو چییە. دووپاتکردنەوە لە مێژوودا. ڕەوڕەوەی مێژوو . کێ خاوەنی مێژووە ؟. دەوری سەرۆك لە مێژوودا . ناپلیۆن و محەممەد عەلیی گەورە . سەرنجی جەمالەددینی ئەفغانی . لۆژانەکانی مێژوو . حوکمی مێژوو . تالیراند و میرابۆ . ستیفان زیڤایگ و ماری ئەنتوانێت . کریستۆف کۆلۆمبس . دیسان کورد و کوشتاری ئەرمەن . سلاوێك بۆ عەلی کەمال . لویسی چواردە . مۆزەخانەی لوڤەر .

هیچ گومان لەوەدا نەماوە کە مێژوو زانستێکی گەورەو بەکەڵکە ، بەڵکو بێ سێ‌و دوو دەتوانین نـاوی بنێین « زانستی زانستەکان » . ڕاستەکەشی مێژوو زانستی زانستەکانە ، وەك خوێنی چێشت وایە بۆ یان چونکە هیچ زانیارییەکی گرنگ نییە مێژووی تایبەتیی خۆی نەبێت ، وەك مێژووی سروشت‌و مێژووی پزشکی‌و مێژووی ئابووری‌و مێژووی زوبان‌و مێژووی ئەدەب‌و مێژووی ئاسانکاری‌و مێژووی سەربازی‌و مێژووی وەرزش‌و مێژووی کیمیاو فیزیاو مێژووی هونەرو گەلێکی تر . بەڵام لە هەموان گرنگتر مێژووی ژیانە کە گشت زانستەکان‌و ڕووداوەکانی ڕۆژانەو ئاڵوگۆڕەکانی کۆمەڵ دەگرێتەوە . بڕوا ناکەم ڕووناکبیرێکی ڕەسەن یـا فەرمانبەرێکی سەرکەوتوو توانیبێتی بێ‌مێژوو بەڕێوەبچێت . بۆ هەرکەسێك بەوێت دەرسەکانی مێژوو گەورەن ، یەکجار گەورەن . ئەمریی ڕاستەقینە لای مێژووە .

نزیکەی ٤٠٠ ساڵ لەمەوبەر مێژوونووسی گەورەی کورد شەرەفخانی

بدلیسی له سەرەتای « شەرەفنامە »ی مێژاو بەرخـــدا دەربـــارەی مێژوو نووسینی‌یە دەڵێت :

« لەلای ئەوانەی کە زۆر زرینگو زیرنو وردەکارنو دوور دەبینن‌و بە ڕاو بیرن » لەگەڵ « هەموو نووســـەرێکی لە زەبرو هەموو زانایەکی زۆرزان‌و دەمڕاست‌و هـــەموو ئاگادارێك لە بەسەرهاتی ڕابوردووان » مێژوو « لە ســـەرووی هـــەموو هونەرانەوەیە »[1] .

مێژووش ، وەك هەموو زانستەکانی‌تر ، مێژووی تایبەتی‌ی خۆی هەیە کە لەگەڵ پەیدابوونی ئادەمیزادا دەست پێ دەکات ، بۆیەکا مێژووی مێژوو لە مێژووی گشت زانستەکانی تر دوورو درێژترە . بەڵام بەرلەوەی بێینە سەر گێڕانەوەی کورتەی ئەو مێژووە لەم بەشەدا چـــەند تێبینی‌یەکی گشتی‌و پێویست دەربارەی‌مێژوو پێشکەش دەکەین .

● ئەرکی گەورەی مێژوو بریتی‌یە لە دیارکردنی بەسەرهاتی هەمەجۆری ژیانی ئادەمیزاد پێکرا یا جیـــاواز ، بەپێی قۆناغ یـــا بەشـــێك لـــە قۆناغ ، وێڕای دەســـت‌نیشان کردنی هێـــزی بزوێنی‌و تایبەتی‌یەکـــانی هەڵـــسەنگاندنی ئەو ئاڵ‌و گۆڕانەی بەسەریدا هاتون لەگەڵ ڕوونکردنەوەی دەرسەکانی بەپێی سەنگ‌و قەوارەیان . کەواتە بـــەکورتی دەتوانین بڵێین مێژوو بریتی‌یە لە « تۆماری هەموو ئاڵ‌و گۆڕێکی سروشت‌و کۆمەڵ » . بریتی‌یە لە « باسی ڕابوردووی ئادەمیزادو ئاڵ‌و گۆڕەکانی ناو کۆمەڵگاکانی لایەنی جیاوازی ژیانی ئەو کۆمەڵگایانە پێکراو بەجیا بە نیازی تێگەیشتن ئیمڕۆی‌و دیارکردنی ڕێبازی گشتی‌ی داواڕۆژی » .

---

١ ـ بڕوانـــە : شەرەف خانی بدلیسی ، شـــەرەفنامە ، وەرگێڕانی هەژار لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد ، نەجەف ، ١٩٧٢ . ل ٩ .

لە زوبانە ئەوروپایی‌یەکاندا زاراوی مێژوو لە وشەی (historio) ی یۆنانیی کۆنەوە وەرگیراوە کە دەقاو دەق واتـــای چیرۆك‌و لێکۆلینەوەو گێڕانەوەی ڕوداوی پێزانراو دەگەیێنێت ، کەواتە لە سەرەتاوە ناوی مێژوو هەجۆرە تا ڕادەیەکی باش لەگەڵ مەبەستەکانیدا دەگونجا •

● تاقی‌کردنەوەکانی مێژووی سەدان هەزار ساڵەی ئادەمیزاد ئـــەوە دەسەلمێنن کە کۆمەڵ بەپێی یاسایەکی تایبـەتی دەگۆڕدرێت‌و بـەرەوپێش دەچێت،ئەو یاسایەش بۆ خۆی کەوتۆتە ژێر کاری ژمارەیەك دیاردەی گرنگی پێکەوە بەستراوی خودی ژیانەوە ، وەك باری ئابووری (پێوەندی‌و هۆکانی بەرهەمهێنان)و دەوروبەرو شوێنی جوگرافی‌و داب‌و نەریتی کۆمەڵایەتی‌و ئاستی تێگەیشتن‌و دامو دەزگاکانی میری‌و زۆرو کەمی ژمارەی دانیشتوان‌و ڕادەی پەرەسەندنیان‌و پێوەندی‌یان لەگەڵ دەرو دراوسێداو ئـەو جۆرە بابەتانە •

هەریەك لەم دیاردانە بایەخی تایبەتی‌ی خۆی هەیە • بەوێنـە بـاری جوگرافی‌ی شوێن بەدرێژایی بوونی ئادەمیزاد کاری کردۆتە سەر ڕەفتاری ئەندامانی کۆمەڵ‌و مەودای بڵاوبوونەوەیان‌و خێرایی بەرەوپێش چونیان • کەمی ژمارەی دانیشتوان‌و نزمی ڕادەی پەرەسەندنی بوبونە کۆسـپێکی گەورە لە بەردەم بەرەوپێش چونی ڕەوڕەوەی شارستانەتی لە ئەمەریکا تـا سەدەی شازدەو[٢] لە ئوستراليا تا سەدەی حەڤدەو هەژدە[٣] •

---

٢ ـ ساڵی ١٤٩٢ لەلایەن ئیسپانی‌یەکانەوە بە ڕەهبەری‌ی دەریاوانی ئیتالیایی بەناوبانگ کریستۆف کولۆمبس دۆزرایەوە •

٣ ـ هۆلەندی‌یەکان لە سەرەتای سەدەی حەڤدەوە کەوتنـــە دۆزینـــەوەی کیشوەری ئوستراليا ، هەر لەبەر ئەوەش یەکەمجار ناونـرا هۆلەندەی نوێ • ئوستراليا وشەیەکی لاتینی کۆنە مانای باشوور دەگـەیێنێت ، مەبەستی ئەو ناوە تازەیەی ئەوەیە کە ئەوکیشوەرە کـەوتۆتە بەشی خوارووی زەمین •

● هەمەجۆر لێکۆڵینەوەی مێژوویی هەیە ● جاری‌وا هەیە مێژوونووس زنجیرەڕوداوو بەسەرهاتەکان لێك‌دادابڕێت‌و لە قەوارەیەکی گشتیدا لێی دەکۆڵێتەوە ، وەك مێژووی جیهان ● قووڵبوونەوە لە ئەڵقە جیاوازەکانی ئەو زنجیرەیە کارناکاتە سەر یەکیەتی مێژووی مرۆڤ ، بەڵکو بەپێچەوانەوە یارمەتی باشتر تێگەیشتنی لایەنی تایبەتی‌ی ئەو مێژووە دەدات‌و سەرئەنجامیش هەموو ڕێچکەکان دەڕژێنەوە سەر یەك ڕۆباری گشتی ● مێژووی قۆناغی دەرەبەگی بەجیاو بەگشتی‌و مێژووی بزوتنەوەی کرێکاران‌و جوتیاران‌و مێژووی بزوتنەوەی ئازادیخوای گەلان‌و مێژووی ڕۆژنامەگەری‌و دەیان مێژووی‌تر هەر لە قەوارەی گشتی‌ی مێژوودا دەمێننەوەو هیچ‌کامیشیان نابنە زانستێکی سەربەخۆ ●

● بەداخەوە تا ئێمڕۆش هی وا هەن بە چاوی گومانەوە سەیری مێژوو دەکەن ، پێیان‌وایە خاوەن هێزو دەسەڵات مێژوو دەنووسێتەوە ● لە هەموو ڕۆژگارێکدا کەسانی‌وا هەبوون ● ئەوانە لە قوژبنێکی تەسکی سەردەمی خۆیانەوە سەیردەکەن ، ئەو کرداری دەسەڵاتداران‌و پیاهەڵدانی مەرایی‌کەران بەهەڵەیانا دەبەن ، وایان لێ دەکەن ئەو ڕاستییە لەیادبکەن کە مێژووی ڕاستەقینە هەرگیز درۆ ناگرێتە خۆ ● جارێکیان ناپلیۆن بۆناپارت لە خێوەتەکەی خۆیدا دەبێت کە هەواڵی کوشتنی یەکێك لە جەنەراڵە ناودارەکانی پێڕادەگەیێنن ● ناپلیۆن لە پیاوەکانی پرسی : دوا قسەی جەنەراڵ چی بوو ؟ لە وەڵامدا پێیان‌گوت : « جەناب لەتاو ئازاری گیانی تا دوا هەناسە هەر دەیناڵاند » ● ناپلیۆن یەکسەر ڕووی دەمی کردە یەکێك لە یاریدەرەکانی‌و پێی‌گوت بنوسن « جەنەراڵ بەر لە مردنی هاواری‌کرد : بژی فەرمانەی لەشکر ناپلیۆنی گەورە ! » ● ناپلیۆن توانی ئەم قسانە بە سکرتێرەکانی بنووسێتەوە ، بەڵام نەیتوانی بیانکاتە ڕاستییەکی مێژوویی

ـمتیرلو • مێژوونووس دەتوانێت لە ڕێگەی بەڵگەی واوە وێنەی ناوەوەی حەرون بکێشێت •

هۆیەکی‌تری دوودڵی بەرامبەر مێژوو لە جیاوازیی نرخاندنەوە هاتووە، هەرچەندە مێژوونووسان دەزگای ســـوارچاکیی[٤] ئەوروپای ســـەدە نوێجی‌یەکانیان بە دوو جۆر هەڵسەنگاندووە ، هی‌وایان هەیە بـەرز بـەرز گەیاندویەتە ئاسمان‌و هی‌واشیان هەیە بە ناخی زەویدا بردویەتە خوارێ • هەرلێشدا سوارچاکی ئەمیشیان‌و ئەویشیانە • ئەو سەردەمەی سوارچاکان دەستی یاریدەیان بۆ هەژارو پیرەمێرد‌و هەتیو درێژدەکرد باش بوون ، ئـەو سەردەمەش کە کەوتنە سەندنی سەرانەو زەوت‌کردنی ماڵ‌و موڵك بوونـە بەسەر شانی خەڵکەوە • بۆیەکا هەر دیاردەیەکی مێژوویمان نرخانـــد پێویـسـتـە کات‌و شوێن لەیادنەکەین •

● وەك وتمـــان مێژوو یەکێکە لە زانستە هـــەرە گرنگەکانی ژیان • فیلەسوفە گەورەکانی ڕێبازی مادیی سەدەی نۆزدە دەیانگوت تەنها یـەك زانست هەیە ئەویش زانستی مێژووە کـــە برتی‌یە لە دوو بەش : مێژووی ئادەمیزادو مێژووی سروشت • مەبەستیان لە یەکەمیان ئەو لقانەی زانسـتـە کە ئادەمیزاد بۆ خۆی کەرەستەیانە (مێژوو ، ئـــابووری ، کۆمـــەڵایەتی‌و ئەوانی‌تر) ، هەرچی دووەمیانە برتی‌یە لەو زانستانەی کەرەســتەیان لەناو خودی سروشت خۆیدایە (کیمیاو فیزیاو بایۆلۆجیاو ئەوانی‌تر) •

لێرەدا پرسیارێك خۆی قوت‌دەکاتەوە : گەر مێژوو زانست بێت ئەوساکە دەبێت ڕوداوەکانی خۆیان دووبارە بکەنەوە ، ئەو تایبەتی‌یەی هەمیشە وا بە کۆڵی زانستەوە • لە هەر شوێنێك‌و هەر کاتێك دوو هایدرۆجین‌و یـــەك ئۆکسجین لێك‌بدەیت ئاو دروست‌دەبێت • دیارە بەوجۆرە ناتوانین سەیری

---

٤ ــ دەزگای سوارچاکی « نظام الفروسية » .

مێژوو بکەین چونکە کەرەستەی ئەو گیاندارە، خاوەن هەستو هۆشـــە .
گەلێك هۆ کاری تێدەکەن، بە ڕاستو چەپدا دەیبەن یا لە عاستی خۆیـــدا
دەیوەستێنن . با ئەوەش بڵێین کە تەنانەت زانستە ڕووتەکانیش هەموو کات
سەد دەرسەد دەقاودەق خۆیان دووپات ناکەنەوە . گەرمایی یا ڕادەی خاوێنی
ئەو تنۆکە ئاوەی لە ناوچە گەرمەکانی ئەفەریقادا دروستیدەکەین جیـان لە
گەرمایی‌و ڕادەی خاوێنی ئەو تنۆکەی لە ناوچەیەکی ساردو پاکدا دروسـتی
دەکەین .

لەگەڵئەوەش ڕوداوی مێژوویی لە ســـنوورێکی تایبەتیدا خۆی
دووپاتدەکاتەوە . لە هەموو شوێنێك‌و هەموو کاتێك فشاری زۆر بۆنـە
هۆی تەقینەوەو نارەزایی . شـۆڕشە بۆرجوازییەکانی ئـەوروپای نێوان
سەدەی شازدەو نۆزدە لە زۆر ڕووەوە لەیەكدەچن . چ لە هۆڵەندەو چ لـە
ئینگیلتەرە، چ لە فەرەنسـەو وڵاتانیتری ئەوروپای ئەو قۆناغە زۆرداری‌و
هەرەس‌هێنانی پێوەندیی دەرەبەگی‌و پەیدابوونی چین‌و دەسـتەی نوێ‌و
بەرزبوونەوەی ڕادەی تێگەیشتنی کۆمەڵانی خەڵك‌و باری قورسی ژیـــانی
ئابووری‌و چەند هۆیەکی لەیەکچوی‌تر ئەو شۆڕشانەیان دروستکرد کە بە
هەمان دەســـتوور بوونە هۆی ژمـــارەیەك ئـاڵوگۆڕی لەیەکچوی وەك
دامەزراندنی ڕژێمی بۆرجوازی‌و ئازادکردنیجوتیاران لـە چەوساندنەوەو
کوت‌و زنجیری دەرەبەگی‌و پەرەپێدانی مەرجی پێشکەوتنی پیشەسـازی‌و
چەسپبوونی دامودەزگای دیموکراسی نوێ‌و ئاڵوگۆڕیتری لـەو جۆرو
بابەتە .

گەر کەمێك نزیکتر بکەوینەوە جیـاوازییەکی ئەوتۆ لەنێوان هۆی
بەرپابوون‌و شێوازو ئەنجامەکانی شۆڕشی ساڵی ۱۹۵۲ی میسرو شۆڕشی
ساڵی ۱۹۵۸ی عیراقدا بەدی ناکەین . ڕاستە لە عیراق فەیسەڵ‌و خالی‌و نوری

سەعید کوژران ، کەچی لە میسر فاروق‌و خزمەکانی وڵاتبەدەر کران ، بەڵام ئەم جیاوازی‌یە هیچی لە ئەنجامەکانی شۆڕشی میسرو عیراق نەگۆڕی •

جاری‌وا هەیە مێژوو لە کات‌و شوێنی جیاوازدا خۆی دووپاتدەکاتەوە• هەرئەوە هیچ جیاوازی‌یەك لەنێوان هەڵوەستی کاربەدەستانی ئەورووپای سەدەی بیستەمو کاربەدەستانی ئیمپراتۆریی عوسمانیی سەدەی شازدەو حەڤدەدا بەرامبەر چاپی نوێ نەبوو ، چ لەوێ‌و چ لێرە وەك سەگی هار پەلاماری ئەم دەسکەوتە هەرە گەورەیەی زانستی مرۆڤیان داو بە کاری شەیتانیان دەزانی‌دا ، چ لەوێش‌و چ لێرەش هەردوولا وەك یەك سەریان دای‌لەبەرد •

یەکێك لە تایبەتی‌یە گرنگەکانی زانست ئەوەیە کە وەستانی بۆ نی‌یە ، هەمیشە بەرەوپێش دەڕوات • کیمیاو فیزیای سەد ساڵ لەمەوبەر بەزەحمەت دەگاتە قولەپێی کیمیاو فیزیای ئیمڕۆکە ، ئەمیشیان دەبێت بە دوورین ڕوانینە کیمیاو فیزیای پاش سەد ساڵی‌تر • ئەم یاسایە مێژووش دەگرێتەوە • ڕەوڕەوەی مێژوو هەمیشە بەرەوپێش دەڕوات ، لەوانەیە بۆ ماوەیەك بوەستێت ، بەڵام هەرگیز بەرەوپاش ناگەڕێتەوە • هەموو زەبرو زۆری هۆلاکۆ نەیتوانی کاری مزگەری‌و زەرەنگەری‌و ئاسەنگەری یا پلەی خوێندەواری‌و ڕوناکبیریی عیراقی‌یەکان بگێڕێتەوە سەر دۆخی ڕۆژگاری سۆمەرو ئەکەد • ئەسکەندەری گەورەو شارلەمان‌و هارونە ڕەشید وەك هەموو گەورە پیاوانی ڕابوردوو گەر ئیمڕۆ زیندو بینەوە دەبێت لەگەڵ کۆپەرنیکۆس‌و گالیلۆو ئەدیسۆن‌و هەموو زانایانی ڕابوردوودا پێکرا ڕوو بکەنە یەکێك لە شێتخانەکانی ئەم جیهانە پان‌و بەرینە •

● مێژوو ، وەك هەر زانستێکی‌تر ، تەنها بەرەوپێش ناچێت ، بەڵکو هەمان کات‌و دیسان وەك ئەوان ڕوداوەکانی لەگەڵ یەکتردا تەفاعول دەکەن•

تەفاعولی ڕوداوی مێژوویی دوو جۆرە : ستونیو ئاسۆیی[٭] . ستونی ئەوەیانە کە لەناو خودی کۆمەڵ خۆیدا ڕوودەدات ، ئاسۆییش ئەو تەفاعولەیە کە لەنێوان ڕوداوی مێژوویی کۆمەڵی جیاوازدا ڕوودەدات . بۆ یەکەمیان دەتوانین شۆڕشی چواردەی گەلاوێژ بکەینە نمونە.ئەو شۆڕشە لقەپۆپەیەکی مێژوویی گرنگ بوو ، بەڵام هەمانکات کۆرپەو بەرهەمی ڕوداوەکانی پێش خۆی بوو ، شۆڕشی بیستو بزوتنەوەو ڕاپەڕینەکانی سیو چلو پەنجاکان ڕێگەی تەقینەوەو سەرکەوتنیان بۆ خۆشکرد .

شۆڕشی گەورەی فەرەنسەش نمونەیەکی لەبارە بۆ ڕوون کردنەوەی تەفاعولی ئاسۆیی . شوورەی گەورەی چینو هەموو قەڵا سەختەکانی جیهان نەیاندەتوانی بەر لە تیشکی شۆڕشی فەرەنسە بگرن کە ، وەك ئاشکرایە . کاری دیاری کردە سەر زۆربەی هەرەزۆری گەلانی جیهان .

دیارە تەفاعولی ستونی لە ئاسۆیی گرنگترە ، بێئەویان زەحمەتە ئەمیان کاربکات . هەر لەبەرئەوەشە کە زانستی مێژوو دان بە هەناردنو هاوردنی شۆڕشدا نانێت . گەر لەناو کۆمەڵ خۆیدا پوشو نەبێت ئاگری دەرەوە بەتەنی ناتوانێت سوتمان دروستبکات .

● ڕەوڕەوەی مێژوو یەکجار گەورەو زەلامە ، بەرەوپێش بردنی هەرگیز لە وزەی تاکە کەسێکدا نەبووەو نییە . بێگومان خاوەنی مێژوو گەلە . بە چاكو بە خراپ ئەرکی گەورەی هەموو بەسەرهاتو ڕوداوێك دەکەوێتە ئەستۆی کۆمەڵانی خەڵك . ڕاستە یەکێكیا دەستەو دایەرەو تاقمێك لە بارێکی تایبەتیدا شەڕ هەڵدەگیرسێنن ، بەڵام جوتیارو پاڵەو وەرزێرو کرێکار بەر لە هەموانو زیاتر لە هەموان دەبنە خۆراكو سوتەمەنیی ئاگری ئەو شەڕە . سەردار بێ کۆمەڵانی خەڵك هیچی بۆ ناکرێت . کەس نییە

٭ ـ عمودي وافقي .

ـی لەوە هەیێت کە ناپلیۆن پیاوێکی گەورەو فەرماندەیەکی ئازا بوو ، یا
ـد بومدا نەیێت کە محەممەد عەلیی گەورە فەرمانڕەوایەکی چاپوکو لێهاتوو
ـوو . بەڵام ئاخۆ ناپلیۆن‌و محەممەد عەلی بە هەموو تواناو دەســەڵاتیانەوە
ـەتنا لە بیابانی گەورەی ئەفەریقا یا لەسەر لوتکەی ئێڤرستی هیمالایا چییان
ـۆ دەکرا . لەمیان یا لەویان کێ کەشـــتی‌و پاپۆڕی وای بۆ حـــەمەعەلی
ـروستدەکرد کە بتوانێت ١١٠٠ کەشتی‌یەوانو ١٣٩ تۆپی بەئاســانی پێ
ـگوزێتەوە .

ڕاستە ڕادەی تێگەیشتن‌و وریایی دەوری لە دیارکردنی شــێوازی
ـزوتنەوەی کۆمەڵانی خەڵکدا کەم نییە . بەڵام زۆر هێزی بزوێنەر هەیە کە
دەرککردنیان ئاتاجی زیرەکی یا وردبینی نییە . کەس نییە برسێتی یـــا
ـزۆرداری‌و بێمافی یا جیاوازکاریی نەیێتە مایەی بێزارە بوونی . زۆر جار
ئەو نارەزایی‌و بێزارەیییە لە شێوەی تەقینەوەی ڕێکخراو یا بەرەڵادا خۆ
دەنوێنێت ، جاری واش هەیە لە ناخ‌و دەروندا دەبێتە ڕق‌و کینەو هەر ڕۆژە بە
جۆرو شێوازێك لە ڕەفتاری ئــەم یــا ئەودا خۆدەردەخات . وانەبوایە
دەوروبەری دووهەزارو پەنجا ساڵ لەمەوبەر بە دەیان هەزار کۆیلەی ڕۆمانی
دووی سپارتاك نەدەکەوتن . بۆنی ئازادی زۆربەیانی لەوبـــەڕی وڵاتەوە
ڕاکێشابە ناو کۆڕی خەباتەوە بەرلەوەی ناوی سپارتاك بەر پەردەی گوێیان
بکەوێت . فشاری کەم وێنەی دەرەبەگانی ئەڵمانیا سەدان هەزار جوتیاری
ناچارکرد ساڵی ١٥٢٤ ــ ١٥٢٥ پەلاماری چەك بــدەن بێ ئەوەی یــەك
سەرکردەیان هەبێت ، لە زۆر شوێن جوتیاران بەرلەوەی کەسێك یا دەستەو
تاقمێك ببنە ڕابەریان هێرشیان دەبردە سەر قەڵای زۆرداران . لەتاو نـانو
برسێتی ، لە ڕقی قامچی‌و کوتەك، نزیکەی سەدهەزاریان لە ماوەیەکی کەمدا
گیانی ئازیزیان بەختکرد .

ڕاسته کلیلدارانی مزگەوتو سەرەك هۆزانی فورات ئالآی شـۆڕشی بیـستیان هەلکرد ، بەلآم نه لەمانو نه لەوان کەسێك خوێن له پەنجەی نەهات ئەو ٨٥٠٠ کەسەی لەو شۆڕشەدا کوژران سەرتاپایان جوتیـــارو وەرزێرو سەپانی بێتاوانی لادێو گوندەکان بوون ، ئەوانه تەنها لەسەر فەرمـــانی ئاغاکانیان خۆیان بەکوشتنەدا ، بێ گومان ئەو فەرمانه چەکی پێ هەلگرتن ، بەلآم دیسان بێ گومان خۆشیان بۆ هەلگرتنی ئەو چەکه ئامادەبوون،جەورو ستەمو باجو سەرانەی زۆری ئینگلیز که بۆ خۆیان جارەهای جار له بەلگـه تایبەتیو نهێنییەکانیاندا باسیان کردووە ، بوونه هۆی ناڕەزایی زۆرینـەی گەلی عیراق ، دیارە وەڕسو ناڕەزا زیاتر ئامادەی خەباتو شەڕە ،

ئەم بۆچوونه واناگەیێنێت تاك دەوری له مێژوودا نییە ، ســـەردارو سەرۆکی داناو چاونەترسو دووربین دەتوانێت دەوری زۆر گەورە ببینێت ئەوەی بەر له هەموو شت لەسەر ڕادەی تێگەیشتنی ئەرکـــەکانی ڕۆژگار وەستاوە ، ئەو سەردارەی بزانێت چی پێویستەو مەرجی ســەرکەوتن لـه چیدایه هەلبەت دەتوانێت دەوری چاكو دیار ببینێت ، هــەر ئەوانەش بۆ خۆیان سەرداری سەرکەوتوو دروستدەکەن ، باوەڕناکەم بەر له ناپلیۆن له لەشکری فەرەنسەدا ئەفسەری لێهاتووی وەك ئەو هەلنەکەوتبێت ، بـەلآم ئەوسا فەرەنسه پێویستی به پیاوێکی وەك ناپلیۆن نەبوو ، کۆتای سەدەی هەژدەو سەرەتای سەدەی نۆزدە ناپلیۆنیش نەبوایه دەبوو یەکێکی وەك ئەو بێته مەیدانەوە،محەممەد عەلیی گەورە له ئەلبانیا بمایایەوە زیرەکییەکەی لـه توتن فرۆشیدا[٦] خۆی دەنواند ،

شایانی باسه تەنها زانایانی ڕۆژئاوا دەرکی ئەم ڕاستییەیان نەکردووە ، بەلکو له ڕۆژهەلآتیش ڕووناکبیری ئەوتۆ هەن دەمێکه هەســـتیان پێ

٦ ـ محەممەد عەلی بەرلەوەی له ئەلبانیاوە بێته میسر به بازرگانیی توتنـــەوە خەریكبوو ،

کردووه . جەمالەددینی ئەفغانی (١٨٣٧ ــ ١٨٩٧) لە « المـروة الوثقی »و گۆڤاری « ضیاء الخافقین »و بەتایبەتی کتێبی « خاطرات »دا بیروپەیپەنا ئەو چەی تۆمارکردووە[٧] . ئەفغانی لە « خاطرات »دا نوسیویە دەڵێت :

« گەر جوتیاری‌و شوانکاری نەبونایە تەختسان‌و پەخشان‌و ڕابواردنی حوڵمەندان نەدەبوون . جێگەی جوتیارو صەنعەتکار لە شارستانەتیدا لـە جێگەی میران بەکەڵکترە . دیومانە گەلێك بێ پاشا بژیت ، بەڵام نەماندیوە پشایەك بێ گەل بژیت » .

بە هەمان دەستوور ئەفغانی لە یەکێك لە نامە ئاگرینەکانیدا ئازایانـــە ڕووی دەمی کردۆتە ناصرەددین شاو پێی‌گوتووە :

« خاوەن‌شکۆ : جوتیارو کرێکارو صەنعەتکار لە وڵاتدا کەڵکیان لـە جەنابتان‌و میرەکانتان زیاترە .. بێ‌گومان ، جەنابی سوڵتان ، بە چاوی خۆت دیوتە یا خوێندوتەوە نەتەوەیەك توانیبێتی بێ‌پاشا بژی ، بەڵام ئایا پاشایەکت دیوە بێ نەتەوەو ڕەعیەت توانیبێتی بژی ؟ » .

● زانایان دەمێکە بۆیان ساغ‌بۆتەوە کە مێژوو یەك قۆناغ نیە[٨] . بەڵام تائێستەش مێژوونووســـان وەك یــەك قۆناغـــەکانی مێژوو لێك جیاناکەنەوە . هی‌وایان هەیە ڕوداوی گەورە دەکەنە ســنووری نێوان دوو قۆناغ ، هی‌واشیان هەیە لە قوژبنی ســـــروشتی کۆمەڵ‌و پێوەندی‌یەکانی ناوەوەیەوە سەیری قۆناغی مێژوویی دەکەن ، بەلایانەوە ڕۆژگاری کۆیلەیی قۆناغی کۆنی مێژووەو ڕژێمی دەرەبەگی سەدە ناونجی‌یەکانەو سەرمایەداری

---

٧ ــ ئەفغـانی ســـــەرەتا وای بیرنەدەکردەوە . لە « رســـائل في الرد علی الدهريين »دا سەرنجی جۆرێکی‌تر بوو ، ئەوەش بۆ خۆی ئەو ئاڵ‌وگۆڕو بەرەوپێش‌چوونە نیشان‌دەدات کە بەسەر بیروڕای جەمالەددینی ئەفغانیدا هاتوون .

٨ ــ دوایی دێینەوە سەر ئەم باسە .

قۆناغی نوێو سۆشیالیزم قۆناغی هەرە نوێ یا هاوچەرخە . ئەوانەشیان کە ڕوداوی گەورە دەکەنە ڕۆخی دوو قۆناغی جیا سالی ٤٧٦یان بۆ کۆتـــایی قۆناغی کۆنو سەرەتای سەدە ناوەنجی یەکان هەلبژاردووە ، واتە ئەو ســالەی بەربەرەکانی باکوور ڕۆمایان گرت . بەلام لە دیارکردنی کۆتای ســـەدە ناوەنجی یەکانو سەرەتای قۆناغی نوێدا یەك ناگرنەوە . هێ‌وایان هەیە ســالی ١٤٥٣ هەلدەبژێرن،واتە ئەو سالەی محەمەد الفاتح شاری قوستەنتەنیەی[9] گرت کە تا ئەو سەردەمە پایتەختی ئیمپراتۆریی بیزەنتی بوو . کەچی هێ‌وایان هەیە ئەو ڕوداوەیان لا پەسند نیە چونکە ژێرکەوتنی گاوران دەگەیێنێت . ئەوانە سالی ١٤٩٢یان بەلاوە باشترە چونکە دوو ڕوداوی گەورەی لەگەل خۆی هانی ، یەکەمیان دۆزینەوەی ئەمەریکاو دووەمیان گرتنەوەی گرانادا (غرناطە) بوو کە تا ئەو سالە بەدەست موسلمانانەوە بوو . مێژوونووســی ئەوتۆش هەیە ڕەمەکی هەموو ئەو ڕوداوانە لە سالی ١٥٠٠دا کۆدەکاتەوەو دەیکاتە ناوەندی دوو قۆناغ . بە هەمان دەستوور مێژوونووسانی ئەم ڕێبازە سالی ١٨٧٠ یا شەڕی یەکەمی جیهان دەکەنە کۆتای قۆناغی نوێ لە مێژووی ئادەمیزاددا .

لەگەل ئەوەش مێژوونووسی ئەوتۆ هەیە پەیڕەویی ئەو دابەش‌کردنــە ناکات . بەوێنە بە لای أ. ج. گرانتەوە پێ‌ناسینی ئایینی عیسایی لەلایــەن قوستەنتینی یەکەمی ئیمپراتۆری ڕۆمانیەوە لە سەرەتای ســەدەی چواردا کۆتای مێژووی کۆنو دەست‌پێ‌کردنی سەدە ناوەنجی یەکانە . گرانت دیسان پەنا دەباتەوە بەر ئایینو بزوتنەوەی چاك‌کردنی کلێســـە[10]و داهـــاتی پروتستانت دەکاتە کۆتای سەدە ناوەنجی یەکانو سەرەتای مێژووی نوێ .

---

٩ ــ ئەستەمولی ئیمرۆ .

١٠ــ حركة الاصلاح الديني .

وابزانم بۆچوونی یەکەم لە دابەش‌کردنی قۆناغی مێژوویـــــدا بەپێی ـیڕشتی کۆمەڵ دروستـو زانستانەترە . لێرەدا وەك بەڵگــە نمونەیــەك ـحێـموە . بەرەبەیانی ڕۆژی دوازدەی تەشرینی یەکــەمی ســاڵی ۱٤۹۲ ـڕیــتۆف کۆلۆمبس بەڕێکەوت دۆرگەیەکی بچوکی لە ڕۆژهەڵاتی کوبای ـیــڕۆدا دۆزیەوە . ئەو کارەی کۆلۆمبس کە بۆ خۆی تا مــرد نەیدەزانی ـحیـە بێ‌گومان گرنگـو بایەخدار بوو چونکە ڕێگەی بۆ دۆزینەوەی هەموو ـمەریکا خۆش‌کرد کە بووە هێزێکی بزوێنەری یەکجار گەورەی ڕەوڕەوەی ـژیی مرۆڤ . لەگــەڵ ئــەوەش پرسیارێکی ڕەوا لــە بـــەردەمماندا ـستدەبێتەوە : ئاخۆ چجیــاوازی‌یەك لــەنێوانی ڕۆژی یازدەو دوازدەی ـشرینی یەکەمی ســاڵی ۱٤۹۲دا هەبێت تا ئەویان بەشێك لــە ســـــەدە ـاونجی‌یەکانو ئەمیان بەشێك لە قۆناغی نوێ بێت ؟

هەر بەوجۆرەش کەوتنی ڕۆمای مەڵبەندی شارستانەتی کۆن ڕوداوێکی ـگەورەی مێژوو بوو ، بەتایبەتی بۆ ئەورووپای ڕۆژئاوا ، بەڵام بۆچ ســاڵی ـوخانی ڕۆما بۆ منیش ببێتە کۆتای قۆناغی کۆن لەکاتێکدا باوو باپیرانم نە ـەو ناومو نە باسی ئەو بەسەرهاتەیان نەبیستبوو .

ئیمڕۆکە مێژوونووسە بۆرجوازی‌یەکانیش تێکەڵیی نێوان کۆتـــاو ـسەرەتای قۆناغەکانی مێژوو دەسەلمێننو کەمو زۆر بەلای ڕێبازی زانستیی ـابەش‌کردنی مێژوودا دەشکێننەوە . هێربەرت فیشـــەری مێژوونووســـی ـئینگلیزیی بەناوبانگ لەم‌بارەیەوە نووســیویە دەڵێت : « دیارکردنی سنووری نێوان چەرخی ناوەندو نوێ کارێکی ئاسان نی‌یە . مرۆ لەســـەرخۆو جیاواز ـەریانەوە پێی نایە ئەمیان . خێرایی ئەو ئاڵوگۆڕە لە هەموو شـــوێن وەك ـیەك نەبوو ، وێڕای ئەوەی پاشماوەی ڕەگـو ڕیشەی سەدە ناونجی‌یەکان لە هەموو جیهاندا بن‌کێش نەکرا ... » .

● حوکمی مێژوو دەبێت گەورەترین دەرسی بێت ، ئەو حوکمە دەقاودەق ڕاو بڕیاری گەلە . کەس بۆی نی یە تاسەر بتوانێت مێژوو هەلخەلەتێنێت . بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم مەبەستە پەنادەبەمە بەر ژینامەی دوو ناوداری ئەورووپای سەدەی هەژدەو نۆزدە ، میرابۆ یەکەمیانەو تالێرانیش دووەم .

فەرەنسە بەجارێك خرۆشابوو . پاشاو دەستوپێوەندی کەوتبونە خۆ بۆئەوەی نەهێلن ناڕەزایی گەل بگاتە عاستی تەقینەوە . دوای هەلبژاردنی پەرلەمانی نوێ لویسی شازدە وتاری تەختی خوێندەوەو یەکسەر هۆڵی کۆبونەوەی بەجێهێشت . نوێنەری لویس بە ناوی پاشاوە داوای لە ئەندامانی پەرلەمان کرد بلاوەی لێ بکەن . لەناو هەمواندا میرابۆ ڕاست بۆوەو بە دەنگێکی زولال پێی گوت :

« بڕۆ بە جەنابی ئاغات بلێ ئێمە لێرە بە فەرمانی گەل کۆبونەتەوە . لەسەر نوکی ڕم نەبێت جێگەی خۆمان بەجێ ناهێلین ! » .

ئەم قسانەی میرابۆ بۆ ڕۆژگاری ئەوسای فەرەنسە شایستەی ئەوەن بە ئاوی زێڕ بنووسرێنەوە . بەلام جارێکیا میرابۆ کێ یە ؟.

میرابۆ (Mirabeau) سالی ١٧٤٩ لەناو خێزانێکی ئەرستۆکراسی دەولەمەندا چاوی هەلهانی . زیرەك‌و وریا ، دەنگ زولال‌و گوتەبێژی وەك خۆی نەبوو . لە هەڕەتی لاویدا میرابۆ خۆی دایە دەست شەوانی پاریس . تەخشان‌و پەخشانی بێ‌ئەندازەی خستی یە ژێر باری قەرزەوە . میرابۆ هەر ئەوسا لەسەر قەرزو بەرەللایی چەند جارێك بووە میوانی زیندانەکانی پاریس. سالی ١٧٧٦ ژنی مارکیز دی مۆنیەی ناوداری هەلگرت‌و نیشتمانی بەجێهێشت . دادگەی بالای فەرەنسە لەسەر ئەوکارەی بڕیاری خنکاندنی میرابۆی دەرکرد .

میرابۆ لە دووروڵاتیش دەستی هەڵنەگرت ، زینـدانەکانی ئەوێشـی تەقی کردموە • لەگـــەڵ ئەوەش رۆژبەرۆژ زیـــاتر توانای قایل کردن و خۆ زیلەخستنەوەو دەسەڵاتی نووسین و گوتەبێژیی میرابۆ خۆی دەنواند • هەر زینداتێکی تێی دەچوو دەبووە هاوڕێی نزیکی کارگێرانی ، زۆر جـــار دەبووە میوانی ئازیزی دانیشتن و ئاهەنگە تایبەتی یەکانی بەڕێوەبەرانی ئـەو زینداتانە • نووسینەکانی سەرنجی هەموانی ڕاکێشا • زۆری نەخایاند کـە پەلەی لێ خۆش بوونی بۆ دەرچو • میرابۆ گەڕایەوە نیشتمان •

لە نووسینەکانیدا میرابۆ زۆر بە توندی هێرشی دەبردە سەر زۆرداری و چەوساندنەوەی دەرەبەگی • لە هەر شوێنێك دەمی بکرایـەوە هـــاتوانی دەمەپەساند ، هەستو هۆشی هەموانی دەبزواند • کە خۆی بۆ ئەنجومەنی نیشتمانی پالاوت کەسـێك نەما دەنگی بۆ نـەدات ، تەنانەت جوتیـارو کرێکارانیش لە هەموان زیاتر میرابۆیان دەناسی • لەکــاتی کۆبونەوەکانی پەرلەماندا کاتێك دەکەوتە دوان دارو بەرد ورتەی لێ دەبڕا ، تەختی لویس دەهاتە لەرزین • خەڵك نازناوی « گوتەبێژی شۆڕش »یان پێ بەخشی •

دەوروبەری کۆتای مانگی مارتی سالی ١٧٩١ میرابۆ لەپڕ نەخۆش کەوت• کەس نەما بەپەرۆشەوە گوێ قولاغی هەوالی تەندروستیی « دلی گەورە »و « دەنگی زولاڵ »ی شۆڕش نەبێت • کە ڕۆژی دووی نیسان گیـــانی دا بەدەستەوە بە دەیان هەزار بە ئەوپەڕی ماتـــەمینی و ڕێزەوە تەرمەکـــەیان بەرێ کرد • « پانتیۆن »ی گۆڕستانی گـــەورە پیـاوان[11] بۆ یەکەم جار دەروازەکانی بۆ خـتە سەر پشـــت • گۆڕی میرابۆ بووە مەزارگـــەی نیشتمانپەروەران •

١١ـ بەپێی بڕیارێکی تایبـەتی ئەنجومەنی نیشـتمانی « پانتیۆن »ی کـردە گۆڕستانی گەورە پیاوانی فەرەنســە . دوای میرابۆ پاشماوەی تەرمی جان جاك ڕۆسۆو ڤیکتۆر هیگۆو ئەوجۆرە ناودارانە گوێزرانەوە «پانتیۆن» .

ڕۆژی ١٠ی ئابی ساڵی ١٧٩٢ خەڵکی داخ لـە دڵی فەرەنسە ڕژێمی پاشایەتی‌یان ڕوخاند • دەستی شۆڕشگێڕان گەیشتە قاسـە قایمـــەکانی کۆشکی ڤێرسای‌و گشت بەڵگە نهێنی‌یەکانی پاشایان خوێندەوە• یەکێک لەو بەڵگانە هەموانی حەپەساند • تومەس لویسی شازدە توانیویتی لەڕێوە میرابۆ بکڕێت• لە نیسانی ساڵی ١٧٩٠وە میرابۆ بۆتە یەکێک لە کرێ گرتەکانی لویس بەرامبەر بەڵێنی دانەوەی قەرزەکانی‌و پادداشتی چـەوری‌تر •• کـە دانیشتوانی پاریس بەمەیان زانی دبـــان دەیانهەزاریان ڕوویان کـــردە « پانتیۆن »و بە ئەوپەڕی ڕقەوە گۆڕی میرابۆیان هەڵتەکاندو پاشـــاوەی لاشەکەیان هەر لەوێدا سووتاندو سووتووەکەیان بردە گۆڕســــتانی دزو جەردەو خۆفرۆشان لەسان‌مارسۆی نزیك پاریس •

ئەو میرابۆیەی سەرتاپای گەلێکی خەڵەتاند[١٢] تالێرانی هـاوتەمەنو بیری لووس‌و باریك فریوی‌دا • «زۆڵە، چاوبرسی‌یە ، پیلانگێڕێکی نزمە•• پارە پەرستە ، لەتاو پارە شەرەف‌و هاوڕێی خۆی فرۆشت ، هەر بۆ پارەش ئامادەیە گیانی بخاتە بازاڕەوە •• » • ئەمە پیاهەڵدانی میرابۆیە بەســــە تالێراندا[١٣] • جا ئاخۆ کێ پێت فیرعەون پێی بڵێت زالم !•

با یەکسەر بچینە ناو باسەوە • «بـــارکی درۆ» یەکێکە لـــە نازنە زۆرەکانی شارل مۆرێس تالێران (١٧٥٧ ـ ١٨٣٦) • «بەر لە هەموو شتێك مەڵێ «بەرلــە هەموو شتێك هەژار نەبیت» ـ ئـەمیشیان یەکێکە لـە قـە زۆرەکانی • « چ‌دەسەڵات‌و چ‌ئافرەت لە هەر شت زیاتر بۆ پێکەوەنانی سامە پێویستن» • «پارە ، پارە ، هەر ئەمیانت هەبێت کار نی‌یە مەبەسەر نەبێت بە

١٢ـ تەنها ڕۆبسپیرو ماراو هاوڕێ چەپرەوەکانیان بۆنی شتێکیان کردبوو بەڵام ئافەرین بۆ میرابۆ کە توانی خۆی لە دەستیان قوتاربکات .

١٣ـ ساڵی ١٧٨٧ ، واتـــە دوو ساڵ بەر لە شـــۆڕش میرابۆ ئـەم قـسەیە کردووە .

«ئەوی ئەپۆ بوو بیخەرە ژێردەستی خۆتو بیچەوسێنەوە،زیرەكو بەهێزیش
بیت ، بەڵام قەت لەبیرت نەچێت ، گەر لەوان وریاتری ، هەموویان بکەیتە
ژێردەستی خۆت . هەمیشە لەگەڵ ڕاوکەر بە نەك نێچیر ، قیزت لە ژێرکەوتوو
بێتەوەو کڕنووش بۆ سەرکەوتوو بەرە » .

تالێران قسەو ڕاوێژی تری لەم بابەتانەی یەکجار زۆرە . لەبەرئەوە هیچ سەیر نییە بۆ خۆی دەڵێت چوارده سوێندی دڵسۆزیی درۆم خواردووە . مێژوونووس دەربارەی تالێران نووسیویە دەڵێت « ڕۆژ نەبوو بەرتیل لە میرو فەرمانڕەوا گەورەو بچوکە زۆرەکانی ئەڵەمانیاو شوێنی‌تر ، لە خاوەن پلەو کاردینالەکان ، لە بەڵێندەرو سەرۆکەکان وەرنەگرێت .. لە بازاڕی سەلەو ئاڵوگۆڕدا سەرەتا کڵێسەی کاتۆلیکی‌ی گۆڕی‌یەوە بە شۆڕش ، ئینجا شۆڕشی گۆڕی‌یەوە بە ناپلیۆن‌و دوای ئەوە ناپلیۆنی گۆڕی‌یەوە بە بنەماڵەی بۆربۆن‌و کۆتاش بەر لە مردن ئەمانی گۆڕی‌یەوە بە بنەماڵەی ئۆرلیان ... » .

با کەمێك قسەکانی تارلێ ڕوون بکەینەوە . تالێران سەرەتا کاربەدەستی کڵێسە بوو ، هەر لە ڕێگەی ئەویشەوە بۆوە ئەندامی ئەنجومەنی نیشتمانی . کەچی کە ئاگری شۆڕش هەڵگیرسا تالێران یەکەم کەس بوو داوای کەمکردنەوەی دەسەڵاتی کڵێسەو دابەش‌کردنی زەوی‌زاری فراوانی کرد ، ئەو کارەی پاپای لێ ڕەنجاندو دڵی شۆڕشگێڕانی بۆ ڕاکێشا . کە شۆڕش گلۆلەی کەوتە لێژی‌و ناپلیۆن بووە تاکە فەرمانڕەوا تالێران بووە ڕاوێژکەری نزیك‌و وەزیری بەدەسەڵاتی ئیمپراتۆر ، کە خۆری ناپلیۆن بەرەو ئاوابوون ڕۆشت دەستی خستە ناو دەستی بنەماڵەی بۆربۆنی پاشایانی سەردەمی پێش شۆڕش ، کە تەختی ئەمانیش جارێکی‌تر لێژ بوو تالێران بووە پیاوی بنەماڵەی ئۆرلیان کە جێگەی بۆربۆنی گرتەوە ، دوای ئەوەش ئیتر مەرگ مۆڵەتی نەدا کەس بە کەس بفرۆشێتەوە .

ئەمانە کاری لەڕووی تالێران بوون ٠ لە ژێریشەوە پەتی پێوەندیی لەگەڵ لویسی شازدە ئەپچڕی ئەبا شۆڕش ژێربکەوێت ، کە لە ڕۆژانی سەرکەوتە هەرە گەورەکانی ناپلیۆندا بۆنی ژێرکەوتنی کرد بە نهێنی پێوەندیی لەگەڵ ئەسکەندەری چاری ڕووسیاو مێتەرنیخی سەرەك وەزیرانی نەمسادا بەست[١٤] کە هەردووکیان بە خوێنی سەری ناپلیۆنی ئاغای تینو بوون ٠ کە هەستیکرد لویسی هەژدە بۆ ئەو تەختی پاشایییەی خۆی پێشکەشیکرد دەست نادات کەوتە پشی پشی بۆ بنەماڵەی ئۆرلیان ٠ لەبەرئەوە هیچ سەیر نییە تالێران کاربەدەستی گەورەی کلێسەو ئەندامی پەرلەمانو وەزیری شۆڕشو وەزیرو ڕاوێژکاری ناپلیۆنو سەرۆکی دوو حکومەتی مووەقەتی دوای ناپلیۆن بوو، ئەو ڕژێمو دەزگایانەی دوژمنی باوەکوشتەی یەك بوون٠ دوای ئەوە تالێران بە ئارەزووی خۆی بۆ ماوەیەك دەستی لە کاری میری هەڵگرتو کەوتە نووسینەوەی یادداشتەکانی ٠ دیارە یادداشتی پیاوێکی وا لەبن نایەت ، پێنج بەرگی گەورەی پڕکردۆتەوە ٠

ئەمەش لیستەی بەشێکە لەوبەرتیلە گەورانەی تالێران وەری گرتوون٠ پتر لە دوو ملیۆن فرەنکی زێڕی لە ئەمەریکایییەکان وەرگرت بەرامبەر بەوەی فەرەنسە لویزیانای خۆیانی پێ فرۆشتنەوە ٠ لە ساڵی ١٧٩٧وە تا ساڵی ١٧٩٩ ، وا تە لە ماوەی دوو ساڵدا ئەو بەرتیلانەی تالێران وەری گرتن بەسەر یەکەوە خۆیان دا لە سیازدە ملیۆنو ٦٥٠ هەزار فرەنکی زێڕ ٠ تالێران ساڵی ١٨٠١ تەنها لە نەمسا ١٥ ملیۆن فرەنکی زێڕی وەرگرت ٠ کە دوای کەوتنی ناپلیۆن ساڵی ١٨١٤ کۆنگرەی ڤیەنا بەسترا تالێران سەرۆکی وەفدی فەرەنسەی بەزێنراو بوو ، کەچی بە ئارەزووی خۆی تەختو بەختی دەبەخشی ٠ سێ ملیۆن فرەنکی زێڕی تەنها لە پاشای سەکسۆنیا سەند

١٤ـ ساڵی ١٨٠٨ لەگەڵ ئەسکەندەرو دوای ئەو بە ماوەیەکی کەم لەگەڵ مێتەرنیخ ڕێككەوت ٠

ﻫ سەر بەوەی کارێکیوا بکات کەس توخنی تەختی پاشـــایەتی ئـەو ەکەوێت • ئەو پارەیەی زۆر نەبوایە تالێران دەســـتی بۆ نەدەگـرتەوە • ێـی بەرتیلەکانی تالێران لەوەدا زیاتر خۆ دەنوێنێت گەر هێزی پارەی ئەو ێرگرە بێنینەوە یاد خۆمان ، ئەو کاتەی فرەنکێك لە سەد فرەنکی ئێستە کەمتر نەبوو •

لەگەڵ هەموو ئەوانەی باسانکردن ئینجا تالێران کەمی بۆ فەرەنسـە ەکرد ، تایبەت لەو رۆژگارە تاریکەی لەگەڵ روخانی ناپلیۆندا دووچاری ەت . کاتێك هەموو دەولەتە گەورەکانی ئـەوروپا لە کۆنگرەی فیــەنا ەبوبـووست داخی زۆری شۆرش‌و ناپلیۆن بە فەرەنسە برێژن • کەچی تالێران ە رێەکی‌و پەتپەتێن توانی کارێکی ئەوتۆ بکات پاشایانی ئەوروپا زۆر لەوە کەمتر بکەن کە نیازیان بوو ، هەمووی چەند ساڵێکی نەبرد فەرەنسە چۆوە ێزی پێشەوەی دەولەتە گەورەکانی جیهان • ئەم کارە بایەخدارەی تالێران ووە یەکێك لە دەرسەکانی دیپلۆماسیەتی دەولەتان • کار گەیشت بـەوەی رادیکالیەکانی فەرەنسە لەگەڵ هەلگیرسانی ئاگری شەری دووەمی جیهاندا یە بەدەم هاوار بکەن « ئەرێ شەرم نیە بۆ جۆرج بۆنییە[١٥] کە لە جێگەی تالێرانی گەورە دانیشتووە هیتلەر وا سووك‌و باریك خەلەتاندی ؟ » •

هەرچـەندە تالێران بۆ خۆی زۆر گوێرایەلی رای گشتی‌و بریاری دوارۆژ نەبوو ، بەلام مێژوو ئەوی لەسەری‌یەو ئەوی لەگەلی‌یە بۆی تۆمار کردووە • تەنانەت زوبانی فەرەنسیش زنجیرەیەك قسەی بەپێـزو توانجی ەنلداری بۆ پاراستووە کە لەسەر زاری خەلك بوونەتە پەندی پێشنیان • با ئەومش بلێم کە ژینامەی تالێران تا رادەیەکی زۆر ژینامەی نوری سەعیدمان

١٥ـ جۆرج بۆنییە وەزیری هەندەرانی فەرەنسە بوو لە وەزارەتی ئـەدوارد دالادێیدا کە بەر لە شەری دووەمی جیهان ئاشکرا ، بەلام بێ‌سوود ، پشـی پشـیی بۆ هیتلەر دەکرد .

له بەرگێکی ڕۆژهەڵاتیدا دێنێتەوە یاد . تەنها ئەوەندە هەیە نوری سەعید وەك تالێران پەرۆشی پارە نەبوو ، تالێرانیش وەك نوری سەعید پەرۆشی دەسەڵات و کورسیی وەزارەت نەبوو .

هەر لەمباسەدا دەتوانین کەمێکیش نزیك خۆمان بکەوینەوە . ئەوەی تۆماری لێکۆڵینەوەو وتووێژەکانی ئەنجومەنی نوێنەرانی سەردەمی پاشایەتی[16] له ساڵەکانی ئینتیدابدا دەخوێنێتەوە سڵاوی ڕێز بۆ ژمارەیەکی زۆر کەم ، تایبەت عەلی کەمال،و تفی لەعنەتی بۆ ژمارەیەکی زۆر زۆر لە نوێنەرانی کورد لەو ئەنجومەنەدا دەنێرێت ، ئەوانەی خۆڵی مردووی بەسەردا کرابوو ، نە دەنگیان هەبوو نە ڕەنگ . وادیارە ئەو نوێنەرانە ئەرکی خۆیان لە دوو شتدا دەبینی : وەرگرتنی مووچەی مانگانەو مۆرکردنی هەموو ئەو پەیمان و یاساو بڕیارانەی زیاتر وڵاتیان بە ئینگلیزەوە دەبەستەوە بەجارێك مافی گەلیان پێشێل دەکرد .

● مێژوونووس چەند دەتوانێت زیاتر دەبێت لە نووسین و زخاندنەکانیدا بێلایەن بێت بۆئەوەی ڕاستی بۆ خۆی چۆنە وەها بیپێکێت ، یا بە لای کەمەوە چەند دەتوانێت هێند لە ڕاستی نزیك بکەوێتەوە . لایەنگری مێژوونووس بە هەزار پەردەی ئەستوورو ڕازاوە ناشاردرێتەوە ، ئەم لایەنگرییە زیانی هەیە قازانجی نییە . ڕاستە مێژوونووسیش ئادەمیزادە . لە هەستی نیشتمانی و نەتەوەیی و ئایینی و تەنانەت ناوچەییش بێبەش نییە ناتوانێت بەجارێك خۆی لە داویان قوتار بکات ، بەڵام بۆی هەیە لەپێناویاندا ڕاستی پێشێل نەکات ، کە کردی ڕەنجی بەفیڕۆ دەچێت . مێژوو پڕییە لە بەڵگەی سەلمێنەری ئەم قسەیە .

١٦ـ مەبەستم « محاضر مجلس النواب »ە کە هەر ساڵەی بەرگێکی لێ چاپ دەکرا .

کەس لاری لە گەورەیی شاعیرو نووسـەری ئەڵەمانیی بەناوبانگ ستیفان زیڤایغ (١٨٨١ – ١٩٤٢) نییە • نووسینەکانی دەربارەی ژمارەیەك ناوداری مێژوو (ئیرازمۆس و ماجەلان و ڕۆمان ڕۆلان و ئەم جۆرە کەسانە) ناویان لە مەیدانی ئەدەب و مێژوودا گەیاندە پایەیەکی بڵند• ساڵی ١٩٣٢ زیڤایغ « ماری ئەنتوانێت »ی بڵاوکردەوە کە یەکسەر وەرگێردرایە سەر چەند زمانێکی تر •

بە ئەوپەڕی داخەوە ستیفان زیڤایغ لەم بەرهەمەیدا سەری کردووە ، هەموو ڕقی کۆنەپەرستانی ئەڵەمانیاو نەمسە بەرامبەر شۆڕشی گەورەی فەرەنسەی بۆ خستوینەتە چوارچێوەیەکی ڕازاوەی ئەوتۆوە کە بۆی هەیە کار بکاتە سەر بیروڕای بێخەبەران بەرامبەر یەکێك لە ڕوداوە هەرە گەورەکانی مێژووی ئادەمیزاد • بێگومان نابێت چارەنووسی تراجیدیایی شاژنی فەرەنسەو شازادەی نەمسە دیوی ئەودیوی تەزاوی ژیانی نەبەرنەوە•ڕاستە بەرەبەیانی ڕۆژی شازدەی تەشرینی یەکەمی ساڵی ١٧٩٣ سەری ماری ئەنتوانێتی ناسکۆلە بە دەستی دێوزمەیەك پەڕێنرا ، خۆزگا وا نەبوایە ، بەڵام ڕاستیشە گەر یەکێك لە پیلانە زۆرەکانی ماری ئەنتوانێت سەری بگرتایە لەوانەبوو هەزاران ئافرەت بێوەژن و زاڕۆلە هەتیو بن • هەر ئەو ماری ئەنتوانێتە لە ژیانیدا بە ئەوپەڕی فیزو لووتبەرزییەوە دەیڕوانییە ملیونەها کەسی فەرەنسەو ئەوروپا کە بێگومان هیی وایان تێدابوو زۆر لەو قەشەنگ و شۆخ و ژیرو ورباتر بوو • قوڕەی سکی دەیان هەزار منداڵی زەردو سوور ڕۆژێك لە ڕۆژان هەستی شاژنی نەبزواند ، وای لێ نەکرد بۆ ژیانی هیچ کامێکیان دەست لە جوتێك پێڵاوی گرانبەهای خۆی هەڵبگرێت!، هەرچەندە بیست و سێ ساڵی ڕەبەق بە ئارەزووی خۆی یاریی بە پارەی دەوڵەت دەکرد بێ ئەوەی کەسێك زات بکات بڵێت لەل ، تایبەت دوای ئەوەی دوو وەزیری لێهاتووی ئەو ڕۆژگارەی فەرەنسە (تیۆرگۆو نێکەر) لەسەر

لەلێکی وا لە کار دوور خرانەوە ٠ هەر کە شۆڕش سەرکەوت و پاشایانی ئەوروپا لە هەموو لاوە لە ترسی دوارۆژی خۆیان کەوتنە پەلاماردانی فەرەنسە ماری ئەتوانێت یەکسەر لە زۆرەوە دەستی لەگەڵ دوژمن تێکەڵ کردو پەیتا پەیتا پلان و نەخشە نهێنییەکانی لەشکری شۆڕشی پێ دەگەیاند

نمونەیەکیتر ٠ مێژوونوسی ئیتالیایی وا هەن دۆزینەوەی ئەمەریکا دەکەنە بەرهەمی ئیتالیاییەکان تەنها لەبەرئەوەی کریستۆف کۆلۆمبس خەڵکی شاری جەنەوە بوو ٠ بەرامبەر بەوان مێژوونوسی ئیسپانیایی وا هەن چەند بتوانن هێند لە دەوری کۆلۆمبس کەم دەکەنەوەو لە سەنگی یاریدەرەکانی کە زوربەیان ئیسپانیایی بوون ، زۆر دەکەن ٠ بەڵام نە ئەویان لە نرخی کۆلۆمبس زیادو نە ئەمیان لێی کەم دەکاتەوە ٠

با لێرەشدا نمونەیەکی نزیك خۆمان بهێنینەوە ٠ زوربەی مێژوونووس و رۆژهەڵاتناس و گەڕیدە ئەوروپاییەکانی کۆتای سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیست کە هاتونەتە سەر باسی کوردو کوردستان هەریەکەیان بەجۆرێك پەنجەیان بۆ بەشداریی کورد لە کوشتارەکانی ئەرمەندا ڕاکێشاوەو بەشی هەرە زۆریان بە چاوی ڕەخنەوە سەیری ئەو هەڵوەستەیان کردووە . هیوایان هەیە بێ سێ و دوو کوردیان خستوتە ڕیزی دڕندەو کێوی ٠ کە چووم بۆ خوێندن ئەم باسە بووە کێچ و کەوتە کەولم ٠ منیش کەوتمە دووی هەواڵەکانی ٠ ئەنجامی ئەو ڕەنجە بەشی پێنجەمی کتێبی « کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا » بوو کە بە ناوی « کوردو کوشتاری ئەرمەن »ەوە بڵاوم کردەوە[١٧] ٠ تەقەللایەکی زۆرم دا بۆ ئەوەی چەند بتوانم هێند وەك بێلایەنێك ئەو داستانە یەکالا بکەمەوە ، ئەو کارەی ، وابزانم . گەیاندمیە چەند ئەنجامێکی دروست :

١٧ــ لە وەرگێرانی عەرەبیی کتێبەکەدا ناوی ئەو بەشەم کردە « کوردو خوێنی ڕژێنراوی ئەرمەن » .

١ ــ بەداخەوە بەشێك لە كورد ، نەك گەلی كورد ، تێكەڵ بە كوشتاری ئەرمەن بوون ، دەستیان بە خوێنی منداڵو ئافرەتی بێتاوانی ئــەرمەن ڕەش بوو .

٢ ــ كوشتاری ئەرمەن ئەنجامی هەستی ئاینی كوێرانەی كورد نەبوو، هەكو بەرهەمی پیلانێكی ڕێكخراوی تاقمێك فەرمانڕەوای شۆڤێنی عوسمانی بوو كە توانی‌یان بەشێك لە كورد بكەنە یەكێك ، بەڵێ تەنهـــا یەكێك لــە ئەردەستە ئەزانەكانیان .

٣ ــ زوربەی گەلی كورد بێلایەن وەستان ، بەڵام زۆریشیان دەســتی یارمەتی برایانەیان بۆ لێقەوماوانی ئەرمەن درێژ كرد .

ئەم ئەنجامانەم بە پشتیوانی گەلێك بەڵگەو ســـەرچاوەی مێژوویی ڕەسەنو دەگمەن ڕوونكردەوە كە پێم‌وایە پاكانەیەكی زانستی‌یە بۆ ئـــەو لەكەیەی مێژووی نوێی كورد .

كەچی بــە لای ژمارەیەك برادەرەوە ، با ئەوەش بڵێم هـــەموویان بێمەبەســـت نەبوون ، نەدەبوو من بــە هیچ كلۆجێك توخنی باســی بەشداری‌كردنی كورد لە كوشتاری ئەرمەندا بكەوم . بەڵام ئەو بەشـــەی كتێبەكەم لە هەموو بەشەكانی‌تری زیاتر ســـەرنجی خوێنەواری كوردو شارەزایانی دەرەوەی ڕاكێشا . لەم بارەیەوە تەنها دوا ڕاســـتی دەخەمە بەرچاو . « كوردو كوشتاری ئەرمەن » سەرنجی كاك سیامەند عوسمانی قوتابیی بەشی دوكتورای لە پاریس وا ڕاكێشا بیكاتە باسی نامەی (D. E. A.) كە بەرامبەر ماجستێری لای خۆمانە . كاك سیامەند لەو نامەیەیدا كــە بــە فەرەنسی ١٥٣ لاپــەڕەیە ، دەیان بەڵگەی گرنگی ئارشــیفەكانی پاریس‌و لەندەنی هێناوەتەوەو لە لێدوانەكانیدا زۆر ڕاستیی‌تری دەربارەی هەمان باس ڕوونكردۆتەوە كە بێ‌گومان خزمەتێكی بایەخــداره بۆ مێژووی كورد .

بێلایەنیی لێکدانەوەی مێژوویی بووە بەردی بناغەی وەدی هێنــانی ئــەو ئەنجامانە کە وابزانم دەچنە خانەی دەسکەوتەوە .

● مێژوو زانستێکی وشك‌و برنگ نییە ، بەرهەمەکانی وەك ئەدەب بۆ هەموانە نەك بۆ شارەزایان بەتەنها.لەبەر ئەوە پێویستە شێوازی نووسینەوەی ڕوداوەکانی ڕەوان‌و دڵگیر ، ئاودارو نازدار بێت تاوەکو بەئاسانی بڕژێتە ناو هەست‌و دەروونی خوێنەرەوە . بۆ ڕازاندنەوەی بەرهەمەکانی مێژوونووس بەئاسانی دەتوانێت پەنا بەرێتە بەر شیعرو ئەدەب‌و داستان‌و ئەفسانەو پەندی پێشنیان‌و قسەی نەستەقی باوو باپیران‌و گاڵتەوگەپ‌و فولکلۆرو بەسەرهاتی دانسقەو خۆش‌و ناخۆشی کۆمەڵانی خەڵك .

بڕوا ناکەم لە ئەوروپا کەسێك هەبێت بە لای کەمەوە کورتەی ژیانەی لویسی چواردەی پاشای فەرەنسە نەزانێت ، ئاگاداری شەڕە زۆرەکانی دەسەڵاتی بێهاوتای نەبێت . « خۆم دەوڵەت‌و دەوڵەت خۆمم » ، « لەسەر زەمین پاشا سێبەری خواوەندە » ، ئەمانە نمونەی ئەو قسانەی لویسن کە زوو زوو دەیدانەوە بەگوێی وەزیرو ڕاوێژکارو قەشەو کاردینال‌و کاربەدەستە گەورەکانی فەرەنسەدا کە هەموویانی کردبوونە داشی دامە .

مێژوونووس‌و مامۆستای مێژوو دەتوانن گەلێك هەواڵی سەیری تێکهەڵکێشی سەرگوزەشتەی ژیانی سیاسیی فەرەنسەی سەردەمی لویسی چواردە بکەن‌و لەو ڕێگەوە هەستی خوێنەرو گوێگر زیاتر ڕابکێشن. لێرەدا چەند نمونەیەکی کەم دەخەمە بەر چاو کە گێڕانەوەیان بێسوود نییە .

١ ــ لە مێژوودا ڕۆژگاری پاشایەتی کەس بەقەدەر هی لویسی چواردە درێژ نەبووە . لویس ٧٢ سالی ڕەبەق پاشایەتیی کرد . کوڕو کوڕەزاکانی هەموویان بە داخی تەختی پاشایییەوە سەریان نایەوە . کــە ڕۆژی یەکی ئەیلولی ساڵی ١٧١٥ لویسی چواردە گیانی بە خاك سپارد نزیکترین کەســی یەکێك لە کوڕەزازاکانی بوو کە بە ناوی لویسی پازدەوە جێگەی گرتەوە .

• ــ سەرتاپای ئاغاو میرانی فەرەنسە بوبونە پیاوی عەلقـــە لەگوێی
...ی . خوا خوایان بوو دڵی پاشا گەردی لێ نەنیشێت • هیوایان هەبوو
... دەهاتە کۆشك تەنها بۆئەوەی کە پاشا لە ژووری نووستن هاتەدەر
... باری هەڵگرتنی سوچێك لە ڕۆبەکەی سەرشانی بێت • لەگەڵ ئـەو
... نەکەنین ، لەگەڵ ئەو مۆن دەبوون . شەرمیان نەکردایە لەگەڵی نەخۆشیش
... کەوتن • ئەو ڕۆژەی لویس بچوایە کلێسە هەموو دەکەوتنە زیکرو تەهلیلە!•
... بە « پاشای خۆر » یا « پاشای بزورگ » ناویان دەبرد • هەموویان لـە
... کردنو نانخواردنو ڕاوو شکارو بلیاردو جلو بەرگیاندا لاسایی ئەوو
خۆشەویستەکانی ئەویان دەکردەوە •

لویسی چواردە بۆ خۆی بڕیاری مۆدەی پۆشاکی گەورە پیاوو ژنانی
...دا • شەوێکیان لە کۆشکی پاشا ئاهەنگ دەبێت ، هۆڵ جمەی دێت،هەموو
...بەرۆشەوە چاوەڕوانی تەشریف هێنانی « پاشای خۆر » دەکەن . دەیانەوێت
... چی لەبەردایە • ئەوکاتەی دەبوو لویس لە بەشی خێزانی کۆشکەوە
...و باخێکدا بێتە هۆڵی ئاهەنگ دادەکاتە باران • مەراییکەران دەکەونە
...لەکەسەما نەبا خوانەکردە خاوەن شکۆ نمێك بارانی بەرکەوێت • یەکێك
...لاماری چەتر دەدات و یەکێك خاولیو یەکێك گوڵاو . ژمـارەیەکیشیان
...تۆڵەکەی بە ڕێکی بۆ هەڵدەکەن • کە دەگەنەجێ ئەوانەی پانتۆڵەکەیان بۆ
هەڵکرد بیریان دەچێت یا شەرم دەیانگرێت لە بەرچاوی ئەو عەشاماتە دیسان
دایەرێنەوەو وەك خۆی بۆ لێبکەنەوە • دانیشتوان دەکەونە مقۆ مقۆ ، بـە
دڵ « دوا مۆدەی » پانتۆڵی « پاشای بزورگ » پەسند دەکەن • بۆ ڕۆژی
داهاتو هەریەکەیان ڕوو دەکاتە بەرگدرووی خۆی تا دەستوبرد پانتۆڵێکی
قەراغداری وەك پانتۆڵەکەی دوێ شەوی لویسی بۆ ببڕێت ، ئەو مۆدەیەی
هێشتەر بە هەموو زەبرو زەنگی خۆیەوە بۆی لەناونەبرا •

بە هەمان دەستوور لە سەردەمی لویسی چواردەدا پێڵاوی پاژنەبەرز داهات . یەکێك لە یارە خۆشەویستەکانی لویس لەگەڵ مانگی چواردە شەڕی دەکرد . تەنها باڵای نەیدەهێنا . لەپڕ باڵای یار « گەزێك » درێژ بوو . تومەس لێپرسراوانی مۆدەی کۆشك جوتێك پێڵاوی پاژنەبەرزیان بۆ دروستکردووە ئەوساش کراسی ئاوداماں مۆدە بوو ، ئافرەتانی کۆمەڵ دیقیانکرد تا هۆی درێژبوونی یاری پاشایان زانیو دەستوبرد وەك ئەو شتێکیان خستە سەر باڵایانو بەوجۆرە پێڵاوی پاژنەعانەیان کردە یەکێك لە مۆدە نەمرەکانی ژنان

٣ ــ لەگەڵ باسی لویسی چواردەدا مێژوونووسو مامۆستای مێژوو دەتوانن بێنە سەر باسی لوڤەر کە ئیمڕۆکە یەکێکە لە موزەخانە هەرە بەناوبانگەکانی جیهان . ئەوی بچێتە پاریسو لوڤەر نەبینێت خوێندەوار نییە

لوڤەر یەکێك بوو لە کۆشکە ڕازاوەکانی پاشایانی فەرەنسە ، کۆتایی سەدەی چواردە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی شارلی پێنجەمدا دروستکراوە . لویسی چواردە زۆری خستە سەر کۆشکی لوڤەرو هەر ئەویش دوای ئەوەی بارەگای پاشایی گواستەوە کۆشکی ڤێرسای لوڤەری کردە عەمباری هەلگرتنی کۆنینە بەنرخەکانی پاشایانی فەرەنسە . سێ ساڵ دوای سەرکەوتنی شۆڕش لوڤەر کرایە موزەخانەی میللیو لە ڕۆژی ٨ی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٧٩٣وە دەرگای بۆ تەماشاکەران کرایەوە .

لوڤەر لە ٦ بەشی سەرەکی پێکهاتووە : هونەری کۆنو میسری کۆنو ڕۆژهەڵاتی کۆنو بەشی پەیکەرو کۆتەڵو بەشی تابلۆو نیگارو بەشی هونەری ڕاهێنان[١٨] . سامانی هیچکامێك لەم بەشانەی لوڤەر لە نرخاندن نایەت . مومیاکانی لوڤەر بێوێنەن . مەگەر تەنها موزەخانەی بەریتانیا شانی لە شانی بەشی ڕۆژهەڵاتی کۆنی لوڤەر بدات کە کۆنینە ئاشووریو فینیقییەکانی

١٨ــ الفن التطبيقي .

ـەرستی کەمهاوتان . کۆتای شـــەستەکان بەتەنها ژمـــارەی نیگارو ـەیکەرەکانی لوڤەر خۆی دەدا لە ٢٠ هەزار دانە کە زوربەیان شابەرهەمی ـەگەنی هونەرمەندە هەرە بەناوبانگەکانی جیهانن . وابزانم لێرەدا ئەوەندە ـەس بڵێیت پەیکەری ئەفرۆدیتی گرێکەکانو پەیکەری کۆیلەکانی میخائیل ـەنجیلۆ (میکلانجیلۆ)و تابلۆی مۆنالیزای لیۆنـــاردو دافنیشـــی ـۆڵەکانی لوڤەر دەڕازێننەوە . گەر بتەوێت بە وردی هەموو بەشـــەکانی ـوڤەر ببینیت دەبێت بە لای کەمەوە سێ ڕۆژی ژیانی پاریستی بۆ تەرخـــان ـکەیت ، ئەوەی هێشتاکە لە ئێمەوە دوورە .

٤ ـ هەر ئەو کاتەی خاوەن کۆشكو تەلارەکان خۆیان بـــە دەوری ـەری لویسی چواردەدا دەگێڕا هەزارانی فەرەنـــە ســـەرو فەســـاڵیان کردبووە شەوچەرەی گوێ ئاگردانەکانیان ، هەر ڕۆژەی ناوو ناتۆرەیەکی پڕ بەپێستی خۆیان بۆ دادەنا ، گاڵتەیان بە تڕو فیزی دەکرد ، نوکتەو قسەی خۆشیان بۆ دروستدەکردو یەك بۆ یەکیـــان دەگێڕاوە . لویس بیووە گاڵتەجاڕی پەخشە نهێنییە چاپکراوەکانی ئەو ڕۆژگارە کە دەستاودەســـت دەگەیشتنە قوژبنـــە هەرە کەلاو دوورەکانی وڵات . هەموو هەڕەشـــەو گوڕەشەو جەورو ستەمی دەستو پێوەندی لویس نەیانتوانی ســـەر بە گەل شۆڕ بکەن . فەرەنسەی سەردەمی « پاشای ڕۆژ » گـــەلێك ڕاپەڕینی شۆڕشگێڕانەی بەهێزی بەخۆیەوە بینی . کونە مشکەکانی ناوچـــەی لانگیدۆك لە پیاوانی پاشا ببونە قەیـــەری .

کەی مێژوونووس یا مامۆستای مێژوو هاتە سەر باسی ژیانو کرداری پاشایانی سەدە ناونجییەکانی ئینگیلتەرەی وەك هێنری پێنجـــەمو هێنری شەشەمو ڕیتشاردی دووەمو ڕیتشاردی سێیەمو زۆری تریان ، بەئاســـانی دەتوانێت پەنا بەرێتە بەر بەرهەمەکانی شکسپیری گەورەو وەســـتایانە ئەدەبو مێژوو تێکەڵ بە یەك بکات . وابزانم ئەو کارە بۆ خۆی دەبێت

یەکێك بێت لە ئەرکەکانی ئەوانەی لە مێژووی ئەو قۆناغــە دەکۆڵنەوە ، تایبەت گەر ئەوەش لە یـاد نەکەین کە کەس وەك شکسـپیر نەیتوانیوە لـە قولآیی دەرونو دیوی نەبینراوی ناوەوەی قارەمانەکانی تێبگات .

ئەوانەی لە باسی ڕوداوەکانی فەرەنسەی نیوەی یەکـەمی سـەدەی نۆزدە دەکۆڵنەوە دەتوانن کەڵکی زۆر لـە بەرهەمەکـانی بـــەلزاکی چیرۆکنووسی ئەو قۆناغە وەربگرن کە زۆر هونەرمەندانە وێنەی ژیـــانی کۆمەڵایەتیی ئەوسای فەرەنسەی بۆکێشاوین . کەس وەك ئەلیکسێی ، نەك لێف ، تۆلستۆی باسی پەتروسی یەکەمی چـــاری ناوداری ڕووسیای نەکردووە . تۆلستۆی لە ڕۆمانێکی سێ بەرگیی گـەورەدا هـــەموو ڕووەگرنگەکانی ژیانی ڕووسیای کۆتای سەدەی حەڤدەو ســـەرەتای سەدەی هەژدەی بۆ تۆمار کردوین .

کەواتە دەتوانینو پێویستە مێژوو لە بەرگێکی قەشەنگو ڕازاوەی دڵگیردا پێشکەش بە خوێنەر بکەین . دەبێت مێژوونووس ئەو ڕاستییە لەیادنەکات کە زۆر دەمێکە مێژوو سەرنجی ڕووناکبیرە هەرە گەورەکانی جیهانی ڕاکێشاوە . بەسەرهاتی ڕابوردوو یا شانازیی ڕۆژگار بوونەتـە هەوێنی بەرهەمی زوربەیان . چیرۆکنووسو نیگارکێشو کۆلەرەوەو شاعیرو مۆسیقارو نووسەران هەمیشـە عـــەودالی ڕوداویمێژوویی گرنگی سەردەمی خۆیانو بەر لە خۆیان بوونو بەپێی هەستو نەستی کۆمەڵانی خەڵك خستویانەتە چوارچێوەی ڕازاوەی هونـەرەوە . ســـپارتاکو ئەسکەندەرو جاندارکو پاشایانی وڵاتانو کوڕە ئازای گەلانو زەبروزەنگی زۆردارانو دووربینی دانایانو خۆشەویستیو ڕقو کینەی کۆمەڵانی خەڵکو بەسەرهاتی کوشندەی شەڕە گەورەکانی مێژوو لە دێرزمانەوە چوونەتە ناو کتێبو تابلۆوەو هاتونەتە سەر شانۆ . بەرهەمە نازدارەکانی هۆمیرۆسو

ـــــیرو داڤنشی‌و میکلا ئەنجیلۆو هەردووك تۆلـستۆی‌و دی‌لاکروا[١٩]و
هـ شۆ ئمێکـەندەر دوماو ریود[٢٠]و سەدان لێهاتووی‌تر هەریەکەیان بـە
ــ ی ئاوازێك ســەرگــوزەشتەو داستانی ڕابوردوو بۆ نەوەی ئیمڕۆو
ـتوو دەگێڕنەوەو پەندی بەرزی ژیانیان بۆ لێك دەدەنەوە . ئەو جۆرە
ـ کـ ە لەلایەکەوە گرنگی‌و بایەخی مێژوو دەردەخەن‌و لە لایەکی‌تریشەوە
ـ خۆیان دەستدەدەن ببنە سەرچاوەی لێکۆلینەوەو ڕوونکردنەوەی
ـ ـوەکانی مێژوو .

ئەمانەی ئێستە باسـان کردن لایەکن لە زانستی مێژوو کە بۆ خۆی
مێژوویەکی ســەربەخۆی هەیە . بەهۆی ڕوون کردنەوەی ئەو مێژووەوە
حەز ین لەو ئاڵوگۆڕە زۆرانە بگەین کە بەسەر زانستی مێژوودا هاتوون
: گەیشتونە ئەم بەرگەی ئێستەی .

١٩ـ تایبەت لە تابلۆی بەناوبانگی « ئازادی لەسەر سەنگەرەکان »دا کە ســالی ١٨٣٠ دروستی‌کردووەو ئێستە یەکێك لە ســووچەکانی موزەخانەی لوڤەر دەرازێنێتەوە .

٢٠ـ تایبەت لە نەقشی بەناوبانگی « مارسیلێز »دا کە سێ سالی ڕەبەق بـە هەلکەندنی‌یەوە خەریك بوو ، « مارسـیلێز » ئێستـە یەکێك لە مەیدانەکانی پاریس دەرازێنێتەوە .

بەشی دووەم

مێژووی مێژوو

لە سەرەتای بەشی یەکەمدا وتمان مێژوو وەك هەموو زانستەکانی‌تر مێژووی تایبەتیی خۆی هەیە کە لەگەڵ پەیدابوونی ئادەمیزادا دەست‌پێ‌دەکات ، بۆیەکا مێژووی مێژوو لە مێژووی گشت زانستەکانی‌تر دوورو درێژترە . لێرەدا هەوڵدەدەین بەکورتی‌و بەپێی قۆناغ ڕووە گرنگەکانی ئەو مێژووە بخەینە بەرچاو .

سەرەتای مێژوو

ئێپۆس . گیلگامێش . ئەلیادەو ئۆدیسای هۆمیرۆس . ڕامایانەو مەهابەهاراتی هندۆسەکان . دۆزگەی ئەتلانتیس . گۆرانیی فۆلکلۆری . کۆنفۆشیۆس . ئارامسین لە فەرمدانغ . هیرۆدۆت . ثوکیدیت . زەینەفۆن . پلوتارخ . دەوری ڕۆمانو چینییەکان .

بەر لە دۆزینەوەی نووسین مێژوو بەهرەیەکی گشتیی زۆر ساکار بوو، بریتی بوو لە گێڕانەوەی پشتاوپشتی بەسەرهاتی ڕابوردوو لە شێوەی داستانو چیرۆکی کرچ‌وکاڵدا . هەموو گەلانی ئەوسای جیهان مێژوویەکی ساکاریان بۆ خۆیان لە بەرگی « ئێپۆس »[1] ، ئەفسانەو داستاندا دانا کە

١ ـ ئێپۆس "Epose" لە زوبانی گریکە کۆنەکاندا واتای وشە یا گێڕانەوە یا چیرۆك دەبەخشێت . ئێستە بۆ واتای « ادب روائي » یا « ادب ملحمي شعبي » بەکاردەهێنرێت .

پشتاوپشت بۆ ئەوەی داهاتوو دەمانەوەو هەر ڕۆژەی خەیاڵی فراوانی ئادەمیزاد شتێکی نوێی دەخستنە سەر .

گیلگامێش یەکێکە لە ئێپۆسە هەرە کۆنو گرنگەکانی مێژوو کە دەوروبەری کۆتای سێیەم هەزار ــ سەرەتای دووەم هەزاری پێش عیسا . واتە نزیکەی چوار هەزار ساڵ لەمەوبەر بە زوبانی ئەکەدی (بابلی) بە شیعر نووسراوەتەوە.دیارە گیلگامێش زۆر بەر لەوە لەسەر زاری دانیشتوانی باشووری عیراق بووە .

ئەو داستانە باسی هاوڕێیەتی بەهێزی گیلگامێشی پاشای سۆمەری لەگەڵ پاڵەوانێکی نیچە دڕندە بە ناوی ئێنکیدۆوە دەکات . دوای مردنی ئێنکیدۆ گیلگامێش دەکەوێتە دووی نهێنی ژیان ، شارەو شار ، کوناوکون بەدوای نەمریدا دەگەڕێت . لەوێدا گیلگامێش زۆر ڕووی ژیانی ئەو سەردەمەمان بۆ باس دەکات ، وەك خواو پەرستگەکان ، ژیانی کۆمەڵایەتی . پێوەندیی نێوان خەڵك ، شارو بیابانی ئەوساکەو گەلێك شتی تر کەنیکاری شارستانەتیی دێرینی عیراقیان گەیاندۆتە ئەوەی ئێمڕۆکە . ئێپۆسی گیلگامێش بەناو حیسیو حۆریو گەلانی فەلەستینی کۆنیشدا بڵاوبۆتەوە.

یەکێك لە ئێپۆسە هەرە بەناوبانگەکان « ئیلیادە »یە کە بە بەرهەمی هۆمیرۆسی[2] شاعیری گریکی کۆن دادەنرێت . ئیلیادە ، کە وابزانرێ دەچێت نزیکەی ٢٨٠٠ ــ ٢٩٠٠ ساڵ لەمەوبەر دانرابێت ، باسی بەسەرهاتەکانی

---

٢ ــ هۆمیرۆس بە شاعیرێکی کۆنی گریك دادەنرێت ، تائێستە نە ساڵی لەدایکبوونو نە ساڵی مردنو نە ژینامەی بەگشتی ساغ نەبوونەتەوە . قسەکانی هیرۆدۆتو پلۆتارك دەربارەی هۆمیرۆس لە زۆر شتدا یەك ناگرنەوە.هی وا هەیە ژیانی هۆمیرۆس دەباتە دوازدە سەدەی پێش عیسا ، هی واش هەیە ٥٠٠ ساڵ لەوە نزیکتری دەخاتەوە . گەلێك زانا « ئەلیادە »و « ئۆدیسا » بە بەرهەمی هۆمیرۆس دادەنێن .

نوسالی شەڕی تەروادە دەکات کە دەوروبەری ۳۲۰۰ سـال لەمەوبەر ڕوویداوە ، واتە ئەوکاتەی لەشکری گریك بە سەرکردایەتیی ئاگامـەمنون گەمارۆی شاری تەروادەی ئاسیای بچووکی دا • زانایان گەلێك بەڵگەیان دۆزیوەتەوە کە بەشی زۆری ناوەرۆکی مێژوویی « ئەلیادە » دەسەلمێنن • سومی چەند سەدەیەك « ئەلیادە » دەماودەم دەکەوتەوە تا لە سەدەی چوارەم یا سێیەمی پێش عیسادا نووسرایەوە •

« ئۆدیسا »ش ئێپۆسێکی‌تری گریکی‌یە کـــە دیسان بـــە ناوی هۆمیرۆسەوە ناسراوە • وادیارە دەوروبەری ناوەندی سەدەی حـەوتەمی پێش عیسا دانراوە • « ئۆدیسا » پڕی‌یە لە زانیاری دەربارەی ژیانی سیاسی‌و کۆمەڵایەتی‌و ئابووریی ئەو سەردەمە کۆنـەی مێژوو • زانایان بـەهۆی ناوەرۆکی « ئەلیادە »و « ئۆدیسا »وە گەیشتونەتە ئەو بڕوایە کـە لـە سەردەمی بڵاوبوونەوەیاندا دامودەزگای میری لەو ناوچانەی ئەورووپـادا هێشتا دروست‌نەبوبو •

« ڕامایانا »ی هندی ئێپۆسێکی تری بەناوبانگـە کـــە لەوانەیە ۲۳۰۰ ـ ۲٤۰۰ ساڵ لەمەوبەر بە زوبانی سانسکریتی دانرابێت • کورتەی ناوەرۆکی ئەم ئێپۆسە دەڵێت : ڕامای کوڕە گەورەی پاشـای کاشالا کـە کەوتۆتە باکووری هندستانەوە سیتای شازادەی خواست • باوەژنی کە دەیویست بەهاراتی کوڕی بچێتە سەر تەختی پاشایەتی ڕامای بە پاشـــای مێردی دەربەدەرکرد • ڕاماو سیتای هاوسەری‌و لاکشمانی ژنبرای پێکەوە چەند ساڵێکیان لە دارستانە چڕەکاندا بردەسەر تا ڕۆژێکیان لەپڕ ڕاڤانای پاشای دێنۆنەکان سیتای فڕاندو بردی‌یە دۆرگەی لانکە[۲] لە باشوور •

ڕاما دەستی لـە سیتای خۆشەویستی هەڵنەگـرت ، پەنای بردە بەر

---

۲ ـ سەری لانکەی ئیستە .

مەیمونو ورچی دارستانەکانو قایلی کردن لەتەکیا بچنە سەر لانکەو داگیری بکەن . ڕاما بە دەستی خۆی ڕاڤانای کوشتو سیتای ڕزگارکرد . پاشان ڕاما توانی بگەڕێتەوە سەر تەختو بەختی‌خۆی ، سالەهای سال بە ئەوپەڕی دادپەروەری‌یەوە فەرمانڕەوایی ولاتی کرد ، بەوڕادەیەی ناوی لە زمانی هندیدا بووە مانای فەرمانڕەوای دادگەر .

دیسان هەر لە هندستان ئیپۆسی « مەهابەهارات » (داستانی گەورەی نەوەی بەهارات[٤]) باوە . ناوەرۆکی ئەمیان باسی ڕوداوەکانی ناوچەی بەهاراتی باکووری دەلهی دەکات کە هی‌وایان تێدایە بەر لە نزیکەی ٨٠٠ سال قەوماوە . زوربەی ناوەرۆکی « مەهابەهارات » بۆ باسی ئەو شەڕە تەرخانکراوە کە لەنێوانی پێنج براو سەد ئامۆزای نەوەی پاشای بەهارتە لەسەر تەختو تاجی پاشایەتی ڕوویداوەو زوربەی هۆزەکانی هندستانی تێدا بەشدار بوونو ١٨ ڕۆژی خایاندووە . « مەهابەهارات » چەند سەدەیەك دەماودەم بلاوبۆتەوەو هەر نەوەی چنگیکی خستۆتە سەر تا لە سەدەکانی یەکەمی پاش عیسادا لە ٨٥ هەزار جوتبەندا بە سانسکریتی تومار کرا . « مەهابەهارات » زۆر لایەنی ژیانی کۆنی هندستانی گرتۆتەوە . هەرچەندە بەڕادەی « ڕامایانا » لە « مەهابەهارات » نەکۆلراوەتەوە ، بەلا گومان لە نرخی مێژوویی ناکرێت .

مێژوونووسان « ڕامایانا » بە سەرچاوەیەکی ڕەسەنو گرنگ دادەنێ

---

٤ ـ بەهارات ناوی ناوچەیەکە کەوتۆتە باکووری دەلهی‌یەوە . ئەم ناوە هێند بلاوە کە زۆر جار بە هەموو هندستانی دەلێن ، تەنانەت ناوی ڕەسمی‌ی هندستان بە زمانی هندی بەهاراتە . دیارە بەهاراتەکەی ئێمەش لەوەوە هاتووە ، کاتی خۆی ئالەتو زەردەچەوەو زیرەمان لەوێوە بۆ هاتووە ، دەقاودەق چەشنی وارشاوی پایتەختی پۆلونیا کە لە کوردیدا بۆتە ناوی کانێکی بریقەدار ، زوو باوو باپیران لەوێوە سەماوەری وارشاویان هێناوە .

ۆ ساغکردنەوەی گەلێك ڕووی مێژووی کۆنی هندستان . لە هندستان حرگای تایەنی تا ئێستەش بە لێکۆلینەوەی « ڕامایانا »وە خەریکن‌و بـە مـەزلران ڕونووسی جیـــاوازمان لێی کۆکردۆتـــەوە . « ڕامایانا » ەرگێڕدراوەتە سەر گەلێك زمانی‌ترو مێژوونووسانی جیهان کەلکی زۆریان تێ وەرگرتووە .

شایانی باسە بەدەگمەن هەوالی کۆنی وا هەلدەکەوێت کە تەواو بێ ـەگەو ڕیشە بێت ، بەلآم جاری‌وا هەیە هێندەی خراوەتە سـەر کە بۆتـە ئەفسـانە . تائێستەش زانایان عەودالی بنەچەی ئەو ئەفسانانەن‌و هەر ماوە تا ـومێك دەگەنە ئەنجامێکی مێژوویی نوێ . بە وێنە سالی ١٨٧٠ «ئەلیادە» ـێنرشی مێژوونووسی ئەلەمانیی گەیاندە شاری تەروادە .

بۆ ڕوونکردنەوەی هەمان مەبەست پەنا دەبەمە بەر نمونەیەکی تـری زۆر نوێ کە پێوەندی بە باسی « ئەتلاتیس »ی ئەفلاتۆنەوە هەیە .

بەر لە نزیکەی ٢٣٠٠ سال ئەفلاتۆنی حەکیم لە دوو نووسراویدا باسی دوورگەی لەناوچووی « ئەتلاتیس » (Atlantis) ی کردووە کـــە دیارە ـماودەم هەوالی بیستبۆوە . گوایە دەوروبەری دە دوازدە هەزار ســال ـەوبەر لە ڕۆژئاوای کێوی تاریق(*) لەناو ئۆقیانوسی ئەتلەسیدا دوورگەیەکی یەکجار گەورە بە ناوی « ئەتلاتیس »ەوە هەبووە ، ڕووپێوی ، وەك دەلێت، ە هەموو ئاسیاو لیبیا بەسەر یەکەوە زیاتر بووەو گەلێکی زۆر پێشکەوتوی بە هەمان ناوەوە تێدا ژیاوە .

بە پێی گێڕانەوەی ئەفلاتۆن گــەلی ئەتلاتیسی بەهێز بێ پــــەروا پەلاماری گەلانی ئەوروپاو ئەفەریقای داوەو هەموویانی بەزاندووە تـــا خەلکی ئەســــینای یۆنانستان توانیویانە ڕادەی بۆ دابنێن . گوایە پاش

* ـ جبل طارق .

ماوەیەك بوومەلەرزەیەکی زۆر توند بۆتە هۆی لەناوچونی « ئەتلاتیس »و نقومبوونی لە ناخی ئۆقیانوسی ئەتلەسیدا •

دیارە ئەم قسانەی فەیلەسوفێکی گەورەی وەك ئەفلاتۆن دەبوو سەرنجی زانایان رابکێشن ، ئەوانەی دەمێك ساڵە بە پەرۆشەوە عەودالی « ئەتلاتیس »ن ، دەیانەوێت بزانن دۆرگەیەکی‌وا هەبووە یا نا ، گەر هەبووە کەوتۆتە کوێوەو چیی بەسەرهاتووە • هەروەها «ئەتلاتیس» بووە هەوێنی بەرهەمی ژمارەیەك نووسەرو شاعیری ناوداری جیهان • فرانسیس بیکۆن[6] نزیکەی چوار سەدە لەمەوبەر کتێبێکی نازداری بە ناوی « ئەتلاتیسی نوێ »وە نووسی[7] کە بەدەم شەپۆلی خەیاڵەوە مرۆڤی تێدە گەیاندە لقەپۆپەی بەختیاری •

ماوەیەکی کەم لەمەوبەر دیسان هەواڵی « ئەتلاتیس » دەنگی‌دایەوە • زانای یۆنانی مارینانۆس دوای لێکۆڵینەوەیەکی وردو قووڵ لە قسەکانی ئەفلاتۆن‌و زۆر بەڵگەی مێژوویی کۆنی‌تر گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە مەبەست لە « ئەتلاتیس » دۆرگەی سانتۆرینە کە کەوتۆتە ناو دەریای ئیجەی نێوان یۆنان‌و تورکیاوە • دێر زەمان سانتۆرین بەر شاڵاوی ئاگری بورکانێکی گەورە کەوتووە • پاش حەوت ساڵ کاری بێ‌وچان مارینانۆس ساڵی ١٩٧٤ توانی لەژێر سووتووی ئەو بورکانەدا پاشماوەی ژیاری‌یەکی پێشکەوتووی کۆن بدۆزێتەوە کە تەمەنی خۆی لە ٣٥٠٠ ساڵ دەدات • ئەوساکە دانیشتوانی سانتۆرین لە خانوبەرەی سێ نهۆمیدا ژیاون • بەپێی قسەی شارەزایان تەنها رێکخستنەوەی پاشماوەی نیگارو وێنە هەڵکەندراوەکانی سەر دیوارەکانی سانتۆرین بە لای کەمەوە سەد ساڵی پێ دەوێت •

---

٦ ــ دوایی باسی دێت .
٧ ــ فریا نەکەوت تەواوی بکات .

ـتورین ئەتلانتیس بێت یا نا گرنگ لێرەدا ئەوەیە کە دەنگوباوی ـەـ ـری خەڵك چووە ناو بەرگەی بەرهەمی ئەفلاتونەوەو ئەمیشـــیان ـگەی بۆ دۆزینەوەی شارستانەتی‌یەکی گەورە خۆش‌کرد • بۆ سۆ ڕۆژگاری ـەتو دۆزینەوەی‌تری لەم بابەتەی بەدەمەوە دەبێت ، تایبەت گـــەر ئەوەش ـەـکەین کەوا زانایانی بەتواناو دەسەڵات خۆیان بۆ ئەم کارە تەرخـان ـکـردووە • بە وێنە تا ئیمڕۆش لە باشووری ئیسپانیا مێژوونووسان بەدوای ـوێنەواری شارو دەوڵەتی تارتیسـدا[٨] دەگەڕێن کە لە ئەفسانە کۆنەکاندا ـەی هاتووەو سترابۆن بە دەستووری ئەفلاتون باسی کردووە • وای دەچێت ـەـ سێ هەزار ساڵ شاری تارتیـست دروست کرابێت کە هەر لەئیستەوە ـەمێك زانیاری سەبارەت بە ژیانی سـیاسی‌و ئابووری‌و کۆمـــەڵایەتی ـ بنـتوانی ساغ‌بۆتەوە • تارتیسـتی‌یەکان زیویان بەکارهێناوە ، کشتوکاڵیان ـ یوە ، ئاژەڵیان بەخێوکردووە ، چنین لەناویاندا بـاوبووە ، بازرگانی‌یان ـەرمودا بووەو تەنانەت ناوی ژمارەیەك لە پاشاکانیشیان زانراوە • هیـــچ ـوور نی‌یە ئەو لاپەڕە ونەی مێژوو وەك زۆر لاپەڕەی‌تری خۆی چۆنە ئاوا ـۆزرێتەوە •

زانایان بۆیان ساغ‌بۆتەوە کە لە ســـەردەمێکی زۆر کۆنەوە گۆرانی فۆنکلۆری گەلێك هۆز باسی ڕوداوی مێژوویی تیدا بووە • لە چین‌و ماچین سێ هەزار ساڵ لەمەوبەر گۆرانی مێژوویی باو بووە • کۆنفۆشـیۆسی زاناو فەیلەسوفی بەناوبانگ (٥٥١ ــ ٤٧٩ پ • ع•) کاتی خۆی ٣٠٥ گۆرانیی ئەو بابەتەی لە کتێبێکی سەربەخۆدا بە ناوی « شی تسزین » واتـە (کتێبی گۆرانی)ەوە کۆکردۆتەوە • ئەو گۆرانی‌یانە باسی ڕابوردووی دێرینی چین دەکەن ، بە شان‌و باهوی پاڵـەوانان‌و دانـایی ســـەرداران‌و دڵسۆزی فەرمانڕەوایاندا هەڵدەدەن ، باری ژیان‌و کاری جوتیاران دەگێڕنەوە • کتێبی

٨ ــ بە لاتینی تارتیسـەس "Tartessus" .

« شی تسزین » ئیمڕۆکە بە سەرچاوەیەکی ڕەسەنی زۆر بەنرخ دەژمێردرێت .
بەر لە چینی‌یەکان لاوانەوە لەناو سۆمەری‌یەکاندا باو بووە . لاوانەوەکانی ڕۆژگاری سۆمەرو ئەکەد پڕن لە باسی خواکانی ئەوساو پەرستگای شارە گەورەکان‌و ئەو مەلبەندانەی لە شەڕدا کاول‌دەکران ، هی‌وایان تێدایە بریتی‌یە لە ٤٠٠ دێڕ .

بایەخی ئەو جۆرە گۆرانی‌یانە لە سەدە ناونجی‌یەکاندا وا زۆر بوو کە شارلەمانی پاشای ناودار کۆتای سەدەی هەشتەم فەرمانی کۆکردنەوەیانی دا . پاشماوەی ئەو گۆرانی‌یانە بوونەتە سەرچاوەی مێژوویی ، شارەزایان دەزانن چۆن کەلکیان بۆ ڕوونکردنەوەی هەندێك لایەنی مێژووی ڕابوردوو لێوەردەگرن . شایانی باسە ئەو گۆرانی‌یانە تائێستەش لەناو کوردا باون . ئەو گۆرانی‌یانەی کاتی خۆی « کۆڕی زانیاری کورد » کۆی‌کردنەوە پڕن لە باسی بەسەرهاتی مێژوویی گرنگ کە دەستدەدەن ببنە سەرچاوەی بەکەڵك بۆ مێژوونووسان .

پەیدابوونی دەسەڵات‌و داهاتنی دامودەزگای میری بایەخی مێژوویان لە جاران زیاتر کرد . دۆزینەوەی نووسینیش بووە هۆی دروست‌بوونی توانای کۆکردنەوەی بەسەرهاتی ڕابوردوو . بەوجۆرە چەند هەزار ساڵێك لەمەوبەر سەرچاوەی مێژوویی پەیدابوو کە سەرەتا بریتی‌بوو لەو نووسینە ساکارانەی لەسەر کێلی گۆڕی پاشایان‌و دەروازەی پەرستگایان‌و تاشە بەردی ناو ئەشکەوتان هەڵدەکەندران . ئەو نووسینانە ژننامەی گەورە پیاوان‌و پاڕانەوەی فەرمانڕەوایان‌و تۆماری شەڕی پاشایان‌و کردارو کردەوەیان دەگێڕنەوە کە ئیمڕۆ بوونەتە سەرچاوەیەکی ڕەسەنی یەکجار گرنگ ، بێ‌ئەوان شتێکی ئەوتۆمان دەربارەی مێژووی کۆنی ئادەمیزاد نەدەزانی . بەوێنە لەوحەکەی نارام سینی پاشای ئەکەدی کە ئەدمۆندس کاتی خۆی لە دەربەندی گاوری شاخی قەرەداغدا دۆزی‌یەوە باسی شەڕێکی

کۆنی کوردستانی بو پاراستوین که دەوروبەری ٤٧٠٠ ســـاڵ لەمەوبەر نەتیوان لەشکری ئەکەدیو لەشکری لۆلۆدا لەو ناوچەیەی نزیك سلیمانیدا ڕوویدا •

نمونەیەکیتر • تۆماری دارای یەکەم که له قەد کێوی بێستونی نزیك هەمەدان هەڵکەندراوە یەکێکه له پێشینه مێژوویی‌یه هـــەرە گرنگەکانی ڕۆژهەلاتی کۆن که تەمەنی خۆی دەدات له ۲٥٠٠ ساڵ • بەشی زۆری ئـــەو تۆماره به سێ زوبان ـ فارسیی کۆنو عیلامیو بابلی نووسراوەتەوه • زانایان له ناوەندی سەدەی نۆزدەدا توانی‌یان ناوەڕۆکی بخوێننەوه که بۆ باسی ئەو هەراو بگرە زۆرە تەرخانکراوه که دوای مردنی کۆرشی دووەم لـــه ئێران قەومانو چۆن لەگەڵ دامرکاندنەوەیاندا دارای یەکەم هاته سەر تەختو چۆن ئەمیش توانی ئاگری ئەو ڕاپەڕینانه دابمرکێنێتەوه که له ڕۆژگاری خۆیـــدا بەرپابوون • هەروەها باسی هێرشی دارا بۆ سـەر ئاسیای ناوەند دەگێڕێتەوه• بەمجۆرە تۆماری کێوی بێستون ڕوداوە سیاسی‌یەکانی ناوچەیەکی گرنگو فراوانی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاستی له سەدەی شـەشـەمی پێش عیساوه بۆ پاراستوین که نرخی مێژوویی‌یان له ئەندازە بەدەرن•تەنانەت زمانەوانەکانیش کەلکی چاکیان له نووسراوەکانی کێوی بێستون وەرگرتووه •

دوای داهاتنی نووسین دانیشتوانی عیراقی کۆن کەوتنه تۆمارکردنی گەلێك ڕووی گرنگی ژیان (کاروباری دەزگاکانی مـــیری ، پێوەندیی ئابووری ، شەڕو بەسەرهاتو گەلێکیتر) لەسەر لوولەمۆر[٩]و لەوحیقوڕو تاشەبەرد • تائێسته به سەدان هەزار لوولەمۆرو لەوح دۆزراونەتەوەو زانایان بەهۆی ناوەڕۆکیانەوه توانیویانه زۆر لاپەڕەی مێژووی کۆنی عـــیراقو گەلێك ناوچەیتری ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست ڕوونبکەنەوه • شایانی باســه

---

٩ ـ الختم الاسطواني •

هەر ئەو سەردەمە کتێبخانەو ئەرشیف داهاتن کە بە دەیان هەزار بەڵگەو تۆماری تایبەتی‌یان تێدا هەڵدەگیرا • دەوروبەری ٢٦٠٠ ساڵ لەمەوبەر ئاشور بانیپال لە نەینەوای نزیك شاری موسڵەوە کتێبخانەیەکی گەورەی هەبوو کە گواستنەوەی هەر تۆمارێکی پێویستی بە ژمارەیەك عەرەبانە بوو •

دوای دامەزراندنی میریو دۆزینەوەی نووسین دیاردەی کاریگەری داهاتو بۆ مێژوو پەیدابوونی ئایین بوو • لەگەڵ ئاییندا بۆ یەکەمجار لێکدانەوەی ڕووداوی مێژوویی پەیدابوو ، خوا هەڵبژاردەو دەستکردەکانی مرۆڤ (ڕۆژو مانگو ئاوو ئاگرو گامێشو بتو ئەو جۆرانە) بوونە دروستکەری هەموو بەسەرهاتو ڕوداوێکی وەك هەڵگیرسانی شەڕو سەرکەوتن یا ژێرکەوتنو ئەو جۆرە باسانە • دوایی کتێبی پیرۆزی وەك تەوراتو ئینجیلیش بوونە سەرچاوەی مێژووی ڕابوردوو •

مێژوونووس ، واتە ئەوەی نووسینەوەی مێژوو بووە پیشەی سەرەکیی ژیانی ، یا بەلای کەمەوە ئەوەی مێژوو لە هەموو ڕوویەکی ڕووناکبیری زیاتر سەرنجی ڕادەکێشا ، لە ڕۆژگاری گریکەکان (یۆنانە کۆنەکان)دا پەیدابوو • یەکێك لە مێژوونووسە هەرە کۆنەکانی جیهان هیرۆدۆتی ناودارە کە لە دێرزەمانەوە نازناوی « باوکی مێژوو »ی پێدراوە• هیرۆدۆت لە نێوانی ٤٩٠ یا ٤٨٠و ٤٣٠ یا ٤٢٤ی پێش عیسادا ژیاوە • دوای خۆی کتێبێکی یەکجار بەنرخی بە ناوی « مێژوو »ەوە بەجێ هێشتووە کە یەکەم سەرچاوەی نووسراوەی مێژوویی‌یە دەربارەی شەڕەکانی نێوان ئێرانو یۆنان ، ئەو شەڕانەی گەورەترین ڕوداوی سەردەمی خۆیانن• جگە لەوە هیرۆدۆت گەلێك زانیاریی بەکەلکی دەربارەی ڕۆژهەلات بلاوکردۆتەوە کە بۆ خۆی زۆر ناوچەی دیون • شایانی باسە بە درێژی باسی میدی‌یەکانی باپیرە گەورەی کوردیشی کردووە •

له بەرهەمەکانی هیرۆدۆتدا هەست بە سەرەتایەکی ساکاری ڕەخنەی مێژوویی دەکرێت . هیرۆدۆت بەپێی بۆچونی خۆیو مەودای لێکدانەوەی ئەو ڕۆژگارە هەوڵیداوە ئەو هەواڵانەی بڕوای تەواوی پێ‌یانە لەوانەیان جیابکاتەوە کە لێ‌یان دوودڵە . دەبێت ئەو گوتەیەشی بە ناوی زێڕ سووسرێتەوە کە تێیدا دەڵێ گریکەکان شەڕکەری چاکن ، بە گیانو بە چەك شەڕ دەکەن چونکە تامی ئازادی‌یان چێشتووە . بۆ پەروەردەی دروستی گەل هیرۆدۆت خانەی یەکەمی داوەتە سەربەستی . واتە ، بێ سەربەستیی ڕاستەقینە هیچ فەرمانڕەوایەك تاسەر نیشانی بۆنەپێکراوە !

فوکیدیتی هاوتەمەنی هیرۆدۆت[١٠] هیچی لەو کەمتر نەبوو ، بەڵکو لە ڕووی شێوازی زانیاریی لێکۆڵینەوەیەوە بۆڕی ئەوی دابوو . ئەو بەرهەمەی ئەمیش دوای خۆی لە هەشت بەرگدا بەجێی‌هێشتووە دیسان ناوی « مێژوو »ە کە بە دەستووری کتێبەکەی هیرۆدۆت باسی شەڕە گەورەکانی سەردەمی دانەری دەکات . «گەڕان بەدوای ڕاستیدا» دروشمی فوکیدیت بوو لە نووسیندا ، بۆیەکا ڕەمەکی سەرچاوەی باسەکانی وەرنەگرتووە ، هەڵی‌سەنگاندوون ، باش تەتەڵەو بەراوردی‌کردوونو بەدوای هۆ سەرەکی‌یەکانی ڕوداودا گەڕاوەو لە کاری خوای دوور خستونەوە . لەبەرئەوە فوکیدیت بە دانەری یەکەم بەردی بناغەی لێکۆڵینەوەی زانستی‌یانەی مێژوو دادەنرێت .

هەمانکات فوکیدیت هەوڵی دەدا دیوی ناوەوەی ڕوداوەکان ببینێتو تایبەتی‌یەکانیان بدۆزێتەوەو ڕووی لەیەکچووی مێژووی گەلان دیاربکات .

١٠ـ فوکیدیت لەنێوانی ٤٦٠ ـ ٤٠٠ی پێش عیسادا ژیاوە .

له کتێبی «مێژووی شەڕی پێلۆپۆن»دا [11] فوکیدیت لە هەموو شت زیاتر بایەخی بە ڕوداوە سیاسی‌یەکانی ئەو سەردەمە داوە ، تایبەت شەڕو شۆڕی نێوان دەوڵەتانی گریك ، بەڵام دیسان یەکەم مێژوونووسە کە دەستی بۆ ناکۆکی‌یەکانی نێوان دەستەو چینەکانی ئەو ڕۆژگارەو پێوەندی کۆمەڵایەتی‌و ئابووری‌یـان بردووە . بەوجۆرە فوکیدیت نەك هەر گـەیشتە لقەپۆپەی لێکۆڵینەوەی مێژوویی قۆناغی کۆن ، بەڵکو هەمان کات کاریشی کردە سەر مێژوونووسانی قۆناغی نوێ .

هەنگاوی داهاتووی گرنگ لە مەیدانی لێکۆڵینەوەی مێژوودا دیسان گریکەکان نایان ، پۆلیبی (٢٠٠ ــ ١٢٠ پ. ع.) یەکەم مێژوونووسە کە لە بەرهەمە چل بەرگی‌یەکەی [12] خۆیـــدا یەکەم بەردی گرنگی بنـــاغەی لێکۆڵینەوەی مێژووی جیهانی دانـاوە بەوەی بەســـەرهاتەکانی یۆنانو مەکەدۆنیاو ئاسیای بچووكو سوریەو میـسرو چەند ناوچەو مەڵبەندێکی‌تری لە چوارچێوەیەکی گشتیدا پێکەوە بەستووە . جگە لەوە پۆلیبی هەوڵی‌داوە دیاردە مێژوویی‌یەکانی ئەو قۆناغە لێك‌بداتەوە، هۆکانیان دەست‌نیشان بکات. بەوێنە لەوە وردبۆتەوە کە بۆچی ڕۆمانەکانی دراوسێ‌یان لە ماوەیەکی کەمدا توانیویانە گشت دەریای سپیی‌ناوەڕاست بخەنە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە . پۆلیبی بۆ خۆی دەیگوت گرنگ لە نووسینی مێژوویدا گێڕانەوە نی‌یە . بەڵکو لێکۆڵینەوەو لێکدانەوەیە .

کـسەنەفون یا زەینەفون (٤٣٠ ــ ٣٥٥ یـا ٣٥٤ پ. ع.) کە یەکـەم مێژوونووســـە بـە ڕوونی دوای بینینیـــان باسی کوردو کوردســـتانی

١١ــ پێلۆپۆن گەورەترین شەڕی یۆنانستانی کۆنە کە نزیکەی ٢٧ ساڵی خایاند (٤٣١ ــ ٤٠٤ پ . ع) ، کۆتای بە سەرکەوتنی ئەسـپارتەو کەوتنی ئەسینا هات .

١٢ــ تەنها پێنج بەرگی یەکەمیانو چەند بەشو لاپـــەڕەیەکی بەرگەکانی تـری گەیشتونەتە ئێمە .

ردووه هەمانکات یەکێکە لە پێشڕەوەکانی دەستەی یەکەمی مێژوونووسە مودلرەکانی جیهان • پلوتارخیش [١٣] (٤٥ ـ ١٢٧ی دوای عیسا) یەکەم کەسە ژنامەی گەورە پیاوانی کـردە ناوەڕۆکی باسە مێژوویییەکانی • پلوتارخ لە خۆڕاو بـێ ئامانج ئـەم ڕێبازەی هەڵنەبژارد ، ئەو دەیگوت مێژوو دەقاو دەق ئاوێنـەیە ، خوێنـەر دەبەوێت لاسایی ئەوانە بکاتـەوە کە مێژوونووس ڕەفتاری بەرزیانی بۆ تۆمار کردووە •

ســەدەی دووەم ئاپیانۆسی (Appianos) مێژوونووسی گـــرێکی هەنگاوێکی‌تری بەرەو پێشەوە نا•ئاپیانۆس لە بریتی گێڕانەوەی تێکەڵی یەك لەدوای یەکی بەسەرهاتەکان کە ئەوساکە باو بوو ڕووداوەکانی بەپێی ناوچە دەگێڕایەوە ، واتە باسی مێژووی هەر یەکە لە گەلانی نـاو ئیمپراتۆری‌ی ڕۆمانیی بەجیا دەکرد•ئێنگلس دەڵێت کەس وەك ئاپیانۆس بەوردی‌و ڕوونی باسی هۆی ناکۆکییەکانی ناو ئیمپراتۆریی ڕۆمانیی نەکردووە •

ڕۆمـانەکانیش بەشـی خۆیـان خزمـەتی زانسـتی مێژوویان کرد • سالیوستیۆس (Sallustius) (٨٦ــ٣٥پ•ع)بەوردی‌و بەشێوازێکی ڕازاوەی بەپێزی هونەرمەندانە باسی ڕووداوەکانی ڕۆمای دوا سەدەی پێش عیسای بۆ تۆمار کردوین ، تایبەت هەرەس هێنانی زۆر ڕووی ژیانی سیاسی ئەو دەوڵەتە گەورەیەی سەردەمی کۆن • سـالیوستیۆس وەك پلوتارخی پێش خۆی‌و تاسیتۆسی دوای خۆی [١٤] هۆی ڕووداوی مێژوویی دەبەست بە لایەنی ڕەوشت‌و دەروونی دەسەڵاتدارانەوە کە بە هێزی بزوێنەری سەرەکیی

١٢ـ پلوتارخ ، پلوتارخۆس ، پلوتارکۆس (Plutarchos) .

١٤ـ مێژوونووسی ڕۆمانی تاسیتۆس (Tacitus) کۆتای سەدەی یەکەم‌و سەرەتای سەدەی دووەم ژیاوە . لە بەرهەمەکانیـدا باسی ڕووداوەکانی ئیمپراتۆریی ڕۆمانی کردووە .

بەسەرهاتەکانی دادەنان • هەرسێکیان دەوری گەورەیان لە بەرەوپێشبردنی لێکۆڵینەوەی مێژوویدا بینی •

لە سەردەمی کۆندا چینییەکانیش دەوری خۆیان لە پێشخستنی رەورەوەی زانستی مێژوودا بینی • سیما تسیان (١٤٥ یا ١٣٥ ـ ٨٦ پ•ع•)، یەکەم کتێبی دەربارەی مێژووی چین دانا کە بە باسی داستانو ئەفسانە کۆنەکان دەست پێدەکاتو بە سەردەمی خۆی تەواو دەبێت • کتێبەکەی سیما تسیان تەنها بە روخسارو بە ناوەرۆك دەوڵەمەند نییە ، وێڕای ئەوە سیما تسیان بۆ خۆی یەکەم مێژوونووسە کە خۆی بە چوارچێوەی گێڕانەوەی رووداوی سیاسییەوە نەبەستۆتەوە ، بەڵکو باسی لایەنەکانی تری ژیانیشی کردووە •

بۆئەوەی تێبگەین ئەم هەنگاوانە چەند گەورە بوون بۆ مەیدانی خۆیان دەبێت بە تەرازووی رۆژگاری خۆیان بیانکێشین ، ئەوکاتەی مێژوو وەك بەشێکی گرنگی ژیانی رووناکبیری ئادەمیزاد تازە سەری دەرهێنابوو •

مێژوو لە قۆناغی دەرەبەگیو

سەردەمی ڕێنیسانسدا

کلیلـەو مێـژوو . ئیبن‌خـــەلدون . ڕێنیســـانس (بووژانەوە)و مێژوو . مــــەکیاڤیللیو گویچاردینی . لۆرێنزۆ ڤالاو « بەخششی قوستەنتین » .

لە قۆناغی دەرەبەگیدا مێژوو[١٠] وەك زۆر لایەنی گرنگیتری ژیــانی ڕۆشنبیری مرۆڤ بەگشتی هەنگاوی باشی بەرەو دواوە نا . لای زۆربەی هەرە زۆری مێژوونووسانی ئەوروپا نە خەلك‌و نە كۆمەڵ‌و نە ئاڵوگۆڕەكانی زەمین هیچ دەورێكیان لە دروستكردنی ڕوداودا نەمــا ، بەپێی لێكدانەوەی كڵێســە كە ئەوسا لە ئەوروپا هـــەر بۆ خۆی لــە مـــەیداندا بوو ، بڕیاری هــەرهاتەكانی مێژوو لەپشت ئاســمانەوە دەدرا . چ سـەركەوتن‌و ژێركەوتن، چ بەرەوپێش‌چوون‌و دواكەوتن وەك باران دەڕژانە سەر زەمین . لەو سەردەمە تاریكەدا لە ڕۆژهەڵات دەنگی ڕوناكی ئیبن‌خـــەلدون (١٣٣٢ ــ ١٤٠٦) بەرزبۆوە كە ئەو بەرگە دەستكردە داســەپێنراوەی داماڵی‌و ڕوداوەكانی گێڕانەوە هەوارگەی خۆیان لەم سەرزەمینەدا بۆ نــاو خودی خــەڵك كە دەیكوت گۆڕانی بێ‌وچـــانی داب‌و نەریتیان‌و دامەزران‌و كــــەوتنی دەوڵەتەكانیان‌و باری دەوروبەری جوگرافییان مێژوو دروستدەكات .

لەگەڵ ئەوەش لە ئەورووپای سەدە ناوەنجییەكاندا ژمارەیەك مێژوونووسی لێهاتوو زۆر ڕووی بەسەرهاتەكانی ئەو ڕۆژگارەیان وەستایانە بۆ تۆمــار

١٠ــ لەم جۆرە شوێنانەدا مەبەستمان لێكۆڵینەوەی مێژوویی‌و زانســتی مێژووە نەك مێژوو بە گشتی .

کــردوین • ئەنانــەت ئۆگەســـــتین (ئۆگەســـــتینۆس Augustinus)

(٣٥٤ ــ ٤٣٠ ز) کە بە گەورەترین دانەری ڕێبـــازی ئەســـــکینی لێکۆڵینەوەی مێژوویی سەدە ناونجیەکان دادەنرێت ، ئـەو ئۆگەستینەی پێی وابوو « لەعاستی ئیماندا هەموو بەرهەمیکی عەقڵ پوچ دەبێتەوە » ، دوای خۆی ٩٣ بەرهەمی لە ٢٣٢ کتێبدا بۆ بەجێهێشتین • مێژوونووسی ئەڵمانی ئۆتۆ ڤۆن فرێیزینگ (Otto Von Freising) کە لە نیوەی یەکەمی سـەدەی دوازدەدا ژیاوە[١٦] کەم و زۆر لە ڕێبازی باوی سەدە ناونجیەکان لای نەداوە بەڵام بە شێوازێکی ئەدەبیی بەرز گەلێك ڕوداوی گرنگی جیهـانو تایـەت ئەڵەمانیاو ئیتالیای بۆ بەجێهێشتوین • هەمان کات فرێیزینگ زۆر بەڵگەی ڕەسەنی دەربارەی هێرشی دووەمی خاچداران بۆ ســەر جیهانی موسڵمانان تۆمار کردووە کە نرخی مێژوویییان گەلێك بەرزە ، تایەت بۆ خۆشی یەکێك لە بەشدارانی ئەو هێرشە بوو •

جاروبار مێژوونووسی واش هەڵدەکەوت کە ملی بۆ لێکدانەوەی کلێســە نەدەدا • یــەکێك لــەوانە قــەشەی ئیتالیایی جـواچیمۆس فـلۆرێنسێس (Joachimus Florensis) (١١٣٢ ــ ١٢٠٢) بوو کە سوور بوو لەسەر ئەوەی مێژووی ئادەمیزاد ڕاوەستاو نییە ، لــە کۆیلەییەوە بەرەو ئازادی هاتووە • لەسەر ئەو جۆرە بیرانەی جواچیمۆس چەند جارێك دراوەتە دەست دادگە کوێرەکانی کلێســە •

سەدەی پازدەو شازدە ، واتە لە سەردەمی ڕێنیـــانس «نهضە»دا مێژوو، وەك هەموو لقەکانی تری زانســـت ، هەنگاوی زۆر گــەورەی بەرەوپێشەوە نــا • مێژوونووسە کەڵەکانی ئــەو ڕۆژگارە (مــەکیاڤێللی ، لۆرێنزۆ ڤالا ، گویچاردینی ، برونی ، بۆدین) خەباتو دووبەرەکیو بەیەکدا دانی پارتیو

١٦ــ سالی لەدایکبوونی بەتەواوەتی نەزانراوە ، سـالی ١١٥٨ مردووە .

ـــەکانی کۆمەڵیان کردە داردەستی لێکدانەوەی بەسەرهاتو ڕوداوەکانی ڕمد • جگە لەوە دیسان هەر ئەوان بۆ یەکەمجار وەك ڕێبازی لێکـدانەوە نەوتە سۆراخی یاسای ئاڵوگۆڕی مێژوویی‌و دیارکـــردنی کاری بـاری حوگرانی بۆسەر ڕوداوو بەسەرهات •

نە سەردەمی ڕێنیسانسدا مێژوونووسان بە چاوی ڕەخنەوە کەوتنـــە هەنـــەنگاندنی سەرچاوەی لێکۆڵینەوەکانیان‌و لەو ڕێگەوە گەیشتنە گەلێك ەجەمی گرنگی ئەوتۆ کە لە ڕاستیدا وەك تەقینەوەی گەورە وابوون،کڵپەیان ـقند بڕوای بێ‌مانای لەگەڵ خۆیدا سوتاند •

لێرەدا وەك نمونە تەنهـــا باسی یەکێك لە کارەکانی لۆرێنزو ڤـالا (Lorenzo Valla (١٤٠٧ ــ ١٤٥٧) دەکەم کە بۆ لێکدانەوەی « بەخشی ۆستەتین »ی[١٧] تەرخانکردووە • گوایە ئیمپراتۆری ڕۆمانی قوستەتین تمـەڵاتی ڕۆژئاوای وڵاتە فراوانەکەی بە شـــاری ڕۆماوە بەخشیوە بـە ێە • سەردارانی کڵێسـە کە سەدان ساڵ بوو لەســـەر دەسەڵات لەگـەڵ ەشاکاندا کەوتبوونە ێنــەو بــەرە ئەو « بەڵگـە »یەیان کردبووە بنێشتە حۆشەی ژێر دانیان ، لە هەموو شوێن هەر دەیانجۆوە • لۆرێنزۆ ڤالا وەك مێژوونووسێکی وردبین کەوتە لێکۆڵینەوەی « بەخشی قوســـتەتین »و ەئەنجامدا بە کورتیشی سەلماند کە ئەو « بەڵگە »یە دەستکردی قەشەکانی کڵێسـەیەو قوستەتین نە زۆرو نە کەم ئاگای لێی نییە • ڤالا دوو کەلێنی زۆر گـەورەی لـە « بەخشی قوســـتەتین »دا دۆزی‌یەوە • یەکەمیـان ئـەو لاتینی‌یەی پێی نووسرابۆوە لە زۆر ڕووەوە لە لاتینیی ســـەدەی هەشتەمی دەکرد نەك سەدەی چوارەم • دووەمیشیان ناوی مەڵبەندو شـاری ئەوتۆ نەناو «بەڵگە»کەدا هاتووە گوایە قوستەتین بەخشیونی بە پاپا کە ڕاستەکەی

١٧ ــ « هبة قسطنطين » "Donation of Constantine"

لە سەردەمی فەرمانڕەوایی ئەودا ، واتە لە سەرەتای سەدەی چوارەمدا ناویش نەبوو چونکە هێشتا دروست نەکرابوون . ئینجا لەگەڵ ئەوەش لورێنزۆ ڤالا لە کۆتایی لێکۆڵینەوەکەیدا ئەم پرسیارە ڕەوایەی کردووە :

ئایا ڕێی تێدەچێت کەس سەری خۆی ببەخشێت ؟ . مەبەستی ڤالا شاری ڕۆمایە کە چەشنی سەر بوو بۆ ئیمپراتۆریی ڕۆما .

ئەم کارە گەورەیەی لۆرێنزۆ ڤالا کە بە سەرەتای دامەزراندنی لێکۆڵینەوەی ڕەخنەیی نوێ لە مەیدانی مێژوودا دادەنرێت کڵێسەو قەشەکانی بەجارێك ڕیسوا کرد ، ئەوانەی ڤالا زانیکرد ناوی « چەتەو گورگ »یەر لێ بنێت .

لە سەردەمی ڕێنیسانسدا مێژوونووسان بۆ یەکەمجار مێژوویان بەپێی قۆناغ دابەشکرد[18]و هەر ئەوان یەکەم کەس بوون کە زاراوی « سەدە ناوەنجییەکان »یان بەکارهێناو لێکۆڵینەوەی کۆنینە دێرینەکانیان داهێنا[19]. دیسان لەو ڕۆژگارەدا نووسینی مێژوویی نەتەوەیی داهات.بەر لەو سەردەمە زوربەی هەرە زۆری مێژوونووسان بەرهەمەکانیان بۆ سەردارێك یا ڕوداوێك یا ناوچەیەك یا شارێکی نیشتمان تەرخان دەکرد . بەڵام مێژوونووسانی ڕێنیسانس کەوتنە باسی نیشتمانو ڕابوردووی بە شێوازێکی هەست بزوێن .

دەسکەوتەکانی مێژوو لەژێر سایەی ڕێنیسانسداو بە هۆی داهاتنی چاپەوە کە یەکێك بوو لە شاکارەکانی ئەو قۆناغە[20] ، کۆتایان بە

18ـ مێژووی ئادەمیزادیان بەسەر سێ قۆناغدا دابەشکرد : کۆنو سەدە ناوەنجییەکانو نوێ . ئەم دابەشکردنە لە سەدەی هەژدەوە بە تەواوی جێگەی خۆی گرت .

19ـ واتە "Epigraphy" (دراسة الآثار القديمة) .

20ـ لە ناوەندی سەدەی پازدەدا ئەڵمانەکان چاپی نوێیان دۆزییەوە .

ـ.ـ کردنی مێژوو لەلایەن کلێسەوە هێنا . تا ئەو ڕۆژگارە تەنها پیاوانی کێسە بە نووسینەوەی مێژووەوە خەریك بوون ، لە خۆیان و میرو ـرەگان بەولاوە کەس بەرهەمەکانیانی نەدەبینی ، بشیانبینیبایە کەلکیان وەرنەدەگرتن چونکە هەموویان بە زوبانی لاتینی نەك ـ.ـانی نەتەوەیی دەنووسرانەوە ، یەکەمیان زوبانی گفتوگۆی ـەی هەلبژاردەو دووەمیشیان زوبانی کۆمەلانی خەلك بوو .

ـەڵام بەشی هەرەزۆری مێژوونووسانی سەردەمی ڕێنیسانس لەوانەبوون کە هیچ جۆر دانویان لەگەل کلێسەدا نەدەکولا ، بەلکو هیوایان هەبوو ، ـ.ـ مەکیاڤیللی (١٤٦٩ ــ ١٥٢٧) ڕقی دونیایان لێی دەبۆوە چونکە بە ـ.ـەی مەینەتیی گەل و نیشتمانیان دادەناو بۆخۆشی وا بووە ئەمان بۆ ڕەمەکی ـکیان دەنووسی و دەیانویست لە ڕێگەی مێژووەوە وریایان بکەنەوە ، هەر لەبەرئەوەش جارێکیتر توخنی زوبانی لاتینی نەکەوتنەوەو گەلێك بیری ـ.ـیان دەربارەی مێژوو هێنایە کایەوە کە بە هیچ کلۆجێك لەگەل بیروڕای کێسەدا نەدەگونجان . مێژوونووسی ئیتالیایی لیۆناردۆ برونی (Bruni) ١٣٧٠ یا ١٣٧٤ ــ ١٤٤٤) دژی هەموو جۆرە ستەمێك وەستا ، کۆمارو نیشتمانپەروەریی بەلایەوە دەرسی یەکەمی مێژوو بوون و هەر لەبەرئەوەش ـەیدای مێژووی ڕۆمای کۆن بوو . مێژوونووسی فەرەنسەیی جان بۆدین (Bodin) (١٥٣٠ ــ ١٥٩٦) دەیگوت کۆمەل بەرەوپێش دەچێت و زانستی مێژووش ئەو بەرەوپێش چوونە دەخاتە ڕوو . بە لای بۆدینەوە مێژوو باشترین ڕێگەی سیاسەتە . فرانچێسکو گویچاردینی (Guicciardini) (١٤٨٣ ــ ١٥٤٠) یەکەم کەس بوو مێژووی هەموو ئیتالیای نیشتمانی بەسەر یەکەوە لە چوار بەرگدا بلاو کردەوە .

دەسکەوتە گەورەکانی مێژوو لە سەردەمی ڕێنیسانسدا واناگەیێنن کە ئەو زانیارییە دوا بەرگی زانستی پۆشی . مێژوونووسانی ئەو ڕۆژگارە

نەیانتوانی دەرکی هەموو شتێك بکەن ، بۆ سەردەمی خۆی ئەوە کارێکی هە-
وا ئاسان نەبوو . زوربەی هەرە زۆریان تەنها ڕووی سیاسی مێژوویە
بەدیکردو زۆر دەگمەن توخنی لایەنەکانیتری کەوتن . کەسیان نە زۆرو
کەم هەستیان بە دەوری کۆمەڵانی خەڵك لە دروستکردنی ڕوداودا نەکرد-
سەردار بەلایانەوە پاڵەوانی تاقانەی مەیدان بوو . فەیلەسوفێکی گەورەی
وەك فرانسیس بێکۆن (Bacon) (١٥٦١ ــ ١٦٢٦) دەیگوت خەڵکی
ساکار سەرچاوەی گۆبەندن بۆیەکا دەبێت هەمیشە دابینبکرێن .

شایانی باسە مێژوونووسانی کلێسە بۆئەوەی خۆ لە بەردەم شەپۆلی
گەورەی ئاڵوگۆڕەکانی ڕێنیسانسدا ڕابگرن ناچار قەڵا قایمەکانیان
بەجێهێشتو تێکەڵی خەڵك بوون نەبا پاپاو کاردیناڵەکان دوا تنۆکی ئەو
هەیبەتیان بدۆڕێنن.بەو نیازە کەوتنە کۆکردنەوەو ڕێکخستنو لێکۆڵینەوەی
سەرچاوەو بەڵگە کۆنەکان . زۆری نەبرد بۆ هەمان مەبەست پەناشیان بردە
بەر چاپ پاشئەوەی دەیان ساڵ بەرگی غەزایان دژی پۆشیو بە کوێرە
نەگریسی شەیتانیان لەقەڵەمدا . وێڕای ئەوە سەردارانی کلێسە بە ڕاست
چەپدا کەوتنە گیانی مێژوونووسە بەناوبانگەکانی ئەو سەردەمە . گەلێ
هەوڵیاندا بۆئەوەی ناوی بەرزی مەکیاڤێللی بزڕێننو زۆریشیان بۆ چوو-
سەر . ژمارەیەك دەسەڵاتداری ڕووناکبیر نەبوونایە لۆرێنزۆ ڤالا دوای
لێکۆڵینەوەکەی دەربارەی « بەخشی قوستەنتین » جارێکیتر چاوی بە
فلۆرەنسەی ڕازاوە نەدەکەوتەوە . چ کاتۆلیکەکانو چ پرۆتستانتەکان
دوژمنیان کونە مشکیان لە مێژوونووسی ئەڵەمانی سیباستیان فرانك
(Franck) (١٤٩٩ ــ ١٥٤٢) کردە قەیسەریو ناچاریان کرد بۆ سویسرا
هەڵبێ .

مێژوو لە سەردەمی شۆڕشە

بۆرجوازی‌یە گەورەکاندا

تۆماس هۆبس ، ڤیکۆ ، قۆناغەکانی شارستانەتی ، مێژوو لای زانیاری‌پەروەرانی سەدەی هەژدە ، جان جاک ڕۆسۆو ڤۆلتێرو کانتو مۆنتسکیۆ ، زانیاری‌پەروەرانی سەدەی نۆزدە .

وەك دیسان ڕێنیسانس دەروازەیەکی پانو بەرینی لە بەردەم زانستی مێژوودا خستە سەر گازی پشت ، لەو ڕۆژگارەوە لێکۆڵینەوەی مێژوویی گوڕی خۆی بەستەوەو هەر ڕۆژە نا ڕۆژێك هەنگاوێکی نوێی بۆ پێشەوە دەنا تا لە سەردەمی شۆڕشە بۆرجوازی‌یە گەورەکاندا[21] قاڵبی زانستیی تەواوی خۆی وەرگرت ، تا ئەوساکە مێژوو نەیتوانی بەتەواوەتی ڕیشەی هەموو پێوەندی‌یەکانی خۆی بە کڵێسەو دەزگا ئاینی یەکانەوە بپچڕێت .

سەدەی حەڤدە ژمارەیەك لە زانایانی ئەوروپا هەوڵیاندا ئاڵوگۆڕەکانی ناو کۆمەڵ بە یاساکانی سروشتەوە ببەستنەوە ، سکرتێری بێکۆنو هاوڕێی گالیلۆ گالیلی فەیلەسوفی بەناوبانگی ئینگلیز تۆماس هۆبس (Hobbs، 1588 – 1679) دەیگوت دەوڵەت دەستکردی ئادەمیزاد خۆیەتی نەك هێزێکی‌تری نەبینراو وەك پاشایانو دەستوپێوەندەکانیان دەیانویست بەلێنن ، هۆبس دامەزراندنی دامو دەزگای میری‌و ڕوداوە گەورەکانی ژیانی بەم‌جۆرە لێك‌دەدایەوە :

٢١ـ تایبەت شۆڕشی ساڵی ١٦٤٠ی ئینگلیزو لەویش زیاتر شۆڕشی گەورەی فەرەنسە کە مێژوو دەوری گەورەی لە خۆش کردنی ڕێگەی سەرکەوتنیدا بینی .

سروشت هەموو شتێکی داوە بە هەموو کەس . لەبەرئەوەش کە خەڵك لە بەردەم سروشتدا یەکسانن‌و هەمان کات بە بێبەرهەمی سروشت ناتوانن بژین لە یەکتر بوونە گورگ‌و بەربوونە گیانی یەك . پێویستیی چارەسەرکردنی ئەم خۆکوژییە خەڵکی ناچارکرد لەناو خۆیاندا ڕێك بکەون‌و دەست لە مافە سروشتییەکانی خۆیان هەڵبگرن‌و دەزگای میری بۆ پاراستنی ئاسایش‌و ڕێکخستنی پێوەندیی نێوانیان دابمەزرێنن . بەمجۆرە ، وەك هۆبس دەڵێت ، بەڕەڵلایی نەماو خاوەنێتی شتومەك‌و کەلوپەل پەیدابوو .

بێگومان ئەم بۆچوونەی هۆبس لە کەلێن‌و کەموکورتیی گەورە بێبەش نییە ، بەڵام گرنگ تێیدا ئەوەیە کە « بە چاوی مرۆڤ » سەیری میری دەکات‌و بێپێچ‌و پەنا جڵەوی دامەزراندن‌و بەڕێوەبردنی دەزگاکانی دەداتە دەست ئادەمیزاد نەك لایەنێکی تر .

هەر ئەو دەوروبەرەش بە هەمان دەستوور زانای هۆڵەندی گرۆتیۆس (Grotius) (١٥٨٣ ــ ١٦٤٥)سوور بوو لەسەر ئەوەی کۆمەڵ بەرهەمی ڕێك کەوتنی خەڵکە لەسەر بنچینەی بەرژەوەندیی گشتی کە ڕێگەی بۆ دامەزراندنی دامودەزگای میری خۆش کرد .

گەر دەوری گەورەی دامودەزگاکانی میری لە دروستکردنی ڕووداوی مێژوویدا بهێنینەوە یاد ئەوساکە باشتر لەوە تێدەگەین چۆن ئەم جۆرە سەرنج‌و لێکدانەوانە مێژوویان زیاتر لە زانست نزیك خستەوە ، تایبەت لە ڕێگەی دیارکردنی یەکێك لە هێزە بزوێنەرە گەورە ڕاستەقینەکانی .

کۆتای سەدەی حەڤدەو نیوەی یەکەمی سەدەی هەژدە ڤیکۆ (Vico)ی زانای ئیتالیایی (١٦٦٨ ــ ١٧٤٤) پاڵێکی تری بەرەوڕووەی زانستی مێژووەوە نا . فەیلەسوفی کۆمەڵایەتی‌و مێژوو ڤیکۆ لەوبڕوایەدا

ەو کە دەتوانرێت مێژووی ئادەمیزاد بخرێتە بەر پێوانەو لێکــدانەوەی ـنـت ٠ لەگەڵ ئەوەش کە سلی زۆری لە کلێسە دەکردەوە بۆ خۆی گەلێك ـی نوێی دەربڕیو هەولیدا یاسا بزوێنەرەکانی ڕوداوی مێژوویی لەبەر ڕۆشنایی لێکۆلینەوەی بەراوردی ئاینو دابو نەریتو ڕژێمی سـیاسیو کۆمەلایەتیی گەلانی کۆنو سەدە ناونجیەکاندا دەستنیشان بکات ٠ یەکێك مو ئەنجامە سەرەکیانەی ڤیکۆ پێیان گەیشت ئەوەبوو کــە مێژووی ئادەمیزاد دەقاودەق چەشنی سروشت بە زەبری ژمارەیەکی زۆر یاســای چەسپاو دەبزوێتو دەگۆڕێت ٠

ڤیکۆ هیچ جیاوازییەکی لەنێوان گەلاندا نەدەبینی، دەیگوت هەموویان وەك یەك قۆناغەکانی مێژوو دەبڕن ئەگەرچی جیاوازیش لەنێوان مەلبەندی جوگرافیو ڕەگەزیاندا هەبێت ٠ بەلای ئـەوەوە پەیـــدابوونی خێزانو گانوگۆڕەکانی ، دروســتبوونی زوبـــانو بەرەوپێش چوونی ، جۆری بیرکردنەوەو گۆڕانی، دامەزراندنی دامودەزگای سیاسیو پتەو یا لاوازبوونی لای گشت گەلانی جیهان یەك ڕێبازیان بڕیوە یا دەیبڕن ٠

ئەم بۆچوونە ڤیکۆی خستە سەر بیری دەورەی مێژوو کە تائیمڕۆش بەشێکی زۆر لە مێژوونووسانی ڕۆژئاوا بڕوایان پێیەتیو لە نووسینەکانیاندا هەریەکەیان بە جۆرو شێوازێك پەیڕەوی دەکـەن ٠ بەلای ڤیکۆوە مێژوو بریتییە لە چوار قۆناغ ، یەکەمیانی ناوناوە « باری دڕندەیی » کە گوایە هێشتا مێژووی تێدا دروست نەبووبوو ٠ دووەمیان « چەرخی خواکان »ە کە گوایە خێزانو زوبانو ئاینو سەرتوێژێکی یاســای تێدا پەیدابووە ٠ سێیەمیان « چەرخی پالەوانان »ە کە گوایە ئەریســتۆکراتەکان دەسەلاتیان تێدا گرتۆتە دەستو ڕژێمی دەرەبەگی پەیدابووەو خەباتی خوێناویی هەژاران دژی دەرەبەگان دەستیپێکردووە ٠ دوا قۆناغیشی نـاو نـاوە « چەرخی ئادەمی » کە گوایە لەو قۆناغەدا بیری ئادەمیزاد بۆ دامەزراندنی کۆمــارو

« ڕژێمی پاشایەتی مرۆڤانە » دەچێت کە شار لە سایەیاندا پەرەدەسێنێتو بێ گەشەدەکات . دوای بڕینی ئـەم قۆناغانـــە گوایە کۆمەڵ دەکەوێتـــە هەرەس‌هێنانو ئینجا دەڕوخێتو دیسان لەسەرەوە دەست‌پێدەکاتەوە.بەپێی ڤیکۆ ئادەمیزاد هێزی بزوێنەری سەرەکیی ئاڵوگۆڕی گشت قۆناغەکانە .

ئەم تیۆری‌یەی ڤیکۆ لای مێژوونووسانی دوای خۆی گرایە دەورەی شارستانەتی کە بەپێی لێکدانەوەی لایەنگرانی هەموو ژیانێکی ژیاری ، وەک ئادەمیزاد ، دەبێت بەرەو نەمان سێ قۆناغ ببڕێت : مندالی ، لاوی ، پیری .

دەسکەوتی گەورەی ئەمجۆرە بیروباوەڕانە ئەوەیە کـــە شـــارمزایەر مێژوویان داوەتە دەســـت ئادەمیزاد خۆی‌و بە پەرۆشـــەوە ویستویانە هێزە بزوێنەرەکانی لە ڕێچکەی خودی ژیان‌و دیاردەکانیدا بەدی‌بکەن .

زانیاری‌پەروەرانی سەدەی هەژدە پایەی ئادەمیزادیان لە دروستکردنی ڕوداوی مێژوویدا ئەوەندەی‌تر بەرزکردەوە . کەس تا ئەو سەردەمە وەک ئەوان بە پەرۆشەوە بەدوای یاسا بزوێنەرەکانی مێژوودا نەگەڕا .

هەرچەندە ڕێبازی فەلسەفی زانیاری‌پەروەری لە فەرەنسە لـــە هەموو شوێن زیاتر دەنگی‌دایەوەو پەرەی‌سەند[٣٢] بەڵام ڕەگ‌و ڕیشەی سەرەتایی لەو دوو وڵاتەدا سەریان دەرهێنا کە یەکەم‌و دووەم شۆڕشی بۆرجوازی‌یان تێدا بەرپا بوو ، واتە لە هۆڵەندەو ئینگیلتەرە[٣٣] . بەوێنـــە مێژوونووسی فەیلەسوفی هۆڵەندی ، داهێنەری زانیاریی یاسای نێوان دەوڵەتان گرۆتیۆسی

٣٢ـ سەدەی هەژدە زانیاری‌پەروەری گشت ئەورووپای ڕۆژئاوای گـرتەوەو دوای ئەوێ پریشکی گەیشتە زۆر جێگەی‌تر . سەدەی نۆزدەو ســـەرەتای سەدەی بیست لە ڕۆژهەڵاتیش بەتوندی دەنگی دایەوە .

٣٣ـ یەکەم شۆڕشی بۆرجوازی لە جیهاندا ناوەندی سەدەی شـــازدە لـــە هۆڵەندە بەرپا بوو ، بەڵام کەم دەنگی دایەوە . دووەم شۆڕشی بۆرجوازی ساڵی ١٦٤٠ لە ئینگیلتەرە دەستی‌پێ‌کردو زیاتر دەنگی دایەوە .

ھۆرلو[٢٤] بەر لە زورب‍ـــەی ڕوناکبیرانی ئەوروپا کەوتە باس‍ـــی ماف‍ـــە سروشتی‌یەکانی ئادەمیزاد . بە لای گرۆتیۆس‍ـەوە دروس‍ـــت بوونی کۆمەڵ لەرەمەی ڕێك‌کەوتنی خەڵکە لەناو خۆیاندا بەهیوای پاراستن‌و بەڕێوەبردنی سەتری بەرژەوەندی هەریەکەیان . بۆیەکا بە هی‍ـــچ جۆر ناش‍ـــێت کەس دەستدرێژی بکاتە سەر ئازادی‌و ماڵ‌و موڵکی یەکێك یا دەس‍ـــتەیەکی‌تر . گرۆتیۆس بە هەمان دەستوور سەیری دامەزراندنی دەوڵەتی دەکرد ک‍ـــە بۆ کێی خۆی سەرکێشی‌یەکی گەورە بوو لە عاستی کڵێ‍ـــسەدا .

وەك بەر لە ئێستە باسمان‌کرد فەیلەسوفی بەناوبانگی ئینگلیز تۆم‍ـــاس هۆبس[٢٥] لە هەمان قوژبنەوە دەڕوانی‌یە دیاردەکانی ژیان .

ئەم چرۆیە لە س‍ـــــەدەی هەژدەدا بەتەواوەتی کرایەوە . ڕووناکبیرە پێشکەوتووەکانی ئەو سەردەمە (جان جاك ڕوس‍ـــۆو ڤۆلتێرو کانت[٢٦] و گەلێکی‌تر) دەروێشانە لەوبڕوایەدا بوون کە لە مێشك‌و عەقڵ‌و هۆش بەولاوە هیچی‌تر نی‌یە بتوانێت پێوەندی نێوان شت‌و ڕوداو لێك‌بداتەوە . پێیان‌وابوو کار نی‌یە جڵەوی بەدەست عەقڵەوە نەبێت[٢٧] ، عەقڵیش گەر باش پەروەردە بکرێت هەمیشە بەلای چاکەدا خۆدەشکێنێتەوە . ئا لێرەدا بەرەوپێش‌چوونی ڕەوڕەوەی مێژوو لە بیری زانیاری‌پەروەرانی سەدەی هەژدەدا خۆ دەنوێنێت . ئەوان سووربوون لەسەر ئەوەی مێژوو ڕاناوەستێت ، هەمیشە ب‍ـــە زەبری «یاسای سروشت»و هێزی تەلیس‍ـــماوی عەقڵ بەرەوپێش دەڕوات . لەخۆوە نەبوو کە زانای فەرەنسەیی جان ئەتوان کۆندەرسێ(١٧٤٣-١٧٩٧)یەکێك لە

---

٢٤ و ٢٥ - دەربارەی گرۆتیۆس‌و هۆبس بڕوانە لاپەڕە ٥٧ - ٥٨ .

٢٦- ژمارەیەك لە ڕوناکبیرانی س‍ـەدەی هەژدە لە نووسینەکانیاندا وش‍ـــەی « زانیاری‌پەروەر »یان بەکارهێناوە کە ڤۆلتێر یەکێکیانە ، بەڵام وەك زاراو دوای وتارێکی فەیلەسوفی ئەڵەمانی کانت بە ناوی « زانیاری‌پەروەری چی‌یە »ەوە وەك زاراو جێگەی خۆی گرت .

٢٧- بۆیەکا زۆر جار بە سەدەی هەژدە دەگوترێت « چەرخی عەقڵ » .

بەرهەمەکانی خۆی ناونا « وێنەی نیگارە مێژوویی‌یەکانی بەرەوپێش‌چوونی عەقلی ئادەمیزاد » •

لایەنگرانی ڕێبازی زانیاری‌پەروەری دەیانگوت عەلقە جیاوازەکانی مێژوو یەك زنجیرەی گشتی پێك‌دەهێنن کە ئەویش مێژووی سەرتاپای ئادەمیزادو جیهانە • فەیلەسوفی فەرەنسەیی بەناوبانگ ، خاوەنی ژمارەیەك بەرهەمی مێژوویی[٢٨] فرانسوا ماری ڤۆلتێر (١٦٩٤ ــ ١٧٧٨) سوور بوو لەسەر پێویستیی دانانی مێژووی گشتیی ئادەمیزاد کە بەلایەوە یەکیەتی چارەنووس هەموویان لە بەرەیەکدا کۆدەکاتەوە • هەر ئەوەش پالی بە ڤۆلتێرەوە نا وێڕای ئەوروپا بایەخ بە مێژووی ئاسیاو ئەمەریکاو ئەفریقاش‌بدات •

زانیاری‌پەروەران‌و بەر لە هەموان ڤۆلتێر بە چاوی زانست سەیری مێژوویان دەکرد ، بایەخی زۆریان بە سەرچاوە دەدا . جگە لە ژینامەی میرو پاشایان ئاڵوگۆڕو پێوەندی کۆمەلایەتی‌و باری ئابووری‌و دەسکەوتی زانیاری‌و گەلێك ڕووی تری ژیان سەرنجیانی ڕاکێشا • هەمان‌کات زانیاری‌پەروەران بایەخی زۆریان دا بە کاری شوێنی جوگرافی بۆ سەر ڕودوای مێژوویی • ڕوناکبیری بەناوبانگی فەرەنسەیی شارل لوی مۆنتسکیۆ (١٦٨٩ ــ ١٧٥٥) دەیگوت خاك‌و خۆڵ‌و ئاوو هەوا کاری زۆر دەکەنە سەر شێوازی ڕژێمی سیاسی •

زانیاری پەروەران کە دوژمنی باوەکوشتەی ڕژێمی دەرەبەگی بوون مێژوویان کردە یەکێك لە داردەستە کاریگەرەکانیان بۆ ڕیسوا کردن‌و هەڵتەکاندنی دامودەزگای ئەو ڕژێمە • دیارە هەر بەو جۆرەش ، وەك

٢٨ــ وەك « فەلسەفەی مێژوو » ، « مێژووی فەرمانڕەوایی لویسی چواردەو لویسی پازدە » ، « مێژووی ڕوسیا لە ڕۆژگاری پەتروسی گەورەدا »و چەند بەرهەمێکی‌تر .

دەیانگوت ، مێژوو دەتوانێت دەوری گەورە لە پەروەردە کردنی عـەقڵو دامەزراندنی ڕژێمی بێقسووردا ببینێت ، چونکە ، وەك دەیانگوت ، مێژوو « قوتابخانەی ڕەوشتو سیاسەتە » • زانیاریپەروەران دەیانویست دوا موی پێوەندی نێوان کڵێسەو مێژوو بپچڕێنن ، بە چاوی نزم سـەیری سـەدە ناونجییەکانیان دەکرد چونکە ڕۆژگاری برەوی کڵێسەو ڕژێمی دەرەبەگی بوون کە بەپێی قسەی ئەوان لە کۆتو زنجیرو خوێن بەولاوە شـتێکی تری ئەوتۆیان بە خۆیانەوە نەبینیوە • مێژوونووسی ئینگلیزی ئـەدوارد گیبۆن (١٧٣٧ ــ ١٧٩٧) کە تا ئیمرۆش قیبلەنومای گەلێك مێژوونووسی ڕۆژهەلاتە دەیگوت کڵێسە هەستی نیشتمانپەروەری لە گیانی مرۆڤدا ڕیشەکێش دەکات•

ڕێبازی زانیاریپەروەری لە سەدەی ڕابوردووشدا لە بەرهەمی ژمارەیەك مێژوونووسی بەناوبانگدا ڕەنگی دایەوە ، وەك زانـای ئەڵەمانی فەردریك کریستۆف شلۆسەر (١٧٧٦ ــ ١٨٦١) کە نووسینەکانی ئاشـکرا شـەقلی یەکیەتی مێژوویان پێوە دیارە ، وەك کتێبی « مێژووی سەدەی هەژدە » کە سالی ١٨٢٣ یەکەم دوو بەرگی لێ بلاوکردەوەو کتێبی « مێژووی جیهان » کە ١٩ بەرگەو لەنێوان ١٨٤٤و ١٨٥٧دا بلاوی کردەوە • لە نووسینەکانیدا شلۆسەر زۆر بەتوندی بەرپەرچی ئەو هێرشە فراوانەی دایەوە کـە تاقمێك نووسەری کۆنەپەرستی سەدەی نۆزدە کردیانە سـەر زانیاریپەروەریو دەسکەوتەکانی شۆڕشە بۆرجوازییە گەورەکانی ئەورووپا •

جۆرج گۆتفرید گێرڤینوس (١٨٠٥ ــ ١٨٧١) کـە یەکێك بوو لـە قوتابیانی شلۆسەر تەنها بە نووسین پالی بە ڕەوڕەوەی مێژووەوە نەنا ، بەڵکو بە کرداریش • لەسەر بیروباوەڕی لە زانکۆ دوورخرایەوە ، سـالی ١٨٤٧ دەسـتیکردە بلاوکردنـەوەی ڕۆژنامـەی بەنـاوبانگی ئـەڵەمانی "Deutsche Zeitung" کـە دروشـمی سـەرەکیی دامـەزراندنی ڕژێمی

یەکگرتووی نەتەوەیی پەرلەمانی بوو ۰ مێژوو لای گێرڤینوس بۆپێشـــەوە بەرەو چەسپاندنی ئازادیو سەربەستی دەڕوات ۰

زانیاری‌پەروەری کە بۆ قۆناغی خۆی هەنگاوێکی گـــەورە بوو بۆ پێشەوە دەبوو تووشی کۆسپو ناحەزی زۆر بێت ۰ ڕۆمانـسی‌یەکانی سەدەی نۆزدە لە هەموان زیاتر بەرهەڵستیی ئەو ڕێبازەیان کرد ۰

ڕێبازی ڕومانسی

له مێژوودا

دوو ڕێبازی ڕۆمانسی ۰ ئاشـــتی لای مایـــتەر ۰ شاتۆبریان ۰ دەسکەوتەکانی ڕێبازی ڕۆمانسی ۰ بیۆفۆ نیبور ۰ قوتابخانەی ڕانکە ۰ هێلێنیزم ۰

ئاحەزانی زانیاریپەروەری کــە بــە ڕۆمانسی ناویان دەرکردووە[۲۹] سەدەی نۆزدە بە هەموو توانایانەوە کەوتنە پەلاماردانی بیروڕای زانایانی ئەو ڕێبازە ۰ ئەمان ، بەپێچەوانەی ئەوانەوە ، دابو نەریتی ڕابوردوو کەوتــە خولیایانەوە ، شەیدای سەدە ناونجی‌یەکانو دوژمنی باوەکوشتەی شۆڕشی فەرەنسی بوون[۳۰] ۰ بەلاّم لەو سەرنجەیاندا ڕۆمانسی‌یەکان دوو جۆر بوون، جۆرێکیان لە دەستەکانی سەرەوەی کۆمەڵ بوون ، ئــــەوانەی شـۆڕشی فەرەنسی‌و ڕێبازی زانیاریپەروەری زۆری لێ سەندنەوە ، بەشەکەی‌تریشیان لە چینو دەستەکانی خوارەوەی کۆمەڵ بوون ، ئەوانەی شۆڕشی فەرەنسی شتێکی ئەوتۆی بۆ نەکردن ۰

دیارە ڕۆمانسی‌یەکان دەبوو دەست لە کاری زانستی مێژووش بدەن ۰ لەمەدا دیـــان سەرنجی ڕۆمانسی‌یەکان وەك یەك نەبوو ، لیبرالی‌یەکانیــــان پالیان بە ڕەوڕەوەی مێژووەوە نا ، کەچی کۆنەپەرستەکانیان ویستیان بەرەو دواوەی بگێڕنەوە ۰

۲۹ــ ئەو ڕێبازە ناوی « ڕۆمانتیزم » (Romantism)ە ۰

۳۰ــ بەشێکی زۆر لە ڕۆمانسی‌یەکان ، ئەوانە بوون کە کاتی خۆی لـــەناو شۆڕشی فەرەنســە هەلهاتبوونە ولاتانی‌تر ۰

ڕۆمانسی‌یە کۆنەپەرستەکان دەنگیان زوڵاڵ بوو . نووسەری فەرەنسی جوزێف دی مایستەر (Maistre) (١٧٥٣ ــ ١٨٢١) هەستو هۆش‌و قەڵەمی بۆ خزمەتی ڕژێمی دەرەبەگی‌و پاشا زۆردارەکانی ئەو سەردەمەی ئەورووپا تەرخانکرد . کۆنەپەرستیی مایستەر گەیشتبووە ڕادەی پشتگیری لێ کردنی دادگەکانی پشکنین[٣١] کە پەڵەیەکی ڕەشی یەکجار گەورەن لە مێژوودا . لە سەرەتای سەدەی ڕابوردوودا ، دوای ئەوەی زوربەی خەڵك وایان لێهاتبو قێزیان لە کرداری پاپاکان‌و هەڵپەیان لەپێناوی دەسەڵاتی سیاسیدا دەهاتەوە ئەو داوای دامەزراندنی ڕژێمی فیدرالی پاشا کاتۆلیکەکانی ئەورووپای بە سەرکردایەتی پاپا دەکرد . لە کتێبی « شەوانی پەترسبورگ »دا مایستەر ئاشکرا چەپڵەی بۆ شەڕی نێوان دەوڵەتان لێ دەدا ، بەلای ئەوەوە ئاشتی سەراوێکی دووری بیاباتێکی پان‌و بەرینە .

نووسەری فەرەنسی فرانسوا شاتۆبریان (Chateaubriand) (١٧٦٨ ــ ١٨٤٨) لە ڕۆژی یەکەمەوە دژی شۆڕشی گەورەی فەرەنسە وەستاو ناچار پەنای بردە بەر ئینگلتەرە . لە بەرهەمەکانیدا بەپێچەوانەی زانیاری‌پەروەرانەوە سەیری شوێنی مرۆڤی لە ژیانی کۆمەڵدا دەکرد .

سیاسیی چالاکی ئینگلیز ئەدمۆند بورك (Burke) (١٧٢٩ ــ ١٧٩٧) هەرچەندە دژی بەهێزبوونی دەسەڵاتی پاشا بوو ، نووسینی دژی جۆرجی سێیەم‌و وەزیرەکانی هەبوو ، لایەنگری ڕێككەوتن‌بوو لەگەڵ شۆڕشگێڕانی ئەمەریکادا ، کەچی لەگەڵ ئەوەش دژی شۆڕشی فەرەنسە بوو . بورك چەند کتێبێکی بۆ ئەو باسە تەرخانکردووە .

لەگەڵ هەموو هەڵەکانیاندا ئینجا ڕۆمانسی‌یەکان دەوریان لە دۆزینەوەی چەند یاسایەکی زانستی مێژوودا بینی . بەپێی بیروڕای ئەوان ڕوونکردنەوەی

٣١ــ محاكم التفتيش .

ێژوو پێویسته له ڕێگەی لێکۆڵینەوەی بەسەرهاتی گەلو نەتەوەوە بێت نەك ێکدانەوەی کردارو چالاکیی سەردارێك یا فەرمانڕەوایەکی ناودار • هەروەها ەێتی بۆچوونی ئەوان هەر گەلە مێژووی تایبەتیی خۆی هەیە ، لەبەرئـــەوە ێویسته مێژوونووس تەنها لە مێژووی نەتەوەیی وردبێتـــەوە • بەلایانەوە ەڵقەکانی قۆناغی جیاوازی ئەو مێژووە پێکەوە بەســـــتراونو دوا قۆناغ هەمیشـه بەرهەمی بەرەوپێشچوونی قۆناغەکانی پێش خۆین • ڕۆمانسیی‌یەکان ەو قوژبنەوە ڕەخنەی بەجێیان لە هەڵوەستی زانیاریپەروەران بەرامبـــەر ە مێژووی سەدە ناونجیی‌یەکان دەگرت • بێ‌گومان سەدە ناونجیی‌یەکان تەنها ەریکستان نەبوون ، لاپەڕەو لایەنی ڕوناکیشیان هەبوو ، وانەبوایە ئادەمیزاد ەیدەتوانی پێ بنێتە قۆناغێکی پێشکەوتوترەوە • ڕۆمانسیی‌یەکان دەیانگوت ێمڕۆی هەر گەلێك بەرهەمی ئاڵوگۆڕێکی دوورو درێژی لەســـــەرخۆی ڕابوردووە •

ڕۆمانسیی‌یەکان بایەخی زۆریان بە مێژووی یاســـاو دامودەزگای میریو فۆلکلۆرو ســـەرچاوەی کۆن داو بـــەو کارەیان کەرەســـەی باشـــیان بۆ لێکۆڵینەوەی قووڵی مێژوویی پێکەوەنا • گەڕانەوە بۆ بەرهـــەمی ئەدەبیی کۆن بەنیازی ڕوونکردنەوەی تۆماری مێژووی ڕابوردوو دەســـکەوتێکی گەورەی‌تر بوو کە ڕۆمانسیی‌یەکان پێشکەش بە زانســـتی مێژوویان کرد • بەرهەمەکانی بیۆكو نیبورو ڕانکەو ژمارەیەك مێژوونووسی‌تری ئەڵەمانیا زۆر کەلێنی ئەو مەیدانەیان پڕکردەوە • ئەدەبو مێژووی کۆنی گرێکی لە هەموو شت زیاتر سەرنجی أ•بیۆکیان (Böckh) (١٧٨٥ ــ ١٨٦٧) ڕاکێشـــا • بیۆك گەلێك دەسکەوتی نوێی لە مەیدانی هەردوکیاندا پێشکەش بە زانستی مێژوو کرد •

بارتۆلد نیبور (Niebuhr) (١٧٧٦ ــ ١٨٣١) کوڕی گەڕیدەو ڕۆژهەڵاتناسی بەناوبانگی دانیمارکی کارستێن نیبورە کە سەدەی هـــەژدە

هاتۆتە گەلێك مەڵبەندی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست . بارتۆلد نیبور کـە لـە ئەڵمانیا ژیاوە لە چەند بەرگێکی گـەورەدا بەدرێژی باسی ئیمپراتۆریی ڕۆمانیی کردووەو گرێی زۆر لایەنی نەزانراوی مێژووی دورودرێژی ئـەو وڵاتە فراوانەی کردۆتەوە . بەرهەمەکانی نیبورو سەرنجەکانی خستویانەتە ڕیزی دامەزرێنەرانی لێکۆڵینەوەی ڕەخنەیی نوێی زانستی مێژوو .

قوتابخانەی بەناوبانگی ڕانکە یەکێکە لە بەرهەمەکانی ڕێبازی ڕۆمانسیی ئەڵمانی . لیۆپۆلد فۆن ڕانکە (Ranke) (١٧٩٥ ــ ١٨٨٦) هەرچەندە تـا مۆخی ئێسقانی کۆنەپەرست بوو بەڵام لە ڕێبـــازی لێکۆڵینـــەوەی مێژوویيدا ، لە هەڵبژاردنی ئەمرازی ئەو لێکۆڵینەوەیەدا گەلێك پێشدەستیی زانستیيانەی کرد . بەر لە هەموو شت ڕانکە بایەخێکی یەکجار زۆری بـە بەڵگە کۆنەکانی ناو ئەرشیفەکان دا . ڕانکە گەیشتبووە ئـەو باوەڕە کـە مێژوونووس دەتوانێت لەناو ئەو بەڵگانەدا ڕاستی بدۆزێتەوە بە مەرجێك بە چاوی ڕەخنەی وردەوە سەیریان بکات. قـەو دەنگوباوی خەڵك لای ڕانکە بایەخیان نەبوو چونکە ، وەك دەیگوت ، درۆ ، خۆهەڵکێشان ، پێوەنان . شاردنەوەو شتی تری وایان لێ دەوەشێتەوە .

زۆربەی مێژوونوسانی ئەڵمانیا بوونە دەروێشی قوتابخانەی ڕانکە کە لە هەمووشت زیاتر بایەخی بە مێژووی سیاسیو یاسا دەدا . هەرچەندە ڕانکە بۆ خۆی تێکەڵکردنی سیاسەتو زانستی مێژووی لا بەجێنەبوو ، کـەچی قوتابیيەکانی ئەو تێکەڵکردنەیان بەلاوە پەسندو پێویست بوو . گوستاف درۆیزێن (Droysen) (١٨٠٨ ــ ١٨٨٤) کتێبێکی پێنج بەرگیی تەنها بۆ باسی « مێژووی سیاسەتی پروسـیا » تەرخانکرد . درۆیزێن تەنانەت لەو بەرهەمانەشیدا کە لە ڕوداوەکانی یۆنانی کۆن دەدوێن بایەخی تەنها بە مێژووی سیاسی داوە . چ ئەوو چ هاوەڵەکانی کوێرانە سەیری هەستی نەتەوەیيیان دەکردو دەسەڵاتی میرییان بە هێزی بزوێنـەری بەرودوای مێژوو دادەناو

ستێری مەیدان بەلایانەوە تەنها دەولەتی پروسی بوو ، لــە فەرهەنگی ئەواندا ییجری داناو دانسقە لە فەرەدریکی گەورەو بسمارکو ئــەوانەی وەك ئەوان و بوون بەولاوە کەسێکی‌تر نەبوو •

لەگەل ئەو تەسك‌بینی‌یەشیاندا مێژوونووسانی قوتابخانەی رانکە ، وەك رانکــە خۆی دەوریــان لــە پێشخستنی مێــــژوودا کــەم نــەبوو • درۆیزن یەکەم کەســـە زاراوی هێلێنیی[٣٢] بەکارهێنــــاوەو کەلێنێکی گەورەی مێژووی یۆنانی کۆنی پڕ کردۆتەوە ، تایبەت لەو کتێبەیدا کە لــە دوو بەرگدا بە ناوی « مێژووی هێلێنیزم »ەوە بلاوی‌کردۆتەوە •

سـەدەی نۆزدە جگە لە رێبازی رۆمانسی گەلێك رێبازی ڕوناکبیریی کاریگەری‌تری بەخۆیەوە بینی کە هەر یەکەیان بەجۆرێك پەلی بۆ زانستی مێژوو هاویشت •

٣٢ـ مەبەســـــت لە هێلێنی (هێلێنیزم Hellenism) مێژووی رۆژهەلاتی دەریای سپیی ناوەڕاستە لە رۆژگاری دەسەلاتی ئەسکەندەرەوە لــــەو ناوچەیەدا تا داگیرکردنی میسر لەلایەن رۆمانەکانەوە ، واتە لە دەوروبەری کۆتای سـەدەی چوارەمی پێش عیساوە تاوەکو سالی ٣٠ی پێش عیسا . مەبەست لە هێلێنی‌یەکان یۆنانو مەکەدۆنی‌یە کۆنەکانە .

مێژوو لە تەرازووی سۆشیالیزمی

یۆتۆپی و ڕێبازی لیبرالیدا

سان سیمۆن . هێزە بزوێنەرەکانی مێژوو . خەباتی چینایەتی .

لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەدا بیروباوەڕی سۆشیالیزمی یۆتۆپی[٢٢] کە ئەوساکە لەبرەودا بوو ، مێژوویشی گرتەوە . بایەخدانی سان سیمۆن (١٧٦٠ ــ ١٨٢٥)و شارل فۆریە (١٧٧٢ ــ ١٨٣٧)و ڕۆبەرت ئۆین (١٧٧١ ــ ١٨٥٨)و سۆشیالیستە یۆتۆپییەکانی‌تر بە چین‌و دەستەکانی خوارەوەی کۆمەڵ سەرنجی مێژوونووسانی زیاتر بۆ ڕاکێشان . هەرچی سان‌سیمۆنە لە باسی خەباتی چینایەتی وەك هێزی بزوێنەری مێژوو زۆر نزیك‌کەوتەوەو بە پێوانەی ئەو خەباتە گەلێك لایەنی مێژووی ئینگلتەرەو فەرەنسەی لێك‌دایەوە . دوای لێکۆڵینەوەو بەراورد زانایانی ڕێبازی سۆشیالیزمی یۆتۆپی هاتنە سەر ئەو بڕوایەی کە ئادەمیزاد قۆناغی جیاوازی مێژوویی بڕیوەو دەیبڕێت‌و بەگشتی هەر قۆناغە لەگەڵ دەزگاکانیدا لە قۆناغی پێش خۆی پێشکەوتوترە ، کە ئاڵوگۆڕی مێژوویی‌و بەرەوپێش‌چوونی بەپێی کات‌و شوێن دەگۆڕێت‌و ئەو گۆڕانەش دەبێتە هۆی لەدایك‌بوونی هەمەجۆر دامودەزگای نوێ ، کە باری ئابووری‌و ناکۆکیی چینایەتی‌و بیرو

٢٢ـ سۆشیالیزمی یۆتۆپی (الاشتراکیة الطوباویة ، الاشتراکیة المثالیة) یەکێکە لە ڕێبازەکانی سۆشیالیزم کە لە سەدەی شازدەوە پەیدا بووە ، بە ناوی کتێبی « یۆتۆپیا »ی تۆماس مۆرەوە ناونراوە . ڕابەرانی ئەم ڕێبازە لە ئاسمانی بەرزی خەیاڵدا بەهەشتیان بۆ مرۆڤ دامەزراندووە .

هۆشی ئادەمیزادو فەلسەفە هێزی بزوێنەری بنەڕەتیی ڕوداوی مێژووین ، کە دوارۆژ بۆ سۆشیالیزمە •

وەك وتمان سانسیمۆن لە هەموان زیاتر باسی خەباتو ناکوکیی نێوان چینەکانی کۆمەلی دەکرد • سان سیمۆن دوای لێکدانەوەو یەکالاکردنەوەی ڕوداوەکانی شـۆڕشی گەورەی فەرەنســە لــە بایــەخی مێژوویی ئــەو خەباتە تێگەیشت •

شایانی باسە بۆچوونەکانی سان سیمۆن کاریانکردە سەرژمـــارەیەك مێژوونوسی لیبرالیی ئەو سەردەمەی ئەوروپا•ئۆگوستین تیێری (Thierry) (۱۷۹٥ ــ ۱۸٥٦) خۆی بە کوڕی هەلبژاردەی سان سیمۆن دادەنا ، بـۆ ماوەیەکیش سکرتێری بوو • تیێری دەیگوت پێویستە مێژوو « ژینامــەی کۆمەلانی خەلك » نەك « ژینامەی میری » بێت ، دەیگوت گــەل هــەوێنی ڕوداوی مێژوویی‌یە ، خەباتی بۆرجوازیو جوتیار دژی دەرەبەگو کلێــە ناوەڕۆکی ئالوگۆڕی‌یە • تیێری لەڕادەبەدەر بایەخی بە شێوازی نوسینی مێژوویی دەدا • گێڕانەوەی ڕابوردوو بە زوبانێکی ڕازاوەی شیرینو پتەو لای تیێری ئەرکی یەکەمی مێژوونوسە • بایەخدانی زۆری بـــە خەباتی چینایەتی وای لە یەکێکی وەك مارکس کرد ناوی بنێت « باوکی خــەباتی چینایەتی لە زانستی مێژووی فەرەنسیدا » •

فرانسوا پیێر گیزۆی (Guizot) (۱۷۸۷ ــ ۱۸۷٤) مێژوونوسی فەرەنسەیی هەرچەندە لایەنگری ڕژێمی پاشایەتی بوو بەلام لە نووسینەکانیدا بەئاشکرا پەنجەی بۆ خەباتی چینایەتی وەك هێــزێکی بزوێنـــەری ڕوداو ڕادەکێشا•بەوێنە شۆڕشی فەرەنسە بەلایەوە ئەنجامی ناکۆکیو خەباتی نێوان « ئەشرافو چینی سێیەم » بوو • لە کتیبی « مێژووی ژیاریی فەرەنسە »دا بەدرێژی باسی دەوری گەورەی چینی بۆرجوازیی لـــە ڕوخاندنی ڕژێمی دەرەبەگیی ئەو ولاتەدا کردووە • گیزۆ بە داهێنەری تیۆریی « خەبـات

ەتیوان سەرکەوتوو و ژێرکەوتو »دا دادەنرێت کە سەدەی نۆزدە گەلێك کاری کردە سەر مێژوونووسانی ئەوروپا .

ئەدۆلف تیێر (Thiers) (١٧٩٧ ــ ١٨٧٧) لەگەڵ ئەوەش کە دەستی بە خوێنی لایەنگرانی « کۆمۆنەی پاریس » سوور بوو[٣٤] بەڵام مێژوونووسێکی گەورەی سەردەمی خۆی بوو . « مێژووی شۆڕشی فەرەنسە »ی تیێر ١٠ بەرگە . لەو بەرهەمەیدا تیێر خەباتی چینایەتیی کردۆتە بەردی بناغەی ڕوداوەکانی شۆڕش .

بێ گومان ئەم زانایانەو هاوەڵەکانیان دەوریان لە بەرەوپێش بردنی زانستی مێژوودا بینی ، بەڵام بەرامبەر بەوە هەڵەشیان زۆر بوو . هی وایان هەبوو زوو هەڵوەستی خۆی دەگۆڕی . گیزۆ لە بەرگی یەکەمی « مێژووی شۆڕشی ئینگلیزی »دا ڕوداوە شۆڕشگێڕییەکانی سالی ١٦٤٠ی بەرز نرخاندووە ، هەڵواسینی شارلی یەکەمی پاشای ئەو سەردەمەی ئینگلتەرەی بە کارێکی ڕەوا لەقەڵەمداوە ، کەچی لەدوا بەرگەکانی هەمان بەرهەمیدا پاشگەزبۆتەوەو هەڵواسینی شارلی بە کارێکی بێجێو نالەبار داناوە . ئەدۆلف تیێر بەر لە مردنی زۆر شوێنی « مێژووی شۆڕشی فەرەنسە »کەی گۆڕی . وێڕای ئەوە تیێر هەمیشە لەگەڵ سەرکەوتو بوو، ئەوەی خستییە گێژاوی هەڵسەنگاندنی لەیەکنەچوو . ئۆگەستین تیێری بەپێچەوانەی هاوبیرەکانییەوە سەیری مێژووی سەدە ناوەنجییەکانی دەکرد، واتە بە دەستووری زانیاریپەروەران تەنها زۆرداریو خوێنڕێژیی لەو مێژووەدا دەبینی .

گەلێك مێژوونووسی سەدەی نۆزدە زۆر یا کەم کەوتنە ژێر کاری بیروڕای هیگلو مارکسەوە ، تایبەت مێژوونووسە لیبرالییەکان کە جارێکیتر دێینەوە سەرباسیان .

٣٤ــ سالی ١٨٧١ کە « کۆمۆنەی پاریس » دامەزرا ئەدۆلف تیێر سەرەك دەوڵەت بوو ، لەشکری فەرەنسە بە فەرمانی ئەو کۆمۆنەی لە خوێندا نقوم کرد .

مێژوو لای هیگڵو مارکس

یۆنانی کۆن لای هیگڵ . ناکۆکی‌یەکانی نـاو کۆمـەڵ . گیانی گەل . دیسـان خەباتی چینایەتی .

سەدەی نۆزدە کەس نەیتوانی بەڕادەی فەیلەسوفی بەناوبانگی ئەڵەمانی جۆرج ولهێلم فەرەدریك هیگل (۱۷۷۰ ــ ۱۸۳۱) کـار بکاتە سـەر مێژوونوسانی ئەوروپا . هیگل ، وەك ئێنگلس دەڵێت ، یەکەم کەسـە هەولی‌داوە ئاڵوگۆڕە ناوخۆکانی مێژوو دەستنیشان بکات . هیگل زۆر زوو کەوتە بایەخ‌دان بە مێژوو کە بە لای ئەوەوە لە سەردەمی گریکەکان (یۆنانە کۆنەکان)ەوە دەست‌پێ‌دەکات . سەرەتا هیگل بە چاوی لانـەی ئازادیو دیموکراسی سەیری یۆنانستانی دێرینی دەکرد . قۆناغی دووەمی زۆرداریو بێ‌شـــانی لەگـەڵ نەمـانی شـــارستانەتیی گریکەکاندا دەست‌پێ‌دەکاتو بە سەردەمی خۆی (هیگل) کۆتایی دێت . لـە قۆناغی سێیەمدا دەبێت ئازادیو سەربەستیی ئادەمیزاد بگەڕێتـــەوە دۆخەکەی جارانی ، واتە ڕۆژگاری گریکەکان .

زۆری نەبرد هیگل دەرکی بەوە کرد کە تەنانەت ئـــەو ڕۆژگارەش ئازادیی ڕاستەقینە لەئارادا نەبوو ، هەزاران کۆیلە لەژێر سایەی گریکەکاندا گیرۆدەی دەستی زوڵمو زۆرو چەوساندنەوە بوون . کەواتە دەبوو خۆری شارستانەتی یۆنانستانی کۆن ئاوا بێت ، ئاوابوونیشی بۆپێشـەوە چوونی بەدەمەوە بوو . بە هەمان دەستوور هیگل ڕژێمی دەرەبەگیو هەموو سەدە ناونجی‌یەکانی نرخاند . هـــەر ئەوەش بۆ خۆی وای‌لێ‌کرد بەگـەرمی پێشوازیی شۆڕشی گەورەی فەرەنـسە بکاتو تەنانەت پێی خۆش بێت کە

ـەشکری ناپلیۆن هاتە ناو خاکی ئەڵەمانیای نیشتمانی‌یەوە چونکە لەو وابوو هاتی ناپلیۆن دەبێتە هۆی هەرەس هێنانی تەواوەتی ڕژێمی دەرەبەگی .

هەمان‌کات هیگل هەستی بە ناکۆکی‌یەکانی ناو کۆمەڵ کردو بە هێزی بزوێنەری بەرەوپێش‌چوونی مێژووی لەقەڵەم دان ، تایبەت بە چاوی خۆی دەیبینی چۆن لەژێر سایەی بۆرجوازی‌یەکانیشدا سەروەت‌و سامان لەلایەك‌و برسێتی‌و هەژاریش لە لایەکی‌تر کۆدەبنەوە . ئەم ڕاستی‌یە کاردەکاتە سەر ڕەفتاری ئادەمیزاد کە هەمیشە عەودالی بەختیـــاری‌یە ، ئەنجام گۆڕین دروست‌دەبێت . لەم‌بارەیەوە هیگل نووسیویە دەڵێت : « مێژووی جیهان گۆڕەپانی بەختەوەری نی‌یە . دەورانی بەختەوەری لەو مێژووەدا لاپەڕەی نەنووسراوەن چونکە ... لەودەورانەدا ناکۆکی نەبووە». کەواتە ناکۆکی‌و گەڕان بەدوای سەرفرازیدا هێزی بزوێنەری ڕوداوی مێژووین .

هیگل لەوەش گەیشت کـــە کەس نی‌یە بتوانێت ڕەوڕەوەی مێژوو بەرەوپاش بگێڕێتەوە ، ئەوەی بۆ سەردەمی خۆی بۆچوونێکی ورد بوو . بەوچاوە هیگل سەیری کەوتنی ناپلیۆن‌و سەرکەوتنی پاشـا زۆردارەکانی ئەوروپای دەکرد . کەوتنی ناپلیۆنی بە دڵ پێ ناخۆش بوو ، بەڵام لەوەش دڵنیا بوو کە « گەڕانەوە بۆ کۆن نی‌یەو نابێت » .

لەگەڵ ئەو هەموو بۆچوونەیدا لە مەیدانی مێژوودا ئینجا لە چەنـد لێکدانەوەیەکیدا هیگل نیشانی نەپێکاوە . لە نووسینەکانیدا باسی «گیانی گەل » دەکات کە گوایە یەکیەتی یاساو دامودەزگای میری‌و ئایین‌و هونەرو فەلسەفە مسۆگەر دەکات‌و لە چواردەوری خۆی کۆیان‌دەکاتەوە . هەر لەو قوژبنەشەوە سەیری دەوری گەل لە پێشخستنی مێژوودا دەکات‌و دەڵێت گوایە لە هەر قۆناغ‌و سەردەمێکدا یەکێك لە گەلانی جیهان ئەرکی ئـەو پێشخستنەی دەکەوێتە ئەستۆ ، بەوجۆرە گیانی هەموو جیهان لەو گەلەدا کۆدەبێتەوە . هەرچی گەلانی‌ترە یا دەوریان لە مێژوودا تەواو بووە یـــا

هێشتا تورەیان نەهاتووە ٠ کە دێتە سەر شیکردنەوەی ئەم ڕایەی هیگل سەرتاپای گەلانی ڕۆژهەڵات لە مەیدان دووردەخاتەوە چونکە ئەوان ، وەك دەڵێت،دان بە مافی تاکە کەسێکدا دەنێن کە بەسەر لوتکەی دەسەڵاتەوەیە، یۆنانو ڕۆمانەکانیش مافیـاندەدا بــە دەســــتەو تاقمێکی کەم ٠ کەواتە لە ئەڵەمانەکان بەولاوە کەس لە مەیداندا نامێنێت شایەنی ئەوە بێت جڵەوی جیهان بگرێتە دەست ٠ ئەوان ، واتە ئەڵەمانەکان ، بەهۆی ئاینی عیسایی‌یەوە گەیشتونەتە ئەو بڕوایەی مرۆڤ بۆ خۆی چۆنە دەبێت وەهــا ئازاد بێت ٠ هەمانکات هیگل ڕژێمی پاشایی دەستووربەندی پەســندکردو فەرەدریکی دووەمی پاشای پروسیا بۆی بووە نمونە ٠ لە هەمووشی خراپتر ئەوەیە کە شەڕ بە لای هیگلەوە دیاردەیەکی پێویستی ژیانی کۆمەڵە ٠

مارکسو ئێنگلس زۆر لایەنی بیری هیگلیان دەربــارەی فەلــەفەو مێژوو وەرگرت ، دیوە ئاوەژووەکانیشیان هەڵگێڕایەوە ٠ ئەمان سەرتاپای ئاڵوگۆڕی ژیانی مـــــرۆڤو بەرەوپێشچوونی مێژوویان بەســــت بــە بەرهەمهێنانو هۆکانی‌یەوە کە جۆری جیــاوازیان لە قۆناغی جیاوازدا لێ پەیدا دەبێت ، گەشە دەکەنو ئینجا دەمرن تا ڕێگە بۆ لە هی خۆیان باشــتر خۆش بکەن ٠ یەك ڕێبازی بەرەوپێشچوونی مێژوو هەیە بــا شــێوازو ڕووکەشیش جیاوازو ڕەنگاوڕەنگ بن ٠ جیاوازی لەنێوان گەلاندا نی‌یە، هەریەکەیان دەتوانێت لە یەك جۆر باری ژیاندا بەگشتی یەك دەور ببینێت، خەباتی چینایەتی لایان بڕبڕەی ئاڵوگۆڕی ڕوداوی مێژوویی‌یە ، ئەنجامیشی وەرچــەرخانی باری ئــابووریو دەســـــەڵاتی ســـیاسی‌یە کــــە لــە چینێکی پاشکەوتووەوە دەچێتە دەست چینێکی پێشکەوتوتر : لە خاوەن کۆیلەوە بۆ دەرەبەگو لــە دەرەبەگـــــەوە بۆ بۆرجوازیو لەمیشەوە بۆ پرۆلیتاریا ٠

لەبەر ڕوشـــنایی ئەم بۆچوونەیاندا مارکس‌و ئێنگلس زۆر ڕووی مێژووی ئەوروپای پێش سەرمایەداری‌و تایبەت پاش ســـەرمایەداری‌یان نی‌کردەوە ، وەك لە کتێبی « خەباتی چینـایەتی لە فەرەنسە »ی مارکس‌و « شەڕی جوتیاران لە ئەڵەمانیا »ی ئێنگلس‌و گـەلێك بەرهـەمی‌تریاندا بەدی‌دەکرێت •

بیروباوەڕی فەلسەفیی هیگل‌و مارکس‌و ئێنگلس ڕێگەیان بۆ پێشکەوتنی زانستی مێژوو لە جاران خۆشتر کرد ، ئەوەی لە بەرهەمی مێژوونووسانی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا ڕەنگی دایەوە •

زانستی مێژوو لە نیوەی

دووەمی سەدەی نۆزدەدا

کۆفارو ڕێکخراوی مێژوویی . پێتی هێرۆگلیفیو مێخی . مێژوونووسانی ئەڵمان . دووەم شۆڕشی ئەمەریکا . بورکخاردت . مۆرگانو ماوریر .

لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا زانستی مێژوو هەنگاوی گەورەی بەرەوپێشەوە نا . لێکۆڵینەوەی مێژوویی زیاتر بەرگی زانستیی پۆشی ، باسەکانی لە جاران بە ژمارە زۆرو بە ناونیشان فراوانو بە ناوەرۆك دەوڵەمەندتر بوون . مێژوونووسان زیاتر کەوتنە بایەخ دان بە سەرچاوەو کۆکردنەوەی بەڵگەی مێژووییو بڵاو کردنەوەیانو بەکارهێنانیان بۆ ڕوونکردنەوەی لایەنی جیاوازی مێژووی گەلان . مێژوو سەرنجی هەموو دەزگا زانستییەکانی وڵاتە پێشکەوتووەکانی ڕاکێشاو یەك لەدوای یەك بەشی تایبەتییان بۆ خوێندنو لێکۆڵینەوەی دامەزراند .

هەرچەندە سەرەتای دامەزراندنی کۆمەڵو ڕێکخراوی تایبەتیی مێژوونووسان بەر پێش سەدەی نۆزدە دەکەوێت(٣٥) ، بەڵام لە نیوەی دووەمی ئەو سەدەیەوە ژمارەو سەنگیان زیاتر بوو ، کەوتنە کۆکردنەوەو چاپکردنی سەرچاوەی مێژووییو بەستنی کۆنگرەی ساڵانەو بڵاوکردنەوەی

٣٥- ساڵی ١٦٣٠ لە بەلجیکا یەکەم کۆمەڵی مێژوونووسانو دوای ئەو لە دانیمارك ساڵی ١٧٤٥و ئینجا لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ساڵی ١٧٩١و دوابەدوای ئەوان لە وڵاتانی ئەوروپا ژمارەیەك کۆمەڵی لەوجۆرە دامەزرێنران .

ئۆرگانی تایبەتیو ئەو جۆرە چالاکیانە کـە بێگومان بوونە هۆی خێرا کردنی بەرەوپێشچوونی زانستی مێژوو .

هەر ئەو دەوروبەرەش لە وڵاتە پێشکەوتووەکان ژمارەیەك گۆڤاری مێژوویی کەوتنە دەرچوون ، وەك « گۆڤاری مێژوویی » کـە لە دانیمارك سالی ١٨٤٠و لە ئەڵەمانیا سالی ١٨٥٩و لە نەرویج سالی ١٨٧١و لە فەرەنسە سالی ١٨٧٦و لە سوید سالی ١٨٨١ دەستکرا بە بڵاوکردنەوەیان . سـالی ١٨٦٣ « ئەرشیفی ڕووسی »و سالی ١٨٧٠ « دێرینی ڕووسیا »و سالی ١٨٧٥ « کۆنو نوێی ڕووسیا »و سالی ١٨٨٤ « گۆڤاری مێژوویی ئیتالیایی »و سالی ١٨٨٦ « گۆڤاری مێژوویی ئینگلیزی »و سـالی ١٨٩٥ « گۆڤاری مێژوویی ئەمەریکایی »و بەرودوای ئەوان لە پۆلۆنیاو هەنگاریاو چەنـد وڵاتێکیتر ژمارەیەك گۆڤاری مێژوویی سەربەخۆ هەریەکەیان بەناوێکەوە هاتنە چاپکردن .

پێوەندی نێوان مێژوونووسانی وڵاتانی جیهان زۆر لە جاران بەهێزتر بوو . لە هەموو لاوە مێژوونووسان کەوتنە ئاڵوگۆڕی نامەو سەرچاوەو دەستنووسی دەگمەن ، ئەو کارەی بووە هۆی لەدایکبوونی گەلێك بەرهەمی نایاب . بەرە بەرە پێوەندی نێوان مێژوونووسانی جیهان شێوەی ڕێکخراوی وەرگرت . بەوێنە ڕۆژهەڵاتناسانی ئەوروپا سالی ١٨٧٣ یەکەم کۆنگرەی خۆیان لە پاریس بەست کە هەنگاوێکی گەورەونوێ بوو لە مەیدانی زانستی مێژوودا . وەك دوایی باسی دەکەین زۆری نەبرد بە هەمـان دەستوور مێژوونووسانی جیهانیش کەوتنە بەستنی کۆنگرەی تایبەتیی خۆیان .

هەموو ئەمانە بەسەریەکەوە شانبەشانی چەند هۆیەکی یاریدەری تـر بەجارێك ڕێگەیان بۆ پێشخستنی زانستی مێژوو خۆشکرد . دەسکەوتی مێژوونووسانی نیوەی دووەمی سـەدەی نۆزدە زۆرو جۆراو جۆر بوو . بەوێنە ئارکیۆلۆجیستەکانی ئەو سەردەمە گەیشتنە گەلێك ئەنجامی گرنگ .

پـتە زانایان سەرەتای سەدەی نۆزدە توانییان پیتەکانی نووسینی هیرۆگلیفی[٣٦] و نووسینی میخیی[٣٧] کۆن بخوێننەوە ، بەلاَم تەنها لە نیوەی دووەمی ئەو سەدەیەداو بەدواوە هەرچی پێوەندیدار بوو بەو مەسەلەیەوە بەتەواوەتی ساغ کرایەوە .

بەوێنە بازرگانی ئیتالیایی پیترۆ دیلا ڤالا یەکەم کەس بوو کە سەدەی حەڤدە هەستی کرد ئەو میخ نیگارانەی لەسەر پاشماوە کۆنینەکان هەلکەندراون نەقشی ڕازاندنەوە نین وەك دەلێن ، بەلکو پیتی نووسینن . سالی ١٨٠٢ زانای ئەلەمانی جورج فەرەدریك گرۆتفێند (Grotefend) (١٧٧٥ ــ ١٨٥٣) لە ٣٢ تەنها ٩ پیتی نووسینی میخیی خوێندەوە . بەلاَم ئەو کارە گرنگەی زانای ئەلەمانی تا نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە دەنگی نەدایەوە ، ئەو کاتەی زانایان توانییان پیتەکانیتری نووسینی میخی بەدروستی بخوێننەوە . سالی ١٨٥٧ چەند زانایەکی ئینگلیزو فەرەنسەیی لە یەك کاتدا بێ ئەوەی کەسیان ئاگای لەوانیتریان بێت توانییان یەك پارچە نووسراوی ئاشووری وەك یەك بخوێننەوەو وەریبگێڕنە سەر فەرەنسیو ئینگلیزی . دوای ئەوە ئیتر گومان لە ڕاستیی خوێندنەوەی نووسینی

٣٦ـ هیرۆگلیفی لە دوو وشەی یۆنانی پێکهاتووە : (hierós) کە مانای پیرۆزەو (glyphe) کە مانای هەلکەندراوە ، بە لێکداروی مانای نووسینی هەلکەندراوی پیرۆز لەسەر بەرد دەگەیێنێ . کۆنترین نووسینی هیرۆگلیفی میسرییەکان دەوروبەری ٥ هەزارو ٢٠٠ سال لەمەوبەر بەکاریان هێناوە . زانای فەرەنسەیی شامپلیۆن پیتەکانی سەدەی نۆزدە پیتەکانی خوێندنەوە . هیرۆگلیفی بە نووسینی کۆنی تریش دەگوترێت ، وەك نووسینی کریتیو حیتییەکان . ئائیستەش بە نووسینی چینیو ژاپۆنیو زوربەی گەلانیتری ڕۆژهەلاتی دوور دەگوترێت نووسینی هیرۆگلیفی .

٣٧ـ سۆمەرییەکان یەکەم کەسن کە پتر لە ٥ هەزار سال لەمەوبەر نووسینی میخییان بەکارهێناوەو لەوانەوە بۆ زوربەی گەلانی ڕۆژهەلاتی نزیكو ناوەڕاست ماوەتەوە .

مێخیدا نەما ، ئەو کارەی بەتەواوەتی ڕێگـــەی بـۆ ڕوونکـردنەوەی شارستانەتی‌یە دێرینەکانی ڕۆژهەڵات خۆش کرد .

لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا ئەڵەمانیـــا ببووە پێشـەنگی لێکۆڵینەوەی مێژوویی . لەوێ « قوتابخانەی مێژوویی لـــە ئـابووری سیاسی»دا پەیدابوو کە کاری کردە سەر لێکۆڵینەوەی ژمارەیەك لە زانایانی مێژووش ، ئەوانەی کەوتنە بایەخ‌دانی تایبەتی بەو باسانەی پێوەندیان بـە ژیانی ئابووری‌و کۆمەڵایەتی‌یەوە هەیە . گەلێکیان بەوردی لـە مێژووی شارو پیشەسازی‌و بزوتنەوەی کرێکارانو ئەو جۆرە باسانەی ســـەدە ناونجی‌یەکانو سەردەمی نوێ کۆڵینەوە. گوستاف شمولێر (Schmoller) (١٨٣٨ ــ ١٩١٧) کە لە هەرە بەناوبانگەکانی ئەو ڕێبازە بوو گەلێك لایەنی ژیانی کۆمەڵایەتی‌و ئابووری ئەورووپای ڕۆژئاوای ســـەدە ناونجی‌یەکانو سەردەمی نوێی بۆ خستوینەتە چوارچێوەی مێژووەوە . کارل تیۆدۆر فۆن ئینامە ــ شتێرنێگی (Inama - Sternegg) (١٨٤٣ ــ ١٩٠٨) هـاوەڵو هاوبیری شمۆلێر توانی چەند لایەنێکی گرنگی مێژووی ئەو ئاڵوگۆڕانـە ڕوونبکاتەوە کە بەسەر خاوەنی‌یەتی زەوی‌وزاری ئەڵەمانیادا هاتوون . کارل بیوخەر (Bücher) (١٨٤٧ ــ ١٩٣٠) بەوردی باری ژیانی شارەکانی ئەورووپای سەدە ناونجی‌یەکانی ڕوون کردەوە. بیوخەر سەلماندی کە ژمارەی دانیشتوانی شارە گەورەکانی ئەو سەردەمە بەدەگمـــەن لـە ٢٥ هەزار تێدەپەڕی .

ئەم جۆرە باسانە لە دەرەوەی ئەڵەمانیاش سەریان دەرهێنا . خاوەنی یەکەم گۆڤاری مێژوویی لە فەرەنسـەو دامەزرێنەری « کۆمەڵەی مێژووی پاریس » و ئەندامی کۆڕی زانیاری گوســـتاف فانیێـــز (Fagniez) (١٨٤٧ ــ ١٩٢٧) چەند بەرهەمێکی دەربارەی ژیانی کۆمەڵایەتی‌و ئابووریی فەرەنسەی نێوانی سەدەی سیازدەو حەڤدە داناو گەلێك بەڵگەی بایەخداری

سەبارەت بە پێوەندی بازرگانیو بەرهەمی پیشەسازیی ئـەو ڕۆژگارەی هەرنسە بڵاوکردەوە•بە لای مێژوونووسی ئەمەریکایی فەرەدریك جاکسۆن تورنێرەوە (Turner) (۱۸٦۱ ـ ۱۹۳۲) ئاوەدان کردنەوەی ڕۆژئاوای ولاّتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا هەوێنی زوربەی هـەرە زۆری ئاڵوگۆڕە مێژوویییەکانی ئـەو ولاّتە بـوو • ئـەو دەیگوت ڕێبازی دیموکراسیی ئەمەریکایی لە دەرەوە نەهاتووە ، لە «دارستانەکانی خودی ولاّت» خۆیەوە سەری دەرهێناوە •

لە هەمـان قوژبنەوە چارلس ئۆستین بـیرد (Beard) (۱۸۷٤ ـ ۱۹٤۸) سەیری ڕابوردووی ولاّتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکای دەکرد •بیرد دژی یەکلایەنیی لێکدانەوەو ڕەگەزپەرستیی بوو ، یەکەم مێژوونووسە کە شەڕی براکوژیی ۱۸٦۱ ـ ۱۸٦٥ی ناوناوە «دووەم شۆڕشی ئەمەریکا» (۳۸) بیردو تورنێرو هاوبیرەکانیان بـەر لـە کەسانیتر کەوتنە سۆراخی هۆی ئابووریی ڕوداوە گەورەکانی ولاّتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا •

وێڕای ئەوانەی باسمانکردن مێژوونووسـە لیبرالییەکانی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە لەڕادەبەدەر دیموکراسیی سیاسیی گریکەکانیان بەرز دەنرخاند • لەو کتێبەیدا کە بە ناوی « مێژووی یۆنان »ەوە لە ۱۲ بەرگدا بڵاویکردۆتەوە ئەو دیموکراسییە سەرنجی مێژوونووسی ڕادیکالی ئینگلیز جۆرج گرۆتی (Grote) (۱۷۹٤ ـ ۱۸۷۱) وەها ڕاکێشاوە کـە زۆر لایەنی ژیانی کۆیلەیی ئەو قۆناغەی لەبیر بردۆتەوە ، بەلاّم هەمانکات گرۆت گەلێك ڕووی گرنگی مێژووی سیاسیی یۆنانی کۆنی بەوردی شیکردۆتەوەو چەند بیرێکی نوێی دەربارەی هێناوەتە کایەوە •

۳۸ـ یەکەمیان شۆڕشی سەربەخۆیی سالی (۱۷۷٥ ـ ۱۷۸۳)یە •

مێژووی ڕوناکبیریی سەرنجی ژمارەیەك لە مێژوونووسانی ڕێبازی لیبرالیی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەی ڕاکێشا . لەم مەیدانەدا مێژوونووسی سویسری بورکخاردت لە هەموان زیاتر خۆی نواند . قوتابی ڕانکەو دڕۆیزێن بورکخاردت (Burckhardt) (١٨١٨ ــ ١٨٩٧) چەند بەرهەمێکی بەنرخی دەربارەی ژیانی ڕوناکبیریی یۆنانی کۆنو تایبەت دەربارەی ڕێنیسانسو زانا ناوداره‌کانی ئیتالیای ئەو سەردەمە بلاوکردەوە. ئەو کتێبەی کە بە ناوی « ڕوناکبیریی ڕێنیسانسی ئیتالیا »وە سالی ١٨٦٠ بۆ یەکەمجار بلاوی‌کردەوە چەند جارێك لەسەریەك چاپکرایەوەو وەرگێڕرایە سەر زۆر زوبانی‌تر . لەوەیدا کە زۆری بەسەر دەوری قارەماندا هەلدەدا بورکخاردت کاری کردە سەر بیری فەیلەسوفی بەناوبانگی ئەلەمانی نیتشە (Nietzsche) (١٨٤٤ ــ ١٩٠٠)و گەلێك مێژوونووسی وەك شپینگلەر[٣٩] .

بەمجۆرە دەتوانین بلێین مێژوونووسانی ڕێبازی لیبرالی دەروازەیەکی نوێیان بۆ زانستی مێژوو خستە سەر پشت هەرچەندە ، بێ‌گومان . بەرهەمەکانی ئەوانیش لە هەلەو کەلێن بەدوورنەبوو . بەوێنە زوربەی مێژوونوسە لیبرالی‌یەکان بە چاوی نزم سەیری بزوتنەوەی کۆمەلانی خەلکیان دەکرد . مێژوونووسی فەرەنسەیی ئەلێکسێی دی تۆکفێل (Tocqueville) (١٨٠٥ ــ ١٨٥٩) وای لێ‌هاتبوو شۆڕش بە پێویستی مێژوویی لە قەلەم نەدات . بەلای تۆکفێلەوە فەرەنسە دەیتوانی بێ‌شۆڕشی گەورەی سالی ١٧٨٩ش بەخێرایی بەرەوپێش بڕوات . لەو کتێبەیدا کە بە ناوی « ڕژێمی کۆنو شۆڕش »ەوە سالی ١٨٥٦ بلاوی‌کردەوە تۆکفێل دەلێت بێ‌شۆڕش پێوەندی دەرەبەگی بۆ خۆی هەرەسی دەهێنا ، تایبەت دوای ئەوەی زوربەی جوتیارانی فەرەنسە بەر لە شۆڕش گوایە بوبونە

٣٩ــ دوایی باسی دێت .

حوض زموبی ئــــازاد • ئیپۆلیت تێنی (Taine) (۱۸۲۸ ـ ۱۸۹۳) حونیشتمانی تۆکڤیل لەو خراپتر سەیری بزوتنەوە شۆڕشگێڕییە گەورەکانی سەدەی هەژدەو نۆزدەی دەکرد •

بەڵام زۆر زەحمەت بوو ئــــەمجۆرە بۆچوونانە لە زانستی مێژووی وێدا جێگیر بن • ژمارەیەك مێژوونووسی ڕێبازی لیبرالی خۆی وەستایانە ڕوموڕووتیان کردن • بەوێنە فرانسوا ڤیکتۆر ئەلفۆنس ئۆلار (Aulard) (۱۸٤۹ ـ ۱۹۲۸) بەپشتیوانیی ژمارەیەکی یەکجار زۆر بەڵگەی مێژوویی بەشی زۆری ڕاکانی تێنی بەدرۆخستەوەو ئەوەشی ئیسپاتکرد کە تێن لە بەکارهێنانی سەرچاوەکانیدا زۆر دەستپاك نەبووە ، تەنها لەو زانیارییانە کۆلیوەتەوە کە بە دڵی خۆی بوونو چاوی لە زۆر بەڵگەو ڕاستیی مێژوویی گرنگ پۆشیوەو کردوونی بەژێر لێوەوە •

بەرلەوەی بێینە سەر کۆتای باسی زانستی مێژوو لــە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا بە پێویستی دەزانین چاوێك بــە نوێکاریی دوو زانای تری ئەو سەردەمەدا بخشێنین ، یەکەمیان مۆرگانو دووەمیان مارکێرە •

زانای ئەمەریکایی لویس هێنری مۆرگان (۱۸۱۸ـ۱۸۸۱)(Morgan) توانی پەردە لەسەر ئەو ڕێگە پێچاوپێچە لابدات کە ئادەمیزادی لە باری درندەیییەوە گەیاندە سەرەتای شارستانەتی ، تیشکی هاویشتە سەر جۆری دروستبوونی خێزانو یەکەم تۆژی عێلو تیرە • هەمانکات مۆرگان توانی لەبەر ڕۆشنایی جۆری بەکارهێنانی ئەمرازی کاردا دوو قۆناغی سەرەکیی لە مێژووی هەرە کۆنی ئادەمیزاددا دیاربکات ، یەکەمیانی ناونا قۆنــــاغی درندەییو ئەویتریان قۆناغی بەربەرییو هەریەکەشیانی دابەشکرد بەســەر سێ نیمچە قۆناغیتردا کە بە دەستکارییەکی کەمەوە تائیستەش پەیڕەوی دەکرێن •

هەر ئەو دەوروبەرەش بوو کە زانای ئەڵەمانی جۆرج لودڤیگ فۆن ماورێر (Maurer) (١٧٩٠ ــ ١٨٧٢) لە ڕێبازی کلاسیکی لێکۆڵینەوەی مێژووی ئەڵەمانیا لایداو گەیشتە ئەو بڕوایەی مێژوونووس دەتوانێت لە قوژبنی هەڵسەنگاندنی باری ژیانی کۆمەڵایەتیی کۆنەوە گرێکوێرەکانی ڕابردوو بکاتەوە . بەپێی بۆچوونی ئەو سەرەتا لە ئەڵەمانیا نــە موڵکایەتی زەوی‌و نە دامودەزگای میری نەبوون ، هـــەموو یەکسان دەژیان‌و پێکڕا[1] کاریان‌دەکرد . بـــە هەمان دەستوور ماورێر بەدوای هۆی پەیدابوونی جیاوازیی کۆمەڵایەتی‌و داهاتنی موڵکایــەتی‌و کاریــان بۆ ســەر ژیـــانی ئەڵەمانەکاندا گەڕاو لە چوارچێوەیاندا بەسەرهات‌و ئاڵوگۆڕی مێژوویی ئەڵەمانیای هەڵسەنگاند .

بێ‌سێ نە مۆرگان‌و ماورێرو نە هاوەڵ‌و هاوبیرەکانیـــان نەیانتوانی‌و نەشدەکرا بتوانن هەموو نیشانەکان بپێکن ، بەڵام گرنگ ئــەوەیە گەلێك نوێکارییان کردو بە زۆر ئەنجامی ورد گەیشتن‌و بوونە هۆی پەرەسەندنی ڕەخنەو بەراوردی مێژوویی کە ڕێگەیان بۆ ساغکردنەوەی زۆر باس‌و ڕ خۆش کرد . بەشی زۆری بەرهەمی ئەو زانایانە تا ئیمڕۆش بایەخی زانستیی خۆیانیان نەدۆڕاندووە . نەك هەر ئەوە ، بەڵکو چالاکیی ئــەوان گۆمی مێژووی وا قووڵ‌کرد کە مەلەی بەجارێك بۆ نەوەی داهاتوو خۆش‌بوو . زانای ئەڵەمانی تیۆدۆر مۆمسن (Mommsen) (١٨١٧ ــ ١٩٠٣) بەتەنێ ١٥١٣ کاری زانستیی دەربارەی مێژووی ئیمپراتۆریی ڕۆمانی دوای خۆی بەجێ‌هێشت . کاری گەورەی وەك « مێژووی کێمبریج » لە ئینگیلتەرەو «مێژووی جیهان» لە فەرەنســە دەرچوون کە بەرهەمی بایەخداری هاریکاریی دەستەیەك مێژوونووسی بەناوبانگی ئەو سەردەمەن .

هەموو ئەمانە بەسەریەکەوە تەواو ڕێگەیان بۆ پێشکەوتنی داهاتووی زانستی مێژوو خۆش‌کرد ، تایبەت دوای شەڕی یەکەمی جیهان .

زانستی مێژوو

دوای شەڕی یەکەمی جیهان

یەکیەتیی مێژوونووسان . موزەخانەو موزەخانەی بەریتانیا . کۆنگرەی مێژوونووسان . بلۆلەو فیڤر . کۆمەڵەی ڕۆبسپێر . شپینگلەر . ئارنۆلد تۆینبی . ئارلی و بارتۆلدو کراچکۆفسکی . گەردلێفسکی و کورد .

دوای شەڕی یەکەمی جیهان زانستی مێژوو بەجارێك پەلی هاویشت و پەرەی سەند ، پێش بڕکێی ڕێبازە جیاوازەکانی لێکدانەوەی مێژوو هێندەی تر گوڕی سەند ، دەسکەوتە زۆرەکانی مێژوونووسان گەیشتە لقەپۆپە . بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم باسە چەند ژمارەو نمونەیەکی کەم دەهێنینەوە .

ژمارەی ئەو گۆڤارانەی بۆ باسی مێژوویی تەرخان کراون لە حەفتاکانی سەدەی بیستدا خۆی دا لە چەند هەزار گۆڤارێك کە بە دەیان و زیاتر زوبانی گەلانی جیهان دەردەچن . بەشی زۆری ئەو گۆڤارانە ئۆرگانی کۆڕو زانکۆو موزەخانەو دەزگای زانستیی تری ناوداری وڵاتانن . لە ساڵی ١٩٦٠وە لە هۆڵەندە گۆڤاری « مێژوو و تیۆری » (History and Theory) ی جیهانی دەردەچێت . ئێمڕۆکە دەگمەن زانکۆیەکی ناودار هەیە ئامۆژگا یا کۆلێجی[٤٠] لێکۆڵینەوەی مێژووی سەربەخۆی نەبێت ، هیوایان هەیە پتر لە دەزگایەکی بۆ خوێندنی مێژوو تەرخان کردووە . لە زانکۆی پاریس کۆلێجی مێژووی نوێ و هەرە نوێ و کۆلێجی مێژووی شۆڕشی فەرەنسەو

٤٠ـ ئامۆژگا (معهد institute) ، کۆلێج (کلیة college) .

کۆلێجی مێژووی ئابووری‌و کۆمەڵایەتی هەیە ٠ کۆڕی زانیاری یەکیەتی سـۆڤێت بـە تەنهـا ٩ ئامۆژگای سـەربەخۆی بۆ لێکۆڵینـەوەی مێژووی یەکیەتیی سـۆڤێت‌و وڵاتانی دەرەوە تەرخـانکردووە ، وەك « ئامۆژگای مێژووی یەکیەتیی سۆڤێت »و « ئامۆژگای مێژووی گشتی»و « ئامۆژگای سلاڤ‌و بەلکاناسی »و « ئامۆژگای ئەمەریکای لاتینی » و « ئامۆژگای ئەفەریقا » و « ئامۆژگای رۆژهەڵاتنـاسی » ٠ ناوەندی حەفتاکان لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ١٩١ دەزگای زانکۆیی تەنها بە لێکۆڵینەوەی پێوەندی نێوان دەوڵەتانەوە خەریكبوون ٠

وەك لە شوێنی خۆیدا باسـمانکرد پتر لە ٣٥٠ سـاڵ لەمەوبەر مێژوونووسانی وڵاتە پێشـکەوتووەکان کەوتنە دامەزراندنی ڕێکخراوی تایبەتیی خۆیان ٠ بەڵام ئـەو جۆرە ڕێکخراوانە هیـچ کاتێك وەك دوای شەڕی یەکەمی جیهان جێگیرو بەکار نەبوون ٠ ئیمڕۆکە تەنها لە ئینگیلتەرە دەیان کۆمەڵ‌و ڕێکخراوی مێژوویی هەن ، لە هەموویان گەورەتر یەکیەتیی مێژوونووسانە کە ژمارەی ئەندامانی چەند هەزارێکن ، ئۆرگانی مانگانەی خۆی بە ناوی « مێژوو »ەوە لەگـەڵ بیبلیۆگرافیایەکی سـاڵانە بـە نـاوی "Annual Bulletin of Historical Literature" وە بڵاودەکاتەوە ٠ یەکیەتیی مێژوونووسانی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا نزیکەی ١٢٠ لقی هەیە ، ژمارەی ئەندامانی لە ١٠ هەزار کەس تێپەڕ دەکات ٠

سەدەی بیستەم موزەخانەو کتێبخانەی مێژوویی‌و ئـەو جۆرە دامو دەزگایانەی کاری مێژوونووس ئاسان دەکەن بە جارێك پەرەیان سەند ٠ سەرەتای دامەزراندنی موزەخانە دەگەڕێتەوە سەردەمی ڕێنیسانس[٤١] ٠ بەڵام بایەخی زانستیی ئیستەی موزەخانە لەگەڵ جارانیدا بەراورد ناکرێت٠

٤١ـ یەکەم موزەخانەی ڕیکوپێك لە ئۆکسفۆردی ئینگیلتەرە سـاڵی ١٦٨٣ دامەزرێنرا ٠

سەرەتای حەفتاکان کتێبخانەی موزەخانەی بەریتانیای (British Museum) ھەرمبەناوبانگ کە ساڵی ١٧٥٣ لە لەندەن دامەزرێنرا بەتەنها پتر لە ٧ ملیۆن کتێبی چاپکراوو ٢٠٠ هەزار دەستنووسی بە زوبانە ئەوروپاییەکانو ٢٥٠ هەزار کتێبی چاپکراوو ٣٨ هەزار دەستنووسی بە زوبانە ڕۆژهەلاتییەکانو ٥٠٠ هەزار نەخشەی جوگرافیاییو بە سەدان هەزار بەڵگەی هەمەجۆری تیا بوو ۰ هەر ساڵەی بەلای کەمەوە ملیۆنێك کتێبو دەستنووسو گۆڤارو ڕۆژنامەو بەڵگەو نەخشەو نیشانو بەرهەمیتر دەچێتە سەر سامانی بێشوماری موزەخانەی بەریتانیا کە بە حەق بۆتە زیارەتگەی گشت مێژوونووسانی جیهان ۰

پێوەندی نێوان مێژوونووسانی جیهانو هاریکارییان ڕۆژبەڕۆژ پەوتر دەبێت ۰ لە ساڵی ١٩٠٠وە دەستکرا بە بەستنی کۆنگرەی تایبەتیی مێژوونووسانی جیهان کە هەر جارەی بە سەدانیان لە شارێك کۆدەبنەوەو گەلێك باسی گرنگی مێژوویی شیدەکەنەوە ۰ یەکەم کۆنگرە لە پاریس بەسترا ، دووەم لە ڕۆمای پایتەختی ئیتالیا ۰ لەمیاندا کە بەر ساڵی ١٩٠٣ کەوت نزیکەی ٢٥٠٠ مێژوونووس بەشداربوون ۰ سێیەم کۆنگرە ساڵی ١٩٠٨ لە بەرلین بەسترا ، ١٤٠٥ نوێنەر بەشدارییان لە کارەکانیدا کرد ۰ چوارەم کۆنگرە ساڵی ١٩١٣ بەر لەندەن کەوت کە ژمارەی بەشدارانی گەیشتە هەزار کەس ۰ کۆنگرەی پێنجەم ساڵی ١٩٢٣ لە برۆکسێلی پایتەختی بەلجیكو کۆنگرەی شەشەم ساڵی ١٩٢٩ لە ئۆسلۆی پایتەختی نەرویجو کۆنگرەی حەوتەم ساڵی ١٩٣٣ لە وارشاوی پایتەختی پۆلۆنیا بەسترا ۰ مێژوونووسانی ٤٠ وڵات لە کۆنگرەی وارشاودا بەشدارییان کرد، ژمارەیان گەیشتە ١١٠٠ کەس ۰ پاش پێنج ساڵ کۆنگرەی هەشتەم لە زوریخ بەسترا ۰

شەڕی دووەمی جیهان بووە هۆی ئەوەی مێژوونووسانی جیهان بۆ ماوەی دوازدە ساڵی ڕەبەق نەتوانن جارێکیتر کۆببنەوە تا لە ناوەندی

١٩٥٠دا نۆیەم کۆنگرەیان لە پاریس بەست • لەوساوە یۆنسکۆ ڕێکخستنی کۆنگرەی مێژوونووسانی جیهانی گرتە ئەستۆی خۆی • کۆنگرەی دەیەم سالی ١٩٥٥ لە ڕۆما بەسترا ، پتر لە دووهەزار مێژوونووسی ٣٤ ولات تێیدا بەشدار بوون • کۆنگرەی یازدەیەم سالی ١٩٦٠ بەر ستۆکهۆلمی پایتەختی سوید کەوت،پتر لە دوو هەزار مێژوونووسی ٤٩ ولات تێیدا بەشداربوون• سالی ١٩٦٥ کۆنگرەی دوازدەیەم لە ڤیەنای پایتەختی نەمسا گیرا ، نزیکەی ٢٤٠٠ مێژوونووسی ٤٢ ولات تێیدا بەشداربوون • کۆنگرەی داهاتو سالی ١٩٧٠ لە مۆسکۆ گیرا ، ژمارەی بەشدارانی گەیشتە ٢٣٠٧ کەس کە نوێنەری ٥٠ ولات بوون •

دیارە هەموو ئەمانە بەسەریەکەوە کارێکی ئەوتۆیان کرد لێکۆلینەوەی مێژوویی نوێ هەنگاوی گەورە گەورە بەرەوپێش بنێت • لێرەدا وەك نمونە تەنها دوو ژمارە دەخەمە بەرچاو • « مێژووی جیهان » بە زوبانی ڕووسی بریتی یە لە ١١ بەرگ کە بەسەر یەکەوە ٨٥٦٣ لاپەڕەی گەورەن • « ئەنسکلۆپیدیای مێژوویی سۆڤێت »یش ١٦ بەرگە کە بەسەریەکەوە بریتین لە ٨١٣٤ لاپەڕەو ١٦٢٦٨ ستوونی پیت وردو پڕ •

لێدوان لە قوتابخانە جیاوازەکانی مێژوو لەگەل دەسکەوتی هەریەکەیان بەجیا ئاو زۆر دەکێشێت ، بۆیەکا بە کورتی باسی چالاکیی ژمارەیەکی کەم مێژوونووسی بەناوبانگی سەدەی بیستەمو بیروڕایانو ئالوگۆڕە هەرە دیارەکانی زانستی مێژوو دەکەم تەنها بۆئەوەی خوێنەر باشتر لە ڕادەی پێشکەوتنی نوێی لێکۆلینەوەی مێژوویی تێبگات •

سەدەی بیستەم ڕێبازی زانستیی لێکۆلینەوەی مێژوو جێ‌پێی خۆی قایمتر کرد ، سەرچاوەی ڕەسەنو ژمارەو سەرژمێر بوونە شیرازەی لێکۆلینەوە ، مێژوونووسان زیاتر کەوتنە سۆراخی هۆ بزوێنەرە نەبینراوەکانی ڕوداو ، پاشایانو سەرداران جێگەی شیاوی خۆیان وەرگرتە

ه زۆریان پێ دراو نه لێشیان کەم کرایەوە ، باسی نوێ هاتە کایەوە ، وەك بزوتنەوەی کرێکارانو جوتیارانو ڕوناکبیرانو ناکۆکییەکانی نـاو چینو دەستەکانی کۆمەڵو ئەو جۆرە باسانە .

مێژوونووسانی سەردەمی نوێ زۆر لە جاران زیاتر کەوتنە بایەخ دان بە ژیانی کۆمەڵایەتی وەك ئاوێنەی ڕاستەو خۆی ڕوداوی مێژوویی کە لایەنی سیاسی تەنها یەکێکە لە ڕووە هەرە گرنگەکانی نەك زیاتر . مێژوونووسی فەرەنسەیی لیوسێن فێڤر (Febvre) (١٨٧٨ ــ ١٩٥٦) سوور بوو لەسەر ئەوەی « ڕێگەی تێگەیشتنی مێژوو بە تێگەیشتنی کۆمەڵدا تێدەپەڕێت » . فێڤر بۆ خۆی ئەو ڕێگەیەی گرتەبەرو بـەوردی لـــە دیاردەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی (پێوەندیبەرهەمهێنان لە لادێ ، بازرگانی ، زوبان ، ئایین ، ژیانی ڕوناکبیریو ئەوجۆرە باسانە) دەکۆڵییەوە بەونیازەی بگاتـە بنجو بناوانی بەسەرهاتەکان کە لێکیدانەدەبڕین ، بەڵکو بەدوای پێوەندییەکانیاندا دەگەڕا .

هاوەڵو هاوبیری فێڤر مارك بلۆك (Bloch) (١٨٨٦ ــ ١٩٤٤) ئەو ڕێبازەی لە کتێبی « بەرگری لە مێژوو »دا بەدرێژی ڕوون کردۆتەوە . لـە نوسینەکانیدا بلۆك دەیویست بزوتنەوەی کۆمەڵ بەپێی یاســـای تایبەتی بـەلێنێت . دەیگوت گەر بمانەوێت لە ڕوداوی مێژوویی چۆن پێویســـتە وەها تێبگەین دەبێت تەنها کرداری ئەم یا ڕەفتاری ئەو لێكنەدەینـــەوە ، پێویستە بە ناخی باری ژیانی ئابووریو سروشتو کۆمەڵدا بچینە خوارێ ، بەوردی لە دیاردەکانیان بکۆڵینەوە . بلۆکو فێڤر لە ساڵی ١٩٢٩وە لە پاریس دەستیانکرد بە بڵاوکردنەوەی گۆڤارێکی زانســـتی کـــە تائێستەش دەردەچێت[٤٢] .

٤٢ــ گۆڤاری : "Annales . Economies, Societes, Civilisations"

مێژوونووسان زۆر لە جاران زیاتر کەوتنە بایەخدان بەو ڕووداوە گەورانەی ئەنجامەکانیـــان کاریانکردە ســـەر ڕەوڕەوەی مێژووی هـــەموو جیهـــان ، وەك لە شوێنی خۆیدا باسمانکرد مێژوونووسی فەرەنسەیی بەناوبانگ فرانسو ئۆلار سەرەتای سەدەی بیست کتێبێکی گەورەی بـــە نـــاوی « مێژووی سیاسیی شۆڕشی فەرەنسە »وە بڵاوکردەوە کە زۆر لاپەڕەی نەزانراوی ئەو شۆڕشەی تێدا ڕوونکردەوەو گەلێك هەڵەی مێژوونووسانی پێش خۆی ڕاستکردەوە ، لەگەڵ دەرچونیدا ئەو کتێبەی ئۆلار وەرگێڕرایە سەر گەلێك زمانیترو چەند جارێك لەسەر یەك چاپکرایەوە .

زۆری نەبرد دەستەیەك مێژوونووسی ناوداریتری فەرەنسە « کۆمەڵەی ڕۆبسپێر »یان دامەزراند کە ئەرکی لێکۆڵینەوەی وردی هەموو بەسەرهاتەکانی شۆڕشی گەورەی فەرەنسەی گرتە ئەســـــتۆ ، ئەلبێر ماتێز (Mathiez) (١٨٧٤ ــ ١٩٣٢) کە یەکێك بوو لە ئەندامە چالاکـــەکانی « کۆمەڵەی ڕوبسپێر » ، سێ بەرگی سەربەخۆو دەیان بەرهەمیتری دەربارەی شۆڕشی ساڵی ١٧٨٩ بڵاوکردەوە کە هیوایان تێدایە تەنها بۆ باسی بازاڕو گرانیی ئەو ڕۆژگارەی فەرەنسە تەرخـــانکراوە . جۆرج لیفێڤـــر (Lefebvre) (١٨٧٤ ــ ١٩٥٩) کە ئەندامێکیتری هەمان کۆمەڵە بوو بە قووڵی ئـــەوی پێوەندی بە جوتیاری فەرەنسەوە بوو لە سەردەمی شۆڕشدا شییکردنەوە . « جوتیارانی باشووری فەرەنسە لە ڕۆژگاری شۆڕشدا » ناونیشانی نامەی دوکتۆراکەیەتی .

بە هەمان دەستوور مێژوونووسان کەوتنە لێکۆڵینـــــەوەی هـــەموو لایەنەکانی شۆڕشی پیشەسازیی ســـەدەی نۆزدە کـــە ڕووداوەکانی کاری گەورەیان کردە سەر مێژووی گشت جیهان . شارەزایان گەلێك بەرهەمی قووڵیان دەربارەی ئەم باسە بڵاوکردەوە .

ڕێبازی کلاسیکیی لێکۆڵینەوەی مێژووش لە بەرگێکی نوێدا خۆی نواند. یەکێك لە مێژوونووسە بەناوبانگەکانی ئەم ڕێبازە شپێنگلەرە . فەیلەسوف و مێژوونووسی بەنــاوبانگی ئەڵەمانی ئۆزوالد شـــپێنگلەر (Spengler) ١٨٨٠ ـ ١٩٣٦) بە دەیان بەرهـــەمی زانستیی دوای خۆی بەجێهێشت و کاریکردە سەر گەلێك مێژوونووسی ئەوروپایی و ڕێبازی «فەلسەفەی ژیان» کە لایەنگرانی لەوباوەڕەدان هەموو دیاردەیەك بەرهـــەمی ژیان خۆیەتی بێ ئەوەی گیان (ڕۆح) یا مایە (مادە) بتوانێت کاری تێبکات . ڕووداوەکانی شەڕی یەکەمی جیهـانو بەســەرهاتە جەرگبڕەکانی ئەڵەمانیــای نیشتمانی موشەڕەدا شپێنگلەریان تاریکبین کرد ، وایانلێکرد لە یەکەم چوار ساڵی دوای شەڕدا لە دوو بەرگدا « ئاوابوونی ئەوروپا » ببینێت . بەپێی بۆچوونی ئەو هیچ شارستانەتییەك نییە لەناونەچێت ، ئەوانەش کە دەڵێن پێوەندی لەنێوانی شارستانەتییەکانی جیهاندا هەیە دووی کڵاوی بابردوو کەوتوون. شارستانەتی لای شپێنگلەر وەك زیندەوەر وایە ، بۆخۆی پێدەگات و گەورە دەبێت و دەمرێت ، ئەمیان دەڕوات ئەویان دێت. لە هەمان قوژبنەوە شپێنگلەر سەیری شارستانەتیی ڕۆژئاوای سەردەمی خۆی دەکرد ، ئەو شارستانەتییە بەلایەوە بریتییە لە تراژیدیایەکی گەورە کە « بێگومان »کۆتایی بە کارەسات دێت .

مێژوونووسی بەناوبانگی ئینگلیز جوزێف ئارنۆلد تۆینبی (Toynbee) (١٨٨٩ ـ ١٩٧٥) زۆر کاری کردۆتە سەر مێژوونووسانی ڕۆژئاوا[٤٣] . تۆینبی لە ڕۆژهەڵاتیش دەروێشی زۆرە . گەورەترین بەرهەمی تۆینبی کە لە بەرهەمەکانیتری زیاتر دەنگی داوەتەوە کتێبی « لێکۆڵینەوەی مێــژوو ». (A study of history) کە ١٢ بەرگەو ٢٧ ساڵ پێوەی خەریك بووە (ساڵی

٤٣ـ ئارنۆلد تۆینبی مامیشی (١٨٥٢ ـ ١٨٨٣) یەکێك بوو لە مێژوونووســە ناودارەکانی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە .

١٩٣٤ دەستیپێکردو ساڵی ١٩٦١ تەواویکرد) ٠ دوایی پوختـــەی ئـــەو ئەنجامانەی لەو بەرهەمەیدا پێیان گەیشت لە کتێبێکی سەربەخۆیتردا بەناوی « گۆڕانو نـــەریت »ەوە (Changes and habits) ســـــاڵی ١٩٦٦ بڵاویکردەوە ٠

لە نووســـــینەکانیدا تۆینبی ژمارەیەکی یەکجار زۆر ســـــەرچاوەی بەکارهێناوەو هەوڵیداوە لە چوارچێوەی گێڕانەوەی ڕوداوەکاندا نەمێنێتەوە بەڵکو دیوی ئەودیویشیان ببینێت تا لە هێزی بزوێنەری ئاڵوگۆڕی مێژوویی تێبگات ٠ ئەوە وای لە ئارنۆلد تۆینبی کرد پەرۆشی دوارۆژی ئادەمیزادو دژی چەکو تفاقی شەڕی کوشندەی نوێ بێت ، تایبەت بە چاوی خۆیشـــی ئاگری هەردوو شەڕی یەکەمو دووەمی جیهانی بینی ٠ هەمـــانکات تۆینبی لایەنگری بزوتنەوەی ئازادیخوای گەلان بوو ، لە بەرهەمەکانی خۆیدا یا ئەو بەرهەمانەی بە سەرپەرشتی ئەو دەردەچون[٤٤] زۆر جار زانیاریی بـــەنرخی دەربارەی ئەو بزوتنەوەیە بڵاوکردۆتەوە کە کوردیش بەشی خۆی تێـــــدا هەیە ٠

تۆینبی هەرچەندە دەورەی ژیانو مردنی شـــــارستانەتیی شـــپێنگلەر کاریتێکردووە بەڵام بەپێچەوانەی ئەوەوە لەو بڕوایەدایە کە « هـــەر ٣٤ شارستانەتییەکە »ی ئادەمیزاد لقی « یەك درەختی مێژوو »ن ، چونکە ، وەك دەیگوت ، ئادەمیزاد لە بزوتنەوەی مێژوویی خۆیـــدا بـــــەرەو یەکیەتیو نزیككەوتنەوە دەچێت٠بەپێی ئەو بۆچوونە ئەنجام هەموو شارستانەتییەکانو پاشماوەیان دەڕژێنە قەوارەی یەك شارستانەتی گشتییەوە ٠

بەڵام بـــەلای تۆینبییەوە تا ئیـــــــتە شـــارستانەتییەکی لەوجۆرە دروستنەبووە ، هۆی ئەوەش لە لاوازیی هـــەموو شـــــــارستانەتییەکانی

٤٤ـ تایبەت "Survey cf International Affairs" کە ئامۆزگای پێوەندی نێوان دەوڵەتان ساڵی جارێك لە لەندەن دەریدەکرد ٠

ـ جوردوودا دەبینێت کە ، وەك دەڵێت ، گشتیان گۆشەگیر بوون • هەمانکات تۆینبی بیری ئەو مێژوونووسانە بەدرۆ دەخاتەوە کە شـــارستانەتیی ڕۆژئاوا نەکەنە بناغەی سەرەکیی ئاڵوگۆڕەکانی مێژوو •

بەپێی ئارنۆلد تۆینبی نە ڕەگەزو نە دەوروبەر ناتوانن شـــارستانەتی دروستبکەن • هەموو شارستانەتییەك لای ئەو ئەنجامی فشارێکی تایبەتیو جۆری بەرهەڵستیو وەڵامدانەوەیەتی[٤٥] ، واتە وەك دەنگو دەنگدانەوە• ژیانی بێفشارو ژێرسێبەر کۆمەڵ دەپوکێنێتەوە ، چونکە لە کۆمەڵێکیوادا کەس بەدوای مانو ژیاندا ڕاناکات • هەموو فشارێکیش مـــەرج نییـــە بەرهەمدار بێت • فشارەکانی مێژوو وەك یەك نین ، هیوایان هەیە نووزەی تێدا نییە، هیواشیان هەیە کەس نییە خۆی لەبەر شاڵاویدا بگرێت•باشترین فشار ئەوەیە کە نە لەمیانو نە لەویانە ، بەڵکو ،خۆی وتەنی ، لە «ناوەندی زێڕینە » • هەروەها جۆری ئەو فشارە لە ڕووکەشدا جیاوازە ، لەوانەیە لە سروشتەوە بێت یا لەناو کۆمەڵ خۆیەوە هەڵقوڵێت یا ئەنجامی کارێکی ئایینی بێت • فشار بۆ خۆی هەرچۆن بێت گرنگە ، بەڵام گرنگتر دەنگدانەوەیە ، گەر ئادەمیزاد ملی بۆ هەر فشارێك دا ئەوسا یا لە جێگەی خۆیدا دەوەستێت یا بەرەودواوە دەچێت ، خۆ گەر هاتو قۆستییەوەو ســـــەریپێدانەواندو کردییە تۆکەری خۆی ئەوا بەرەوپێش دەچێت ، واتە شارستانەتی یا ژیاری دروستدەبێت •

بۆ ڕوونکردنەوەی ئــەم بیرەی ئارنۆلد تۆینبی نمونەیەکی ســــاکار دەهێنمەوە • با بڵێین کۆمەڵگایەك دووچاری تۆفانو لافاو دێت • گەر هاتو کەسانی ئەو کۆمەڵگایە ملیانداو کەلوپەلی خۆیان بەکۆڵدا داو چوونـــە بەرزاییەکی ڕەقوتەقی دوور ئەوا هیچ ڕوونادات تـــەنها جێگۆڕکێیەکی

---

٤٥)ــ التحدي والاستجابة .

پچوك نەبێت ، واتە مێژوو لەعاستی خۆی نابزوێت • خۆ ئەگــەر هــاتو ئەوکەسانە چاکیان لێ کردبەلاداو بەندو جۆگەیان هەلبەستو بــە ئــاوی کۆکراوەی لافاو کێلگەو بیستانیان دروســتکرد ئەوا بەرەوپێش دەچنو رەورەوەی مێژوو دەبزوێنن • یا با بلێین کۆمەلگایەك ، حەزدەکەن نــاوی دەنێن کۆمەلگای فەلەستین یا رەش‌پێســتەکانی ئەمــەریکا ، دووچاری چەوساندنەوەو تواندنەوە دێت ، گەر هاتو کەسانی ئەو کۆمەلگایە ملیان‌دا ئەوا بەر لێشاوی مێژوو دەکەونو بەرەبەرە ناویان لەنــاو ناواندا نامێنێت . بەلام ئەگەر هاتو خۆیان گرتو هۆی پاراستنیان دروستکرد ئەوا بــەو کارەیان لقێکی شارستانەتی نوێ دەهێننە کایەوە •

بەلام ئەوەندە هەیە تۆینبی بڕیاری داوەتە دەســت تاقمی هەلبژاردەی کۆمەل (واتە کەمینە) ، نەك کۆمەل بەگشتی (واتە زۆرینە) • کەی ئــەو دەستەیە ملی‌دا زۆرینە دوی‌دەکــەوێتو کــەی خۆی ڕاگرت ئەویش ڕادەوەستێت • کەواتە ، وەك تۆینبی دەلێت ، جلەوی شارستانەتی چ لــە دروستبوونو چ لە کەوتندا بەدەست کەمینەوەیە (لەمەدا تۆینبی بــیری فەیلەسوفی فەرەنسەیی ئاری بێرگسۆن (Bergson) دووبارە دەکاتەوە)• جاری‌وا هەیە دەستەی هەلبژاردە وا لە خۆ بایی‌دەبێت پشتێنی لێ‌دەکاتەوەو بەرە بەرە هێزی جوانکاری (ئیبداع) دەدۆڕێنێو ئەوساکە زۆرینەش بڕوای پێی نامێنێتو دەبێتە پێلی ڕوخاندن نەك خشتی دروستکردن• کەواتە هۆکانی کەوتنی شارستانەتی لەناو کۆمەل خۆیدا دروستدەبن ، هەر ئەوانیش دەبنە هۆی ڕاکێشانی هێزی دەرەوە ، یا بیانی ، چونکە ئەو هێزە گەر نــەزانێت شیرازەی ناوەوە تێکچووە زات ناکات هێرش بهێنێت • مەغۆلەکان گــەر نەیانزانیبایە گلولەی خەلیفە کەوتۆتە لێژی قەت هێرشیان نەدەهێنایە ســەر بەغدا •

هەرچەندە ، وەك وتمان ، ئارنۆلد تۆینبی کاری زۆری کردۆتە ســەر

مێژوونووسانی ڕۆژئاوا ، بەڵام هەمان کات هێرشی کەمیشی نەکراوەتە سەر • دابڕینی شارستانەتیە کۆنەکان لە یەك‌و کەم‌کردنەوەی دەوری کۆمەڵانی خەڵك لە دروست‌کردنی ڕوداوی مێژوویداو نەبینینی هێزە ڕاستەقینەکانی گۆڕانکارییەکانی ئاڵ‌وگۆڕو بەرەوپێش چوون لەلایەن توێنبی‌یەوە جێگەی ڕەخنەن •

مێژوونووسانی ڕێبازی مەتریالیزمی لە سەدەی بیستەمداو تایبەت دوای شەڕی یەکەمی جیهان لەسەر هەمان ڕێ‌و شوێنی دامەزرێنەرانی ئەو ڕێبازە ڕۆیشتن ، بۆیەکا لێرەدا تەنها چالاکیی ژمارەیەکیان دەخەینە بەرچاو وەك بەڵگەو نیشانەیەکی‌تری بەرەوپێش‌چوونی لێکۆڵینەوەی مێژوویی •

نووسینەکانی تارلێ (١٨٧٥ ــ ١٩٥٥) دەربارەی مێژووی ئەوروپا دوازدە بەرگی گەورەیان پڕکردۆتەوە کە بەشێکیان وەرگێڕدراونەتە سەر گەلێك زمانی‌ترو چەند جارێك چاپ‌کراونەوە • پایە بەرزیی تارلێ لە مەیدانی مێژوودا وای لە ژمارەیەکی زۆر لە زانکۆ ناودارەکانی جیهان کرد دوکتۆرای ڕێزی پێشکەش بکەن ، وەك زانکۆیانی سۆربۆن‌و ئۆسلۆو پراگ‌و جەزائیرو گەلێکی‌تر • ژمارەیەکیش لە کۆڕە زانیاری‌یەکانی جیهان کردیانە ئەندامی شەرەف •

بارتۆلد (١٨٦٩ ــ ١٩٣٠) کە مرد پتر لە ٤٠٠ کاری زانستیی زیندووی دەربارەی مێژووی گەلانی ڕۆژهەڵات بەجێ‌هێشت • لە ژمارەیەك لە بەرهەمەکانیدا بارتۆلد بەدرێژی باسی پەیدابوونی ئیسلام‌و بڵاوبوونەوەی‌و شارستانەتیی ئەو قۆناغەی کردووە • ژمارەیەك لە باسە گرنگەکانی « ئەنسکلۆپیدیای ئیسلام »ی بەناوبانگ کە لە لیدن بە ئینگلیزی‌و ئەڵەمانی‌و فەرەنسی چاپ‌کرا بارتۆلد نووسیونی • هەموو بەرهەمەکانی بارتۆلد بەسەریەکەوە لە ٩ بەرگی گەورەدا چاپ‌کراون کە بەشێکیان وەرگێڕراونەتە سەر ئەڵەمانی‌و فەرەنسی‌و ئینگلیزی‌و عەرەبی‌و تورکی‌و هندی •

کراچکۆفسکی (١٨٨٣ ــ ١٩٥١) نزیکەی ٦٠٠ کاری زانستیی دوای خۆی بەجێهێشت،تەنها کارە هەڵبژاردەکانی لە ٦ بەرگی گەورەی سەربەخۆدا چاپکراون • جگە لەوە کراچکۆفسکی زۆر بەرهەمی فورسی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی ڕووسی ، وەك قورئانو « کلیلەو دمنە »و « الایـام »ی تەهـا حسەینو گەلێکیتر ، کراچکۆفسکی ئەندامی کۆڕی زوبانی عەرەبی لە دیمەشقو کۆڕی زانیاری پۆلۆنیاو کۆڕی زانیاری ئێرانو کۆڕی ڕۆژهەڵاتناسیی ئەڵەمانیاو کۆمەڵەی ئاسیایی شاهانەی بەریتانیا بوو •

گەردلێفسکی (١٨٧٦ ــ ١٩٥٦) دەوروبەری ٣٠٠ کاری زانستیی هەیە ، بەتەنها هەڵبژاردەکانی لە چوار بەرگی سەربەخۆدا چاپکراون کە بەسەریەکەوە ٢٣٠٥ لاپەڕەی گەورەن • شایانی باسە گەردلێفسکی زۆر جار باسی کوردیشی کردووە[٤٦] ، جاریوا هەیە وتاری تایبەتیی بۆ تەرخانکردوون[٤٧] ، بۆ خۆی چەند جارێك چۆتە ناویانەوەو گەلێك ڕاستیی بەنرخی دەربارەی پێوەندی نێوان کوردو ئەرمەن بڵاوکردۆتەوە •

دەتوانین گەلێك نمونەی تری لەمجۆرە بهێنینەوە کە هەموویان ڕادەی پێشکەوتنی ئیمڕۆی زانستی مێژوو نیشاندەدەن • با ئەوەش بڵێین کە هەموو گەلانی جیهان کەمو زۆر دەوریان لە بەرەوپێشبردنی ڕەوڕەوەی مێژوودا بینیوە ، دیارە کوردیش یەکێکە لەو گەلانە •

٤٦ــ بڕوانە : ف . ا . گەردلێفسکی ، کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی یەکەم ، مۆسکۆ ، ١٩٦٠ ، ل ٥ ، ٧٣ ، ٩٦ ، ١٥٤ ، ١٧٩ ، ١٨٨ ،٢٠٥، ٢٤١، ٢٥٨ ، ٢٦١ ، ٢٧٠، ٢٧٤، ٢٩٥، ٣٢٤، ٣٤٥و گەلێکیتر ، بەرگی دووەم، مۆسکۆ ، ١٩٦١ ، ل ٧٢ ، ٢٨٢ ، ٢٩٠ ، ٣٠٥ ، بەرگی سێیەم ، مۆسکۆ، ١٩٦٢ ، ل ٥ ، ١٦ ، ٢٢ ، ٣٢ ، ٤٣ ، ١٠٠ ، ١٠٧ ، ١٢٢، ٢١٢، ٢٣٥، ٣٩٦ ، ٤٠١ ، ٤١٩و گەلێکیتر ، بەرگی چوارەم ، مۆسکۆ ، ١٩٦٨ ، ل ٩٩ ، ١٢٤ ، ٢٦٢ ــ ٢٦٤و ٥٢٦ .

٤٧ــ وەك : « لە مێژووی کورد » ، بەرگی سێیەم ، ل ١١٣ ــ ١٢٣ ، « لەوێ ، لەو وڵاتەی ئەرمەنی تێدا دەژیا»، بەرگی سێیەم، ل ١٢٣ــ١٣٠، « لەناو کوردانی سوبحانداغدا » ، بەرگی سێیەم ، ل ٤٤٧ ــ ٤٥٧ ، « کرمانشاه » ، بەرگی چوارەم ، ل ٢٦٢ ــ ٢٦٤ .

بەشی سێیەم

کوردو مێژوو

ســـەرەتا

ابن الاثیر . ابن المستوفی . ابن خلکان . شـــەرەفنامەو شەرەفخان . مەلا مەحمودی بایەزیدی .

شوێنی کوردستان لە ناوەندی شارستانەتی‌یە کۆنەکانی ڕۆژهەڵاتو لە ناوجەرگەی مەلبەندی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بۆتە هۆی ئەوەی گەلی کورد لە دێرزەمانەوە جێگەی دیاری لە مێژوودا هەبێت .کورد هەمیشە بەشی خۆی لە شەڕەکانی ڕۆژهەڵاتدا هەبووە ، هیچ‌کاتێکیش ، وەك هەموو گەلانی‌تری ناوچەکە ، نەیتوانیوە دوورەپەرێز لە ژیانی ژیاریی ڕۆژهەڵات بووەستێت . لەبەرئەوە تا بەتەواوەتی لە مێژووی کۆنو نوێی کورد نەکۆڵرێتەوە کەلێنێك لە تۆماری گشتی مێژووی نووسراوەی ڕۆژهەڵاتدا دەمێنێتەوە .

باری سروشتی کوردستانو ژیانی ســـەختی زوربەی دانیشتوانی‌و پەرەسەندنی ژیانی کۆچەری‌و نیمچە کۆچەری لە ناویاندا لەگــەڵ چـــەند دیاردەیەکی‌تری لەو بابەتە بوونە هۆی ئەوەی نووســـینو خوێنـــدنو خوێندەواری لەناو کوردا درەنگ پەیـــدا بین‌وکــە بووشن لەسەرخۆ پەرەبسێنن ، بۆیەکا نووسینەوەی مێژوو لەناو کوردا زۆر درەنگ ســەری دەرهێنا . ڕاستە زوربەی گەلانی‌تری ڕۆژهەڵات لەوبارەیەوە وەك کورد بوون ، بەڵام لە ڕۆژگارێکي زۆر زوودا مێژوو بووە پیشـــەی ڕوناکبیرانی عەرەبو ئەرمەنی هاوسێی کورد . بەوجۆرە سەدان ساڵ تۆماری مێژوو لای

کورد برِیتیبوو لە گۆرانیو داستانو ئەفسانەی سەر زاری خەڵکی لەگەڵ نووسینی هەڵکەندراوی داگیرکەران لەسەر تاشەبەردی قەد شاخو نــــو ئەشکەوتەکان[1] .

وادیارە بــەهۆی ئایینی ئیــــــلامو پێویستیەکانیەوە خوێندنو خوێندەواریی بەناو کوردا بڵاوبوونەوە . لەوە دەکات هەر ئەو سەردەمەش کوردستان مێژوونووسی بەخۆیەوە بینیبێت،بەڵام مێژوونووسەکانی بەڕاستی کەڵەو لێهاتوو بوون . ئەوانیش بە دەستووری زوربەی هـــــەرە زۆری مێژوونووسانی جیهانی ئیسلامی ئـەو ڕۆژگارە لـە سـنووری پێرەوی ئیسلامەتیو زوبانی قورئان دەرنەچوون .

مێژوونووسانی ئەوسای کورد بە ژمارە زۆر بوون . کوردو کوردیو دیاربەکریو ئامەدیو ئامیدیو « العمــادي »و « اربيللي »و دینەوەریو گەلاڵیو باڵەکیو ناوی گەلێك مەڵبەندیتری کوردەواری بوونەتە نازناوو جێگەی شیاوی خۆیان لەسەر بەرگی دەیانو بگـرە زیاتر دەســـــنووسی مێژوویی بایەخداردا کردۆتەوە . لەوانە نیيە تۆمـــــاری دەســــنووسی ڕۆژهەڵاتیی هیچکامێك لە کتێبخانەو موزەخانە ناودارەکانی جیهان لەوجۆرە ناوانەی تێدا نەبێت . لێرەدا وەك نموونە زۆر بەکورتی باســی ژینـامەو بەرهەمی ژمارەیەکی کەم لــەو مێژوونووسە بەناوبانگانە دەکەین کە لەسەر خاکی کوردستان چاویان هەڵهێناوە .

أحمد کوڕی داود کە بە ابو الحنیفە الدینوری[2] ناسراوە لە دینەوەری

---

١ ـ لێرەدا ناتوانین توخنی باسی میدیيەکانی بنپیرە گــــەورەی کورد بکەوین چونکە تاوەکو ئیستا شــــتێکی ئەوتۆ دەربارەی نووســــینی میــدی ساغنەبۆتەوە .

٢ ـ وامان بە باش زانی ناوەکانیــان بێدەستکاری وەك خۆیان بە ڕێنووسی عەرەبی بیانووسینەوە .

ـرت سنەی کوردستانی ئێران لەدایك‌بووە • سالی لەدایك‌بوونی تائێستە ـ ع نەبۆتەوە ، سالی ٢٨١ی کۆچی واتە ٨٩٥ی عیسایی وەفاتی کردووە •

دینەوەری شارەزای زوربەی زانستە باوەکانی سەردەمی خۆی بوو • وەك دەلێن لە دینەوەر ڕوانگەی تایبەتیی خۆی هەبووە کە لە ڕێگەیەوە تاقیبی ڕوتنەوەی ئەستێرەکانی ئاسمانی کردووە • « کتاب الاخبـــار الطوال » گەورەترین بەرهەمی زانراوی مێژوویی‌یەتی کە وێڕای زانیاریی گشتیی پڕی‌یە ە باسی ڕوداوو بەسەرهاتە گرنگەکانی ئێران لە ڕۆژگاری ئەسکەندەرەوە تا ناوەندی سەدەی نۆ • پتر لە ســەدەیەك لەمەوبەر ڕۆژهەلاتناسی ڕووسی ڤ • ڕۆزن (١٨٤٩ ــ ١٩٠٨) دەستنووسی « الاخبار الطوال »ی دۆزی‌یەوەو ڤلادیمێر گیرگاسی هاوەلی (١٨٣٥ ــ ١٨٨٧) کەوتە لێکۆلینەوەی‌و بەر لە کۆچی دوایی بە ماوەیەکی کەم تەواوی‌کرد • دوای سالێك لە مردنی گیرگاس، واتە سالی ١٨٨٨ ، لە لیدن بۆ یەکەم‌جار بلاوکرایەوە •

ابو الحسن عزالدین علي کە بە ابن الاثیر ناسراوە سالی ١١٦٠ لە ناوچەی جزیرو بۆتان لەدایك‌بووە ، سالی ١٢٣٣ یا ١٢٣٤ لە شاری موســل کۆچی کردووە • گرنگترین بەرهەمی « الکامل في التأریخ »ە[٣] کە بریتی‌یە لە ١٢ بـــەرگ • « الــکامل » باســی مێــژووی ئادەمیــزاد دەکــات لــە ء دروست‌بوونی دونیاوە » تا دواسالەکانی ژیانی خاوەنی ، واتە تا نیوەی یەکەمی سەدەی سیازدە •

ابن الاثیر بەشی زۆری باسەکانی « الکامل »ی بە دەستکاری‌یەوە لە « تأریخ الطبري »ی وەرگرتوون ، بەلام گەلێکیشی خستۆتە سەریان • ئەو بەشانەشی کە لە ڕوداوەکانی دوای سالی ١٢٣١ دەدوێن خۆی نووسیونی • دەمێکە « الکامل » وەك سەرچاوەیەکی مێژوویی یەکجار گرنگ ســەرنجی

---

٣ ــ زۆرتر بە « الکامل » ناو دەبرێت .

مێژوونووسانی ڕاکێشاوە ، لە ساڵی ١٨٥١وە ڕۆژهەڵاتناسی ئـەورووپایی تۆرنبێرگ (C. J. Tornberg) دەستیکرد بە بڵاوکردنەوەی « الكامل » بە لێدوانی خۆیەوەو بە چارەکە سەدەیەك تەواوی کرد ، ئەو چاپەی «الكامل» بە لێدەوانی تۆرنبێرگەوە ١٤ بەرگە .

أبو البركات المبارك کە بە شرف‌الدين ابن المستوفي الاربيلي ناســراوە ساڵی ١١٦٩ لە قەڵاتی هەولێرێ لەدایك بووە ، ابن المستوفی لە بنەماڵەیەکی ناوداری ڕوناکبیری ئەو سەردەمەی کوردستانە ، لە هــــەولێر خوێنـدنی تەواوکردووەو گەورەبووەو هەر لەوێش بۆتە یەکێك لە وەزیرە ناودارەکانی ئەتابەگەکان ، دوا ساڵەکانی ژیانی گۆشەگیر لەگەڵ کتێبەکانیدا ژیا ، کـە مەغۆلەکان ساڵی ١٢٣٧ هێرشیان هێنایە سەر هەولێر ابن المستوفي لە قەڵاوە لەگەڵ خەلکی شاردا بەرگریی‌کرد ، دوای‌ئەوە فەرمانڕەوای موسڵ ناردیەوە دوای‌و لەوێ دوا دوو ساڵی ژیانی بردەسەر .

بەناوبانگترین کتێبی ابن المستوفي « مێژووی هەولێر »ە(٤) ، بـەپێی قـەی مێژوونووسانی کۆن ئەم کتێبە بریتی‌یە لە چوار بەرگ ، بـــەڵام بەداخەوە تا ئێستە تەنها دەسنووسی بەرگی دووەمی دۆزراوەتەوە کـە لە موزەخانەی بەریتانی‌یەو بریتی‌یە لە ٢٣٢ پەڕەوەدیارە ابن المستوفي کتێبەکەی بۆ باسی گەورە پیاوانی هەولێرو ئەو ناودارانەی هاتوونەتە شاری هەولێر تەرخانکردووە ، ناوی تەواوی کتێبەکە « نباهة البلد الخامل و من ورد عليه من الاماثل »لەگەڵ ناوەرۆکی بەرگی دووەمی دۆزراوەی ئەوە دەسەلمێنن .

ابن المستوفي هەمانکات یەکێك بوو لە شاسوارەکانی مەیدانی ئەدەبو زوبانیش ، لە دە بەرگی سەربەخۆدا هۆنراوە قورسەکانی متنبی‌و أبوتمامی

---

٤ ــ « نباهة البلد الخامل و من ورد عليه من الاماثل » ناوی تەواوی کتێبەکەیە کە بەکورتی بە « تاريخ اربيل » ناسراوە .

تێکەڵوەتەوە[٥] . نووسینەکانی ابن المستوفي هەر زوو سەرنجی زانایانیان کێشاوە . ژمارەیەکی زۆر لـەو زانایانە باسی پایەبڵنـدیی ابن‌المستوفيیان کردووە ، یەکێکیان ابن خلکانی هاوشاریە .

شمس‌الدین احمد کوڕی أبو عبدالله محمد بهاءالدین کوڕی ابراهیم کوڕی أبو بکر کوڕی خلکان الاربیلی کە بە ابن خلکان ناسـراوە ڕۆژی سێی مانگی تۆی سالی ١٢١١ لە هەولێر لەدایك‌بووە[٦] .. ابن خلکان بۆ خۆی لە « وفیات الاعیان »دا نووسیویە کە لە شاری هەولێر هاتۆتە دونیاوە.

ابن خلکان ژیانی منداڵیو سەرەتای لاویی لە هەولێر بردە سەرو هەر لەوێش بەردی بناغەی پتەوی زانیاریی خۆی لەسەر دەستی زانایانی شـارو ئەوانەی بۆ سەردانی دەهاتن ، داڕشت . لە تەمەنی هەژدە سالیدا ابن خلکان هەولێری بەجێ‌هێشتو ڕووی کردە شاری حەلەب کە ئەوسا غیاسـەددینی کوڕی صەلاحەددینی ئەیوبیی فەرمانڕەوای بوو . دوای هەشت تۆ سـال خوێندن چووە قاهیرەو لەوێوە چەند جارێك هاتە دیمەشـق تا ڕۆژی ٢١ی مانگی دەی سالی ١٢٨٢ لێرە کۆچی دوایی کردو لە گردی قاسیۆن نێژرا .

ابن خلکان چ لە دیمەشقو چ لە قاهیرە جێگەی بڕواو متمانە بوو ،چەند جارێك بووە قازیو مامۆسـتای قوتابخانە بەرزەکانی ئـەو ڕۆژگارە . هەرچەندە ابن خلکان وەك مێژوونووس نـاوی دەرکردووە ، بەڵام لـە ئەدەبیشدا دەستی هەبوو ، شیعرەکانی تەڕو پاراون .

گەورەترین بەرهەمی مێژوویی ابن خلکان « وفیات الاعیان وأنباء ابناء

---

٥ ــ ناوی تەواوی کتێبەکەی « النظام في شرح شعر المتنبي وابی تمام ».
٦ ــ لە ناوچەی هەولێردا تائیـستە دوو گوند بە ناوی خەلەکانەوە ناونراوە ، یەکەمیان لە گەلیی عەلی بەگدا بووە کە نەماوە ، دووەمیـان کەوتۆتـە ڕۆژهەلاتی هەولێرەوە ، نزیك ڕانیەو گوندی چنارانە .

الزمان »ە[٧] کەوا پێدەچێت نزیکەی بیست ساڵێك پێوەی خەریکبوبێت (لە ساڵی ١٢٥٩وە تاوەکو ساڵی ١٢٧٤) ٠ ابن خلکان بۆ دانانی ئەو شاکارەی کەڵکی لە گەلێك سەرچاوەی ڕەسەنی کۆن وەرگرتووە کـــە زوربەیان نەگەیشتوونەتە ئێمە،ئەوەی نرخی «وفیات الاعیان » هێندەی‌تر زۆر دەکات. زانایان بەهۆی ئەو بەرهەمەی ابن خلکانەوە توانیویانە لە زۆر ڕووی گرنگی ژیانی سیاسی‌و ئابووری‌و ڕوناکبیریی ڕۆژهەڵاتی نزیك‌و ناوەڕاست لە سەدە ناوەنجی‌یەکاندا تێبگەن ٠ شایانی باسە ئەو دانەیەی « وفیات الاعیـــان » کە ابن خلکان بۆ خۆی نووسیویەتەوە ئێستە بە یەکێك لە سامانە گەورەکانی موزەخانەی بەریتانیا دەژمێردرێت ٠

دەتوانین گەلێك نمونەی‌تری وەك ئەو مێژوونووسانە بهێنینەوە ٠ ئەوان بە گشتی‌و دەگمەن بەتایبەتی باسی کورد یا ناوچەیەکی کوردســـــتانیان کردووە ٠ ئەوەی تائێستە زانراوە کەس بەر لە شەرەفخانی بدلیسی تێکڕای بەرهەمی خۆی بۆ مێژووی کوردو کوردستان تەرخان نەکردووە ٠ دیارە هەر لەبەرئەوەش پێویستە جێگەیەکی دیار لـــەم بەشەدا بۆ شـــەرەفخان‌و شەرەفنامە تەرخانبکەین[٨] ٠

---

٧ ــ زیاتر بە « وفیات الاعیان » ناودەبرێت .

٨ ــ بۆ ئەم بەشە کەڵك لەم سەرچاوانە وەرگیراوە : چاپـــە جیـــاوازەکانی هەردووك بەرگی « شەرەفنامە » (بە کوردی‌و عەرەبی‌و ڕووسی) ، ی . ڤاسیلیڤا ، پێشەکی بەرگی یەکەمی چاپی ڕووسیی « شــــەرەفنامە » . مۆسکۆ ، ١٩٦٧ ، ل ١٢ ــ ٦٨ ، ی. ڤاسیلیڤا ، پێشەکی بەرگی دووەمی چاپی ڕووسیی « شەرەفنامە » ، مۆسکۆ ، ١٩٧٦ ، ل ١٢ ــ ٣٦؛ دوکتۆر م . شەمسی ، شەرەفنامەی شەرەف خانی بدلیسی وەك ســـــەرچاوەی مێژووی گەلی کورد ، بە زمانی ڕووسی ، باکۆ ، ١٩٦٧ ؛ د. کەمـــاڵ مەزهەر ، « شەرەفنامە » لە کوردناسیی سۆڤیێتدا ؛ ــ « شـــرفنامەی شرفخانی بدلیسی هەژار کردویە بە کوردی » ، لە چاپکراوەکانی « کۆڕی زانیاری کورد » ، نەجەف ، ١٩٧٥ ، ل سەتو شێست ــ ســەتو حەفتاو شەش ، الدکتور کمال مظهر احمد ، حول الشرفنامە والطبعة الکردیة لهذا الاثر الکردي الخالد ، جریدة « التآخي » ، ٢٠ تشرین الثاني ١٩٧٣ .

شەرەفخان ڕۆژی ٢٥ی شوباتی سالی ١٥٤٣ لەدایكبوو • میر شەمسەددینی باوكی لە هۆزی ڕۆزەكی (ڕۆژەكی)یە • هەشت سال پیش لەدایكبوونی شەرەف خان عوسمانی‌یەكان میر شەمسەددینی باوكیان لەسەر تەختی میری لابرد ، ئەویش لە ڕقدا دایە پال سەفەوی‌یەكانی دوژمنیان • لەبەرئەوە شەرەفخان بەشی هەرە زۆری سەرەتاو ناوەندی ژیانی لەگەل گەورە پیاوانی ئێراندا بردە سەر•لە تەمەنی هەشت سالی‌یەوە باوكی ناردی‌یە پایتەخت ، لەوێ چەند سالێك لەگەل كوڕانی شا توهماسبی یەكەم‌و[9] میرزادەكانی خزمیدا خوێندی •

شەرەفخانی بدلیسی لە تەمەنی دوازدە سالی‌یەوە تێكەل بە كاری میری بوو • سالی ١٥٥٤ ، واتە لەو تەمەنەیدا ، كرایە میری سەلیان‌و محەمەدئاباد لە ناوچەی شیروان كە كەوتوونە باكووری ئازەربایجان • باوكی شێخ ئەمیری بلباسی لەگەل نارد كە جێگەی متمانەی بوو • پاش سێ سال شەرەفخان گوێزرایەوە هەمەدان كە محەمەد بەگی خالی فەرمانڕەوای بوو • زۆری نەبرد هەر لەوێ شەرەفخان‌یەكێك لە خالۆزاكانی خواست • لە هەمەدان تا دەوروبەری سەرەتای سالی ١٥٦٠ مایەوە • سالی ١٥٦٦ نازناوی میری هۆزی ڕۆزەكیی پێ بەخشراو لەوساوە ماوەی دوو سالی لە قەزوین لە كۆشكی شادا بردەسەر •

سالی ١٥٦٨ شەرەفخان بووە فەرماندەی ئەو لەشكرەی ڕاپەڕینی خان ئەحمەد خانی لە لاهیجانی ناوچەی گەیلان دامركاندەوە • شەرەفخان لەشكری هەژدە هەزارەی سولتان هاشمی جێگری ئەحمەدخانی بەزاند ، ئەو كارەی كۆتای بە یاخی بوونی هۆزانی گەیلان هێنا • بەلام لەگەل ئەوەش تابەتەواوەتی ئێمنی نەگەڕایەوە ئەو ناوچەیە شا ڕێگەی نەدا شەرەفخان

---

٩ ـ شا تەهماسبی یەكەم •

بگەڕێتەوە پایتەخت ، کە گەڕاشەوە زۆری نەبرد دیسان ناردی‌یەوە باکووری ئازەربایجان •

سالی ١٥٧٦ کە شائیسماعیل هاتەسەر تەخت شەرەفخان کرایە میری میرانی هۆزانی کوردی ئێران • هەرچی کاری گەورەی کوردستانو لوڕستان هەبوو بەو سپێردرا • بەڵام کە قزلباشەکان شا ئیسماعیلیان بە سوننی دۆست تاوانبار کرد شەرەفخانی دوورخستەوە نەخچەوان • زۆری نەبرد کە سالی ١٥٧٨ شا ئیسماعیل کوژراو محەمەد خودابەند هاتە جێگەی‌و ئێران کەوتە گێژاوی ئاژاوەیەکی گەورەوە ، لەلایەکەوە قزلباشەکان یاخی‌بوونو لە لایەکی تریشەوە لەشکری عوسمانی کەوتە پەلاماردانی ئازەربایجان • عوسمانی‌یەکان توانی‌یان هەستی شەرەفخانی داخ‌لەدڵ بە لای خۆیاندا ڕابکێشن ، تایبەت دوای ئەوەی توانی‌یان لە ڕێگەی خەسرەو پاشای میری میرانی وانەوە پێوەندی لەگەڵ دابمەزرێنن • بەوجۆرە لە سەرەتای مانگی کانونی یەکەمی سالی ١٥٧٨ەوە شەرەفخان دایە پاڵ عوسمانی‌یەکانو بە خۆی‌و ٤٠٠ چەکدارەوە لە نەخچەوانەوە ڕووی‌کردەوە کوردستان •

لەوساوە بۆ ماوەی دە ساڵ شەرەفخانی بدلیسی لەو شەڕانەی سولتان مورادی سێیەمدا بەشداری‌کرد کە بۆ داگیرکردنی ناوچەکانی قەفقاس دژی ئێرانی‌یەکان هەڵیگیرساندن ، ئەو کارەی بووە هۆی ڕەزامەندیی سولتان موراد کە بە نامەی تایبەتی سوپاسی خۆی پێ ڕاگەیاند • سولتان نازناوی خانو فەرمانڕەوایی ناوچەی بدلیسی بە خۆی‌و نەوەی بەخشی • شەرەفخان بۆ ماوەیەکی کورت کاری بدلیسی گرتە دەستو لە تەمەنی ٥٣ سالیدا خۆی بۆ مێژووی کورد تەرخانکردو ئەبولمەعالی شەمسەددین بەگی کوڕی لە جێگەی خۆی دانا • جا لێرەدا گەر توزێك ئەوە بهێنینەوە یاد کە بەدرێژایی مێژوو زۆر بەدەگمەن هی واهەڵکەوتوون لەبەر خاتری هیچ شتێك ، تەنانەت

ئەندروستی خۆشیان،دەست لە چمکێکی دەسەڵاتیان هەڵبگرن نەك هەمووی، ئموساکە باشتر لە پایەبلندیی شەرەفخانی بدلیسی تێدەگەین.

بەوجۆرە شەرەفخان ٣٢ ساڵی ژیانی لە ناوجەرگەی ڕوداوە گەورەکانی ئێرانو تورکیاو کوردستاندا بردەسەر . یازدە ساڵی دوا بەشی ژیانیشی بۆ خزمەتی مێژووی کورد تەرخانکرد .

تائێستە ساڵی وەفاتی شەرەفخانی بدلیسی بەتەواوەتی ساغ نەبۆتەوە. ضیاء شەرەفخان کە یەکێکە لە نەوەی مێژوونووسی گەورەمانو ئێستە وا نە لوبنان لەو نامە تایبەتیەیدا کە لە وەڵامی مامۆستا هەژاردا نووسیویە دەڵێت شەرەفخانی باپیرە گەورەی ساڵی ١٦٠٣ یا ١٦٠٤ وەفاتی کردووە[١٠]. من پێموایە شەرەفخان بەر لەو ساڵانە مردووە . هەرچۆن لێکی بدەیتەوە دەبێت شەرەفخان دوای تەواوکردنی « شەرەفنامە » ، واتە دوای هاوینی ساڵی ١٥٩٨ بە ماوەیەکی کورت کۆچی دوایی کردبێت ، چونکە ڕێگەی تێناچێت ئەو پیاوەی لەپێناوی زانستدا دەسەڵاتی خستە لاوە دوای « شەرەفنامە »قەڵەمیشی خستبێتە لاوە . وابزانم ئەم بۆچوونە هێندەیتر خۆ دادەسەپێنێت گەر ئەوە لەیادنەکەین کەوا شەرەفخان لە ساڵێکو تەنها چەند ڕۆژێك زیاتری نەویست بۆ دانانی بەرهەمێکی قووڵی وەك بەشی دووەمی « شەرەفنامە » کە بە دەستخەت ٣٠٨ لاپەڕەی گەورەی پڕکردۆتەوە. بێگومان گەر ژیان مۆڵەتی بدایە ڕشتەیەکی مرواریی ڕەسەنیتری پێشکەش کوردو زانست دەکرد . کەوابێ دەبێت شەرەفخان دوای مانگی نۆی ساڵی ١٥٩٨ بە ماوەیەکی کەم کۆچی دوایی کردبێت ، یا لەتاو نەخۆشییەکی کەوتبێت . نەخۆشییەکیش زانایەکی وەك ئەو لە نووسین بخات دەگمەن مۆڵەتی زۆری ژیانو مان دەدات . مامۆستا ئەمین زەکی کە نەخۆشی زۆری بۆ هێناو پەنجەکانی پەکیانکەوت سانیەی کچی کردە قەڵەم .

١٠ـ چاپی کوردیی « شەرەفنامە » ، ل ٧٩٠ ـ ٧٩١ .

شەرەفخانی بدلیسی لە هەرەتی لاوی‌یەوە حەزی لـە مێژوو دەکردو دەیویست خۆی بـە نووسـینی‌یەوە خەریك‌بکات • بۆ خۆی لەم‌بارەیەوە نووسیوەیە دەڵێت :

« من کە نووسەری ئـەم ڕوپەڕانەم[11] ••• لە هەرەتی جوانی‌و هەرەمەی بەهاری ژیانمدا ، لەدوای ئـەوە کە دەستی ڕاست‌و چەپی خۆم ناسی‌و لە خوێندەواریدا هێزو پێزم پەیداکردو هەزارەو دولایی زانستی‌یە ڕواڵەتی‌و نهێنی‌یەکانم یەکلا کردەوە هەرچی بۆ دونیاو دینم پێویست بوو لە هەر شتەی زۆر شتم زانی‌و بە سەرڕاستی‌و کارامەیی کەوتمە سـەر کاروباری دیوانی ، لەو سەروبەندەدا هەتا لافـاوی وەرەزی ڕووی تێ‌دەکردم ، بـە خوێندنەوەی چیرۆکان‌و دیرۆکان بەرەدەگرت •

هەچەند جارێ ئەم‌وەژی پەژارەو کەسـەرم بەسـەردا دەهات بە سروەی بیرەوەری ڕوداوی ڕابردوان دەمرەتاندو دەرم دەکرد • هەرچەندی کزەو سۆزەی ساردو سڕی ناهومێدی نیازی وابوایە بەلامدا تێبپەڕێ ، بە پێداچوونەوەی سەرگوروشتەی میرو مەزنەکانی پێشوو خۆم سەرگەرم دەکرد ، تا وام‌لێ‌هـات لەو هونەرە جوانەدا بوومە بژاردەو لە لێ‌دوانی‌یەوە بوومـە دەمویل ڕەوانێکی وەها کە دنەی دام‌و هێنامی‌یە سـەر ئەو بڕواو بیرە کە بەپێی توانا منیش چەند گەوێك بخەمە ئەو زنجیرەوە •

ئەوسا (واتە لە هەرەتی لاویدا ــ ك•م•) مرخی خۆم وا لێ خۆش‌کردبو کە لەم زانستە بەمایەو هێژاو پڕبەهایەدا نووسراوێکی ئەوەندە بەنرخ‌و سەربەخۆ بخەمەڕوو کە هەرگیز بەر لە من دەستی

11ــ هەموو گوتەکانی شەرەفخان لە چاپەکەی مامۆستا هەژار وەرگیراون .

مێـــژوونووسانی پێش خۆمی بۆ ڕانەگەیشتبێو ئـــــەوەی من دەیخەمە بەرچاو کەسیتر وەك خۆمی تێنەگەیشتبێ » ٠

ئەمقسانە تەنها ئەوە ڕاناگەیێنن کە شەرەفخان لە زووەوە خولیـــــای مێـــژوو کەوتۆتە سەری ، بەڵکو هەمانکات پلەی بەرزی خوێندەواریی ئـــەو تایەو بڕوای زۆری بە تواناو دەسەڵاتی زانستیی خۆی نیشاندەدەن ٠ ئەو قسانە لەڕاستیدا یەکەم ڕخاندنی ڕەوای « شەرەفنامە »ن ٠

شەرەفخان بۆ خۆی مەبەستی دانانی « شـــــــەرەفنامە »ی بەمجۆرە دیار کردووە :

« منی بێتین و توانو بێدەستو زوان کەوتمە ســـەر ئەو خەیاڵە کە بەئەندازەی وزەو توانای خۆم ئەوەندەی بۆم لوا لـــە باس و خواسی گەورە پیاوانو خـــاوەن ناوانو ســـــەردارانو خونکارانی کوردو کوردستان کۆبکەمەوەو ئەوی لـــە مێژووی عەجەماندا خۆم دیتومەو ئەوەی لە پیاوە پیرە ژیرەکانی ڕاســـتو بێدرۆوە بیستومە بینووسمەوەو ناوی لێبنێم «شـــــەرەفنامە» ٠ هەموو نیازو ئاواتیشم هەر ئەمەیە کە خـــــانەدانە گـــەورەکانی کوردستان ناویان لەناونەچن » ٠

ئاواتی بەرزی شەرەفخانی بدلیسی هاتەدی ، ئەو « شەرەفنامە»یەی گەوهەری لێ دەبارێ چاوی کوردو زانایانی ڕۆشنکردەوە ، بووە یەکێك لە سەرچاوە هەرەڕەسەنو بایەخدارەکانی کتێبخـــــانەی مێژوویی گـــــەلانی ڕۆژهەڵات ٠

« شەرەفنامە » لە دوو بەش پێکهاتووە کەوا دیارە شەرەفخان لە ساڵی ١٥٨٨وە دەستیکردووە بە کۆکردنەوەی سەرچاوەو زانیاریی بۆیان٠ مانگی ئابی ساڵی ١٥٩٧ شەرەفخان لە بەشی یەکەمیـــــان بۆوە ٠ خـــــاوەنی

« شەرەفنامە » ئەوبەشەی بۆ مێژووی کوردو کوردستان، یا خۆی گوتەنی بۆ « یەکالاّ کردنەوەی بنج‌و بناوانی کوردو ڕوونکردنەوەی باری ژیانو چۆنیەتی ئاکاریان بەدرێژایی مێژوو » تەرخانکرد . یەکەم چاپی ئەو بەشەی « شەرەفنامە » بریتی‌یە لە ٤٥٩ لاپەڕە .

بەشی یەکەمی «شەرەفنامە» لە بەشی دووەمی زیاتر سەرنجی ڕاکێشاوەو خوێنەران بەهۆی وەرگێڕانی‌یەوە بۆ سەر زوبانی کوردی زۆرتر ئاگادارین. لەبەرئەوە وای بە پێویست دەزانین بەرلەوەی بکەوینە هەڵسەنگاندنی « شەرەفنامە »و دیارکردنی بایەخ‌و نرخی مێژوویی سەرنج بۆ چەند لایەنێکی کەم‌زانیاوی بەشی دووەمی ڕابکێشین .

شەرەفخان ڕۆژی ١٣ی ئابی سالی ١٥٩٧ دەستی‌کرد بە داتانی بەشی دووەمی « شەرەفنامە »و دەوروبەری کۆتایی ئاب یا سەرەتای ئەیلولی سالی ١٥٩٨ تەواوی‌کرد . زۆر جار ئەم بەشی دووەمەی «شەرەفنامە» بە «خاتیمە» ناودەبرێت .

« خاتیمە » بۆ باسی سولتانەکانی ئالی‌عوسمانو پادشاکانی ئێرانو تورانو بەسەرهاتەکانی کوردستان لەنێوانی سالانی ١٢٨٧و ١٥٨٧دا ، واتە لە ماوەی سێ‌سەدەی ڕەبەقدا تەرخان کراوە[١٢]، کەوابێ ڕۆژگاری دامەزراندنی بنەماڵەی عوسمانی سەرەتاو ڕۆژگاری شەرەفخانی بدلیسی کۆتایی بەشی دووەمی « شەرەفنامە »یە . « خاتیمە » زۆرجار دێتە سەر گێڕانەوەی هەواڵەکانی سەردەمی هۆلاکۆو چەنگیزو تەیمورو ئاق‌و قەرە قۆینللو .

هەرچەندە بە بارست « خاتیمە » شتێکی ئەوتۆی لە بەشی یەکەمی

١٢ـ شەرەفخان سەرەتای بەشی دووەمی « شەرەفنامە »ی وەها دەستپێ‌کردووە: «خاتمە در بیان احوال سلاطین حشمت ابین آل عثمانو پادشاهان ایرانو توران ... » .

« شەرەفنامە » کەمتر نیەو[١٣] بە ناوەرۆکیش وەك ئەو ڕەسەنو دەوڵەمەندە حکام ، وەك وتمان ، لەو کەمتر سەرنجی شارەزایانی ڕاکێشاوە[١٤] . هۆی ئەمە ئاشکرایە . زوربەی باسەکانی بەشی یەکەمی « شەرەفنامە » کەس بەر لە دەری توخنیان نەکەوتووە ، لەبەرئەوە هەرکەس کەمو زۆر خۆی بە مێژووی کوردستانی کۆنەوە خەریك کردبێت ناچار پەنای بردۆتەبەر .

بێ گومان ئەمە وا ناگەیێنێ باسەکانی بەشی دووەمی « شـــەرەفنامە » کەمبایەخن . ئەو بەشەش پڕی یە لە باسی ڕوداوی دەگمەنو هەواڵی ڕەسەنو بەڵگەی گرنگی وەك نامەو فەرمانی سوڵتانو شاکان کە هیوایان تێدایـــە دوایی بۆ مەبەستی سیاسی دەستکاری کراونو تێکدراون، «شەرەفنامە»و ئەوانەی لە پایەی بەرزی « شەرەفنامە »دان ڕاســـتی یان وەك خۆی بۆ ئەراستوین . جگە لەوە هەر ئەو بەرگە باسی گەلێك ڕوداوی ڕۆژهـــەڵاتی ناوەڕاستی سەدەی شازدەی تێدایە کە شەرەفخان یا بۆ خۆی تیایاندا بەشدار بووە یا لە دەمی بەشدارانی بیستوونەوە ، ئـــەو باســـانەی لە مەیدانی لێکۆڵینەوەی مێژوویدا دەچنە خانەی سەرچاوەی ڕەسەنی باوەڕپێکراوەوە. لێرەدا وەك بەڵگە چەند نمونەیەك دەخەینە بەرچاو .

بەهۆی گەلێك ســــەرچاوەی کۆنەوە مێژوونووسان ئاگادارن چۆن ڕۆکسلانەی بە ڕەگەز ڕووسی هاوســـەری خۆشەویستی ســـولتان سلێمانی دادپەروەر (١٥٢٠ ــ ١٥٦٦) توانی وا لە سولتان بکات مســـــتەفای کوڕە

١٣ــ یەکەم چاپی بەشی دووەمی « شەرەفنامە » ٢٠٨ لاپەڕەیە .

١٤ــ زۆر جار دەقی فارسیی بەشی یەکەمی « شەرەفنامە » بەتەنها چاپ کراوە، وەك چاپی قاهیرەی ساڵی ١٩٣١ی و چاپی تارانی ساڵی ١٩٦٥ی . ساڵی ١٩٦٢ بەرگی دووەمی چاپی عەرەبیی قاهیرەی بڵاوکرایەوە ، واتــە پاش چوار ساڵ لە چاپی بەرگی یەکەمی . مامۆستایان مەلا جەمیلی ڕۆژبەیانیو هەژاری شاعیر تەنها بەشی یەکـەمی « شــــەرەفنامە »یان وەرگێڕاوە ، یەکەمیان بۆ عەرەبیو دووەمیان بۆ کوردی .

گەورەی کە لە یەکێك لە هەوێکانی بوو بیکوژێت بۆئەوەی تەختی پاشایی بۆ سەلیمی کوڕی خۆی بمێنێتەوە • بەڵام بەرگی دووەمی « شەرەفنامە » نەبوایە کەس نەیدەزانی سەی محەمەدی میری هەکاری دەستی لە ڕێکخستنی ئەو پیلانە گەورەیەی ناو کۆشکی بەدەسەڵاترین پاشای ئەو ڕۆژگارەدا هەبوو. ئەو پاشایەی ئەوروپاو ئەفەریقاو ئاسیای هێنابووە لەرزین • شەرەفخان لە بەرگی دووەمی « شەرەفنامە »دا ئەو ڕوداوەی بەمجۆرە تۆمار کردووە :

«سالی ٩٦٠[١٥] : سولتان سلێمانی غەزاکەر بۆ گرتنی ئێران ئەستەمولی پایەختی بەجێهێشت • کە کەژاوەی سولتان گەشتە ناوچەی ئەرکەلیو لەوێ دەوارو خێوەتی هەڵدا میر سولتان مستەفای کوڕی بە لەشکرێکی گەورەوە لە ئەماسیەوە هاتە دیدەنی •

ڕۆستەم پاشای وەزیری گەورە کە ترسی زەبرو دەسەڵاتی میری لێ نیشتبو بە یاریدەی سەی محەمەدی فەرمانڕەوای هەکاری نامەیەکی ساختەی بە ناوی شا توهماسبەوە ڕێکخستو گەیاندییە سولتان • کە سولتان چاوی بەو نامەیە کەوت غەزەب گرتیو یەکسەر فەرمانی گرتنی میری داو بەنهێنی خنکاندی »[١٦] •

نمونەیەکیتر : کە سالی ١٥٦٧ ئیسماعیلی دووەم هاتە سەر تەختی پاشایی گەنجینەی پڕ زێڕو گەوهەری شا توهماسبی باوکی خستە بەردەستی شەرەفخان بۆئەوەی تۆماری سامانی ئەو گەنجینەیەی بۆ بکرێت • دیارە

١٥ـ مەبەست ڕودلوەکانی سالی ٩٦٠ی کۆچییە کە دەکاتە سالی ١٥٥٢ ـ ١٥٥٣ی عیسایی •

١٦ـ جلد دویم از کتاب شرفنامە تالیف شرفخان بن شمس‌الدین بدلیسی کە باهتمام اقل عباد ولادیمیر ملقب ولیامینوف زرنوف در محروسە پطربورغ در دار الطباع اکادیمیە ایمپراطوریە سنە ١٨٦٢ عیسوی مطابق سنە ١٢٧٨ هجری مطبوع کردید ، ص ٢٠٦ ، چاپی عەرەبیی قاهیرە • ص ١٨١ ـ ١٨٢ •

هیچ سەرچاوەیەك ناگاتە ئەوەی شەرەفخان دەربارەی سامانی شا توهماسبی نووسیون ، ئەو بە ژمارەو بە سەنگ باسی زیوو زێڕو بەرگی ئاوریشم‌و چلێو جبەخانەو ولاغی کەحیلەی کۆشکەکانی شا توهماسبی کردووە . وەك دەلێت ٣٨٠ هەزار تمەنی زیوو زێڕو ملیۆنێك‌و ٨٠٠ هەزار مسقاڵ زیوو زێڕو ٨٠٠ کلاوی زیوو زێڕی دوای خۆی بەجێهێشتووە ، گوایە هیچ پشاو سوڵتانێك لە ڕۆژی هەڵهاتنی خۆری ئیسلامەتی‌یەوە بەڕادەی ئەو کەلوپەلی گرانبەهای لێ بەجێ‌نەماوە(١٧) .

ڕاپەڕینی گەیلان‌و دامرکاندنەوەی‌و لێدانی دانیشتوانی ئەو ناوچەیە لەو باسە مێژوویی‌یە گرنگانەن کە شەرەفخان بۆ خۆی لە دروستکردنیاندا بەشداربووە ، بۆیەکا ئەوی ئەو لەبارەیانەوە نووسیویە باشترین سەرچاوەیە بۆ تێگەیشتن‌و نرخاندنی ڕووداوەکانیان . بە هەمان دەستوور بایەخی مێژوویی ئەوی شەرەفخان دەربارەی شەڕی عوسمانی‌یان بۆ داگیرکردنی ناوچەکانی قەفقاس لە ماوەی دە ساڵی نێوانی ١٥٧٨و ١٥٨٨دا دەیگێڕێتەوە یەکجار زۆرە چونکە خۆی یەکێك بووە لە سەردارە گەورەکانی ئەو لەشکرەی داگیرکردنی گورجستانی پێ‌سپێردرا .

وێڕای هەموو ئەمانە « خاتیمە » سەرچاوەیەکی گرنگە بۆ ڕوونکردنەوەی گەلێك لایەنی مێژووی گەلی کورد ، تایبەت ئەوانەیان کە پێوەندی‌یان بە ڕووداوەکانی سەدەی شازدەوە هەیە ، لە هەمووشیان زیاتر دەوری کورد لە شەڕە قورسەکانی ئەو قۆناغەداو باسی ئەو ناوچانەی‌تری کوردستان کە لەو ڕۆژگارەدا کەوتنە ژێردەستی عوسمانی‌یەکانەوە . ئەوەی شەرەفخان دەربارەی ئازایی‌و نەبەردیی بوختی‌یەکانی قەڵای ئەرجیش دەیگێڕێتەوە شتێکی ئەوتۆی لە داستانی قەڵای دمدم کەمتر نی‌یە . شەرەفخان لە

١٧ـ « شەرەفنامە » ، بەرگی دووەم، چاپی پیتەربورگ ، ل ٢٥١ـ٢٥٢، چاپی قاهیرە ، ل ٢١٩ ـ ٢٢٠ .

« خاتیمە »دا دەربارەی بەسەرهاتەکانی سالی ٩٥٩ی کۆچی (١٥٥١ــ١٥٥٢ی عیسایی) نووسیویەتی دەلێت :

« ... رەمەزانی ئەو سالە لەشکری شا توهماسب رووی‌کردە ویلایەتی وان‌و ئابلوقەی قەلای ئەخلاتی دا . لەبەرئەوە کە ئەو قەلایە کەوتبووە سەر بەردی ناڕەق‌و ناپتەو وەستاکان لە هەر چوار لاوە کەوتنە لێدانی ژێراب . ئەوانەی ناو قەلاکە ناچار خۆیان دا بەدەستەوە ... دوای ئەوە شا رووی‌کردە ئەرجیش‌و فەرمانی‌دا بە توندی ئابلوقەی قەلاکەی بدەن . قزلباشەکان تەواو گەمارۆیان داو چۆن توانی‌یان کەوتنە شەڕ لەگەل ئەوانەی ناویدا . بەلام رۆژ هات‌و رۆژ رۆیی ، ئابلوقە لە چوار مانگان تێپەڕی ، زستان‌و سەرماو سۆلەو بەفرو باران لەگەل زریان دەستی‌پێ‌کرد ، شا توهماسب کە بە خۆی‌و لەشکری‌یەوە لە چلەی زستاندا لەناو خێوەتان کەوتبووە بەر بەفرو باران دەستی هەلنەگرت ، فەرمانی دایە پیاوەکانی هیچ دەرفەتێك (بۆ ئەوانەی ناو قەلاکە ــ ك . م .) نەهێلنەوە .

بە رێکەوت ئەوساکە چەند دەستەیەك لە بوختی‌یەکانی وەك میر برایمی گورگیلی‌و پیاوەکانی لەناو قەلاکەدا بوون‌و بە هیچ‌جۆر ئامادە نەبوون خۆبدەن بەدەستەوە،بەپێچەوانەی رۆمەکانەوە کە پاش ئەو هەموو بەرگری‌یە دەیانویست تەسلیم بن . ئەوان لە ژێرەوە لەگەل قزلباشە ئابلوقەدەرەکاندا رێك‌کەوتن‌و گوریس‌و پەیژەیان بۆ شۆڕکردنەوەو دەستەیەکیان لێ گەیاندنە ناوەوەو پێکڕا بە تیرو تفەنگ هێرشیان بردە سەر بوختی‌یەکان کە نەیاندەویست دەست لە شەڕ هەلبگرن‌و قەلا بەدەستەوە بدەن ، پەسێریان دان‌و ناچاریان کردن بخزێنە لایەکەوەو ئەوجا بۆ خۆیان قەلایان دایە دەست پیاوانی شا توهماسب کە یەکسەر فەرمانی کوشتنی بوختی‌یە پالەوانەکانی دا، هەر لەوێدا پێستی سەریان بە زیندوویی گوروون »[18] .

١٨ــ هەمان سەرچاوە ، چاپی پیتەربورگ ، ل ٢٠٤ ــ ٢٠٦ ، چاپی قاهیرە ، ل ١٨٠ ــ ١٨١ ، چاپی رووسی ، ل ١٩٧ ــ ١٩٨ .

زۆر لایەنی‌تری « خاتیمە » شایانی پیاگوتن‌و پیاهەڵدانن ، جا خۆزیـا
حەی ڕەنگینی هەژاری شاعیری هێژا ئەویشی دەکردە دیاری‌یەکی بەهاداری
ری بۆ خوێندەواری کوردو کتێبخانەی کوردی‌و گەنجینەی سـەرچاوە
مێژوویی‌یە دێرینەکانی ڕۆژهەڵات .

شەرەفخانی بدلیسی لە مەیدانی مێژووناسیدا ، بە سەنگ‌و تەرازووی
ێگانە بەر لە سەنگ‌و تەرازووی خۆمـانە ، شـۆڕەسواری مەیدان بوو ،
ەیزانی چۆن دەنووسێ‌و چی دەنووسێ‌و لەکوێوە ناودڵی نیشان دەپێکێ .
ۆخۆی دەیگوت مێژوو « لە سەروو هەموو هونەرانەوەیە » چونکە « پڕی‌یە
ە ئامۆژگاری » ، «بەسەرهاتی ڕابردوانمان بیردەخاتەوەو دەوری کەونارامان
ێ نزیك‌دەکاتەوەو ئاوڕی ئەمەگدارانە لە ڕابردوانمان دەداتەوە » .

شەرەفخان بۆ دانانی « شەرەفنامە » کەڵکی لە گەلێك سـەرچاوەی
عەرەبی‌و فارسیی کۆن‌و ڕەسەن وەرگرت ، قـەو باسی پیران‌و بەرهەمی
شاعیران‌و گۆرانی شایەران‌و تاقی‌کردنەوەکانی خۆشی کردنە سـەرچاوەی
بەکەڵك . شەرەفخان وەستایانە ئەو کەرەستە دەوڵەمەندەی بەکاردەهێنا ،
زۆر بەوردی سەرنجی لێ دەدان ، هەموولایەکی هەڵی‌دەسەنگاندن‌و تەتەڵەی
دەکردن . ي . ڤاسیلیێڤا لەمبارەیەوە نووسیویە دەڵێت :

« وایێ‌دەچێت نووسەر (واتە شەرەفخان ــ ك . م .) بە
ئەوپەڕی دووردڵی‌یەوە دەیڕوانی‌یە ئەو هەواڵانەی (لە خـەڵکی
دەبیستنەوە ــ ك . م .) ، کەی گومانی لە ڕاستی‌و دروستی‌یان
نەبوایە ئەوساکە بەکاری دەهێنان »[١٩] .

جا لێرەدا گەر بڵێین ئەم قسانەی ڤاسیلیێڤا ، وەك هەموو قسەکانی‌تری،
بەرهەمی خەڵوەتی پازدە شـازدە سـاڵەین لەگەڵ هەردوو بـەرگی
« شەرەفنامە »دا ئەوساکە ، بێ‌گومان ، زیاتر لە نرخ‌و بایەخیان تێدەگەین .

١٩ــ « شەرەفنامە » ، بەرگی دووەم ، چاپی ڕووسی ، ل ١٦ .

بابەتەکی[٢٠]و بێلایەنی ، ئـــەو دوو مەرجـــە گرنگ‌و پێویستەی سەرکەوتنی مێژوونووس ، ئاشکرا بە نووسینەکانی شەرەفخانەوە دیارن . ئەو کاتەی شەرەفخان دەستی دایە نووسینی « شەرەفنامە » پێوەندی لەگەڵ شا سەفەوی‌یەکاندا خراپ‌و لەگەڵ سوڵتانە عوسمانی‌یەکاندا چاك بوو ، کەچی کە هاتۆتە سەر باسی هەر کامێکیان هەوڵی‌داوە بە هیچ جۆر چاو لە عاستی ڕاستیدا نەنوقێنێت . بەوێنە شەرەفخان تا ڕادەیەکی زۆر وەك یەك بە شانو باهووی شا توهماسب‌و سوڵتان مورادیدا هەڵداوە ، خۆی لەوە کەڕ کردووە کە شاو سوڵتانەکان شیرو تیریان لە یەك دەسوو . بۆ ئەو ڕۆژگارە کەم نەبوو بە شا توهماسب بگوترێت « پادشایەکی دادپەروەرو کامڵ‌و ڕەعی‌یەت پەروەر بوو »[٢١] .

ئەوانەی باسمان‌کردن‌و چەند هۆیەکی‌تری وەك ئەوان وایان لە ی . ڤاسیلێڤا کردووە بڵێت « پێم‌وایە سەرچاوەیەك نی‌یە بەڕادەی ...«خاتیمە» بابەتەکی‌و ڕاستگۆیانە وێنەی ژیانی ناوەوەی ئێرانی نیوەی دووەمی سەدەی شازدەی بۆ کێشابین ، تایەت لەو ڕۆژگارە تاریکەیدا کە ساڵی ١٥٧٦ بـــە مردنی شا توهماسب دەستی‌پێ‌کرد »[٢٢] .

دیارە لەخۆڕاش نی‌یـــە زانایەکی گـــەورەی وەك پ . پێتروشێڤسکی « شەرەفنامە » دەگەیێنێتە پایەی سەرچاوە ئەرمەنی‌یە کۆنەکان کە کەس نی‌یە گومان لـــە نرخی زانســـتیی بەرزیان‌بکات[٢٣] . ڤلیامینۆڤ زێرنۆڤ بـــە

٢٠ــ بابەتەکی‌ی = الموضوعیة .

٢١ــ « شەرەفنامە » ، بەرگی دووەم ، چاپی پیتەربورگ ، ل ٢٥١ ، چـــاپی قاهیرە ، ل ٢١٩ ــ ٢٢٠ .

٢٢ــ « شەرەفنامە » ، بەرگی دووەم ، چاپی ڕووسی، پێشەکیی ی. ڤاسیلێڤا، ل ٢٢ .

٢٣ــ ی . پ . پێتروشێڤسکی ، لێکۆڵینەوەی مێژووی پێوەندی‌ی دەرەبەگی لە ئازەربایجان‌و ئەرمینیا لە سەدەی شازدەوە تا سەرەتای سەدەی بیست، بە زوبانی ڕووسی ، لێنینگراد ، ١٩٤٩ ، ل ٣١ .

ڕستەیەکی زور کورت هیچی بۆ کەس نەهێشتۆتەوە دەربارەی «شەرەفنامە» بڵێت . ساڵی ١٨٦٠ زێرنۆف نووسیویە دەڵێت : « لـە ماوەی دەوروبەری ٣٠٠ ساڵدا لە ڕۆژهەڵات هیچ بەرهەمێك نەهاتۆتە گۆڕی بتوانێت شـان لە شانی « شەرەفنامە » بدات »[٢٤] . وەك دوایش باسی دەکەین بایەخپێدانی بێئەندازەی زانایان بە « شەرەفنامە » بەڵگەیەکی‌تری پایەبڵندیی ئـەو سەرچاوەیە . دوکتۆر شەمسی[٢٥] سەبارەت بەم‌باسە نووسیویە دەڵێت :

٢٤ـ « شەرەفنامە » . بەرگی یەکەم . چاپی پیتەربورگ . ل ٩ .

٢٥ـ ساڵی ١٩٦٧ دوکتۆر م. شەمسی لە ئەنستیتۆی مێژووی سەر بە کۆڕی زانیاری ئازەربایجانی سۆڤێت بڕوانامەی دوکتورای لەسەر «شەرەفنامە» وەرگرت . نامەی دوکتۆراکەی « شەرەفنامەی شەرەفخانی بدلیسی وەك سەرچاوەی مێژووی گەلی کورد» ساڵی ١٩٧٢ لە کتێبێکی سەدو چل‌وسێ لاپەڕەیدا بە زوبانی ئازەری چاپ‌کرا (مەجید ئەسـکەندەر ئۆغلی . شەرەفخان بدلیسینی « شەرەفنامە » ئەسەری کورد خەلکنن تاریخی منبعی کیمی . باکی . ١٩٧٢) . بەرلەوەش کورتەی بە ڕووسی بڵاوکرابوەوە . دوکتۆر شەمسی لەو بەرهەمەیدا گەلێك زانیاریی گرنگی دەربارەی « شەرەفنامە »و مێژووی کوردو کوردستان بڵاوکردۆتەوە کە شایانی ئرخاندنی بەرزن . بەڵام لەگەڵ ئەوەش کەوتۆتە چەند هەڵەیەکی کەمەوە کە بۆ کاری زانستیی وەك ئەوەی ئەو ئاسایین . شایانی باسە ی. ڤاسیلیێڤا وەستایانە وەڵامی ژمارەیەك لە هەڵەکانی دوکتۆر شەمسی داوەتەوە (بڕوانە : « شەرەفنامە » . بەرگی دووەم . چاپی ڕووسی . ل ١٩ ــ ٢٠) . من لێرەدا دەمەوێت سەرنجی خوێندەوارانو دوکتۆر شەمسی بۆ تەنها یەك ڕاستیی بایەخدار ڕابکێشم. د. شەمسی نیوەی شەرەفخانی لێ زەوت‌کردوین بەوەی دەڵێت : « نووسەری شەرەفنامە شەرەفخانی بدلیسی ساڵی ١٥٤٣ لە شارۆکەی گومی ناوچەی قەرەخرود لەدایك بووە . ئەمیر شەمسەددین بدلیسیی بلوکی .کە لە هۆزی کوردی ڕۆژەکی‌یە دوای ئەوەی دەوڵەتی عوسمانی میرنشینی بە میرات بۆ ماوەی لێ سەندەوە ساڵی ١٥٢٥ هاتە ئازەربایجان. کاتێك لەگەڵ سەفەوی‌یەکاندا کاری دەکرد میر شەمسەددین کچی ئەمیرخان موسولوی خواست کـە بلوکی یەکێك لە سەردارانی قزڵباش‌و چاودێری‌کەرانی شاتوهماسبی یەکەم بوو . لەبەرئەوە شەرەفخانی بدلیسی لە باوکەوە کوردو لە دایکەوە ئازەربایجانی‌یە » (بڕوانە لاپەڕە پێنجی کورتەی نامەی دوکتۆراکەی بـە

←

« ئەم کارە بەهادارە (واتە « شەرەفنامە » ــ ك . م .) سەرچاوەیەکی نایابە بۆ لێکۆڵینەوەی نەك تەنها مێژووی کورد . بەڵکو هی ئازەربایجان و ئێران و تورکیاو وڵاتانی دراوسێی تری کوردستان . لەخۆڕا نی یە نووسەرانی چەرخەکانی دوای (شەرەفخان ــ ك . م .) لە « شەرەفنامە » زیاتر کەڵکیان وەرگرتووە وەك لە سەرچاوەی تر »[٢٦] .

« شەرەفنامە » چەند بە ناوەرۆك دەوڵەمەندە هێندەش لە ڕووی زوبانەوە دەوڵەمەندو پتەوە . شەرەفخان بۆ خۆی لە سەرەتای بەشی یەکەمی « شەرەفنامە »دا دەڵێت مێژوونووس پێویستە نووسەری « چاکی دەستو قەڵەم ڕەنگین » بێت . کەسێکی شارەزا نی یە دان بەوەدا نەنێت کە شەرەفخانی بدلیسی بەڕاستی نووسەرێکی چاکی دەستو قەڵەم ڕەنگین بوو . با لێرەدا پەنا بەرینە بەر قسەی شارەزایانی خۆمان . هەژاری شاعیر کە بەشێکی تەمەنی لە میحرابی « شەرەفنامە »دا بردەسەرو بۆ خۆی شۆڕەسواری فارسی و کوردی یە[٢٧] لەمبارەیەوە نووسیوی یە دەڵێت :

→

زوبانی ڕووسی) . ئێمە هیچ لاریمان لەم قسانەی دوکتۆر شەمسی نی یە بە مەرجێك بە هەمان گەز کوتاڵی ئێمەش بپێون . لێرەدا تەنها یەك نموونەی بچوك دەخەمە بەر چاو . شاعیری گەورەی ڕۆژهەڵات و ئازەربایجان نیزامی گەنجەوی (١١٤١ ــ ١٢٠٩) کە تەنها بە زوبانی فارسی بەرهەمی بڵاوکردۆتەوە بۆ خۆی بە شانازی یەوە گوتوویە « دایکم لە ئەشرافی کوردانە » . جا ئاخۆ دوکتۆر شەمسی نیوەی نیزامیمان دەداتێ تا ئێمەش نیوەی شەرەفخانی لەسەر سینی یەکی زێڕ پێشکەش بکەین .

٢٦ــ دوکتۆر م . شەمسی ، کورتەی نامەی دوکتۆراکەی بە زوبانی ڕووسی . ل ٧ ، ٢٢ ــ ٢٤ .

٢٧ــ بە لای مامۆستا مەسعود محەممەدەوە لە ڕووی « دارشتن و بەپێزی یەوە » شەرەفنامە کوردی یەکەی هەژار گەلێك لە فارسی یەکەی شەرەفخان بەهێزترە . مامۆستا هێمنی شاعیر لەو بڕوایەدایە کە « شەرەفنامەی هەژار دەبێ بکرێتە بەردی بناغە بۆ کوردیی ئەدەبی و زمانی یەکگرتوومان » (بڕوانە : « شەرەفنامە » ، چاپی کوردی ، ل پەنجاونۆ ، حەفتاودوو).

« ئەگەر ئەو نووسراوە فارسییانەی لەو چاخەدا (واتە لە ڕۆژگاری شەرەفخاندا ـ ك ٠ م ٠) نووسراون دەگەڵ فارسییەکەی « شەرەفنامە »دا لەبەریەکیان ڕاگرین ، گومان نامێنێ کە شەرەفخان سەرتۆپی هەموو نووسەرانی فارسی زمانی ئەو زەمانە بووەو بۆ کەرەستەی شەرەفنامەکەی هێناوییە پوختەی فارسی ئەوسای گولبژێر کردووەو چەپکی سەر سەوەتەی ئەدەبیاتی فارسیی ئەو سەردەمەی نیشانی خەڵکی دونیا داوە » ٠ با ئەوەش بڵێین کە فارسیی ئەو ڕۆژگارە « بەرگێکی زۆر فشو فۆڵو ناقۆڵای » لە بەر خۆی کردبوو[٢٨] ٠

بە لای منەوە لە هەمووی گرنگتر ئەوەیە کە شەرەفخانی بدلیسی بەو هەموو تواناو دەسەڵاتەیەوە لە خۆی بایی نەبوو ، وەك هەموو زانایەکی ڕەسەن زۆر سادەو ساکار بوو ٠ با گوێی لێ بگرین بزانین بۆ خۆی چۆن « شەرەفنامە » هەڵدەسەنگێنێ :

« لە زانایانی پیاوچاكو دلپاكو بەوەج دەپاڕێمەوە زۆر بەوردی لە نووسینەکەم وردبینەوەو ئەگەر پەشێوییەکیان بەرچاو کەوت بە شێوەیەکی مەردانە بەراوردی بکەن ٠ خۆ ئەگەر هەڵەو لەبیرچوونێکم لەسەر دەدۆزنەوە هەر بە گاڵتە پێکردنو تیزو تەشەر لێم نەقۆزنەوە ، پیاوەتیم لەگەڵ بکەنو بە پارچەیەکی چاکترو بە بزگوڕێکی تازەترو پاکتر بۆم پینە بکەن »[٢٩] ٠

خۆزگا ئەم قسە بەپێزانە دەبوونە دەرس بۆ نەوەی شەرەفخانی بدلیسی ٠

٢٨ـ « شەرەفنامە » ، چاپی کوردی ٠ ل چل ٠
٢٩ـ هەمان سەرچاوە ، ل ١٤ ٠

لێرەدا پێویستە ئەوەش بڵێین کەوا شەرەفخان هەرچەندە لە ڕێبازی مێژوونووسانی ڕۆژگاری خۆی و پێش خۆی لای نەداوەو وەك ئەوان خۆی خستۆتە « ڕیزی بێ ڕێزترینی دەرگەوانان و پاسەوانانی » پاشایان[٣٠] ، بەلام لەگەڵ ئەوەش بەخۆنازینی ڕەواو بەجێی زۆر پێوە دیارە ، ئەوەی لە زۆر شوێنی « شەرەفنامە »دا بە هاسانی هەستی پێ دەکرێ . شەرەفخان دڵنیا بوو لەوەی « پرشنگی لاپەڕەکانی « شەرەفنامە » وەك تیشکی ڕۆژ » دەدرەوشێتەوەو « هەموو جیهان پڕدەکاتەوە »[٣١] .

واش بوو . « شەرەفنامە » هەر زوو سەرنجی زانایانی ڕاکێشا . لە ڕۆژگاری شەرەفخان خۆیەوە خوێنەواران کەوتنە نووسینەوەی ڕوونووسی‌تری بەرگی یەکەم و دووەمی . ساڵی ١٦٠٦ لە شاری کلس حەسەنی کوڕی نورەددین لە ٣٢٧ پەڕەدا بە بێ‌دەستکاری ڕوونووسی یەکەم ژمارەی « شەرەفنامە »ی کرد کە ئێستە لە کتێبخانەی بودلیانی ئۆکسفۆرد هەڵگیراوە . حەسەن بەگی یەزدی یەکێکە لەوانەی ساڵی ١٦٤٥ « شەرەفنامە »ی نووسیوەتەوە . ئێستە تەنها لە کتێبخانە ناودارەکاندا ٢٢ دەستنووسی « شەرەفنامە » هەیە . هیچ دوور نییە تائێستەش ژمارەیەکی زۆر لە دەستنووسە کۆنەکانی «شەرەفنامە» لە کوردستان خۆی یا لە وڵاتانی‌تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا هەبێت ، چونکە وادیارە دوای شەرەفخان بە ماوەیەکی زۆر هێشتا ڕووناکبیران هەر «شەرەفنامە»یان ڕوونووس کردووە . بەوێنە ئەو دەستنووسەی « شەرەفنامە » کە لە کتێبخانەی ماتێنەدەرانی یەرێڤان هەڵگیراوە لە سەدەی هەژدەدا نووسراوەتەوە .

٣٠ـ هەمان سەرچاوە ، ل ٨ .

٣١ـ زۆر سەیرە کە خوا لێخۆشبوو محەمەد عەلی عەونی بەشێکی ئەم ڕستەیەی پەڕاندووە گوایە لەبەوبەوەی لە خۆبایی بوونی پێوە دیارە (بڕوانە : « شەرەفنامە » ، بەرگی دووەم ، چاپی قاهیرە ، ل ٤) .

کۆنترین و بەنرخترین و ڕاسترین دەستنووسی زانراوی « شەرەفنامە » هەیە کە شەرەفخان بە دەستخەتی خۆی بە ناوی « شەرەفنامەی تاریخی کوردستان »ەوە نووسیویەتەوەو ئێستە لە کتێبخانەی بۆدلیان لە ئۆکسفۆرد هەڵگیراوە . ڕووسەکان دوای سەرکەوتنیان لەو شەڕەیاندا کە لەگەڵ عەرەبەکان سالی ١٨٢٦ ــ ١٨٢٨ کردیان کتێبخانەی بەناوبانگی ئەمەوییەکانیان لە ئەردەبیلەوە گواستەوە پێتەربورگ . یەکێك لە کتێبە سەرخەکانی دەستنووسێکی «شەرەفنامە» بوو کە سالی ١٥٩٨ نووسراوەتەوەو شەرەفخان بۆ خۆی پیاچۆتەوەو مۆری خۆی لەسەر داناوە . ئەو دەستنووسە ئێستە وا لە کتێبخانەی گشتیی لینینگراد . ڕوونووسی‌تری « شەرەفنامە » لە موزەخانەی بەریتانیاو کتێبخانەی ئەستەموڵ و شوێنی‌تر هەڵگیراوە .

هەرزوو شارەزایان کەوتنە وەرگێڕانی «شەرەفنامە» بۆ سەر زوبانی‌تر . سەڵی بەسەر دانانی « شەرەفنامە »دا تێنەپەڕی کە دووجار کرایە تورکی ، جاری یەکەم محەممەد بەگی میرزا سالی ١٠٧٨ی کۆچی (١٦٦٧ ــ ١٦٦٨ی عیسایی) کورتەی « شەرەفنامە »ی وەرگێڕایە سەر تورکی کە تائێستە دوو دەستنووسی لێ دۆزراوەتەوە . پاش دەوروبەری ٢٠ سالْ سامی ناوێك هەموو « شەرەفنامە »ی کردووە بە تورکی . وەك لە شوێنی خۆیدا باسی دەکەین « شەرەفنامە » وەرگێڕدرایە سەر ژمارەیەك زوبانی‌تری ڕۆژهەڵاتی و ڕۆژئاوایی .

بە هەمان دەستوور زوو « شەرەفنامە » بووە سەرچاوەی گەڕیدەو مێژوونووسانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا . حاجی خەلیفە کە بە کاتب چەلەبیش ناسراوە چلەکانی سەدەی هەژدە بۆ دانانی « جیهان‌نوما » کەلکی زۆری لە « شەرەفنامە » وەرگرت ، تایبەت بۆ ڕوونکردنەوەی باری جوگرافیایی مەلبەندەکانی کوردستان و ژیانی هۆزە کۆچەرو نیشتەجێکانی . دوابەدوای

ئەو دەروێش محەمەدی زیللی کە بە ئەولیا چەلەبی ناسراوە (١٦١١ــ١٠٧٩ کەلــکی لە « شەرەفنامە » وەرگرتو چەند جارێك ناوی خۆیو خاوەنی « بەرگی چوارەمی « سیاحەتنامە » بەناوبانگەکەیدا هێناوە[٣٢] .

زۆری ئەبرد ڕۆژئاواییەکانیش بە « شەرەفنامە »یان زانی . هێربێلۆ یەکەم زانای ئەوروپایی‌یە باسی « شەرەفنامە »ی کردووە کە لە ڕێگــەی « جیهان‌نوما »ی حاجی خەلیفەوە بە بوونی زانیوە . سالی ١٧٧٦ هێربێلۆ لەو کتێبەیدا کە بە زمانی فەرەنسی بە ناوی « کتێبخانەی ڕۆژهەلات یــــ فەرهەنگی گشتی »یەوە دایناوە چەند جارێك ناوی « شـــــەرەفنامە »ی هێناوە[٣٣] . کاربەدەستی دیپلۆماسیی ناسراوی بەریتانیایی جۆن مــالکۆ (١٧٦٩ ــ ١٨٣٣) کە ماوەیەکی زۆری لە هندستانو ئێران بردۆتەســــە یەکەم ئەوروپایی‌یە دەستنووسی « شەرەفنامە »ی دەسکەوتووەو کەلکی تێ وەرگرتووە بۆ دانانی بەرگی دووەمی ئەو کتێبەی کـــــە بۆ مێژووی ئێرا تەرخانکراوە[٣٤]. دوای مالکۆلم بە دەوروبەری بیست سالێك مێژوونووسی فەرەنسەیی کاترمێر کەلکی زۆری لە « شـــەرەفنامە » وەرگرت بۆ دانانی ئەو کتێبەی کە سالی ١٨٣٦ لە پاریس بە ناوی « مێژووی مـــــەغۆلەکانی ئێران »ەوە بلاوی‌کردەوە .

« شەرەفنامە »ی شــــەرەفخانی بدلیسی زۆر زوو ســـــەرنجی ڕۆژهەلاتناسانی ڕووسی ڕاکێشا . خ . دە فرێن یەکەمین زانای ڕووسی بوو

٣٢ــ بڕوانە : « کورد لە مێژووی دراوسێکانیدا . سیاحەتنامەی ئەولیـــا چەلەبی » ، وەرگێرانی سەعید ناکام ، کۆڕی زانیاری کورد ، بەغـــدا ، ١٩٧٩ ، ل ٧٤ ، ٩٧ ، ١٠٣ ، ١٤٣ ، ١٩١ ــ ١٩٢ ، ٢٣٢ ، ٢٣٤ ، ٢٧٨ ، ٢٨١ .

٣٣ــ بڕوانە : ژ . س . موسەلیان ، بیبلیۆگرافیای کوردناسی‌ی ، بە زمانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٣ ، ل ٥٥ .

٣٤ــ J. Malcolm, The history of Persia from the most early period to the present time, Vol. 2, London 1815.

ـە سالی ١٨٢٦ لە یەکێك لە ڕۆژنامەکانی پێتەربورگدا باسی «شەرەفنامە»ی ـمێ « سەرچاوەیەکی مێژوویی یەکجار گرنگ » کرد . هەر ئەو سالە م . ـۆنکۆڤیش بەدرێژی باسی « شەرەفنامە »ی کردووە[٣٥] . پاش سێ سال ـرێ لە یەکێك لە نووسینەکانیدا دیسان هاتۆتەوە سەر باسی «شەرەفنامە»و ـاوای کردووە بە زووترین کات دەقی فارسیەکەی بلاوبکرێتەوەو بێدواخستن ـەربگێڕرێتە سەر زمانێکی ئەورووپایی . دوابەدوای فرێن ژمارەیەکی‌تر لە ـۆژهەلاتناسانی ڕووسیا داوای بلاوکردنەوەو وەرگێڕانی «شەرەفنامە»یان کرد .

زاناو کاربەدەستی کۆڕی زانیاری ڕووسیا ڤلیامینۆف زێرنۆف (١٨٣٠ ـ ١٩٠٤) ئەرکی بلاوکردنەوەی « شەرەفنامە »ی بە فارسی گرتە ئەستۆی خۆی‌و سالی ١٨٦٠ بەرگی یەکەمی بە پێشەکی‌یەکی بیست لاپەڕەیی بەنرخەوە بە زمانی فەرەنسەیی بلاوکردەوە . دوو سالی پێنەچوو بەرگی دووەمیشی لەگەل پێشەکی‌یەکی فەرەنسەیی حەوت لاپەڕەیدا بلاوکردەوە[٣٦] . ئەم کارە هێندە لە پایەی زانستیی ڤلیامینۆف زێرنۆفی بەرزکردەوە کە نازناوی بەرزی ئەندامی کارای کۆڕی زانیاری ڕووسیای لەسەری پێ درا .

لە ئەورووپا سەرەتای نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە « شەرەفنامە » بۆ یەکەمجار لەلایەن گ . أ . باربەوە وەرگێڕرایە سەر زمانی ئەلەمانی‌و بەرە بەرە لەنێوانی سالانی ١٨٥٣و ١٨٥٩دا لەگەل پێشەکی‌یەکی وەرگێڕدا بلاوکرایەوە . پرۆفیسۆر ف. ب . شارموا ٣٠ سال کاری پێوچانی بۆ

٣٥ـ ك . ك . کوردۆییێف ، کوردناسی ، ـ « موزەخانەی ئاسیایی ـ لقی لێنینگرادی دەزگای ڕۆژهەلاتناسیی کۆڕی زانیاری سۆڤیێت». مۆسکۆ، ١٩٧٢ ، ل ٢٨٦ ـ ٢٨٧ .

٣٦ـ کاتی خۆی کۆڕی زانیاری کورد هەردووکیانی دەس‌کەوت .

وەرگێرانی بەرگی یەکەم و دووەمی « شەرەفنامە » بۆ سەر زمانی فەرەنسی تەرخانکردو لە چوار بەرگی سەربەخۆدا بڵاوی کردنەوە . شارموا سالی ١٨٦٨ بەشی یەکەمی بەرگی یەکەم و سالی ١٨٧٠ بەشی دووەمی بەرگی یەکەم و سالی ١٨٧٣ بەشی یەکەمی بەرگی دووەم و سالی ١٨٧٥ بەشی دووەمی بەرگی دووەمی لە پیتەربورگ چاپکرد . وەك ی. ڤاسیلیێڤا دەڵێت ئەم کارەی شارموا « تا ئیمڕۆش نرخی زانستیی خۆی لەدەستنەداوە »[٣٧] .

هیچکاتێك بایەخی « شەرەفنامە » وەك سەرچاوەیەکی گرنگو ڕەسەن کەم نابێتەوە . لێرەدا ئەوەندە بەسە کە ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسیی کۆڕی زانیاری سۆڤێت ـ لقی لێنینگراد لە سەرەتای شەستەکانەوە ی.ڤاسیلیێڤای کاربەدەستی بۆ وەرگێڕانو لێکۆڵینەوەی هەردوو بەرگی « شەرەفنامە » تەرخانکرد . ڤاسیلیێڤا سالی ١٩٦٧ بەرگی یەکەم و سالی ١٩٧٦ بەرگی دووەمی « شەرەفنامە »ی بە دوو پێشەکیی قوولەوە بڵاوکردەوە . ڕۆژهەڵاتناسانی سۆڤێتو دەرەوە ئەم کارە بەهادارەی ڤاسیلیێڤایان بەرز نرخاند[٣٨] .

هەرچی ئامۆژگای گەلانی ڕۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاستی سەر بە کۆڕی زانیاری ئازەربایجانی سۆڤێتە « شەرەفنامە »ی کردە باسی نامەی دوکتۆرای م. شەمسی کە سالی ١٩٦٧ تەواوی کرد[٣٩] . دوکتۆر شەمسی جگە لە نامەی دوکتۆراکەی زنجیرەیەك وتاری زانستیشی دەربارەی شەرەفخانو « شەرەفنامە » بڵاوکردۆتەوە ، وەك « مێژوونووسی کوردی

٣٧ـ « شەرەفنامە » ، چاپی ڕووسی ، بەرگی یەکەم . ل ٢٢ .

٣٨ـ بەوێنە بڕوانە گۆڤاری « گەلانی ئاسیاو ئەفریقا » ، بە زمانی ڕووسی . مۆسکۆ ، ژمارە شەش ، ١٩٦٨ ، ل ٢٠١ ـ ٢٠٢ .

٣٩ـ بڕوانە پەراوێزی ژمارە ٢٥ .

حنوەنگ شەرەفخانی بدلیسی »[٤٠]و « باسی ڕاپەڕینەکانی سەدەی نۆزدەمینی هۆزە کوردەکان لە شەرەفنامەدا »[٤١] • بۆ ڕوونکردنەوەی مەکانی جگە لە « شەرەفنامە » دوکتۆر شەمسی ژمارەیەکی زۆر سەرچاوەی کۆنی وەك « نزهة القلوب »ی حمد الله القزوینیو بەرهەمی مێژوونووسانی سەردەمی شەرەفخانی وەك قازی ئەحمەدی غەفاریبەکارهێناوە •

دەقی فارسییەکەی « شەرەفنامە » لە قاهیرەو شوێنیتریش چاپکراوە ، هەروەها بەرگی یەکەمی تائێستە دووجار بە عەرەبی بڵاوکراوەتەوە ، جاری یەکمیان سالی ١٩٥٣ لە بەغداو جاری دووەمیان سالی ١٩٥٨ (؟) لە قاهیرە • بەرگی دووەمیشی یەكجار بە عەرەبی سالی ١٩٦٢ لە قاهیرە بڵاوکراوەتەوە[٤٢] •

بەداخەوە دوای هەموان « شەرەفنامە » سەرنجی خاوەنی ڕاستەقینەی خۆی ڕاکیشا • گەر کارەکانی مەلا مەحمودی بایەزیدیی لێ دەربکەین تا سەدەی بیستەم خوێندەوارانی کورد بایەخێکی ئەوتۆیان بە « شەرەفنامە » نەداوە • لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا دوو زانای کورد (خوالێخۆشبوو مامۆستا محەمەد عەلی عەونیو مامۆستا جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی) « شەرەفنامە »یان بە زوبانی عەرەبی بڵاوکردەوە • سالی ١٩٧٣ هەژاری شاعیر بە یاریدەی « کۆڕی زانیاری کورد » کەلێنێکی زۆر گەورەی لە کتێبخانەی کوردیدا پڕکردەوە بەوەی بە زوبانی کوردی « شەرەفنامە »ی لە بەرگێکی قەشەنگدا بڵاوکردەوە • هەژار بەو کارە گەورەیەی قەرزی نیشتمانی بەسەرخۆیەوە نەهێشتو « کۆڕی زانیاری کورد »یش بە

---

٠)ـ بڕوانە گۆڤاری « هەواڵەکانی کۆڕی زانیاری ئازەربایجانی سۆڤێت » باکۆ ، ژمارە یەك ، ١٩٦٧ ، ل ٦٧ ـ ٧٢ •

١)ـ هەمان سەرچاوە ، ژمارە یەك ، ١٩٦٨ ، ل ٤٠ ـ ٤٦ •

٢)ـ دوایی دێینەوە سەر ئەم باسە •

بلاوکردنەوەی ئەرکێکی بایەخداری سەرشانی بەجێ گەیاند . شایانی باسە ئاێستەش چاپی کوردیی « شەرەفنامە » لەگەڵ پێشەکییەکانیدا (١٠١٦ لاپەڕە) نەك تەنها گەورەترین کتێبی مێژوویی کوردییە ، بەڵکو هەمانکات گەورەترین کتێبێکە کە بە زوبانی کوردی هاتۆتە چاپکردن .

ئەوەی تائێستە زانراوە مەلا مەحمودی بایەزیدی یەکەم زانای کوردە کە شەرەفخانو « شەرەفنامە » لە هەموو ڕوویەکەوە سەرنجیان ڕاکێشاوە.

مەلا مەحمود کە دیارە خەڵکی بایەزیدی کوردستانی تورکیایە دەورووبەری ساڵی ١٧٩٧ لەدایكبووە[٤٢] . جگە لە زمانی زگماکی خۆی بایەزیدی لە زمانو ئەدەبی عەرەبیو تورکیو فارسیدا دەستێکی باڵای هەبووەو شارەزایەکی گەورەی قورئان بووەو بۆ ماوەیەکی درێژ مەلایەکی کەمهاوتای نەك بایەزید بەتەنها بەڵکو هەموو کوردستان بووە ، لەناو کوردەواریدا وەك زانایەکی ئاینیو مامۆستایەکی لێهاتوو ناوبانگی دەرکردبوو . مەلا مەحمود گەلێك بەرهەمی شاعیرانی تورکو عەجەمی وەرگێڕاوەتە سەر زوبانی کوردی . وێڕای ئەدەب لە مەیدانی لێکۆڵینەوەی زمانیشدا بەرهەمی زۆرە،

٤٢ــ دەربارەی مەلا مەحمودی بایەزیدیو ئەلێکسەندەر جابا (ئەسکەندەر ژابا) بڕوانە :

A. Jaba, Réceuil des notices et récits kourdes, St. - Pbg., 1860, pp. viii - x;

مەلا مەحمودی بایەزیدی ، عاداتو ڕسوماتنامەی اکرادیە ، وەرگێڕانو پێشەکیو تێبینی م . ب . ڕودێنکۆ ، بە زوبانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٣ ، ل ٣ ــ ٨ ، م . ب . ڕودێنکۆ ، وەسفی کۆمەڵە دەستنووسە کوردییەکانی لێنینگراد ، بە زوبانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦١ ، ل ٨٤ ــ ٨٥ ، « شەرەفنامە » ، بەرگی یەکەم ، چاپی ڕووسی ، پێشەکیی ی . ڤاسیلیێڤا ، ل ٢٩ ، ٣٨ ، ٥٤ ، دوکتۆر ئەوڕەحمانی حاجی مارف ، لەبارەی کوردناسییەوە لە ڕووسیاو یەکیەتی سۆڤیێت ، ــ « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، ژمارە ٢ ــ ١ ، ١٩٧٤ ، ل ٥١١ ــ ٥١٤ .

ـیمت دەربارەی ڕێزمان . هەروەها زۆر شارەزای دابو نەریتو مێژووی کوردان بوو .

بەختی کوردو ڕۆژهەلاّتناسی بەگشتیو ڕۆژهەلاّتناسیی ڕووسـیەتی شارەزایی مەلا مەحمودی بایەزیدیو بیرکردنەوەی زانستیانەی ئەلێکسەندەر جابای کۆنسولی ڕووسی لە ئەرزرۆم[44] تێکەلّ بە یەك بوونو گەلێك بەرهەمی هێژایان کردە دیاریی بەهادار بۆ هەردوو لا ـ بۆ کوردو بۆ ڕۆژهەلاّتناسی . جابا کە لەسەر داوای ڕۆژهەلاّتناسانی پێتەربورگ کەوتە دەخدان بە کوردناسی پەنای بردە بەر مەلا مەحمودی بایەزیدیو بە یاریدەی ئەو توانیی گەلێك دەستنووسی نایابو کەرەستەی زانستی بۆ موزەخانەی ئاسیایی لە پێتەربورگ کۆبکاتەوە . هەمانکات بایەزیدی . لەسەر داوای جابا ، ژمارەیەك کتێبی دانا کە دەستنووسی هەموویان کەوتە لای ئەو[45] .

.. پ. ڕودێنکۆ دەربارەی بایەخی زۆری کارەکانی بایەزیدیی نووسیویە دەلێ :

44ـ ئەلێکسەندەر جابا (ژابا) کە بۆ ماوەی ۳۲ سـال . لە ۱۸۳٦وە تاوەکو ۱۸٦۹ . کونسولی ڕووسیا بوو لە شاری ئەرزرۆمی عوسمانی . کوردناسێکی گەورەی لێ دەرچوو . « جامیعی رسالیانو حکایتان بزمانی کورمانجی » (پێتەربورگ . ۱۸٦۰ . ۲۵۰ ل.)و « فەرهەنگی کوردیی ـ فەرەنسی » (پێتەربورگ . ۱۸۷۸ . ٤٦۳ ل .) لە بەرهەمە ڕەنگینەکانی جابان . فەرهەنگەکەی ۱۵ هەزار وشـەی کوردیی بـە لێکۆلینەوەو بەراوردەوە تێدایە . کاتی خۆی « کۆڕی زانیاری کورد » ئەو دوو کتێبە بەنرخەی دەستخست .

45ـ بەشی هەرە زۆری ئەو دەستنووسەو نووسراوانە لە دەزگا زانستیەکانی لێنینگراد هەلگیراون . تایبەت لە کتێبخانەی سـالتیکۆف شێدرین . خوالێخۆشبوو م . ب . رودێنکۆ لە کتێبی « وەسفی کۆمەلە دەستنووسە کوردیەکانی لێنینگراد »و وتاری « مەجموعەی ا . د . جابا (دەستنووسە کوردیەکان) ، ـ « کارەکانی کتێبخانەی گشتیی سەلتیکۆف شێدرین » ، لێنینگراد ، ۱۹۵۷ ، بەرگی دووەم ، ل ۱٦٤ ـ ۱۸٤دا باسی کردوون .

« دەتوانم بە ئەوپەڕی دلنیاییەوە بلێم گــەلی کورد لە پاراستنی گەلێك لایەنی بەنرخی سامانی ڕووناکبیریدا تا ڕادەیەکی زۆر قەرزاری مەحمودی بایەزیدییە ، گەر هاریکاریی مەحمودی بایەزیدیو أ ۰ د ۰ جابا نەبوایە تا ئیستەش بە بەشێکی بەنرخ لــە گەنجینەی ئەدەبی کوردیی سەدە ناونجییەکان نەدەزانرا »[٤٦] .

بێ گومان دەبوو شەرەفخانو « شەرەفنامە » سەرنجی مەلا مەحمودی بایەزیدیی ڕابکێشن ۰ وەك ئەو دەلێت لە سەرتاپای کوردستاندا تەنهــا دوو بنەماڵەیتر هەبوون بتوانن شانلەشانی باوو باپیرانی شەرەفخان بدەن کە ئەوانیش بوختیو حەکارییەکانن[٤٧] ۰ بەپێی گێڕانەوەی مەلا مەحمود تا دەوروبەری کۆتایی سەدەی نۆزدە دانیشتوانی شــاری بدلیس گۆڕی شەرەفخانیان زانیوە ۰ دەربارەی نەوەی بنەماڵەی شەرەفخان مەلا مەحمود نووسیویە دەلێ « تائیستەش ئەو بنەماڵەیە ماون ، بەلام هیچ دەسەلاتێکیان نییەو بەو داهاتە کەمە دەژین کە لە مولکەکانیانەوە بۆیان دێت »[٤٨] .

مەحمودی بایەزیدی زۆر بەرز « شەرەفنامە »ی نرخاندووە ، بــە گرنگترین سەرچاوەی مێژووی کوردی داناوە ۰ بەمجۆرەش باسی خاوەنی « شەرەفنامە »ی کردووە :

« بەڕاستی مێژووی کوردستان قەرزاری خامەی ئەو زاتە پایەبلندەیە (مەبەستی شەرەفخانە ــ ك ۰ م ۰) کە بەناوبانگترین کەسی سەردەمی خۆی بوو »[٤٩] .

٤٦ــ «عاداتو ڕسوماتنامەی اکرادیە » (پێشەکی) ، ل ٤ .
٤٧ــ « شەرەفنامە » ، بەرگی یەکەم ، چاپی ڕووسی (پێشەکی) ، ل٢٣ــ٢٤ .
٤٨ــ هەمان سەرچاوە ، ل ٢٩ .
٤٩ــ هەمان سەرچاوە ، ل ٢٨ .

کەواتە هیچ سەیر نییە کە مەلا مەحمودی بایەزیدی یەکەم رووناکبیری کوردە « شەرەفنامە »ی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی . مەلا مەحمود نەوروبەری سالی ١٨٥٨ یا سالی ١٨٥٩ لەوکارەی بۆتەوە کە جابا یەکسەر ئەدوویە بۆ پیتەربورگ . ئەو کارە بەنرخە بە دەستو خەتی بایەزیدی خۆی ئێستە وا لە کتێبخانەی گشتیی سەلتیکۆڤ شێدرین لە شاری لێنینگراد .

مەلا مەحمودی بایەزیدی بەوانەوە نەوەستایەوە ، ویستی لاسایی شەرەفخان بکاتەوەو ڕێگەی ئەو بگرێتەبەرو بە دەستووری ئەو مێژووی کوردو کوردستان لەوشوێنەوە بنووسێتەوە کە « شەرەفنامە » تێیدا براوەتەوە(٥٠) . بۆ جێبەجێ کردنی ئەو نیازە بەرزەی مەلا مەحمود سالی ١٢٧٤ی کۆچی (١٨٥٧ ــ ١٨٥٨ی عیسایی) لە دانانی « کیتابی تاریخی جدیدی کوردستان » بۆوە کە نزیکەی هەزار لاپەڕە دەبوو ، لە پێشەکیو ١١بەش پێکهاتبوو .

سالی ١٨٦٥ ئەلێکسەندەر جابا لە ئەرزڕۆمەوە پێشەکیی « کیتابی تاریخی جدیدی کوردستان»ی بە زوبانی فەرەنسی ناردە کۆڕی زانیاریی ڕووسی بۆ نرخاندنی . بە قسەکانی جابادا وا دەردەکەوێ ئەو کتێبە یەك ڕوونوسی هەبووە.بەداخەوە تا ئێستە سەرئەنجامی ئەو دەسنوسە نەزانراوە. مەجموعەی دەسنووسەکانی جابا کە لە کتێبخانەی سەلتیکۆڤ شێدرین هەلگیراون ئەو کتێبەی تێدا نییە .

بەلام بەونسونە کەمانەی لە بەردەستماندان وا دەردەکەوێ هەستی مێژوونووسیی مەلا مەحمودی بایەزیدی قوول بووە.دەمێکە ئەوە ساغ بۆتەوە کە سولتانە عوسمانییەکان دەیانویست کوردو کوردستان بکەنە یەکێك لە

٥٠ــ مەلا مەحمود هەرچەندە بۆ خۆی سالی ١٢٠٠ی کۆچیی (١٧٨٥ــ١٧٨٦ی عیسایی) کردە سەرەتای باسەکانی ناو « کیتابی تاریخی جدیدی کوردستان » بەلام زۆرجاریش ڕوداوی پێش ئەو ڕۆژگارەی گێڕاوەتەوە .

قەلغانە گەورەکانی پاراستن‌و پەرەپێدانی دەسەڵاتیان لە هەموو ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا . لەم‌بارەیەوە مەلا مەحمود بە زوبانی سولتان سلێمانی دادپەروەرەوە ئەمەی لای خوارەوەمان بۆ دەگێڕێتەوە کە جۆری دارشتنی بەڵگەی دەستڕۆیشتنی بایەزیدی‌یە لە مەیدانی مێژوونووسیدا . بایەزیدی دەڵێ :

« کە سولتان سلێمانی دادپەروەر گەڕاوە ئەستەمول دایکی ڕووی‌تێ‌کردو پێی‌گوت : « کوڕم وا تۆ گەڕایتەوە ، بەڵام ئاخۆ لەمەودوا گورج‌و قزلباشەکان هێرش ناهێننە سەر مەلبەندەکانت ؟ » . سولتان لە وەڵامدا گوتی : « دایکە : دیوارێکی پتەوم لەنێوان ئیمپراتوریی عوسمانی‌و دەوڵەتانی گورج‌و عەجەمدا دروستکرد ، دوژمن ئیتر پێی‌ناکرێ هیچ زیانێکمان پێ‌بگەیێنێ » . دایکی پرسی : « چۆن توانیت لەو ماوەدا درێژمدا دیوار دروست‌بکەیت ؟ » . سولتان لە وەڵامدا پێی‌گوت : « دایکە من ئەو دیوارەم لە گۆشت‌و خوێن دروست‌کردووە . بەڕێوەبردنی ئەو ناوچانەم بەرەوڕووی هۆزە کوردەکان کردۆتەوە ... دوژمن ناتوانێ زەفەریان پێ بەرێ‌و بگاتە ناو دەوڵەتی ئیسلام »[٥١] .

یەکێك لە بەرهەمە بەناوبانگەکانی‌تری مەلا مەحمودی بایەزیدی « عادات‌و رسوماتنامەی اکرادیە »[٥٢] . ئەم کتێبە هەرچەندە بێ‌هەڵە نی‌یە .

٥١ـ « شەرەفنامە » . بەرگی یەکەم ، چاپی ڕووسی (پێشەکی) ، ل ٥٤ .

٥٢ـ مەلا مەحمودی بایەزیدی سالی ١٢٧٤ی کۆچی ، ١٨٥٨ یا ١٨٥٩ی عیسایی لە دانانی ئەو کتێبە بۆتەوە کە ناوی تەواوی بەم‌جۆرەیە : « کتاب عادات‌و رسوماتنامە طوایفا اکرادیەو اصول‌و نظامات کورمانجی » . ئەو کتێبە ١٩٢ لاپەڕەیەو هەر لاپەڕەیەی ٧ تا ٩ دێری تێدایە . سالی ١٩٦٣ م . ب . ڕودێنکۆ لە مۆسکۆ دەقی کوردی‌یەکەی‌و وەرگێرانی بۆ سەر زمانی ڕووسی لەگەڵ پێشەکی‌یەکدا بڵاوکردەوە کە هەمووی بەسەریەکەوە ٢٠٢ لاپەڕەیە .

ـیەت لە سەرەتادا کە دێتە سەر باسی ڕەگەزی کورد . بەڵام لەگەڵ ئەوەش سەرچاوەیەکی بەکەڵکە بۆ مێژوونووس چونکە گەلێك لایەنی ژیانی کۆمەلایەتیو ئابووریو ڕووناکبیریی کوردی تورکیای ڕوونکردۆتەوە . وەك باسی تۆبەو ژیانی کۆچەریو بازرگانیو باجو سەرانەو سوو سەلەمو سەلاتی دەرەبەگانو خانووبەرەو چەكو تفاقو ولاغو بەرزەو شیربایی‌و تەرمتو شێخو مەلاو جەژنو شاییو ئەو جۆرە باسانەی هەمیشە کەرەستەی بەرخن بۆ مێژوونووس .

بەر لە تەواوبوونی سەدەی نۆزدە ژمارەیەکیتر لە ڕووناکبیرانی کورد بەرهەمی خۆیان بۆ باسی جیاوازیی مێژووی کوردو کوردستان تەرخان کردە سەرەتای سەدەی نۆزدە خەسرەوی کوڕی محەمەدی بەنی ئەردەلان«تاریخی بەنی‌ئەردەلان »ی نووسیوە . هەر ئەو دەوروبەرەش عەبدولڕەزاق بەگی کوڕی نەجەف قولی خانی دونبولی (ساڵی ١٢٤٣ ی کۆچی ، ١٨٢٧ــ١٨٢٨ی عیسایی وەفاتی کردووە) « تاریخی دەنابیلە »ی نووسیوە . ڕۆستەم‌خانی کوڕی ئەحمەد خانی دونبولی « اشارة المذاهب »و « اشارة الادیان »ی داناوە کە هەردووکیان باسی ئایینو مێژووی هۆزی دونبولی دەکەن . ماه شەرەف خانی شاعیرە کە ساڵی ١٢١٩ی کۆچی (١٨٠٤ ــ ١٨٠٥ی عیسایی) لەدایك‌بووەو ساڵی ١٢٦٣ی کۆچی (١٨٤٦ ــ ١٨٤٧ی عیسایی) کۆچی دوایی کردووە دەستنووسی « تاریخی ئەردەلان »ی دوای خۆی بۆ بەجێ‌هێشتووین .

ئەم بەرهەمانەش هەریەکەیان بایەخی خۆی هەیە . بەوێنە « اشارة المذاهب »و « اشارة الادیان »ی ڕۆستەم خانی دونبولیو «تاریخی دەنابیلە»ی عەبدولڕەزاق بەگ کە هەرسێکیان بەسەریەکەوە لە دەستنووسێکی ٢٥٣ لاپەڕەییدا لە کتێبخانەی « ماتێنەدەران » هەڵگیراون باسی گەلێك بەسەرهاتی مێژوویی کەم زانراوی دونبولی‌یەکان دەکەن . نرخی مێژوویی ئەو باسانەیان

کە بۆ ڕووداوەکانی کۆتایی سەدەی هەژدەو سەرەتای سەدەی نۆزدە تەرخانکراون زۆرە چونکە لەوێدا چ عەبدولڕەزاق بەگو چ ڕۆستەم خان ئەو ڕووداوانە دەگێڕنەوە کە بە چاوی خۆیان بینیویانن و تیایاندا بەشدار بوون[٥٢] .

بێگومان ئەم بەرهەمانە . تەنانەت « شەرەفنامە »ش . لە کەموکورتی ئاسایی بێبەش نین . هەموو مەرجە زانستییەکانی نووسینی مێژوویییان تێدا نییە . دانەرانیان هەر باسەکان دەگێڕنەوە بێئەوەی پێکیانەوە ببەستنەوە یا لێکیان بدەنەوە . ژمارەیەک لە نووسەرانیان بێ نیازی خراپ . لەبەر هەستی ئایینی یا ئارەزووی بەرزکردنەوەی کورد بەپێی بۆچوونی خۆیان . کەوتوونە هەڵەی مێژوویی گەورەوە . بەوێنە بە لای ڕۆستەم خانەوە دونبولییەکان دەچنەوە سەر بەرمەکییەکان !.

دوای ئەم نووسەرانەو لەگەڵ پەیدابوونی ڕۆژنامەنووسیی کوردیدا ڕووناکبیرانی کورد بەجۆرێکی تر کەوتنە بایەخدان بە مێژوو بەگشتیو مێژووی گەلەکەیان بەتایبەتی .

٥٢ـ بڕوانە : ا . د . بابلزیان . سەرچاوەیەکی نوێ دەربارەی مێژووی گەلی کورد . ـ « گۆڤاری کۆڕی زانیاری ئەرمەنستانی سۆڤێت » . ژمارە ٨ . ١٩٦٧ ، د . کەمال مەزهەر . ماتینەدەران یا گەوهەرێکی گەورەی ڕۆژهەڵات . « بەیان » . تەشرینی یەکەمی ١٩٧٥ ، ل ٧ ـ ١٠ .

ڕۆژنامەنووسیی کوردیو مێژوو

مێژوو لای « کوردستان »و « کۆمەڵەی خوێندکاران » . « ڕۆژی کورد »و « ژین »و « تێگەیشتنی ڕاستی » . هەرەکول ئازیزان یا جەلادەت بەدرخان . گۆشەکانی « گەلاوێژ » . عوسمان سەبریو « ڕوناهی » . ڕۆژنامەنووسیی مەهاباد . سەلاحەددینی ئەیوبی . هەنگاوی گەورەی « ڕۆژی نوێ » . ڕۆژنامەی « زبان »و مینۆرسکی. سەلاحەددین لای ڕۆژنامەنووسیی کوردی. پێغەمبەرو کورد .

زۆر دەگەن ڕۆژنامە یا گۆڤارێکی کوردی هەڵدەکەوێ هیچ بایەخی بە مێژوو نەدابێ . خاوەنی «کوردستان»ی یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی لە ژمارە هەشتەمینی ڕۆژنامەکەیدا نووسیویە دەڵێ :

« من دەزانم کورد دەربارەی مێژووی کوردستان هیچ شتێك نازانن . لەبەرئەوە من هەر جارە شتێکی کورت دەربارەی کوردستانو باووباپیرانی ئازیز دەنووسم »[٥٤] .

پاش شەست ساڵ خوێندکارانی کورد لە ئەوروپا کە ویستیان گۆڤاری « کوردستان » بە ناوی « کۆمەڵەی خوێندکاران »ەوە دەرکەن « سکرتێری کۆمیتەی دەرکردنی گۆڤار » عومەری قازی لە لەندەن بەیاننامەیەکی بە کوردیو عەرەبی بڵاوکردەوە کە بەمجۆرە دەستیپێکردووە :

٥٤ــ دەقی نووسینەکە بەمجۆرەیە : « از زانم کرد ژ تاریخا کردستانی توتشتی نزانن لوما ازی هر جریدا خوەده کورت بچك تاریخا کردستانی اوبا اجدادین عزیزان بنفسیم » (« کردستان » ، ژمارە ٨ ، ٥ رجب ١٣١٦ ، ١٨ تشرین ثانی ١٣١٤) .

« ئەی خوێندکاری کوردی خۆشەویست :

هەمومان ئەزانین کە یەکێ لە ئامانجە پیرۆزەکانی کۆمەڵـە خۆشەویستەکەمان گەیاندنی مێژوو و وێژەو زانستی کوردە بە میللەتانی تر »[٥٥] .

بەرلەوەش بە ماوەیەك گۆڤاری « کوردستان »ی مەهاباد لە دیوی ناوەوەی بەرگی یەکەمی ژمارە یەکیدا نووسیویە دەڵێ :

« کوردستان گۆوارێکی ئەدەبی ـ تاریخی ـ کۆمەڵایەتی ... مانگی کوردییە ... بۆ ژیانەوەی ... ئاساری زانایانی کورد تەقـــەلا دەدا . لەبەرئەوە تکا لە خوێندەوارانی خۆشەویست دەکەین هــــەرکەس بەیتو حیکایەتو سەرگوزشتەی پیاوێکی مەزن یا عەشیرەتێکی کوردی لەکن بێو یان نووسراوێکی لەلا بێ یا لەبەر بێ . کوردی ، فارسی ، عەرەبی، مادامێك هی زانایانی کورد بێو لەچاپنەدرابێ بۆمان بنێرن کە بە یارمــــەتی خود لەچاپیبدەین کە بەسەرهاتی ڕۆژگار لە نێوی نەبا »[٥٦] .

بەمجۆرە باسی مێژوو ئامانجی زوربەی ڕۆژنامەو گۆڤارە کوردییەکان بوو . « کوردستان »ی یەکەمین ڕۆژنامە باسی صەلاحەددینو میرانی جزیرو بەدرخان پاشای گەورەی کردووە . هەروەها وتاری مێژوویی گشـتیشی بڵاوکردۆتەوە ، وەك باسی دۆزینەوەی ئەمەریکا لەلایـــەن کریستۆف

٥٥ـ ڕۆژی ٢٣ی کانونی دووەمی سالی ١٩٥٨ بە ڕۆنیۆ دیوێکی بە کوردیو دیوەکەی تری بە عەرەبی چاپکراوە .

٥٦ـ « کوردستان » ، مەهاباد ، ژمارە یەك ، ٦ی دیسامبری ١٩٤٥ ، بەرگی ناوەوەی .

کۆلۆمبـــەوە . لە چوار ژمارەیدا (۲۲ ــ ۲۵) « کوردستان » بەدرێژی باسی زمانو بیروکاری مەدحەت پاشای بەناوبانگی کردووە[٥٧] .

« کوردستان » بۆ خۆی سەرچاوەیەکی گرنگو ڕەسەنە بۆ تێگەیشتنی زۆر ڕووی ژیانی سیاسیو ڕووناکبیری کورد لە کۆتایی ســـەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیـــستدا . زانیاری‌یەکانی ناو « کوردستان » یاریدەی مێژوونووس دەدەن باشتر لە پێوەندی نێوان کوردو ئـــەرمەنو چالاکی نیشتمانپەروەرانی کورد لە ڕیزی ئیتیحادی‌یەکانداو شـــوێنی سوارەی حەمیدی لە مێژووی نوێی کورداو ئەوجۆرە باسانە تێبگات .

« ڕۆژی کورد »ی یەکەمین گۆڤاری کوردی[٥٨] بەرگی هەر ســـێ ژمارەکەی بە وێنەی ناودارانی مێژوو ڕازاندۆتەوە ــ صەلاحەددینی ئەیوبیو کەریمخانی زەندو حـــــــەین کەنعـــان بەدرخـــــان پاشا . « ژین »ی ئەستەموولیش[٥٩] یەکەمین گۆڤاری کوردی‌یە کە بایەخی زۆری بە مێژووی کورد داوە . لە ژمارە دەیدا « ژین » وتارێکی دەربارەی مەولانا خالیـــد بڵاوکردۆتەوە کە م . نەژاد تۆفیق نووسیویە[٦٠] . دیسان « ژین » یەکەمین گۆڤاری کوردی‌یە کە بە زنجیرە وتاری مێژوویی بڵاوکردۆتەوەو گۆشەیەکی تایبەتی بۆ « مێژووی کورد » تەرخانکردووە . « ژین » زنجیرەیەك وتاری

٥٧ــ بڕوانە ئەو ژمارانەی « کوردستان » کە دوکتۆر کەمال فوئاد بە زەنکۆگراف بڵاوی‌کردوونەوە (« کوردستـــان ــ یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی ۱۸۹۸ ــ ۱۹۰۲ » ، کۆکردنەوەو پێشەکەی د. کەمال فوئاد ، بەغدا ، ۱۹۷۲) .

٥٨ــ ئۆرگانی کۆمەڵەی « هیڤی کورد » بوو ، ڕۆژی ٦ی حوزەیرانی ســـــاڵی ۱۹۱۲ لە ئەستەموول یەکەم ژمارەی لێ چاپکرا .

٥٩ــ لەگەڵ تەواوبوونی شـــەڕی یەکـــەمی جیهـــاندا ڕووناکبیرانی کورد لە ئەستەموول دەستیان‌کرد بە بڵاوکردنەوەی « ژین » کە یەکێکە لە گۆڤارە کوردی‌یە دەوڵەمەندەکان .

٦٠ــ « ژین » ، ژمارە ۱۰ ، شوباتی ۱۳۳۵ ، ل ۱ ــ ٥ .

عەبدولعەزیز یامولکی دەربارەی مێژووی بنـــەماڵەی بابانو زنجیرەیـەك وتاری مێژوویی کوردی بدلیسی دەربارەی کوردو کوردستان ، تایبـــەت گەلی کورد لە ئێران ، بڵاوکردۆتەوە .

« ژین »ی ئەستەموول ، هەمانکات ، یەکەمین چاپەمەنیی کوردی‌یە کە بەرهەمی زانایانی ئەوروپای دەربارەی مێژووی کورد بڵاوکردۆتەوە . وەك ئەو زنجیرە وتارەی لە « ئەنسکلۆپیدیای بەریتانیایی »ی وەرگرتوون.

مێژووی کورد لە ڕۆژنامەی « تێگەیشتنی ڕاستی »دا باش ڕەنگی داوەتەوە[٦١] . لەمەدا شارەزایی مێجەر سۆن کە مامۆستا ئەمین زەکی بۆ باسی نەژادی کورد کەلکی لە نووسینەکانی وەرگرتووە ، دەوری دیاری بینیوە . « تێگەیشتنی ڕاستی» یەکەم سەرچاوەی کوردی‌یە هەوڵی‌داوە باسی ڕەگەزی کورد بە شێوەیەکی زانستی بکاو چەند جارێك لەوێدا نـــاوی میدی‌یەکانی هێناوەتەوەو مانی کورد بەرامبەر بە نەمانی گەلی دێرینی وەك ئاشوورو ئەکەدو کلدانو ئیلام بە بەڵگەیەکی مێژوویی گرنگ دادەنێ .

« تێگەیشتنی ڕاستی » چەند وتارێکی بۆ باسی مێژووی کوردستانی سەدە ناونجی‌یەکان تەرخانکردووە چونکە ، وەك خۆی دەڵێ ، « تـــاریخی قرونی وسطای کورد قیمەتێکی هەیە »[٦٢] . لە ژمارە بیـــتو ســـێ‌یەوە « تێگەیشتنی ڕاستی » لە گۆشەی « تاریخو مەشاهیری کورد » ا بەدرێژی باسی چەند میرنشینێکی ئەو سەردەمەی کوردستانی کردووەو بـەمجۆرە هۆی دامەزراندنیانی لێك داوەتەوە :

٦١ـ لەم‌بارەیەوە بڕوانە : د . کـــەمال مەزهەر . « تێگەیشتنی ڕاستی »و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسیی کوردیدا ، بەغدا ، ١٩٧٨ ، ل ٢٠٠ـ٢٠٩ .

٦٢ـ بڕوانە : « تێگەیشتنی ڕاستی » ، ژمارە بیستو سێ ، ٨ی نیسانی ١٩١٨ .

« ... ئەحوالی خەلافەتی عەبباسی شـــێواو لە هەموولا حکوماتی ـەربەخۆ بە واسیطەی پیاوانی بەکار هاتەناو . قەومی کوردیش ... لـەم ـەنە بەرێشانە ئیستیفادەی کردو چونکی جێیان هەموو شاخو داخو سەختە ـەکر هاتنە دەستو چەند حکومەتێکی موناسیبیان تەئسیس کرد »[٦٣] .
ـە چەند ژمارەیەکیدا « تێگەیشتنی ڕاستی » باسی میرنشینە کوردییەکانی ـەدە ناونجییەکانو دەسەلاتدارە ناودارەکانیانی کردووە .

گۆڤاری « هاوار »یش[٦٤] بەشـــی خۆی بایەخی بە مێژوو داوە . هەرەکول ئازیزان کە نازناوی جەلادەت عالی بەدرخانە گـــەلێك وتاری مێژوویی لە « هاوار »دا بلاوکردۆتەوە . وەك وتاری « کوردو کوردستان ـە چاوی بیانییان» کە باسی مێژووی کوردی لە قۆناغی کۆنەوە تێدا دەکات . ـزوتنەوەی بەدرخان پاشا لەو باسانەی ئەو وتارەیە کە هەرەکول ئازیزان ـەخی زۆری پێداوە[٦٥] . دیسان هەر ئەو وتارێکی گەورەی بـــە نـــاوی « کاردۆخو ولاتی کاردۆخان »ەوە بلاوکردۆتەوە کە بە درێژی ئەو قسانەی تێدا هێناوەتەوە کە زەینەفون سالی ٤٠١ی پێش عیسا لە « ئەناباسیس »دا دەربارەی کاردۆخەکان نووسیونی[٦٦] .

بە ناوی «کلاسیکەکانمان»ەوە [٦٧] هـــەرەکول ئـــازیزان وتارێکی گەورەی دەربارەی ژیانو کاری گەورە پیاوانی کوردی وەك عەلی جەریریو

٦٣ـ « تێگەیشتنی ڕاستی » . هەمان ژمارە .

٦٤ـ بەدرخانییەکان لە شام گۆڤاری « هاوار »یان بلاوکردەوە بۆ مـــاوەی بازدە سال ژیا . ژمـــارە یەکی ڕۆژی ١٥ی مایسی ســـالی ١٩٣٢ چاپکراوە .

٦٥ـ « هاوار » . ژمارە ١٩ . ١٧ی نیـــسانی ١٩٣٣ . ل ١ ـ ٢ . ژمارە ٢٣ . ٢٥ی تەمموزی ١٩٣٣ . ل ١ ـ ٢ . ژمارە ٢٤ . ١ی نیسانی ١٩٣٤ . ل ١ ـ ٢ .

٦٦ـ « هاوار » . ژمارە ٣٢ . ١ی ئەیلولی ١٩٤١ . ل ٤ ـ ٧ .

٦٧ـ لە گۆڤارەکە خۆیدا وەها نووسراوە « کلاسیکەن مە » .

ئەفی تەبرانو ئەحمەدی خانیو سالی بایەزیدیو شەرەفخانو موراد خانو مەولانا خالیدو مەلا یەحیای مزوریو نالیو شێخ ڕەزاو حاجی قادری کۆیی بڵاوکردۆتەوە .

جگە لەوانەی باسکردن «هاوار» لە چەند ژمارەیەکیدا چیرۆکی مێژوویی بڵاوکردۆتەوە . وەك « کلیۆپاترا »و « سەلاحەددینو ڕیچاردی شێردڵ» [٦٨] .

« گەلاوێژ » لەم مەیدانەشدا . وەك زۆر مەیدانیتر . یەکەمی ڕۆژنامەنووسیی کوردی بوو[٦٩] . تائێستەش هیچ کام لە ڕۆژنامەو گۆڤارە کوردییەکانی عیراقو دەرەوەی وەك « گەلاوێژ » بایەخیان بە مێژوو بەگشتیو مێژووی کورد بەتایبەتی نەداوە . « گەلاوێژ » چەند گۆشەیەکی بۆ باسی جیاوازی مێژوو تەرخانکرد . وەك « کوردی بەناوبانگ »و « نە کونو نوێی تاریخدا »و « سووچێك لە مێژوو »و « کورد لای بێگانە ». نووسەرە هەرە بەناوبانگەکانی چلەکان (ئەمین زەکیو تۆفیق وەهبیو حسێن حوزنی موکریانیو عەلائەددین سەجادیو ژمارەیەکیتر) باسی مێژوویان لەسەر لاپەڕەکانی «گەلاوێژ» کردووە[٧٠]. جگە لەوان ژمارەیەك لە ڕووناکبیرانی کوردی دەرەوەی عیراقیش وتاری مێژووییان لە «گەلاوێژ»دا بڵاوکردۆتەوە ، وەك عوسمان صەبریو ن . ئازا سنەیی کە باسی هەڵۆخانی سەرداری ئەردەلانی بۆ کردوین [٧١] .

٦٨ــ « هاوار » ، ژمارە ٥٠ ، ١٥ی ئۆکتۆبەری ١٩٤٢ ، ل ٢ ــ ٤ ، ژمارە ٥١، ١٥ی تەشرینی دووەمی ١٩٤٢ ، ل ٣ ــ ٤ .

٦٩ــ « گەلاوێژ » دوای « هاوار » بەتەمەنترین گۆڤاری کوردییە . دەورووبەری ١٠ ساڵ ژیا . ژمارە یەکی کانونی یەکەمی ساڵی ١٩٣٩ لە بەغدا چاپکرا.

٧٠ــ دوایی دێینەوە سەر باسی هەریەکەیان بەجیا .

٧١ــ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٦ ، حوزەیرانی ١٩٤٥ ، ل ٢٥ ــ ٢٨ .

جاری‌وا هەیە «گەلاوێژ» نیوەی سەرتاپای ژمارەیەکی بۆ باسی مێژوویی تەرخانکردووە . بەوێنە لە ژمارە ٥و ٦ی سالی سێیدا[٧٢] ئەم وتارە مێژوویيانەی بلاوکردۆتەوە : «کوردی بەناوبانگ»ی ئەمین زەکی (ل ١ ــ ٦)، . تطور ــ گۆڕینی ــ علمی اجتماع » وەرگێرانی عەلائەددین سەجادی (ل ١٠ ــ ١٤) . «لاپەڕەی تاریخ . نەزەرێیەی پەیابوونی ئەقوامی هندۆ ئەوروپایی یا ئاری‌و کۆچەڕەوەکانیان»ی صالح قەفتان (ل ١٤ ــ ٢٠) ، «تورویج چۆن گیرا»ی ناجی عەبباس (ل ٥٦ ــ ٦٩)، «ژنە کوردی بەناوبانگ ــ مەستوورە »ی محەمەد ئەمین کاردۆخی (ل ٧٧ ــ ٧٨) . « لینین »ی فایق هوشیار (ل ٨١ ــ ٨٧) . وێنەی منارەیەکی کۆنی عەمادیەیە (ل ٨٩) ، « پاشاوەی زیانی مەولانا خالید »ی عەبدولحسین هوشیاری هەورامانی (ل ٩٣ ــ ٩٥) .

یەکێك لە کارە بایەخدارەکانی « گەلاوێژ » بلاوکردنەوەی بەرهەمی ژمارەیەك لە ڕۆژهەلاتناس‌و گەڕیدە ئەوروپاییەکانە دەربارەی کورد . لەوێدا دەوری مامۆستا ناجی عەبباس گەورەو دیارە . لە پێنج ژمارەی یەك لەدوای یەکی «گەلاوێژ »دا «گۆران »ە بەناوبانگەکەی ف.مینۆرسکیی[٧٣] بلاوکردۆتەوە[٧٤] . پاش چەند مانگێك بە ناوی « گەشتێك لە کوردستانا هەشتا سال لەمەوبەر » لە کتێبەکەی فەردریك میللینگن[٧٥] وەك خۆی دەلێ

٧٢ــ « گەلاوێژ » . ژمارە ٥ ــ ٦ . مایس‌و حوزەیرانی ١٩٤٢ ، ئەو ژمارەیەی « گەلاوێژ » هەمووی بەسەریەکەوە ٩٦ لاپەڕەیە .

٧٣ــ دەقی وتارەکەی مینۆرسکی بە ئینگلیزی بڕوانە :
"Bulletin of the School of Oriental and African studies", London, Vol. XI, Part I, 1943.

٧٤ــ بڕوانە : « گەلاوێژ » ، ژمارە ٥ ــ ١٠ ، مایس ــ ئەیلوولی ١٩٤٤ .

٧٥ــ F. Millingen, Wild life among the Koords, London, 1870.

ئەو پارچانەی بەکەلکیان بوو ئامێکی بۆ «[٧٦] کردوونی بە کوردیو لە چەند ژمارەیەکی « گەلاوێژ »دا بڵاوی کردوونەوە[٧٧] . زۆر بەسەر ئەم کارەیدا تێنەپەڕی کاتێك مامۆستا ناجی عەبباس لە ژمارە هەشتی سالی ١٩٤٧ی «گـەلاوێـژ»ەوە دەستیکردە بڵاو کردنەوەی کورتەی کتێبە گرنگەکەی کلۆدیۆس جێمس ڕیچ[٧٨] کە یەکێکە لە سەرچاوە ڕەسەنەکان بۆ هەرکەسێ باسی کوردو کوردستان لە سەدەی هەژدەو تایبەت سەرەتای سەدەی نۆزدەدا بکا .

مامۆستا ناجی عەبباس وێڕای ئەو کارە بەزخانەی بۆ خۆشی وتاری مێژوویی لە «گەلاوێژ»دا بڵاوکردۆتەوە . وەك «لاپەڕەیەکی زێڕین لە تاریخی ئەربیل »[٧٩] . دوا دیاریی مامۆستامان « کچانی کورد »ە [٨٠] .

مامۆستایان قادر خەففافو مەجید سەعیدو بەکر دلێریش بەرهەمی بەکەلکیان لە زمانی ئینگلیزییەوە وەرگێڕاوەو لاپەڕەکانی « گەلاوێژ »یان پێ ڕازاندۆتەوە . یەکەمیان لە چوار ژمارەی سالی ١٩٤٥ی « گەلاوێژ »دا

٧٦ـ بڕوانە : « گەلاوێژ » . ژمارە ٥ . مایسی ١٩٤٥ . ل ٦٦ .

٧٧ـ بەشی حەوتەمی ئەو وەرگێڕانە لە ژمارە یازدەی سالی ١٩٤٥دا بڵاوکراوەتەوە (ل ٥٩ ـ ٦٧) .

٧٨ـ C. J. Rich, Narrative of a Residence in Kurdistan, Vol. I - II. London, 1936.

٧٩ـ « گەلاوێژ » . ژمارە ١ و ٢ . کانوونی دووەمو شوباتی ١٩٤٢ . ل ١٠ ـ ١٧ .

٨٠ـ مامۆستا ناجی عەبباس بە ناوی « کچانی کورد »ەوە کتێبەکەی هێنی هەرۆلد هەنسنی کردووە بە کوردیو سالی ١٩٨٠ لە کتێبێکی ٢٠٤ لاپەڕەییدا بڵاوی کردۆتەوە . ناوی ئینگلیزی کتێبەکە بەم جۆرەیە :
H. H. Hansen, Daughters of Allah. Among Moslem Women in Kurdistan, London, 1960.

ەکوڕتی چەند بەشێکی کتێبەکەی مێجەر سۆنی[٨١] بڵاوکردۆتەوەو دوبەدوایان بۆ خۆشی وتارێکی بۆ هەڵسەنگاندنیان تەرخانکردووە[٨٢] کە هاخەوە پەرۆشی زۆری بۆ کورد وای لێ کردووە بکەوێتە چەند هەنەبەکەوە . پاش ماوەیەك قادر خەفاف لە ژمارە پێنج تا دەی ساڵی حەوتەمی « گەلاوێژ »دا زنجیرەیەك وتاری دەربارەی ڕیچو کتێبەکەی بڵاوکردەوە[٨٣] . مەجید سەعیدیش لە سێ ژمارەدا « کوردی عێراق »ی ج.جۆنسنی بڵاوکردۆتەوە[٨٤] . « یەکەم فەرماندەی گوتی لە بابل »و « ئەزادی کورد » بەکر دلێر لە ئینگلیزییەوە کردوونی بە کوردیو لە گەلاوێژ »دا بڵاوی کردوونەوە[٨٥] .

یەکێك لە بەرهەمە مێژوورییە وەرگێڕدراوە هەرە بەکەڵکەکانی « گەلاوێژ » ئەو وتارەیە کە باسی سەرەتای پەیدابوونی ڕۆژنامەنووسیی کوردیی و بەرەوپێشچوونی دەکات[٨٦] . وتاری ناوبراو یوسف

٨١ـ E. B. Soane, To Mesopotomia and Kurdiston in diguise, second edition, London, 1926.

٨٢ـ بڕوانە : « گەلاوێژ » . ژمارە ٩ . ئەیلولی ١٩٤٥ . ل ٤١ ــ ٤٩ .

٨٣ـ بڕوانە : « گەلاوێژ » . ژمارە ٥ ــ ١٠ . مایس ــ تەشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٤٦ .

٨٤ـ دەقی ئەو وتارە بە ئینگلیزی لە گۆڤاری "Geographical Magazine" (گۆڤاری جوگرافی)دا بڵاوکراوەتەوە (بڕوانە : « گەلاوێژ » . ژمارە ٧ . تەمموزی ١٩٤٥ . ل ٥٩ ــ ٦٧ . ژمارە ٨ . ئابی ١٩٤٥ ؛ ل ٥٩ــ٦١ . ژمارە ١٠ . تەشرینی یەکەمی ١٩٤٥ . ل ١ــ١١) .

٨٥ـ « گەلاوێژ » . ژمارە ٥ . مایسی ١٩٤٩ . ل ١ــ٨ . ٥٧ ــ ٦١ ؛ ژمارە ٨ . ئابی ١٩٤٩ . ل ٢٢ــ ٢٨ .

٨٦ـ ئەو وتارە ساڵی ١٩٤٤ لە گۆڤاری کۆمەڵەی ئاسیایی بەریتانیدا بڵاوکراوەتەوە (بڕوانە :
"Journal of the Royal Central Asian Association", London, 1944 September, pp. 313 - 314").

مەلەك[٨٧] لە ئینگلیزی‌یەوە کردوویە بە عەرەبی‌و مامۆستا عەبدولقادر قەزازیش وەریگێڕاوەتە سەر زوبانی کوردی[٨٨] .

هەروەها بێ ناوی وەرگێڕ لە سێ ژمارەیدا « گەلاوێژ » ئەو بەشانەی کتێبی « کەمینەکانی جیهانی عەرەب »ی أ . حۆرانیی[٨٩] بڵاوکردۆتەوە کە پێوەندی‌یان بە کوردەوە هەیە [٩٠] .

خوالێخۆشبوو حەسەن فەهمی جاف چەند وتارێکی مێژوویی لە فارسی‌یەوە کردۆتە کوردی‌و لە « گەلاوێژ »داچاپی‌کردوون . وەك « شازادەی بدلیس » کە بریتی‌یە لە یادداشتی گەڕیدەیەکی فەرەنسی کە ناوەندی سەدەی حەڤدە ، لە ڕۆژگاری فەرمانڕەوایی یەکێك لە نەوەکانی شەرەفخاندا هاتۆتە بدلیس [٩١] . بەپێی قسەی ئەو گەڕیدەیە « شازادەی بدلیس » لە کاتی پێویستدا دەیتوانی دەستوبرد « ٢٠ هەتا ٢٥ هەزار سوارەو ژمارەیەکی زۆر پیادە » بەچەکەوە بنێرێتە هەر شەڕگەیەکی پێویستایە .

٨٧ــ یوسف مەلەك نووسەرێکی بەناوبانگی ئاسووری‌یە لە بەرهەمەکانیداو لەو ڕۆژنامانەیدا کە لە کاتی جیلوازیدا لە بێروت بە عەرەبی دەری‌دەکردن گەلێك زانیاریی گرنگەو دروستی دەربارەی مێژووی کورد بڵاوکردۆتەوە. لەوکتێبە بەناوبانگەیدا کە بە ناوی

"The British betrayal of the Assyrians". ەوە

لە ئەمەریکا سالی ١٩٣٦ لەچاپی‌داوە باکانەیەکی زۆری بۆ کورد کردووەو بەبەڵگەوە سەلماندوویە کە کورد دەستی لە کوشتاری ئاسووری‌یەکاندا نەبووە . « کردستان او بلاد الاکراد » (بێروت ؛ ١٩٤٥) یەکێکە لە بەرهەمەکانی .

٨٨ــ بڕوانە : « گەلاوێژ » . ژمارە ٤ . نیسانی ١٩٤٥ . ل ٢١ــ٢٥ .

٨٩ــ A. H. Hourani, Minorities in the Arab World. London, 1947

٩٠ــ « گەلاوێژ » ، ژمارە ١ ، کانوونی دووەمی ١٩٤٨ ، ل ٤١ــ٤٨ ، ژمارە ٢ ؛ شوباتی ١٩٤٨ ، ل ١ ــ ٧ ، ژمارە ٣ ، مارتی ١٩٤٨ ، ل ٥ــ٢٩.

٩١ــ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٧ ، تەممووزی ١٩٤٢ ، ل ٤٧ ــ ٥٢ .

« کورد لە ولاتی کەلاتدا » وەرگیڕاتیکی‌تری حەسەن فەهمی جافـە کە لەژمارە شەشی سالی ١٩٤٨ی « گەلاوێژ »دا بلاوی‌کردۆتەوە (ل ٢١ ـــ ٤١) • هەمان‌کات حەسەن فەهمی جاف لاپەڕەکانی « گەلاوێژ »ی بە چەند بەرهەمێکی مێژوویی خۆیشی رازاندۆتەوە کە زوربەیانی بۆ ژینامەی سەردارانی زەند (کەریم‌خان‌و لطفعلي خان‌و عەلی مورادخان) تەرخان‌کردووە • « مێژووی خولەار »یش یەکێکە لە وتـارە چاکەکانی حەسـەن بەگ[٩٢] • وەك دەگێڕنەوە ئامینەخانی هاوسەری هەمیشە حەسەن بەگی بۆ خزمەتی کورد هان‌داوە •

« گەلاوێژ » دەیویست سەرنجی خوێندەواری کورد بۆ ئەو ڕاستی‌یە ڕابکێشێ کە ئەوانەی « لەپێناوی سیاسەتدا » مێژوو هەلدەگێڕنەوە کـەم نین • بۆ ڕوون‌کردنەوەی ئەو مەبەستەی ، بەوێنە، «کورد لە ئەنسکلۆپیدیای تورکیدا »ی پشکۆی بلاوکردۆتەوە[٩٣] • شایانی باسـە لەو وتـارە ئەنسکلۆپیدی‌یەدا کورد بە تەنها لە نەژادی ڕەسەن بێبەری نەکراوە ، بەلکو بە هەمان دەستوور سۆمەرو میدی‌و زۆری‌تر بە زۆر کراونەتە تورك نەژاد•

کەریم خانی زەندو مەولانا خالیدی شـارەزووری (نەقشبەندی)و ابن الصلاح‌و هەلۆخان‌و مەحمود خاوەرو زۆر ناوداری‌تری کورد جێگەی دیارو شیاویان لەسەر لاپەڕەکانی « گەلاوێژ » بۆ تەرخان کراوە • «چەنگیز خان »و « تەیموری لەنگی ترسێنەر »و « ژیانی ناپلیۆن »و « موحاکەمەی لویسی شازدەمین » نمونەی ئـەو وتارە مێژوویی‌یە گشتی‌یانەن کـە « گەلاوێژ » جاروبار بلاوی‌دەکردنەوە •

ئەمانەی تائیستە باسـان‌کردن گشتیان سەرباری ئەو دەورە گەورەیەن کە « گەلاوێژ » لە بوژاندنەوەی مێژووی ئەدەبی کوردیدا یینی • ژینامەو

٩٢ـ بڕوانە : « گەلاوێژ » ، ژمارە ١٢ ، کانوونی یەکەمی ١٩٤٤ ، ل ١ـــ١٠ •
٩٣ـ بڕوانە : « گەلاوێژ » ، ژمارە ٢ ، شوباتی ١٩٤٤ ، ل ١٥ ـــ ١٩ •

گەلێك زیاتر بەرهەمی شاعیرانی کۆن‌و نوێی کورد بەشی زۆری ژمارەکانی « گەلاوێژ »یان پڕکردۆتەوە . زۆر شاعیر هەن کە خوێندەواری ڕەمەکیی کورد لە ڕێگەی « گەلاوێژ »ەوە ناسیویانن .وەك ئەختەر کە نازناوی ئەمین ئاغای کوڕی حاجی بەکر ئاغای حەویزی بووەو سەدەی ڕابوردوو ژیاوە[94]و شاعیری کرماشانی سولتانی کە لە هۆزی کەلهوڕەو سالی ١٢٥٠ی کۆچی (١٨٣٤ ــ ١٨٣٥ی عیسایی) لە شاری کرماشانی کوردستانی ئێران لەدایك‌بووە[95] .

لەبەر ئەمانەو گەلێك هۆی‌تر چ خۆو چ بێگانە « گەلاوێژ»یان بەرز نرخاندووە.لە ئەیلولی سالی ١٩٤٤دا م. لۆرانس ڕاین دەربارەی «گەلاوێژ» نووسیویە دەلێت « گەلاوێژ ئێستە یەکێکە لە گۆڤارە ئەدەبیە هەرە بەرزەکانی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست » .

« ڕوناهی »و « دەنگی گێتی تازە » کە لە سالەکانی شەڕی دووەمی جیهاندا ئۆرگانی کوردیی هاوپەیمانەکان بوون تا ڕادەیەکی باش بایەخیان بە بلاوکردنەوەی وتاری مێژوویی هەمەجۆر دەدا ، تایبەت لەبەرئەوەی بەڕیوەبەرانی هەردووکیان ، بەدرخانی‌یەکان‌و مامۆستایان تۆفیق وەهبی‌و حسەین حوزنی موکریانی ، لەوانە بوون کە بۆخۆیان بە مێژووەوە خەریك‌بوون . عوسمان صەبری زنجیرەیەك وتاری مێژوویی بەکەلکی لە « ڕوناهی »دا بلاوکردۆتەوە کە بەشێکیان گشتی‌و ئەوانی‌تریان دەربارەی مێژووی کوردن . بە وێنە لە زنجیرەیەکی سیازدە وتاریدا بەدرێژی باسی ژیان‌و شەڕە گەورەکانی ناپلیۆن بۆناپارتی کردووە[96] . بە هەمان

٩٤ــ سالی ١٨٣٦ لەدایك‌بووە.(بڕوانە : « گەلاوێژ » ، ژمارە ٣ ، مارتی ١٩٤٤، ل ١ ــ ٤) .

٩٥ــ بڕوانە : « گەلاوێژ » ، ژمارە ٨ ، ئابی ١٩٤٥ ، ل ٤١ ــ ٤٧ .

٩٦ــ « ڕوناهی » ، شام ، ژمارە ١٦ ، تەمموزی ١٩٤٣ تا ژمارە ٢٨ ، مارتی ١٩٤٥) . « ڕوناهی » بە پیتی لاتینی چاپدەکرا .

دەستوور عوسـان سەبری زنجیرەیەك وتاری دەربارەی یەزیدی‌یەکان[٩٧]و ژمارەیەک هۆزو سەرەك هۆزو لاوی ڕووناکبیری کورد بلاوکـردۆتەوە . «چیرۆکا تاریخی »ش یەکێکە لە گۆشەکانی دواژمارەکانی « ڕوناهی » .

دەبوو ڕۆژنامەنووسیی ڕۆژگاری مەهاباد بایەخی زۆر بدات بە مێژووە وەك لە شوێنی خۆیدا گوتمان «کوردستان»ی ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان خۆی بە گۆڤارێکی ئەدەبی‌و مێژوویی‌و کۆمەلایەتی دادەنا . بەلام لەبەر گەلێك هۆی ئاشکرا ڕۆژنامەنووسیی مەهاباد ئەو نیشانەی بە دلی کورد بۆ نەپێکرا .

لەگەل ئەوەش ڕۆژنامەو گۆڤارەکانی مەهاباد جاروبار ئاوڕیان لـە مێژوو داوەتەوەو چەند بەرهەمێکی بایەخداریان بۆ بەجێهێشتووین . سەید محەمەدی حەمیدی گەلێك وتاری دەربارەی ژینامەی گەورە پیاوی وەك ئیبن‌خەلەکان‌و ئیبن‌صەلاح‌و ئیبن‌شەدادو سەیفی قازی‌ی لەسەر لاپەڕەکانی گۆڤاری « کوردستان » بلاوکردۆتەوە[٩٨] .

بە هەمان دەستور گۆڤاری « نیشتمان »یش ژینامەی ژمارەیەك ناوداری کوردی نووسیوە، وەك شێخ یوسف شەمسەددینی بورهانی کە سەردارێکی بەناوبانگی ڕۆژگاری میری ڕەواندوز بوو[٩٩] ، یا مەلا عەلیی شـنۆیی شێخانی‌کە زانایەکی بەناوبانگی سەدەی پازدەمین بوو[١٠٠] . « وتارێکی

(٩٧) بڕوانە : « ڕوناهی » . ژمارە ١٩ ، ای ئۆکتۆبەری ١٩٤٢،ل١٢ ـ ١٩ ، ژمارە ٢٠ ، ای تەشرینی دووەمی ١٩٤٢ . ل ١٦ ، ژمارە ٢١، ای کانوونی یەکەمی ١٩٤٢ . ل ١٥ .

٩٨ـ دەربارەی سەیفی قازی بڕوانە : سید محمدی حەمیدی ، زانایانی کورد . شاعیری میللی بەناوبانگ حەزرەتی ئەبولحەسەنی سـەیفی قازی ، ـ « کوردستان » ، مەهاباد ، ژمارە ٤ ، بانەمەڕ ـ مایسی ١٩٤٦، ل ١ـ٢ .

٩٩ـ « نیشتمان » ، مەهاباد ـ تەورێز ، ژمارە ٧ـ٩ ، خاکەلێوە ـ جۆزەردانی ١٣٢٢ ، ل ٦ ـ ٧ .

١٠٠ـ « نیشتمان » ، هەمان ژمارە ، ل ٢١ .

شێخ سەعید . پێشەوای ئینقیلابی میللیی کورد » بەڵگەیەکی مێژوویی گرنگ و دەگمەنە کە « نیشتمان » بڵاوی کردۆتەوە[١٠١] .

گۆڤاری « هەڵاڵە »ش کە لە شاری بۆکان چاپ دەکرا ژینامەی ژمارەیەك سەرداری کوردی بڵاوکردۆتەوە . قازی محەمەد یەکێکیانە . یەکێك لە وتارە مێژووییە گرنگەکانی « هەڵاڵە » بۆ باسی مێژووی ڕێکخراوە سیاسییەکانی کورد بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان تەرخان کراوە[١٠٢] .

ئەگەر لە ڕۆژنامەنووسیی کوردیدا گۆڤارێك یا ڕۆژنامەیەك هەبێ بەتەواوەتی لە ئۆرگانێکی مێژوویی نزیك کەوتبێتەوە یا تا ڕادەیەکی زۆر لێی بچێت ئەوە بێ گومان «ڕۆژی نوێ»یە هەرچەندە بەڕێوەبەرانی[١٠٣] وەك «گۆڤارێکی ئەدەبی . سیاسی ، کۆمەڵایەتی » پێشکەشی خوێندەوارانیان کردووە . « ڕۆژی نوێ » لە هەموو ڕوویەکەوەو تایبەت لە مەیدانی مێژوونووسیدا ، هەنگاوی گەورەی بەرەوپێشەوە نا . هیچ ژمارەیەکی « ڕۆژی نوێ »نییە چەند وتاری مێژوویی بەسوودی تێدا بڵاو نەکرابێتەوە کە زوربەیان بۆ باسی ڕووی جیاوازی مێژووی کورد تەرخان کراون.بەوێنە

---

١٠١ « نیشتمان » ، هەمان ژمارە . ل ٤ ــ ٦ .

١٠٢ « هەڵاڵە » ئەم وتارەی بەم ناوەوە بڵاوکردۆتەوە « کۆمەڵ و ئەحزابی سیاسیی کورد دە ڕابردوودا . باسێکی مێژوویی » . ــ « هەڵاڵە » . بۆکان ، ژمارە ١ ، ڕەشەمێی ١٣٢٤ ، ل ١٤ ــ ١٥ .

١٠٣ خاوەن و لێپرسراوی « ڕۆژی نوێ » پارێزەر جەمالی حاجی ئەفەندی شالی و دەستەی نووسەرانی کامەران (سەرنووسەر)و محەڕەم محەمەد ئەمین و ئیحسان عبدالکریم و کەریم زەند و عەبدوڵڵا ڕەزا ـ ئەندام بوون . « ڕۆژی نوێ » گۆڤارێکی مانگانە بوو ، هەمووی بەسەریەکەوە ساڵ و نیوێك ژیاو ١٨ ژمارەی لێ دەرچوو (مارتی ١٩٦٠ ـ ئەیلولی ١٩٦١) .

« ڕۆژی نوێ » له ژماره حه‌وتی ساڵی یه‌که‌میدا [١٠٤] ئه‌م وتارانه‌ی بڵاوکردۆته‌وه :

« شێخ مه‌حمودی نه‌مر » (ل ١ ــ ٨) ، « شه‌ڕی شمیه » (ل٢٤) ، « داخوازی‌یه‌کانی کورد » (ل ٢٩)[١٠٥] ، « حه‌مدی‌و شێخ مه‌حمودی نه‌مر » نووسینی مه‌دهۆش (ل ٣٠ ــ ٣٤) ، « کۆمه‌ڵی کوردستان » (ل٣٥) « به‌یاننامه‌ی شێخ سه‌عیدی پیران » (ل٣٦ــ٣٩)، « هێنانه‌وه‌ی ته‌رمه‌که‌ی شێخ سه‌عید » نووسینی شێخ نوری‌ی شێخ صالح (ل ٤١ ــ ٤٤) ، « پیاوه مه‌زنه‌کانی گه‌لی کورد ، میر عه‌بدولڕه‌زاق به‌درخان » نووسینی ئیسماعیل حه‌قی شاوه‌یس (ل ٥٠ ــ ٥٣) ، «کۆچی دوایی شێخ مه‌حمودی نه‌مر » (ل ٥٨ ــ ٥٩) ، « ئاوپارێك » (ل ٦٠ ــ ٦١)، «مه‌لا محه‌مه‌دی کۆیی » نووسینی ده‌رسیم (ل ٧٦ ــ ٨١) ، « اعلان رسمی » (ل ٩٢ ــ ٩٣)[١٠٦] .

ئه‌مانه‌و گه‌لێك ورده هه‌واڵی مێژوویی‌و سێ وێنه‌ی سه‌رده‌می ڕووتنه‌وه‌ی یه‌که‌می شێخ مه‌حمودو وێنه‌یه‌کی مه‌لای گه‌وره‌ی کۆیه له‌و ژماره‌یه‌ی «ڕۆژی نوێ»دا بڵاوکراونه‌وه . وتاری « مێژووی نه‌ته‌وه‌که‌ت»ی ژماره ده‌ی ساڵی یه‌که‌می « ڕۆژی نوێ » به‌ته‌نها ١٤ لاپه‌ڕه‌یه ، واته پتر له هه‌شت‌یه‌کی هه‌موو لاپه‌ڕه‌کانی ئه‌و ژماره‌یه[١٠٧] که هه‌مانکات چوار وتاری

١٠٤ــ « ڕۆژی نوێ » ، ژماره ٧ ، تشرینی یه‌که‌می ١٩٦٠ . له‌و ژماره‌یه‌دا هه‌مووی به‌سه‌ریه‌که‌وه سیازده وتاری سه‌ره‌کیی تێدایه .

١٠٥ــ مه‌به‌ستی ئه‌و داخوازی‌یانه‌یه که شێخ مه‌حمود ساڵی ١٩٣٠ دوای ڕاپه‌ڕینی شه‌شی ئه‌یلول پێشکه‌شی کردن .

١٠٦ــ به‌یاننامه‌یه‌که ئینگلیزه داگیرکه‌ره‌کان ڕۆژی دووی مایسی ساڵی ١٩٢٣ به‌سه‌ر دانیشتوانی شاری سلێمانی‌یاندا بڵاوکردۆته‌وه‌و پڕی‌یه له هه‌ڕه‌شه .

١٠٧ « ڕۆژی نوێ » ، ژماره ١٠ ، کانوونی دووه‌می ١٩٦٠ .

مێژوویی گرنگی تری تێدایە[١٠٨] .

وتارە ئایابەکانی خوالێخۆشبوو ئیسماعیل حەقی شاوەیس دەربارەی بزووتنەوەی ئازادیخوای گەلی کورد لەنێوان شەڕی یەکەمو دووەمی جیهاندا کە لە « ڕۆژی نوێ »دا بڵاویکردوونەوە کەلێنێکی باشیان پڕکردۆتەوە . وەك « کۆمەڵی کوردستان »[١٠٩]و « « ناودارانی کورد . مەلا سەلیم ئەفەندی »[١١٠]و « کۆمیتەی ئیستیقلالی کوردستان »[١١١]و «شۆڕشی قۆچگیری »[١١٢]و گەلێك وتاری بەکەڵکی تر .

شایانی باسە ڕۆژنامەنووسیی کوردی لە هەموو ناودارانی مێژوو زیاتر بایەخی بە سەلاحەددینی ئەیوبی داوە . زوربەی ڕۆژنامەو گۆڤارە کوردییەکان ،لە « کوردستان»ی یەکەمین ڕۆژنامەوە[١١٣] وتاری تایبەتییان بۆ تەرخان کردووە . عوسمان صەبری زنجیرەیەك وتاری دەربارەی ژیانی سەلاحەددین لە گۆڤاری « ڕوناهی »دا بڵاوکردۆتەوە[١١٤] . «صەلاحەددینو

١٠٨ــ سیلنیان دەربارەی مێژووی کوردن : « یادداشتی کۆمەڵەی ژ . ك . »و « ئەهمیەتی مێژوویی کۆماری کوردستان »و « سلێمانی لە ساڵی ١٨٢٠دا » .

١٠٩ــ « ڕۆژی نوێ » . ژمارە ٦ ، ئەیلوولی ١٩٦٠ ، ل ٤٢ ــ ٤٥ .
١١٠ــ « ڕۆژی نوێ » ، ژمارە ٨ . تەشرینی دووەمی ١٩٦٠ ، ل ٢١ ــ ٢٨ .
١١١ــ « ڕۆژی نوێ » ، ژمارە ١ ، مارتی ١٩٦١ . ل ٢٠ ــ ٢٤ .
١١٢ــ بەشی یەکەم : « ڕۆژی نوێ » ، ژمارە ٢ . حوزەیرانی ١٩٦١ ، ل ٩٠ ــ ٩٨ . بەشی دووەم : ژمارە ٤ . تەمموزی ١٩٦١ . ل ١ ــ ٧ ؛ بەشی سێیەم : ژمارە ٥ ؛ ئابی ١٩٦١ . ل ١٨ ــ ٢٨ .

١١٣ــ بڕوانە : « کوردستان » . ژمارە ١٥ ، ١٢ی موحەڕەمی ١٣١٧ ؛ ٢٢ی نیسانی ١٣١٥ .

١١٤ــ ئەو وتارە لە پێنج بەش پێکهاتووەو لە ژمارە ٢٣و ٢٤و ٢٥و ٢٦و ٢٨ی « ڕوناهی »دا بڵاوکراوەتەوە .

نمصی خاچ » وتارێکی گەورەی سێ ژمارەی « گەلاوێژ »ە[115] . زۆربەی گۆڤارەکانی مەهابادیش باسی سەلاحەددینیان کردووە .

دیـان وێنەی کەس لە مەزنانی مێژوو بەرادەی سەلاحەددینی ئەیوبی جێگەی لە ڕۆژنامەی کوردیدا بۆ تەرخـان نەکراوە . « ڕۆژی کورد »ی یەکەمین گۆڤاری کوردی بـەرگی یـەکەمین ژمارەی خۆی بـە وێنـەی سەلاحەددین ڕازاندۆتەوە . گۆڤاری « گڕوگالی منداڵانی کورد » کە «بیری کارگەرانی چاپخانەی کوردستان » بوو لە مەهاباد . وێنەیەکی سەلاحەددینی لەسەر بەرگی سێیەمین ژمارەیدا چاپکردووەو لەملاو لەولایەوە ئەم دێـڕە شیعرەی نووسیوە :

« هەر بژی ئەی فەخری قەومی کوردو سولتانی عـــــەرەب
تۆ نەمردووی ئەی سەلاحەددینی ئەیوبی نەسەب »[116] .

بەر لەوەی کۆتایی بە « ڕۆژنامەنووسیی کوردیو مێژوو » بهێنین بـە پێویستی دەزانین کەمێکیش دەربارەی ڕۆژنامەی « ژیان » بدوێین . تایبەت لەبەرئەوە کە بە ڕۆژنامەیەکی مێژوویی ناوبانگی دەرکردووە[117] .

کە مەجید یەعقوبی بوو بە پارێزگاری سلێمانی کەوتە ڕقەبەری لەگەڵ ڕۆژنامەی « ژیان »ی پیرەمێرد ، وادیارە دەیویست ڕۆژنامەیەکی‌تر جێگەی

١١٥ـ بڕوانە : « گەلاوێژ » . ژمارە ٦ . حوزەیرانی ١٩٤٩ . ل ١ــ٨ ٥٧٠ــ٦١١. ژمارە ٧ . تەمموزی ١٩٤٩ . ل ١ ــ ٢١ . ژمـــارە ٨ . ئابی ١٩٤٩ . ل ١ ــ ١٥ .

١١٦ـ «گڕوگالی منداڵانی کورد » . مەهاباد . ژمارە ٣ . ١ی بەشـبەری ١٣٢٥. لاپەڕەی بەرگی یەکەم .

١١٧ـ بەشی زۆری ئەو زانیاری‌یانەی لێرەدا باسیان‌کراوە لە برایان نوری کاکەحەمەو کەریم زەندو ئەحمەد شوکری (دوکتۆر شۆ)و محەمەد ئەمین سەعید ڕەباتیم وەرگرتوون . مامۆستا کەریم زەند گەلێك باربدەی دام بۆ کۆکردنەوەی ئەو زانیاری‌یانە . سوپاس بۆ هەموویان .

بگرێتەوە . خوالێخۆشبوو صالح قەفتان کـە یەکێك بوو لـە ڕووناکیرە دڵسۆزەکانی ئەو سەردەمە ئەرکی دەرکردنی ڕۆژنامەیەکی نوێی گرتە ئەستۆ کە وەك « ژیان » لە چاپخانەی شـارەوانیی سلێمانی چـاپدەکرا[118] .
ڕۆژنامەی تازە لەدایكبوو ناوی « زبـان »ی بۆ هەڵبژێردرا کـە بۆ ڕۆژنامەنووسیی کوردی تاڕادەیەکی زۆر ناوێکی چاوەڕوان نەکراو بوو .
ڕاستەکەشی باری قورسی ڕۆژنامەنووسیی کوردیو دڵسۆزیی ڕووناکیرانی سلێمانی ئەوناوەیان داسەپاند. دەستکورتیو نەبوونی زەنکۆگرافو ئارەزووی دەرکردنی ڕۆژنامەیەکی نوێ کە ناوی تاڕادەیەك لە « ژیان » بکات پاڵی بە صالح قەفتانو ئەحمەد شوکرییەوە نا دوو نوقتەی سەر پیتی (ژ)و یەك نوقتەی سەر پیتی (ی)ی کلیشەیەکی کۆنی « ژیان » بکرێننو بیکـەنە « زبان »[119] .

« زبان » ڕۆژنامەیەکی حەفتەییو زوربەی ژمارەکانی شەش لاپەڕەیی بوون ، هەرجارەی ۳۰۰ یا ئەوپەڕەکەی ۵۰۰ دانەیان لێ چاپدەکرا کە ٤٧یان بۆ ئابوونەداران دەنێردران . بەڕێوەبەرانی « زبان » هەرجارە دانەیەکیان لێ دەنارد بۆ شێخ مەحمود کە ئەوسا لە باشوور دەسبەسەر بوو ، دانەیەکیشیان بۆ تاهیر بەهجەت مەریوانی دەنارد کە لە ئەمەریکا دەژیا . جگە لەوە شەش دانەشیان لێ دەنارد بۆ ئەدمۆندس تاوەکو ئەو لە بەغداوە بیانێرێتە ئەورووپا. شایانی باسە مینۆرسکی کە سەرەتای سییەکان هاتۆتە سلێمانی[120] یەکێك بوو لەوانەی ڕۆژنامەی «زبان»و بەر لەو ڕۆژنامەی « ژیان »ی بۆ دەنێردرا.

١١٨ـ ئەحمەد شوکری بەتەنها ژمارەکانی « زبان »ی چاپدەکردو نووسینی خۆشی تێدا بلاودەکردەوە .

١١٩ـ وادیارە هەر لەبەرئەوەش ڕۆژنامەکە ناوی « زبان » بوو نەك « زمان » کە لە ناوچەی سلێمانی باوە .

١٢٠ـ وادیارە مینۆرسکی دەوروبەری سالی ۱۹۳۰ بەبۆنەی یادی نۆسەد ساڵەی کۆچی دوایی شاعیری گەورە ئەبولقاسم فیردەوسییەوە لە ڕێگەی

صالح قەفتان و ئەحمەد شوکری و ئەحمەدی عەزیز ئاغا لە هەموان زیاتر نووسینیان لە « زبان »دا بڵاوکردۆتەوە . یەکەمیان زوربەی وتارەکانی بۆ باسی مێژوو بەگشتی و مێژووی کورد بەتایبەتی تەرخانکردبوو . بۆیەکا « زبان » لەناو ڕووناکبیراندا بە ڕۆژنامەیەکی مێژوویی ناوی دەرکرد . ئەگینا لەڕاستیدا لەسەر لاپەڕەکانی « زبان » خۆی هیچ شتێك دەربارەی ئەوە نەنووسراوە کە ئەو ڕۆژنامەیە مێژوویی‌یە . لەلای ڕاستی ناوی « زبان »ەوە تەنها ئەم ڕستەیە نووسراوە :

« زبان ڕۆژنامەیەکی کوردی‌یە هەموو یەکشەممەوان دەردەچێ . پەیام: سلێمانی . بەلەدی‌یە . زبان . محرر : صالح قەفتان . سالیانە بۆ ناو شار ۲۰۰ فلسە بۆ دەرەوە ۳۵۰ فلسە » . ژمارەی ئەوتۆی « زبان » هەیە نە بەگشتی و نە بەتایبەتی توخنی مێژوو نەکەوتووە(۱۲۱) .

شایانی باسە مەجید یەعقوبی بۆ خۆی ڕەقیبی وتارەکانی « زبان » بوو، جاروبار ڕێگەی بڵاوبوونەوەی وتارە مێژوویی‌یەکانی صالح قەفتانی نەدەدا .

بێگومان بەرهەمە مێژوویی‌یەکانی ناو گۆڤارو ڕۆژنامە کوردی‌یەکان لە هەڵەو کەموکورتی بێبەش نین . نووسەرانی پێش پەنجاکان بایەخێکی ئەوتۆیان بە ڕێبازی زانستیی نووسینی مێژوویی نەدەدا . هی‌وایان هەبوو سەیر مێژووی دەنرخاند . ن . أ . لەو باوەڕەدایە هەر چەرخەی زۆردارێکی خۆی هەیە . دەربارەی هیتلەر ن . أ . نووسیویە دەڵێ : « وادیارە دونیا

عیراقەوە چۆتە ئێران یا لەوێوە بە عیراقدا گەڕاوەتەوە . لە بەغدا لەگەڵ ماموستا توفیق وەهبی سەری لە چاپخانەی مەریوانی داوە ، لە سلێمانیش لەگەڵ پیرەمێرد چۆتە چاپخانەی شارەوانی و بلاوگای ڕۆژنامەی « ژیان » .

۱۲۱ــ بە وێنە بڕوانە : « زبان » ، سلێمانی ، ژمارە ۹، ۱٤ی تەشرینی دووەمی ۱۹۳۷ . ناوەرۆکی ئەو ژمارەیە دەقلو دەق لەگەڵ ناوی ڕۆژنامەکەدا یەکدەگرێتەوە چونکە وتارێکی گەورەی بە ناوی « چۆن بنووسین »ەوە بلاوکردۆتەوە .

بۆ چەنگیز خانو تەیموری لەنگ نابێت بۆیە خوا هێتلەری بۆ سەدەی بیستەم دروست کردووە »(١٢٢) .

هەرچی ڕۆژنامەی «پێشکەوتن»ە بەمجۆرە چارەنووسی گەلی کوردی لێك داوەتەوە :

« کە دەنگوبانگی پێغەمبەرێتی موحەممەدەلموستەفا ـ ڕووحم بەصەدەقەی بێ ـ گەیشت بە هەموو لایەكو عەلەلەی خستە دونیاوە وای لێهات کە لەووەختەدا گەورەترین سەلاطینی تورکستان عەلەقەی بەندەیەتی ئەو سەرورەرە بخەنە گوێ . ئۆغوز خان کە لەووەختەدا گەورەترینی سەلاطینی تورکستان بوو لە پیاوماقولی کورد بەغدوز ناوی سەروسەکوت ناشیرینی ناردە خزمەت پێغمبەر . پێغمبەر کە چاوی پێ کەوت لە سەرو گوێلاکی قێزی کردەوە . عەشایرو قەبایلی لێ پرسی . وتی لە ئەکرادم ، ئەو حەزرەتەش فەرمووی خوای تەبارەکەن تەعالا ئەم تایفەیە موەفەق بە ئیتیفاق نەکات ئەگینا عالەمێك لە دەست ئەوان بەتەنگدێن . ئیتر لەوڕۆژەوە دەولەتو سەلتەنەتی گەورە بۆ ئەمانە ڕێك نەکەوتووە »(١٢٣) .

بێگومان سەرتاپای ئەم قسانە هەڵەن . لێرەدا ئەوەندە بەسە بڵێین ئاینی ئیسلام سالی ١٨ی کۆچی ، ٦٣٩ی عیسایی ، واتە دوای وەفاتی پێغەمبەر لە ڕۆژگاری فەرمانڕەوایی عومەردا گەیشتە خاکی کوردستانو دوای ئەوەش بە ماوەیەکی زۆر ئینجا گەیشتە تورکستان .

لەگەڵ ئەو کەموکوڕییانەشیدا ڕۆژنامەنووسیی کوردی دەوری لە پێشخستنی لێکۆڵینەوەی مێژوویی کوردیدا کەم نەبوو ، ئەوەی تارادەیەکیش کاری کردە سەر دەستەی دووەمی مێژوونووسە گەورەکانمان .

١٢٢ـ بڕوانە : «گەلاوێژ » ، ژمارە ٥ ، مایسی ١٩٤٣ ، ل ٧ .

١٢٣ـ « پێشکەوتن » ، سلێمانی ، ٧ی ئۆکتۆبەری ١٩٢٠ .

دەستەی دووەمی مێژوونووسانی کورد

ئەمین زەکی . حسەین حوزنیو زاراوە مێژوویی‌یەکان . صالح قەفتانو دەرسێکی گەورە . ڕەفیق حلمیو ئەحمەد تەقی‌وئەحمەد خواجەو یادداشتنووسی . لاوی چیا ئەنوەر مائی . سەجادیو ڕۆژبەیانی . ڕۆڵەی بەوەفای بنەماڵەی بەدرخان.ئەفسەری ون محەمەد عەلی عەونی. گەشتەکەی عەلی سیدۆ گۆرانی .

دوای شەڕی یەکەمی جیهان، لەگەڵ وریابوونەوەو پەرەسەندنی هەستی نەتەوەییدا ، ڕووناکبیرانی کورد بەجۆرێکی قووڵتر لە جاران کەوتنە هەڵسەنگاندنی مێژوو ، ئەوەی ، وەك دیمان ، لە ڕۆژنامەنووسیی کوردیدا زوو ڕەنگی خۆی دایەوە . دیارە دەبوو مێژوونووسیی کوردی لەو قەوارە تەسکەدا نەمێنێتەوە، تایبەت دوای ئەوەی ژمارەی تینوانی زانینی ڕابوردووی گەل تا دەهات پەرەی دەسەند . بەمجۆرە ژمارەیەك ڕووناکبیری لێهاتوو خولیای مێژووی نیشتمان کەوتە سەریان ، ئەوانەی مامۆستا ئەمین زەکی ، بێ هیچ گومانێك ، گوڵی گەشی سەردەستەیانە .

محەمەد ئەمین[١٢٤] کە لەبەر زۆرەکی دوایی بە محەمەد ئەمین زەکی

١٢٤ــ سەرچاوەی سەرەکیی ژیننامەی مامۆستا ئەمین زەکی لێرەدا دوو دیدەنی‌یە لەگەڵ سانیحە خانی کچی ، یەکەمیان مانگی یازدەی ساڵی ١٩٧٢و دووەمیان ڕۆژی ١٦ی تەشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٨١ بوو . هەروەها کەڵکم لە ڕۆژنامەو گۆڤارەکانو ئەو پاشەکی‌یەی محەمەد عەلی عەونی بۆ «خلاصة تاريخ الكرد وكردستان»ی نووسیوە (قاهیرە، ١٩٣٩)و شەش بەرگی یەکەمی چاپی سێیەمی « تاريخ الوزارات العراقية »ی عەبدولڕەززاق حەسەنیو نامیلکەی « محمد امين زكي » کە « لەسەر ئەرکی علاءالدين سجادی لەچاپدراوە » (بەغدا ، ١٩٤٨) وەرگرتووە. هەوڵمداوە بەپێی توانا بکەمە ڕاسترینی زانیارێکانی ژیننامەی مێژوونووسی گەورەمان .

ناوبانگی دەرکرد ، کوڕی حاجی ئەوڕەحمانی کوڕی مەحموده ، سالی ۱۸۸۰ لە گەڕەکی گۆیژەی شاری سلێمانی لەدایكبووە . چەند سالێك لای مەلا خوێندوویەو لە تەمەنی دوازده سالیدا چۆتە قوتابخانەی سەرەتایی‌و ئینجە هەر لە سلێمانی ڕوشدی‌یەی سەربازیی تەواوکردووە . سالی ۱۸۹٦ هاتۆتە بەغداو لە فێرگەی ناوەندیی سەربازی وەرگیراوەو پاش سێ سال خوێندن چۆتە ئەستەموڵ‌و لەوێش سالی ۱۹۰۲ خوێندنی سەربازیی بەرزی تەواوکردووەو بۆتە ئەفسەری بارەگای ئۆردوگای سوپای شەشەمی عوسمانی لە بەغدا . سالێ وەرنەچەرخا کرایە ئەندازیار چونکە دەستی لە نەخشەکێشاندا ڕەنگین بووەدوای دەوروبەری پێنج سال گەڕایەوە لەشکرو ئەمجاریان چووە بارەگای سوپای دووەمی عوسمانی لە ئەدرنە .

بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان ئەمین زەکی چەند جارێك بووە ئەندامی ئەو کۆمیتانەی بۆ دانانی سنووری دەولەتی عوسمانی یا کێشانی نەخشەی تایبەتی دادەنران . بەهۆی ئەو کارەیەوە توانی ماوەیەك لە فەرەنسە بەرێتەسەرو بشچێتە ڕووسیاو چەند ولاتێکی‌تری ئەوروپا . بەلام بەشی زۆری سالەکانی شەڕی یەکەمی جیهانی بە ئەفسەری‌ی لە عیراق بردەسەرو ماوەیەکیش بووە یاریدەری مستەفا کەمال کە ئەوسا فەرماندەی سوپای حەوتەمی عوسمانی بوو لە سووریە .

کە شەڕی یەکەمی جیهان بڕایەوە ئەمین زەکی کرایە ئەندامی لقی مێژووی شەڕ لە فەرماندەی لەشکری عوسمانیداو تا ناوەندی سالی ۱۹۲۳ لەوێ مایەوەو لەو ماوەیەدا گەلێك بەرهەمی مێژوویی دەربارەی ڕووداوەکانی بەرەی ڕۆژهەلاتی شەڕی یەکەم دانا کە بۆ ماوەیەکی زۆر بوونە سەرچاوەی خوێندن لە دەزگا سەربازی‌یە بەرزەکانی تورکیادا .

وەك زوربەی ئەفسەرە کۆنەکانی لەشکری عوسمانی مامۆستا ئەمین زەکیش دوای تەواو بوونی شەڕی یەکەمی جیهان بە ماوەیەك گەڕایەوە

یستمان . دەوروبەری کۆتایی تەمموزی سالی ۱۹۲۳ گەیشتە بەغداو[۱۲۵] حەتەی پێ نەچوو کرایە مامۆستای فێرگەی بەرزی سەربازیو ئینجا چووە یزی لەشکری عیراقییەوەو دوایی چەند جارێك بووە نوێنەری شاری ستیمانی لە پەرلەمانداو لەبەرئەوەی «حیسابی پاك» بوو «لە موحاسەبە بێ‌باك»[۱۲٦] بوو . بۆ یەکەم جار بەپێی فەرمانێکی تایبەتی ڕۆژی ١٤ی تەشرینی دووەمی سالی ۱۹۲۵ بووە وەزیر لە دووەم وەزارەتی عەبدولمحسین سەعدووندا کە ۲٦ی حوزەیرانی هەر ئەو سالە دامەزرابوو .

۱۲٥ـ زوربەی ئەوانەی سەرگوزشتەی ژیانی ئەمین زەکییان گێڕاوەتەوە دەڵێن گوایە تەمموزی سالی ۱۹۲٤ گەڕاوەتەوە ، بەلام سانیحە خان سوورە لەسەرئەوەی باوکی دوای ئەوەی تەحسین عەسکەری لە ئەستەموول داوای لێ کردووە بە خاوو خێزانەوە لە ناوەندی سالی ۱۹۲۳دا لە تورکیاوە یەکسەر گەڕاوەتەوە بەغدا (دیدەنی لەگەڵ سانیحە ئەمین زەکی ، ١٦ـ۱۰ـ۱۹۸۱) .

۱۲٦ـ سالی ۱۹۲۸ مامۆستا ئەمین زەکی نامیلکەیەکی ۳۱ لاپەڕەیی بە ناوی « محاسبەی نیابەت »ەوە بلاوکردەوە کە لەسەر بەرگەکەیو لای ناوی خۆیەوە نووسیبووی « ئەوی حیسابی پاکە ، لە موحاسەبە بێ‌باکە » . شایانی باسە ئەو نامیلکەیەش ئیستە بۆتە سەرچاوەیەکی ڕەسەن بۆ ڕوون‌کردنەوەی چەند ڕاستییەکی گرنگی مێژوویی لە بیستەکاندا . لە ڕێگەی قسەکانی خاوەنییەوە لەوە دەگەین کە سالی ۱۹۲٦ یەکەم دکتۆرو یەکەم ئەجزاچی هاتوونەتە شاری سلێمانیو هەر ئەو دەوروبەرە « خەستەخانەی سەرەوە » دروست‌کراوە کە ئەوسا جێگەی نووستنی بیست نەخۆشی تێدا بووە . ئەو ڕۆژانە لە هەموو درێژاییو پانایی عیراقدا یەکێك نەبووە بتوانێ هەندێ دەرسی زانستی پۆلی دووی ناوەندی بە کوردی بلێتەوە . دیسان لە ناوەڕۆکی ئەو نامیلکەیەوە تێ‌دەگەین کە لە سالی ۱۹۲٥ەوە تاوەکو سالی ۱۹۲۸ هەمووی بەسەریەکەوە ۳٦ هەزار ڕوپێ بۆ کردنەوەی قوتابخانە لە سلێمانیو ناوچەکانیدا خەرج کراوە ، کەچی بەرامبەر بەوپارە کەمە ۸٤٥ هەزار ڕوپێ بۆ دروست‌کردنی قشلەو سەراکانی سلێمانیو قەرەداغو پێنجوێنو پۆلیسخانەکانی بازیانو دەربەندو ئەیبالێو تۆدێو وەلی‌ئاواو قزلجەو گلەزەردەو پەیکولیو سەگرمە خەرج‌کراوە .

لەوساوە تا ڕۆژی نۆی شوباتی سالی ١٩٤٢ مامۆستا ئەمین زەکی یازدە جار بووە وەزیر •

ڕاستی‌یەك لێرەدا سەرنج ڕادەکێشێ • سەرەك وەزیرانی سەردەمی پاشایی دانویان پێکەوە نەدەکولا ، هەریەکەیان دەستەو دایەرەی خۆی هەبوو لەگەلی دەبوونە وەزیرو لەگەلیشی دامودەزگایان دەپێچایەوە • بەلام وادیارە ئەمین زەکی تاکە کەس بوو کە هەموویان دەیانویستو ڕێزیان دەگرت ، بۆیەکا یەکێکیان نی‌یە جارو دوو جار لەگەل خۆی نەیکردبێتە وەزیر • عەبدولموحسین سەعدونو جەعفەر عەسکەری‌و تۆفیق سوێدی‌و ناجی سوێدی‌و نوری سەعیدو جەمیل مەدفەعی‌و یاسین هاشمی‌و ڕەشید عالی گەیلانی هەموویان کە بوونەتە سەرەك وەزیران بە لای کەمەوە جارێك ئەمین زەکی‌یان لەگەل خۆیان کردۆتە وەزیر •

ڕاستی‌یەکی‌تر : لە کۆتایی سی‌یەکانەوە نەخۆشی زۆری بۆ مامۆستا ئەمین زەکی هێنا ، لەجێگەدا بوو کە نوری سەعید ڕۆژی نۆی مانگی دەی سالی ١٩٤١ کردی‌یە ئەندامی شەشەم وەزارەتی خۆی • زۆری نەبرد ئەمین زەکی ڕۆژی ٣١ی کانوونی دووەمی سالی ١٩٤٢ دەستی لە وەزارەت هەلگرت • هۆی ئەو وازهێنانەی تەنها نەخۆشی نەبوو ، زیاتر لەسەر ئەوە بوو کە نوری سەعید بێ‌ئاگاو ڕەزامەندیی ئەو یەکێکی ناشی کردبووە کارگێری گشتیی پێوانە لە وەزارەتەکەی ئەودا ، ئەوکارەی ڕقی وا هەلساند جارێکی‌تر توخنی وەزارەت نەکەوێتەوە ، بەلام تا ڕۆژی مردنی وەك ئەندامی ئەنجومەنی پیران مایەوە هەرچەندە دەگمەن دەچووە کۆبوونەوەکانی[١٢٧] •

١٢٧ــ لەڕاستیدا وەك ڕێزلێنان کرایە ئەندامی ئەنجومەنی پیران •

زیرەکی‌و دلسۆزی‌و بێلایەنیی ئەمین زەکی زۆر زوو دەنگی دایەوە، بەرزایی ژیانی ، کوردگوتەنی ، ئازاری مێروولەیەکی نەداوە ، ئەوی بۆی کرابێ لە خزمەت درێغیی نەکردووەو دەستی یاریدەی بۆ گەلێك لێقەوماوو دلماو درێژکردووە . لە دوا ساڵەکانی ژیانیدا زۆر جـــار بۆ دامەزراندنی ڕووناکبیرێك یا جێبەجێکردنی کاری خوێندنی قوتابیەك دەچوونە ژێر باڵی‌و بە دەزگاکانی میریدا دەیانگێڕا . وەك سانیحەی کچی دەیگێڕێتەوە کە تەواو کەفتەکار بوو بە سەعات بە دەستە لەرزۆکەکەیەوە بە تەلەفوون پەنای دەبردە بەر کاربەدەستان بۆ جێبەجێکردنی کاری لێقەوماوێك . ســانیحە خان دەڵێ : « جاری‌وا هەبوو من لای خۆمەوە دلم کەفی دەچەند » . هــەر لەوبارەیەوە ڕەشید نەجیب بەهۆی کۆچی دوایی ئەمین زەکیەوە نووسیویە دەڵێ :

« دیوی هەرە جوان‌و هەرە بلندو پەسندی ئەمین زەکی خزمەتگوزاری بوو . لەمەدا ، لام‌وایە ، هیچ‌کەس ناتوانێ شان لە شانی بدا ... بە بێ ڕوو گرژ کردن ، بەشکو بە ڕووخۆشی‌و دلخۆشیەوە هەمیشـــە ئامادەبوو بــۆ خزمەتکردنی هاوولاتیکانی ... دەرگاکەی چ لە ماڵو چ لــە وەزارەت هەمیشە کراوەبوو بۆ تکاکەرو دادخوازان »[١٢٨] .

باوەڕ ناکەم هیچ هونەرمەندێك لە ڕوخساری ئــەمین زەکی لەبارتری دەستبکەوێ بۆ داتاشینی پەیکەر یا کوتەلێك ناوی لێ بنێ (بێ‌وەی) ! . هێمن‌و لــەسەرخۆ ، دلنەرم‌و خاوێن ، هەستبەرزو ناسك ، دەم‌و لــەبز شیرین‌و ڕووخۆشی وەك خۆی نەبوو . بەڕاستی ، وەك دەلێن ، « نوور لــە ناوچەوانی دەباری » .

هەموو ئەمانەو غەیری ئەمانە جێگەی تایبەتیان لەناو دەروونی کوردا بۆ ئەمین زەکی داتاشی‌و هەستی پڕ لە ڕێزی زانایانی ســـــەرتاپای عیراق‌و

١٢٨ــ بڕوانە : «گەلاوێژ » ، ژمارە ٧ ، تەمموزی ١٩٤٨ ، ل ٥٢ .

شوێنیتریان بۆی ڕاکێشا ، که بەرەبەیانی ڕۆژی هەینیی نۆی تـەمموزی ساڵی ١٩٤٨ دوا هەناسەی ژیانی لە سلێمانیدا لاوو پیرو میرو گـــەدای شار[١٢٩] بەرگی ماتەمیان پۆشیو تەرمی پیرۆزیان بە خاکی سەیوان سپاردو دواچەپکی زێڕینی ئەو زانا گەورەیەیان لەگەڵ خۆیان بۆ هێنایەوە :

« ئەگەر مردمو نەمدی قەومەکەم سەربەرزو ئازاد
بزانن دەناڵێ ڕۆحەکەم تا ڕۆژی میعاد
ئەبێ لاوانی کورد تێبکۆشن
گەر ویستیان ڕۆحی من بێ شاد »[١٣٠]

کۆچی دوایی ئەمین زەکی خورپەی لە دڵی هەموان هەڵسـاند ، تۆفیق وەهبیو پیرەمێردو بێخودو سەلامو بێکەسو هەوریو جیاووکو ڕەفیق حلمیو محەمەد عەلی عـەونیو قەدریجانو خاڵو عەلیکەمالو سەجادیو زۆریتر ڕۆژی چلەی بەکوڵ بۆ کورد لاوانەوە ، کەلهوڕ لــە موکریانەوە هاواریکرد «ئەوان نامرن » [١٣١] .

مێژوو وەك زانـست زۆر زوو ســەرنجی ئەمین زەکیی ڕاکێشاء لــە سەرەتاوە زوربەی ئەو کتێبانەی دەیخوێندنەوە دەبارەی مێژوو بوون ، وەك یـەك عەودالی مێژووی کـۆنو نوێو مێژووی ڕۆژهەڵاتو ڕۆژئاواو مێژووی سیاسیو ســەربازی بـوو ، ڕۆژ بەڕۆژ زیاتر کـانیاوی نوێی خوێنـدنەوەو پشـــکنین لــە ناخی دەروونیدا دەتەقینەوە ، کە گەڕایەوە

١٢٩ــ ئەو ڕۆژە تەنانەت منداڵانی شارو شاگردانی فێرگەکان بەدڵ بۆ ئـەمین زەکی دەگریان .

١٣٠ــ بەر لە وەفاتی مامۆستا ئەمین زەکی داوای کردووە ئەم دوو بەیتە لەسەر کێلی گۆڕەکەی هەڵکەنن .

١٣١ــ بڕوانە ئەو وتارەی کەلهوڕ بە بۆنەی کۆچی دوایی ئەمین زەکیبەوە لــە « گەلاوێژ »دا بە ناوی « ئەوان نامرن »ەوە بڵاوی کردۆتەوە («گەلاوێژ»، ژمارە ٣ ، مارتی ١٩٤٩ ، ل ٦٤ ــ ٦٥) .

حەتا لە هەموو شوێن زیاتر دەبووە میوانی کتێبخانەی «المصریە»ی مەتوبانگ . وەك دەڵێن بەدرێژایی ژیانی لە کتێب بەولاوە شتێکی تری قەرز نەکردووە .

هەر ئەو هەستو ئارەزووە ئەمین زەکی یان خستە سەر ڕێگەی نووسینی مێژوو . بێ گومان هەستو ئارەزوو لەگەڵ ئەوەش کە زۆر گرنگەو پێویستن بەڵام بەتەنها بۆ خۆیان ناتوانن کەس بکەنە مێژوونووس ، بەتایبەتی مێژوونووسێکی وەك ئەمین زەکیش . هەستو ئارەزووی ئەو پێوە لە بۆتەی قووڵی زیرەکی و وردبینی و زمانزانی و سەبری ئەیوبیا تێکەڵبوبون ، وانەبوایە ئەمین زەکیی مێژوونووس هەرگیز لەدایك نەدەبوو . وەك کوردی تورکی و فارسی و فەرەنسەیی دەزانی ، لە ئەڵەمانی و ڕووسی و ئینگلیزی یش تێدەگەیشت . دوای گەڕانەوەی لە ئەستەمووڵ مامۆستای تایبەتی بۆ خوێندنی عەرەبی و ئینگلیزی ڕاگرتو لە فێربوونی عەرەبیی قورئانا هەنگاوی باشی بەرەوپێش نا ، بەڵام تا ئەوڕۆژەی گیانی بە خاك سپارد بە دڵی خۆی فێری عەرەبیی گفتوگۆی بەغدایی نەبوو .

بەوجۆرە ئەمین زەکی هاتە مەیدانی مێژوونووسی یەوە . یەکەم تاقی کردنەوەی لەگەڵ مێژووی سەربازیدا بوو کە زۆر زوو وەك شسوارەی لێهاتوو هەموو بوارەکانی بڕی . بە کتێبی « لەشکری عوسمانی »[132] مامۆستا ئەمین زەکی سالی ١٩٠٦ بە دڵنیایی قایم لە دەرگای زانستی مێژووی دا . تا سالی ١٩٢١ حەوت بەرهەمی تری کردە دیاریی دەستی بۆ کتێبخانەی مێژووی سەربازی ، کە زوربەیانی بۆ باسی بەسەرهاتەکانی شەڕی یەکەمی جیهان تەرخان کردوون ، تایبەت لە وڵاتی عیراقدا[133] .

١٣٢ـ بە زوبانی تورکی دایناوە .

١٣٣ـ « چۆن عیراقمان لەدەستچوو ؟ » و « شەڕەکانی عیراق و هەڵەکانمان »و ←

ئەی کەی مێژووی کورد سەرنجی ئەمین زەکیی ڕاکێشا ؟. خۆی لە وەڵامدا دەڵێ ئەوکاتەی دەنگوباوی تۆرانی جێگەی عوسمانیی گرتەوەو نەتەوە ناتورکەکانی ناو ئیمپراتۆریی عوسمانی وریابوونەوە(١٣٤) ، واتە بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان بە ماوەیەك . گومان لەوەدا نییە ئەو ئاڵوگۆڕە گەورانەی دوابەدوای شۆڕشی ساڵی ١٩٠٨ی تورکیا هاتنەکایەوە بە دەستووری زوربەی هەرە زۆری ڕووناکبیرە وریاکانیتری سەرتاپای گەلانی ژێردەستەی عوسمانی کاری زۆریان کردە سەر هەستی نەتەوەیی ئەمین زەکیش .

لە قسەکانی خۆیەوە ڕوون ئەوە دیارە کە لەدوای بەرپابوونی شۆڕشی ناوبراوەوە ئەم پرسیارە توند لە مێشکیدا گیری خواردووەو دەرروونی هەژاندووە : « قەومی کورد لە چنەتەوەیەکەو چیی بەسەرهاتووە ؟ »(١٣٥). کە کەس نەیتوانی وەڵامی ئەو پرسیارەی بداتەوە ئەوساکە لە ساڵی ١٩١٠ەوە بۆ خۆی چاکی لێ کرد بەلاداو ڕوویکردە کتێبخانە گەورەکانی ئەستەموڵو لە ماوەی دوو ساڵدا ، وەك خۆی دەڵێ ، بە صەدان کتێبی خوێندەوەو گەلێك تێبینیو سەرنجی تایبەتیی لای خۆی تۆمارکرد . بەر لە دەست پێکردنی شەڕی یەکەم بە ماوەیەك مامۆستا ئەمین زەکی بۆ کاری میری ڕێگەی کەوتە ئەورووپاو لە کتێبخانەکانی ئەڵەمانیاو فەرەنسەش کەوتە پشکنینو گەلێك زانیاریی بەکەڵکی کۆکردەوەو ژمارەیەکی باشیش لە بەرهەمی ڕۆژهەڵاتناسانی لەگەڵ خۆی هێنایەوە .

« شەڕی سەلمانپاكو پاشکۆیەك »و « بەغدلو بەسەرهاتی دوایین کەوتنی» لەو کتێبانەبن کە هەموویانی بە تورکی نووسیونو لە ئەستەموڵ یا لە بەغدا چاپیکردوون . « هێرش بۆسەر کوتو ئابلوقە دانی » کە دوو بەرگە بە دەستنووسی پێشکەشی موزەخانەی بەریتانیی کردووەو سوپاسنامەی تایبەتیی لەسەر وەرگرتووە .

١٣٤ـ بڕوانە پێشەکیی « خلاصەیەکی تاریخی کوردو کوردستان » .

١٣٥ـ بڕوانە هەمان سەرچاوەو شوێن .

بەمجۆرە مامۆستا ئەمین زەکی بەردی بناغەی بۆ نووسینەوەی مێژووی کورد دانا ، بەڵام ڕوداوەکانی شەڕی یەکەمی جیهانو ئەو ئەرکە زۆرەی لەو ساڵە سەختانەدا کەوتە ئەستۆی دەستیان گرتو بە ناچاری جێبەجێکردنی پرۆژەی ئەو کارەیان پێ دواخست .

لەگەڵ تەواوبوونی شەڕ ئەمین زەکی لە جاران بەپەرۆشتر هاتەوە دەستو زۆری نەبرد نزیکەی ٢٠٠ لاپەڕەی دەربارەی مێژووی کورد بۆ چاپ ئامادەکرد . ئەمجاریان بەخت نەیهێنا ، دەوروبەری کۆتای ئابی ساڵی ١٩١٩ هەرچی نووسیبوو و هەرچی نووسیبۆوەو هەرچی کۆکردبۆوە بوونە خۆراکی کلپەی ئەو ئاگرەی بەربووە گەڕەکەکەیان لە شاری ئەستەموول . ئەو بۆ خۆی دە ساڵو ئێمەیش بۆ خۆمان سەد ساڵی ڕەبەقمان لەکیس‌چوو . تا ساڵی ١٩٢٩ ئەمین زەکی نەهاتەوە سەر خۆی . لەو ساڵەدا بەرهەمە نایابەکەی مینۆرسکی کە دەربارەی کورد لە ئەنسکلۆپیدیای ئیسلامدا بڵاوی‌کردۆتەوە خۆشەویستە نازدارەکەی جارانی خستەوە ناو قووڵایی دڵو دەروونی ئەمین زەکی‌یەوە . زۆری‌نەبرد یەکەم کورپەی گەورەی مێژووی کورد بە زمانی کوردی‌ی لەدایك‌بوو کە خاوەنەکەی لە تێگەیشتنی ڕاستەوە ناوی‌لێ‌نا « خلاصەیەکی تاریخی کوردو کوردستان »[136] .

لە بەرگی یەکەمی ئەم شاکارەیدا مێژوونووسی گەورەمان پوختەی

١٣٦ـ ساڵی ١٩٣١ لە بەغدا چاپی‌کرد ، ٢٩٨ لاپەڕەیە . وەك دەگێڕنەوە هەر ئەو دەوروبەرەش حەمدی بابان داوای لە زانای مێژوا ئەنستاس ماری کەرمەلی کرد کتێبێك دەربارەی مێژووی کورد دابنێو وادیارە بەگی بابان دوای تەواوبوونی نیشانی ئەمین زەکیی داوە . ئەمین زەکی پێی‌وابووە بەرهەمەکەی کەرمەلی ئەو کەلەبەرەی‌پێ پڕنابێتەوە کە ئەو دەیەوێ . بۆیەکا زیاتر پێی لەسەر کارەکانی خۆی داگرتووە . وادیارە دەستنووسی ئەو کتێبەی ئەنستاس کەرمەلی دەربارەی کورد داینراوە نیستە لە کتێبخانەی موزەخانە لە بەغدا هەڵگیراوە .

ڕووداوە هەرە گرنگەکانی کوردستانمان لە دێرزەمانەوە بۆ دەگێڕێتــەوەو بیری زانایانو خۆیمان دەربارەی نەژادو زمانو ژمارەو نیشتمانی کورد بۆ شی‌دەکاتەوە • لەو بەرهەمەیدا ئەمین زەکی گەلێك نیشانی بە دروســتی پێکاوە • هەر بۆنمونە ئەوەندە بەسە لێرەدا بڵێم ئەمین زەکی یەکەم کورد بوو پەنجەی خستە سەر مەبەستی ڕاستەقینەی پەیمانی سیڤەرو ئامانجــە نەبینراوەکانی ، ئەو پەیمانەی تا نووسینی ئەم چــەند دێرەش گـــەلێك ڕووناکبیری ڕۆمانسیی لای خۆمان ئاوازی ئاسك بۆ کڵاوی بابردووی دەڵێن • بێ‌گومان گرنگترین دەسکەوتی ئەو بەرهەمەی مامۆســتا ئەمین زەکی بریتی‌یە لە ڕوونکردنەوەو سەلماندنی بیروڕای مینۆرسکی دەربارەی نەژادی کورد ، ئەو بیرەی ڕۆژهەڵاتناسی بەناوبانگ ڕۆژبەڕۆژ زیاتر بڕوای پێی پتەوتر دەبوو[١٣٧] •

« خولاصە » کەلەبەرێکی گەورەی لە کتێبخانەی کوردیدا پڕکردەوەو سەرنجی ژمارەیەکی زۆری لە زانایانی کوردو بیانی ڕاکێشا • بێ‌گومـــان لەخۆڕا نی‌یە کوردناسی بەناوبانگ باسیل نیکیتین « خولاصـــــە » بـــە تەواوکەری « شەرەفنامە » دادەنێ[١٣٨] • شایانی باسە خاوەنی «خولاصە» هەموو داهاتی بەرگی یەکەمی کردە دیاری‌یی دەستی بۆ « یانەی سەرکەوتن» کە زۆر نەبوو ڕووناکبیرانی کورد لـــە بەغـــدا دایانمەزراندبوو و خۆشیان‌کردبووە سەرۆکی •

پاش دەوروبەری شەش ســـاڵ بەرگی دووەمی « خولاصـــــە » دەرچوو[١٣٩] کە بۆ باسی مێژووی میرنشینە ناودارەکانی کوردو کوردستان

١٣٧ــ دەربارەی ئەو باسە بڕوانە « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، ژمارە ١ ، ١٩٧٣ ، ل ٥٥٢ ــ ٥٦٦ •

١٢٨ــ B. Nikitine, Les Kurdes. Etude sociologique et historique, Paris, 1956.

چاپی ڕووسی‌ی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٤ ، ل ٢٧٠ •

١٣٩ــ ساڵی ١٩٣٧ لە بەغدا چاپی‌کرد ، ٤٣١ لاپەڕەیە •

تەرخان كراوە . مامۆستا ئەمین زەكی ئەمجاریان وەستایانە بەسەرهاتە هەرە گرنگەكانی سالاری‌و شەدادی‌و عەننازی‌و دۆستەكی‌و ئەیوبی‌و زەندی‌و وری‌و جزیرو بۆتان‌و بادینان‌و بابان‌و سۆران‌و موكریان‌و كەلهوڕو ڕەنگەنەو تەرگەوەڕو شوانكارەو میروبەگ‌و دەسەلاتدارەكانیانی بۆ گێڕاوینەوەو گەلێك لاپەڕەی نەزانراوی ڕابوردووی بۆ ڕوون كردووینەوە . كەوابێ مامۆستا ئەمین زەكی دیسان هەر بۆ خۆی هەنگاوی گەورەی دووەمی لە مەیدانی مێژوونووسیی كوردیدا نا .

« تاریخی ولاتی سلێمانی »ش شاكارێكی‌تری مامۆستای گەورەمانە[١٤٠] كە بەدرێژی باسی كۆن‌و نوێی‌سلێمانی‌و دەوروبەری‌و ئاودارانی‌و عێل‌و هۆزەكانی‌و ژمارەی دانیشتوان‌و قوتابخانەو مزگەوتەكانی‌و گەلێ شتی‌ترمان تێدا بۆ دەكات . « تاریخی ولاتی سلێمانی » سەرچاوەیەكی ڕەسەن‌و بایەخدارە بۆ هەركەسێك بیەوێ لە هەر لایەنێكی ژیان‌و بەسەرهات‌و ئاڵ‌و گۆڕەكانی ئەو ناوچەیە بكۆڵێتەوە .

هەمان‌كات مامۆستا ئەمین زەكی زنجیرەیەك وتاری مێژوویی بەنرخی لە گۆڤاری « گەلاوێژ »دا بلاوكردۆتەوە كە بەشی زۆریان دەربارەی زاناو گەورەپیاوانی كوردن‌و[١٤١] دوایی بوونە ناوەرۆكی بەرهەمێكی دوو بەرگیی بایەخداری تری مێژوونووسی گەورەمان . لە یەكێك لە وتارە بەنرخەكانی لە « گەلاوێژ »دا ئەمین زەكی نەورۆزی لێكداوەتەوەو بەبەلگەوە سەلماندوویە كە ئەو ڕۆژە جەژنی ئاتەش‌پەرستی نی‌یە بەلكو ڕۆژو جەژنی تازەبوونەوەی ژیانە بۆیەكا یادكردنەوەی،وەك دەڵێ ، كارێكی « زۆر بەجێیە »[١٤٢] .

١٤٠ـ سالی ١٩٣٩ لە بەغدا چاپی‌كرد ، ٢٩٤ لاپەڕەیە .
١٤١ـ ئەو وتارانەی بە ناونیشانی « كوردی بەناوبانگ »ەوە بلاوەدەكردەوە .
١٤٢ـ بڕوانە : « گەلاوێژ » ، ژمارە ١ ، كانوونی دووەمی ١٩٤٣ ، ل ١ـ٧ .

بەڵام لەبەرئەوەی مامۆستا ئەمین زەکی تەنها مێژوونووس نەبوو ، لەبەرئەوەش کە « گەلاوێژ »ی بە « جگەرگۆشەیەکی خۆی دەزانی »[143] ژمارەیەك وتاری زمانەوانیو[144] ئەدەبیو کۆمەڵایەتیی بەکەڵکی تێدا بڵاوکردۆتەوە[145] .

بە هەر تەرازوویەك بەرهەمە نایابەکانی مامۆستا ئەمین زەکی بکێشینو بە هەر پێوداتێك بیانپێورین دەگەینە یەك ئەنجام: ئەمین زەکی مێژوونووسێکی یەکجار گەورەیە ، هیرۆدۆتو گوپجاردینیو ئیبن خەلدونی کوردە ، ئەوەی بەوەفای شەرەفخانو ڕابەری دڵسۆزی سەرتاپای مێژوونووسانی دوای

۱٤۳ــ وتاری « ئامۆژگاری‌یەکی دڵسۆزانە »ی بەمجۆرە دەستپێکردووە : « من ئەم گۆڤارە بە جگەرگۆشەیەکی خۆم ئەزانم .. » (بڕوانە : « گەلاوێژ » ، ژمارە ٤ ، نیسانی ۱۹٤۷ ، ل ۱) .

۱٤٤ــ بەوێنە بڕوانە : محەمەد ئەمین زەکی ، زمانی کوردی ،ــ «گەلاوێژ » ، ژمارە ۳ ، مارتی ۱۹٤۳ ، ل ۱ ــ ۹ .

۱٤٥ــ مامۆستا ئەمین زەکی جاروبار شیعریشی وتووە ، سەرەتا بە تورکیو دوایی بە کوردی . یەکێك لەو شیعرانەی کە لە ژمارە پێنجی ساڵی ۱۹٤٤ی « گەلاوێژ »دا بڵاوی‌کردۆتەوە بە ناوی « سلاو لە سەلام »ەوە پێشکەش بە سەلامی شاعیری کردووەو تێیدا دەڵێ :

کاتێ لە میسر گەڕامەوە شام
لاوانی گەلم دەورویشتیان دام

ئەو باسمان کرد لە بابەت خۆمان
خۆشە سکاڵا لەگەڵ لاوەکان
یەکێکیان باسی گەلاوێژی کرد
مەدحی ژمارە حەوتەمینی کرد

* *

سەرنجم لێدا دیم لە ئەو گوڵە
وێنەی پەسەندی وەفای بە دڵە
قەڵەمی « سەلام » ڕەنگوبۆی پێدا
لەناو گوڵدەستەی گەلاوێژی نا

خۆین . بەرهەمەکانی ، وەك خۆی ئاواتەخواز بوو ، بوونە « سەبەبی تەشویقی قەلەم‌بەدەستان‌و پێ‌گەیشتوانی کورد »[146]. هەلبەت ئەوەش بۆخۆی یەکێك بوو لەو هۆ گەورانەی پالیان نا بە دەستەیەك ڕووناکبیری پێهاتووی کوردەوە (محەمەد عەلی عەونی‌و سانیحە ئەمین زەکی‌و جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی) شاکارەکانی وەرگێڕنە سەر زمانی عەرەبی‌و بەوجۆرە پەرە بە مەودای ڕاگەیاندنی خزمەتە گەورەکانی ئەمین زەکی بدەن[147] .

دیارە گەر بلێین بەرهەمەکانی مێژوونووسی گەورەمان ، وەك هەر بەرهەمێکی‌تری وەك ئەوان ، لە هەلەو کەلێن بێ‌بەش نین ئەوە بێ هیچ گومانێك نە زۆرو نە کەم لە قەدری بەرزو پایەی بلندو بایەخی زۆرو نرخی بێ‌ئەندازەیان کەم‌ناکەینەوە . بەر لە هەر شت جاروبار هەست بە پچڕی‌و لێك‌دابڕان لەنێوانی باسەکانی ئەو بەرهەمانەدا دەکرێ ، تایبەت لە « خولاصە »دا . بەلام ئاخۆ بەر لە ئەمین زەکی‌و لە ڕۆژگاری ئەوو دوای ئاودا چ لە خۆو چ لە بێگانە یەکێك هەبوو بتوانێ ڕێگە نەدا درزێکی‌وا بێتە بەرهەمێکی وەك بەرهەمەکانی ئەوەوە ؟

ڕاستە ڕەخنەر دەتوانێ گەلێك کەم‌وکورتیی لەوبابەتە لەناو بەرهەمەکانی مامۆستای مێژوونووساندا بدۆزێتەوە ، بەلام ، بێ‌گومان ، هەر ڕەخنەیەکی بیگرێ پاکانەی خۆی لەگەلدایە[148] ، یا « گەلاوێژ » گوتەنی « یەکتەنی دانەرو گەورەیی ئەو فەرمانەی ڕایکەیاندووە چاکترین وەلامن بۆ هەر

١٤٦– بەو وشانە کۆتایی بە پێشەکیی بەرگی یەکەمی « خولاصە » هێناوە .

١٤٧– لە شوێنی خۆیدا دێینەوە سەر ئەم باسە .

١٤٨– شابانی باسە کاتی خۆی ژمارەیەك لە ڕووناکبیرانی کورد هەستیان بەو کەم‌وکورتی‌یانە کردووەو پەنجەیان بۆیان ڕاکێشاوە (بەوێنە بڕوانە : « گەلاوێژ » ، ژمارە ٥ و ٦ ، مارس‌و حوزەیرانی ١٩٤٢ ، ل ٢٢) . مستەفا شێخ نعمەتاللە ڕەخنەی لەوە گرتووە کە ئەمین زەکی لە « خولاصە »دا ژمارەی کوردی ئێران‌و تورکیای کەم داناوە (بڕوانە : « گەلاوێژ » ، ژمارە ٥ ، مایسی ١٩٤٧ ، ل ٤١ – ٤٥) .

گلەیی یەك » لە بەرهەمەكانی ئەمین زەكی بكرێ[١٤٩] • ئەوەندە شـانازی بۆ مێژوونووسی دڵسۆزمان مامۆستا ئەمین زەكی بەسە كە توانی بناغەیەكی پتەو بۆ لێكۆڵینەوەی نوێی مێژوویی كوردی دابڕێژێ • بێ گومان لە خۆوە نەبوو ڕووناكبیرانی كورد بە گەرمی پێشوازیی بەرهەمەكانیان دەكردو بیری نوێیان لێ وەردەگرتن و دەیانكردە هەوێنی بەرهەمی نازدارو تازەبابەتیان • عوسمان صەبریی ئەدیب و مێژوونووس زنجیرەیەك وتـاری دەربـارەی « خولاصە » لە گۆڤاری « هاوار »دا بڵاوكردەوەو بەرز ئـەو بەرهەمەی نرخاند[١٥٠] •

وابزانم لە ڕاستی دوورناكەومەوە گەر بڵێم حسەین حوزنی موكریانی یەكەم مێژوونووسی كوردە دوابەدوای ئەمین زەكی شایانی باس و لێدوان بێ • با لە ڕێگەی نیمچە ئەفسانەیەكەوە بچینە ناو جیهانی پان و بەرینی ئەو پیاوە گەورەیەوە كە بە ناسۆرەیەكی زۆرەوە سەری نایەوەو بەداخـەوە نازناوی « حوزنی »ی لەگەڵ خۆی بردە ناو گۆڕەوە • دەڵێن گوایە كاتێك دەستەیەك لە ئاركیۆلۆجیستە ڕۆژئاوایی یەكان هاتوونە سۆراخی شوێنەوارە كۆنەكانمان دەستوبرد حسەین حوزنی بە مێخ و چـەكوش و گازەوە خۆی گەیاندۆتە ئەشكەوتێك و لەسەر دیوارەكانی نووسـینێكی دەسـتكردی هەڵكەندووە بەو نیازەی لە پایەی ژیاری و قەدری شارستانەتیی كۆنی كورد لە بەرچاوی زانایان بەرزبكاتەوە • ئەمە ڕاست بێ یا درۆ بـە هەر بارێكدا

١٤٩ـ « گەلاوێژ » بەوقـسانە كۆتایی بەووتارەی هێنـاوە كە دەربارەی چاپی عەرەبیی « مشاهیر الكرد » بڵاوی كردۆتەوە . دەقی قسـەكانی «گەلاوێژ» بەم جۆرەیە : « یەكەنی دانەرو گەورەیی فەرمانەكەی پێكی‌هێنـاوە چاكترین وەرامن بۆ هەموو گلەیی یە كە لە كتێبەكە نەكرێت » (بڕوانە : « گەلاوێژ » ، ژمارە ٥ ، مایسی ١٩٤٨ ، ل ٤٥) .

١٥٠ـ بڕوانە : « هـاوار » ، ژمارە ٢٨ ، ١٥ی مایسی ١٩٤١ ، ل ٥ ـ ٦ ، ژمارە ٢٩ ، ١٠ی حوزەیرانی ١٩٤١ ، ل ٦ ـ ٧ ، ژمـارە ٣٠ ، ١ی تەمموزی ١٩٤١ ، ل ٩ ـ ١١ .

یشکێنیتەوە دەنگەێنێتە تەنها یەك ئەنجام ـ دلسۆزیی بێسنوورو ئەندازەی ئەو پیاوە کە پیانیان بەر لە خۆمان هەستیان پێیکردووەو بەرز رخاندویانە(١٥١) .

حسەین کوڕی سەید عەبدوللەطیف ڕۆژی ١٢ی ئەیلوولی ساڵی ١٨٩٣ ە مەهاباد لەدایکبووە . تاڵو ترشیی ژیانو ئاوارەیی وایانلێکرد « حوزنی » بکاتە نازناوی خۆی(١٥٢) ، لەبەر ئەوەش کە مەهاباد سەر بە موکریانە ، بووە حسەین حوزنی موکریانی .

من نامەوێ لەخۆمەوە خەملێبدەمو بڵێم مامۆستا حوزنیو گەلێکیتری وەك ئەو بە هیچ جۆر نەکەوتوونە هەڵەوەو قەت پێیان نەخلیسکاوە ، بەڵام ئەوە بۆخۆی پێویستی بە لێکدانەوەی قووڵو تایبەتییە بێدابڕینی لە تەوارەی کاتو شوێنیو بێ لەیادکردنی دلسۆزیی بێسنووریان بۆ گەل ، ئەو دلسۆزییەی هەرگیز هێزی بزوێنەری سەرەکی بووە بۆ گشت رەفتارێکیان بەپێی تێگەیشتنو بۆچوونی خۆیان ، ئەگینا بە لادانێکی کەم زوربەیان لە ژیاندا گەلێ لەوەی هەیانبوو زیاتریان دەستدەکەوت(١٥٣) . زولمو زۆری عوسمانیو قاجاری کارێکی ئەوتۆی کردبوو زوربەی ڕووناکبیرە هەرە دلسۆزەکانی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست تا ماوەیەکیش لەمەوبەر باوەڕیان بە ئینگلیزو ماسۆنیزم بەهێز بێ ، هیچ دوور نییە تائیستەش هی ئەوتۆ هەر

١٥١ـ بەوێنە بڕوانە ئەو قسانەی ئەندازیاری ئینگلیز هاملتن دەربارەی حسەین حوزنی لەکتیبەکەی خۆیدا کردوونی .
A. M. Hamilton, Road through Kurdistan. The Narrative of an Engineer in Iraq, London, 1937.

١٥٢ـ وەك گۆرکی کە نازناوی نووسەری سۆڤیەتی بەناوبانگ ئەلێکسێی مەکسیمەڤیچ پێشکەڤە (١٨٦٨ ـ ١٩٣٦) . گۆرکی بە ڕووسی مانای تاڵە .

١٥٣ـ لەم باسەدا مامۆستا فەریدون عەلی ئەمین دەربارەی پیرەمێرد نیشانی درووست پێکاوە (بڕوانە : فەریدون عەلی ئەمین ، چەند سەرنجێك لە پیرەمێردی نەمر ، بەغدا ، ١٩٧١) .

مابن • ئەو ئەمەریکایەی ئیمڕۆکە بۆتە دێوەزمە لای زوربەی خەڵك تــــ رابوردوویەکی نزیکیش نیشتمانپەروەرانی ڕۆژهەلآت بە پەناگەیان دادەناو بە سەرو باڵی یەکێکی وەك تیۆدۆر ڕۆزڤلتو ویدرۆ ویلسنیاندا هەڵدەدا • هەرچۆن بێ کەس نیە بتوانێ بە هیچ جۆر گومان لە دڵسۆزیی ماموٚستا موکریانی‌و ئەوانەی وەك ئەو بیریان دەکردەوە ، بکات •

پایەبەرزیی حســــەین حوزنی لە گۆڕەپانی مێژوونووسیدا وا خۆ دەنوێنێ کوێریش نەتوانێ نەیبینێ • لێرەدا بەر لە هەموو شت پەنا دەبەینە بەر چەند ژمارەیەکی مانادار[١٥٤] • تا کۆچی دوایی ســــەیدای هێژای موکریان حەڤدە کتێبی هەمەجۆری بلآوکردەوە کــــە یازدەیانی بۆ باسی مێژووی کوردو دوانیشیانی بۆ باسی مێژوو بەگشــتی تەرخــانکردووە • واتە پتر لە دوو سێی کتێبە چاپکراوەکانی مێژووین • ژمــارەی لاپەڕەی گشت کتێبە چاپکراوەکانی موکریانی[١٥٥] بەسەر یەکەوە ١٦٨١ لاپەڕەن کە ١٢٩٥یان[١٥٦] بۆ باسی مێژووی کوردو ١٤٧یان بۆ باسی مێژوو بەگشتی تەرخانکراون ، واتە موکریانی بەسەریەکەوە ١٤٤٢ لاپەڕەی کتێبــــــە چاپکراوەکانی بۆ باسی مێژوویی تەرخــانکردووە کــە لــە سێ چواری ژمارەی لاپەڕەی هەموو کتێبە چاپکراوەکانی تێپەڕ دەکات •

خۆ ئەگەر بێتو ژمارەی لاپەڕەی ئەو بەرهەمە مێژوویی‌یە زۆرانەی

١٥٤ــ بۆ دیارکردنی ئەم ژمارانە کەڵك لە بەرهەمەکانی موکریانی خۆی‌و چەنــد سەرچاوەیەك وەرگیراوە ، تایبەت لە : نەریمان ، کتێبخانەی کوردی • کەرکوك ، ١٩٦٠ • نەریمــــــان ، بیبلیۆگرافیــــای کتێبی کوردی • لەچاپکراوەکانی « کۆڕی زانیاری کورد » ، بەغدا ، ١٩٧٧ •

١٥٥ــ بێ‌ژمارەی لاپەڕەی چاپی دووەمی سیان لە کتێبەکانی کە بەسەر یەکەوە ٢٠٦ لاپەڕەن •

١٥٦ــ بێ « غونچەی بەهارستان » کە ٩٤ لاپەڕەیەو ساڵی ١٩٢٥ لە حەلەب چاپی‌کردووەو باسی « مەنشەئی کوردان »ی تێدا کردووە •

حسەین حوزنی لە ڕۆژنامەو گۆڤارەکاندا بڵاوی‌کردوونەوە[١٥٧] بیانخەینە سەر ئەو ژمارانەی باسمانکردن هەلبەت ئەوساکە جێگەی لە مەیدانی مێژوونووسیی کوردیدا دیارتر دەبێ ، هەرچەندە بێ‌ئەوەش یەکجار دیارو هەرچاوە . کەوابێ هیچ سەیر نییە ئەدمۆندس لەو بیبلیۆگرافیایەیدا کە حوروبەری پەنجا ساڵ لەمەوبەر بۆ باسی چاپەمەنیی کوردیی عیراقی تەرخانکردووە[١٥٨] کاتێك دێتە سەر باسی بەرهەمە مێژووییەکانو تەنها سیازدە ناو دێنێ دەڵێ زوربەیان حسەین حوزنی دایناون .

وێڕای ئەو ژمارانەی باسمانکردنو پێویستیان بە هیچ ئەنگوستێك نییە ، گەلێك ڕاستیی‌تر لەئارادان کە مانگی موکریانی لە ئاسمانی مێژوونووسیی کوردیدا هێندەی‌تر گەشو دیار دەکەن . حسەین حوزنی یەکەم کەسە بە کوردی لە زانستی مێژوو دواوە . ساڵی ١٩٢٥ لە « غونچەی بەهارستان »دا باسی مێژوو ، قۆناغەکانی مێژوو ، زوبانو ڕەگەزو «قەومیەتو میللەت »ی کردووە[١٥٩] . دوای مەلا مەحمودی بایەزیدی دیسان حسەین حوزنی یەکەم کەسە لە سەردەمی نوێدا بەرهەمی مێژوویی بە کوردی داناوە ، بەڵام ئەوەندە هەیە ئەویان بۆ جابای ڕۆژهەڵاتناسی نووسیو ئەمیشیان بۆ گەلی کوردی بڵاوکردەوە ! ، ڕاستە ڕۆژگاری ئەو دوانە جیاواز بوو ، بەڵام هەر بەودەستوورەش ئەنجامی کارەکەیان

١٥٧ـ تایبەت لە « زاری کرمانجی »و « گەلاوێژ »و « دەنگی گێتی تازە »دا .
لێرەش دیسان زوربەی وتارەکانی بۆ باسی مێژووی کورد تەرخان کردووە ، بەڵام هەمان کات ، وەك دواییش باسی دەکەین ، وتاری مێژوویی گشتیشی بڵاوکردۆتەوە .

١٥٨ـ بڕوانە : C. J. Edmonds, A bibliography of Kurdish periodical and books published in Iraq, - "Journal of the Royal Central Asian Society" London, Vol. XXIV, July 1937.

١٥٩ـ بڕوانە : نەریمان ، بیبلیۆگرافیای کتێبی کوردی ، ل ٢١ .

ئاڕادەیەکی زۆر جیاواز بوو . بەرگی یەکەمی « گاوڕێکی پاشەوە »[١٦٠] یەکەم کتێبی مێژوویی بڵاوکراوەی سەربەخۆی کوردییە کـــە بۆ باسی مێژووی کورد تەرخانکراوە ، هەر لەبەرئەوەشە ئەو کتێبە چەند بە بارست پچوك بێ[١٦١] هێنده بە مانا گەورەیە .

جاری‌وا هەیە مامۆستا حسەین حوزنی موکریانی لە ساڵێکدا پتر لـە بەرهەمێکی دەربارەی مێژووی کورد بڵاوکردۆتەوە . ساڵی ١٩٣١ بەرگی سێیەمی « گاوڕێکی پاشەوە »و « مێژووی ناودارانی کورد »و « تاریخی حوکمدارانی بابان »ی چاپکرد[١٦٢] کە بەسەر یەکەوە نزیکەی ٤٥٠ لاپەڕە دەبن . پاش سێ ساڵ ، واتە ساڵی ١٩٣٤ « کوردو نادرشا »و « کوردی زەند »ی بڵاوکردەوە[١٦٣] کە بە هەردووکیان ١٨٠ لاپەڕەن . شایانی باسە بەشێك لە بەرهەمە مێژووییەکانی حسەین حوزنی دوو جار چاپکراون . وەك « مێژووی میرانی سۆران » کە یەکەمجار لە ڕەواندوز ساڵی ١٩٣٥و دووەم جار لە هەولێر ساڵی ١٩٦٢ چاپکراوە .

بۆئەوەی باشتر لە مانای ئەم ڕاستییانە تێبگەین لێرەدا دیسان پەنـا دەبەینەوە بەر چەند ژمارەیەك[١٦٤] . لە ساڵی ١٧٨٨وە تاوەکو ساڵی ١٩٢٤ هەمووی بەسەریەکەوە ٢٥ کتێب بە زوبانی کوردی چاپکراوە کە هیـــچ کامێکیان نە زۆرو نە کەمو نە بەگشتی ، چجای تایبـــەتی توخنی مێژوو نەکەوتوون . لە ساڵی ١٩٢٥یشەوە تاوەکو ســـــاڵی ١٩٢٩ هـــەمووی بەسەریەکەوە ٢٣ کتێب بە زوبانی کوردی چاپکراوە کە تەنها سیانیان بۆ

١٦٠ـ ڕەواندوز ، ١٩٢٩ .

١٦١ـ ٣٧ لاپەڕەیە .

١٦٢ـ هەرسێکیان لە ڕەواندوز چاپکراون .

١٦٣ـ ئەمانیش لە ڕەواندوز چاپکراون .

١٦٤ـ بۆ ئەم بەراوردە کەڵك لە ژمارەکانی ناو ئەو خشتانە وەرگیراوە کە لـە پاشکۆکەی « بیبلیۆگرافیای کتێبی کوردی »ی ئەریماندا بڵاوکراونەوە.

مـی مێژوو تەرخان کراونو هەرسێکیشیان بەرهـەمی خامـەی ڕەنگینی حـەین حوزنین . لە سالی ۱۹۳۰یشەوە تا سـالی ۱۹٤٥ هـەمووی بـەریەکەوە ۱۸٤ کتێب بە زوبانی کوردی چاپکراوە کە تەنها سیازدەیان بۆباسی مێژوو تەرخانکراون ، بەڵام لەو سیازدەیە هەشتیان ، واتە پتر لـە نیوەیان ، حـەین حوزنی دایناون .

حـەین حوزنی موکریانی ژمارەیەك وشـەو زاراوی مێژوویی پەتیی داڕشتووە یا بەر لە ڕووناکبیرانیتر بۆ مەبەسـتی مێژوویی لە نووسـیندا بەکاریهێناونو لە زوربەیاندا نیشانی دروست پێکاوە . پێم وایە یەکەم کەسە کە کاتێکی زووی وەك بیسـتەکانەوە (مێـژوو)ی لەبریتی (تاریـخ) بەکارهێناوەو[١٦٥] لە سـاڕستەی (لەمێژەوە)ی وەرگرتووە کـە مانـای ڕابوردوویەکی دوور دەگەیەنێو بەوجۆرە بۆ واتـای (تاریخ) پڕبەپێستی خۆەتی . هیچکام لە مێژوونووسانی بیستەکان ئەو زاراوەیان بەکارنەهێناوە . زاراوی (مێژوونووس)یش بەرهەمی ئـەو بۆچوونە وردەی موکریانییە . « وڵاتی مەیان دوو ڕووباران » کە دیسان مامۆستا حوزنی یەکەم کوردە لـە نووسـیندا بەکاریهێنـاوە[١٦٦] وەرگێڕانی دروسـتی (میسۆپۆتامیا (Mesopotamia) یە کە لە دوو وشەی یۆنانیی کۆن پێکهاتووە : « میسۆس » (Mesos) کە مانای (نێوان ، ناوەند، ناوەڕاست)و «پۆتامۆس» (Potamos) کە مانای ڕووبار دەگەیەنێو بەسەریەکەوە بە عیراق دەگوترا[١٦٧] .

١٦٥ــ بە وێنە بڕوانە : « ئاورێکی پاشەوە » ، بەندی دووەم ، ل ٤ .

١٦٦ــ بڕوانە وتاری « پەیدابوونی شارستانیەتی لـە وڵاتی مـەیان دوو ڕووباراندا »ی حـەین حوزنی لە کۆڤاری«دەنگی گێتی تازە »دا ، بەغدا، ژمارە پێنج ، بەرگی دوو ، ئاغستۆسی ١٩٤٤ ، ل ٥١ ــ ٥٥ .

١٦٧ــ نووسـەرە ڕۆژئاوایییەکان تا ماوەیەکیش لەمەوبەر زۆر جار لەبریتی عیراق « میسۆپۆتامیا »یان بەکاردەهێنا . دوکتۆر زەکی صالحیش کـە یەکێکە لە مێژوونووسانی عیراق سـالی ١٩٥٧ کتێبێکی خۆی بـەوناوەوە بە ئینگلیزی بڵاوکردەوە (بڕوانە :
Zaki Saleh, Mesopotamia. Iraq 1600—1914, Baghdad, 1957).

که ئەندازیاری ئینگلیز هاملتن چووە ڕەواندوزو بە چاوی خۆی هەوڵو تەقەللای پڕ لە دڵسۆزیی حسەین حوزنیی بینیو زانی « زاری کرمانجی » بەرهەمی چڕەنجێکە ، لە کتیبەکەی خۆیدا کە بە ناوی « ڕێگەیەك بەناو کوردستاندا » بڵاوی‌کردەوە ئەم ڕاستییە پڕمانایەی تۆمارکرد ، موکریانی « خۆی بە تەنها وتارەکانی گۆڤارەکەی دەنووسی ، خۆی بەتەنها وێنەکانی دەکێشان ، خۆی بەتەنها لەچاپی دەدانو ئینجا دەشی‌پێچانەوە • ئەمە بۆ خۆی نمونەیەکی بێ‌هاوتایە لەسەر ڕووی هەموو زەمین»[١٦٨] •بەڵام هاملتن دەبوو بشڵێ موکریانی ،ماڵی ئاوا ، بە هەمان دەستوور خۆی بەتەنها دانەرو تیپکارو چاپکەری بەرهەمە مێژوویی‌یەکانی بوو ، ئەوەی دیسان تائێستە لە وێنەی نەبووە ، دیارە زۆر زەحمەتە لە وێنەشی بێ !•

وێڕای هەموو ئەوانەی باسمانکردن حسەین حوزنی لە مەیدانی وەرگێڕانی بەرهەمی مێژوویشدا دەستی باڵا بوو • لە « گەلاوێژ »و « دەنگی گێتی تازە »دا ژمارەیەك وتاری بڵاوکردۆتەوە کە زوربەیانی لە عەرەبی‌یەوە وەرگێڕاوەتە سەر زوبانی کوردی • تەنانەت لەو مەیدانەشدا حسەین حوزنی دەیزانی چی بۆ خوێندەواری کورد هەڵدەبژێرێ • « ئەرمەن وەتەنی قەومی‌یان چۆن پەیداکرد»و[١٦٩] «جمال‌الدین ئەفغانی»[١٧٠] لەو وتارە بەکەڵکانەن کە موکریانی کردوونی بە کوردی •

چەند هۆیەك لە مەودای قوولبینیی مامۆستا حسەین حوزنی‌یان وەك مێژوونووس کەم‌دەکردەوە • هەرچەندە خوێندەوارێکی باش بوو ، بەڵام

١٦٨ـ A. M. Hamilton, Op. Cit., pp. 122—123, 237

١٦٩ـ ئەم وتارەی لە گۆڤاری « الهلال »ی میسری‌یەوە وەرگرتووەو بە دوو جار بڵاوی‌کردۆتەوە (بڕوانە : « گەلاوێژ » ، ژمارە ١ ، کانوونی دووەمی ١٩٤٤ ، ل ٥٤ ـ ٥٧ ، ژمارە ٣ ، مارتی ١٩٤٤ ، ل ٤٣ ـ ٤٧) •

١٧٠ـ بڕوانە : « گەلاوێژ » ، ژمارە ١٠ ، تەشرینی یەکەمی ١٩٤٤ ، ل١ـ٨ ، ژمارە ١ ، کانوونی دووەمی ١٩٤٥ ، ل ٧ـ١٤ •

خوێندنی هیچ کات نەچۆتە ئەودیوی دیواری مزگەوتەکانی کوردستانەوە ، دەوروبەری ئەوساش وەك دەوروبەری ئیستە نەبوو تا بتوانێ زۆری لێوە فێر بێ . ژمارەیەك زمانی ڕۆژهەلاتیی چـــاك دەزانی[١٧١] ، بەلام لە زمانـــە ڕۆژئاواییەکان تەنها کەمێك لە ئینگلیزی تێدەگەیشت . بێ گومان یەکجار دلسۆز بوو ، بەلام زۆر جار مەبەستی ئەودلسۆزییەی پەردەیەکی ئەستووری بەسەر بۆچوونەکانیدا دەکێشا ، ئـەوەی لە پلــەی زانستی بەرهەمەکانی کەمدەکردەوە . جا ئاخۆ هەر دلسۆزێکیتر وەك ئەوو لە ڕۆژگاری ئـەوو لە جێگەی ئەودا بوایە دەیتوانی ئاودامان بەرگی « حوزنی » نەپۆشێ ؟

هەرچەندە وایێدەچێ سەرچاوەکانی نووسینە مێژووییەکانی مامۆستا حوزنی هی ڕەسەنیان کەم نەبێ ، بەلام هەمانکات ئاشکرایە کە ئەو سەرچاوانە بە ژمارە زۆر نین . بێ گومان شەرەفنامەی شەرەفخانی بدلیسی یەکێکە لـە سەرچاوە سەرەکییەکانی زوربەی بەرهەمە مێژووییەکانی،تایبەت «ئاوڕێکی پاشەوە »[١٧٢] . بەکـار هێنانی ئەو جۆرە ســـەرچاوانە لەلایەن حەسەن حوزنییەوە سەرنجی باسیل نیکیتینی ڕاکێشاوە کە دەلێ :

« حەسەن حوزنی نووســـەری کورد ... دواسالانی ژیانی بۆ لێکۆلینەوەی مێژووی کورد تەرخـانکردو چـــەند کتێبێکی لەوبارەیەوە بلاوکردەوە کـــە ســـەرچاوەیان دەسنووس و قسەی سەرزاری پێشنیان و سەرچاوەی عەرەبیو تورکیو فارسین»[١٧٣] .

١٧١ـ جگە لە هەردوو زاراوی سەرەکیی کوردی عەرەبیو فارسیو تورکیشی دەزانی .

١٧٢ـ بۆ خۆی مامۆستا حەسەن حوزنی لە نووسینەکانیدا چەندجارێك ناوی « شەرەفنامە »و ئەوجۆرە سەرچاوانەی هێناوە (بە وێنە بروانە : « ئاوڕێکی پاشەوە » ، بەندی دووەم ، ل ٣٧) .

١٧٣ـ B. Nikitine, Op. Cit. چاپی ڕووسی ل ٢٧٠ .

له بەرهەمەکانیـدا حسـەین حوزنی باسی مێژووی کۆن‌و سـەدە ناوەنجی‌یەکان‌و قۆناغی نوێی کوردی کردووە ٠ نەژادو ڕەگەزو زوبان‌و ئاینی کوردان ، لۆلۆو میدی‌و کاشی‌و کاردۆخیان ، میرو میرنشینەکانی کوردستان حەسنەوی‌و موکریان ، سۆران‌و بابان ، بنـەماڵەی ئەردەلان‌و ناودارانی لوڕستان ، شاری هەولێرو دەشتی شارەزوورو ڕوداوە گەورەکانی مەهاباتی خوێنین ـ ئەوباسانەن کە مامۆستا حوزنی شەونخونی بۆ دەکێشان‌و برسێتی لە ڕێگەیاندا دەچێشت ! ، یا « گەلاوێژ » گوتەنی « لاپەڕەکانی ژیانی ... بۆ خەرج‌کرد ، زەمانی جوانیی بۆ دانا ، عومری گرانقیمەتی لەپێنـاوە براندەوە، لەڕێگەیا چەوسایەوە، ڕووتی کێشا ، برسێتی چێشت، دەربەدەری‌و ملکزیی شارانی گرتە ئەستۆ »[174] ٠ دیارە هەر لەبەرئەوەش بوو کە ڕۆژی ٢٠ی ئەیلوولی ساڵی ١٩٤٧ لە بەغدا گیانی بەدەستەوەداو لاشەی بە خـاکی هەولێری دێرین سپێردرا[175] دڵسۆزان لە قوڵایی دڵەوە گوتیان « حوزنی نەمردویت ، نامریت ، لە گۆشەی وڵاتا شـوێنت تەرخانە ، ئەسەرەکانت چاوەندازی چاوی دڵ‌وریاکانە »[176] ٠

زانای هێژاو گەورە تۆفیق وەهبی هەرچەندە بەر لە هەر شت زمانەوانە. بەڵام لە مەیدانی مێژووی ڕووتیشدا خزمەتی کەم نی‌یە ٠ مامۆسـتا وەهبی وەستایانە بە یاریدەی مێژوو توانیویە گەلێك لە مەبەستەکانی لە مەیدانی

١٧٤ـ « گەلاوێژ »، ژمارە ٩ـ١٠ ، ئەیلوول ـ تەشـرینی یەکەمی ١٩٤٧، ل ٦٨ ٠

١٧٥ـ خۆی بەر لە وەفاتی داوای کردبوو لە هەولێر بنێژرێ ٠

١٧٦ـ بڕوانە : « گەلاوێژ » ، ژمارە ٩ـ١٠ ، ئەیلوول ـ تەشـرینی یەکەمی ١٩٤٧ ، ل ٧٠ ٠ شایانی باسە مامۆستا شاکر فەتاحیش لە نامیلکەیەکی ٣٠ لاپەڕییدا بەتایبەتی باسی ژینامەو بەرهەم‌و چالاکی‌یەکانی مامۆستـا حسـەین حوزنیی کردووە (بڕوانە : شاکر فەتاح ، دامـاوی موکریانی ٠ سلێمانی ، ١٩٧٢) ٠

ڕەنجەکانیدا ڕوون بکاتەوە[١٧٧] . هەر بەودەستوورەش بنچو بناوانی مێژوویی زەمینەی ناوی شارو مەڵبەندی بەناوبانگی کوردستانی لێکداوەتەوەو لە چەنجاکاندا بە عەرەبی لە گۆڤاری « سۆمەر »و « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عیراق »دا بڵاوی کردوونەوە[١٧٨] . لەم دوایەشدا چەند بەرهەمێکی لە ڕۆژنامەو گۆڤارەکاندا بڵاوکردەوە[١٧٩] .

لەناو دەستەی دووەمی مێژوونووسانی کوردا خوالێخۆشبوو صالح قەفتان جێگەی دیارە ، ئەوەی لە کاتی باسی « ڕۆژنامەنووسیی کوردیو مێژوو »دا بەڕوونی هەستمان پێ کرد . کەم لە ڕووناکبیرانی سەردەمی خۆی

١٧٧ـ بەوێنە بڕوانە ئەو زنجیرە وتارەی بە ناوی « بنچو بناوانی زمانی کوردی لە توێکلە گوێزێکدا » لە گۆڤاری « گەلاوێژ »دا بڵاوی کردەوە (بڕوانە : « گەلاوێژ » ، ژمارە ٣ ، مارتی ١٩٤٢ ، ل ٣٩ ـ ٤٤ ، ژمارە٤، نیسانی ١٩٤٢ ، ل ٢٥ ـ ٤٠ ، ژمارە ٥ ، مایسی ١٩٤٢ ، ل ٢٥ـ٤٠ ، ژمارە ٧ ، تەمموزی ١٩٤٢ ، ل ٤٣ـ٤٦) .

١٧٨ـ بەوێنە بڕوانە : توفیق وهبی ، ملاحظات عن تکون سهل السلیمانیة ، مجلة « سومر » بغداد ، العدد ١٣ ، ١٩٥٧ ، ص ١٨٨ ـ ١٩٠ ، توفیق وهبی ، التون کوپرو ـ الجسر الذهب ، ـ « مجلة المجمع العلمی العراقی»، بغداد ، المجلد الرابع ، الجزء الثانی، ١٩٥٦ ، ص٣٥٧ـ٣٨٤). مامۆستا وەهبی لە « سۆمەر »دا وتاری بە ئینگلیزیش بڵاوکردۆتەوە کە یەکێکیان دەربارەی ئەشکەوتی گوندۆکەو بەکر دلێر هەر بەوتلوەوە کردوویە بە کوردیو ساڵی ١٩٥١ لە بەغدا بڵاوی کردۆتەوە . نامیلکەی « ئەشکەوتەکەی گوندۆك » بە وێنەکانی نلوی‌یەوە ٣١+٢ لاپەڕەیە . لە گۆڤاری « الکاتب »یشدا وتاری بڵاوکردۆتەوە (بڕوانە : «الکاتب»، بغداد ، العدد الاول ، حزیران ١٩٥٨) .

١٧٩ـ لە ناوەندی شوباتی ساڵی ١٩٧٤دا ، ئەوکاتەی من سەرپەرشتیی لاپەڕەی « ثقافة کردیة »ی ڕۆژنامەی « التآخی »م دەکرد مامۆستا توفیق وەهبی پێنج وتاری سەربەخۆی نایابی دەربارەی شارەزوورو سەرچنارو پیرەمەگرون بۆ ئەو لاپەڕەیە نارد کە بەداخەوە فریانەکەوتین بڵاویان بکەینەوە . دەستنووسی ئەو وتارانە ئێستە لای منن ، هیوادارم دەرفەتی بڵاوکردنەوەیانم بۆ هەڵکەوێت .

بەرادەی ئەو عەودالی مێژوو بوون کە تەنانەت وەك دەرسیش ئارەزووی بۆ وتنەوەی لە هەموو بابەتەکانیتر زیاتر بوو • خۆزگەو ئاواتی گەورەی صالح قەفتان ئەوەبوو کە «بەتەنیا ئێمە » لەم جیهانە پانو بەرینەدا «لە کەمتەرخەمید (بەرامبەر مێژووی گەلــك • م •) ئەوەندە پێشکەوتوو نەبووینایە»[١٨٠].

مامۆستا صالح قەفتان یەکێك بوو لەوانەی هەوڵیان دەدا بەرهەمەکانیان بە کوردییەکی پەتیو پاراو دابڕێژن • دوای ئەمین زەکی یەکەم مێژوونووسی کوردە کە دیسان بەڕوونی باسی پێوەندی کوردی بــــە ئارییـــەکانەوە کردووەو[١٨١] یەکەم مێژوونووسی کوردیشە کە بەتایبەتی وتاری دەربارەی هۆزە ئارییەکان بلاوکردۆتەوە[١٨٢] • وادیارە ئــاریچییەتی نازییەکانی ئەڵەمانیا کە دەیانزانی چۆن هەست دەبزوێنن کاری زۆری کردۆتە ســەرو ساڵی ١٩٣٦ ، واتە لە گەرمەی هەراوبگری ئەواندا ، لە نامیلکەیەکی تایبەتیدا باسی نەژادو پەیدابوونی ئەڵەمانەکانی کردووەو زمانی کوردی لەگەڵ زمانی ئەواندا بەراوردکردووە •

جگە لەوانەی باسمانکردن مامۆستا صالح قەفتان بەرهەمی مێژوویی گشتیشی هەیە کە شەقڵی بۆچوونی زانستییانەیان پێوە دیارە ، وەك ئــەو وتارەی کە ناوی ئاوە « کۆچوڕەوی ئــەقوامی کۆن تاریخی هێنــاوەتە کایەوە»[١٨٣]، یا وتاری « پەیابوونی ئاینی ئیسلام • بۆچ کەیانی ئاریی کۆن ڕووخاوە »[١٨٤] • هەروەها لە کاتێکی زووی وەك نــاوەندی سییەکان لە

١٨٠ــ بڕوانە : صالح قەفتان ، مێژووی نەتەوەی کورد ، بەغدا ، ١٩٦٩ ، ل ٥ .
١٨١ــ بڕوانە : «گەلاوێژ»، ژمارە ٥ و ٦ ، مایسو حوزەیرانی ١٩٤٢، ل.٢٠.
١٨٢ــ هەمان سەرچاوە .
١٨٣ــ بڕوانە : « گەلاوێژ » ، ژمارە ١و ٢ ، کانوونی دووەمو شوباتی ١٩٤٢ ، ل ٣٠ ــ ٣٤ .
١٨٤ــ بڕوانە : « گەلاوێژ » ، ژمارە ٥ ، مایسی ١٩٤٣ ، ل ١ــ٦ .

کتێبێکی سەربەخۆی ٦٠ لاپەڕەییدا باسی شۆڕشی گەورەی فەرەنسەی کردووە[١٨٥] .

دوای شۆڕشی چواردەی گەلاوێژی سالی ١٩٥٨ مامۆستا صالح قەفتان لەگەڵ زۆریی تەمەنیشی لە جاران چالاکانەتر هاتە مەیدانی مێژوونووسی‌یەوە . سالی ١٩٥٩ لە کتێبی « نەتەوەی کورد تورکمان نین »دا[١٨٦] دڵسۆزانە بەرپەرچی چەند ڕایەکی نازانستانەی دەربارەی نەژادی کورد دایەوە کە بە قاچاغ تێکەڵ بە لاپەڕەکانی ڕۆژنامەی « الاهالی » بوون[١٨٧] .

بەر لە کۆچی دوایی بە ماوەیەکی کەم صالح قەفتان لە دانانی گەورەترین بەرهەمی دەربارەی مێژووی کورد بۆوە کەوا دیارە چەندین سال بە نووسینی‌یەوە خەریك‌بووە . ئەو کتێبەی کە ٤٠٨ لاپەڕەیەو ناوی « مێژووی نەتەوەی کورد »ی لێ ناوە[١٨٨] بریتی‌یە لە داڕشتنێکی پاراوی نوێی بەرهەمە مێژوویی‌یەکانی ئەمین زەکی[١٨٩] بەونیازەی قوتابیانو لاوان بینە « پەیڕەوکاری ئەو سەرداری زانستی‌یە »[١٩٠] . ئەم ڕێزلێنانە زۆرەی ئەمین

١٨٥ـ ئەو کتێبەی ناوناوە « پەندی تاریخی » کە سالی ١٩٣٧ لە بەغدا چاپی‌کردووە .

١٨٦ـ « کورد تورکمان نین » ٣٥ لاپەڕەیەو لە سلێمانی چاپ‌کراوە .

١٨٧ـ لێرەدا گلەییەکی پچوکم هەیە جارێکا نایدرکێنم .

١٨٨ـ سالی ١٩٦٩ لەسەر ئەرکی فەهمی قەفتانو بە سەرپەرشتیی دوکتۆر کلوس قەفتان لە بەغدا چاپ‌کراوە . ناوی تەواوی کتێبەکە بەم‌جۆرەیە: « مێژووی نەتەوەی کورد . حالەتی سیاسی ، مێژوویی، کۆمەلایەتی، ئابوریی گەلی کورد لە سەرەتای مێژووەوە » .

١٨٩ـ صالح قەفتان بۆخۆی چەند جارێك ئەوەی لە پێشەکی‌و ناوەڕۆکی کتێبەکەیدا تۆمار کردووە .

١٩٠ـ بڕوانە ئەو پێشەکی‌یەی مامۆستا صالح قەفتان بۆ کتێبەکەی نووسیوە.

زەکی ، بێ گومان ، لە پایەو قەدری صالح قەفتان خۆی بەرزدەکاتەوە ، ئـەو دەرسەی ، زۆر بەداخەوە ، جارێکا تێیدا کۆڵین •

خزمەتە زۆرەکانی صالح قەفتانو شێوازی ژیانی سەرنجی ڕووناکبیرانیان ڕاکێشا ، ئەوانەی بە ئەوپەڕی ڕێزو داخەوە مانگی ئابی سالی ١٩٦٨ بە خاکی سەیوانیان سپارد •

مامۆستا ڕەفیق حلمی پێشڕەوی یادداشتنووسیی کوردی‌یە کە تا ئیـستەش وەك پێویستە بایەخی پێنەدراوە بۆیەکا بۆتە کەلێنێکی گەورە لە کتێبخانەی کوردیداو بێ پڕکردنەوەی ئەرکی نووسینەوەی زۆر لایەنی گرنگی مێژووی نوێمان کارێکی زەحمەت دەبێ • شـەش بەرگە دانسقەکەی « یادداشت »ی ڕەفیق حلمی کە بەسەریەکەوە نزیکەی ٦٥٠ لاپەڕەن[١٩١] سـەرچاوەیەکی ڕەسەنو بەسوودن بۆ ڕوونکردنەوەی گەلێك لاپەڕەی خـەباتی نەتەوەیی گەلی کورد • ڕەنگبێ لێرەدا ئەوەندە بەس بێ گـەر بلێم زوربەی ئـەو کوردانەی لەدەرەوە خوێندنی بەرزیان تەواوکردووەو نامەی دوکتۆری‌یان بۆ باسی مێژووی نوێی کورد تەرخانکردووە پەنایان بردۆتە بەر «یادداشت»و کەلکی زۆریان لە زانیاری‌یەکانی وەرگرتووە •

وەنەبێ ڕەفیق حلمی لەو شاکارەیدا تەنها ئەو ڕوداوانەی تۆمارکردبێ کە بۆخۆی دیونی یا لە دروستکردنیاندا بەشدار بووە ، بەلـکو هـەمانکات هەوڵیداوە لە قوژبنێکی بەرفراوانەوە سـەیریانبکاتو لـە دەوروبەری خۆیانیان دانەبڕێ ، ئەوەش بۆخۆی ، وەك ئاشکرایە ، یەکێکە لە مەرجـە گرنگەکانی لێکۆلینەوەی زانستی‌یانەی ڕوداوی مێژوویی‌و تێگـەیشتنی • بڕواش ناکەم هیچکام لە پیاوە سـیاسی‌یە کۆنەکانی عیراق بـە کوردو

١٩١ـ هەر شەش بەرگی « یادداشت » لە بەغدا چاپکراون ، بەرگی یەکەمو دووەمو سێیەمو چوارەم سالی ١٩٥٦و بەرگی پێنجەم سالی ١٩٥٧و دوا بەرگی سالی ١٩٥٨ •

عەرەبیانەوە وەك ڕەفیق حلمی توانیێتی وێنەی ڕەقیو تڕو فیزو لووتبەرزیی کاربەدەستانی ئینگلیزمان لە ساڵەکانی دوای شەڕی یەکەمی جیهـــاندا بۆ بکێشێ ، ئەوەی بووە یەکێك لە هۆ گرنگەکانی تەقینەوەی ڕقی پـیرۆزی کۆمەڵانی خەڵکی هەموو عیراق ٠

وێڕای ئەوانەی باسمان‌کردن‌و گەلێك لایەنی بایەخداری‌تری ئەو بەرهەمە نازدارەی ڕەفیق حلمی ، « یادداشت » بووە بەردی بناغە بۆ یادداشتنووسیی کوردی ، چونکە بووە هاندەری ژمارەیەك لە پیاوە سیاسی‌یە کۆنەکانی کورد کە ئەوانیش یادداشتەکانی خۆیان بنووسنەوە ٠ ئەحمەد تەقی بۆ خۆی باسی ئەوەی کردووە[192] ٠

لە مەیدانی یادداشتنووسیدا ئەحمەد تەقی‌و ئەحمەد خواجاش خزمەتی چاکیان پێشکەش کردووەو گەلێك لاپەڕەی نەزانراوی ساڵانی بەرو دوای شەڕی یەکەمی جیهان‌و تایبـەت بیستەکانیان بۆ ڕوون کـردووینەوە[193] ٠ ئەم‌جۆرە بەرهەمانە هیچ نەبێ لەبەرئەوەی سەرەتای ڕێگـــەن لـە هەڵەو کەم‌وکورتی‌و سەراوەکی (قووڵ‌نەبوونەوە) بێ‌بەش نین ، بـەڵام لەگـەڵ ئەوەشدا بایەخیان بۆ مێژوونووس کەم نی‌یە ٠

خوالێخۆشبوو ئەنوەر مائیش یەکێکە لەو سەربازانەی بـە ئەوپەڕی دڵسۆزی‌یەوە هاتنە گۆڕەپانی مێژوونووسیی کوردی‌یەوە ٠ ئەنوەر کوڕی

١٩٢ـ بڕوانە : « خەباتی گەلی کورد لە یادداشتەکانی ئەحمەد تەقیـــدا . لاپەڕەیەك لە شۆڕشەکانی شێخ مەحمودو ســـمکۆو هـەستانەکەی ڕەواندز » ، ڕێکخســتن‌و ئامادەکردنی بۆ چاپ جەلال تەقی ، بەغـدا ، ١٩٧٠ ، ل ٦ ـ ٩ ٠

١٩٣ـ هەمان سەرچاوە کە ٩٢ لاپەڕەیە ، ئەحمەد خواجا ، چیم‌دی ، بەرگی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٦٨ ، بەرگی دووەم ، سلێمانی ، ١٩٦٩ ، بەرگی سێیەم ، سلێمانی ، ١٩٧٠ ، بەرگی چوارەم ، سلێمانی ، ١٩٧٣ . هەر چوار بەرگی « چیم دی » بەسەریەکەوە ٧٠٠ لاپەڕە دەبن .

شێخ محەمەد تایەری کوڕی مەلا ئەوڕەحمانی ئالەکی مائی‌یە ، لە بنەماڵەیەکی ئاینیی ئەدەب‌پەروەرە ، ساڵی ۱۹۱۳ لـــە گوندی مایی نزیك ئامێـــدی لەدایك‌بووە ، لە هۆزی بەرواریی ژووروە . خوێندنی ئاینی لە مزگەوتەکانی بامەڕنی‌و دهۆك‌و زاخۆو ئامێدی‌و هەولێر تەواوکردووە،ساڵی ۱۹۳٦ ئیجازەی مەلایی وەرگرتووە . لە هەرەتی لاوی‌یەوە شیعری بەسۆزی وتووەو نازناوی (لاوی چیا)ی بۆ خۆی هەڵبژاردووە[۱۹٤] .

وادیارە بەر لە شـــۆڕشی چواردەی گەلاوێژ لاوی چیـــا دەرفەتی بڵاوکردنەوەی بەرهەمی مێژوویی بۆ هەڵنەکەوتووە ، ئەگینا گومان لـــەوە ناکرێ کە لەزووەوە وەك شـــیعر بایەخی بـــە مێژووش داوە . گەورەترین بەرهەمی مێژوویی بڵاوکراوەی ئەنوەر مائی ناوی « کوردی بادینان »ە کە ساڵی ۱۹٦۰ بە عەرەبی چاپی کردووە[۱۹٥] . بەر لەوەش بە ســـاڵێك نامیلکەیەکی سەربەخۆدا ئەو وتارەی بڵاوکردۆتەوە کە لە چین دەبارەی کورد خوێندبوویەوە[۱۹٦] .

ئەنوەر مائی لە یەکەمیاندا بە درێژی‌و لە دووەمیاندا بەکورتی باســـی مێژووی کۆن‌و نوێی کوردی کردووەو کەلکی زۆری لـــە بەرهـــەمەکانی شەرەفخانی بدلیسی‌و ئەمین زەکی‌و حسەین حوزنی‌و صدیق الدملوجی‌و[۱۹۷] سەرچاوە کۆنەکان وەرگرتووە . ئەو زانیاری‌یانەی دەربارەی مێژووی نوێی

۱۹٤ـ بڕوانە : « ڕوناهی » ، بێروت ،ساڵی یەك ، ژمارە ۱۲ ، ۱ی‌ملوتی ۱۹٤۳ ، ل ۱۰ ـ ۱۱ .

۱۹٥ـ بڕوانە : انور المائي ، الاكراد في بهدينان ، الموصل ، ۱۹٦۰.

۱۹٦ـ بڕوانە : انور المائي ، محاضرة عن الاكراد في الصين ، بغداد ، ۱۹٥۹ . ئەنوەر مائی ئەندامی ئەو وەفدە بوو کە دوای ســـەرکەوتنی شۆڕشی چواردەی گەلاوێژ بە ناوی‌گەلی عیراقەوە چووە چین .

۱۹۷ـ صديق الدملوجي ، امارة بهدينان الكردية أو امارة العمادية ، موصل ، ۱۹٥۲ .

کورد له « کوردی بادینان »دا بڵاوی کردوونەوە بابەخیان زۆرە چونکە یا خۆی ئاگاداریان بووە یا لەوکەسانەی بیستوونەوە کە بە چاو دیویانن یا تیایاندا بەشدار بوون •

بە دەستووری حسەین حوزنیٚ زۆر جار هەست لای ئەنوەر مائی بەسەر ڕانستدا زاڵبووە • کار لای ئەمیان گەیشتۆتە باسی بۆرابۆزی « شاعیری کورد » کە گوایە دەوروبەری ٢٣٠٠ ساڵ لەمەوبەر بە کرمانجی‌یەکی ڕەوانو پەراو (!) شیعری بەسۆزی بۆ یاری شۆخو شەنگی وتووە[١٩٨]• لای مائی، وەك گەلێك لە مێژوونووسانی‌تری لای خۆمان ، ئاسووری‌یەکان بوونەتە کوردو داشی دامەی دەستی ئینگلیز[١٩٩] •

وادیارە بەر لە کۆچی دوایی (ساڵی ١٩٦٢ وەفاتی کردووە) مامۆستا مائی بەرهەمێکی‌تری مێژوویی بایەخداری ئامادە کردووە کە ئەویش وەرگێڕانی « مەصحەفا ڕەش »ی یەزیدی‌یەکانە لە کوردی‌یەوە بۆ عەرەبی کە دەسنووسەکەی ئێستە وا لە کتێبخانەی تەها مەزهەر مائی شاعیردا[٢٠٠] •

١٩٨ــ بڕوانە : انور المائي ، الاكراد في بهدينان ، ص ١٩٦ ــ ١٩٧ • نووسەر دەڵێ گوایە ئەو شیعرانەی لە یادداشتەکانی دوکتۆر بلەچ شێرکۆ وەرگرتووە کە ئەویش گوایە لە ڕۆژهەڵاتناسی ڕووسی ن. ڤلیامینۆفی وەرگرتووە.دیارە لێرەدا مەبەست ڤلیامینۆف زێرنۆڤە کە هیچ بەڵگەیەك بەدەستەوە نی‌یە ڕۆژێك لە ڕۆژان ئەو گوتبێتی زانایان لە باکووری ئێراندا لەوحەیەکیان دۆزیوەتەوە پارچەیەك هۆنراوەی بۆرابۆزی شاعیری کوردی تێدایە کە دەوروبەری ساڵی ٣٣٠ی پێش عیسا ژیاوە. نەشمبیستووە دوکتۆر بلەچ شێرکۆ یادداشتی هەبێ • بلەچ شێرکۆ بۆخۆی ناوی خواستەنیی جەلادەت بەدرخانە کە تەنها کتێبی « القضية الكردية »ی بەناوەوە بڵاوکردۆتەوەو لەو کتێبەشدا بە هیچ کلۆجێ ناوی بۆرابۆز نەهاتووە •

١٩٩ــ هەمان سەرچاوە ، ل ٢٣٥ ــ ٢٤٨ •

٢٠٠ــ بڕوانە ئەو وتارەی عبدالرحمن مزوری دەربارەی ئەنوەر مائی بە کوردی‌و عەرەبی لە « هاوکاری »و « العـراق »دا بڵاوی کردۆتەوە (« العراق » ، ٢١ ايلول ١٩٨١) •

بە هەرجۆر چاپکردنی ئەو دەستنووسە کارێکی زۆر پێویستە ، هیچ نەبێ لەبەرئەوەی تائێستە تەنها دەنگی « مەصحەفا ڕەش »مان بیستووەو هێشت ڕەنگیمان بەتەواوەتی نەدیوە .

عەلائەددین سەجادیو مەلا جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی دوو ڕووناکبیری ناسراویترمانن کە پاشەنگی دەستەی دووەمو پێشەنگی دەستەی سێیەمی مێژوونووسانی کوردنو جێگەیان لە گشت ژیانی ڕووناکبیریماندا دیارە . کەس تائێستە وەك مامۆستا سەجادی بەگشتی لە مێژووی ئەدەبی کوردی نەکۆلیوەتەوە[٢٠١] . بەهۆی « گەلاوێژ »یشەوە دەوری لە مێژووی ڕۆژنامەنووسیی کوردیدا دیارە ، جگە لەوەی بەشێکی « مێژووی ئەدەبی کوردی »ی بۆ باسی « ڕۆژنامەی کوردی » تەرخان کردووە[٢٠٢] .

عەلائەددین سەجادی لە ڕۆژگاری « گەلاوێژ »ەوە جاروبار وتاری مێژوویی بلاوکردۆتەوەو[٢٠٣] هەولیداوە جێگەی مێژوو بەگشتیو مێژووی کورد بەتایبەتی لەسەر لاپەڕەکانی ئەو گۆڤارە دیار بێ . گەشتەکەشی بە کوردستاندا[٢٠٤] پڕیە لە زانیاریی بەکەلك بۆ هەرکەسێ بیەوێ لە ژیانی ئابووریو کۆمەلایەتیو مێژووی نوێی کورد بکۆلێتەوە .

دوای سەرکەوتنی شۆڕشی چواردەی گەلاوێژ مامۆستا سەجادی کتێبێکی مێژوویی سەربەخۆی بە ناوی « شۆڕشەکانی کورد وە کوردو

٢٠١ــ بڕوانە : علاءالدین سجادی ، مێژووی ئەدەبی کوردی ، چاپی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٥٢ (٦٣٤ل) ، چاپی دووەم ، بەغدا ، ١٩٧١ (٧٠٦ل) .

٢٠٢ــ هەمان سەرچاوە ، چاپی دووەم ، ل ٦٠٩ ــ ٦٢٦ .

٢٠٣ــ بەوێنە بڕوانە : علاءالدین سجادی ؛ کوردی بەنلوبانگ . عەلی کەمال بەگ ، ــ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٧ ، تەمموزی ١٩٤٣ ، ل ١ــ٩ .

٢٠٤ــ مەبەست ئەو کتێبەیەتی کە سالی ١٩٥٦ بەناوی « گەشتێك لە کوردستاندا » بلاوی کردەوە (١٤٦ لاپەڕەیە) .

کۆماری عیراق »ەوە بڵاوکردەوە[٢٠٥] کە وادیارە بەر لە شـــۆڕش پێوەی خەریك بووە ، یا هیچ نەبێ کەرەستەی باســـەکانی کۆکردۆتەوە • لەو بەرهەمەیدا سەجادی بەکورتی باسی مێژووی کۆنو ژمارەو شوێنو ژیـانی کۆمەڵایەتیو شۆڕشەکانی کورد دەکاتو گـەلێك زانیـــاریی بەکەڵکی دەربارەی بەدرخانیەکانو پاشا کوێرەی ڕەواندوزو سەردار ڕەشیدو شێخ مەحمودو سمکۆو مەهابادو مەڵبـــەندو ســـەردارانیتری کوردەواری بڵاوکردۆتەوە •

بێگومان « شۆڕشەکانی کورد » ســەرچاوەیەکی بەکەڵکەو جێگەی شیاوی خۆی لە کتێبخانەی مێژوویی کوردیدا کردۆتەوە • بەڵام بەداخــەوە مامۆستا ســـەجادی جاروبار دەکــەوێتە هەڵەوە ، هەڵەی گــەورەش نــەك بچوك ••• بەوێنە لای ئەو «گەلێ جار مێژووی تاقەکەسێك لە قەومێکاو لە دەورێکا مێژووی هەموو قەومەکەیە لەودەورەدا،وەکو چۆن زۆر جار مێژووی هەموو قەومەکە ئەبێتە مێژووی نەفسیەتی تاقە تاقەی ئەو گەلە »[٢٠٦] • ئەم بۆچوونە ئیدیالیستە باوە قسەکانی گۆلباخی فەیلەسووفی ئەڵەمانیمان دێنێتەوە یاد کە لە سەدەی هەژدەمیندا دەیگوت « هەر گەلەی موســـایەکی خۆی هەیە ! »،یا قسەکانی مامۆستا عەبدولڕەزاق حەسەنی کە دەڵێ : « شـێخ مەحمودی ناودار کێشەی کوردو کێشەی کورد شێخ مەحمود خۆیەتی ! »•

لەوەش سەیرتر : شەڕ هەر چۆن بێ لای مامۆستا سەجادی خراپ نییە چونکە هیچ نەبێ ئاشتیو ئازادیی بەدواوەیە ! • هەروەها دەشڵێ « ڕووس نەوتی هەیەو لە قەوقازو باکۆدایە ، باکۆش کەوتۆتە خاکی خۆیەوە •• ڕەگو دەماری ئەو نەوتەی کەوتۆتە وڵاتی ئازەربایجانو کوردەوارییەوە • ئەگەر

٢٠٥ـ علاءالدين سجادی ، شۆڕشەکانی کورد .وە کوردو کۆمـاری عراق ، بەغدا ، ٢٦٥٩ی کوردی ـ ١٩٥٩ی فەرەنگی ، ٣٦٤ لاپەڕەیە .
٢٠٦ـ هەمان ســەرچاوە ، ل ٣ .

ڕۆژێك لەڕۆژان لە وڵاتی ئازەربایجان پیرێك لێ بدرێ مەعنای وایە نەوتەکەی باکۆی ئەو هەمووی وشك ئەکا ! ! »[٢٠٧] .

پێم وایە هەڵەو کەموکورتی یەکانی مامۆستا سەجادی گەر لەوەش زیاتر بن لایەنە چاکە زۆرەکانی بەرهەمەکانی بۆی دائەپۆشن !

سێرڤانتسی نووسەری کەڵەی ئیسپانیاو جیهان (١٥٤٧ ــ ١٦١٦) کە بە تۆمەتێکی درۆ ئاخنرایـــە بەندیخـــانەوە ڕۆمـــــانی هەرەبەناوبانگی « دۆن کیشۆت »ی نووسی کە هەتا هەتایە گەوهەرێکی ترینەداری ڕشتەی مرواری ئەدەبی جیهان دەبێ . ئێمەیش کە لە سەرەتای چلەکاندا مەلا جەمیلی ڕۆژبەیانی یان گرتین بێ ئەوەی بیانەوێ جەنگاوەرێکی چالاکیان بۆ خزمەتی مێژوو بۆ دروست کردین !

هەرچەندە ناوی جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی لەسەر لاپەڕەکانی «گەلاوێژ» جاروبار دەکەوێتە بەرچاو[٢٠٨] ، بەڵام بەرهـــەمی خزمـــەتە گەورەکانی لە مەیدانی مێژوودا لە سەرەتای پەنجاکانەوە کەوتە ڕوو . « شـــەرەفنامە »ی شەرەفخانی بدلیسیو « تاریخی سلێمانیو وڵاتی »ی ئەمین زەکی لە هەر بەرهەمێکی تر زیاتر سەرنجی ڕۆژبەیانی یان ڕاکێشا . وەك خۆی دەڵێ لـــە ڕۆژی ١١ی مایسی ساڵی ١٩٤٣وە کاتێك لە بەندیخانەی عەممارە گیرابوو کەوتە وەرگێڕانی « شەرەفنامە » لە فارسی یەوە بۆسەر زوبانی عەرەبی .

مامۆستا ڕۆژبەیانی چاپە فارسی یەکەی قاهیرەی « شەرەفنامە »ی بە لێدوانەکانی ڤلیامینۆف زێرنۆڤو محەمەد عەلی عـــەونیو فەرەج اللە زەکی کوردی یەوە وەرگێڕاوەتە سەر عەرەبیو بۆ خۆشی گەلێ پەراوێزی نوێی بۆ

٢٠٧ــ هەمان سەرچاوە ، ل ٣٠١ .

٢٠٨ــ بە وێنـــــە بڕوانە : « گەلاوێژ » ، ژمـــــارە ٦ ، حوزەیرانی ١٩٤٧ ، ل ٥٥ ــ ٦٠ ، ژمارە ٩ ــ ١٠ ، ئەیلول ــ تەشرینی یەکەمی ١٩٤٧ ، ل ٦٠ ــ ٦٢ .

ـكومو چەند هەڵەیەکی ڕاستکردۆتەوەو دەقی شیرەکانی وەك خۆیـان ووسیونەوەو ئینجا فارسی‌و تورکی‌یەکانی کردوونەتە عەرەبی • کارێکی زۆر چەکیشی کردووە بەوەی گەڕاوەتەوە سەر دەقی عەرەبیی ئەو ســەرچاوە ڕسەنە کۆنانەی کاتی خۆی شـــەرەفخان کەڵکی لێیان وەرگرتووە • « کۆڕی زانیاری عیراق » ساڵی ١٩٥٣ ئەو بەرهەمە بایەخدارەی لە ٤٨٠ لاپەڕەی گەورەدا بڵاوکردەوە[٢٠٩] •

بە هەمان دەستوورو لە دەوروبەری هەمان کاتدا دیوارەکانی بەندیخانەی « نقرة السلمان »و عەممارە ڕۆژبەیانی‌یان خستۆتە سەر بیری وەرگێڕانی « تاریخی سولەیمانی‌و ولاتی » ئەمین زەکی بۆ ســەر زوبانی عەرەبی • پیاچوونەوەی مامۆستا ئەمین زەکی بۆ خۆی بە دەســتووسی وەرگێڕانی کتێبەکەیدا زیاتر بایەخی‌داوە بە کارەکەی ڕۆژبەیانی کە دیسان بە دەیـــان پەراوێزو لێکدانەوەی پێویستی خستۆتە سەر[٢١٠] •

شایانی باسە جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی ماوەی بەندێتی لەگەڵ مێژوونووسی بەناوبانگ مامۆستا عەبدولڕەزاق حەسەنیدا بردۆتەسەر •هاوڕێیەتی‌و هاندانی حەسەنی زیاتر پاڵی بە ڕۆژبەیانی‌یەوە ناوە بۆ جێبەجێ‌کردنی ئەوکارانەی • دوایش زانای ئەدەب‌و زمان‌و مێژوو ، ئەندامی کۆڕی زانیاری عیراق مامۆستا محەمەد بەهجەت ئەسەری ئەوەندەی‌تر پێی لەسەر ئـــەو کارانـــەی پێ داگرتووە •

بەرلەوەی پەنجاکان کۆتایان بێ ڕۆژبەیانی بەرگی یەکەمی یادداشتەکانی

٢٠٩ــ بڕوانە : « الشرفنامه في تاريخ الدول والامارات الكردية ، الفه باللغـة الفارسية الامير شرفخان البدليسي ، نقله الى اللغـــة العربية وعلق عليه ملا جميل بندي روژبياني » ، بغداد ، ١٩٥٣ .

٢١ــ ئەو کتێبە بە ناوی « تاريخ السليمانية وانحائها » ساڵی ١٩٥١ لە بەغدا چاپکراوە ، ٣١٦ لاپەڕەیە .

ڕەفیق حلمی‌ی خستە بازاڕەوە(٢١١) ، بەڵام بەداخەوە ئەو پەیمانەی دابووی کە هەموو بەرگەکانی « یادداشت » بکاتە عەرەبی(٢١٢) تائێستە بۆی جێبەجێ نەکراوە . بەپێچەوانەی « شەرەفنامە »و مێژووی سلێمانی‌یەوە ڕۆژبەیانی زۆر کەم لە باسەکانی « یادداشت » دواوە ، هەرچەندە گەلێکیان لێکدانەوەو زخاندن هەڵدەگرن . شێوازی عەرەبی‌یەکەی ئەو سێ کتێبەو لە سەروو هەموویانەوە « شەرەفنامە »کەی شەرەفخان کەم هاوتایە .

لەم ساڵانەی دواییدا جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی لە گۆڤارەکانی کۆڕی زانیاریدا زنجیرەیەك وتاری بەنرخی دەربارەی مێژووی کوردو کوردستان نە سەدە ناوەنجی‌یەکاندا بڵاوکردەوە(٢١٣) . ئەم بەرهەمە نوێیانەی ڕۆژبەیانی شانلەشانی کارەکانی چلو پەنجاکانی دەدەن ، تایبەت لەبەرئەوەی تائێستە بەدەگمەن خامەی مێژوونووسانیان پێ ڕاگەیشتووە ، جگە لەوەی سەرچاوەی سەرەکی‌یان بریتی‌یە لە بەرهەمە ڕۆژهەڵاتی‌یە ڕەسەنە کۆنەکان . بەڵام بەداخەوە نوسینەکانی مامۆستا جەمیل ڕۆژبەیانی تائێستە بریتین تەنها لە گێڕانەوەو هێشتا شەقڵی لێکدانەوەیان بەخۆیانەوە نەبینیوە ، هەرچەندە تووی ڕەگ‌و ڕیشەی زۆر لایەنی تاریکی ئیمڕۆی کوردەواری لەو ڕۆژگارەدا وەشێنراوە کە ڕۆژبەیانی باسی ڕوداوەکانیان دەکات .

وەك لە بەشەکانی‌تری ئەم کتێبەدا هەستمان‌پێ‌کرد ڕووناکبیرانی

٢١١ـ رفیق حلمي ، مذكرات ، ترجمة جميل بندي الروژبياني ، بغداد ، ١٩٥٧ ، ص ١٠٧ .

٢١٢ـ هەمان سەرچاوە ، ل ١ .

٢١٣ـ وەك : « بندنيجين (مندلي) في التاريخ قديما وحديثا » ، ـ « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عیراق ـ دەستەی کورد » ، بەغدا ، بەرگی حەوتەم ، ١٩٨٠ ، ل ٢٥٠ ـ ٣٩٠ (دەوروبەری کۆتایی پەنجاکان ئەو وتارەی نووسیوە) ، « فەرمانڕەوایی شوانکارەی کورد لە هەرێمی فارس‌دا ئەسفەهان» ، هەمان گۆڤار ، بەرگی هەشتەم ، ١٩٨١ ، ل ١٥٩ـ١٩٨ . لە شوێنی خۆیدا دێینەوە سەر باسی وتارەکانی‌تری .

بەرچەکانی‌تری کوردستان دەوریان لە مێژوونووسیی کوردیدا کەم نەبوو • بە بەشی « ڕۆژنامەنووسیی کوردیو مێژوو »دا چەند جارێك ناوی عوسمان سەبریو هەرەکول گازیزان هاتووە ، لێرەشدا بەنیازی زیاتر ڕوونکردنەوەی ئەوری ڕووناکبیرانی کوردی دەرەوەی عیراق لــە مەیدانی مێژوونووسیدا بەکورتی باسی خزمەتەکانی جەلادەت بەدرخانو محەمەد عەلی عەونیو عەلی سیدۆ گۆرانی دەکەین •

وەك دیمان بەدرخانی‌یەکان بـــە ئەوپەڕی دلسـۆزی‌یەوە خزمەتی مێژوونووسیی کوردی‌یان کرد • لەناو ئەوەی بەپیتو بەرەکەتی[٢١٤] ئــەو بنەماڵەیەدا جەلادەت بەدرخان لە هەموان زیاتر بایەخی‌دا بە مێژوو • هەر بۆ خۆشی یەکێکە لەوانەی دەوری گەورەی لە دروســـتکردنی مێژووی ڕۆژنامەنووسیی کوردیدا بینیوەو بەوجۆرە لە دەمێکەوە جێگەی شـیاوو دیاری لە ژیانی ڕووناکبیریماندا گرتۆتەوە •

جەلادەت کوڕی ئەمین عالی کوڕی بەدرخانی کوڕی عەبدولخان[٢١٥] ڕۆژی ٢٦ی نیسانی سالی ١٨٩٧ لە شاری ئەستەموول لەدایكبووە • ژیــانی ناو کۆشكو تەلارو دەستداریی باوو باپیرانی هەلی خوێنـــدنو فێربوونی چاکیان بۆی ڕێکخست • هەر لە پایتەختی ئەوسای ئیمپراتۆریی عوســمانی خوێندنی سەرەتاییو ناوەندیو فێرگەی بەرزی یاسای تەواوکرد •

٢١٤ــ وەك دەگێڕنەوە بەدرخان پاشای گەورەی باپیری جــەلادەت .) ژنی هێناوە کە ٩٥ کوڕو کچی لێ‌یان بووە .

٢١٥ــ سەرچاوەی زانیاری‌یەکانی ژینامەی جــەلادەت بەدرخان چەنــد دیدەنی‌یەکن لەگەل ڕەوشەن بەدرخانی هاوسەری لە شــام (شوباتی سالی ١٩٧٢) جگە لە ژمارەکانی « هەوار »و « ڕوناهی »و بەرهەمەکانی خۆیو ئەم دوو نامیلکەیە : منصور شليطا و يوسف ملك ، ذكرى الامير جلادت بدرخان (١٨٩٧ ــ ١٩٥١) ، بيروت ، بلا ، « ذكرى الامير جلادت بدرخان الثانية ١٨٩٧ ــ ١٩٥١ » ، بيروت ، بلا .

وەك زۆربەی بەدرخانییە خوێن گەرمەکان جەلادەت لە هەرەتی لاویدا تووشی ژیانی ئاوارەیی و دەربەدەریی وڵاتان بوو ، تەنها لە ئەڵەمانیـا ماوەی هەشت ساڵی ڕەبەقی بردەسەر . جەلادەت ئەو ساڵانەی بەفیڕۆ نەدا ، فێری ئەڵەمانی بوو ، خوێندنی یاساشی تەواو کردو بووە خوێندەوارێکی لێهاتوو . لە ٢٥ی ئابی ساڵی ١٩٣٠یشەوە تا کۆچی دوایی لە دیمەشق نیشتەجێ بوو .

جەلادەت بەدرخان هەموو ئەو ٢١ ســـاڵەی لە دیمەشـق بردیە سەر[٢١٦] بۆ خزمەتی وشەی کوردیی تەرخانکرد . ناوەرۆکی « هاوار »و « ڕوناهی »و نووسینەکانیتری بەڵگەن کە ئەو پیاوە بەرهەمی شـارەزاییو خوێندنی لە ئەستەموولو ئەورووپاو زانینی عـەرەبیو تورکیو فارسـیو ئەڵەمانیو فەرەنسیو کەمێك یۆنانیو ئینگلیزیو ڕووسیی بەفیڕۆ نەداوە . بەپێی قسەی یۆسف مەلەك ژمارەی ئەو وتارانەی جـــەلادەت بەدرخـان بڵاویکردوونەوە دەگاتە هەزار دانە کە بەشی زۆریانی بێناو یا لەژێر ناز ناوی جیاوازیو وەك هەرەکول ئازیزاندا بڵاوکردووەتەوە . هەروەها جەلادەت بەدرخان دەستی لە داناناني پەخشەو بەڵگە گرنگەکانی « خۆیبون »دا بـاڵا بوو ، ئەو پەخشـەو بەڵگانەی ئیمڕۆ لە ڕیزی پێشەوەی ســەرچاوە هــەرە

٢١٦- ڕۆژی ١٥ی تەمموزی ساڵی ١٩٥١ لە دیمەشق وەفاتی کـرد . زۆر بەڕێزەوە بە خاکی مزگەوتی مەولانا خالیدی نەقشبەندی لە گەڕەکی کوردان سپێردرا . لە ناشتنو چلەو یادی یەکەمو دووەم ساڵەی کۆچی دوایی جەلادەت بەدرخاندا ژمارەیەکی زۆر لە ڕووناکبیرو ئەدیبو وەزیـرو کاربەدەسـتی گەورەو لاوانی کوردی سووریە بەشداربوون . « بردی»و « الایام »و « الکفاح »و «دمشـق المساء »و « الاخبار »و « القبس »و گەلێك ڕۆژنامـەو گۆڤاریتـر هـەواڵی مـردنی لەناکـاوو کورتـەی ژینامەیان بڵاوکردەوە . لـە عێراقەوە حەپسـە خـانی نەقیبو ئیسـماعیل شاوەیسو عەلی کەمالو مەعروف جیاووك بە ناوی هەموانەوە نامـەو وتاری سـەرخۆشییان ناردووە . گێلی زوور سـەری گۆڕی جەلادەت بەدرخــان بــە چــەند بەیتێکی بەســـۆزی قــەدریجانی شـــاعیر ڕازێنراوەتەوە .

ڕەسەنەکانی لێکدانەوەی گەلێك لاپەڕەی بایەخـــداری مێژووی نوێی کورددان •

« القضية الكردية » یەکێکە لە بەرهەمە بەهادارەکانی جەلادەت بەدرخان کە سالی ١٩٣٠ بە فەرەنسیو عەرەبی بە ناوی دوکتور بلەچ شـــێرکۆوە بلاوی کردۆتەوە[٢١٧] • لەوکتێبەدا کە عەرەبییەکەی ١١٢و فەرەنسییەکەی ٥٦ لاپەڕەیە ، جەلادەت بەدرخان بە جۆرێکی ڕێكوپێك پوختەی مێژووی کۆنی کوردو بلاوبوونەوەی ئاینی ئیسلام لە کوردستانداو دەوری گـەلی کورد لە ژیانی ژیاریی ئیسـلامداو زمـانو ئەدەبی کوردو خـەباتو ڕاپەڕینەکانیانی تۆمار کردووە • ئـەو کتێبـە کـە بۆ خۆی یەکێکە لـە بلاوکراوەکانی کۆمەڵەی « خۆیبون » هەمانکات سەرچاوەیەکی ڕەسەنو بایەدەربارەی ئەو ڕێکخراوە کە جێگەی لە خەباتی نەتەوەیی گەلی کوردو چالاکییەکانی ڕووناکبیرانی کوردستاندا دیارە •

ژمارەیەکی زۆر لە ڕووناکبیرانی کورد لە دەوری جەلادەت بەدرخانو گۆڤارەکانی کۆبوبونەوە • هەر بەودەستوورەش جەلادەت بەدرخان لـــە نزیکەوە پێوەندی لەگەل زانایانی کوردا هەبوو کە یەکێکیان خوالێخۆشبوو محەمەد عەلی عەونی بوو • میری بەدرخانو مامۆستا محـەمەد عەلی عەونی بوبونە برای گیانی بەگیانیو تەنانەت دەتوانرێ چاپی عەرەبیی « القضيـــة الكردية » بە بەرهەمی هاریکاریی هەردووکیان دابنرێو هەر ئەویش بۆ خۆی لە قاهیرە سەرپەرشتیی چاپکردنی دەقی فەرەنسییەکەی ئەو کتێبەی کرد•

٢١٧ـ الدكتور بلەچ شيركوه ، القضية الكردية . ماضى الكرد وحاضرهم ، القاهرة ، ١٩٣٠ .
Docteur Bletch Chirguh, La Question Kurde. Ses origines et ses causes, Le Caire, 1930.

محەمەد عەلی عەونی[٢١٨] ساڵی ١٨٩٧ لە سوێرەکی سەر بە دیاربەکر لەدایكبووە ، دوای تەواوکردنی خوێندنی سەرەتایی هاتۆتە قاهیرەو لە ئەزهەر خوێندوویە ، پاش ماوەیەك محەمەد عەلی عەونی لە دیوانی فاروقی پاشای میسر کرایە وەرگێڕی زمانە ڕۆژهەڵاتی‌یەکان کە ژمارەیەکیانی وەك زمانی زگماکی خۆی دەزانی ، تایبەت عەرەبی‌و تورکی‌و فارسی ، جگە لەوە مامۆستا عەونی فەرەنسیشی دەزانی‌و بەئاسانی کەڵکی لەو سەرچاوانە وەردەگرت کە ڕۆژهەڵاتناسانی فەرەنسە دایانناون ، وەك وتمان هەر بۆ خۆشی سەرپەرشتیی چاپکردنی دەقی فەرەنسی‌یەکەی «القضیة الکردیة»کەی بلەج شێرکۆی کرد ،

خوالێخۆشبوو محەمەد عەلی عەونی تا کۆچی دوایی لە ١١ی تەمموزی ساڵی ١٩٥٢دا[٢١٩] ژیانی لەناو کتێب‌وکتێبخانەو لەگەڵ زاناو نووسەراندا بردەسەر ، جگە لە بەدرخانی‌یەکان لە نزیکەوە پێوەندیشی لەگەڵ ژمارەیەك لە ناودارانی‌تری کوردا هەبوو کە مامۆستا ئەمین زەکی یەکێکیان بوو ،

مێژوو لە هەموو زانستێك زیاتر سەرنجی محەمەد عەلی عەونیی ڕاکێشاو هەر زوو کردی‌یە دەروێشی دەستنووسە کۆنەکان‌و بەرهەمی مێژوونووسە گەورەکانی خۆرهەڵات ، هێشتا لە ئەزهەر دەیخوێند کە بوو بە عەودالی مێژووی کورد ، لە کۆتایی بیستەکانیشەوە کە ویستی پێشەکی‌یەك بۆ

٢١٨- سەرچاوەی زانیاری‌یەکانی ژینامەی محەمەد عەلی عەونی چەند دیدەنی‌یەکە لەگەڵ خوالێخۆشبوو نەجمەددینی برا بچوکی‌و نووسینەکانی خۆی‌و ئەو پێشەکی‌یەی چاپی کوردیی « شەرەفنامە »ی شەرەفخانی بدلیسی کە مامۆستا هەژار نووسیویە .

٢١٩- لە قاهیرە نێژراوە . دوری‌یەی کچی یەکێکە لە ڕۆژنامەنووسە ناودارەکانی میسر کە زۆر جار گۆڤاری « المصور » وتارەکانی بڵاودەکاتەوە . عیصامی کوڕیشی ئەندازیارێکی بەناوبانگە، لە سەرەتای حەفتاکاندا کارگێڕی بەشێکی گرنگ بوو لە کارگەی حەلوان .

« شەرەفنامە » فارسی یەکەی شەرەفخانی بدلیسی بنووسێ بۆ یەکەمجار خامەی ڕەنگینی لە مەیدانی مێژوونووسیدا خستەکار . وەك خۆی دەڵێ ئەوساکە هەستی کرد چ کەلێنێکی گەورە لە کتێبخانەی مێژوویی عەرەبی و تورکی و فارسیدا هەیە ، ئەوەی وای لێ کرد هێندەی تر لەسەر لێکۆلینەوەی مێژووی کورد سوور بێ و ، بەونیازەی « ئەرکێکی زانستیی سەرشانی بەرامبەر برا موسڵمانەکانی » ڕاگەیەنێ کەوتە کۆکردنەوەی هەر شتێك « پێوەندی بە نەتەوەی کوردەوە هەبێ » تاوەکو لە دووتوێی کتێبێکی سەربەخۆدا بە ناوی « کتێبخانەی کوردی »یەوە بڵاویان بکاتەوە .

لە گەرمەی کاردا بوو کاتێك محەمەد عەلی عەونی دانەیەك لە کتێبی « خلاصەیەکی تاریخی کوردو کوردستان »ی ئەمین زەکی پێ گەیشت . وەك دەگێڕنەوە هیچ دیاری و مژدەیەك لە ژیاندا هێنـد دلی خۆش نەکردووەو قولایی دەروونی نەهەژاندووە . بۆ خۆشی لەوبارەیەوە نووسیویە دەڵێ هەر کە ئەو بەرهەمە هێژایەم وەرگرت دەستم لە هەموو شت هەڵگرت و بە گشت تواناوە کەوتمە فێربوونی سـۆرانی بۆئـەوەی ڕۆژێـك زووتر بتوانم وەری بگێڕمە سەر زمانی عەرەبی . واشبوو . بە نزیکەی سێ ساڵ توانی « خولاصە »بکاتە عەرەبی و لە باسەکانی بدوێ و پێشەکی و پاشـەکی یەکی بەنرخی بۆ بنووسێ[220] کە بەڕاستی کەلێنێکی باشی لە کتێبخانەی مێژوویی ڕۆژهەلاتی و عەرەبیدا پڕکردەوە . پاش ماوەیەك بە هەمان دەستوور مامۆستا عەونی بەرگی دووەمی « مشاهیر الاکراد »ەکەی ئەمین زەکیی کردە عەرەبی و چاپی کرد .

٢٢٠ـ ساڵی ١٩٣٦ لەو کارەی بووەو ساڵی ١٩٣٩ لە قاهیرە بە نـاوی « خلاصة تاریخ الکرد وکردستان من اقدم العصور التاریخیـة حتی الآن »ەوە لە ٤٤٥ لاپەڕەدا (٤٧٢ + أ ـ ح + ٦٤) بلاوی کردەوە .

محەمەد عـەلی عەونی چەند سالێکیشی لەگەڵ « شـــەرەفنامە »ی شەرەفخانی بدلیسیدا بردەسەر . سەرەتا سالی ١٩٣١ دەقی فارسی‌یەکەی بەرگی یەکەمی « شەرەفنامە »ی بە پێشەکیو لێـدوانو ڕوونکردنەوەی زۆرەوە بڵاوکردەوەو[٢٢١] بەوجۆرە بووە یەکەم کوردو یەکەم ڕۆژهەلاتیو دووەم زانای جیهان دوای ڤلیامینۆف زێرنۆف[٢٢٢] کە ئەو بەرهەمە دێرینەی خستە کۆڕی زانستەوە . محەمەد عەلی عەونی بۆ ئەو چاپەی « شەرەفنامە » پشتی بە دەستنووسێکی سورەیا بەدرخانو دەستنووسێکی حەلەبو چاپەکەی زێرنۆف بەستووەو هەروەها ئەو پێشەکی‌یەشی لەگەڵ چاپکردووە کە کاتی خۆی زێرنۆف لەگەڵ بەرگی یەکەمدا بڵاوی‌کردبۆوە .

دوابەرهەمی گەورەی محەمەد عەلی عەونی وەرگێڕانی بەرگی یەکەمی « شەرفنامە »ی شەرەفخانی بدلیسی بوو لە فارسی‌یەوە بۆ سـەر زمـانی عەرەبی لەگەڵ لێدوانو ڕوونکردنەوەی زۆردا کە پەراوێزی کتێبەکەی پێ دەوڵەمەند کردووە . بەداخەوە مامۆستا عەونی بۆخۆی بە چاپی ئەو بەرهەمەی شاد نەبوو ، شێخی خانەی کوردان لە ئەزهەر مامۆستا عومەر وەجدی کـە یەکێك بوو لە هاوەڵە کوردە نزیکەکانی ئەو کارەی گرتە ئەستۆو سالی ١٩٥٨ لەسەر ئەرکی وەزارەتی پەروەردەی میسری بەپێشەکی‌یەکی گەورەی یەحیا خەشابەوە لە ٥٤٠ لاپەڕەدا بڵاوی‌کردەوەو کردی‌یە دیاری‌یەکی‌تری محەمەد عەلی عەونی بۆ کتێبخانەی مێژوویی کوردی بەتایبەتیو عەرەبیو ڕۆژهەلاتی

٢٢١ــ ئەویشی هەر لە قاهیرە چاپکرد .

٢٢٢ــ وەك لە شوێنی خۆیدا باسمانکرد ڕۆژهەلاتناسی ڕووس ڤلیامینۆف زێرنۆف یەکەم کەس بوو سالی ١٨٦٠و ١٨٦٢ بەرگی یەکەمو دووەمی «شەرەفنامە»ی بە فارسی لە پێتەربۆرگ بە دوو پێشەکی فەرەنسی‌یەوە بڵاوکردەوە .

بەگشتی • وایێدەچێ مامۆستا عەونی زۆر کاری مێژوویی‌تری بەدەستەوە بووبێ ، بەلاّم بەداخەوە مەرگ بوواری نەداوە تەواویان‌بکات[223] •

عەلی سیدۆ گۆرانی کوردی[224] کە بە عەلی سیدۆ گۆرانی ناوی دەرکردووە یەکێکە لەو مێژوونووسانەی کورد کە دەگمەن ڕووناکبیران ناویان بیستووە • سالّی ١٩٠٨ لە شاری عەممانی پایتەختی ئوردون لەدایك‌بووە • باپیری کە لە هۆزی دودکانی نیشتەجێی دەشتی گۆرانی تێوان دیاربەکرو ئەرغەنی‌یە سالّی ١٨٨٠ لەگەلّ لەشکری عوسمانیدا هاتۆتە شاری سەلط کە ئەوساکە بۆ یەکەم‌جار دەزگای میریی تێدا دامەزرێنراوەو ڕێکەوت وابووە چ قایمقام‌و چ بەڕێوەبەرانی پۆلیس‌و دەرەکی تازەدانراوی ئەو شارە کورد بوون • لەوساوە بنەمالّەی عەلی سیدۆ لە ئوردون نیشتەجێ بوو •

عەلی سیدۆ خوێندنی سەرەتایی (١٩١٦ ــ ١٩٢٠)و خوێندنی ناوەندیی (١٩٢٠ ــ ١٩٢٤) لە عەممان تەواوکردووە • پلەی یەکەمیانی بە تورکی‌و پلەی دووەمیانی بە ئینگلیزی خوێندووە • دوابەدوای ئەوە چۆتە بەشی سیاسەت‌و ئابووریی زانکۆی ئەمەریکی لە بێروت‌و سالّی ١٩٢٨ بڕوانامەی بەکەلۆریۆسی لێ وەرگرتووەو[225] بەو جۆرە بۆتە یەکەم دەرچووی زانکۆ لە سەرتاپای ولاّتی ئوردوندا •

٢٢٣ــ شوباتی سالّی ١٩٧٢ کە چوومە قاهیرە عیصامی کوڕیم دیعو لە پاشماوەی کتێبخانەکەی باوکیدا چەند لاپەڕە کۆنێکی دەستخەتی خۆیمان دۆزی‌یەوە کە ئێستە وان لای من ، ئەو لاپەڕە کەمانەش پلەی زانینی مامۆستا عەونی دەردەخەن‌و ئەوەش دەسەلمێنن کە کاری مێژوویی‌تری بەدەستەوە بووە •

٢٢٤ــ سەرچاوەی زانیاری‌یەکانی ژینامەی مامۆستا عەلی سیدۆ گۆرانی جگە لە بەرهەمەچاپکراوو دەستنووسەکانی دوو نامەی تایبەتیشن کە بۆ خۆمی ناردوون ، یەکەمیان ڕۆژی ٢٩ــ٦ــ١٩٧٢ و دووەمیان ڕۆژی ٢٩ــ٩ــ١٩٧٢ •

٢٢٥ــ وەك خۆی دەلّێ مامۆستا عەلی حەیدەر سلێمان یەکێك بووە لە هاوڕێ کوردەکانی زانکۆی •

عەلی سیدۆ دوای گەڕانەوەی لە لوبنـان یەکـەر کرایە مامۆسـتای زمانی ئینگلیزی لە قوتابخانەی ناوەندیی میری لە عەممان ، پاش پێنج ساڵ یەك لەدوای یەك بووە کارگێڕی قوتابخانەی ناوەندیی شـارانی کەرەکو عەممانو سەلطو ئەربد ، ئینجا بۆ چەند ساڵێك کرایە سکرتێری وەزارەتی کاروباری ناوخۆو سکرتێری ئەنجومەنی پاسادایان ، لە ساڵی ١٩٤٩وە عەلی سیدۆ بووە کاربەدەست لە وەزارەتی هەندەرانی ئوردون کە بەرلەوە بـە ساڵێك دەستی کردبووە دامەزراندنی باڵیۆزخانەی سـەربەخۆ لە وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا ، پازدە ساڵی لەم‌کارەدا بردەسەرو لە باڵیۆزخانەکانی ئوردون لە عەرەبی سەعودیی‌و یەمەن‌و سوریەو تورکیە کاری‌کردووەو بەر لە خانەنشین‌کردنی بۆتە وەزیر مفوض ، لە ماوەی مووچەخۆریدا عـەلی سیدۆ چەند جارێك نیشانی بەرزی ئوردون‌و وڵاتانی‌تری پێ بەخشراوە ،

ڕۆژی پازدەی تەمموزی ساڵی ١٩٣١ عەلی سیدۆ گۆرانی لە عەممانەوە دەستی‌کردە گەشتێك کە ڕۆژی پازدەی ئابی هەمان‌سـاڵ لە عەمادیە تەواوی‌کرد ، بەر لە هاتنی بە ماوەیەك پێوەندی لەگـەڵ ڕووناکبیرانی کوردی عیراقدا بەسـتووەو کـە گەیشتووە کوردی بەغدا بەگـەرمی پێشوازی‌یان کردووەو خوالێخۆشبوو ڕەفیق حلمی لەگەڵی چۆتە هەولێرو عەمادیەو چەند ناوچەیەکی‌تری کوردستان ،

مامۆستا عەلی سیدۆ گۆرانی ڕۆژی ١٩ی تەمموز بە شەمەندەفەر لـە بەغداوە چۆتە کەرکووك ، وەك خۆی دەڵێ ئەو شەوە تا بەیان خەو لە چاوی نەکەوتووە ، وپستوویە بەو تاریکیـیە چەند دەتوانێ هێند شت ببینێ ، ڕۆژی ٢٢ی تەمموز لە کەرکووکەوە چۆتە سلێمانی‌و چوار ڕۆژی لێ بووەو کونو قوژبنی گەڕاوەو چۆتە لای گەورەپیاوانی شارو گەلێك لەگەڵ ئەحمەدبەگی تۆفیق‌بەگی متصرف دواوەو ئینجا چۆتە هەولێری دێرین‌و بە هەماندەستوور چەند ڕۆژێکیشی لەوێ بردۆتەسەرو زۆر کـەسی بینیوەو بەناو قەڵاو

مزگەوتەکانی شاردا گەڕاوەو گەلێك یادداشتی دەربارەی دیمەنیەکانی لای خۆی تۆمارکردووە • دوای هەولێر عەلی سیدۆ چۆتە شەقلاوەو ڕەواندزو کۆیەو ڕۆژی ٣ی ئاب لەگەڵ ڕەفیق حلمیدا چۆتە مووسڵو لەوێ ماجید مستەفاشی بینیوە کە ئەوساکە قایمقامی عەمادیە بووە • لە مووسڵەوە هەرسێکیان ڕۆژی چواری ئاب دەچنە عەمادیەو سەرسەنگو سۆلاف • ڕۆژی یازدەی ئاب عەلی سیدۆ گەڕاوەتەوە مووسڵو بۆ ڕۆژی داهاتوو بەرەو عەممان لە ڕێگەی دیمەشقەوە کەوتۆتەوەڕێ •

دوای گەڕانەوەی عەلی سیدۆ بۆ ماوەی چەند ساڵێك بێوچان دەکەوێتە سۆراغی سەرچاوە کۆنو ڕەسەنەکانو گەلێك باسو خواسو بەسەرهاتی باووباپیران کۆدەکاتەوەو تەتەڵەیان دەکاتو لەگەڵ پوختەی یادداشتەکانی گەشتەکەیدا تێکهەڵکێشیان دەکاتو دەیانکاتە کتێبێکی عەرەبیی نازدارو ساڵی ١٩٣٩ لە قاهیرە بەمناوەوە بڵاوی دەکاتەوە : « لە عەممانەوە تاوەکو عەمادیە یا گەشتێك بە کوردستانی باشووردا »[٢٢٦] •

عەلی سیدۆ گۆرانی بۆ خۆی باسی مەبەستی گەشتەکەیو دانانی کتێبەکەی بەمجۆرە دەکات :

« گەلێك هۆ پالیان پێوەنام ئەم گەشتە بکەمو بینووسمەوە : دڵنیا بوون لەو ڕاستیانەی لەناو کتێبانی ئینگلیزو ئەمەریکاییە ڕۆژئاواییەکاندا دەربارەی کوردو وڵاتیان خوێندبوومنەوەو پڕکردنەوەی کەلێنێك لە مێژووی ئیسلام و جوگرافیای ڕۆژهەڵاتی

٢٢٦ـ علي سيدو الكوراني ، من عمان الى العمادية أو جولة في كردستان الجنوبية، القاهرة، ١٩٣٩ . ئەو کاتەی کتێبەکەی بڵاوکردەوە سکرتێری ئەنجومەنی پاسادانانی ئوردونی بوو •

نزیك‌و كێشانی وێنەیەكی دروستی كوردان بۆ ئەو هاوسێیانەیان
كە تاوەكو ئێستەش بێ ئاگان لە زۆر شتیان ... »[227] .

لە ٢٧٢ لاپەڕەو ١٨ بەشداو بە پشتیوانی ٣٩ سەرچاوەی عەرەبی‌و كوردی‌و توركی‌و ئینگلیزی‌و یادداشتە تایبەتی‌یەكانی خۆی عەلی سیدۆ گۆرانی لە كتێبی «لە عەممانەوە تاوەكو عەممادی‌یە یا گەشتێك بە كوردستانی باشووردا » ئەم باسانەی بە شێوازێكی ڕێكوپێك‌و زمانێكی پاراو بۆ تۆماركردووین : مێژووی كۆن‌و نوێی عەممان‌و دیمەشق‌و بەغداو[228] شوێنەوارانی كوردستان‌و هۆزی ناوداری وەك مزووری‌و دۆسكی‌و بەرواری‌و جاف‌و هەمەوەندو پشدەرو حەویزی‌و مامەندو سۆران‌و بادینان‌و گەلێك دیاردەو بەسەرهات‌و ڕوداوی مێژوویی گرنگی وەك ڕۆژگاری كۆنی كورد لە سەردەمی كاشی‌و لۆلۆو میدی‌یاو بلاوبوونەوەی ئاینی ئیسلام لە كوردستاناو ناكۆكی عوسمانی‌و سەفەوی‌و مێژووی میرنشینانی بابان‌و سۆران‌و بادینان‌و ژینامەی كەریم‌خانی زەندو خانزادو میری ڕەواندوزو باسی داب‌و نەریت‌و ئەدەب‌و فۆلكلۆرو ئافرەتی كوردو كۆمەڵەو ڕێكخراوە نیشتمانی‌یەكان‌و ڕۆژنامەنووسی كوردی‌و گەلێك باسی‌تر .

وێڕای هەموو ئەوانە « لە عەممانەوە تاوەكو عەممادی‌یە یا گەشتێك بەناو كوردستانی باشووردا » پڕیە لە زانیاری‌و ژمارەی زۆر دەربارەی ژیانی ڕووناكیری‌و ئابووری‌و كۆمەلایەتی كوردی عیراق بەوجۆرەی كە خاوەنی بۆخۆی دیونی یا بیستوونی‌و بەوجۆرە كتێبەكە بۆتە سەرچاوەیەكی ڕەسەنی بایەخدار بۆ هەركەسێ بیەوێ لە مێژووی نوێی كورد بكۆلێتەوە . جگە لەوە عەلی سیدۆ ئەو بەشەی كتێبی « لە خەلیجەوە بۆ ئارارات »ی هەباردی

٢٢٧ـ هەمان سەرچاوە ، ل٢ .

٢٢٨ـ تەنها بەشی یەكەم‌و دووەمی كتێبەكەی بۆ ئەو باسانە تەرخان كردووە ، شازدە بەشەكەی تری دەربارەی كوردن .

ئەندامی لیژنەی سنووری کردۆتە عەرەبی کە بۆ باسی ناوچە کوردەوارییەکانی ئێران تەرخانکراوەو وەك پاشکۆ لەگەڵ کتێبەکەیدا بلاوی کردۆتەوە[٢٢٩] .

جگە لەو کتێبە مامۆستا عەلی سیدۆ دانانو وەرگێرانی زۆرە کە زوربەیان هێشتا دەستنووسنو بلاونەکراوەن . شایانی باسە لەم سالانەی دواییدا هیچ کتێبێکی گرنگ دەربارەی کورد دەرنەچووە ئەو نەیکردبێتە عەرەبی . لەوانە « گەشتێك بەناو ئازایاندا »ی رۆژنامەنووسی ئەمەریکایی دانا ئادەم شمیتو[٢٣٠] « کورد »ی حەسەن عەرەفەو[٢٣١] «کۆماری کوردی سالی ١٩٤٦ »ی ئیگلتنو[٢٣٢] ««کورد»ی تۆما بواو[٢٣٣] «کێشەکانی ناوچەکانی رۆژهەلاتی تورکیا »[٢٣٤] .

سالی ١٩٣٥ ، واتە لە تەمەنی ٢٧ سالیدا عەلی سیدۆ دەستی کردە فێربوونی زمانی زگماکی خۆیو بۆئەوە پەنای بردە بەر داپیرەی نەنکی کە ، وەك خۆی دەلێ ، بە « کوردییەکی پاراوی دیاربەکری» گفتوگۆی دەکرد . هەروەها کەلکی لە سێ پیرەمێردی کوردیتر وەرگرت کە کاتی خۆی لە هەکاریو بۆتانەوە هاتوونە ئوردون . دوای ئەوەی باش فێری کوردی بوو عەلی سیدۆ کەوتە خوێندنەوەی « هاوار »و « روناهی » بەدرخانییەکانو

٢٢٩ــ بڕوانە لاپەڕە ١٨٧ تاوەکو لاپەڕە ٢٠٩ی کتێبەکەی . ئەمەش ناوی کتێبەکەی هەبارد خۆیەتی :

G. E. Habbard, From the Gulf to Ararat, London, 1916.

٢٣٠ــ D. A. Schmidt, Journey among Brave Men, Boston, 1964

٢٣١ــ Hasan Arfa, The Kurds. A historical and political study, London, 1966.

٢٣٢ــ W. Eagleton, The Kurdish Republic of 1946, London, 1963.

٢٣٣ــ Th. Bois, Les Kurdes.

٢٣٤ــ لە تورکییەوە کردوویە بە عەرەبی ، دەربارەی کوردستانی تورکیایە .

چوار ئینجیلی کوردی کە بە ڕێکەوت دەستی کەوتوون • ئینجـــا کەوتـە سۆراخی بەرهەمی زانایانی وەك سۆن دەربارەی زمانی کوردی تـا وای لێهات بەئاسانی بتوانێ لە بەردەم ئەندامانی یانەی صـــەلاحەددینی ئەیوبیی کوردانی ئوردونـــدا وتـــار دەربـــارەی « زمـــانو ئـــەدەبی کوردی » بخوێنێتەوە[٢٣٥] • هەمانکات کەوتە دانانی فەرهەنگێکی عەرەبی ـ کوردیی کە دوور نییە تاوەکو ئێستە تەواوی کردبێ •

جگە لەوانەی باسمانکردن مامۆستا عەلی ســـیدۆ نامیلکەیەکیشی دەربارەی بالیۆزگەری بە عەرەبی بڵاوکردۆتەوە کـە وەك خۆی دەڵێ بۆ ماوەیەکی دوورو درێژ تاکە سەرچاوەی فێربوونی کاری دیپلۆماسی بوو لە ئوردون • هەروەهـــا وتاری « لوڕو لوڕســـتان »و « زەردەشـــتو زەردەشتایەتی»ی لە «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کوردا »ا بڵاوکردۆتەوە[٢٣٦]. جگە لە وتاری «زمانو ئەدەبی کوردی » گـەلێك وتـــاری‌تری لــە کۆبونەوەکانی یانەی صەلاحەددینی عەممانندا خوێندۆتەوە کە یەکێکیان ناوی « کورد بەر لە ئیسلام »ە[٢٣٧] •

زادی فیکرو بەرهەمی بیرو دڵسۆزیی کاری ئـەو پیـــاوە بەڕاستی لێهاتووانەی باسمانکردن تا ڕادەیەکی زۆر ئەرکی ســەرشانی دەســـتەی سێیەمی مێژوونووسانی کوردیـــان بەتایبەتی‌و ڕووناکبیرانیانی بەگشتی ئاسانکرد ، ئەو باسەی لە بەشی داهاتوودا هەوڵدەدەین بەپێی توانا چەند لایەنێکی ڕوونبکەینەوە •

٢٣٥ـ دەقی ئەو وتارەی ئێستە لای منە .

٢٣٦ـ بڕوانە : علي سيدو الكوراني ، اللرو لرستان ، ـ «مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلد الثاني ، العدد الثاني، ١٩٧٤ ، ص ١٠٨ ـ ١٨١ ، زرادشت والزرادشتية ، ـ « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلـــد الثالث ، العدد الثاني، ١٩٧٥ ، ص ٥٧٧ ـ ٥٩٤ .

٢٣٧ـ دەستنووسی ئەو وتارەشی لەگەڵ وتاری « زمانو ئەدەبی کوردی»یەکەی بۆ من ناردووە .

دواکورتەی لاپەڕەی
مێژوونووسیی کوردیی نوێ

مێژووی کۆن . هەولێرو سەلاحەددینو سەدە ناونجیەکانی کوردستان . ئەوانەی ڕەنگیان هەیەو دەنگیان نییە . قازیو شەمزینیو قاسملو . بەرهەمەکانی فەقتانو موسمان . سەرەتای ڕەخنەی مێژوویی . وەرگێڕەکانمانو مێژوو . دەنگی مێژوونووسیی کوردی لە کۆنگرەکاندا . مێژوونووسە کوردەکانی ئەرمەنستان.

لەمبەشەدا هەوڵدەدەین بەپێی توانا چەند لایەنێکیتری مێژوونووسیی کوردی ڕوونبکەینەوە بەنیازی نیشاندانی ڕوی بەهێزو لاوازی ئەو مەیدانە گرنگەی ژیانی ڕووناکبیریمانو دیار کردنی بەشێك لە کەلێنەکانی کە پڕکردنەوەیان ، بێگومان ، پێویستی بە چالاکیو لەخۆبوردنی دلسۆزانە .

مێژووی کۆنی کوردو کوردستان تائێستەش بوخچەی نەکراوەیە . ڕاستە شارەزایانی مێژووی کۆن لەناو گەلانیتری ناوچەکەداو بەگشتی زۆر نین(٢٢٨) ، بەلاّم وابزانم لەناو ڕۆژهەلاّتیەکاندا کەس وەك کورد لەومەیدانەدا بێکەس نییە . کاتی خۆی « کۆڕی زانیاری کورد » هەستی بەو کەلێنە کردو یەکێك لەو پێنج شوێنەی بۆ خوێندنی بەرز لە یەکێتی

٢٢٨ـ لە هەموو بەشی مێژووی کۆلێجی ئەدەبیاتی زانکۆی بەغدادا تەنها یەك کەس دوکتۆرای لە مێژووی کۆندا هەیە کە ئەویش دوکتۆر سامی سعید الاحمده . لە زوربەی زانکۆکانیتری عیراق تەنانەت ئەو تاکە کەسەش نییە .

سۆڤیەتی وەرگرتن بۆ لێکۆڵینەوەی مێژووی کۆنی کوردی تەرخانکرد ، بەڵام بەداخەوە ئەو بڕیارەی بۆ نەچووە سەر[٢٣٩] .

ئێستە تەنها دوو کەسمان هەن کە بتوانین بڵێین بەتەواوەتی خۆیان بۆ باسی مێژووی کۆنی کورد تەرخانکردووە ، یەکەمیان دوکتۆر جەمال ڕەشیدەو دووەمیان کەمال نوری مەعروف . بەداخەوە دوکتۆر جەمال بەرهەمی کەمە[٢٤٠] ، بەڵام ئەو یەك دوو وتارەی کە من دیومن‌و ئەو چەند جارە کەمەی لەگەڵی دانیشتووم وام‌لێدەکەن بەدڵنیاییەوە بڵێم شەقڵی ڕەسەنی‌و بۆچوونی وردی پێوە دیارە، ئەوەش بۆخۆی هەرچەندە مەرجێکی گەورەی سەرکەوتنی مێژوونووسە بەڵام بەهەتیوی دەمێنێتەوە تا دەگاتە قۆناغی دەربڕین‌و داڕشتن . کەمال نوری مەعروف[٢٤١] ئەمیانی زۆرو ئەویانی هێشتا کەمە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەش نووسینەکانی[٢٤٢] مژدەی سەرەتایەکی پڕهیوان . پێم‌وایە تەواوکردنی خوێندنی بەرز لە دەزگایەکی ئەکادیمیی لێهاتوو یا خۆهیلاككردنێکی تایبەتی‌و تەواو فێربوونی زمانی ئینگلیزی کەمال نوری مەعروف دەکەنە ئەو مێژوونووسەی لەباریدا بێ کەلێنێکی باشی مێژووی کۆنمان بۆ پڕبکاتەوە . با ئەوەش لەیادنەکەین کە مێژوونووسی ئەو مەیدانە دەتوانێ بگاتە گەلێك ئەنجامی نوێ‌و ڕەسەنی ئەوتۆ کە لەوانەن لە سەرتاپای جیهاندا دەنگ بدەنەوە . کووپەلەکانی

٢١ـ دوکتۆر جەبار قادر کە ئێستە یەکێکە لە مامۆستا کوردەکانی مێژوو کاتی خۆی بۆ ئەو شوێنە هەڵبژێردراو داوای لێکرا لە لێنینگراد لەگەڵ پرۆفیسۆری بەناوبانگ دیاکەنەڤدا کاربکا ، بەڵام ئەویش نامەی دوکتۆراکەی بۆ باسی مێژووی نوێ تەرخانکرد .

٢٤٠ـ دوکتۆر جەمال ڕەشید ڕۆژی سێی حوزەیرانی ساڵی ١٩٤١ لەکەرکوك لەدایكبووە ، بەشی کوردیی لە زانکۆی بەغداو خوێندنی بەرزی لە بەلغاریا تەواوکردووە .

٢٤١ـ فەرمانبەرە لە موزەخانەی سلێمانی .

٢٤٢ـ تایبەت لە ڕۆژنامەی « التآخی »و « العراق »دا .

گۆڕستانە دێرینەکانی دەوروبەری پێنجوین یەکێکن لە بەڵگە زۆرەکانی ئەم قسەیە .

وادیارە مێژووی کۆن خەریکە لە جاران زیاتر سەرنجی ڕووناکبیرانی کورد ڕابکێشێ . لەم ساڵانەی دواییدا ژمارەیەك لە مێژوونووسانی تـــازە پێگەیشتووی کورد بە پرواوە توخنی ئەو مەیدانە ناسکە کەوتوون . یەکێك لەوانە زوبێر بیلال ئیسماعیلە کە ئەشکەوتی شانەدەرو میدیو ئانیرو مەنائی سەرنجی ڕاکێشاون[٢٤٣] . فوئادی حەمە خورشیدیش زوربەی باسەکانی ئەو کتێبەی خۆی کە بە نـــاوی « کورد »ەوە سالی ١٩٧١ بە زمانی عـــەرەبی بڵاوی کردۆتەوە[٢٤٤] بۆ باسی مێژووی کۆنی کوردستانی تەرخان کردوون . « کوردســـتان لە ڕۆژگاری بەردینی کۆنـــدا »[٢٤٥]و « گوتیـــەکان »و « میدیەکان »و « کاردۆخەکان »و پێوەندی دێرینیان بە گـــەلی کوردی ئیمرۆوە لە باسە سەرەکیەکانی ئەو کتێبەن . هەرچەندە بەشێك لە ڕاکـــانی دانەری « کورد » پێنەوبەرەی زۆریان لەسەرەو هێشتا پێویستیان بـــە لێکۆلینەوەی وردەو هیواشیان تێدایە کە جێگەی گومانن ، وەك ئـــەوەی کە لەبـــارەی نەژادی کوردەوە بەرپەرچی مینۆرســـکی دەداتەوە[٢٤٦] بەلام

٢٤٣ــ بەوێنە بڕوانە : زبیر بلال اسـماعیل ، معالم اثریة في کردســـتان . کهف شـــانەدر ، ــ مجلة « شـمس کردستان » ، العدد ٣ ــ ٤ ، آب ــ ایلول ١٩٧١ ، ص ٢١ ــ ٢٢ ، المیدیون وقیام الدولة المیـــدیة ، ــ « شـمس کردستان » ، العدد ٧ ، لاذار ١٩٧٢ ، ص ١٧ ــ ٢٠ (ســـەرچاوەی لێکدانەوەکانی هەمەجۆرو دەولەمەندن) ، مێژووی کۆنی کوردســـتان . نائیری یان نائیریەکان ، ــ گۆڤاری « ڕۆشنبیری نوێ » ، بەغدا ، ژمارە ٨٨ ، ئابو ئەیلولی ١٩٨١ ، ل ٣٢ ــ ٣٧ .

٢٤٤ــ فؤاد حمه خورشید ، الاکراد . دراسة علمیة موجزة ، بغداد ، ١٩٧١ ، ٨٠ ص .

٢٤٥ــ ڕۆژگاری بەردینی کۆن واتە العصر الحجري القدیم .

٢٤٦ــ بڕوانە لاپەڕە ٦٦ی کتێبەکەی .

دارشتنی بەرهەمەکەی‌و نەخشەو سەرچاوەکانی شەقلی زانستی‌یانەیان ئاشکرا پێوە دیارەو مافی ئەوە ئەدەنە خاوەنیان بە دڵنیایی‌یەوە بتوانێ خۆی بە باسەکانی مێژووی کۆنیشەوە خەریك‌بکات .

ئیبراهیم عومەر لەو بەرهەمەی خۆیدا کە ساڵی ١٩٧٢ بەناوی « کورد لەناو ئایین‌و مێژوودا » بڵاوی‌کردۆتەوە[٢٤٧] باسی ئادەمیزادی کۆن‌و نوێ‌و ئاری‌یەکان‌و ئاوێستای زەردەشت‌و مێژووی دێرینی هەولێرو ژمارەیەك لە گەل‌و ئایینە کۆنەکانی ڕۆژهەلاتی نزیك‌و ناوەڕاستی کردووە .

بەشێك لە بەرهەمەکانی گەڕیدە ــ کەریم زەند توخنی باسەکانی ڕابوردووی زووی نەتەوی کورد کەوتوون . لە « میللەتی کورد »[٢٤٨] ا باسی « نەژادو بنچینەی زوبانی دانیشتووانی کوردستان »ی کردووە . لە « ئایین‌و باوەڕ لە کوردستاندا »[٢٤٩] دەربارەی « زەردەشتی‌و یەزیدی‌و کریستیانی‌و مانی‌و مەزدەکی‌و نەخشی‌و قادری‌و کاکەیی‌و شەبەکی‌و سارلی‌و عەلی‌ئیلاهی »ی دەخوێنی‌یەوە . هەرچەندە ئەو باسە وردو ناسکانە دەریایەکی بێ‌بن‌و وەك مامۆستا زەند بۆ خۆی دەلی « نەبوونی هانو یارمەتی‌و ڕێ‌نەدان » دەبنە هۆی «کرچ‌وکالی »ی ئەو «جۆرە بەرهەمانە»ی لێیان دەکۆلنەوە[٢٥٠] بەلام کەم زانیاریی بەکەلکی نەداوە بەدەستەوە، تایبەت لەو شوێنانەدا کە دیدەنی‌و تێبینی‌یە تایبەتی‌یەکانی خۆی تێدا تۆمارکردوون .

مێژووی سەدە ناوەنجی‌یەکانی کوردستان سەرنجی ڕووناکبیرانی زیاتر ڕاکێشاوە ، بەلام کەلێنەکانی ئەویش کەم نین . جگە لە جەمیل بەندی

٢٤٧ــ ١٣٤ لاپەڕەیە ، لە سلێمانی چاپ‌کراوە .
٢٤٨ــ بڕوانە : کەریم زەند ، میللەتی کورد ، سلێمانی ، ١٩٧٠ ، ٦١ ل .
٢٤٩ــ گەڕیدە ــ کەریم زەند ، ئایین‌و باوەڕ لە کوردستاندا ، سلێمانی ، ١٩٧١ ، ٩٢ ل .
٢٥٠ــ هەمان سەرچاوە ، ل ٩١ .

ڕۆژبەیانی کە لە شوێنی خۆیدا باسی بەرهەمەکانیمان کردو وادیارە تائێستەش بە باســەکانی ئــەو ڕۆژگارەوە هــەر خەریکە، ژمارەیەك ڕوونــاکبیری لێهاتووی‌تری وەك دوکتۆر موحسین محەمەد حسەین‌و زوبێر بیلال ئیسماعیل‌و عەبدولڕەقیب یوسف لە نووسینەکانیاندا چەند لایەنێکی مێژووی ســـەدە ناوەنجیەکانی کوردیان ڕوون‌کردۆتەوەو گەنجینەی کتێبخانەی مێژوویی‌یان دەوڵەمەند کردووە .

دوکتۆر موحسین ساڵی ١٩٧٤ نامەی ماجستێرەکەی بۆ باسی هەولێر لە سەردەمی ئەتابەگیداو ساڵی ١٩٨١ نامەی دوکتۆراکەی بۆ باسی لەشــکری سەلاحەددینی ئەیوبی تەرخان کردووە ، یەکەمیانی لە کتێبێکی گــەورەدا چاپ‌کردووەو(٢٥١) دووەمیشیان چاوەڕوانی چاپە . جگە لەو دوو شــاکارە دوکتۆر موحســین زنجیرەیەك وتاری بەکەڵکیشی دەربارەی‌ڕوداوە گرنگەکانی هەمان قۆناغ نووسیوە کە بەشی زۆریانی لە « گۆڤاری کۆڕی زانیــاری کورد »و « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عیراق دەستەی کورد »و « گۆڤــاری کۆلیجی ئەدەبیات »دا بڵاوکردوەتەوە(٢٥٢) .

٢٥١- بڕوانە : محسن محمد حسين ، اربيل في العهد الاتابكي ٥٥٢ - ٦٣٠هـ/ ١١٢٨ - ١٢٣٣م . بحث في اوضاع اربيل السياســية والاقتصادية والعسكرية والادارية والثقافية في العهد الاتابكي ، بغـــداد ، ١٩٧٦ (٤٣١ + ٦ ص) .

٢٥٢- بەوێنە بڕوانە : محسن محمد حسين ، قراءة ثانية لما كتب عن تاريخ اربيل في العهد الاتابكي ، - « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، العـــدد الرابع ، ١٩٧٦ ، ص ٥٢٠ - ٥٣٢ ، العز الضرير الاربيلي ، - « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، العدد الخامس ،١٩٧٧، ص ٤٣٩ - ٤٤٩ ، دەوری قەڵای هەولێر لە پاراستنی شارەکەدا لە مێژووی ئیـــسلامدا ،- « گۆڤاری کۆلیجی ئەدەبیات » ، ژمارە ٢٣ ، ١٩٧٩ .

٢٥٣- لە ڕۆژنامەو گۆڤارەکاندا باسیان‌کراوە (بەوێنە بڕوانــە ئــەو وتــارو ڕەخنەنەی فوئاد حەمە خورشید ڕۆژی ٧ی کانونی یەکەمی ساڵی ١٩٨١ لە ڕۆژنامــەی « العــراق »دا دەربـــارەی نامـــەی دوکتۆراکەی بڵاوی‌کردۆتەوە) .

لێکـدانەوەی بەرهەمە نایابەکانی دوکتۆر موحسـین زۆری پێ دەوێ[٢٥٣] . لێرەدا وەك بەڵگەو نمونە تەنها چەند لایەنێکی وردی ئـەو بەرهەمانە دەهێنینەوە .

بەدەگمەن خوێندەوارێکی کوردو بێگانە هەڵدەکەوێ نەزانێ هەولێر یەکێکە لە شارە هەرە کۆن‌و دێرینەکانی سەرجەمی جیهان . ئەوانەش کـە نازانن هەولێر یەکێکە لەو شارە کەمانەی ئازایانە بەرەنگاری لێشاوی هێرشی لەشکری هۆلاکۆی خوێن‌ڕێژ هات کەمن . بەلام دیسان ئەوانەش کەمن کە دەزانن هەولێر دەوروبەری هەشت سەدە لەمەوبەر ، لەنێوانی ١١٢٧و١٢٣٤دا یەکێك بوو لە بنکە هەرە گەورەو ناودارە سیاسی‌و ژیاری‌یەکانی سەرتاپای جیهانی ئیسلام . دەسەلاتی میرنشینی هەولێری ئەو ڕۆژگارە گەیشـتە شارەزوور ، نالەی سوارچاکە چاپوکەکانی خورپەی لە دلی خاچـدارانی شەڕگەکانی فەلەستین‌و میسر هەلدەستاند . منارە نەخشینەکەی مزگەوتی موزەفەری تا ئیمڕۆ باسی ئاوەدانی‌و پێشکەوتنی ئەوسای هەولێر دەکات کە بێ‌گومان زۆر بەولای شوورەکانی قەلاّدا کشابوو . « منارەی چۆلی » کە لەناو کوردەواریدا ناوی باوی منارەکەی مزگەوتی موزەفـەری‌یە بەلگەی ئاوەدانیی ئەو ڕۆژگارەی هەولێرە کە وادیارە دوایی چۆتەوە قاوغەکـەی جارانی ناو قەلاّو دەوروبەری نزیکی‌یەوە . مزگەوت‌و خـان‌و خانەقاو قوتابخانە ئایینی‌یەکانی ئەو ڕۆژگارەی هەولێر هاوتایان کەم بوو . هەولێر ئەوساکە ببووە زیارەتگای ناودارترین زانایانی ئیسـلامی وەك یاقوتی حەمەوی‌و سەبطی ئیبنولجەوزی ، هی‌واهـەبوو لە ئەندەلوس‌و ئیسپانیای دوورەوە دەهاتنە هەولێر کە بۆ خۆشی ژمارەیەك بنەمالەی زانای ناوداری هەبوو .

هەموو ئەم باسانەو گەلێك باسی وردی‌تری وەك ئەمانە بەدرێژی‌و بـە بەلگەی زۆرەوە لە کتێبەکەی دوکتۆر موحسیندا دەخوێنی‌یەوە .

له دووەم بەرهەمی گەورەیدا دوکتۆر موحسین هـــەرچی دەربارەی لەشکری صەلاحەددین هەیە لە نزیکەی ٥٠٠ لاپـــەڕەدا کۆی کردووەتەوەو بەدرێژی لێیاندواوەو لایەنە نەزانراوەکانیانی ڕوونکردۆتەوە ٠ لە ڕووی مێژووی کوردەوە بایەخی هەرە گەورەی ئەو کارە زانستی‌یە بەلای منـــەوە برتی‌یە لەوەی کە لە زۆر شوێنیدا هەست بە سەنگی ڕاستەقینەی گەلی کورد لە کاتێکی ناسکی سەدە ناوەنجی‌یەکاندا دەکرێ ٠ صـــەلاحەددین کابرایەکی نەناسراو نی‌یە بازی بەخت بەسەری‌یەوە نیشتبێتەوە ، یا تەنها پیاوێکی ئازاو بەجەرگ نی‌یە بە پەیژەی لێهاتوویی خۆیدا تا لوتکە ســەرکەوتبێ ، بەڵکو یەکێکە لەناو گەلێك ناوداری تری کوردا کە خۆیان‌و پیاوەکانیان هەریەکەیان بەجۆرێك لەگەڵ مێژووی ڕابوردوویاندا دەوریان لــە دروســـتکردنی صەلاحەددین‌و سەرکەوتنەکانیدا بینیوە ٠ هەرچەندە دوکتۆر موحـــــسین قـەکەی جۆرجی زەیدانی بۆ ساغ‌نەکردووینەوە کە دەڵێ صـــــەلاحەددین لەگەڵ یاریدەرە نزیکەکانی بە زمانێك دەدوا خەلکەکە لێی تێ‌نەدەگەیشتن ، بەلام بەپشتیوانی بەڵگەی ڕەسەن‌و دەگمەن ڕاســـتی‌یەکی گـرنگی‌تری سەلماندووە دەربارەی ئەوەی کە بەشێکی دیاری لەشکری ئەیوبی چەکداری کورد بوو ٠ لەو بەرهەمەی‌و بەرهـــەمەکانی تریـدا دوکتۆر موحســین بەدرێژی باسی ژمارەیەك سەرداری گەورەی کوردی کردووە کە ئەوانیش هەر یەکەیان نیمچە صەلاحەددینێك بوون(٢٥٤) ٠ بێ‌گومان هەموو باســێکی زانســتی‌یانەی ئەو ڕۆژگارە بایــەخی بۆ مێژوونووسی‌و مێژووی کورد زۆرە ، تایبەت گەر ئەوەش لەیادنەکەین کە مێژوونووسی کۆنی ئەوتۆ هەن

٢٥٤ـ بەوێنە بڕوانە : الدكتور محسن محمـــد حسين ، المشطوب الهكاري ـ سيرة مجاهد . صفحة مشرقة من حياة أحد القادة الكرد في الحـروب الصليبية ، ـ « مجلة المجمع العلمي العراقي ـ الهيئة الكردية » ، العدد الثامن ، ١٩٨١ ، ص ٣٠١ ـ ٣٢٤ .

دەبەڵاتی ئەیوبیەکان لە میسرو لە شام بە « دەوڵەتی کوردان » ناودەبەن(٢٥٥) .

بێلایەنیی دوکتۆر موحسین وەك مێژوونووس لەوەدا زۆر ئاشکرا خۆ دەنوێنێ کە هیچی دەربارەی صەلاحەددین نەشاردۆتەوەو بە دەستووری زوربەی مێژوونووسانی ڕۆژهەلات نەیکردۆتە کوڕە ئازای تاقانەی مەیدان بەدرێژایی مێژووی ژیانی(٢٥٦) . وێڕای ئەوە خامەی مێژوونووسی لاومان جاروبار خۆی دەگەیێنێتە باسی ئەوتۆ کە مێژوو بۆ خۆی خەریکە لەیادیان بکات،وەك گێڕانەوەی سەرگوزشتەی کوشتنی سولتان جەلالەددینی مونکوبەرەتیی دوا پاشای خەوارزم لەلایەن کوردێکی ناوچەی میافارقینەوەو ڕوونکردنەوەی ئەو بەڵگەو زانیاری جیاوازە زۆرانەی دەربارەی ئەو باسە لەئارادان(٢٥٧) .

لە هەمان مەیداندا دەربارەی هەمان ڕۆژگار زوبێر بیلال ئیسماعیلیش گەلێك خزمەتی پێشکەش بە کتێبخانەی مێژوویی کوردی کردووە . بەر لە دوکتۆر موحسین بە چەند سالێك ئەویش مێژووی شاری هەولێری خۆشەویستی کردە ناوەرۆکی کتێبێکی سەربەخۆی گەورە(٢٥٨)، بەلام ئەمیان

٢٥٥ـ بەوێنە بڕوانە : « النقود والمكاييل والموازين » ، تاليف محمد عبدالرؤوف بن تاج العارفين بن علي المناوي المتوفي سنة ١٠٣١ هـ ، تحقيق الدكتور رجاء محمود السامرائي ، بغداد ، ١٩٨١ ، ص ١٢٤ .

٢٥٦ـ لەگەڵ ئەوەش دوکتۆر موحسین بەوردی ڕاکانی ئیبنولئەثیری دەربارەی صەلاحەددین هەڵسەنگاندووە (بڕوانە : محسن محمد حسين، موضوعات في التاريخ الكردي ، بغداد ، ١٩٧٦ ، ص ٣ ــ ٤٨) .

٢٥٧ـ بڕوانە : موحسین محەممەد حوسێن ، کوژرانی سولتانی خوارزمی بەدەستی کوردێك ، ــ « گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات » ، ژمارە ٩ ، ١٩٧٦ ، ل ١١٧ ــ ١٥٢ .

٢٥٨ـ بڕوانە : زبير بلال اسماعيل ، اربيل في ادوارها التاريخية ، بغداد ، ١٩٧١ .

لەبەرئەوەی بە یەك قۆناغو ڕۆژگارەوە نەوەستاوەتەوە بەڵكو كۆنو نوێی هەولێرو دەوروبەری خستۆتە ژێر نەشتەری یەكئاڵا كردنەوەوە ، كە ئەوەش بۆ خۆی كارێكی ئاسان نییە، نەیتوانیوە بەتەواوەتی بچێتە ناو ناخی بەشێكی باسەكانییەوە . لەگەڵ ئەوەش مامۆستا زوبێر توانیویەتی وێنەیەكی دڵگیرو ڕەوانی هەولێرمان لە سەردەمی پێش عیساوە بۆ بكێشێ . بایەخی ئەو بەشانەی كتێبەكەی كە باسی كوردستان لە ڕۆژگاری ئەكەدو گوتیو كاتی شەڕەكانی ئەسكەندەری گەورەو مەغۆلەكان دەكەن زۆرە ، تایبەت چونكە ڕووناكبیرانمان كەمتر لە هەموو لایەنێكی مێژووی ڕابوردوومان ئاگاداری ئەو جۆرە باسانەن . ئەو كتێبەش كە بۆ ژینامەو لێكدانەوەی بەرهەمەكانی ئینوخەلەكان (ابن خلكان)ی تەرخانكردووە[٢٥٩] جگە لە بایەخی زۆری ، تەواوكەری كتێبەكەی تریەتی لەمیاندا زیاتر چۆتە ناو دەروونی باسەكەیەوە . هەمانكات زوبێر بیلال ئیسماعیل زنجیرەیەك وتاری مێژوویی دەربارەی سەدە ناوەنجییەكان لە گۆڤارەكانیشدا بڵاوكردۆتەوە ، تایبەت لە « ڕۆژی كوردستان »دا[٢٦٠] .

هەرچی عەبدولڕەقیب یوسفە بە یارێدەی ٨٦ سەرچاوەی هەمەجۆر ، كە گەلێكیان لە سەرچاوە ڕەسەنە كۆنەكانن ، توانیوێتی لە دوو بەرگی گەورەدا، كە بەسەریەكەوە ٨٧٠ لاپەڕەن ، زۆر لایەنی مێژووی سیاسیو زیاریو ئابووریو كۆمەڵایەتی دەوڵەتی دۆستەكی لە كوردستانی ناوەندا

٢٥٩ــ بڕوانە : زبیر بلال اسماعیل ، ابن خلكان ابو العباس شمس الدین احمد بن محمد بن ابي بكر بن خلكان (٦٠٨ ــ ٦٨١ هـ)، بغداد ، ١٩٧٩ ، ١٢٠ ص .

٢٦٠ــ بەوێنە بڕوانە : زبیر بلال اسماعیل، ابن خلكان، ــ « شمس كردستان» ، العدد الاول ، حزیران ١٩٧١ ، ص ٢٩ ــ ٣١ ، ابن المستوفي الاربلي ، ــ « شمس كردستان » ، العدد الثاني ، تموز ١٩٧١ ، ص ٢٩ــ٣١ .

ڕوونبکاتەوە[٢٦١] . هەرچەندە خاوەنی ئەو کتێبە لەبەر کەمیو پەرشوبڵاوی ئەو سەرچاوانەی هەنو دەستکورتیی خۆی لە مەیدانی بەکارهێنانی سەرچاوە ڕۆژئاوایییەکان بەگشتیو سەرچاوە بیزەنتیو ئەرمەنییەکان بەتایبەتی[٢٦٢] ، نەیتوانیوە وێنەیەکی یەکگرتووی دەولەتی دۆستەکیمان بۆ بکێشێ ، بەلام بایەخی ئەو ڕاستییانەی باسیکردوونو ئەو بەلگانەی هێناونییەوە بە هەر تەرازوویەك بیکێشی سەنگی زۆرو جێگەی دیارە . هەر ئەوەی کە دەلێ فەرمانڕەوایانی دەولەتی دۆستەکی لە چەند شارێکی وەك فارقینو ئامەدو جزیرو نەسیبەینو هیتر پارەو دراوی سەربەخۆی خۆیان لێداوە[٢٦٣] کە نمونەیان ئێستە وا لە موزەخانە ناودارەکانی وەك موزەخانەی بەریتانیو ئەستەموول ، بەلگەیەکی مێژوویی گەورەیە دەربارەی دەسەلاتی کورد لە سەدە ناوەنجییەکاندا . کۆبوونەوەی ئیمپراتۆری بیزەنتی باسیلۆسی

٢٦١ـ بڕوانە : عبدالرقيب يوسف ، الدولة الدوستكية في كردستان الوسطى . دراسة تاريخية واقتصادية واجتماعية وحضارية ، الجزء الاول ، بغداد ، ١٩٧٢ ، الجزء الثاني ، بغداد ، ١٩٧٥ .

٢٦٢ـ چ سەرچاوە ئەرمەنییەکانو چ سەرچاوە بیزەنتییەکان بایەخیان بۆ ڕوونکردنەوەی گەلێك لایەنی کەم زانراوی مێژووی سەدە ناوەنجییەکانی بەشێکی زۆری ناوچەکانی ڕۆژهەلاتی نزیکو ناوەڕاست زۆرە . مامۆستا لە بەرێڤانی بابەتی ئەرمینیای سۆڤیەتی پڕییە لەوجۆرە سەرچاوانە . سەرچاوە بیزەنتییەکانیش لە ئەورووپا ، تایبەت لە ئیتالیاو فەرەنسە ، کەم نینو بایەخیشیان لەبەر دوو هۆی سەرەکی زۆرە ، یەکەمیان چونکە سنووری دەولەتی بیزەنتی تەواو خزابووە ناوچەکانی ڕۆژهەلاتی ئێمەو دەسەلاتی ئەو دەولەتە زۆر جار خۆی لەو ناوچانەدا دادەسەپاند ، دووەمیشیان لەبەرئەوەی لەو ڕۆژگارەی سەرتاپای ئەورووپادا بەدەگمەن مێژوونووسی ئەوتۆ هەلدەکەوتن بتوانن شان لە شانی مێژوونووسە بیزەنتییەکان بدەن ، ئەوانەی بەر لە کەوتنی قوستەنتەنییە دەستنووسەکانیان بە لێشاو گوێزرانەوە ئیتالیا ، تایبەت لە نیوەی یەکەمی سەدەی پازدەمیندا .

٢٦٣ـ پارە یا دراو لێدان واتە سك النقود .

دووەم (٩٥٧ ــ ١٠٢٥) لەگەڵ مومەهیدولدەولەی فەرمانڕەوای دۆستەك[٢٦٤] وەك بەڵگەیەكی مێژوویی مانادار هیچی لەویان كەمتر نیْیە ، تایبەت گەر ئەوەش بێنینەوە یاد كە ئەو سەدەیە ڕۆژگاری بەرەوو گەشەكردنی ئیمپراتۆری بیزەنتی بوو ، كە باسیلیۆسی دووەم یەكێك بوو لەپاشا هەرە بەدەسەڵاتو بەزەبرەكانی ئەو وڵاتەو لە ماوەی ٤٩ ساڵەی فەرمانڕەوایی خۆیـــدا[٢٦٥] بەسەر لەشكری ئیسلامدا زاڵبوو و دیسان دەسەڵاتی بیزەنتیی گەیاندەوە حەلەبو حیمصو چەند ناوچەیەكی میسۆپۆتامیاو گەلێك ناوچەی تری ڕۆژهەڵاتو ناوەندی قۆلگاو شوێنی بایەخداریتر . قوستەنتەنیەی پایتەختی ئیمپراتۆریی بیزەنتی لە ماوەی فەرمانڕەوایی باسیلیۆسی دووەمدا لە هەموو ڕوویەكەوە گەیشتبووە لقەپۆپەی ئاوەدانیو پێشكەوتن ، تەنانەت مێژوونووسی ئەوتۆ هەیە كە بە « پاریسی سەدە ناوەنجییەكان » ناوی دەبا .

خاوەنی دەوڵەتی دۆستەكی لە لاپەڕە ١٤٣ی كتێبەكەیدا كاتێك باسی كۆبوونەوەكەی مومەهیدولدەولەو باسیلیۆسی دووەم دەكا لەزمان (سعید الانطاكی)ی مێژوونووسەوە ئەم قسانەش دەگێڕێتەوە : «مومەهیدولدەولەی ... میری كوردانو فەرمانڕەوای دیاربەكر چووە لای (باســـیلیۆس یـا باسیل Basil ــ ك . م.) ... كە كردییە مەلیك ماجسطرسو دۆقسی ڕۆژهەڵات ... » . لە پەراوێزیشدا دەڵێ « نەمتوانی بگەمە واتای ماجسطرسو دۆقس »[٢٦٦] . بێگومان ئەو دوو زاراوە تەواوكەری مەلیكو پاشایەتییەكەنو لە ڕیشەی لاتینیو داڕشتنی یۆنانییەوە هاتوون ، دەبێ ماجسطرس یا لە (Majesty) وەرگیرابێ كەماناى گەورەو باڵاو بەرزە ، یا

٢٦٤ــ بڕوانە ل ١٤٢ ــ ١٤٣ی بەرگی یەكەم .
٢٦٥ــ ساڵی ٩٧٦ باسیلیۆسی دووەم هاتە سەر تەختی پاشایی ئیمپراتۆریی بیزەنتی .
٢٦٦ــ عبدالرقیب یوسف ، الدولة الدوستكیة في كردستان الوسطى ، الجزء الاول ، ص ١٤٣ .

لــه (Magistrate) كه ماناى دادكارو قازىو حاكمه ، دۆقـه‌كه‌ش هه‌ر ده‌بێ له دۆق (Duke) وه‌رگیرابێ كه ئه‌ویش به لاتینی كۆن ماناى سه‌ردارو سه‌رۆك یا میر ده‌گه‌یێنێو زیاتر به‌لاى سه‌ربازیدا ده‌شكێنێ . گــه‌روابێ ئه‌وساكه مه‌به‌ست له قـه‌كانى (سعید الانطاكی) واى‌لێ‌دێ : باســـیلیۆسى دووه‌م موه‌هیدولده‌وله‌ى كرده پاشایه‌كى خاوه‌ن‌شكۆو ده‌ســه‌لاتى ڕۆژهه‌لات ، مه‌به‌ستى ده‌سه‌لاته‌كه‌ش كارگێڕىو سه‌ربازى‌یه . ڕاسته‌كه‌شى باسیلیۆسى ئیمپراتۆرى بیزه‌نتى پێویستى به هاوپه‌یمانێكى له‌وجۆره زۆر بوو. بۆئه‌وه‌ى له‌لایه‌كه‌وه كێشه‌و گێره‌شێوێنه‌و ئـاژاوه لــه ســـنوورى ولاته‌كـه‌ى دووربخاته‌وه‌و له لایه‌كى‌تریشه‌وه به‌ربه‌ستى هه‌موو جۆره ده‌ستدرێژى‌یه‌ك بۆ سه‌ر ئه‌و قافله بازرگانى‌یه زۆرانه بكات كه به‌و ناوچانه‌دا تێپه‌ڕ ده‌بوون.

حسام عه‌لى غالب نه‌قشبه‌ندى یه‌كێكه له‌و ڕووناكیره كوردانه‌ى بـــه مێژووه‌وه خه‌ریكن‌و له‌به‌رئه‌وه‌ى ڕه‌نگیان هه‌یه‌و ده‌نگیان كه‌مه گله‌یى زۆریان هاتۆته‌سه‌ر . واده‌بێ به حه‌وت سال نامه‌ى ماجستێره‌كه‌ى مامۆستا حسام كه بۆ بلاوكردنه‌وه ده‌شێ دیلى ده‌ستى خانه‌ى كتێبخانه تایبه‌تى‌یه‌كانه هه‌رچه‌نده باسه‌كانى كــه بۆ بــارى جوگرافىو كۆمه‌لایه‌تىو ئاینىو ڕووناكیرىو مێژووى سیاسیى میرنشینى حه‌سنه‌وىو عه‌نازیى به‌ر له هه‌زار سال له‌مه‌وبه‌ر ته‌رخان كراون[٢٦٧] له هه‌موو ڕوویه‌كه‌وه بایه‌خیان زۆره . ئــه‌وه‌نده‌ى من ئاگادارم چه‌ند به‌رهه‌مێكى‌ترى ئاماده‌ى بلاونه‌كراوه‌ى هه‌یه كه یه‌كێكیــان ده‌رباره‌ى شوێنه‌وارى شارى شاره‌زوورى كۆنه‌و سالى ١٩٧٦ له یه‌كــه‌م وه‌رزى ڕووناكبیریى كارگێڕى په‌روه‌رده‌ى ســـلێمانیدا خوێندوویه‌وه‌و یه‌كێكى‌تریان كارێكى بیبلیۆگرافى مێژوویى‌یه‌و ســـێیه‌میشیان ده‌ربــاره‌ى

٢٦٧ــ بروانه : حسام‌الدین علي غالب النقشبندي ، الكرد في الدینور وشهرزور خلال القرنین الرابع والخامس الهجریین ، رسالة ماجستیر في التاریخ الاسلامي من كلیة الاداب ــ جامعة بغداد ، ١٩٧٥ ، ٣٨٤ + ١٨ص .

فەرمانڕەوایی بنەماڵەی عەییار یا عەنازی خۆرهەڵاتی کوردستانە . ماکە بەرهەمی بڵاوکراوەی حسام نەقشبەندی ئەو وتارەیەتی کە دەربارەی گاوانییەکان لە « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد »ا بڵاوی کردۆتەوە[٢٦٨] . ولەیارە بەشێکی نامەی دوکتوراکەشی کە ئیستە پێوەی خەریکەو دەربارەی ئازەربایجانی سەدە ناوەنجییەکانە بەر ساڵاریو ڕاوەدییەکان دەکەوێ کە ئەوانیش ، وەك ئاشکرایە ، لە بنەماڵە کوردە ناودارەکانی ئەو ڕۆژگارەن .

لەبەرئەوەی کاك حسام نەقشبەندی هاوپۆلو هاوڕێی خوێندنم بوو ، ڕێگە بە خۆم ئەدەم بڵێم هیوادارم خوێنە گەرمەکەی جارانی تێبڕژێتەوەو بەرهەمی خامەی بۆ خەڵك بێ نەك بۆ خۆی .

لەبەر چەند هۆیەکی ئاشکراو وەك هەموو گەلانیتر هیچ قۆناغێك وەك مێژووی نوێو هاوچەرخ سەرنجی مێژوونووسانی کوردی ڕانەکێشاوە . زوربەی ئەو نووسەرانەی لە بەشی ڕابوردوودا ناومان هێناون (ئەمین زەکیو حسێن حوزنی موکریانیو سەجادیو صالح قەفتانو زۆریتریان) هەریەکەیان بەجۆرێك باسی مێژووی نوێی کوردستانیان کردووە . وێڕای ئەوان ژمارەیەکی زۆر لە ڕووناکبیرانی کورد خۆیان بە لاپەڕەی جیاوازی ئەو مێژووەوە خەریك کردووە .

قۆناغی نوێی مێژووی کورد لە هەموو قۆناغەکانیتری زانستییانەتر لێی کۆڵراوەتەوە کە ، بێ گومان ، تەواوکردنی خوێندنی بەرز لە دەزگا ئەکادیمییەکانی جیهان لەلایەن دەستەیەك ڕووناکبیری کوردەوە یەکێکە لە هۆ گەورەکانی . عەبدولڕەحمان قاسملوو ڕەحیمی قازیو عەزیز شەمزینیو

٢٦٨ــ بروانە : حسام‌الدين علي غالب النقشبندي ، ملاحظات حول جلوان القبيلة الكردية المنسية ومشاهير الجلوانيين للدكتور مصطفى جواد ،ــ « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلد الثاني ، العدد الثاني ، ١٩٧٤ ، ص ٢٧٦ ــ ٢٨٢ .

کاوس قەفتانو ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکرو حسەین بارزانیو عەبدولجەبار قادرو سەعید بارزانیو سیامەند زەید ئەحمەد عوسمانو ژمارەیەك لە کوردەکانی سۆڤیەت[٢٦٩] نامەی زانستیان بۆ لێکدانەوەی گەلێك لاپەڕەی جیاوازی مێژووی نوێی کورد تەرخانکردووە . بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد پتر لە هەموو باسەکانیتری ئەو قۆناغە سەرنجی ناوبراوانی ڕاکێشاوە.

ڕەحیمی قازی، ئامۆزای قازی محەمەدو برای محەمەد حسەینی سەدری قازیی وەزیری جەنگی کۆماری مەهاباد یەکەم ڕووناکبیری کوردە کە نامەی دوکتۆرای بۆ باسی مێژووی کورد تەرخانکردووە . سالی ١٩٥٤ ڕەحیمی قازی لە باکۆی پایتەختی ئازەربایجانی سۆڤیەت نامەی دوکتۆرای بە ناوی « پارتی دیموکراتی کوردستان ــ ڕەهبەری بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی کوردستانی ئێران (١٩٤٥ ــ ١٩٤٦) » پێشکەش بە زانکۆی کیرۆڤ کرد . نامەی ناوبراو بە زمانی ئازەربایجانیەو کورتەیەکی بە زمانی ڕووسی چاپکراوە[٢٧٠] .

نامەی دوکتۆراکەی ڕەحیمی قازی بریتیە لە پێشەکیو سێ بەشو ئەنجام کە هەموویان لەگەڵ سەرچاوەکاندا بەسەریەکەوە ٣٣١ لاپەڕەیان پڕکردۆتەوە . ئەمانەش ناونیشانی بەشەکانیە : « بەشی یەکەم : بایەخی شۆڕشی ئۆکتۆبەری سۆشیالیستیی مەزنو کاری بۆسەر بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی کورد » ، « بەشی دووەم : گەشەکردنی بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی لە کوردستانی ئێرانو دامەزراندنی پارتی دیموکراتی کوردستان» ، «بەشی سێیەم : دامەزراندنی ڕژێمی دیموکراسی لە کوردستانی ئێرانو تێکۆشانی لەژێر ئاڵای پارتی دیموکراتی کوردستاندا » .

٢٦٩ــ دوایی بەتایبەتی دێینەوە سەر باسی مێژوونووسە کوردەکانی سۆڤیەت .

٢٧٠ــ کورتەی ڕووسیەکەی کە سالی ١٩٥٤ لە باکۆ چاپکراوە ٢٣ لاپەڕەیە.

لەڕاستیدا مەودای ناوەرۆکی نامەکەی دوکتور ڕەحیم زۆر لە ناونیشانی سەرەکیی خۆیو ناونیشانی بەشەکانی فراوانترە . لـە لاپەڕەکانی یەکەمیدا گەڕاوەتەوە سەردەمی زەینەفونو ڕۆژگاری بڵاوبوونەوەی ئایینی ئیسلام . دوای ئەوە بەدرێژی باسی تێکەڵبوونی کوردستان بە بازاڕی سەرمایەداریی جیهانو بەربەرەکانێی دەوڵەتە گەورەکان لەسەر خاكو سامانیو باری ژیانی سیاسیی لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا دەکاو ئینجا لە لاپەڕە حەفتاوە دێتە سەر باسی شۆڕشی ئۆکتۆبەرو کاری بۆسەر بزووتنەوەی نەتەوەیی گەلی کورد . دوابەدوای ئەو باسە کە نزیکەی پازدە لاپەڕەی گرتۆتەوە قـازی دەکەوێتە گێڕانەوەی پوختەی مێژووی ڕاپەڕینو بزوتنەوە گەورەکانی کورد لەنێوانی شەڕی یەکەمو دووەمدا .

لە لاپەڕە ١٣٠وە دوکتور ڕەحیم گەیشتۆتە بەشی دووەمی نامەکەیو گەلێك زانیاریی بەنرخی دەربارەی گەشەکردنی بزوتنەوەی نەتەوەیی کوردی ئێرانو دامەزراندنی پارتی دیموکراتی کوردستانو خەباتی ئەو بڵاوکردۆتەوە. لە سەرەتای ئەو بەشەدا ڕەحیمی قازی بەکورتی باسی دەســـــتێوەردانی نازییەکانی ئەڵەمانیا لە کاروباری ناوخۆی ئێران لە سەرەتای شەڕی دووەمی جیهاندا دەکاو وەك دەڵێ هیتلەرییەکان بایەخی زۆریان دابووە کوردستانو سیخوڕەکانیان چالاکانە لە مەهابادو کرمانشاو سنە لە کاردابوون . لەوەش خراپتر : سێ هەزار کەس لەو چوار هەزار کاربەدەستو پسپۆڕو شـارەزا ئەڵەمانییانەی سەرەتای چلەکان لە ئێران کاریاندەکرد لە کوردســـــتانو ئازەربایجان بوون . ئەڵەمانەکان زۆر بەپەرۆشەوە دەیانویست نەتەوەکانی ئێرانو بەر لە هەموان کوردو ئازەری بکەنە داردەستی خۆیان بۆ پەلاماردانی ئەرمەنستانی سۆڤیەت(٢٧١) .

٢٧١ــ بڕوانە لاپەڕە ١٢٤و ١٢٥ی نامەی دوکتوراکەی .

دوکتۆر ڕەحیم سەرتاپای نیوەی دووەمی نامەکەی بۆ باسی دامەزراندنو چالاکی‌یەکانی کۆمەڵەی ژ . ک. (ژیانەوەی کورد)و ژینامەی قازی محەمەدو کۆماری مەهاباد تەرخان‌کردووە . لەوێدا گەلێك زانیاریی نوێ دەخوێنی‌یەوە کە یەکێکیان ، بەوێنە ، باسی قوتابخانەی گەلاوێژە . بەتەنهـــا ژمـارەی شاگردانی ئەو قوتابخانەیە کە مەهابادی‌یەکان دایانمەزراند نزیکەی ٣٠٠ کەس دەبوو بەرامبەر بە ٤٣٩ کەس کـــە بەرلەوە لە پێنج قوتابخـــانەدا بەسەریەکەوە دەیانخوێند . گەلاوێژ بێ‌پارە جلو بەرگو کتێبو دەفتەری بەسەر قوتابی‌یەکانیدا دەبەشی‌یەوە[٢٧٢] .

هەرچەندە ڕەحیمی قازی هەموو مەبەستەکانی بە دروستی نەپێکاوەو چاوپۆشیی لە هەندێك هەڵەو کەموکورتی کردووەو جاروبار پەتی بۆ هەستی نەتەوەیی‌و تایبەتی شل‌کردووەو کەمتر بە لای لێکدانەوەی زانستی‌یانەدا دایشکاندووە ، بەڵام نامەی دوکتۆراکەی بێ‌گومان بەرهەمێکی مێژوویی بایەخدارە .

دوکتۆر ڕەحیم چەند وتارێکی مێژوویی بە ڕووسی‌و ئازەربایجانی لـە ئۆرگانە زانستی‌یەکانی کۆڕی زانیاری ئازەربایجاندا بڵاوکردۆتەوە.هەروەها بەشێکی زۆر لە وتارە مێژوویی‌یەکانی ڕۆژنامەی « کوردستان »[٢٧٣] ئـەو نووسیونی . لە کۆتای شەستەکانیشدا بە کوردی کتێبێکی ٣٢٣ لاپەڕەیی سەربەخۆی دەربارەی ژیانو خەباتی قازی محەمەد دانا کە بەداخەوە تائێستە

٢٧٢ــ بڕوانە لاپەڕە ١٩٧و ١٩٨ی نامەی دوکتۆراکەی .

٢٧٣ــ مەبەست ئەو ڕۆژنامەی « کوردستان »ەیە کە لە سەرەتای کانونی یەکەمی ساڵی ١٩٤٧ەوە دەستەیەك ڕووناکبیری کوردی ئێران لەژێر چاودێریی دوکتۆر هەڵی گەلاوێژو دوکتۆر ڕەحیمی قازیدا لە باکۆی پایتەختی ئازەربایجانی سۆڤیەت بۆ ماوەی نزیکەی پازدە ساڵ بڵاویان‌کردەوە .

دەرفەتی بڵاوکردنەوەی بۆ هەڵنەکەوتووە[٢٧٤] . پێموایە دەتوانین « پێشمەرگە »کەشی بە یەکەم چیرۆکی مێژوویی دابنێین . لە « پێشمەرگە »دا ڕەحیمی قازی بە کوردییەکی پاراوو شێوازێکی شیرین وێنەی ژیانی سەختو خەباتی ڕەوای چەوساوانی کوردستانمان بۆ دەکێشێ[٢٧٥] .

دوکتۆر عەبدولڕەحمان قاسملو چەند بەرهەمێکی بایەخداری هەیە کە تیایاندا وەستایانە باسە مێژووییەکانی کوردی تێکەڵ بە باری ژیانی ئابووریو کۆمەڵایەتییان کردووە . کتێبی « کوردستانو کورد » شاکاری قاسملووە . ئەو کتێبەی کە نامەی دوکتۆراکەیەتی[٢٧٦] بۆ یەکەمجار ساڵی ١٩٦٤ بە زمانی سلۆڤاکی لەلایەن « بنکەی بڵاوکردنەوەی سیاسی »ی لە براتیسلاڤی چیکۆسلۆڤاکیا بڵاوکرایەوە . دیسان هەر لە چیکۆسلۆڤاکیا بۆ ساڵی داهاتوو « کوردستانو کورد » بە زمانی ئینگلیزی بڵاوکرایەوەو لە لەندەنیش بنکەی کۆلێتز چاپیکردەوە ، ساڵی ١٩٦٨ بە عەرەبی[٢٧٧]و پاش ساڵێك لە وارشاو بە پۆلۆنیش بڵاوکرایەوە . ساڵی ١٩٧٣ نۆرەی زمانی کوردیش هات ، بە سەرپەرشتیی دوکتۆر عەبدولڕەحمان قاسملو خۆی ڕووناکبیری هێژا مامۆستا عەبدوللا حەسەنزادە « کوردستانو کورد »ی

٢٧٤ــ ڕوونووسی دەستنووسی ئەو کتێبە ئێستە لای منە کە پڕییە لە زانیاریی مێژوویی بەکەڵك ، هیوادارم ڕۆژێك بێت بتوانین بڵاوی بکەینەوە .

٢٧٥ــ بڕوانە : دوکتۆر ڕەحیمی قازی ، پێشمەرگە . لاپەڕەیەکە لە خەباتی نەتەوەی کورد بەرامبەر ئەفلوەتو داگیر کەران لە دەورووبەری جمهووریەتی دیموکراتی کوردستانا ، بەغدا ، ١٩٦١ ؛ ١٦٠ ل .

٢٧٦ــ دوکتۆر عەبدولڕەحمان قاسملو خوێندنی بەرزی لە پراگی پایتەختی چیکۆسلۆڤاکیا تەواوکردووە .

٢٧٧ــ ثابت منصور کردوویە بە عەرەبیو لە کتێبێکی ٢٠٠ لاپەڕەییدا بڵاوی کردۆتەوە . ساڵی ١٩٧٠ چاپێکی کورتکراوەی « کوردستانو کورد » بە عەرەبی لەبێروت دیسان بڵاوکرایەوە .

کردە کوردی‌یەکی پاراوو ڕەوان‌و بنکەی پێشەواش لە کتێبێکی ٤٠٠ لاپەڕەییدا بلاوی کردەوە[٢٧٨] .

« کوردستان‌و کورد » جێگەی شیاوی بۆ خۆی لە کتێبخانەی کوردی‌و دەرونی ڕووناکبیری کوردو کتێبخانەی ڕۆژهەلاتناسیدا کردۆتەوە . تائێستە چەند جارێك گۆڤارو ڕۆژنامەکانی خۆو بیانی ئەو کتێبەیان بەرز نرخاندووە. « کوردستان‌و نەتەوەی کورد »و کورتە باسێکی مێژوویی کوردو « دابەش‌کردنی کوردستان »و « ئاورێکی گشتی بۆ سەر ئابووریی کوردستان »و « ئاورێکی گشتی بۆسەر مێژووی کۆمەلی کوردەواری‌ی »و شێوازەکانی خاوەنداری زەوی‌و مولکانەو ئەمرازی کارو پایەی ژیانی دانیشتوانی لادێ‌و پیشەسازی‌و بازرگانی‌و باری دارایی‌و جێگەی نەوت لە ئابووری نەتەوەییداو « گیروگرفتەکانی هەلدانی ئابووری »و « مەسەلەی کورد لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا »و مافی دیارکردنی چارەنووسی نەتەوەیی‌و مەسەلەی کورد لە باسەکانی « کوردستان‌و کورد »ن .

بۆ شی‌کردنەوەی ئەو باسە وردانە قاسملو پەنای بردۆتە بەر گەلێك سەرچاوەی ڕەسەن‌و دەگمەن ، وەك خۆی دەلێ « هیچ کتێبێکی گرنگ‌و سەرچاوەیەکی بەنرخ نەبووە کە پێوەندی بە کوردۆلۆژی‌یەوە هەبێ چاوی پێی نەکەوتبێ »[٢٧٩] . ئەوە لەگەل بۆچوون‌و لێکدانەوەی وردی خۆی‌و بیری زانستیی نوێ قاسملویان گەیاندۆتە گەلێك ئەنجام‌و نرخاندنی دروست، بەتایبەتی لەو شوێنانەی کتێبەکەیدا کە بۆ لێکۆلینەوەی دیاردە ئابووری‌یەکانی کوردستانی تەرخان کردوون . پێم‌وایە قاسملو دەیتوانی لە باسە مێژوویی‌یەکانیش زیاتر قوولبێتەوە ، تایبەت لەو بەشەی کتێبەکەیدا کە بۆ

٢٧٨ــ بروانە : دوکتۆر عبدالرحمن قاسملو،کوردستان‌و کورد. لێکۆلینەوەیەکی سیاسی‌و ئابووری ، بنکەی پێشەوا ، ١٩٧٣ ، ٣٨٨ل .
٢٧٩ــ هەمان سەرچاوە ، ل ٣ .

کۆماری مەهابادی تەرخانکردووە[٢٨٠] و بۆ خۆی لە نزیکـــەوە ئاگاداری ڕوداوەکانی بە .

وێڕای ئەوە لە لاپەڕە دەولەمەندەکانی « کوردستان و کورد »ا جاروبار ڕدە هەڵەش بەدیدەکرێ . بۆ ئەدمۆندس لەوانەیە ڕەوابێ گەر بلێ حاجی قادری کۆیی سالی ١٨٩٢ وەفاتی کردووە ، بەلام بۆ قاسملو ئەو قسەیە ڕەوا یە[٢٨١] چونکە دەمێکە بە یارێدەی ڕۆژنامەی « کوردستان »و ئەو ساڵە لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا بەتەواوەتی ساغکراوەتەوە کە (١٨٩٧)ە[٢٨٢] . ئەمۆ ، نەك شەمۆن ، نووسەری گەورەی کوردی سۆڤیەتە نەك شـــاعیر وەك ئەو دەلێ[٢٨٣] . چ خۆی و چ وەرگێڕ کارێکی زۆر باشیان کردووە کە ژمارەیەك زاراوی لە باری نوێیان داڕشـــتووە[٢٨٤] ، بەلام بـــەوڕادەیەش خراپیان کردووە کاتێك لەبریتی باشوورو باکوورو میـــزۆپۆتامیا (جنوب و شمال و بین النهرین)یان بەکارهێناوە[٢٨٥] .

نەوەی شێخ عوبەیدوللای گەورە دوکتۆر عەزیز شەمزینی کە بە سەید عەزیز ناوی دەرکردووە سالی ١٩٥٩ لە ئامۆژگای ڕۆژهەلاتناســـی ســـەر بە کۆڕی زانیاری سۆڤیەت بڕوانامەی دوکتۆرای لـــە مێژوودا وەرگرت . « بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی گەلی کورد لەنێوان سالانی ١٩٤٢و ١٩٤٦دا » ناوی نامەی دوکتۆراکەی شـــەمزینیە کە کاتی خۆی ڕۆژنامەی « خەبات » بەشی زۆری بە عەرەبی بلاوکردەوە . نامەی ناوبراو کە نزیکەی

٢٨٠ـ هەمان سەرچاوە ، ل ٩٠ ـ ٩٨ .
٢٨١ـ هەمان سەرچاوە ، ل ٣٤ .
٢٨٢ـ بەوێنە بڕوانە : « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، ژمارە ١ ، ١٩٧٣ ، ل ٤٠٣ ـ ٤٠٥ .
٢٨٣ـ دوکتۆر عبدالرحمن قاسملو ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٣٤ .
٢٨٤ـ لە باشکۆیەکی سەربەخۆدا ئـــەو زاراوانەیان بـــە عـــەرەبی و فارسی لێکداوەتەوە (بڕوانە ل ٣٦٥ ـ ٣٦٦) .
٢٨٥ـ ئەوانە تەنها نمونەن .

٣٠٠ لاپەڕەیە پڕی‌یە لە بەڵگەو زانیاری مێژوویی گرنگی کەمزانراو دەربارەی یەکێك لە ڕۆژگارە ناسکەکانی مێژووی نوێی کورد ۰ وەك بەڵگە لێرەدا یەك ڕاستی دەهێنینەوە کە ڕووناکبیرانی کورد کاتی خۆی لە ڕێگەی بەرهەمەکەی دوکتۆر شەمزینی‌یەوە پێیانزانی ۰ وەك ئاشکرایە بەر لــە شەڕی دووەمی جیهانو لە سەرەتای ئەو شەڕەدا تورکیا بێ‌پێچ‌وپەنا بەلای ئەڵەمانیای نازیدا دەیشکاندەوە ۰ ئەو هەڵوێستەی تورکیا دوابەدوای سەرکەوتنە زووەکانی ئەڵەمانیاو بڕینی خەتی ماجینۆو گرتنی پاریس‌و دامەزراندنی حکومەتی ڤیشی لە فەرەنسە هێندەی‌تر ڕەنگی‌دایەوە ۰ فۆن پاپنی بالیۆزی ئەڵەمانیای هیتلەری لە ئەستەموول بە ڕاستەو بە چەپدا کنەی لە دەسەڵاتی ناحەزانی ئەڵەمانیادا دەکردو دوژمنانیانی لە ڕۆژهەڵاتی نزیك‌و ناوەڕەستدا هاندەدا ۰ هــەموان هاتبوونە سەر ئەو بڕوایەی ئەمڕۆ نا سبەی تورکیا ئەداتە پـــاڵ ئەڵەمانیاو هاوپەیمانانی ۰ لەو کاتە ناسکەدا ڤێرمەنی سەرۆکی بەشی سیاسیی وەزارەتی هەندەرانی ئەڵەمانیای نازی لە ڕاپۆرتێکی نهێنی زۆرگرنگی خۆیدا کە ڕۆژی دووی کانونی یەکەمی سالی ١٩٤١ نووسیویە دەڵێ گەر ترسی بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد نەبوایا تورکیا دەیدایە پاڵ‌ئەڵەمانیا ۰ شایانی باسە سۆڤیەتەکان لەگەڵ تەواوبوونی شەڕو گرتنی بەرلیندا ئەو ڕاپۆرتەیان لەگەڵ زۆر بەڵگەی نهێنیی‌تردا دەسکەوت کە هەموویانیان بەسەریەکەوە لە چەند بەرگێکدا بــە ناوی « دەکومێنتەکانی وەزارەتی هەندەرانی ئەڵەمانیا »وە بڵاوکردەوە ۰

نامەی دوکتۆراکەی شەمزینی گەلێك زانیاریی بەنرخی لــەو جۆرەی تێدایە ۰ بەڵام بە ئەوپەڕی داخەوە کاتێك دانەری دێتە سەر باسی کۆماری مەهابادو تایبەت سەردارەکانی بە دەستووری ڤێرجیلی کۆمیدیاکەی دانتێ ، بەڵام بە زۆرو بۆ مەبەستێکی جیاواز ، دەتباتە تاریکستانێکی دواکەوتووی پڕ لە جەوروستەم‌و خۆفرۆشی[٢٨٦] ۰ لەوێدا قازی محەمەد « دەرەبەگێکی

٢٨٦ـ بەتایبەتی بڕوانە لاپەڕە ٢٦٧ تا لاپەڕە ٢٨٦ی نامەی دەکتۆراکـــەی عەزیز شەمزینی ۰

٣٠٠ لاپەڕەیە پڕی‌یە لە بەڵگەو زانیاری مێژوویی گرنگی کەم‌زانراو دەربارەی یەکێك لە ڕۆژگارە ناسکەکانی مێژووی نوێی کورد ، وەك بەڵگە لێرەدا یەك ڕاستی دەهێنمەوە کە ڕووناکبیرانی کورد کاتی خۆی لە ڕێگەی بەرهەمەکەی دوکتۆر شەمزینی‌یەوە پێیانزانی ، وەك ئاشکرایە بەر لــە شەڕی دووەمی جیهانو لە سەرەتای ئەو شەڕەدا تورکیا پێوەندییەکانی بەلای ئەڵەمانیای نازیدا دەیشکاندەوە ، ئەو هەڵوێستەی تورکیا دوابەدوای سەرکەوتنە زووەکانی ئەڵەمانیاو بڕینی خەتی ماجینۆو گرتنی پاریس‌و دامەزراندنی حکومەتی ڤیشی لە فەرەنسە هێندەی‌تر ڕەنگی‌دایەوە ، فۆن پاپنی بالیۆزی ئەڵەمانیای هیتلەری لە ئەستەموڵ بە ڕاستو بە چەپدا کنەی لە دەسەڵاتی ناحەزانی ئەڵەمانیادا دەکردو دوژمنانیانی لە ڕۆژهەڵاتی نزیك‌و ناوەڕاستدا هاندەدا ، هــەموان هاتبوونە سەر ئەو بڕوایەی ئەمڕۆ نا سبەی تورکیا ئەداتە پـــاڵ ئەڵەمانیاو هاوپەیمانانی ، ئا لەو کاتە ناسکەدا ڤێرمەنی سەرۆکی بەشی سیاسیی وەزارەتی هەندەرانی ئەڵەمانیای نازی لە ڕاپۆرتێکی نهێنی زۆر گرنگی خۆیدا کە ڕۆژی دووی کانونی یەکەمی ساڵی ١٩٤١ نووسیویە دەڵێ گەر ترسی بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد نەبوایا تورکیا دەیدایە پاڵ‌ئەڵەمانیا ، شایانی باسە سۆڤیەتەکان لەگەڵ تەواوبوونی شەڕو گرتنی بەرلیندا ئەو ڕاپۆرتەیان لەگەڵ زۆر بەڵگەی نهێنیی‌تردا دەسکەوت کە هەموویانیان بەسەریەکەوە لە چەند بەرگێکدا بــە ناوی « دەکومێنتەکانی وەزارەتی هەندەرانی ئەڵەمانیا »وە بڵاوکردەوە .

نامەی دوکتۆراکەی شەمزینی گەلێك زانیاریی بەنرخی لــەو جۆرەی تێدایە ، بەڵام بە ئەوپەڕی داخەوە کاتێك دانەری دێتە سەر باسی کۆماری مەهابادو تایبەت سەردارەکانی بە دەستووری ڤێرجیلی کۆمیدیاکەی دانتێ ، بەڵام بە زۆرو بۆ مەبەستێکی جیاواز ، دەیباتە تاریکستانێکی دواکەوتووی پڕ لە جەورو ستەم‌و خۆفرۆش[٢٨٦] ، لەوێدا قازی محەمەد « دەرەبەگێکی

٢٨٦– بەتایبەتی بڕوانە لاپەڕە ٢٦٧ تا لاپەڕە ٢٨٦ی نامەی دەکتۆراکــەی عەزیز شەمزینی .

یەکجار گەورەیە »و پیاوی ئەمەریکایە ، حاجی بابەشێخی سەرەك وەزیران « نوێنەری پیاوە ئاینییە گەورەکانو هاوڕێی گیانییەگیانی ڕەزا شایە »و بە سەدان (بەڵێ بێ‌کەمو زیاد بە سەدان) میدالو نیشانی میریی بەسنگەوەیە ، حەمە ڕەشید خانیش لە ناوەوەی ئـاژاوەو گێرەشێوێنی لەســــەر داوای ئینگلیزەکانی ئاغای بەولاوە نە کارێکیتری لەئەستۆدایەو نە بیرێکیتر لــــە مێشکیا .

بێ‌گومان ئەو بەشە لە سەنگی زۆرو نرخی بەرزی نامەکەی دوکتۆر شەمزینیی هێناوەتە خوارێ . بەداخەوە دوکتۆر عەزیز شـــەمزینی بەرهەمی مێژوویی‌تری کەمە . پێم‌وایە لە بەشێك لە وتارە مێژووییەکانی ڕۆژنامەی « کوردستان » بەولاوە[٢٨٧] بەرهەمێکی مێژوویی‌تری ئەوتۆی نییە .

لاپەڕەکانی مێژووی نوێو هاوچەرخی گەلی کوردو بەر لە هەموویان بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کۆمەلا نی خەلك لە دەمێکەوە سەرنجی دوکتۆر کاوس قەفتانیان ڕاکێشاوە . زۆر بەسەر شـــۆڕشی چواردەی گەلاوێژدا تێنەپەڕی کاتێك دوکتۆر کاوس بە ناوی کاکەی ڕێبوارەوە لە نامیلکەیەکی ٣٠ لاپەڕەییدا « شۆڕشی ئاگریداغ »ی بلاوکردەوە کە دەربارەی یەکێك لە ڕاپەڕینە گەورەکانی کوردی تورکیایە لــە سەرەتای ســـییەکاندا[٢٨٨] . سەرچاوەی سەرەکیی ئەو بەرهەمە کتێبەکەی دوکتۆر بلەج شێرکۆیە کە وەك لە شوێنی خۆیدا وتمـان « خۆیبون » لە قاهیرە بــە عــەرەبیو فەرەنسی بلاوی‌کردەوە . بەهۆی « شۆڕشی ئاگریداغ »ەوە زوربەی ڕووناکبیرانی لای خۆمان بۆ یەکەمجار پوختــــەیەکی دروستی ئـــەو ڕاپەڕینەو هۆ بزوتنەکانییان بە کوردی کەوتە بەردەست .

٢٨٧ـ بروانە بەراویزی ژمارە ٢٧٣ .
٢٨٨ـ بروانە : کاکەی ڕێبولر ، شۆڕشی ئاگریداغ ، سلێمانی ، ١٩٦٠ .

ساڵی ١٩٦٠ کاوس قەفتــان لەگــەڵ دەستەیەك لاوی کوردا چووە سۆڤیەتستان بۆ تەواوکردنی خوێنــدنی بــەرز لــە یەکێك لــە دەزگــا ڕۆژهەڵاتناسی یەکانی ئەو وڵاتە[٢٨٩] • کاوس قەفتانو مـــارف خەزنەدار لێنینگرادیان هەڵبژاردو هەردووکیان بە سەرپەرشتیی مامۆستا کوردۆیێف کەوتنە ئامادەکردنی نامەی دوکتۆرا ، ئەویان لەسەر مێژووی نوێی کوردو ئەمیشیان دەربارەی ئەدەبی کوردی •

ساڵی ١٩٦٤ کاوس قەفتان بڕوانامەی دوکتۆرای وەرگرتو دوای ئەوە بۆ ماوەی سێ ساڵێك هەر لە لێنینگراد بە کاری زانستەوە خـــەریكبوو • بەرهەمی ئەوساڵانەی نامەی دوکتۆراکەیو باسێکی گەورەی تر بوو[٢٩٠] کە هەردووکیانی بۆ لێکدانەوەی چەند لاپەڕەیەکی بایەخـــداری مێژووی بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد تەرخانکردوون • بەیاریدەی پتــر لــە ١٠٠ سەرچاوەو بەڵگەو نامەی تایبەتیو ڕۆژنامەو گۆڤار کاوس قەفتان لە ٢٣٧ لاپەڕەی نامەی دوکتۆراکەیدا توانیویە بگاتە گــەلێك ئەنجــامی دروســت دەربارەی مێژووی نوێی کوردو لەوڕێگەوە پەردەی لە ڕووی زۆر بــیری هەڵەو ڕای چەوتی مێژوونووسە شۆڤێنییەکان هەڵماڵیوەو ڕووی ڕاســـتی گەلێك بەسەرهاتو ڕوداوی کوردستانی بە دەزگایەکی ئەکادیمیی بـــەرز سەلماندووە •

٢٨٩ـ دوکتۆر کاوس قەفتان ساڵی ١٩٥٧ کۆلێجی پەروەردەی لە بەغدا تەواو کردو دەوروبەری سێ ساڵ لە فێرگە ناوەندییەکانی سلێمانی جوگرافیاو مێژووی وتەوە. لە ڕۆژانی خوێندنیەوە لە بەغدا خولیای چیرۆکنووسیی لە مێشکی دا . هەر ئەوساش چاروبار وتاری لــە ئیزگەی کوردییەوە دەخوێندەوە .

٢٩٠ـ جگە لە چیرۆکەکانی کە هەر ئەوسا یەکێکیانی لە ژمارە یەکی گۆڤاری «پرشنگ»دا بڵاوکردەوە .

دوای گەڕانەوەی بۆ نیشتمان دوکتۆر کاوس قەفتان زنجیرەیەك وتاری مێژوویی لە گۆڤارە کوردی‌یەکاندا ، تایبەت لە « گۆڤاری کۆلیجی ئەدەبیات »دا بلاوکردەوە ، زوربەیانی بۆ باسی میرنشینی بابان‌و فەرمانڕەوا نودارەکانی تەرخانکردوون[291] و هەولی‌داوە هۆ بزوێنە نەبێنراوەکانی دووبەرەکی‌و ناکۆکیی نێوان سەردارانی ئەو میرنشینە بدۆزێتەوەو بە ڕقێکی پیرۆزەوە ڕیسوای کردوون .

جاروبار هەستی نەتەوەیی ناسك لای دوکتۆر کاوس زاڵدەبێ‌و وای لێدەکا « ئاوڕدانەوەی ڕاستەقینە لە دۆخی زەحمەتکێشان » بۆ یەکێکی وەك بەدرخان پاشای گەورە دروستبکات[292] هەرچەندە ئەوساکە نە ئەوو نە کەسێکی‌تری وەك ئەوی کوردو ناکورد نە دەیانتوانی‌و نە دەیانویست ئاوڕی ڕاستەقینە لە دۆخی زەحمەتکێشان بدەنەوە . هەر ئەو هەستەش وای‌لێدەکا « زلکردنی » مەسەلەی ئاسووری‌یەکانی لا پەسەند نەبێ هەرچەندە ، وەك دەلێ ، « لە ڕۆژانی ڕابوردوو و نوێدا گەلێك ڕوداوی لەوە خوێناوی‌تر ڕووی داوەو باسیش نەکراوەو گەورەش نەکراوە»[293] وەك ئەمیان چاك‌و ئەویان خراپ بێ ، بەلام ڕاستەکەی ئەویان چاك‌و ئەمیان خراپەو مایەی شەرم‌و جێگەی داخە هیچ ڕوداوێکی خوێناوی لەبەر هەر مەبەستێك بێ بکرێ بە ژێر لێوەوە ، یا کاوس وتەنی « باسیش نەکرێ‌و گەورەش نەکرێ » .

٢٩١ـ بڕوانە : « چەند سەرنجێك دەربارەی میرنشینی بابان » ، ـ « گۆڤاری کۆلیجی ئەدەبیات » ، بەغدا ، ژمارە ١٩ ، ١٩٧٦ ، ل ١٥٦ ـ ١٧٢ ، « ئەوڕەحمان پاشا لە تای تەرازوودا » ، هەمان گۆڤار ، ژمارە ٢٠ ـ ٢١ ، ١٩٧٧ ، ل ٧١ ـ ٩٠ .

٢٩٢ـ بڕوانە : دوکتۆر کاوس قەفتان ، لێکۆلینەوەیێك دەربارەی بزوتنەوەی بەدرخان پاشا (١٨٤٣ ـ ١٨٤٧) ، ـ « گۆڤاری کۆلیجی ئەدەبیات » ، ژمارە ١٧ ، ١٩٧٤ ، ل ٧٢ .

٢٩٣ـ هەمان سەرچاوە ، ل ٧٨ .

دوکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکریش خوێندنی بەرزی لە مۆسکۆ تەواوکردووەو بە هەمان دەستوور نامەی دوکتۆراکەی بۆ بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد لەنێوان ساڵانی ۱۹۲۰و ۱۹۲۵دا تەرخانکردووە.ئەویش لەوڕۆژەوەی گەڕاوەتەوە نیشتمان بێدرێغی چاکی لێکردووە بەلاداو قەڵەمی ڕەنگینی بۆ خزمەتی مێژووی کورد خستۆتەکارو گەلێك بەرهەمی بەنرخی پێشکەش بە کتێبخانەی مێژوویی کوردی کردووە کە زوربەیانی بە زمانی عەرەبی لە ڕۆژنامەی « التآخي »و « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد »و « گۆڤاری کۆلیجی ئەدەبیات »و.گۆڤاری « الثقافه »دا بلاوکردووەتەوە .

هەروەها دوکتۆر ئەحمەد عوسمان ساڵی ۱۹۷۳ بە عەرەبی کتێبێکی سەربەخۆی ٦۰ لاپەڕەیی بە ناوی « کوردی میللیو برایم پاشا »وە چاپکرد[۲۹٤] . لەو بەرهەمەیدا بە یاریدەی ۱۸ سەرچاوە کە یازدەیان ئینگلیزیو ڕووسین کورتە باسێکی دەربارەی مەڵبەندو هەڵسوکەوتو ناوی هۆزو عێلو تیرەکانی میللیو بەسەرهاتەکانیانی نووسیوە . لەم چەندانەی دواییشدا دوکتۆر ئەحمەد لە گۆڤاری « الثقافه »دا زنجیرەیەك وتاری دەربارەی کوردستان دوای شەڕی یەکەمی جیهان بلاوکردەوە[۲۹۵] کە پڕن لە بەڵگەی گرنگ سەبارەت ڕوداوەکانی ئەو ڕۆژگارە پڕ ئاڵوگۆڕە . وەك دوایی باسی دەکەین دوکتۆر ئەحمەد لە مەیدانی وەرگێڕانیشدا خزمەتی کەم نییە[۲۹٦] .

۲۹٤ـ بڕوانە : الدكتور احمد عثمان ابو بكر ، اكراد الملي و ابراهيم باشا ، بغداد ، ۱۹۷۳ .

۲۹۵ـ دوکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر ئەو زنجیرە وتارەی لە گۆڤاری « الثقافه »دا بە ناوی « كردستان في عهد السلام »ەوە بلاوکردەوە (دەربارەی بڕوانە ئەو بەشەی کتێبەکەمان کە بۆ باسی بیبلیۆگرافیای مێژوونووسیی کوردیمان تەرخان کردووە) .

۲۹٦ـ بە پێویستی دەزانم بۆ مێژوو ، تاوەکو کاتی خۆی دێ لە نێستەوە بەکورتی ، چەند ڕاستییەك لێرەدا بخەمە بەرچاو . وەك لەسەرەوە وتم ←

بێگومان بەرهەمەکانی دوکتۆر ئەحمەد عوسمان لەڕووی ناوەرۆکو سەرچاوەوە دەوڵەمەندنو بەهاو بایەخی باسەکانیان زۆرە ، بەڵام پێموایە لەڕووی داڕشتنەوە کەمێك لاوازن ، وێنەیەکی دەوڵەمەند لە بیرو مێشکی

دوکتۆر ئەحمەد عوسمان لە مەیدانی وەرگێڕانی مێژوویشدا خزمەتی کەم نی‌یە . یەکێك لەو کتێبانەی کردوونی بە عەرەبی‌و زۆر بەداخەوە تاوەکو ئێستە بڵاونەکراوەتەوە « عاداتو ڕسومەتنامە »کەی مەلا مەحمودی بایەزیدی‌یە کە لە شوێنی خۆیدا باسیمان‌کرد . سەرەتای کانونی دووەمی ساڵی ١٩٧٨ دەقی عەرەبی‌یەکەی دوکتۆر ئەحمەدیان بۆ نرخاندن بۆ من نارد ، منیش بێدواخستن ڕۆژی یازدەی کانونی دووەمی هەمان ساڵ ئەم‌وەڵامەم دایەوە :

« بەڕێز سەرۆکی بەشی مێژوو .

دوای سڵاو

کتێبی « عاداتو تقالید الاکراد »ی مەلا مەحمودی بایەزیدی کە دوکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر کردوویە بە عەرەبی لە هەموو ڕوویەکەوە شایانی پشتگیری‌یە . بایەخی کتێبی ناوبراو لەوەدایە کە سەرچاوەیەکی ڕەسەنو گرنگە بۆ تێگەیشتنی گەلێك لایەنی خووڕەوشتی کوردانو هەڵسوکەوتی هۆزەکانیان لەسەدەی نۆزدەدا . دانەری پیاوێکی بەتواناى ئایینی بوو کە پێوەندیی لەگەڵ زۆر دەستەو چینی جیاوازی هۆزە کوردەکاندا هەبوو . ئەوەش کە نووسینی « عاداتو ڕسومەتنامە » لەژێر سەرپەرشتی‌و چاودێریی ڕۆژهەڵاتناسی بەناوبانگ ئەلێکسەندەر جابادا بووە لە نرخو بەهای زۆرتر دەکات . لە دەمێکەوە ئەو کتێبە سەرنجی شارەزایانی ڕاکێشاوەو بۆتە سەرچاوەی گەلێك لێکۆڵینەوەو نامەی زانستی ، هەروەها پتر لە دە ساڵ لەمەوبەر کراوەتە ڕووسی .

« عاداتو ڕسومەتنامە » بە جۆرێکی ڕێكوپێکو بێ هیچ لادانێك لەلایەن دوکتۆر ئەحمەد عوسمانەوە کراوەتە عەرەبی ، پێشەکی‌و لێدوانەکانی وەرگێڕ هەرچەندە کەمن بەڵام ئەوی مەبەستە ڕای‌دەگەیێنن . ژمارەیەکی کەم سەرنجی تایبەتیم هەیە گەر پێتان پەسندە بە خودی وەرگێڕیان دەڵێم‌و ئەویش دەتوانێ ئەوانەی پێ‌یان قابل دەبێ بەئاسانی چاریان بکات . لەگەڵ ڕێزم »

خاوەنیاندایە کەچی لە دەربڕین و کێشانیدا کورت دەهێنێ بۆیەکا خوێنەر کەمتر ڕادەکێشێ ، کەرەسەیەکی باش و بەپێزی بەدەستەوەیە بەڵام تائێستە بەتەواوەتی ئەو بەرگە نازدارەی پێ نەچنیوە کە خۆی و هەموو دڵسۆزێك دەیانەوێ • بەوێنە بەلای کەمەوە چوار پێنج یەکی کتێبی « کوردی میللی »یەکەی قسەی نووسەرانیترە کە بێ لێکدانەوەو هەڵسەنگاندنی

بە هەمان دەستوور وەك سکرتێری گشتیی کۆڕی زانیاری کوردو وەك نرخێنەر زۆر بەگەرمی پشتگیریی چاپکردنی کتێبی « اكـراد الملي و ابراهيم باشا »کەی دوکتۆر ئەحمە عوسمان ئەبوبەکرم کردو ئەنجام ئەوەبوو کتێبەکە سالی ١٩٧٣ بە یارمەتی کۆڕ چاپکرا .

دیسان کاتی خۆی بەرهەمەکانی دوکتۆر ئەحمەدیان بۆ من و دوو شارەزای تر نارد بۆ نرخاندن و من بە دڵی خۆی و خۆم و هەموو دڵسۆزێکی ڕەسەن ، نەك ساختە ، وەڵامم دایەوەو تەنانەت نیشانی خۆیشیم دا . بۆ هەمان مەبەستو بە هەمان چەشن جارێکیتریش لێکۆڵینەوەیەکیتریم زۆر بەرز نرخاند .

ڕۆژ هاتو ڕۆژ ڕۆیی تا ڕۆژی نۆزدەی تەشرینی دووەمی سالی ١٩٧٩ دەستنووسی ئەو بەرهەمەم کە لەسەر چینی کرێکاری عیراقی نووسیومە بۆ لێکۆلینەوە پێشکەش بە بەشی مێژووی کۆلیجی ئەدەبیات کرا . لەگەڵ ئەوەش کە دوانی خۆمانە بێ بەزەیی بەربوونە گیانی کتێبەکە بێ هیچ کۆسپێك ڕێگەی خۆی گرت و چاپکراو بووە بەکەلك لەو تەنها دوو کتێبەی سالی ١٩٨١ دە هەزار دانەیان لێ بلاوکرایەوەو لە یەکەم دوو مانگی دەرچوونیدا زۆربەی ڕۆژنامەو گۆڤارە عیراقییەکان («الجمهورية»و « العراق »و «الثقافة»و « وعي العمال »و « حراس الوطن »و هیتر) زۆر بەرز نرخاندیان و تەنانەت ڕۆژنامەی « الجمهورية » لە ماوەی حەفتەیەکدا دوو وتاری گەورەی دەربارە بلاوکردەوە (بڕوانە : « الجمهورية » ، بغداد ، ١ و ٩ كانون الثاني ١٩٨٢) کە پێم وایە بەر لەوە شتیوای بۆ هیچ کتێبێك نەکردووە . لە ماوەی مانگێکدا گۆڤاری « وعي العمال »یش دوو وتاری دوو نووسەری جیاوازی دەربارە بلاوکردەوە (بڕوانە : « وعي العمال » ، بغداد ، العدد ٦٤٥-٦، ١٢ كانون الاول ١٩٨١ ، ص ٤٥ ـ ٤٦ ، العدد ٦٥٠ ، ١٦ كانون الثاني ١٩٨٢ ، ص ٤٨ ـ ٤٩) . گەلێك نامەی نرخاندنم دەربارەی ئەو کتێبەم بۆ هات ، یەکێکیان نامەی مێژوونووسی

پێویست وەك خۆیان یەك لەدوای یەك ڕیزی کردوون • لە چەند لاپەڕەیەکی کەمی ئەو کتێبەیدا پتر لە ٣٠ جار دەڵێ میلینگن یا مارك سایکس یا نیکیتین یا لۆنگریگ یا ئەمین زەکی وتی و بە دەیان دێڕ لە دەقی قسەکانیان دەهێنێتەوە• بە هەمان دەستوور لە هەر ٢٥ بەشەکەی زنجیرە وتارەکەی « الثقافە »یدا زۆر بەدەگمەن هەست بە بوونی دوکتۆر ئەحمەد خۆی دەکەیت •

بەناوبانگ عەبدولڕەزاق حەسەنی یە کە بەڕاستی شەرمەدەکەم لێرەدا پیاهەڵدانە بێئەندازەکەی بهێنمەوە . بە بۆنەی دەرچوونی ئەو کتێبەوە دوکتۆر مستەفا عەبدولقادر نەجاری بەڕێوەبەری گشتیی «مرکز دراسات الخلیج العربی » بە ڕەسمی دەعوەتی بەسرەی کردم .

هەرگیز نەمدەزانی لەو هەڵوەستەی برادەرە کوردەکانم بەرامبەر کتێبەکەم خراپتریش هەیە . بەڵام خوا کڵاویان ڕاست کات دیسان هەردووکیان تێیان گەیاندم ئەوی بە خەو چاوەڕوان ناکرێ لە ژیاندا بەئاسانی دەستەو یەخە تووشت دێ . ماوەیەك لەمەوبەر داوای تەرفیعم کرد بۆ پلەی « استاذ »ی ، بەرهەمەکانم نێرران بۆ سێ شارەزا کە زۆر بەرزیان نرخاندبوون . دوای ئەوە ، وەك بڵاوبۆوەو منیش وەك هەموان بیستمەوە ، داوایان لە یەکێك لە مامۆستا کوردە کۆنەکانم کردبوو بە یاریدەی دوکتۆر ئەحمەد هەر ئەوەندە بڵێ کە ئایا باسەکانم لە دوو نامەی دوکتۆراکەم وەرگیراون یا لەگەڵیان جیاوازن. ماڵیان ئاوا بە هەردووکیان ٦ لاپەڕە تۆمەتیان بۆ پڕکردبوومەوە کە دەبوو زۆر بە لای کەمەوە ببنە هۆی دەرکردنم . هیچ کاتێك وەك ئەو ڕۆژە لە ژیان وەڕس نەبووم ، نەك تەنها لەبەرئەوەی کوردم ، بەڵکو لەبەرئەوەش کە بەدرێژایی ژیانم و تا ناوەندی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩٨١ ئەو مامۆستایەم لە ڕێزی زۆرو خۆشەویستیی ڕەسەن بەولاوە شتێکی تری لە من نەدیبوو . زۆر بە ناچاری بە حەڤدە لاپەڕە وەڵامم دانەوەو دوو شارەزای تر سەرتاپای ڕاپۆرتەکەی ئەوانیان ڕەت کردەوەو ئینجا باسەکانم نێرران بۆ سێ پسپۆڕ لە دەرەوەی عیراق کە ئەوانیش زۆر بەرزیان نرخاندبوون ، بەڕادەیەك ، وەك بیستمەوە تالیستە دەگمەن نرخاندنی وا بەرز لە دەرەوە بۆ کەس هاتۆتەوە .

هیوادارم خوێنەری بەڕێز لە دوارۆژێکی زوودا درێژەی ئەم باسانە لەو کتێبەمدا بخوێنێتەوە کە بە ناوی « خەڵك »ەوە دەستم بە دانانی کردووە.دڵنیام لەوەی «خەڵك» (الناس) پڕ دەبێ لە دەرس بۆ ئەوەی ئیمڕۆو دوارۆژمان .

هیچ لەڕاستی دوورناکەومەوە گەر بڵێم ئەم وردە کەمو کورتیڕیانە نە زۆرو نە کەم لە نرخ‌و بایەخی بەرهەمەکانی دوکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر کەمناکەنەوە . دڵنیام گەلێك بەرهەمی بەکەڵکی‌تر لە خامەی ئەو مێژوونووسە قاڵبووەمان ، کە بەسەر هەموو مەرجە پێویستەکانی نووسینی مێژوویـــدا زاڵە ، دەکەوێتەوە .

مێژووی نوێ سەرنجی ژمارەیەکی‌تر لە ڕووناکبیرانی کوردی ڕاکێشاوە کە هیچ‌کامیان لە مەیدانی مێژوونووســـیدا پسپۆڕ نین ، بـەڵام دڵسۆزی خستونی‌یە ســـەر ئـەو ڕێگە چاکە . عەبدولعەزیز یامولکیی کوڕی مستەفا پاشای بەناوبانگ جگە لەو وتارانەی زوو لە گۆڤاری «ژین»ی ئەستەموولدا بڵاوی‌کردوونەوەو کاتی خۆی باســـمان‌کردن ســـــالی ١٩٤٦یش کتێبی « کوردستان‌و شۆڕشەکانی کورد »ی بـە زمـــانی تورکی لـــە تاران چاپ‌کردووە(٢٩٧) . لەوکتێبەیدا کە ٩٥ لاپەڕەیە عەبدولعەزیز یامولکی بـــە کورتی باسی ڕابوردووی کوردو سنووری نیشتمانی‌و پێوەندی بەئەرمەنەوەو کوردستان لە ڕۆژگاری زووی عوسمانی‌یان‌و سەردەمی فەرمانڕەوایی سوڵتان عەبدولحەمیدو تورکانی لاوو شەڕی یەکەمی جیهان‌و دوای ســــەرکەوتنی مستەفا کەمالی کردووە . وادیارە خاوەنی ئـەو بەرهـــەمە نیـــازی بووە بەرگێکی‌تری بۆ باسی ڕووداوەکانی کوردستانی ئێران‌و عیراق تەرخان‌بکات، بەڵام بەداخەوە نیازەکەی بەجێ‌نەگەیاند(٢٩٨) .

خوالێخۆشبوو ڕەمزی قەزاز سالی ١٩٧١ لە « بزوتنەوەی کورد » ا باسی گەلێك ڕوداوی سیاسیی کوردستانی تێوان دەوروبەری نـــاوەندی

٢٩٧ــ بڕوانە : عبدالعزیز یاملکی ، کوردســـــتان‌و کورد اختلالری ، تهران ، ١٩٤٦ .

٢٩٨ــ لە پێرستی کتێبەکەی‌و کۆتاییدا یامولکی باسی ئەو نیازەی کردووە (بڕوانە لاپەڕە ٢و ٩٤ی کتێبەکەی) .

سەدەی نۆزدەو ناوەندی سەدەی بیستی کردووە[٢٩٩] . عوسمان عوزێریش بە ئەوپەڕی هەستو دڵسۆزی‌یەوە باسی شێخ سەعیدی پیرانو شۆڕشگێڕانی دیاربەکرو خەباتی ڕێکخراوە سیاسی‌یەکانی کوردستانی تورکیای لە کتێبێکی سەربەخۆدا نووسیوە[٣٠٠] . دەربارەی هەمان باسو دیاردە گرنگەکانی ژیانی سیاسی ئەم چەندانەی دوایی کوردی تورکیا ئەندازیاری ڕووناکبیر سەلاح سەعدوللا زنجیرەیەك وتاری بایەخداری لە ڕۆژنامەی «التآخی»دا بڵاوکردەوە کە گەلێك زانیاری بەکەڵکی کەمزانراوی تیایاندا تۆمارکردبوو[٣٠١] . دیسان هەر ئەو بە ناوی گاڤان (گاوان)ەوە بە زمانی ئینگلیزی کتێبێکی نازداری بە ناوێکی نازدارترەوە بڵاوکردەوە کە لە دمێکەوە سەرنجی ڕۆژهەڵاتناسانی ڕاکێشاوەو بۆتە سەرچاوە بۆ نووسینەکانیان[٣٠٢] . ساڵی ١٩٥٩ هەمان کتێبی بە دەسکاری‌یەکی کەمەوە بە زمانی عەرەبی بە ناوی خۆیەوە،بەڵام لەژێر ناونیشانێکی‌تردا بڵاوکردەوە[٣٠٣]. هەندێك جار لای کاك سەلاحی دوورو وردبین هەستو زانست خراپ تێکەڵ بە یەك دەبن . لای ئەو ڕژێمی پاشایەتی عیراق خزمەتی تەنها « ئیمپریالیزمو زەویدارە گەورەکانی باشووری وڵاتی »دەکرد[٣٠٤] ، وەك

٢٩٩ـ بڕوانە : ڕەمزی قەزاز ، بزوتنەوەی کورد ، سلێمانی ، ١٩٧١ ، ل ٢٤٨ .

٣٠٠ـ بڕوانە : عوسمان عوزێری ، شۆڕشی دیاربەکر ، سلێمانی ، ١٩٦١ ، ل ٧٤ .

٣٠١ـ بڕوانە : « التآخی » ، صفحة الثقافة الكردية ، ٥ و ١٢ تشرين الثاني و ٣ و ١٠ كانون الاول ١٩٧٢ .

٣٠٢ـ بڕوانە :
S. S. Gavan, Kurdistan - divided Nation of the Middle East, London, 1958.

٣٠٣ـ بڕوانە : صلاح‌الدين محمد سعد الله ، كردستان والحركة الوطنية الكردية ، بغداد ، ١٩٥٩ ، ٧٤ ص .

٣٠٤ـ هەمان سەرچاوە ، ل ٦٥ .

سەرەك هۆزو زەویدارە گەورەكانی باكووری وڵات ، واتـە دەرەبەگـە كوردەكان كەم لە سایەی ئەو ڕژێمەدا حەسابنەوە .

ساڵی ١٩٦٠ كەریم زەند بە عەرەبی كتێبی « بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی كوردستانو ئازەربایجان »ی بڵاوكردەوە[٣٠٥] . بایەخی ئەو كتێبەی زەنـد لەوەدایە كە خاوەنی بەشێكی زۆری ئەو ڕووداوانەی باسی كردوون بۆ خۆی دیونی . جەبار جەباریش ساڵی ١٩٦٩ بۆ یەكەمجار لە بەرهەمێكی سەربەخۆی ٧٦ لاپەڕەییدا كورتەی مێژووی ژیانو خـەباتی دەســـتەیەك ئافـرەتی ناوداری[٣٠٦] وەك حەپسەخانی نەقیبو قەدەمخەیرو عادلە خانی جـافو ئەختەری هاوسەری هونەرمەندی نیشتمانپەروەر ڕەشۆڵو خانزادو ڕەوشەن بەدرخانی خێزانی جەلادەت بەدرخانو چەند ئافرەتی بەناوبانگیتری كوردی نووسیوە[٣٠٧] .

ڕۆژنامەنووسیی كوردی یەكێكە لەو لاپەڕانەی مێژووی نوێی كورد كە ماوەیەكە سەرنجی ڕووناكبیرانی كورد ڕادەكێشن ، ئەوانەی توانیویانە تائیستە هەندێك لایەنی بە باشی ڕوون بكەنەوە . عەلائەددین ســـــەجادیو جەبار جەباریو جەمال خەزنەدارو دوكتۆر كەمال فوئادو محەمەدی مـــەلا كەریمو دوكتۆر مارف خەزنەدارو دوكتۆر عیزەددین مـــــتەفا ڕەســـوڵو حەمەسەعید حەمەكەریمو ژمارەیەك ڕووناكبیریتری كورد هەریەكەیـــان بەجۆرێك لاپەڕەی جیاوازی ئەو مێژووەیان تۆماركردووە . بەڵام لەگـــەڵ

٣٠٥- بڕوانە : كریم زەندی ، حركـة كردســتان واذربایجـان التحرریـــة ، الـسلیمانیة ، ١٩٦٠ .

٣٠٦- بەهۆی هەڵەیەكی چاپی پچوكەوە ناوی ئەم كتێبە ، بەداخەوە ، لــە دوالاپەڕەی ئەو كتێبەمدا كە ماوەیەك لەمەوبەر بە ناوی « ئافرەت لـە مێژوودا » بڵاوم كردەوە چاپنەبووە .

٣٠٧- بڕوانە : جەبار جەباری، ئافرەتە ناودارەكانی كورد ، كەركوك ،١٩٦٩.

ئەوەش زوربەی بەرهەمەکانیان لە سنووری گێڕانەوەی بیبلیۆگرافی هچوونەتەدەرێ .

سالی ۱۹۷۰ جەبار جەباری یەکەم کتێبی لە مەیدانی مێژووی ڕۆژنامەنووسیدا بلاوکردەوە کە پاش پێنج سال هەر بۆ خۆی هەمسکاری‌یەکی کەمەوە وەری گێڕایە سەر زمانی عەرەبی‌و چاپی‌کرد[۳۰۸] . جەمال خەزنەداریش یەکەم ڕووناکیری کوردە کە یەکەم کتێبی بیبلیۆگرافیایی سەربەخۆی دەبارەی ڕۆژنامەنووسیی کوردی بلاوکردوەتەوە[۳۰۹]. هەروەها جەمال خەزنەدار لە سێ بەرهەمی سەربەخۆی‌تردا بە پێشەکیی خۆیەوە وێنەی ژمارەکانی « ڕۆژی کوردستان »و « بانگی‌کوردستان »ەکانی شێخ مەحمودو « ڕۆژی کورد »ەکەی ئەستەموولی چاپ‌کردووە[۳۱۰] .

سالی ۱۹۷۲ دوکتۆر کەمال فوئاد وێنەی ۲٦ ژمارەی «کوردستان»ی یەکەمین ڕۆژنامەی کوردیی بلاوکردەوە[۳۱۱] . بێ‌گومان پێشەکی‌یە یەك

۳۰۸ـ بڕوانە : عبدالجبار محمد جەباری ، مێژووی ڕۆژنامەگەریی کوردی ، کەرکوك ـ سلێمانی ، ۱۹۷۰ ، ۱۹۰ ل ، جبار جباری ، تاریخ‌الصحافة الکردیة في العراق ، بغداد ، ۱۹۷۵ .

۳۰۹ـ بڕوانە : جمال خزنەدار ، ڕابەری ڕۆژنامەگەریی کوردی ، بەغـدا ، ۱۹۷۳ ، ۱۹۲ ل. زانیاری‌یە بیبلیۆگرافیایی‌یەکانی ناو ئەم کتێبە بە کوردی‌و عەرەبی‌و ئینگلیزی بلاوکراونەوە .

۳۱۰ـ بڕوانە : « ڕۆژی کوردستان » ، کۆکردنەوەو پێشەکیی جەمال خەزنەدار ، بەغدا ، ۱۹۷۳ ، ۷٦ل. ، « بانگی کوردستان » ، کۆکردنەوەو لەسەر نووسینی جەمال خەزنەدار ، بەغدا ، ۱۹۷٤ ، ۱۳٦ ل. ، « ڕۆژی کورد ۱۹۱۳ » ، بلاوکردنەوەو پێشەکی‌و لەسەرنووسینی جەمال خەزنەدار ، بەغدا ، ۱۹۸۱ ، ۱۲٥ل .

۳۱۱ـ بڕوانە « کوردستان » ـ یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی ۱۸۹۸ ـ ۱۹۰۲ ، کۆکردنەوەو پێشەکی دوکتۆر کەمال فوئاد ، بەغدا، ۱۹۷۲ ، ۱۰٤ ل .

لاپەڕەییەکەی دوکتۆر کەمال بە هیچ جۆر لەڕادەی بەرزیی کارە گەورەکەیدا نییە کە لە یەکەم ڕۆژی دەرچوونییەوە بۆتە سەرچاوەیەکی ڕەسەنی لێکۆلینەوەی مێژووی ڕۆژنامەنووسیو بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد . هەرچەندە « کوردستان » وەك یەکەمین ڕۆژنامە زۆری لەسەر نووسراوە ، بەلام ئەو باسە هێشتا ئاو زۆر دەکێشێ .

باسەکانی مێژووی نوێ بەگشتیو مێژووی بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد بەتایبەتی سەرنجی گەلێك ڕووناکبیری تریان ڕاکێشاوە . لێرەدا دلسۆزیی خوالێخۆشبوو محەمەد تۆفیق وردی تایبەت خۆ دەنوێنێ . ژمارەی لاپەڕەی کتێبە کوردییەکانی مامۆستا وردی بەتەنها لە هەزار تێپەڕدەکات[٣١٢] . وردی جگە لەوەی گەلێك وتاریشی لە ڕۆژنامەو گۆڤارەکاندا بلاوکردۆتەوە بەرهەمی بە عەرەبیشی کەم نییە کە بەشێکی دەربارەی مێژووی نوێی کوردە[٣١٣] .ناوبراو شەش لە نۆزدە کتێبە کوردییەکانی بۆ باسی مێژووی کورد تەرخانکردووە کە بەسەریەکەوە ٢٨٧ لاپەڕەن[٣١٤] . وادیارە مەبەستی بەرودوای وردی باسی مێژووی کورد بووە

٣١٢ـ بڕوانە : نەریمان ، بیبلیۆگرافیای کتێبی کوردی ، ل ٢٨٠ .
٣١٣ـ بەوێنە بڕوانە : محمد توفیق وردی ، الاکراد في الاتحاد السوفیاتي ، بغداد ، بلا ، ٢٤ ص .
٣١٤ـ دەربارەی ئەو کتێبانەی محەمەد تۆفیق وردی بڕوانە : نەریمان ، بیبلیۆگرافیای کتێبی کوردی ، ل ٨٨ ، ٩٦ ، ١٢٥ ، ١٢٦ ، ١٢٧ ، ١٣١ .
تا کۆچی دوایی لە ڕۆژی دووی کانونی یەکەمی سالی ١٩٧٥دا خوالێخۆشبوو محەمەد تۆفیق وردی گەلێك دەردو ئازارو نەبوونیی چێشت ، بەلام هیچ نەیتوانی دەستی لە خزمەتی ئەدەبو مێژووی کورد پێهەلبگرێ . ئەدمۆن صەبریو دوکتۆر ئیحسان فوئاد وەك سەربازی تێکۆشەری مەیدانی خەباتی وشەی بیرۆز باسیان کردووە (بڕوانە : الدکتور احسان فؤاد ، في ذکری رحیل الکاتب محمد توفیق وردی ، ـ « العراق » ، ٢٣ شباط ١٩٨٣) .

بۆیەکا بایەخێکی ئەوتۆی بە جۆری دارشتنی بەرهەمەکانی نەداوەو لێکدانەوەشی بەجارێك خستۆتە لاوە . لەگەڵ ئەوەش شارەزای چاك دەتوانێ شت لە نووسینە مێژووییەکانی هەڵکرێنێ .

کاری بیبلیۆگرافیو نرخاندن لە مێژوونووسیی کوردیدا هەنگاوی کەمی بەرەوپێش ناوە . نووسینەکانی ئەم مەیدانە یەکجار کرنگە[315] کەمو پەرش و بڵاون[316] . سەرەتای حەفتاکان حسەین فەیزوڵڵا جاف هەنگاوێکی باشی نا کە دەیتوانی بیکاتە بەردی بناغەی بەرهەمێکی بیبلیۆگرافیایی گەورە . ئەوەبو لە ژمارە یەکی گۆڤاری « رۆژی کوردستان »دا ناوی پتر لە ٥٠ بەرهەمو راپۆرتو رۆژنامەو گۆڤاری بە شێوازێکی زانستیانەی ورد بڵاوکردەوەو کورتەی ناوەرۆکو باسی دانەرو بڵاوکەرەوەو شوێنو کاتی چاپکردنیانی لەگەڵ نووسی[317] .

دڵسۆزیش لە یەکەم ژمارەی گۆڤاری « بەیان »دا بە نیازی روونکردنەوەی « لایەکی نەزانراوی مێژووی نەتەوەکەمان » باسی ژمارەیەك سەرچاوەی مێژوویی کردووە[318] . دیسان دڵسۆز « بۆ ئەوەی مێژووی

٣١٥ـ لە وڵاتە پێشکەوتووەکانا بایەخی زۆر بە کاری بیبلیۆگرافیو نرخاندن دەدەن چونکە دەبنە هۆی کەمکردنەوەی ئەرکی سەرشانی زانایان . لەوجۆرە وڵاتانە گۆڤاری زانستیی ئەوتۆ هەیە بارەی نووسین تەنها بۆ ئەو وتارانە تەرخان دەکات کە خاوەنەکانیان کتێبی نوێیان پێ دەنرخێنن.

٣١٦ـ هەرچەندە کارە بیبلیۆگرافییەکانی مامۆستا نەریمانو کوردەکانی سۆڤیەت گشتین ، بەڵام مێژوونووس دەتوانێ کەڵکی چاکیان لێ بینێ .

٣١٧ـ بروانە : حسین الجاف ، مراجع مختارة عن الثورة الكردية المعاصرة ،ـ « شمس كردستان » ، بغداد ، العدد الاول ، حزيران ، ١٩٧١ ، ص ٢١ ـ ٢٨ . ئەوەندەی من ئاگادارم خاوەنی ئەم بەرهەمە لە ناوەندی حەفتاکاندا بەرهەمێکی بیبلیۆگرافیی گەورەتری دانا کە «کۆڕی زانیاری کورد » لێی کڕیەوەو پێموایە ئێستە لە کتێبخانەی کۆڕدا هەڵگیراوە .

٣١٨ـ بروانە : « بەیان » ، بەغدا ، ژمارە یەك ، تەشرینی دووەمی ١٩٦٩ . دڵسۆز یەکێکە لە نازناوەکانی محەمەدی مەلا کەریم .

جۆرەکا بایەخێکی ئەوتۆی بە جۆری دارشـــتنی بەرهـــەمەکانی نەداوەو تێکدانەوەشی بەجارێك خستۆتە لاوە . لەگەڵ ئەوەش شارەزای چاك دەتوانێ شت لە نووسینە مێژووییەکانی هەڵکرێنێ .

کاری بیبلیۆگرافی‌و ڕخاندن لە مێژوونووسیی کوردیدا هەنگاوی کەمی بەرەوپێش ناوە . نووسینەکانی ئەم مەیدانە یەکجار گرنگە(٣١٥) کەم‌و پەرش‌و بڵاون(٣١٦) . سەرەتای حەفتاکان حسەین فەیزوڵلا جاف هەنگاوێکی باشی نا کە دەیتوانی بیکاتە بەردی بناغەی بەرهەمێکی بیبلیۆگرافیایی گەورە . ئەوەبو لە ژمارە یەکی گۆڤاری « ڕۆژی کوردستان »دا ناوی پتر لە ٥٠ بەرهەم‌و ڕاپۆرت‌و ڕۆژنامەو گۆڤاری بە شێوازێکی زانستیانەی ورد بڵاوکردەوەو کورتەی ناوەرۆك‌و باسی دانەرو بڵاوکەرەوەو شوێن‌و کاتی چاپکردنیـــانی لەگەڵ نووسی(٣١٧) .

دلسۆزیش لە یەکـــەم ژمـــارەی گۆڤاری « بەیان »دا بە نیـــازی ڕوونکردنەوەی « لایەکی نەزانراوی مێژووی نەتەوەکەمان » باسی ژمارەیەك سەرچاوەی مێژوویی کردووە(٣١٨) . دیسان دلسۆز « بۆ ئـــەوەی مێژووی

٣١٥ـ لە وڵاتە پێشکەوتووەکانا بایەخی زۆر بە کاری بیبلیۆگرافی‌و ڕخاندن دەدەن چونکە دەبنە هۆی کەم‌کردنەوەی ئەرکی ســـــەرشانی زانایان . لەوجۆرە وڵاتانە گۆڤاری زانستیی ئەوتۆ هەیە پارەی نووسین تەنها بۆ ئەو وتارانە تەرخان دەکات کە خاوەنەکانیان کتێبی نوێیان پێ دەنرخێنن.

٣١٦ـ هەرچەندە کارە بیبلیۆگرافی‌یەکانی مامۆستا نەریمـــان‌و کوردەکانی سۆڤیەت گشتین ، بەڵام مێژوونووس دەتوانێ کەڵکی چاکیـــان لێ ببینێ .

٣١٧ـ بڕوانە : حسـين الجاف ، مراجع مختارة عن الثورة الكردية المعاصرة ،ـ « شمـس كردستان » ، بغداد ، العـــدد الاول ، حزيران ، ١٩٧١ ، ص ٢١ ــ ٢٨ . ئەوەندەی من ئاگادارم خاوەنی ئەم بەرهەمە لە ناوەندی حەفتاکاندا بەرهەمێکی بیبلیۆگرافیی گەورەتری دانا کە « کۆڕی‌زانیاری کورد » لێی‌کڕیەوەو پێم‌وایە ئێستە لە کتێبخانەی کۆڕدا هەڵگیراوە .

٣١٨ـ بڕوانە : « بەیان » ، بەغدا ، ژمارە یەك ، تەشرینی دووەمی ١٩٦٩ . دلسۆز یەکێکە لە نازناوەکانی محەمەدی مەلا کەریم .

نوێیشـان کوژنەیتەوە » لە ژمارەیەکی‌تری هەمان گۆڤاردا چەند تێبینی‌و بیرێکی تایبەتی‌ی خۆی دەربڕیوە[٣١٩] .

دوکتۆر ئەحمـەد عوسمان ئەبوبەکرو زوبێر بیلال ئیسماعیل‌و کـەمال غەمبارو عەبدولفەتی عەلی یەحیاو بەدری‌و حەسەین ئەحمەد جاف‌و فوئاد حەمە خورشیدو محەمەدی مەلا کەریم‌و ژمارەیەك ڕووناکبیری‌تر لە وتاری تایبەتیدا بەرهەمی مێژوویی خۆو بێگانەیان زخاندووە . جێگەی ئەو وتارانە لـــە ڕۆژنامەو گۆڤارەکاندا دیارە ، تایبەت لە « التـآخی »و « طریق الشعب »و « الثقافه »و « ڕۆژی کوردســـتان »و « بەیان »و « هـــاوکاری »و « العراق »دا[٣٢٠] . بەلام زوربەی هەرە زۆری زخاندنەکانمـــان تاوەکو ئیستە ، بە دەستووری ئەو ڕێبازەی لە ڕۆژهەلات باوە ، بریتین لە گێڕانەوەی کورتەی ناوەڕۆکی بەرهەمەکان خۆیان . جاری وا هەیە خۆشەویستی یا ڕقی زخێنـــەر زۆر زەق تێکەل بـە نووسـینەکەی دەبێ . زخـاندن دەبێ هەلـەنگاندنی بێلایەنی ڕووی چـباك‌و دەرخـــــتنی ڕووی لاوازو کەموکورتی‌یەکانی ئەو بەرهەمە بێ کە دەزخێنرێ . جاروبار زخاندنی لەو جۆرە بەر چاو دەکەوێ ، وەك ئەو دوو وتارەی کاوەو هەلۆ لە گۆڤـاری « بەیان »دا دەربارەی بەرگی یەکەمی « چیم‌دی »یەکەی ئەحمەد خواجـــا بلاویان کردەوە[٣٢١] .

٣١٩- بروانە : « بەیان » ، ژمارە چوار ، ١٩٧٠ .

٣٢٠- بۆنمونە بڕوانە زخاندنی کتێبەکەی دوکتۆر جەلیلی جەلیل دەربارەی ڕاپەڕینە گەورەکەی شێخ عوبەیدوللاو کتێبە بەنلوبانگەی ڕاسبۆ (تۆما بوا) لەلایەن دوکتۆر ئەحمەد عوسمانەوە لە ژمارە یەك‌و پێنج‌و شەشی سالی ١٩٧١ی گۆڤاری « ڕۆژی کوردســـتان »دا ، یـــا زخاندنی کتێبەکەی زوبێر بیلال ئیسماعیل دەربارەی ئیبن‌خـــەلەکان لەلایەن عەبدولفەتی عەلی یەحیاوە (بروانە : « العراق » ، ١٣ کـانون الاول ١٩٧٩) .

٣٢١- بروانە : کاوە ، بەرگی یەکەمی چیم‌دی‌و چەند سەرنجێکی ڕەخنـــە ←

وەرگێڕانی بەرهەمی مێژوویی لە تێکڕای مێژوونووسیی کوردیدا هەنگاوی باشتری ناوە • ڕەفیق حلمی ساڵی ١٩٣٤ یەکەم بەرهەمی مێژوویی کردە کوردی کە بریتییە لە بەشێکی کتێبێکی فەرەنسەیی دەربارەی مێژووی نوێی عیراق • ئەو کتێبە کە بەبۆنەی وەرگیرانی عیراق بە ئەندامی کۆمەڵی نەتەوەکانەوە دەرچووە باسی مەسەلەی کوردیشی کردووە(٣٣٢) •

محەمەد فیداو قانیعی شاعیرو کەریم زەندو صەلاح سەعدوڵلاو بورهان قانیع چەند بەرهەمێکیان دەربارەی مێژووی کۆن کردۆتە کوردی • یەکەمیان ئەو باسانەی مێژووەکەی ئایەتوڵلا مەردۆخی کە پێوەندییان بە کوردەوە هەیە لە فارسییەوە وەری گێڕاونو بە کوردییەکی ڕەوان بە ناوی « مێژووی کوردو کوردستان »ەوە سەرەتای ساڵی ١٩٥٨ بە یارمەتیی ڕەشید عارف لە دوو بەرگدا کە بەسەریەکەوە ٢٦٠ لاپەڕەن چاپی کردوون(٣٣٣) • زۆربەی باسەکانی هەردوو بەرگی« مێژووی کوردو کوردستان » لە ڕۆژگاری کۆن دەدوێن ، وەك پەیدابوونی کوردو کوردستانی پێش عیساو مادو مادستان • زمانو ئاینو هۆزو تیرەو ناودارانی کوردیش بەشێکن لە ناوەڕۆکی ئەو بەرهەمە •

ساڵی ١٩٧٠ قانیعو کەریم زەند « مێژووی نەژادو پەیوەستەگی کورد»ی ڕەشید یاسەمییان بە کوردی بڵاوکردەوە کە باسی ڕەگەزو ڕیشەی کوردو

لێگرتن ، ــ « بەیان » ، ژمارە سێ ، نیسانی ١٩٧٠ ، ل٢٨ــ٣١ ، ٣٨ ــ ٣٩ ، هەڵۆ ، ڕوونکردنەوەیەك دەربارەی هەندێك لە باسەکانی چیم دی ، ــ « بەیــــان »، ژمارە پێنج ، کانوونی دووەمی ١٩٧١ ، ل ٣٦ ــ ٣٨ •

٣٣٢ــ بڕوانە : رفیق حلمی ، خلاصەی مسئلەی کورد ، موصل ، ١٩٣٤ •

٣٣٣ــ هەردووکیان لە بەغدا چاپکراونو بە ناوی گۆڤــاری « هیوا »وە بڵاوکراونەوە •

دانیشتوانی دێرینی زاگرۆس‌و گەلە ئاری‌یەکان دەکات[٣٢٤] • بە داخـەوە ئەوان دەقی فارسیی ئـەو کتێبەیان وەرنەگێڕاوە کە نزیکـەی ٢٥٠ لاپەڕەیە[٣٢٥] ، کوردی‌یەکەی قانیع‌و زەند هەمووی بەسـەریەکەوە ١١٢ لاپەڕەیە • بێ‌گومان بایەخی وەرگێڕانەکە زۆر زیاتر دەبوو گەر لە پێشەکی یا پەراوێزی کتێبەکەیاندا بیری خۆیان دەربارەی ڕا چەوتەکانی یاسـەمی دەربڕیبایە • کاتی خۆی قەناتی کوردۆ (کوردۆیێف) لە وتارێکی سەربەخۆدا، کە دوایی دێینەوە سەر باسی ، بەوردی بەرپەرچی یاسەمی داوەتەوە •

سالی ١٩٧٨ بورهان قانیع بەرهەمێکی مێژوویی زۆر گەورەی لـە بەرگێکی قەشەنگدا پێشکەش بە کتێبخانەی کوردی کرد • ئەو بەرهەمـە کتێبە بەهادارەکەی ڕۆژهەلاتناسی بەناوبانگی سۆڤیەت پرۆفیسۆر ئیگـەر میخایلەڤیچ دیاکەنەڤە کە سالی ١٩٥٦ بە زمانی ڕووسی بلاوی‌کردۆتەوەو پاش ماوەیەك کراوەتە فارسی‌و ئەویش لەمیانەوە « بێ دەسـکاری‌و گۆڕین » وەری‌گێڕاوەتە سەر کوردی‌یەکی شیرین‌و پاراو[٣٢٦] • هەرچەندە بورهـان قانیع نەیتوانیوە لە باسەکانی « میدیا » بدوێ کە ئەوەش کارێکی هـەروا ئاسان نی‌یەو پسپۆری تایبەتیی پێ‌دەوێ[٣٢٧] ، بـەلام بەرهەمی کارەکەی یەکجار پەسەندەو بە ڕاستی شایانی قەدرو ڕێزە •

٣٢٤ـ بڕوانە : ڕەشید یاسمی ،مێژووی نەژادو پەیوەستەگی کورد ، سلێمانی، ١٩٧٠ .

٣٢٥ـ بڕوانە : رشید یاسمی ، کردو پیوستگی نژادی‌و تاریخی او ، تهران .

٣٢٦ـ بڕوانە : ئی . م . دیاکونوف ، میـدیا ، برهان قانع لە فارسی‌یەوە کردویەتی بە کوردی ، بەغدا ، ١٩٧٨ ، ٨٨٧ ل .

٣٢٧ـ تاوەکو ئێستە مێژووی میدیاو مادەکان بەتەواوەتی ساغ نەبۆتەوە . گەلێك لە باسەکانی بێنەو بەرەی زۆریان لەسەرە .

بایەخی گەورەی کتێبەکەی دیاکەنەف بۆ کورد لەوەدایە کە ، پێم‌وایە ، تائێستە باشترین پوختەی وێنەی ژیانی ژیاریی سەربەخۆی میدی‌یەکانی باپیرە گەورەیان دەخاتە بەرچاوو بەپێچەوانەی گەلێك مێژوونووسی‌ترەوە مێژووی دەسەڵات‌و فەرمانڕەواییان ناکاتە بەشێك لە مێژووی هەخامەنشی‌یەکان . جگە لەو دوو لایەنە گرنگە لە کتێبی « میدیا »دا گەلێك زانیاریی کەم‌زانراو دەربارەی بەسەرهاتە گەورەکانی ئەو ڕۆژگارەز هۆزو گەلەکانی ناوچەی زاگرۆس دەخوێنی‌یەوە ، ئەوانەی لەنزیکەوە پێوەندیان بە نەژادو ڕابوردووی کوردەوە هەیە .

پێویستە ئەوەش بڵێین کە دیاکەنەف کتێبەکەی تەنها بۆ پسپۆرانی مێژوو دانەناوە ، بەڵکو ویستوویە زانیاری‌یەکانی ناوی بەجۆرێکی ڕەوان بخاتە بەردەست هەموو ئەوانەی خوێندنەوەی ئەو جۆرە باسانەیان مەبەستە . خوا هەڵناگرێ بورهان قانیعیش لە وەرگێڕانەکەیدا بەپێی توانا ئەو لایەنە گرنگەی ڕەچاو کردووەو ویستوویە کارێکی ئەوتۆ بکا کە خوێنەری کورد بەئاسانی لە ناوەرۆکی کتێبەکە تێ‌بگاو بەوجۆرە توانی دیاری‌یەکی بەنرخ پێشکەش بە کتێبخانەی کوردی بەگشتی‌و کتێبخانەی مێژوویی کوردی‌ی بەتایەتی بکات .

دوای جەلادەت بەدرخان دوو ڕووناکبیری ترمان دیسان پوختەی قسەکانی زەینەفونیانْ دەربارەی کورد بۆ گێڕاوینەوە ، یەکەمیان صەلاح سەعدوللای زاوای‌و دووەمیان کەریم زەندە . صەلاح سەعدوللا سالی ۱۹۷۳ ئەوبەشانەی « ئەناباسیس » کە باسی کوردستانی دێرین دەکەن لە ئینگلیزی‌یەوە کردنی‌یە عەرەبی‌و لە نامیلکەیەکی ٤٦ لاپەڕەیی سەربەخۆدا بلاوی‌کردنەوە . وابزانم ئەو کارەی مامۆستا صەلاح لە هەموو کارەکانی ئەوانی بەر لەو زیاتر سەرنجی ڕووناکبیری کوردی بۆ زەینەفون‌و ئەناباسیس

ڕاکێشا ، تایبەت لەبەرئەوەش کە وەرگێڕ ناونیشانێکی نوێی سەرنج ڕاکێشی بۆ نامیلکەکەی هەڵبژاردوە[٣٢٨] .

هەرچی کەریم زەندە بەر لەو بەکوردی هەمـــــان باسی لە فارسیەوە وەرگرتووەو لە گۆڤاری « ڕۆژی نوێ »دا بلاوی کردۆتەوە[٣٢٩] . وتارەکەی زەند هەرچەندە دەقی تەواوی قسەکانی زەینەفون نیەو لە شوێنی ئاسکدا دەسکاری کراوەو ناوی لێ گۆڕراوە ، بەلام یەکـــــەم گێڕانەوەی ڕەوانی کوردیی ئەو سەرگوزوشتە دێرینەیە کە شوێنی لە مێژووی کۆنی کوردا تایبەتیە .

وەرگێڕانی کوردی لە مەیدانی مێژووی سەدە ناونجیەکاندا هێشتا زۆر کزو لاوازەو شتێکـــی ئەوتۆی لـــەوە زیاتر نیە کە تائێستە لەگەڵ ناوی مێژوونونووسانی کوردا خستومانەتە بەرچاو . هەژاری شاعیر جـــگە لـــە « شەرفنامە »کەی شەرەفخانی بدلیسی کە لە شـــــوێنی خۆیدا بەدرێژی باسمان کرد « هۆزی لەبیرکراوی گاوانو گاوانیە بەناوبانگەکان »ی دوکتۆر مستەفا جەوادیشی کردۆتە کوردیەکی ڕەوانو لەگـــەڵ پێشەکیەکی دە لاپەڕەییدا سالی ١٩٧٣ لە ڕێگـــــەی « کۆڕی زانیـــاری کورد »ەوە بلاوی کردەوە[٣٣٠] . « چمکێك لە مێژووی هـــەوزامانو مەریوان » کـــە محەمەدی مەلا کەریم لە فارسیەوە کردوویە بەکوردیو سالی ١٩٧٠ لـــــە کتێبێکی پەنجا لاپەڕەییدا بلاوی کردۆتەوە باسی ژمـــارەیەك لە پیـــاوە

٣٢٨– بڕوانە : زینفون ، مسیرة العشرة آلاف عبر کردستان ، ترجمة صلاح سعد الله ، بغداد ، ١٩٧٣ (من مطبوعات « التآخی ») . سێ هــەزار دانەی لێ چاپ کراوە .

٣٢٩– بڕوانە : کریم زەندەی ، کوردســتان لە یادداشتی سەرلەشکری یۆنانی ئەگزینافون ، – « ڕۆژی نوێ » ، ژمـــارە ٣ ، حوزەیرانی ١٩٦٠ ، ل ٢٥ – ٢٩ .

٣٣٠– ١٠٥ لاپەڕەیە . هەزار شیعرەکانی دیـــان بە شیعر دلرشـــتوونەوە .

ئاینی‌یەکانی ناوچەی هەورامانو موکریان لـە دەوروبەری کۆتایی سـەدە ناونجی‌یەکاندا دەکات[٣٣١]. کاکە حەمە دوو وتاری جەمیل بەندی ڕۆژبەیانیشی لە فارسی‌یەوە کردووە بە کوردی‌و لە « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ا بڵاوی‌کردوونەتەوە، یەکەمیان دەربارەی «میرنشینی بەنی‌عەیارو دەوڵەتەکەیان لە ڕۆژئاوای ئێراندا »یەو دووەمیان لەسەر « دینەوەرو ناودارانی»یە[٣٣٢] .

مێژوونوسە موسڵمانەکان هەریەکەیان بەجۆرێك باسی کوردو ناوچە کوردەواری‌یەکانیان کردووە . نووسینەکانی ئەوان سەرچاوەی ڕەسەنن بۆ لێکدانەوەی مێژووی سەدە ناونجی‌یەکانی گشت ڕۆژهەڵات . کۆکردنەوەو وەرگێڕانو لێکدانەوەی ئەو بەشانەی کتێبە مێژوویی‌یە کۆنە ئیسلامی‌یەکان کە باسی کورد دەکەن ئەرکێکی گەورەو پێویستە بۆ ڕوونکردنەوەی گەلێك لایەنی ڕابوردووی کوردو کوردستان .

لە مەیدانی وەرگێڕانیشدا دیسان مێژووی نوێ شـــوێنی یەکـەمی گرتۆتەوە . محەمەدی مەلا کەریمو جەلال تەقی‌و شـێخ مارفی قەرەداغی‌و دوکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکرو دوکتۆر کاوس قەفتـانو ژمـارەیەك ڕووناکبیری‌تر بەپێی توانا کـەمو زۆر کتێبخـــانەی مێژوویی کوردی‌یان دەوڵەمەند کردووە . یەکەمیان لـــە کوردی‌یەوە بۆ عەرەبی‌و لەمیانەوە بۆ ئەویان چەند بەرهەمێکی وەرگێڕاوە کە « مێژووی میرانی سوران »ەکـەی حسەین حوزنی موکریانی یەکێکیانە[٣٣٣] . پاش ماوەیەك « کوردستان لە

٣٣١ـ لە کتێبی « نور الانوار »ی عەبدولصەمەد سەید صالحی مورادی‌یەوە وەری‌گێڕاوەو لە بەغدا چاپی‌کردووە .

٣٣٢ـ بڕوانە :« گۆڤاری کۆڕی زانیـــاری کورد »، بەرگی پێنجەم ، ١٩٧٣ ، ل ٤٧٩ ـ ٥٠٥ ، بەرگی شەشەم ، ١٩٧٨ ، ل ٥٤٣ ـ ٥٩١ .

٣٣٣ـ بڕوانە : حسین حزنی المكرياني ، موجز تاريخ امراء سوران ، نقله الى العربية محمد الملا عبدالكريم ، بغداد ، بلا ، ٨٩ ص . وەك خۆی دەڵێ ساڵی ١٩٦٨ چاپی کردووە .

ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا »شی کردە عەرەبی‌و لە ڕێگەی « کۆڕی زانیاری کورد »ەوە بڵاوی کردەوە[٣٢٤] . هەروەها کاکەحەمە لە عەرەبی‌یەوە چەند بەرهەمێکی دەربارەی مێژووی نوێی ڕووسیا وەرگێڕاوەتە سەر کوردی[٣٢٥] .

ڕووناکبیری کورد چاکدەزانێ وەرگێڕانەکانی کاکەحەمە چ لە کوردی‌یەوە بۆ عەرەبی‌و چ لە عەرەبی‌یەوە بۆ کوردی چەند ڕەوانو ڕێکوپێکن ، بەڵام بەداخەوە خامەی ئەو وەرگێڕە گەورەیەمان بەوجۆرەی پێویستە هەرگیز پەیڕەوی مەرجە زانستی‌یەکانی هونەری وەرگێڕان ناکات. بەوێنە کە « مێژووی میرانی سۆران »ەکەی حسێن حوزنی موکریانی‌ی کردۆتە عەرەبی هەر لەخۆیەوە وشەی (کورتە)ی خستۆتە پاڵ ناوە عەرەبی‌یەکەی‌و کردوویەتە « موجز تأريخ امراء سوران » ، تەنانەت بێ‌ئەوەی لە هیچ شوێنێکی کتێبەکەشدا بڵێ کارێکی وام کردووە . هەرچەندە ناوی کتێبەکە بەو « موجز »ەوە زۆر زیاتر لەگەڵ ناوەرۆکیدا دەگونجێ ، بەڵام ئەو کارە بەپێودانی زانست ڕەوا نی‌یە(*). جگە لەوە کاکە حەمە زۆر دەگمەن لە ناوەرۆکی ئەو بەرهەمانەی وەریاندەگێڕێ دەدوێ . بەوێنە تەنها چوار پەراوێزی وەرگێڕ سەرتاپای ٨٩ لاپەڕەکەی مێژووی میرانی سۆرانیان

٣٢٤- بڕوانە : الدكتور كمال مظهر احمد ، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى ، ترجمة محمد الملا عبدالكريم، بغداد ، ١٩٧٧ ، ١٦٤ص.

٣٢٥- بڕوانە : « لینینی مەزن » ،بەغدا ، ١٩٧٠ ، ١١٤ ل.، « شۆڕشی ١٩٠٥ - ١٩٠٧ » ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ٢٠ ل .

(*) لەم چەندانەدا کاکە حەمە پێی ڕاگەیاندم کە ئەو « مێژووی میرانی سۆران »ەکەی لە چاپێکی کۆنی ڕۆژگاری مامۆستا حوزنی‌یەوە کردووە بە کوردی‌و لەوێدا وشەی « موجز » هەیە . من بەش بەحاڵی خۆم ئەو چاپەم نەدیوە . جا گەر وابێ‌و ، دیارە واشە ، ئەوساکە ڕەخنەیەکی تر لە گەردنی کاکە حەمە دەئاڵێ ، دەبوو لەپێشەکیی وەرگێڕانەکەیدا ئەو ڕاستی‌یەمان بۆ ڕوون بکاتەوە .

ڕازاندۆتەوە کە ئەوانیش سیانیان سەرێبن• دیسان زوربەی وەرگێڕانەکانی کاکەحەمە پێویستیان بە پێشەکیی شیاوو گونجاوە لەگەڵ ناوەرۆکی ئـــەو بەرهەمانەی وەریاندەگێڕێ • لێرەشدا دێمەوە ســـەر « مێژووی میرانی سۆران » کە دوو وشە پێشەکیی بۆ نەنووسیوە ، هیچنەبێ بۆئەوەی بــە خوێنەری عەرەب بڵێ مامۆستا حسین حوزنی موکریانی کێیە ! •

با ئەوەش بڵێم کە من ئەم وردە تێبینییانە تەنها لەبەرئەوە دەخەمە بەرچاو چونکە دڵنیام لەوەی خامەی ڕەنگینی کاکەحـــەمە هێشتا زۆری لەباردایە ، ئەگینا هیچ کامێك لە ڕەخنەکانم لەوانە نییە لە پایەی بەرزی ئەو ڕووناکبیرە چالاکەمان کەمبکانەوە[٢٣٦] •

گەر ئەوانەی لە مێژوودا پسپۆڕنو تا ئیمڕۆکە ، بەداخەوە ، ڕەنگیــان هەبەو دەنگیان نییە ، وەك جەلال تەقیی ئەندازیار خۆیان هیلاك کردبایـــە هەڵبەت کتێبخانەی مێژوویمان ئیستە ڕازاوەتر دەبوو لەوەی هەیە[٢٣٧] • ساڵی ١٩٧٠ جەلال تەقی یەکێك لە بەرهەمە نایابەکانی کوردناسی ســۆڤیەتی بەناوبانگ نەفتولڵا ئەرۆنەڤیچ خالفینی کردە کوردیو لــە کتێبێکی ٢٢٠ لاپەڕەییدا بڵاویکردەوە • کەم بەرهەمی مێژوویی تائیسـتە توانیویە وەك

٢٣٦ـ کاکە حەمە ئەوەندەی بەسە کە ژمارەی لاپەڕەی تەنها کتێبە کوردییەکانی تاوەکو نیستە لە دوو هەزار تێپەڕی کردووە . بەپێی بیبلیۆگرافیاکەی مامۆستا نەریمان کە ساڵی ١٩٧٧ چاپکراوە کاکە حەمە ١٢ کتێبی کوردیو ١٨٨٢ لاپەڕەی هەیەو هەشتەمین شوێنی لەناو نووسەرانی کوردا بەرکەوتووە (بڕوانە : « بیبلیۆگرافیای کتێبی کوردی ١٨٧٨ ـ ١٩٧٥ » ، ل ٢٦٣ و ٢٨١) .

٢٣٧ـ ڕێگە بە خۆم دەدەم لێرەدا بەئاشکرا گلەیی تەنهــا لە دوکتۆر جەبــار قادر بکەم چونکە پێوەندیم لەگەڵی لەســەر بناغەی مامۆستاییو برایی دارێژراوە . لە ماوەی دوازدە ساڵەی ژیانی مامۆستاییم لــە زانکۆی بەغدا زۆر دەگمەن تووشی قوتابی لێهــاتووی وەك ئــەو هاتووم . زۆریشم دەربارەی لە مامۆسـتاو هاوەڵەکانم بیستۆتەوە ، بۆیەکا پێم سەیرە گرێی بەختی مێژوونووسیی کوردی وا لەعاستیا چۆتە بەستن.

کتیبەکەی خالفین باسی سەرەتای چاوتێبڕینی دەوڵەتە گەورەکان لە سامانو شوێنی ستراتیژی کوردستانمان بۆ شیدەکاتەوە ، ئەو باسە گرنگەی زۆر بەداخەوە تاوەکو ئیستە بە باشی لە خۆیو ئەنجامەکانی تینەگەیشتووین ، لەبەرئەوە جەلال تەقی چاکیکردووە ئەو کتیبەی خالفینی کردۆتە کوردی ، سەردەستەی وەرگێڕانەکانی . تەنها ئەوەندە هەیە کە لە وەرگێڕانی ناوی کتیبەکەدا ، پێموایە ، کەمیك کەوتۆتە هەڵەوە چونکە « بەربا زا کوردستان»ی ڕووسی بە هیچ جۆر « خەبات لەڕێی کوردستاندا » بۆ ناوەرۆکی کتیبەکەی خالفین ناگەیێنێ[٣٣٨] . بێ گومان دەوڵەتە گەورەکان خەباتیان لە ڕێی کوردستاندا نەکردووە ، ئەوان لەسەر خاكو سامانی لە زۆرانبازیو دووبەرەکیو ململانێدا بوون ، ئەوەی خالفین لە هەر شت زیاتر بایەخی پێداوەو هەوڵی داوە لایەنە شارراوەکانی بدۆزێتەوە . هەرچەندە ئەو هەڵەیەی جەلال تەقی تێکەڵ بە بەرهەمی مێژوویی‌زمان بووە[٣٣٩] ، بەلام دوکتور ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر دروست ناوی کتیبەکەی کردۆتە عەرەبی: « الصراع علی کردستان »[٣٤٠] . وەك لە بەشی یەکەمدا وتمان جەلال تەقی شەڕەکانی ئەسکەندەری گەورەشی لە سەرچاوەیەکی ڕەسەنی کۆنەوە کردووە بە کوردی .

«کوردستانو کیشەی کورد»ەکەی میخائیل سیمیۆنەڤیچ لازەریێف[٣٤١]

٣٣٨ــ بڕوانە : ن . ا . خالفین ، خەبات لە ڕێی کوردستاندا ، وەرگێرانی جەلال تەقی ، سلیمانی ، ١٩٧٠ .

٣٣٩ــ بەوێنە بڕوانە : « گۆڤاری کۆلیجی ئەدەبیات » ، ژمارە ١٧ ؛ ١٩٧٤ ، ل ٨٠ ، بەراوێزی ژمارە ٨ ، ژمارە ١٩ ؛ ١٩٧٦ ، ل ١٧٠ ، بەراوێزی ژمارە ١٠ ، ژمارە ٢٠ ــ ٢١ ، ١٩٧٧ ، ل ٩١ ؛ سەرچاوەی ژمارە ٩ .

٣٤ــ ن. أ . خالفین ، الصراع علی کردستان ؛ ترجمة الدکتور احمد عثمان ابو بکر ، بغداد ، ١٩٦٩ .

٣٤١ــ سالی ١٩٦٤ لە مۆسکۆ چاپی یەکەمی ئەو کتیبەی لازەریێف لە ٤٠٠ لاپەڕەدا بلاوکرایەوە . چاپی دووەمی سالی ١٩٧٢ بە دەسکاریەکی کەمەوە لەژێر ناوی « مەسەلەی کورد ١٨٩١ ــ ١٩١٧ » لە ٤٧٢ لاپەڕەدا دیسان لە مۆسکۆ بلاوکرایەوە .

که بەڕاستی لە وێنەی کەمەو تەواوکەری کتێبەکەی خالفینە لـــە دەمێکەوە سەرنجی دوکتۆر کاوس قەفتانو جەودەت بیلال ئیســـماعیلی ڕاکێشاوە ، یەکەمیان کردوویەتە کوردیو بەشی زۆری لە ئیزگەوەو بەشی کەمی لـە ڕۆژنامەو گۆڤارەکاندا بلاوکردۆتەوەو نیازی‌یە بەسەر یەکەوە لـە کتێبێکی سەربەخۆدا چاپی‌بکات . هەرچی جەودەت بیلال ئیسماعیلە زنجیرەیەکی بـە عەرەبی لێ بلاوکردۆتەوە . باسەکانی ناو ئەو کتێبەی لازەریێف پێویستیان بە لێدوانو ڕوونکردنەوەی زۆرە .

کتێبی « کورد »ی مینۆرسکی کە دوکتۆر مارفخەزنەدار کردوویەتە عەرەبی[٣٤٢]و تایبەت ئەو بەشەی کتێبە گەورەکەی ئەولیا چەلەبی کە سەعید ناکام کردوویە بە کوردی[٣٤٣] لەو سەرچاوانەن کە کەرەســـەی باش ئەدەن بە دەست مێژوونووسەوە .

وەك وتمـــان ڕووناکبیرانمان دەیانتوانی لـــە ڕێگـــەی وەرگێڕانەوە کتێبخانەی مێژوویمان دەولەمەندتر بکەن . گەلێك بەرهەمی بەکەلك هەن کە خۆو بێگانە زۆر کەمیان دەربارە دەزانن ، تایبەت ئەوانەیان کە نووسەرانی کورد بە زمانی‌تر دایانناون ، وەك کتێبە نایابەکەی دوکتۆر نوری دەرسیمی کە سالی ١٩٥٢ لە حەلەب بەتورکی چاپی کردووەو گەلێك زانیاریی بەکەلكو دەگمەنی دەربارەی خەباتی کوردی تورکیـــا تێـــدا بلاوکردۆتەوە (٣٤٠ لاپەڕەیە)[٣٤٤] .

٣٤٢ـ بڕوانە : ف . ف . مینورسکی ، الاكراد . ملاحظات وانطباعات ، ترجمه وعلق علیه وقدم له الدكتور معروف خزنەدار، بغداد ، ١٩٦٨ ،٩٨ص.

٣٤٣ـ « کورد لە مێژووی دراوسێکانیدا . سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی‌ی »، وەرگێڕانی سەعید ناکام ، لە چاپکراوەکانی « کۆڕی زانیاری کورد »، بەغدا ، ١٩٧٩ ، ٣٧٥ ل .

٣٤٤ـ بڕوانە : Dr. Vet. M. Nuri Dersimi, Kurdistan Tarihinde Dersim, Halep, 1952.

تائیستە چەند جارێك دەنگی مێژوونووسی کورد لە کۆنگرە تایبەتی‌و گشتی‌یەکاندا بەرزبۆتەوە . مێژوونووسە کوردەکانی سۆڤیەت‌و لە سەروو هەموویانەوە مامۆستا کوردۆیێف بەشداری لەو کۆڕە زانستی‌یانەدا دەکەن کە دەزگا ڕۆژهەڵاتناسی‌یەکانی ئەو وڵاتە دەیانبەستن . لە یەکەم کۆبوونەوەی گشتیی ئەو کۆنگرە گەورەیەدا کە ئامۆژگای گەلانی ئاسیای سەر بە کۆڕی زانیاری سۆڤیەت لە ٢٢وە تاوەکو ٢٦ی مایسی ساڵی ١٩٦٢ لە باکۆ گرتی دوکتۆر ڕەحیمی قازی دووەم وتاری بەم ناوەوە خوێندەوە : « لێکۆڵینەوەی مێژووی بزوتنەوەی نەتەوەیی ـ ڕزگاریخوازی گەلی کورد » . هەر لەو کۆڕەدا دوو کوردناسی سۆڤیەتی دوو وتاری تریان دەربارەی مێژووی کورد پێشکەش‌کرد ، یەکەمیان دوکتۆر خالفین بوو کە باسی « بڵاوبوونەوەی دەسەڵاتی بەریتانیا »ی بەناو کوردستانی سەدەی نۆزدەمینــدا کردوو دووەمیشیان ڕۆژهەڵاتناسی ئەرمەنی دوکتۆر گ . ب . ئاکۆپۆڤ بوو کە وتارەکەی بۆ باسی « پەرەسەندنی پێوەندی سەرمایەداری لە کوردستانی ئێران »دا تەرخان کردبوو .

لە ڕۆژی ٢٥وە تاوەکو ٣٠ی مارتی ساڵی ١٩٧٣ لە بەغدا کۆنگرەیەکی مێژوویی گەورە بەسترا کە ژمارەیەکی زۆر لە مێژوونووسانی عیراق‌و عەرەب‌و جیهان تێیدا بەشدار بوون . کارە زانستی‌یەکانی کۆنگرە بەسەر سێ لیژنەدا دابەش‌کران : فەلەستین‌و خەلیج ، ئیمپریالیزم‌و بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی ، کەلەپووری عەرەب .

لە لیژنەی « ئیمپریالیزم‌و بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی »دا کە من سەرپەرشتیم دەکرد چەند جارێك باسی مێژووی کورد هاتە پێشەوە . دوکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر وتاری « چەند لایەنێکی مەسەلەی کورد بەر لــە

شەڕی یەکەمی جیهان »ی پێشکەش بەو لیژنەیەکرد[٣٤٥] . منیش باسێکم دەربارەی ســـروشتی بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی ــ نەتەوەیی کورد[٣٤٦] خوێندەوە[٣٤٧] کە بووە هۆی لێدوانێکی گەرم[٣٤٨] .

لە دوا ڕۆژی کۆبوونەوەکاندا لیژنەیەکی تایبەتی بۆ دارشتنی بڕیارەکانی کۆنگرە دانرا کە ئەمانە ئەندامی بوون : پرۆفیسۆر جاك بێرك (فەرەنسە) ، پرۆفیسور کیسیلۆڤ (یەکیەتی سۆڤیەت) ، پرۆفیسور فلایش هامنـــەر (ئەڵەمانیا) ، دوکتۆر محەمەد ئەنیس (میسر) ، دوکتۆر نیقولا زیادە (لوبنان)، دوکتۆر سەعد زەغلول (میسر) ، دوکتۆر عەبدولوەهاب کەیالی (فەلەستین)، دوکتۆرە خەیرییە قاسمیە (فەلەستین) ، دوکتۆر فەیصەل سامیر (عیراق)، مامۆستا محەمەد تۆفیق حسەین (عیراق) ، دوکتۆر حسەین ئەمین (عیراق)، دوکتۆر عەبدولئەمیر محەمەد ئەمین (عیراق)و من . من پوختەی کـــاری لیژنەکەی خۆمم بەمجۆرە پێشکەش بە لیژنەی دارشتنی بڕیارەکانی کۆنگرە کرد :

« بەشدارانی کارەکانی لیژنەکەمان ، لیژنـــەی ئیمپریالیزمو بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی، بایەخی زۆری خەباتی گەلانیان دیارکردو پێیانوایە

٣٤٥ــ ڕۆژنامەی « التآخی » دەقی وتارەکـەی بلاوکـردەوە (بــــڕوانە : « التآخی » ، ٢ نیـسان ١٩٧٢) .

٣٤٦ــ سەرەتا نیازم نەبوو هیـــچ پێشکەش بکـــەم ، بەتایبـــەتی چونکـە بڕیاردرابوو « کۆمەڵی ڕووشنبیری کورد » ئەرکی باسی مێژووی کورد لە کۆنگرەکەدا بگرێتە ئەستۆی خۆی (بڕوانە : « التآخی »، ١ آذار ١٩٧٢) ، بەڵام کە ئەویان نەبوو ناچار منیش ئەو باسەم پێشکەش‌کرد.

٣٤٧ــ ناوی وتارەکەم « الابعاد والملامح الاســـاسیة لحرکة التحرر الوطني للشعب الکردي » بوو کـە « التـآخي » دەقەکەی بلاوکردەوە (بڕوانە: « التآخی » ، ٨ نیـسان ١٩٧٢) .

٣٤٨ــ خوالێخۆشبوو صەلاحەددین بەیطارو یوسف ئیبراهیم یەزبەکو دوکتۆر نەزلو حەدیسیو دوکتۆر بەهجەت کامیل تکریتی لەوانە بوون کە لـە باسەکانی وتارەکە دووان (بڕوانە : « التآخی » ، ١ نیـسان ١٩٧٢).

نابێ بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی عەرەب لە بزوتنەوە ڕزگاریخوازەکانی جیهان جیابکرێتەوە . هەروەها تێگەیشتنی سروشتی نیۆکۆلۆنیالیزم و ڕیسواکردنی بە ئەرکێکی پێویست دەزانن چونکە نیۆکۆلۆنیالیزم مەترسییەکی گەورەو سامناکە بۆ گەلان . بە هەمان دەستوور بەشدارانی کارەکانی لیژنەکـــەمان بایەخێکی زۆریان بە خەباتی هاوبەشی عەرەب و کورد داو بەیاننـــــامەی مێژوویی ئازاری بەرز نرخاندو گەلێك ستایشی پێوەندی مێژوویی بەتین و تێکەڵیی چارەنووس و بەرژەوەندییەکانی نێوان دوو گەلی بــرا عــەرەب و کوردیان کرد . دڵنیاین لەوەی ناتوانرێ ئەرکەکانی ڕزگاریی ڕاستەقینەو نەهێشتنی دواکەوتوویی و دابڕین کە بوونەتە شــــەقڵی دیاری کۆمەڵگای عەرەب ، جێبەجێ بکرێن بێ هێنانە کایەی مەرجە پێویستەکانی کە بریتین لە دانی سەربەستی بە کۆمەڵانی خەڵك بۆ دەربڕینی خواست و ویستەکانی لەگەڵ یەکگرتنی هێزە نیشتمانی و پێشکەوتنخوازەکانی عــەرەب و بڵاوکردنەوەی زانستی ئەفسانەڕەوێن بۆ نەهێشتنی هــــەر کۆسپێك هــەبێ لــە بەردەم سەرفرازبوونی کۆمەڵایەتی و ڕووناکبیریدا » .

لەسەر پێشنیاری من و پشتگیریی گەرمی خوالێخۆشـــبوو دوکتۆر عەبدولوەهاب کەیالی و جـاك بێرك و کیسلۆڤ و دوکتۆر محەمەد ئەنیس و دوکتۆر نیقولا زیادەو دوکتۆر فەیسەڵ سامیرو مامۆستا محـەمەد تۆفیـق حـەین لیژنەی دارشـــتنی بڕیارەکانی کۆنگرە بایەخدان بــە لێکۆڵینەوەی کەلەپوورو مێژووی کوردی کردە بەندی حـەوتەمی بڕیارەکانی کــە لــە دواکۆبوونەوەی گشتیی کۆنگرەدا خوێندرایەوەو دواییش بڵاوکرایەوە .

هەر ئەوساڵەش مێژوونووسیی کوردی دیسان بوونی خۆی سەلماند ، بەڵام ئەمجاریان لە کۆبوونەوەیەکی جیهانیی گەورەتردا . بەبۆنەی یادی ١٥٠ ساڵەی دامەزراندنی ڕۆژهەڵاتناسیی فەرەنسی و یادی ١٠٠ ساڵەی بەستنی یەکەم کۆنگرەی ڕۆژهەڵاتناسی لە پاریس ، لە ١٦وە تاوەکو ٢٢ی تەمموزی

ساڵی ١٩٧٣ لە سۆربۆنی پاریس کۆنگرەیەکی گەورە بەسترا کە نزیکەی سێ هەزار زاناو پسپۆری دەیان وڵات لە کارەکانیدا بەشــــدار بوون . ئــەم کوردانەش وەك وەفدێکی زانستی سەربەخۆ ئامادەی کۆبوونەوەکانی کۆنگرە بوون : دوکتۆرە نەسرین فەخری ، هەژاری شاعیر ، دوکتۆر ئیحسان فوئاد ، دوکتۆر شەفیق قەزاز ،دوکتۆر عیصمەت شەریف وانلی ، دوکتۆر محــەمەد نوری عارف ، دوکتۆر موزەفەر نەقشبەندیو من .

ڕۆژی ١٩ی تەمموز یەکێك لە کۆڕەکانی کۆنگرە بە سەرپەرشتی تۆمــا بواو یاریدەی دوکتۆرە جۆیس بلۆ بۆ کوردناسیی تەرخانکراو پێنج باســـی تێدا خوێندرایەوە ، باسێکی دوکتۆرە نەسرین فەخریدەربارەی ڕێزمـــانی کوردیو باسێکی دوکتۆر ئیحسان فوئـــاد دەربارەی کارکردنی ئەدەبی ئەوروپایی لە پەخشانی کوردیو باســـێکی دوکتۆر محەمەد نوری عارف دەربارەی کارکردنی زمانو ئەدەبی فارسی لە زمانو ئەدەبی کوردیدا لەگەڵ دوو باسی مێژوویی کە یەکێکیان دوکتۆر عیصمەت شەریف پێشکەشی کردو دەربارەی کشانی کوردستان بەرەو ڕۆژئاوا لەنێوانی ســــەدەی دەیەمینو پازدەمینــدا بوو ، ئەویتریشیان وتارێکی من بوو دەربارەی « کێشەکانی نوسینەوەی مێژووی گەلی کوردو ئەرکەکانی کۆڕی زانیـاری کورد » . بەشدارانی کۆڕەکە لە چەند مەسەلەیەکی مێژوویی تـری کورد کۆڵینەوە . یەکێکیش لە بڕیارە تایبەتییەکانی کۆنگرە دەربارەی دامەزراندنی «کۆمەڵەی کوردناسیی جیهانی » بوو کە لە دوا کۆبوونەوەی گشتیدا وەك یەکێك لــە ئەنجامەکانی کۆنگرە خوێندرایەوە . هەرچەندە بەهۆی مردنی تۆما بواوە کە بە سەرۆکی کۆمەڵەکە هەڵبژێردرا ، لەگەڵ چەند هۆیەکیتری ئاشــکرا ئەو کۆمەڵە تا ئیمڕۆکە هیچی بۆ نەکراوە ، بەڵام تەنها بڕیاری دامەزراندنی

له کۆنگرەیەکی جیهانی گەورەدا دەسکەوتێکی گەورە بوو بۆ کوردناسی بەگشتی[٣٤٩] .

ڕووناکبیرانی کوردی سۆڤیەت گەلێك خزمەتیـــان پێشکەش بـە مێژوونووسیی کوردی کردووە . لە بیستەکانەوە دەستکرا بە چاپکردنی ژمارەیەك کتێبی مێژوویی تایبەتی بۆ فێرگە کوردییەکانی ئەرمەنستان . بەرهەمە زووەکانی شامیلۆڤ دەچنە خانەی سەرچاوەی مێژوویشەوە[٣٥٠]. چ ئەوو چ پرۆفیسۆر حاجیە جندیو جاسم جەلیل لەسەرەتای سییەکانەوە چەند بەرهەمێکی مێژووییان کردۆتە کوردی .

لەدوای چلەکانەوە مێژوونووسیی کوردیی ســـۆڤیەت ڕەنگو بۆی تایبەتیی خۆی وەرگرت . کوردۆێڤ لـــەم مەیدانەشدا دەنگی زوڵاڵەو بەرهەمەکانی هەرچەندە لە کەموکورتی بێبەش نین ، بـەڵام جێگـەیان زۆر دیارە ، تایبەت چونکە زوربەیانی بۆ بەرپەرچدانەوەی ئەو مێژوونووســانە تەرخانکردووە کە لە بەرهـــەمەکانیاندا بەرامبـــەر مێـــژووی کورد بەهەڵەداچوون[٣٥١] . سالی ١٩٥٤ لە وتاری « شێواندنی مێژووی کورد لە

٣٤٩ـ بۆ درێژەی ئەو باسانە بڕوانە : « برایەتی » ، بەغدا ، ژمارە ٦٤ ، ١٧ی ئابی ١٩٧٣ ، « التآخی » ، ٥ و ٨ اب ١٩٧٣ .

٣٥٠ـ یەکێك لەو بەرهەمانەی ئەوی « دەربارەی مەسەلەی دەرەبەگی لەناو کوردا »یە کە سالی ١٩٢٤ بۆ یەکەمجار بە زمانی ڕووسی بڵاوی کردەوەو منیش سالی ١٩٧٧ کردمە عەرەبی (بڕوانە : ا . شـــامیلوف ، حول مسالة الاقطاع بین الکرد ، ترجمه وکتب مقدمته وعلق علیه الدکتور کمال مظهر احمد ، بغداد ، ١٩٧٧ ، ١٠٢ ص) .

٣٥١ـ دوای گەڕانەوەی لە یەکیەتی سۆڤیەت دوکتۆر ئـەورەحمانی حاجی مارف زوربەی ئەو بەرهەمانەی مامۆستا کوردۆێڤی کـردە کوردیو لە کتێبێکی سەربەخۆدا بڵاوی کردەوە (بڕوانە : پرۆفیسۆر قەناتی کوردۆ (کوردۆێڤ) ، هەندێك بیروبۆچوونی هەڵە لەبارەی زمـــانو مێژووی کوردەوە ، لە چاپکراوەکانی « کۆڕی زانیاری کورد » ، بەغدا ، ١٩٧٣ ـ ١٩٧٤ ، ١٦٦ ل .) .

مێژوونووسیی بۆرجوازیی فارسیدا » کوردۆێڤ زۆر بەتوندی وەڵامی ڕەشید یاسەمیی داوەتەوەو سەلماندوویە کە کتێبەکەی[٣٥٢] بۆ مەبەستێکی سیاسیی ڕووت ، بۆ بەزۆرکردنی کورد بە فارس دانراوە . ئەمەیان ، بێگومان ، ڕاستەو دروستە ، بەڵام مامۆستا کوردۆ لە وەڵامدانەوەکەیدا زۆر جار ئێرانیو فارسی کردۆتە یەك کە پێم‌وایە ڕەشید یاسەمی بۆ دوو مەبەستی جیاوازی بەکارهێناون، یا هیچ نەبێ زۆر جار هەست بەو جیاوازییە دەکرێ ئەگەرچی خۆیشی ئەوەی نەویستبێ .

بە هەمان دەستوور کوردۆێڤ بەرپەرچی ڕای ژمارەیەك لە کوردناسانی سۆڤیەتی سەبارەت بە نەژادی کورد داوەتەوە ، تایبەت هی ڤلچێڤسکیو ئاکۆپۆڤ[٣٥٣] . لەوجۆرە بەرهەمانەیدا قەناتی کوردۆ زۆر جار پەنادەباتە بەر سروشتو تایبەتییەکانی زمانی کوردی بۆ زیاتر سەلماندنی ڕەگەزی ڕەسەنی کورد . بەوێنە ڕەشید یاسەمی زۆر لەسەرئەوە ڕۆیشتووە کە گوایە جیاوازی لەنێوانی کوردیو فارسیدا نییە ، کوردۆش وێرای ئەوەی سەربەخۆیی تەواوی زمانی کوردی لە هەموو ڕوویەکەوە دەسەلمێنێ ئینجا ئەوە دێنێتەوە یاد ڕەشید یاسەمی کە یەکیەتی زمان بەڵگەی بەرودوای یەکیەتی نەتەوەیی نییەو باشترین نموونەی ژیانیش بۆ ئەو ڕاستییە ئەرویجو دانیمارکییەکانن کە موویەکی باریك لە ئەورووپادا لێکیان جیادەکاتەوەو بە یەك زمانیش دەدوێنو ئینجا دوو نەتەوەی جیاوازیش پێکدەهێنن !

٣٥٢ـ مەبەست « کردو پیوستکی نژادیو تاریخی او » ە کە لەپێشەدا باسیمان‌کرد (بڕوانە پەراوێزی ژمارە ٢٢٥) . کەلپاکۆف ساڵی ١٩٤٢ ئەو کتێبەی ڕەشید یاسەمیی کردۆتە ڕووسی بۆ بەکارهێنانی ڕۆژهەڵاتناسانی سۆڤیەت . دەستنووسی ئەو وەرگێڕانە لە کتێبخانەی ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی ـ لقی لێنینگراد هەڵگیراوە .

٣٥٣ـ ئەو ڕایانەی کوردۆێڤ بۆ لێکۆڵینەوەی زانستی تایبەتی بووە ، بۆیەکا تائێستە بە ڕووسی بڵاونەکراونەوە ، بەڵام دوکتۆر ئەوڕەحمانی حاجی مارف وەریگێڕاونەتە سەر زمانی کوردی ، ئەوەی بایەخی کتێبەکەی زیاتر کردووە (بڕوانە ل ١٢١ ـ ١٦٦ی کتێبەکەی) .

دوکتۆر جەلیلی جاسم[٢٥٤] ژمارەیەك بەرهەمی چاکی دەربارەی مێژووی نوێی کورد بڵاوکردۆتەوە کە لەگەڵ بەرهەمەکانی خالفین و لازەریێڤدا تا ڕادەیەکی زۆر زنجیرەیەکی پێکەوە بەستراو دروستدەکەن . لە یەکەم بەرهەمی مێژوویی گەورەیدا دوکتۆر جەلیل باشترین لێکۆڵینەوەی دەربارەی ڕاپەڕینە فراوانەکەی شێخ عوبەیدوڵلای شەمزینی پێشکەش کردووە . ئەو بەرهەمەی[٢٥٥] کە لە کتێبێکی سەربەخۆدا ساڵی ١٩٦٦ بە ڕووسی بڵاوی کردۆتەوە پوختەی بەشێکی سەرەکیی نامەی دوکتۆراکەیەتی کە ساڵی ١٩٦٣ بە ناونیشانی «بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد لە پەنجاکانەوە تاوەکو هەشتاکانی سەدەی نۆزدە » پێشکەش بە ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی سەر بە کۆڕی زانیاری سۆڤیەتی کرد . زۆر لایەنی ئەم کتێبە سەرنج ڕادەکێشن ، تایبەت چونکە دانەری دەستی گەیشتۆتە گەلێك سەرچاوەی ڕەسەن و دەگمەن و[٢٥٦] توانیویەبە بکاتە زۆر ئەنجامی ورد کە هیچ گومانێك لە سروشتی ئەو ڕاپەڕینە گەورەیەدا ناهێڵن . ناوی باسە سەرەکییەکانی کتێبەکە بۆی هەیە بیرێکی گشتی دەربارەی ناوەرۆکی بداتە خوێنەر : بەشی یەکەمی باسی باری ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی کورد لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەمیندا دەکات ، بەشی دووەمی پێوەندی کورد بە شەڕی ساڵی ١٨٧٧ ــ ١٨٧٨ی نێوان ڕووسیاو تورکیای عوسمانی ڕووندەکاتەوە ، بەشی سێیەمی ئەو ڕوداوانە دەگێڕێتەوە کە ڕێگەیان بۆ بەرپابوونی ڕاپەڕینی ساڵی

٢٥٤ــ دوکتۆر جەلیل کوڕی نووسەری بەناوبانگ جاسمی جەلیلە . جەمیلەی خۆشکی و دوکتۆر ئۆردوخانی برایشی خزمەتیان زۆرە ، پێم وایە بنەماڵەی جاسمی جەلیل زیاتر لە هەموو خێزانە کوردەکانی ئەرمەنستان نەریتی کوردەواریبان پاراستووە .

٢٥٥ــ بڕوانە : جەلیلی جەلیل ، ڕاپەڕینی کوردەکان ساڵی ١٨٨٠ ، بە زمانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦ ، ١٢٢ ل .

٢٥٦ــ وەك سەرچاوە ئەرشیفییە کۆنەکان و بەرهەمە ئەرمەنییەکان . ژمارەی سەرچاوە ئەرمەنییەکانی « ڕاپەڕینی کوردەکان » بەتەنها حەفدەن .

١٨٨٠ خۆش‌کرد ، بەشی چوارەمیشی دێتە سەر باسی ئەو ڕاپەڕینەی عوسمان بەگو حەسەین بەگی کوڕانی بەدرخانی گەورە سالی ١٨٧٨ لە جزیر بەرپایان کرد ، بەشی داهاتووی کتێبەکە باسی ئەو هەراوبگرانە دەکات کە ناوچەی هەکاری‌یان گرتەوەو ئینجا لە لاپەڕە ٧٣وە دوکتۆر جەلیل دەگاتە مەبەستو دەکەوێتە شی‌کردنەوەی بەسەرهاتەکانی « ڕاپەڕینی کورد بە سەرۆکایەتی شێخ عوبەیدوللا لە ئێران سالی ١٨٨٠ » . لە کۆتایی کتێبەکەشیدا دوکتۆر جەلیلی جەلیل ٢٠ بەلگەو دەکومێنتی یەکجار گرنگی بلاوکردۆتەوە کە هەموویان ڕەوایی ڕاپەڕینەکەی شێخ عوبەیدوللا دەسەلمێنن ، ئەو ڕاپەڕینەی لە یەکاتدا ڕۆژنامە ئینگلیزی‌یەکان بە کاری دەستی ڕووس‌و ڕۆژنامە ڕووسی‌یەکانیش بە پیلانی ئینگلیزیان دادەنا ـ گۆڕی خاوەنەکانیان پڕ لە نوور بێ ـ ئامین !.

دووەم کتێبی مێژوویی دوکتۆر جەلیلی جەلیل دەربارەی « کوردەکانی ئیمپراتۆریی عوسمانی لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمیندا »یە[٢٥٧] . لەم کتێبەیدا دوکتۆر جەلیل بە پشتیوانی ١٦٤ سەرچاوەی هەمەجۆر کە دیسان بەلگەو دەکومێنتە دەگمەنەکانی ئارشیفە زۆرەکانی مۆسکۆو لێنینگرادو تبلیسی پایتەختی گورجستان‌و بەرهەمە ئەرمەنی‌یەکان برِبڕەیانن ، توانیوی‌یە زنجیرەیەك باسی گرنگی مێژووی کورد لە سەردەمێکی زۆر ناسکدا ڕوون‌بکاتەوە ، وەك سروشت‌و خەبات‌و چارەنووسی میرنشینە ناودارەکانی بابان‌و بادینان‌و سۆران‌و بۆتان‌و هەکاری ، جگە لە بزوتنەوە چەکدارەکانی ئەو ڕۆژگارە کە ڕاپەڕینەکانی بەدرخانی گەورەو میری ڕەواندزو یەزدانشێر

٢٥٧ـ سالی ١٩٧٢ لە مۆسکۆ بە ڕووسی چاپ‌کراوە ، ٢٠٠ لاپەڕەیە . من پێشەکی‌و بەشی یەکەمی ئەم کتێبەم کردنە عەرەبی‌و کاتی خۆی لە ڕۆژنامەی « التآخی »دا بلاوم‌کردەوە (بڕوانە : « التآخی » ، ١ و ١٥و ٢٢ و ٢٩ تشرین الاول و ٥ و ١٢ تشرین الثانی و ١٠ و ٢١ كانون الاول ١٩٧٣) .

لە سەروو هەموویانەوەن ، بە یاریدەی گەلێك بەڵگەی نەزانراو جەلیلی جەلیل توانیوی‌یە سروشتی دروستی ڕاپەڕینەکەی یەزدان شـێرمان بۆ دیاربکات کە بەهۆی ڕایەکی سەرێتیی دوکتۆر بلەچ شـێرکووە(٣٥٨) دڵی ڕووناکبیری کوردی لێ ڕەنجابوو ، هەر لە سەرەتاشەوە دوکتۆر جەلیل باری ژیانی ئابووری‌و کۆمەڵایەتی‌و ناوچەی هۆزە گەورەکانی کوردستانی نـاو ئیمپراتۆریی عوسمانی لە کۆتای سەدەی هەژدەو نیوەی یەکەمی سـەدەی نۆزدەدا شی کردۆتەوەو بەوجۆرە ڕێگەی بۆ تێگەیشتنی باشتری باسەکانی ناو کتێبەکەی خۆش‌کردووە .

جگە لەو دوو کتێبـەی‌و بەرهـەمە ئەدەبی‌یە زۆرەکانی(٣٥٩) دوکتۆر جەلیلی جـەلیل زنجـیرەیەك وتـاری مێژوویشی بڵاوکردۆتەوە ، وەك « دەربارەی باری ژیانی کۆمەڵایەتی‌و ئابووری کوردی تورکیـا لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەمیندا »و « کوردو شەڕی سالی ١٨٧٧ ــ ١٨٧٨ی نێوان ڕووسیاو تورکیا » . هەروەها دوکتۆر جەلیل گەلێك بایەخی بە ژیانی

٣٥٨ــ یەزدان شێر (عزالدین شێر) خزمی نزیکی بەدرخانی گەورە بوو . « دەردە کورد » بووە هۆی ناکۆکی‌یان لە کاتێکی ناسکدا ، ئەوەی دوکتۆر بلەچ شێرکۆ بە خیانەت‌و بەکێك لە هۆکانی ژێرکەوتنی بەدرخـانی داناوە (بڕوانە : الدكتور بلەچ شیركوه ، القضية الكردية ، ص ٤٤ــ٤٥). بەڵام زۆری نەبرد یەزدان شـێر لـە عوسمانی‌یەکان هەڵگەڕابەوەو ڕاپەڕینێکی گەورەی دژیان بەرپاکرد . لە بەشی حەوتەمی کتێبـەکەیدا دوکتۆر جەلیل باسی ئەو ڕاپەڕینەی کردووەو گـەلێك زانیـاری‌ی نەزانراوی دەربارە بڵاوکردۆتەوە .

٣٥٩ــ وەك کتێبی « زارگوتنا کوردا » (فۆلکلۆری کوردی‌ی) کـە سالی ١٩٧٨ لە مۆسکۆ لەگەڵ دوکتۆر ئۆردوخانی برایدا لە دوو بەرگـدا چاپیان کردووە (بەرگی یەکەمی ٥٠٨و بەرگی دووەمی ٥٢٤ لاپەڕەن). سالی ١٩٧٢ش هەردووکیان کتێبێکی گـەورەیان دەربارەی پەندی پێشـینانی کوردی بڵاوکردەوە کە ١٥ هەزار دانەی لێ چـاپ‌کراوە . ئەم‌جۆرە بەرهەمانەش ، بێ‌گومان ، کەرەستەیەکی باش ئەدەن بەدەست مێژوونووسەوە .

ڕووناکبیریی کورد داوەو زۆر بەرھەمو بەڵگەی کوردیی کۆنی کۆکردۆتەوەو ژمارەیەك لە ڕۆژنامەو گۆڤارە کوردییە زووەکانی دەسکەوتووە[٣٦٠] . لەم مەیدانەشدا جەلیلی جەلیل بەرھەمی ھێژای کەم نییە . لە وتاری « گۆڤاری ڕۆژا کورد وەك سەرچاوەی لێکۆڵینەوەی بیری کۆمەڵایەتی سیاسیی کوردیی سەرەتای سەدەی بیست » زۆر لایەنی کەم زانراوی یەکەم گۆڤاری ڕۆژنامەنووسیی کوردیی شیکردۆتەوە[٣٦١] . ھەر بەو دەستوورەش گەلێك زانیاریی بەنرخی دەربارەی « کوردستان »ی یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی لەو وتارەیدا بڵاوکردۆتەوە کە ناوی ناوە « لە مێژووی پەیدابوونی چاپەمەنیی سیاسیی‌کوردی » . لەوێدا ئەو بڕیارەی سولتان عەبدولحەمیدی بڵاوکردۆتەوە کە عەبدولڕەحمان بەدرخان بە خۆفرۆش دادەنێ چونکە دەست لە دەرکردنی « کوردستان » ھەڵناگرێو ناگەڕێتەوە ئەستەموول بۆئەوەی بکرێتە کاربەدەستێکی گەورە . دیارە دەبوو بیری سولتان وابێ ، دەشبوو ڕۆژھەڵاتناسێکی وەك ماکاش گەلێك ستایشی ئەو ڕووناکبیرە دڵسۆزە بکات

٣٦٠ــ زۆر بەداخەوە دوکتۆر جەلیل ئەو بەرھەمو بەڵگە دەگمەنانەی لە حەوت پریاسکەدا قایم‌کردووەو ھەزارو یەك مووروی چاوەزاری پیا ھەڵواسیون ، ئەو کارەی ، وەك بە خۆیم گوتووە ، لە ڕەفتاری زانای ڕەسەن دوورە .

٣٦١ــ لەو وتارەیدا دوکتۆر جەلیلی جەلیل بەھەڵەداچووە کە دەڵێ ڕەفیق حلمی دەوری لە دامەزراندنی کۆمەڵی « ھیوا »ی ئەستەمووڵدا زۆر بووە (بڕوانە : جەلیلی جەلیل ، گۆڤاری ڕۆژا کورد وەك سەرچاوەی لێکۆڵینەوەی بیری کۆمەڵایەتیو سیاسیی کوردیی سەرەتای سەدەی بیست ، ــ « وڵاتانو گەلانی ڕۆژھەڵاتی نزیكو ناوەڕاست » ، زنجیرەی حەوتەم ــ کوردناسی ، یەریڤان ، ١٩٧٥ ، ل ٧٤) . سەرچاوەی دوکتۆر جەلیل بۆ ئەو قسەیەی لاپەڕە ٦١ی ژمارە یەکی ساڵی ١٩٦٠ی گۆڤاری « ڕۆژی نوێ »یە ، بەڵام « ڕۆژی نوێ » مەبەستی ئەو کۆمەڵی « ھیوا »یەیە کە ساڵی ١٩٢٨ لە عیراق دامەزرێنراو ڕەفیق حلمی سەرۆکی باڵای بوو نەك ئەو کۆمەڵەی دەستەیەك قوتابیی کورد ساڵی ١٩١٢ لە ئەستەمووڵ ھەر بەوناوەوە دایانمەزراند .

که بە دڵێکی فراوانەوە دەستی یاریدەی فێربوونی ئەدەبی کوردیی بۆ درێژ کردووە .

مێژووی هەرە نوێی کوردو تایبەت بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کۆمەڵانی خەڵکی کوردستان لەدوای شەڕی یەکەمی جیهانەوە سەرنجی ژمارەیەك لە مێژوونووسانی کوردی سۆڤیەتیان ڕاکێشاوە کە دوکتۆر شاکرۆ مگۆیان (شاکرۆی محۆی خودۆ) لە هەموویان چالاکو بەرهەمدارترە . دوکتۆر شاکرۆ کە سالی ١٩٣٠ لە گوندی ئەلەگەز لە ناوچەرگەی کوردەواریی ئەرمەنستانی سۆڤیەتدا لەدایكبووە لە سەرەتای ژیانی کاریەوە تێکەڵ بە کۆڕی ڕووناکبیریی کوردیی ئەو وڵاتە بووە . دوای ئەوەی سالی ١٩٥٢ بەشی مێژووی ئامۆژگای پەروەردەی ئابۆڤیانی لە یەریڤان تەواوکردو بۆ ماوەی سێ ساڵ هەر لە ئەلەگەز مامۆستایی کرد لە سەرەتای سالی ١٩٥٥ەوە بووە بە یەکێك لە نووسەرانی ڕۆژنامەی «ڕیا تازە» (ڕێگەی نوێ)و پاش ساڵێك کرا بە یاریدەری سەرنووسەری ئەو ڕۆژنامەیە .

لە سالی ١٩٦٠ەوە دوکتۆر شاکرۆ بووە بە یەکێك لە فەرمانبەرانی بەشی کوردیی تازە دامەزرێنراوی دەزگای ڕۆژهەڵاتناسیی کۆڕی زانیاریی ئەرمەنستانی سۆڤیەت[٣٦٢] . لەوساوە خزمەتە زانستییەکانی دەستپێدەکەن . دوکتۆر شاکرۆ تائێستە دوو کتێبو دەیان وتاری بڵاوکردۆتەوە کە هەموویانی بۆ لێکدانەوەی بزوتنەوەی نەتەوەیی ـ ڕزگاریخوازی کورد تەرخان کردووە ، ئەو باسەی سەرنجی دوکتۆر شەرەف ئەشیریانو دوکتۆر چاچانی کارلێنو ژمارەیەکیتر لە ڕووناکبیرانی کوردی سۆڤیەتی ڕاکێشاوە . دوکتۆر شەرەف لە چەند لایەنێکی ژیانی ئابووریو

٣٦٢ـ ئەو دەزگایە سالی ١٩٥٨ دامەزرێنراو سالی ١٩٧١ کرا بە ئامۆژگایەکی سەربەخۆ کە لە پێنج بەش پێکهاتووە : وڵاتانی عەرەب ، تورکیا ، ئێران ، ڕۆژهەڵاتی کۆنو کوردناسی .

کۆمەڵایەتیش لە کوردستان کۆڵیوەتەوە . چاچانی کارلێنیش کە یەکێکە لە نووسەرو ئەدیبە ناســـراوە کوردەکانی ئەرمەنســـتان یەکێك لە بەرهەمە گەورەکانی خۆی بۆ باسی کوردی دەرسیم لە کۆتایی ســەدەی نۆزدەوە تەرخان‌کردووە .

هەرچی دوکتۆر خالیدی موورادی چەتۆ (چەتۆێیف)ی ســەرۆکی بەشی کوردیی ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسیی ئەرمەنســتانی سۆڤیەتە لە هەر باسێك زیاتر بایەخی بە مێژووی کوردەکانی سۆڤیەت‌و کارکردنی شــۆڕشی ئۆکتۆبەر لە بزوتنەوەی سیاسیی کورددا داوە . چەتۆ ســـاڵی ١٩٦٥ لە یەریڤان بە زمانی ڕووسی کتێبی « کوردی ئەرمەنســتانی سۆڤیەت »ی بڵاوکردەوە[٣٦٣] کە بە دیاری‌پێشکەشی « هاوڕێیەتیی دوو گەلی ئەرمەن‌و کورد »ی کردووە .

لەو کتێبەیدا چەتۆێیف گەلێك بەڵگەو زانیاری‌و ژمارەی دەربارەی ژیانی ئابووری‌و ڕووناکبیری‌و کۆمەڵایەتیی کوردی ئەرمەنستان‌و مێژووی ئاڵوگۆڕەکانیانی بڵاوکردۆتەوە ، ئەوانەی ئاشکرا جیاوازیی بێ‌سنووری نێوان ئیمڕۆو ڕابوردووی ئەو بەشە کەمەی کورد دەخەنە بەرچاو . لەگەڵ ئەوەش سێ ژمارەی بەشی یەکەمی ئەو کتێبە زۆر سەرنج ڕادەکێشن . لــە لاپەڕە نۆدا دوکتۆر چەتۆێیف دەڵێ بەپێی سەرژمێری ساڵی ١٩٥٩ کوردی سۆڤیەت ٥٩ هەزار کەسن کە ٢٦ هەزاریان لە ئەرمەنستان‌و ١٦ هەزاریان لە گورجستان (جۆرجیا)و ئەوانی‌تریان لە ئازەربایجان‌و تورکمانیاو شوێنی‌تر

٣٦٣ـ ئەو کتێبە ١٥٢ لاپەڕەیەو چاکترین ســــەرچاوەیە دەربارەی کوردی سۆڤیەت بەگشتی‌و کوردەکانی ئەرمەنســتان بەتایبەتی . وەك لەســەرەوە وتمان دوکتۆر خالید چەتۆێیف نووســـــینی دەربارەی کارتێ‌کردنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر لە خەباتی میللەتی کورددا زۆرە (بەوێنە بڕوانە: خ.م. چەتۆێیف ، شۆڕشی ئۆکتۆبەرو کوردی یەکیەتی ســـــۆڤیەت ، ـ « وڵاتان‌و گەلانی ڕۆژهەڵاتی نزیك‌و ناوەڕاســت » ، زنجیرەی حەوتەم ـ کوردناسی ، ل ١٥ ـ ٢٦) .

دەژین ، کەچی پاش تەنها سێ لاپەڕە ئەم دوو ژمارەیە دەخوێنینەوە : سەرەتای سەدەی نۆزدە ژمارەی کوردەکانی ئەرمەنستان ١٠٧٣٧ کەس بوو ، بەڵام تا کۆتایی ئەو سەدەیە ژمارەیان گەیشتە ٣٦١٨٨[٣٦٤] . کەوابێ بە هەر پێودانێك بپێوی دەبوو ساڵی ١٩٥٩ ئەو ژمارەیە لە ٦٠ هەزار تێپەڕبکات نەك بێتە سەر ٢٦ هەزار !.

هەرچۆن بێ دەسکەوتەکانی مێژوونووسیی کوردی سۆڤیەت گەلێك دیارنو کەلێنێکی گەورەیان لە کتێبخانەی مێژوویی هەموو ڕۆژهەڵاتدا پڕکردۆتەوە . لەگەڵ ئەوەش هێشتا زۆر لەو مێژوونووسی‌یە چاوەڕوان دەکرێ ، تایبەت لەبەرئەوەی جێگەی چاودێریی زانا کاربەدەستەکانی ئەرمەنستانە .

وەك وتمان بەشێك لە بەرهەمە ئەدەبی‌یەکانی مامۆستایان حاجی‌یە جندی‌و جاسمێ جەلیل‌و ئۆردوخان‌و ژمارەیەکی‌تر لە ڕووناکبیرە کوردەکانی سۆڤیەت دەستدەدەن بنە سەرچاوەی لێکۆڵینەوەی گەلێك لاپەڕەی کەمزانراوی مێژووی کورد . بەوێنە دوکتور ئۆردوخان تائێستە ژمارەیەکی یەکجار زۆر گۆرانی‌و لاواندنەوەی کوردیی ناوچەی جیاوازی کوردستانی کۆکردۆتەوە[٣٦٥] کە پڕن لە باسی بەسەرهات‌و ڕوداوی هەمەجۆری دوا ٣٥٠ ساڵەی کوردستان . وەك ئۆردوخان بۆ خۆی دەڵێ ئەو گۆرانی‌یانەی کۆیکردوونەوە بایەخیان زۆرە بۆ لێکدانەوەی بزوتنەوەو ڕاپەڕینەکانی

٣٦٤- خ . م . چەتۆیێف ، کوردی ئەرمەنستانی سۆڤیەت ، ل ٩ و ١٢ .

٣٦٥- تا سەرەتای حەفتاکان دوکتور ئۆردوخان پتر لە ١٥٠ گۆرانیی کۆکردبۆوە (بڕوانە : ئۆردوخانێ جاسمێ جەلیل ، دەربارەی لێکۆڵینەوەی گۆرانی‌یە مێژوویی‌یە کوردی‌یە بلاوەکان ، - « حەوتەم کۆڕی زانستیی ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسیی کۆڕی زانیاریی سۆڤیەت‌ـ لقی لێنینگراد » (کورتەی باسەکان) ، بە زمانی ڕووسی ، لێنینگراد ، ١٩٧١ ، ل ٨٦ .

بەزدان شێرو شێخ سەعیدی پیرانو سمکۆو ئاراراتو تەنانەت شـــێخ مەحمودو خەلیل خۆشەوی‌و شۆڕشە گەورەکانی‌تریش[٣٦٦] • بێ‌گومان ئەو کرمی دوکتۆر ئۆردوخان شایانی نرخاندنی بەرزە چونکە ، وەك کاتی خۆی ونسان ، گۆرانی‌و لاواندنەوەی کوردی سەرچاوەیەکی مێژوویی ڕەسەنن ، نۆمەکا ڕزگارکردنیان فرمانێکی پێویستی زانستی‌و نەتەوەیی‌یە •

پێم‌وایە مێژوونووسی کوردی بەگشتی دەتوانێ کـەلکی زۆر لـە مەرهەمە هێژاکانی زانا کوردەکانی سۆڤیەت وەربگرێ •

٣٦٦ــ هەمان سەرچاوە ، ل ٨٧ •

ئەنجـــام

هەموو باسەکانی ئەم کتێبە ، نەك تەنها باسەکانی بەشی یەکەم‌و دووەمی، بایەخی زۆری مێژوو لە ژیانی مرۆڤ‌و گـــەلاندا نیشاندەدەن . مێژوو ، پێم‌وایە ، یەکەم دەرسی گەورەی ژیانە ، تایبەت بۆئەوانەی جڵەوی کاریان وا بەدەستەوە . ئەرماندۆ ساپۆری مێژوونووسی ئیتالیایی باشی بۆچووە کـە دەڵێ :

« مێژوو هەرگیز ناتوانێ بریتی‌بێ تەنها لە مێژووی ئابووری یـا سیاسەت یا ئەدەب یا هی‌تر ، مێژوو سەرتاپای هەموو ئەوانەیـە بەسەریەکەوە »(1) .

ڕۆژبەڕۆژ بایەخی مێژوو لە ژیانی مرۆڤدا زۆرتر دەبێ . هیچ لە خۆڕایی نی‌یە کە ئیمڕۆ کۆچی دوایی مێژوونووسێکی بەناوبانگ بەڕادەی مـردنی پیاوێکی سیاسیی گەورە دەنگ دەداتەوە(2) .

دەربارەی مێژوونووسیی کوردیش هـەر ئەوەندە دەتوانم بڵێم کـە چرۆیەکی ناسکی دەبینێ‌و پەروەردەی ئارەقی ناوچەوانی دڵسۆزانە !

---

1 ـ بڕوانە : ف . ی . بووتێنبورگ ، کەڵەپیاوانی ڕێنیسانس ، بە زمانی ڕووسی ، لێنینگراد ، 1976 ، ل 21 .

2 ـ بەموێنە بڕوانە ئەو وتارەی ڕۆژنامەی « الجمهورية » بەبۆنەی مـردنی مێژوونووسی ئەمریکایی گەورە ، خاوەنی دەیان بـەرگی « مێژووی ژیاری » دیورانتەوە بلاوی‌کردۆتەوە (« الجمهورية » ، بغداد ، 27 کانون الثاني 1982) . کۆچی دوایی ئەویش لە هەموو جیهاندا دەنگی‌دایەوە .

کورتەی

بیبلیۆگرافیای مێژوونووسیی کوردی

بێگومان دانانی بیبلیۆگرافیایەکی گشتی بۆ مێژوونووسیی کوردی کارێکی زۆر پێویستە کە بۆی هەیە تا ڕادەیەکی باش ئەرکی سەرشانی مێژوونووسانی خۆو بێگانە ئاسانبکات . کارێکیوەها لە سنووری ئەم بەرهەمەدا نییە ، بەڵام وەك هەنگاوی یەکەم هەوڵدەدەین پوختەیەکی بیبلیۆگرافیای مێژوونووسیی کوردی لێرەدا پێشکەش بکەین . بەلای ئێمەوە دەتوانرێ ئەو بەرهەمانەی ڕووناکبیرانی کورد بە هەر زمانێك بۆ ڕوونکردنەوەی لایەنێکی مێژووی کورد دایانناوە یا وەریان گێڕاوە یا لێکیانداوەتەوە بخرێنە پاڵ مێژوونووسیی کوردییەوە .

لەبەرئەوەی ئەو بەرهەمانەی لەم بیبلیۆگرافیایەدا ناویان هاتووە زۆر نین بە پێویستمان نەزانی بەپێی چەرخو قۆناغ یا باسو ناوەرۆك بڵاویانبکەینەوە ، هەر بەپێی زمان جیامان کردوونەوە . تەنها ناوی ئەو وتارانەشمان تۆمارکردووە کە لامانوایە بایەخی زانستییان زۆرە ، یا لە ڕێگەیانەوە دەتوانین باشتر لە ڕووی جیاوازی مێژوونووسیی کوردی بگەین . هەروەها ناوی ئەو بەرهەمانەشمان تۆمارکردووە کە لەوانەیە تەنها بەشێکیان باسی مێژوو بکات ، یا وەك سەرچاوەی مێژوویی و ئابووری و کۆمەڵایەتیو ئەدەبیو هیتر بایەخیان بۆ کاری مێژوونووس هەبێ ، وەك بەرهەمی بەپێزی مامۆستا شاکیر فەتاح .

دووبارەی دەکەینەوە کە ئەم بیبلیۆگرافیایە تەنهـــا هـــەنگاوێکی سەرەتایی‌یەو هیچ دوور نی‌یە کەموکورتیی زۆری تێدابێ ، بەڵام لەوە دڵنیاین کە کەڵکی بۆ ڕووناکبیر بەگشتی‌و بۆ مێژوونووس بەتایبەتی دەبێ • پێم وایە مێژوونووسانمان دەتوانن ژمارەیەك بەرهەمی بیبلیۆگرافیایی سەربەخۆ دابنێن، وەك « بەرهەمی مێژوونووسانی[1] کورد بە زمانی عەرەبی »و « بەرهـــەمی مێژوونووسانی کورد بە زمانی فارسی »و « بەرهەمی مێژوونووسانی کورد بە زمانی تورکی »و « بەرهەمی مێژوونووسانی کورد بە زمانی ڕووسی »و « بەرهەمی مێژوونووسانی کورد بە زمانە ئەوروپایی‌یەکان »و مێژوونووسیی کوردی لە هەر کام لە ڕۆژنامەو گۆڤارە کوردی‌یەکاندا ، یا هەر ڕۆژنامەو گۆڤارێك بە هەر زمانێك بایەخی تایبەتیی دابێ بـــە مێژووی کورد ، وەك « خەبات ـ النضال »و « التآخي »و « العراق » •

بە پێویستی دەزانین ســــەرنجی خوێنەر بۆ ئەم لایەنانەی خوارەوە ڕابکێشـــین :

● ژمارەیەك بەرهەمی گشتیی نووسەرانی کوردمان تۆمار کردووە بەو نیازەی ڕادەی پێشکەوتن‌و جۆری بایەخ پێدانی مێژوونووســیی کوردی بەگشتی نیشان بدەین •

● بۆ پاراستنی یەکێتی ناوەکان‌و بۆ ئەوەی خوێنەر باشتر لە ڕادەی خزمەتی مێژوویی زانا ناسراوەکانمان تێبگات لەو شوێنانەدا کـــە بـــە پێویستمان زانیوە دەستکاریی ناوی دڵنەرانی بەرهەمەکانمـــان کردووە • بەوێنە ژمارەیەك لە وتارەکانی کوردۆیێف بـــە نـــاوی (قەناتێ کوردۆ)وە بڵاوکراونەوە ، ئێمە لەو شوێنانەشدا وەك ئەوانی‌تر کردومانەتە کوردۆیێف• گەر بە پێویستمان زانیبێ کەمێك دەستکاریی ڕێنووسی بەرهەمەکانیشـــمان

---

(1) دەتوانرێ بوترێ بەرهەمی مێژوویی ڕووناکبیرانی کورد •

کردووه ، وامان نەکردایە ئەو وێنکچوونەی بەتایبەتی بۆ ناوەکان پێویستە دەشــێوا .

● بەپێی توانا هەولم داوە ناوی هەموو کتێبە مێژوویی‌یەکان تۆمــار بکەم ، بەلام وتارە مێژوویی‌یەکانی ناو گۆڤارو ڕۆژنامــەکان هەلبژاردەنو دوور نی‌یە وتاری بایەخدارم بەسەردا تێپەڕیبێ،یا دەستم پیایدا ڕانەگەیشتبێ، چونکە ڕاستیکەی بەشی زۆری ئەم بیبلیۆگرافیایە بریتی‌یە لەو بەرهەمانەی کە بۆ کاری زانستیی خۆم کۆکردوونەوە یا بەتایبەتی لای خۆم ناویانم تۆمار کــردووە .

● بەشێك لەو بەرهەمانەی دەربارەی فۆلکلۆرو پەنــدی پێشنیانن تۆمارمان کردوون چونکە کەلکیان بۆ مێژوونووس زۆرە ، بەلکو دەچنــــە خانەی سەرچاوەی ڕەسەنی هەندێك باسی مێژوویی‌یەوە . هەروەها بەپێی توانا هەولمان داوە ناوی ئەو بەرهەمانەش تۆمار بکەین کە بۆ لێکدانەوەی لایەنی جیاوازی مێژووی کورد کەلکیان هەیەو خاوەنەکانیان کوردن . بەرێنە مامۆستا ئەحمەد خواجا لە وتاری « گۆشــتی بۆ تۆ ئێسقانی بۆ من »دا[٢] چەند ژمارەیەکی بەکەلــکی دەربارەی پیشەگەریی کوردستانی دوا قۆناغی فەرمانڕەوایی عوسمانی‌یەکان هێناوەتەوە کە بۆ مێژوونووس کەلــکدارن ، هەرچەندە ناوی وتارەکە بۆ خۆی لە دووریشەوە ئەو بۆنەی لێ نایەت .

● لەو شوێنانەدا کە بە پێویستمان زانیوە کورتە ڕوونکردنەوەیەکمان خستۆتە تەك بەرهەمەکان .

● مەبەست لە (بێ)ی کوردی‌و (بلا)ی عەرەبی نەبوونی شوێن یــا سالی چاپە . (ل) کورتکراوەی لاپەڕەی کوردی‌و (ص) کورتکراوەی (صفحە)ی عەرەبی‌یە .

---

(٢) بڕوانە : « دەفتەری کوردەواری » ، ژمــارە ٢ ، مایس ـ ئاغستۆسی ١٩٧٠ ، ل ٤٥ ـ ٤٨ .

● هەر بەرهەمێك لە ناوەرۆکی کتێبەکەماندا ناوی هاتبێ خوێنەرمان گێڕاوەتەوە بۆ لاپەڕە یا لاپەڕەکانی . لای ئەو جۆرە بەرهەمانەوە نووسراوە: بڕوانە ل ... هەر نووسەرێکیش لە بەرهەمێك زیاتری هەبێ ناویان بەجیا لەسەرەوە نووسیوە بۆ ئەوەی بەپێی ژمارەی بەرهەمەکانی ناوی دووبارە نەبێتەوە .

لە کۆتاییشدا دەڵێم هیوادارم لە هیچ کامێك لە لایەنەکانی « مێژوو »دا هەڵەیەك یا کەمتەرخەمییەکی ئەوتۆم بەسەردا تێنەپەڕیبێ . ئەوی لە وزەو تواناما بوو کردمو ویستم بەرهەمێکی بەکەڵكو بایەخ پێشکەش نەوەی ئیمڕۆو هیوای دواڕۆژمان بکەمو دیسان پەنا دەبەمەوە بەر بـاوکی گـەورەی مێژوونووسیی کوردی شەرەفخانی بدلیسیو لە زمـانی ئـەوی پایە بلندەوە منیش دەڵێم :

« لە زانایانی پیاوچاكو دڵپاكو بەوەج دەپاڕێمەوە زۆر بەوردی لە نووسینەکەم وردبینەوەو ئەگەر پەشێوییەکیان بەرچاو کەوت بە شێوەیەکی مەردانە بەراوردی بکـــەن . خۆ ئەگەر هەڵەو لەبیرچوونێکم لەسەر دەدۆزنەوە هەر بە گاڵتە پێکردنو تیــزو تەشەر لێم نەقۆزنەوە ، پیاوەتیم لەگەڵ بکەنو بە پارچـــەیەکی چاکترو بە بزگوڕێکی تازەترو پاکتر بۆم پینە بکەن » .

(١) بە زمانی کوردی

١ ـ **ئارشاك سافراستیان** ، مێژووی کوردو کوردستان ، عەبدوڵلا شـــالی کردوویە بە کوردی ، سلێمانی ، ١٩٦٠ ، ٦٢ل .

کورتەیەکی ناوەرۆکی کتێبە نایابەکەی ئارشاك ســافراستیان « کوردو کوردستان »ە(٢) نەك دەقی .

---

(٢) بڕوانە :
A. Safrastian, Kurds and Kurdistan, London, 1948, 106 pp.

٢ ـ ئازا ن. ، هەڵۆ خان ، ـ « گەلاوێژ »(٤) ، ژمارە ٦ ، حوزەیرانی ١٩٤٥ ، ل ٢٥ ـ ٢٨ .
دەربارەی فەرمانڕەوایی هەڵۆ خانی میری ئەردەڵانە لە کۆتایی سەدەی دەیەمین و سەرەتای سەدەی یازدەمینی کۆچیدا .

٣ ـ ئاگری ، ئاورێك لە شـۆڕشـەكەی دیاربـەكر ، ـ « ڕۆژی نوێ »(٥) ، ژمارە ٥ ، ساڵی ٢ ، خەرمانان ٢٥٧٢ ك ـ ئاب ١٩٦١ز ، ل ١ـ٦ .

٤ ـ « ئامانجەكانی شۆڕش » ، بەغـدا ، ١٩٦٠ ، ٨٨ ل . لە بڵاوكراوەكانی وەزارەتی ئیرشادە .

٥ ـ « ئامانجەكانی شۆڕش » ، بغداد ، ١٩٦١ .

٦ ـ « ئاو ڕەشەی ڕوسی سوور » ، سلێمانی ، ١٩٤٠ ، ١٢ ل . (؟) .
دەربارەی بڕوانە : ئەربمان ، بیبلیۆگرافیای كتێبی كوردی ، ل ٥٥ .

٧ ـ ئاوی ن . ، پایەی بەرزی مستەفا پاشا ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمـارە ٤ ، نیسـانی ١٩٤٥ ، ل ١٩ ـ ٢٠ .
دەربارەی مسـتەفا پاشا یاموڵكییە .

٨ ـ « ئەقوام لە مێژوودا » ، كەمال جـەلال غـەریب كردوویە بە كوردی ، سلێمانی ، ١٩٦٨ ، ٦٨ ل .

٩ ـ ئەحمـــەد تاقانە ، ئەمین نەیزی ـ بەهرەوەرێكی كوردی لە بیركراو ، ـ « بەیان »(٦) ، ژمارە ٢٥ ، نیسـانی ١٩٧٦ ، ل ٣٥ ـ ٤٠ .

ئەحمەد جەزراوی :

١٠ـ بنچینەی جەماوەران بۆ چارەسەركردنی مەسەلەی كورد ، ـ« ڕۆشنبیری نوێ »(٧) ، ژمارە ٥١ ، گەلاوێژی ١٩٧٦ ، ل ٤ ـ ٦ .

---

(٤) گۆڤار ، بەغدا ، ژمارە یەكی كانونی یەكەمی ساڵی ١٩٣٩و دوا ژمـــارەی ئابی ١٩٤٩ دەرچوون .
(٥) گۆڤار ، سلێمانی ، ژمارە یەكی مارتی ١٩٦٠و دوا ژمارەی ئـابی ١٩٦١ دەرچوون .
(٦) گۆڤار ، بەغدا ، ژمارە یەكی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٦٩ دەرچو . تـا ئیـستەش « دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوكردنەوەی كوردی » بڵاوی دەكاتەوە.
(٧) گۆڤار ، بەغدا ، ژمارە سفری ڕۆژی یازدەی تشـــرینی دووەمی ١٩٧٣ دەرچو . تا ئیـستەش « دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوكردنەوەی كوردی » دەری دەكات .

له هەمان ژمارەدا هەمان وتار بە عەرەبیش بڵاوکراوەتەوە
(بروانە : ل ١٦ ـ ١٧) .

١١ـ کێشەی کورد لە بەیاننامەی ئازارەوە هەتا کۆتۆنۆمی ، ـ « ڕۆشنبیری نوێ » ، ژمارە ٦ ، ٤٤ ، شوباتی ١٩٧٦ ، ل ٧ ـ ٨ ، ٢٨ .
هەمان وتار لە هەمان ژمارەی هەمان گۆڤاردا بە عەرەبیش بڵاوکراوەتەوە (ل ٩ ـ ١٠) .

ئەحمەد خواجا :

١٢ـ چیم دی ، بەرگی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٦٨ ، بەرگی دووەم ، سلێمانی ، ١٩٦٩ ، بەرگی سێیەم ، سلێمانی ، ١٩٧٠ ، بەرگی چوارەم ، سلێمانی ، ١٩٧٢ .
هەر چوار بەرگی « چیم دی » بەسەریەکەوە ٧٠٠ لاپەڕە دەبن .
« چیم دی » ناوێکی لەبارو کوردییەکی پەتیی ڕەوانـە .
هەڵۆو کاوە نرخاندوویانە . دەربارەی بروانە ل ١٧٩ .

١٣ـ دەشتی قەراج ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ١٢ ، کانونی یەکەمی ١٩٤٨ ، ل ٢١ ـ ٢٥ .

١٤ـ گەنجینەکانی وڵات ، ـ « دەفتەری کوردەواری »(٨) ، ژمارە ١ ، کانونی دووەمی ١٩٧٠ ، ل ٧ ـ ١١ .

١٥ـ گوشتی بۆ تۆ ئێسقانی بۆ من ، ـ « دەفتـەری کوردەواری » ، بەرگی سێیەم ، مایس ـ ئابستۆسی ١٩٧٠ ، ل ٤٥ ـ ٤٨ .
باسی پیشەگەریی ناوچەی سلێمانیی پێش شەڕی یەکەمی جیهان دەکات .

١٦ـ ئەحمەد سالار ، سالم لە تای تەرازوودا ، سلێمانی ، ١٩٦٨ ، ٤٨ ل .

ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر ، دوکتور :

١٧ـ ئایا مێژووی کورد نووسراوەتەوە ؟ ، ـ « دەفتـەری کوردەواری » ، ژمارە ١ ، کانونی دووەمی ١٩٧٠ ، ل ٨٥ ـ ٨٨ .

١٨ـ کوردستان لە پەیمانی سایکس ـ پیکۆو ســازانۆف ـ پالیولۆگدا ، ـ « ڕۆژی کوردستان »(٩) ، ژمارە ٧ ، مایسی ١٩٧٢ ، ل ٥٠ ـ ٥١ .

---

(٨) « کۆمەڵە نووسینێک » بوو لە شێوەی گۆڤاردا دەردەچوو . سێ ژمارەی لێ چاپکرا .

(٩) گۆڤار ، بەغدا ، ژمارە یەکی حوزەیرانی سـالی ١٩٧١ دەرچوو . تا ئێستەش ناو ناوە بە کوردیی و عەرەبیی دەردەچێ .

١٩ـ موعادەلەی ئەو پێوەندی‌یەی لە نێوان مێژووی زاینی‌و کۆچی‌دا هەیە ، ـ « گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات »(١٠) ، بەغداد ، ژمارە ٢٠ ـ ٢١ ، ١٩٧٧ ، ل ٤٧ ـ ٦٩ .

٢٠ـ **ئەحمەد فەرهادی** ، هـــەولێر بەرهەڵستی هۆلاکۆ دەکا ، ـ « ڕۆژی کوردستان » ، ژمارە ٢ ، ساڵی ٢ ، ل ٣٩ ـ ٤٠ .

٢١ـ **« ئەدیبی بەناوبانگی کورد صالح زەکی بەگی صاحێبقران »** ، ـ «گەلاوێژ» ، ژمارە ٣ ، مارتی ١٩٤٥ ، ل ١ ـ ٥ .

بەبۆنەی کۆچی دوایی صـــالح زەکی بەگـەوە « گەلاوێژ » بلاوی کردۆتەوە .

٢٢ـ **« ئەرمەن وەتەنی قەومی‌یان چۆن دروســتکرد »** ، ـ حســێن حوزنی موکریانی کردوویە بە کوردی ، ـ « گەلاوێژ » ، بەشی یەکەم : ژمارە ١ ، کانونی دووەمی ١٩٤٤ ، ل ٥٤ ـ ٥٧ . بەشی دووەم : ژمارە ٣ ، مارتی ١٩٤٤ ، ل ٤٣ ـ ٤٧ .

٢٣ـ **ئەژدەر** ، سلێمانی ، ـ « ڕۆژی نوێ » ، ژمارە ٥ ، ساڵی ٢ ، خەرمانان ٢٥٧٢ ك ـ ئاب ١٩٦١ز ، ل ٧٦ ـ ٨٠ .

٢٤ـ **« ئەشکەوتەکەی گوندۆك »** ، بەغداد ، ١٩٥١ ، ٤٤ل .

باسی شوێنەوارێکی نزیك ئاکرێیە . بەکر دلێر لە عەرەبی‌یەوە کردوویە بە کوردی . دەربارەی بڕوانە : ل ١٧٥

٢٥ـ **« ئەمیر ئەرسەلان »** ، کەرکوك ، ١٩٥٦ ، ٨٨ل .

عەلی بابیر ئاغا لە فارسی‌یەوە بە هۆنراوە کردوویە بەکوردی .

٢٦ـ **« ئەمین زەکی کۆچی کرد »** ، ـ «گەلاوێژ» ، ژمارە ٧ ، تەمموزی ١٩٤٨ ، ل ٥٤ ـ ٦٤ .

ژینامەی مامۆستا ئەمین زەکی‌یە ، « گەلاوێژ » بە بۆنەی کۆچی دواییەوە بلاوی کردۆتەوە .

٢٧ـ **ئەمین فیزی** ، انجمن ادبیان کرد ، استمول ، ١٩٢٠ ، ١٤٧ ل . (؟) .

باسی مەولانا خالیدو نالی‌و شێخ ڕەزای تالەبانی‌و ســالم‌و مەولەوی‌و ژمارەیەك شاعیری‌تری کوردو بەرهەمیان دەکات .

---

(١٠) گۆڤار ، زانکۆی بەغدا دەری دەکات . لە ژمــارە پازدەیەوە (١٩٧٢) بەشێکی بۆ زمانی کوردی تەرخان کرد .

شارەزایان گەلێك جار باسی ئەم کتێبەیان کردووەو بەرز نرخاندویانە .

٢٨ـ **ئەنوەر مەحمود عەبدوللا** ، ڕۆژنامەی کوردستان پێشەنگی کاروانی ڕۆژنامەگەریی کوردییە ، ـ « ئاسۆی زانکۆیی »(١١) ، ژمارە ٧ ، سالی ٢ ، مایسی ١٩٧٨ ، ل ٨٢ ـ ٨٥ .

٢٩ـ **ئەورەحمان** ، چواردەی تەمموز ، سلێمانی ، ١٣٦ ل .
دەربارەی شۆڕشی گەورەی فەرەنسەیە .

ئەورەحمانی حاجی مارف ، دوکتۆر :

٣٠ـ بزانین بەگیزارۆف دەربارەی کورد چیی نووسیوە ! ، ـ « بەیان » ، ژمارە ٣٤ ، مارتی ١٩٧٦ ، ل ١ ـ ٤ .

٣١ـ چی لە بارەی زمانی کوردییەوە نووسراوە ، بەغداد ، ١٩٧٤ ، ٧٠ ل .
لە چاپکراوەکانی « کۆڕی زانیاری کورد »ە .

٣٢ـ کارە زانستییەکانی پیۆتەر لێرخ ، « بەیان » ژمارە ٣٢ ، کانونی یەکەمی ١٩٧٥ ، ل ١ ـ ٥ .

٣٣ـ کورتەیەکی مێژووی نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی ـ « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عیراق . دەستەی کوردی »(١٢) ، بەرگی هەشتەم، ١٩٨١، ل ٦٦ ـ ١٢٠ .

٣٤ـ لە بارەی کوردناسییەوە لە ڕوسیاو یەکێتی سۆڤێت ، ـ « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد »(١٣) ، بەرگی دووەم ، بەشی یەکەم ، ١٩٧٤ ، ل ٤٩٩ ـ ٥٦٨ .

٣٥ـ **« ئنجیلا لوقا »** ، بیروت ، ١٩٥٣ ، ٢٠٨ ل .

---

(١١) گۆڤار ، سەرەتا زانکۆی سلێمانیو دوایی زانکۆی صەلاحەددین چاپی دەکرد . جارێکا وەستاوە . ژمارە یەکی مانگی مایسی سالی ١٩٧٧ چاپکرا .

(١٢) گۆڤار ، بەغدا . دەربارەی بڕوانە پەراوێزی داهاتو .

(١٣) « کۆڕی زانیاری کورد » لە بەغدا چاپی دەکرد . بەرگی یەکەمی سالی ١٩٧٣ دەرچو . تا سالی ١٩٧٨ شەش بەرگو هەشت ژمارەی بەو ناوەوە لێ دەرچوو . لە سالی ١٩٨٠وە « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عیراق ـ دەستەی کورد » جێگەی گرتەوە . ئەمیان تا ئێستەش دەردەچێ .

ئۆردیخانی جەلیل :

٣٦ـ پەندی پێشنیان ، یەرێوان ، ١٩٦٩ ، ٢٢٢ ل . (أ) .
٣٧ـ دڵۆکێت جماعەتا کوردا ، یەرێوان ، ١٩٦٤ ، ٢٢٤ ل .
٣٨ـ **ئیحسان شێرزاد** ، دامەزراندنی « کۆڕی زانیاری کورد » ، ـ « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی یەکەم ، بەشی یەکەم ، ١٩٧٢ ، ل ٢ ـ ٨ .

ئیحسان فوئاد ، دوکتۆر :

٣٩ـ ئەدەبی کوردی لە لای ڕۆژهەڵاتناسەکان ، ـ « ڕۆشنبیری نوێ » ، ژمارە ٦٨ ، حوزەیرانو تەمموزی ١٩٧٨ ، ل ٧٦ ـ ٧٧ .

٤٠ـ بیرەوەری شەش ساڵەی « ڕۆشنبیری نوێ » ، ـ « ڕۆشنبیری نوێ » ، ژمارە ٧٨ ، کانونی یەکەمی ١٩٧٩ ، ل ٦ ـ ٧ .

هەمان ژمارە وتاری دەستەی نووسەرانو حسێن عارفو زادوق آدمو مەحمود زامداری بە بۆنەی بیرەوەریی دەرچونی یەکەم ژمارەی « ڕۆشنبیری نوێ »وە بڵاوکردۆتەوە .

٤١ـ سەردەمی ڕۆشنبیری ، ـ « ڕۆشنبیری نوێ » ، بەشی یەکەم : ژمارە ٧٠، ئەیلولو تشرینی یەکەمی ١٩٧٨ ، ل ٥٩ ـ ٦١ . بەشی دووەم : ژمارە ٧٢، شوباتی ١٩٧٩ ، ل ٤٧ ـ ٥١ .

٤٢ـ **ئیبراهیم ئەحمەد** ، ژانی گەل ، سلێمانی ، ١٩٧٤ ، ٢٥٤ ل .
دوکتۆر کەمال فوئاد پێشەکی بۆ نووسیوە .

٤٣ـ **ئیبراهیم عومەر** ، کورد لەناو ئایینو مێژوودا ، سلێمانی ، ١٩٧٢ ، ١٣٤ ل .

دەربارەی بڕوانە : ل ٢٠٢ .

٤٤ـ **ئیبراهیم نادری** ، سەرەنجامی مەلی موراد خانی بەختیاری ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٤ ، نیسانی ١٩٤٤ ، ل ١٩ ـ ٢١ .

٤٥ـ **ئیسماعیل تاڵی** ، سەرهاتییێت کەڤن . سەرهاتیا حەمکێ ئاکرەیی ، ـ « ڕۆشنبیری نوێ » ، ژمارە ٨٨ ، ئابو ئەیلولی ١٩٨١ ، ل ٧٢ ـ ٧٤ .

ئیسماعیل حەقی شاوەیس :

٤٦ـ پڕوپوچی پێشنیان ، بەغداد ، ١٩٣٨ ، ٤٨ ل .
٤٧ـ خەباتی گەلی کورد لە ڕۆژەکانی جەنگی گێتی یەکەمیندا لە دەرەوەو ناوەوەی کوردستان ، ـ « ڕۆژی نوێ » ، ژمارە نۆ ، سەرماوەز ٢٥٧٢ک ـ کانونی یەکەم ١٩٦٠ ز ، ل ٢٤ ـ ٣٠ .

٤٨ـ شۆڕشی قۆچگیری ،ـ« ڕۆژی نوێ » ، بەشی یەکەم ، ژمارە ٣ ، ساڵی٢، جۆزەردان ٢٥٧٣ ك ـ حوزەیران ١٩٦١ ز ، ل ٩٠ ـ ٩٨ . بەشی دووەم، ژمارە ٤ ، ساڵی ٢ ، پوشپەڕ ٢٥٧٣ ك ـ تەمموز ١٩٦١ ز ، ل ١ ـ ٧ . بەشی سێیەم ، ژمارە ٥ ، ساڵی ٢ ، خەرمانان ٢٥٧٣ ك ـ ئاب ١٩٦١ ز، ل ١٨ ـ ٢٨ .

٤٩ـ قسەی پێشینیان ، بەغداد ، ١٩٣٣ ، ٥٩ ل .

٥٠ـ کۆمەڵی کوردستان ، ـ «ڕۆژی نوێ» ، ژمارە شەش ، گەلاوێژ ٢٥٧٢ ك ـ ئەیلوول ١٩٦٠ ز ، ل ٤٢ ـ ٤٥ .

٥١ـ کۆمیتەی ئیستیقلالی کوردستان ، ژمارە ١ ، ساڵی ٢ ، خاكەلێوە (نەورۆز) ٢٥٧٢ ك ـ مارت ١٩٦١ز ، ل ٢٠ ـ ٢٤ .

٥٢ـ مەلا سلیم ئەفەندی ، ـ « ڕۆژی نوێ » ، ژمارە هەشت ، خەزەڵوەر ٢٥٧٢ ك ـ تەشرینی دووەمی ١٩٦٠ ز ، ل ٢١ ـ ٢٨

مەبەست مەلا سەلیم خێزانی‌یە کە بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان بە چەند مانگێك ڕاپەڕی .

٥٣ـ میر عبدالرزاق بەدرخان ، ـ « ڕۆژی نوێ » ، ژمارە حەوت ، ڕەزبەر ٢٥٧٢ ك ـ تەشرینی یەکەم ١٩٦٠ ز ، ل ٥٠ ـ ٥٣ .

٥٤ـ ئیسماعیل ڕەسول ، باسێك دەربارەی گەشەکردنی ئابوری لە کوردستانی عیراقدا . شێوەو ڕوخساری ئابوری کوردستان لە سەدەی نۆزدەمێندا ،ـ « ڕۆشنبیری نوێ » ، ژمارە ٨٢ ، تشرینی یەکەمی ١٩٨٠ ، ل ١ ـ ٦ .

٥٥ـ « ئیمپریالیزم » ، بەغداد ، ١٩٤٧ ، ٣٢ ل .

شێخ محەمەد (شێخە شەل) لە « مستلزمات کفاحنا الوطنی »ی ئەهدەوە کردوویە بە کوردی .

٥٦ـ «ئینجیلی موقەددەس » ، نیویۆرك ، ١٩٥١ ، ٢٠٠ ل .

٥٧ـ پراجیکشۆر شاستری ، ئەوی لە چین دیومە ، بەغداد ، ١٩٥٧ ، ١٠٠ل.

لە بڵاوکراوەکانی بالیۆزخانەی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکایە لە بەغدا . ناوی وەرگێری لەسەر نی‌یە .

٥٨ـ « بەرکوتێکی خەرمانی کوردناسی لە ئەوروپادا » ، بەغـدا ، ١٩٧٤ ، ١٦٠ ل .

سێ وتاری دوکتۆر ئەورەحمانی حاجی مەلا مارف و دوکتۆر جەمال نەبەزو مامۆستا کوردۆییفە دەربارەی کوردناسی . لە چاپکراوەکانی « کۆڕی زانیاری کورد »ە .

٥٩ـ « بریارو ڕاسپێری‌یەکانی کۆنگرەی یەکەمی مەلاکانی کوردستان » ، ـ « برایەتی »(١٤) ، ژمارە ٧ ، ساڵی ١ ، خولی دووەم ، تشرینی یەکەمی ١٩٧٠ ، ل ٢٤ .

٦٠ـ « بریاری ئەنجومەنی فەرماندەی شۆڕش دەبارەت مافە خوێندەواری‌یەکانی نەتەوەی کوردەوە » ، ـ « دەفتەری کوردەواری » ، ژمـــارە ١ ، کانونی دووەمی ١٩٧٠ ، ل ٤ ـ ٦ .

٦١ـ ب . ع . ی . ، شتکاری مێژوویی ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ١٢ ، کانونی یەکەمی ١٩٤٣ ، ل ٥٧ ـ ٥٩ .

مەبەستی لە « شتکاری مێژوویی » (المادیة التاریخیة)یە .

٦٢ـ بەکر دلێر ، ناميلكەی ڕەش . لاپـەڕەیەك لە مێــژووی دیاربـەکر ، ـ « ڕۆژی کوردستـان » ، ژمارە ٧ ، ساڵی ١ ، مارتی ١٩٧١، ل ٥٧ـ٥٨ .

٦٣ـ « بهاءالله دەوری نوێ » ، بەغداد ، ١٩٣٣ ، ٢٣٦ل .

لە نووسینی (ج . ا . ســــێلمنت)ە . مــــحمود جەودەت کردوویە بە کوردی . باسی بابی‌و بەهایی‌یە .

٦٤ـ بەهرە ، یەکێتی ئافرەتانی کوردستـان ، ـ « هاوکاری »(١٥) ، ٢ ی کانونی دووەمی ١٩٧١ .

سەرۆکی یەکێتی زەکێ ئیســـماعیل حـــەقی باسی مێژووی « یەکێتی ئافرەتانی کوردستان »و چالاکیکانی دەکات .

بورهان قانیـع :

٦٥ـ بنچینە کۆمەڵایەتی‌یەکانی ئافرەتی لادێ‌نشینی کوردەواری ، بەغــدا ، ١٩٧٩ ، ٤٨ ل .

٦٦ـ کورتەیەك لە بارەی پیشەی هونەری‌و دەستکردی ماددەکانەوە ، ـ «بەیان» ، ژمارە ٤٩ ، مایسی ١٩٧٨ ، ل ٦٧ ـ ٦٩ .

٦٧ـ کۆمەڵگای ســـەرەتایی سەرزەمینی ماد لـــە چەرخی بەردو بەردومس (ئانیۆلیت)دا ، ـ « بەیان » ، ژمارە ٥٢ ، تشــــرینی دووەمی ١٩٧٨ ، ل ٦٤ ـ ٦٥ .

---

(١٤) پاشکۆی ڕۆژنامەی « التآخی » بوو ، لە خولی دووەمیدا (ژمارە یـەکی حوزەیرانی ١٩٧٠) لە شێوەی کۆڤاردا دەردەچو .

(١٥) ڕۆژنامە ، بەغدا ، ژمارە یەکی ٩ی کانونی دووەمی ساڵی ١٩٧٠ دەرچو . تا ئێستەش بڵاو دەبێتەوە .

٦٨ـ « **بەیانە مێژوویییەکەی یانزەی مارت** » ، ـ « برایەتی » ، ژمـــارە ۱ ، ساڵی ۱ ، خولی دووەم ، حوزەیرانی ۱۹۷۰ ، ل ٦ ـ ۸ .

٦٩ـ « **بەیاننامەی شێخ سەعیدی پیران** » ، ـ « ڕۆژی نوێ » ، ژمارە حەوت ، ڕەزبەر ۲۵۷۲ ك ـ تەشرینی یەکەم ۱۹٦۰ ز ، ل ۳٦ ـ ۳۹ .

٧٠ـ « **بیبلیۆگرافیا کتێبیتا کوردییە سۆڤیێتییە** » (ساڵێد ۱۹۲۱ ـ ۱۹٦۰) ، حازر کر ن . أ . ئەلێکسانیان ، یەرێوان ، ۱۹٦۲ ، ۱۲٤ ل .

بیبلیۆگرافیاکە لە دوو بەش پێکهاتووە ، بەشی یەکەمیان نـاوی کتێبە کوردییەکانە بە زمانی کوردییەو بەشی دووەمیان ناوبانە بە زمانی ڕووسی . ئەنوەر قادر محەمەد (ئەنوەر جـــاف) ناوەڕۆکی ئەو کتێبەی خـستۆتە سەر ڕێنوسی لای خۆمـانو « واتای هەندێ وشـــــەو ڕەمزی لێکدلوەتەوە » (بڕوانە : « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی چوارەم ، ۱۹۷٦ ، ل ٤۰۱ ـ ٤۳۲ ، بەرگی پێنجەم ، ۱۹۷۷ ، ل ۳۱۲ ـ ۳٤۲) .

٧١ـ « **بیرکردنەوە لە کورد** » ، بابـە عەلی لـە ئینگلیزییەوە کـردوویە بـــە کوردی(۱٦) ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ۱۱ ، تشـــرینی دووەمی ۱۹٤٤ ، ل ۱ ـ ۱۱ .

٧٢ـ « **بیروباوەڕی نازییەکان بەرامبەر ئاینەکان** » ، بەغداد ، ۱۹٤۲ ، ۱۸ ل . باڵیۆزخانەی بەریتانی لە بەغدا دژی ئەڵمانیـــای هیتلەری بڵاوی کردۆتەوە .

٧٣ـ « **بیرەوەری نۆزدەی حوزەیران** » ، ـ « ڕۆژی نوێ » ، ژمـــارە سێ ، جۆزەردان ۲۷۵۲ ك ـ حوزەیران ۱۹٦۰ ز ، ل ۱ ـ ۵ .

٧٤ـ « **پارتی دیموکراتی کوردســـتان . ڕێکخراوی ئەورووپا ، لە پێنـاوی مافە نەتەوایەتییەکانی گەلی کورد ، لە پێناوی دیموکراسی لە عیراقدا** » ، بێ ، مایسی ۱۹٦۲ .

٧٥ـ « **پارتی دیموکراتی کوردســـــتان . دەربارەی پێویستی بوونی پـارتی پێشڕەومان** » ، سلێمانی ، ۱۹٦۰ .

٧٦ـ « **پاراستنی پاشـــماوەی کۆنمان لە کاری کۆڕدا** » ، ـ « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی یەکەم ، بەشی یەکەم ، ۱۹۷۳ ، ل ۳۸۰ ـ ٤۱۸ . ئەو وتارە من نوسـیومە . باسی « وەقفنامەی عەبدولڕەحمان

---

(۱٦) لە گۆڤاری "Blackwoods Magazine" ی ئەمەریکاییەوە وەریگرتووە .

پاشای بابان »و « دوو دەستخەتی حـــاجی کاک ئەحمەدی شێخ »و شێخ ڕەزای تالەبانیو یەکەم ژمارەی «کوردستان»ی یەکەمین ڕۆژنامەی کوردیو « شەرەفنامە »و « مۆرو تۆرگانی کۆمەڵەی کوردستان »و گۆڤاری « گڕو گاڵی منداڵانی کورد » دەکات .

٧٧ــ پاکیزە ڕەفیق حیلمی ، دوکتورە ، ڕێزمانو مێژووی زمــانی کوردی ، ــ « دەفتەری کوردەواری » ، ژمـــارە ١ ، کـــانونی دووەمی ١٩٧٠ ، ل ٣٣ ــ ٤٠ .

٧٨ــ « پاڵەوانی زەند » ، بەغداد ، ١٩٥٦ ، ١٤٩ ل .
حەسەن فەهمی جاف لە فارسی‌یەوە کردوویە بە کوردی.

٧٩ــ پشکۆ ، کورد لە ئینسیکلۆپیدیای تورکیدا ، ــ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٢ ، شوباتی ١٩٤٤ ، ل ١٥ ــ ١٩ .

٨٠ــ پەفیکین ڤن ، ، شۆڕشی ١٩٠٥ ــ ١٩٠٧ ڕێگا بۆخۆش‌کەری شـۆڕشی ئۆکتۆبەری مەزن بوو ، محەمەدی مەلا کەریم کردوویە بـە کوردی ، ــ « ڕۆژی کوردستان » ، ژمارە ٢٧ ، ١٩٧٥ ، ل ٣٥ ــ ٤٠ .

٨١ــ پلوتارک ، شەڕەکانی ئەسکەندەری مەکدۆنی ، جەلال تەقی کردوویە بـە کوردی ، سلێمانی ، ١٩٧٣ ، ٩١ ل .

٨٢ــ « پۆستەی کوردەواری » ، ــ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٣ ، مـــارتی ١٩٤٨ ، ل.١٢ ــ ٢٢ .
دەربارەی ئەو وەفدانەی کوردستانە کـــە بۆ زیارەتی گۆڕی شەهیدانی ڕاپەڕینی ١٩٤٨ هاتوونەتە بەغدای پایتەخت .

پیرەمێرد :

٨٣ــ دوازدە سوارەی مەریوان ، سلێمانی ، ١٩٣٥ ، ٢٧ ل .

٨٤ــ شیوەنی ئەمین زەکی ، ــ «گەلاوێژ» ، ژمارە ٧ ، تەمموزی ١٩٤٨ ، ل ٣٤ .
بەبۆنەی کۆچی دوایی ئەمین زەکیی مێژوونووسی گەورەمانەوە گوتویە . تێیدا دەڵێ :

تۆمـــاری کوردیی تاریخ هـــەڵپێچرا
پەردەی ڕەش بەڕوی ئەدەبدا کێشرا

٨٥ــ نەورۆز ، ــ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٣ ، مارتی ١٩٤٣ ، ل ١٠ ــ ١٢ .

٨٦ــ « پێشەوای بەرزی کوردستان جەنابی قازی محەممەد » ، ــ «هەڵاڵە»(١٧)»
ژمارە ٢ ، خاکەلێوەی ١٣٢٥ ، ل ١ ــ ٢ .

٨٧ــ تاهیر ئەحمەد حوێزی ، مێژووی کۆیە ، بەغداد ، ١٩٦٢ ، ١٠٦ ل .

٨٨ــ « تحفەء مظفریە بە زمانی کوردیی موکری » ، گردلری ئۆســــکەرمان ،
بەرلین، ١٩٠٥، پێشەکی‌و ساخکردنەوەو هێنانەوەسەر ڕێنووسی کوردی
هێمن موکریانی ، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ٤١٦ ل .

له چاپکراوەکانی « کۆڕی زانیاری کورد »ە .

٨٩ــ « تەرجەمەی ژیانی مامۆستا مەلا محەمەدی کۆیی » ، ــ « گــەلاوێژ » ،
ژمارە ١١ ، تشرینی دووەمی ١٩٤٤ ، ل٥٤ــ ٥٦ .

بە ناوی گۆڤاری « گەلاوێژ » خۆیەوە بلاوکراوەتەوە . بــەو
دوو بەیتەی حاجی قادری کۆیی دەستی پێ‌کردووە کــە لە
نامەیەکیدا بۆ مەلا عەبدوللای جەلی‌زادەی نووسیوەو دەڵێ :

« بەغیری جەدی ئێوە کێ‌یــە دانــا
لە کوردستان بناغەی عیلمی دانــا »

٩٠ــ تۆفیق قەفتان، مێژووی حوکمدارانی بابان لە قەڵاچوالان تا دروست‌کردنی
شاری ســـولەیمانی ١٠٨٠ ــ ١١٩٩ کۆچی ، ١٦٦٩ ــ ١٧٨٤ زایین ،
بەغدا ، ١٩٦٩ ، ٦٨ ل .

تۆفیق وەهبی :

٩١ــ بنچەو بناوانی زمانی کوردی لە تۆیکڵە گوێزێکدا ، ــ « گەلاوێژ » ، بەشی
یەکەم : ژمارە ٣ ، مارتی ١٩٤٣ ، ل ٣٩ــ٤٩ . بەشی دووەم : ژمارە ٤ ،
نیسانی ١٩٤٣ ، ل ٣٥ــ٤٠ . بەشی سێیەم : ژمارە ٥ ، مایسی ١٩٤٣ ،
ل ٣٥ ــ ٤٠ . بەشی چوارەم : ژمارە ٧ ، تەمموزی ١٩٤٣ ، ل ٤٣ــ٤٦ .
دەربارەی بڕوانە : ل ١٧٥ .

٩٢ــ قسنێك لە کوردستاندا ، بەغداد ، ١٩٤٧ ، ١٨ ل .
باسی قسنەکەی قزقاپانی شـــارەزوور دەکات . لــە
بلاوکراوەکانی گۆڤاری « دەنگی گێتی تازە »یە .

---

(١٧) لە گۆڤارەکانی مەهابادە ، لە بۆکان چاپ دەکرا . ژمارە یەکی ڕەشەمێی
١٣٢٤ ــ سەرەتای مارتی ١٩٤٦ دەرچوو .

تۆمـا بوا :

٩٣ـ زیانی کوردەواری ، گۆڕینی حمه سعید حمه کریم .
٩٤ـ کوردناسـین ، وەرگێڕ : دوکتۆر نوری تاڵەبانی ، ـ « دەفتەری کوردەواری » ، بەرگی سێیەم ، مایس ـ ئافستۆسی ١٩٧٠ ، ل ١٤١ ـ ١٤٩ .

٩٥ـ « تۆمارێك دەربارەی تیپی مۆسیقای سلێمانی » ، ئامادە کردنی ئەحلام مەنسوورو پیاچوونەوەی یاسەمین مەحمود بەرزنجەیی ، ـ « بەیان » ، ژمارە ٥٢ ، تشرینی دووەمی ١٩٧٨ ، ل ٨٣ ـ ١١٠ .

٩٦ـ « تەیموری لەنگی ترسێنەر » ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ١٠ ، تشرینی یەکەمی ١٩٤٥ ، ل ٢٤ ـ ٢٨ .
ف . ر . لە گۆڤاری « ورلد دایجێست » ی وەرگرتووە .

جەبار جەباری :

٩٧ـ ئافرەتە ناودارەکانی کورد ، کەرکوك ، ١٩٦٩ ، ٧٦ ل .
دەربارەی بڕوانە : ل ٢٢٨ .

٩٨ـ لاپەڕەیەك لە مێژووی ڕۆژنامەگەریی کوردی لە شـاری کـەرکوك ، « بەیان » ، ژمارە ١٢ ، ١٩٧٤ز ـ ٢٦٧٤ی کوردی ، ل ١٣ ، ١٨ .

٩٩ـ مێژووی ڕۆژنامەگەریی کوردی ، کەرکوك ـ سلێمانی ، ١٩٧٠ ، ١٩٠ ل .
دەربارەی بڕوانە : ل ٢٢٩ .

١٠٠ـ **جگەرخوێن** ، گوتنی پێشنیا ، شام ، ١٩٥٧ ، ٦٤ ل .
بە پیتی لاتینی چاپکراوە .

١٠١ـ **جەلال دەباغ** ، دیمترۆف ، بەغداد ، ١٩٧٢ ، ٥٦ ل .

١٠٢ـ **جەمال بابان** ، مامەیارە پیاوێکی ڕاستەو سەیر بوو . ڕوونکردنەوەی هەندێك کەلوقوژبنی تارێك لە ژیانی یارە ، ـ « بەیان » ، ژمارە ١٢ ، ١٩٧٤ ز ـ ٢٦٧٤ی کوردی ، ل ٧ ـ ١٠ . دیسـانەوە دوانزە سـوارەی مەریوان ، ژمارە ١ ، ١٩٧٢ ، ل ١٦ ـ ١٧ .

جەمال خەزنەدار :

١٠٣ـ جارێکیتریش دەربارەی مامۆستا نەجمەدین مەلا ، ـ « عیراق »(١٨) ، ژمارە ١٢ ـ ١٣ ، شوباتو ئاداری ١٩٧٨ ، ل ٢٠ .

---

(١٨) پاشکۆی ڕۆژنامەی « العراق »ە .

کورتەی ژینامەی مامۆستا مەلا نەجمەدینە کە بۆ خۆی سالی ١٩٤٥ لە دەفتەرێکی شیعردا نووسیویەتی .

١٠٤ـ رابەری ڕۆژنامەگەری کوردی ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ١٩٢ ل .
دەربارەی بڕوانە : ل ٢٢٩ .

١٠٥ـ مێژووی ڕۆژنامەگەری کوردی ، ـ « دەفتەری کوردەواری » ، ژمارە ١ ، کانونی دووەمی ١٩٧٠ ، ل ١٠٧ ـ ١١٠ .

١٠٦ـ ناوی نووسەرو وتارەکانی دوو بەرگی سالی یەکەمو دووەم لە گۆڤاری « ڕۆژی کوردستان » ، ـ « ڕۆژی کوردستان » ، ژمارە ٦ ، تشرینی دووەمی ١٩٧٢ ، ل ٦٨ ـ ٧٢ .

١٠٧ـ **جەمال شالی** ، شۆرشێکی نوێ لە کوردستاندا ، سلێمانی ، ١٩٧١ ، ١١٢ ل .

١٠٨ـ **جەمال نەبەز** ، دوکتۆر ، کورتە مێژوویەکی کوردناسی لە ئەڵەمانیادا ، ـ « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی دووەم ، بەشی یەکەم ، ١٩٧٤ ، ل ١٣٤ ـ ٤٩٨ .

١٠٩ـ **جەمیل صائب** ، لە خەوما ، پێشکەش‌کردنو لێکۆڵینەوەی جەمال بابان ، بەغدا ، ١٩٧٥ .

١١٠ـ « **جەنگاوەرێکی ڤێتنامی** » ، محەمەدی مەلا کەریم لە عەرەبی‌یەوە کردوویە بە کوردی ، بەغداد ، ١٩٧٠ ، ١٧٤ ل .

١١١ـ **جەواری ن.** ، کلامێد جماعەتا کوردا ، یەرێوان ، ١٩٦٠ ، ٦١ ل .

١١٢ـ « **جەواهێر لال نەهرۆ** » ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٤ ، نیسانی ١٩٤٨ ، ل ١١ ـ ١٤ ، ٤١ ـ ٤٣ .

ناوی کەسی بەسەرەوە نی‌یە . لە نووسینی مێژوونووسێکی سۆڤێتی‌یەوە وەرگیراوە کە وا دیارە کراوەتە عەرەبی .

١١٣ـ **جومعە محەممەد مەحموود** ، ژیانی پێغەمبەری نازدارمان ، سلێمانی ، ١٩٧٥ ، ١٠٨ ل .

١١٤ـ « **چەپکێک لە قسەکانی ماو** » ، بەغداد ، ١٩٧٢ ، ٢٥٨ ل .

لە بلاوکراوەکانی « کتێبخانەی بیری نوێ »یە . ناوی وەرگێری لەسەر نی‌یە . وا پێدەچێ دەستەیەک لە عەرەبی‌یەوە کردبێتیانە کوردی .

١١٥ـ چرۆ ، چەند کورد گەلاوێژ دەخوێننەوە ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٦ ، حوزەیرانی ١٩٤٤ ، ل ١٤ ـ ١٦ .

١١٦ـ « چەمکێك لە مێژووی هەورامان » ، محەمەدی مەلا کەریم لە فارسییەوە کردوویە بە کوردی ، بەغداد ، ١٩٧٠ ، ٤٩ ل .
دەربارەی بڕوانە : ل ٢٣٦ ـ ٢٣٧ .

١١٧ـ « چەنگیز خان » ، ن . أ . لـــە ئینگلیـــزییەوە وەرىگێڕاوە ، ـ « گەلاوێژ » ، بەشی یەکەم : ژمارە ٥ ، مایـــی ١٩٤٣ ، ل ٧ ـ ١١ .
بەشی دووەم ، ژمارە ٦ ، حوزەیرانی ١٩٤٣ ، ل ٣٣ ـ ٣٧ .

حاجیا جندی :

١١٨ـ فۆلکلۆرا کرمانجا ، یەریڤان ، ١٩٣٦ ، ٦٦٤ ل .
لەگەڵ ئەمینێ ئەڤدال دایناوە .

١١٩ـ کلامێد جماعەتا کوردایە لیریکیێ ، ـ « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی دووەم ، بەشی یەکەم ، ١٩٧٤ ، ل ٦٦٤ ـ ٧٥٠ .

١٢٠ـ کلامێد جماعەتا کوردایە لیریکیێ ، یەریڤان ، ١٩٧٢ ، ٢٤٠ ل .
دوکتۆر مارف خەزنەدار ڕەخنەی لێگرتووە (بـــڕوانە : « ڕۆژی کوردستان » ، ژمارە سێ ، ئاداری ١٩٧٣ ، ل ٣٤ ـ ٣٧) .

١٢١ـ کلامێ جماعەتا کورمانجا ، یەریڤان ، ١٩٣٦ ، ١٦٤ ل .
دەربارەی پەندی پێشینیانە .

١٢٢ـ حامید فەرەج ، ڕێنووسی کوردی لە سەدەیەکدا ، بەغدا ، ١٩٧٦ ، ٤٢ ل .
لە چاپکراوەکانی « کۆڕی زانیاری کورد » ە .

حەسەن فەهمی جاف :

١٢٣ـ چەن وتارێکی بەنرخی پیاوە گەورەکانی تاریخ ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٨ ، ئابی ١٩٤٤ ، ل ١٩ ـ ٢٦ .

١٢٤ـ شازادەی بتلیس ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمـــارە ٧ ، تەممووزی ١٩٤٣ ، ل ٤٧ ـ ٥٢ .
دەربارەی بڕوانە : ل ١٤٢ .

١٢٥ـ عەلی موراد خانی زەند ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٤ ، نیسانی ١٩٤٥ ، ل ١ ـ ٦٠ .
دەربارەی بڕوانە : ل ١٤٣ .

١٢٦ـ کەریم خانی زەند ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ١٠ ، تشرینی یەکەمی ١٩٤٣ ، ل ١ ـ ٦ .
دەربارەی بڕوانە : ل ١٤٣ .

١٢٧ـ لطفعلی خانی زەند ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ١ ، کانونی دووەمی ١٩٤٤ ، ل ٥ ـ ١١ .
دەربارەی بڕوانە : ل ١٤٣ .

١٢٨ـ مێژووی خولەمار ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ١٢ ، کانونی یەکەمی ١٩٤٤ ، ل ١ ـ ١٠ .

دوو پەرلاوێزی هی ئەمین زەکیو یەکێکیان هی عەلائەددین سەجادی‌یە ـ دەربارەی بڕوانە : ل ١٤٣ .

١٢٩ـ حەسەن قزلجی، شاعیری میللیو بەناوبانگی کورد هەژار ، ـ «هەلالە»، ژمارە ٣ ، بانەمەڕی ١٣٢٥ ، ل ١٦ ـ ١٩ .

حسەین حوزنی موکریانی :

١٣٠ـ اقتصادیاتی نیشتمانو کۆمەلی کوردان ، ـ « ڕوناکی »(١٩) ، ٣١ی تەشرینی یەکەمی ١٩٣٥ ، ل ١٤ ـ ١٥ .

بە ناوی ح.ح. ڕەنجبەرەوە بلاوی‌کردۆتەوە . بەشی هەرە زۆری وتارەکانی « ڕوناکی » نووسینی حسەین حوزنی موکریانین ، بۆیەکا بەشێکیانی بە ناوی خۆیەوە بلاونەکردۆتەوە . لەو ژمارەیەی « ڕوناکی »دا کە ڕۆژی ١٩ی کانونی یەکەمی ١٩٣٥ چاپ‌کراوە پێنج وتاری بلاوکردۆتەوە، یەکێکیان دەربارەی ناپلیۆنو یەکێکیان دەربارەی مۆسۆلینی‌یە .

١٣١ـ ئاوڕێکی پاشەوە ، بەرگی یەکەم ، ڕەواندز ، ١٩٢٩ ، ٣٧ ل . ، بەرگی دووەم ، ڕەواندز ، ١٩٣٠ ، ٦٩ ل . ، بەرگی سێیەم ، ڕەواندز، ١٩٣١ ، ٥٠ ل .

---

(١٩) گۆڤار ، هەولێر ـ ژمارە یەکی ٢٤ی تشرینی یەکەمی ١٩٣٥ چاپ‌کرا .

باسی ژمارەیەك میرنشینی کوردو مێژووی هەولێرو شارەزور
لە سەدە ناونجی‌یەکاندا دەکـــات . لەبریتی بەرگ یا بەش
(بەند)ی بەکار هێناوە .

١٣٢ـ بەکورتی هەلکەوتی دێرێکی لە ڕۆژنامەکانەوە ، بەغدا ، ١٩٤٧ ، ٤١ ل.
دەربارەی مەهابادە . ژمارەیەك وێنەی مێژوویی لەگـــەل
بلاوکردۆتەوە .

١٣٣ـ پێشکەوتن ، ڕەواندز ، ١٩٢٧ ، ٥٣ ل .

١٣٤ـ تاریخی حوکمدارانی بابان ، ڕەواندز ، ١٩٣١ ، ١٧٣ ل .

١٣٥ـ جەمالەدینی ئەوغانی ، ـ « گەلاوێژ » ، بەشی یەکەم : ژمـاره ١٠ ،
تشرینی یەکەمی ١٩٤٤ ، ل ١ ـ ٨ . بەشی دووەم : ژمارە ١ ، کانونی
دووەمی ١٩٤٥ ، ل ٧ـ ١٤ .

١٣٦ـ غونچەی بەهارستان ، حەلەب ، ١٩٢٥ ، ٩٤ل . (؟) .
دەربارەی بڕوانە : ل ١٦٨ .

١٣٧ـ کوردستانی موکریان . ئەترۆپاتین ، ڕەواندز ، ١٩٣٨ ، ٤٧٢ ل .
ئاترۆپاتەکان یا ئەتڕپاتەکان یا ئادۆربیجان زاراوێکی کۆنە لـــە
بەلگە گریکی‌و پەهلەوی‌و ئەرمەنی‌و ســـریانیکاندا بەکـــار
هێنراوە . لە سەردەمی کۆن‌و سەدە ناونجی‌یەکاندا بـــەو
ناوچەیە دەگوترا کە ئیستە شاخەکانی تالش‌و مەلبەندەکانی
دەوروبەری ڕۆباری ئاراس‌و گۆمی ورمێ پێكدەهێنن ، واتـــە
میدیای پچوك یا میـــدیای باکور کە سەدەی چوارەمی پێش
عیسا ئەترۆپات فەرمانڕەوای بوو و ناوی لەوساوە بەســـەر
ناوچەکەشدا دابڕا . ناوی ئازەربایجان لـــە ئاترۆپاتەکانەوە
هاتووە . حەسەبن حوزنی موکریانی یەکەم مێژوونووسی کوردە
ئەو زاراوەی بەکار هێناوە .

١٣٨ـ کورد لە ڕوسیە ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمـــارە ٦ ، حوزەیرانی ١٩٤٤ ،
ل ٢٥ ـ ٢٩ .

١٣٩ـ کوردو نادر شا ، ڕەواندز ، ١٩٣٤ ، ٩٠ ل .

١٤٠ـ کوردی زەند ، ڕەواندز ، ١٩٣٤ ، ٩١ ل .

١٤١ـ لاپەڕەیەك لە دێرێکی کوردستانی موکریان ، بەغدا ، ١٩٤٧ ، ٣٦ ل .

١٤٢ـ مێژووی میرانی سوران ، ڕەواندز ، ١٩٣٥ ، ١١٢ ل. ، چاپی دووەم :
هەولێر ، ١٩٦٢ ، ١٢٦ ل .

١٤٣ـ نەژادو بنەچەکەی کورد ، ـ « ڕووناکی » : بەشی یەکەم ٢٤ ی تشرینی
یەکەمی ١٩٣٥ ، ل ٧ ـ ٩ . بەشی دووەم ٣١ی تشرینی یەکەمی ١٩٣٥ ،

ل ١ ــ ٥ . بەشی‌ی سێیەم ، ٢٩ی تشرینی دووەمی ١٩٢٥ ،ل ١ــ٢ .
دەربارەی مێژووی کۆنی کوردە . سەرچاوەی ئەرمەنی‌و کتێبی سترابۆنی زانای جوگرافیی بەکارهێناوە . پێوەندیی کورد بە کاردۆخەوە نیشان دەدات . بەرپەرچی لێرخ دەداتەوە کە کوردی گێڕاوەتەوە سەر کلدانی .

حسەین ڕەشوانی :

١٤٤ــ حاجی قادری کۆیی مامۆستاو ڕابەری نەتەوەی کوردە ،ــ « کاروان »(٢٠) ، ژمارە ٧ ، نیسانی ١٩٨٣ ، ل ٢٤ ــ ٣١ .

١٤٥ــ کورتە باسێك لەسەر نەورۆز ، ــ « کاروان » ، پاشکۆی ژمارە ٦ ، ئاداری ١٩٨٣ ، ص ٣٩ ــ ٤٧ .

١٤٦ــ **حسەین عارف** ، حیکایەتی دەرکردنی ژمارە (سفری) « ڕۆشنبیری نوێ » ، ــ « ڕۆشنبیری نوێ » ، ژمارە ٧٨ ، کانونی یەکەمی ١٩٧٩ ، ل ١٠ ــ ١٣ .

١٤٧ــ **حەمدون** ، شەڕی پێشو ، ــ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٤ ، ساڵی ٧ ، نیسانی ١٩٤٦ .

١٤٨ــ **« حیزبی دیموکراتی کوردستان »** ، ــ « کوردستان »(٢١) ، ژمارە ١ ، سەرماوەز ١٣٢٤ ، ل ١١ ــ ١٢ .

١٤٩ــ **خالفین ن . ا .** ، خەبات لەڕێی کوردستاندا ، وەرگێڕانی جەلال تەقی ، سلێمانی ، ١٩٧٠ ، ٢٢٠ ل .
دەربارەی بڕوانە : ل ٢٣٩ ــ ٢٤٠ .

١٥٠ــ **خالیدی چەتۆ** ، کوردی ئەرمەنستانی سۆڤێتی ، وەرگێڕانی دوکتۆر عیزەددین مستەفا ڕەسوڵ ، ــ « برایەتی » ، ژمارە ١ ، ساڵی ١ ، خولی دووەم ، حوزەیرانی ١٩٧٠ ، ل ٢٦ ــ ٢٨ .
بەشێکە لە کتێبی ناوبراو لە ڕووسی‌یەوە کردوویە بە کوردی. بڕوانە ژمارە ٨٧٠ .

---

(٢٠) گۆڤاری ئەمینداریتی گشتیی ڕۆشنبیری‌و لاوانە . ژمارە یەکی مانگی تشرینی یەکەمی ١٩٨٢ دەرچو .

(٢١) گۆڤار ، مەهاباد . بلاوکەرەوەی بیری پارتی دیموکراتی کوردستان بوو . ژمارە یەکی ١٥ی سەرماوەزی ١٣٢٤ ، ٦ی کانونی یەکەمی ١٩٤٦ دەرچو .

١٥١ـ « خەباتی کرێکاران » ، سلێمانی ، ١٩٧٢ ، ٧٦ل .

١٥٢ـ « خەباتی گەلی کورد لە یادداشتەکانی ئەحمەد تەقیدا . لاپەڕەیەک لە شۆڕشەکانی شێخ مەحمودو سمکۆو هەستانەکەی ڕواندز » ، ڕێکخستن و ئامادەکردنی بۆ چاپ جەلال تەقی ، سلێمانی ، ١٩٧٠ ، ٩٢ ل .

دەربارەی بڕوانە : ل ١٧٩

١٥٣ـ خدری سلێمان و خەلیل جندی ، ئێزدیاتی لەبەر ڕۆشنایا هەندەک تێکستێد ئاینێ ئێزدیان ، بغدا ، ١٩٧٩ ، ٢١٦ ل .

لە چاپکراوەکانی « کۆڕی زانیاری کورد »ە .

١٥٤ـ « خلاصەی مسئلەی کورد » ، کۆڕینی رفیق حلمی ، موصل ، ١٩٢٤ ، ٣٢ ل .

لە فەرەنسییەوە کردوویە بە کوردی(٢٢) . دەربارەی بڕوانە : ل ٢٣٣ .

١٥٥ـ دیاکونوف ئی . م . ، میدیا ، برهان قانع لە فارسییەوە کردوویەتی بە کوردی ، بغدا ، ١٩٧٨ ، ٨٨٧ ل .

دەربارەی بڕوانە : ل ٢٢٤ ـ ٢٢٥ .

١٥٦ـ « دەربارەی چەند مەسەلەیەکی تیۆری » ، بەغداد ، ١٩٧٤ ، ٣٤ ل .

لە بلاوکراوەکانی بالیۆزخانەی کۆریای دیموکراسیە لە بەغدا .

١٥٧ـ دەرسیم ، مەلا محمدی کۆیی ، ـ « ڕۆژی نوێ » ، ژمارە حەوت ، ڕەزبەر ٢٥٧٢ ك ـ تەشرینی یەکەم ١٩٦٠ز ، ل ٧٦ ـ ٨١ .

١٥٨ـ « دەستووری کۆمەڵەی خوێندکارانی کورد لە ئەوروپا » ، ـ « برایەتی » ، ژمارە ١٠ ، ساڵی ١ ، خولی دووەم ، کانونی دووەمی ١٩٧١ ، ل ١٧ ـ ١٨ .

١٥٩ـ « دەسەڵاتی سۆڤیەت و باری ئافرەت » ، بەغداد ، ١٩٧٤ ، ١٦ ل .

سامی یە چاوشلی لە عەرەبییەوە کردوویە بە کوردی .

١٦٠ـ دڵسۆز ، بۆ ئەوەی مێژووی نوێمان کوێرنەبێتەوە ، ـ « بەیان » ، ژمارە ٤ ، ١٩٧٠ ، ل ٦ ـ ٧ .

دڵسۆز یەکێك لە نازناوەکانی محەمەدی مەلا کەریمە .

دەربارەی بڕوانە : ل ٢٣١ ـ ٢٣٢ .

---

(٢٢) بەشێکە لەم کتێبە : "L' Iraq et la Société des Nations".

١٦١ـ دلسۆز ، پارتێکی سیاسی تورك بڕیار لەسەر بوونی نەتەوەی کورد ئەدات ، ـ « برایەتی » ، ژمارە ١٣ ، ساڵی ١ ، خولی دووەم ، نیسانی ١٩٧١ ، ل ٣ ـ ٤ ، ٢٠ .
« پارتی کرێکاران »ی تورکیایە .

١٦٢ـ دلسۆز ، تا گربداغ چوین ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٩ ـ ١٠ ، ئەیلول ـ تشرینی یەکەمی ١٩٤٧ ، ل ٤١ ـ ٤٩ .

١٦٣ـ دلسۆز ، نەوتی عیراق لە بیرەوە تا دەریا ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٦ ، حوزەیرانی ١٩٤٧ ، ل ٢٢ ـ ٣٢ ، ٦٥ ـ ٦٦ .
لە عەرەبییەوە کراوە بە کوردی(٢٣) .

١٦٤ـ دلشاد ، مێژوی مینە یا نیو سەدە خەبات ، ـ « برایەتی » ، ژمارە ٧ ، ساڵی ١ ، خولی دووەم ، تشرینی یەکەمی ١٩٧٠ ، ل ١٠ ـ ١٢ ، ١٤ .
دلشاد نازناوی خوالێخۆشبو ئەحمەد غەفورە .

١٦٥ـ دیمیترۆف ، دەربارەی کادیر ، جەلال دەبباغ کردوویە بە کوردی ، بەغداد ، ١٩٧٢ ، ١٦ ل .

١٦٦ـ « ڕاپەرینەکانی بارزان بە واتەی هەندێك لە بەشداربووەکانی » ، کۆکردنەوەی قەنالی کوردۆ ، ئامادەکردن و بڵاوکردنەوەی دوکتۆر کاوس قەفتان ، ـ « ڕۆژی کوردستان » ، ژمارە ١٥ ، کانوونی دووەمی ١٩٧٤ ، ل ٤٦ ـ ٤٩ .

١٦٧ـ « ڕاپۆرتێك دەربارەی فێستیڤالی دەیەمی لاوان و قوتابیانی گیتی » ، بەیامنێری گۆڤاری « ڕۆژی کوردستان » جەمال خەزنەدار ئامادەی کردووە ، ـ « ڕۆژی کوردستان » ، ژمارە ٦ ، تشرینی یەکەم و دووەمی ١٩٧٣ ، ل ٥٢ ـ ٥٦ .
باسی چالاکیی نوێنەرانی « یەکێتی لاوانی دیموکراتی کوردستان » لە فێستیڤالی ناوبراو دەکات کە کۆتایی تەموز ـ سەرەتای ئابی ساڵی ١٩٧٣ لە بەرلین بەسترا .

١٦٨ـ « ڕاپۆرتێك دەربارەی کۆمیتەی ناوەندی » ، بەغداد ، ١٩٧٢ ، ١٦٢ ل .
دەربارەی کۆنگریسی پێنجەمی « پارتی کار »ی کۆریایە . ناوی وەرگێری لەسەر نییە . لە بڵاوکراوەکانی « کتێبخانەی بیری نوێ »یە .

---

(٢٣) دەربارەی دەقی عەرەبیی ئەو وتارە بڕوانە : « المعلم الجدید » (مجلة) ، بغداد ، نیسان ١٩٤٧ .

١٦٩ـ ڕەئوف سەلیم ، مەلا ، کوردستانو ئاینی ئیسلام ، بەغداد ، ١٩٧٠ ، ١٣٢ ل .

١٧٠ـ ڕەحمی ع . ، زێ بۆ شەریف پاشا ، ـ « ژین »(٢٤) ، عدد ٢٢ ، ١٣٣٥ ، ص ١٥ ـ ١٦ .

شیعرە بەسەر شەریف پاشای بەناوبانگدا هەڵدراوە .

ڕەحیمی قازی ، دوکتۆر :

١٧١ـ پێشمەرگە. لاپەڕەیەکە لە خەباتی نەتەوەی کورد بەرامبەر ئاغاوەتو داگیرکەران لە دەورروبەری جمهووریەتی دیموکراتی کوردستانا ، بەغدا ، ١٩٦١ ، ١٦٠ ل .

دەربارەی بڕوانە : ل ٢١٥ .

١٧٢ـ قازی موحەممەد ، دەستنووس .

دەربارەی بڕوانە : ل ٢١٤ ـ ٢١٥ .

١٧٣ـ « ڕەسافی » ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٤ ، نیسانی ١٩٤٥ ، ل٥٤ـ٦٠ .

کورتەی ژینامەی شاعیری عەرەبی کوردی نەژاد مەعروف ڕەسافیە کە خۆی حەزی کردووە هەر بە عەرەب ناوببرێ .

١٧٤ـ ڕەشید غەفور ، کوردو فەلەستین ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ١١ ، تشرینی دووەمی ١٩٤٧ ، ل ٢٥ ـ ٢٩ .

کۆتایی وتارەکەی بەم جۆرە هێناوە : « پایەدار بێت تەفەلای گەلان لە ڕێی ئازادیو سەربەخۆییانا . بژی یەکێتی کوردو عەرەب . بڕوخێ ئیستیعمار ، نەژی سەهیونیتی ، بژی دیموکراتی » .

١٧٥ـ ڕەشید کەریم ، بیرەوەری ، سلێمانی ، ١٩٦٠ ، ٦٤ ل .

بیرەوەریی ژیانی مامۆستایی خۆیەتی . گۆران پێشەکی بۆ نووسیوە .

١٧٦ـ ڕەشید نەجیب ، ئەمین زەکی ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٧ ، تەمموزی ١٩٤٨ ، ل ٤٩ ـ ٥٢ .

بەبۆنەی کۆچی دوایی مامۆستا ئەمین زەکیەوە بڵاوکردۆتەوە .

---

(٢٤) گۆڤار ، ئەستەموول ، ژمارە یەکی لەگەڵ تەواوبوونی شەڕی یەکەمی جیهاندا دەرچو .

١٧٧ـ ڕەشید یاسمی ، مێژووی نەژادو پەیوەستەگی کورد ، فانیـــع و کەریـ زەند کردوویانە بە کوردی ، سلێمانی ، ١٩٧٠ .
دەربارەی بڕوانە : ل ٢٣٢ ـ ٢٣٤ ، ٢٤٦ ـ ٢٤٧ .

ڕەفیق حیلمی :

١٧٨ـ شیعرو ئەدەبیاتی کوردی ، بەغداد ، ١٩٤١ ، ١٥٠ ل .
١٧٩ـ یادداشت ، بەشی ١ ـ ٤ ، بەغدا ، ١٩٥٦ ، بەشی ٥ ، بەغدا ، ١٩٥٧، بەشی ٦ ، بەغدا ، ١٩٥٨ .

بەسەر یەکەوە ٦٣٧ لاپەڕەن ، یەکێکـــە لـە ســــەرچاوە ڕەسەنەکانی لێکدانەوەی ڕاپەڕینەکانی شــــێخ مەحمود .
دەربارەی بڕوانە : ل ١٧٨ ـ ١٧٩ .

١٨٠ـ یەك لە دوای یەك ئاوابوونی چوار ئەستێرە لە ئاسمانی کوردستاندا ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٢ ، شوباتی ١٩٤٩ .

بەبۆنەی کۆچی دوایی ئــــەمین زەکی و زیوەرو بێکـــەس و دلدارەوە نووسیویەی .

ڕەفیق چالاك :

١٨١ـ کوردو یەکیەتی عەرەب ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمـــارە ٤ ، نیسانی ١٩٤٤ ، ل ١ ـ ٩ .

لێدوانە لە وتارەکەی عەلی کەمال ، (بڕوانە ژمارە ٣١) .

١٨٢ـ مشتێك خۆڵ ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٩ ، ئەیلولی ١٩٤٤ ، ل ٢١ـ٢٢ .

پارچەیەك پەخشانی مێژوویی ڕازاوەیە . چـــالاك یەکێکە لەوانەی ، بەداخەوە ، نە ئێمەو نە خۆی نرخیمان نەزانی .

ڕەمزی قەزاز :

١٨٣ـ بزوتنەوەی کورد ، سلێمانی ، ١٩٧١ ، ٢٤٨ ل .
دەربارەی بڕوانە : ل ٢٢٦ ـ ٢٢٧ .

١٨٤ـ داستانی دوو پاڵەوان ، بەغداد ، ١٩٦٨ ، ٩٦ ل .
داستانی نەقی ئەحمەدی دارشمانەیە .

١٨٥ـ سەلاحەددین شیاوی شانازییە بۆ کورد ، ـ « ڕۆژی کوردســـتان » ، ژمارە ٢ ، ساڵی ٢ ، ل ٦١ ـ ٦٢ .

١٨٦ـ مێژووی کوردو کوردستان لە چەند دێڕێکدا . جەنگی یەکەمی جیهانو هاتنی سوێندخواران بۆ ئەستەموول . باری سیاسی لە کوردستانی ژوورودا ، ـ « برایەتی » ، ژمارە ١٣ ، سالی ١، خولی دووەم ، نیسانی ١٩٧١ ، ل ٣١ ـ ٣٢ .

١٨٧ـ « ڕۆژی کوردستان » ، کۆکردنەوەو پێشەکیی جەمال خەزنەدار، بەغدا، ١٩٧٣ ٧٦ ل .

دەربارەی بڕوانە : ل ٢٢٩ .

١٨٨ـ « ڕۆژی کورد ١٩١٣ » ، بڵاوکردنەوەو پێشەکیو لەسەرنووسینی جەمال خەزنەدار ، بەغدا ، ١٩٨١ ، ١٢٥ ل.

دەربارەی بڕوانە : ل ٢٢٩ .

١٨٩ـ « ڕۆژی نوێ » ، ژمارە دە ، بەفرانبار ٢٥٧٢ك ـ کانونی دووەم ١٩٦١ز.

بەشی زۆری وتارو لاپەڕەکانی بۆ مێژووی « کۆماری مەهاباد» تەرخان کراوە .

١٩٠ـ « ڕوناکی ڕێگامان » ، سلێمانی ، ١٩٤٠ ، ١٤ل .

لە بڵاوکراوەکانی کۆڤاری « دەنگی گێتی تازە »یە . باسی هۆکانی هەڵگیرسانی شەڕی دووەمی جیهان دەکات . دژی هیتلەرییەکانە .

١٩١ـ « ڕوونکردنەوەیەک دەربارەی مێژووی ڕۆژنامە نهێنییەکان » ، ـ « برایەتی » ، ژمارە ١١ ، سالی ١ ، خولی دووەم ، شوباتی ١٩٧١ ، ل ٢٩ .

ڕوونکردنەوەیەکی مامۆستا سالح حەیدەرییە دەربارەی ڕۆژنامەی « ڕزگاری » . هەڵەیەکی منی ڕاستکردۆتەوە .

١٩٢ـ « زارگوتنا کوردا » ، کتێبی یەکەم ، مۆسکۆ ، ١٩٧٨ ، ٥٠٨ ل . ، کتێبی دووەم ، مۆسکۆ ، ١٩٧٨ ، ٥٢٤ ل .

گەورەترین بەرهەمی فۆلکلۆریی کوردییە ، جووتە برا دوکتۆر ئۆردیخانی جەلیلو دوکتۆر جەلیلی جەلیل کۆیان کردۆتەوەو ڕێکیان خستووەو لێی دواونو پێشەکییان بە کوردیو بە ڕووسی بۆ نووسیوە . تەنها گۆرانییە مێژووییەکانی ٦٥ لاپەڕەیان پڕکردۆتەوە (کتێبی یەکەم ل ٢٥٦ ـ ٣٢١) . ئەوانیتری داستانو شیوەنو پەندو مەتەڵو مەتەڵۆکی هەمەجۆرن کە ئەوانیش بایەخیان بۆ مێژوونووس کەم نییە . (زارگوتنا)یان لەبریتی « فۆلکلۆر » بەکار هێناوە کە لە وشەی (زار)و (گوتن)ەوە دایانڕشتووە .

١٩٣ـ « زانكۆی سلێمانی » ، ـ « رۆشنبیری نوێ » ، ژمـــارەی تایبەتی ، تەمموزی ١٩٧٨ ، ل ٥١ ـ ٥٧ .

١٩٤ـ زەردەشت ، كوردایەتی بزوتنەوەو برواو رۆژێمە ، بەغداد ، ١٩٦٠ ، ١١٢ ل .

زەردەشت ناوی خواستەنیی دوكتۆر جەمال نەبەزە .

١٩٥ـ « زەردەشت » ، ئیبراهیم عومەر لە عەرەبی‌یەوە كردوویـە بەكوردی ، بەغداد ، ١٩٦٧ ، ١٦٤ ل .

١٩٦ـ « زەردەشت » ، شاكیر فەتاح لە عەرەبی‌یەوە كردوویە بـــە كوردی ، بەغداد ، ١٩٦٧ ، ٨٣ ل .

١٩٧ـ زەكی محمد سعداللە ئامێدی ، شوێنەوارێت ئامێدیێ ، ـ « بەیان » ، ژمارە ٤٧ ، شوباتی ١٩٧٨ ، ل ٧٦ ـ ٨٠ .

زوبێر بیلال ئیسماعیل :

١٩٨ـ لاپەرەیەك لە مێژووی كۆنی كوردستان (مەننائیەكان یان مانیەكان) ، ـ « رۆشنبیری نوێ » ، ژمـــارە ٨١ ، حوزەیران ـ تەمموزی ١٩٨٠ ، ل ٤٩ ـ ٥١ .

١٩٩ـ مێژووی كۆنی كوردستان . نائیری یان نائیرییەكان ، ـ «رۆشنبیری نوێ » ، ژمارە ٨٨ ، ئابو ئەیلولی ١٩٨١ ، ل ٣٢ ـ ٣٧ .

دەربارەی بروانە : ل ٢٠١ .

٢٠٠ـ زوهێر ئەحمـــەد ئەلقەیسی ، كـەلەپووری ئەدەبی عەرەبو كوردیی هاوبەش ، ـ « رۆشنبیری نوێ » ژمارە ٦٥ ، كانونی دووەمو شـوباتی ١٩٧٨ ، ل ٥٦ ـ ٥٩ .

٢٠١ـ زێوەر ، شارێكی كوردستان ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٦ ، حوزەیـرانی ١٩٤٤ ، ل ٣١ ـ ٣٣ .

٢٠٢ـ « زێوەر » ، « گەلاوێژ » ، ژمـــارە ١ ، كانونی دووەمی ١٩٤٩ ، ل ٤١ ـ ٥٠ .

بێ ناوی خاوەنی بلاوكراوەتەوە .

ساجید ئاوارە :

٢٠٣ـ لە بەرهەمی كەشتی نوح ، سلێمانی ، ١٩٦٨ ، ٨٠ ل .

كورتەی ژینانەی نەجمەددین مەلا لە باسەكانی‌یە

٢٠٤ـ لێكۆلینەوە لە ئەدەبی نوێی كورد ، سلێمانی ، ١٩٦٧ ، ٨٨ل .

سادق بەهائەدین ئامێدی :

٢٠٥ـ ئەحمەدێ خانیێ نەمر ، ـ « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی دووەم ، بەشی یەکەم ، ١٩٧٤ ، ل ٧٦٩ ـ ٨٢٧ .

٢٠٦ـ جەلادەت بەدرخان ، ـ « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عیراق . دەستەی کوردی » ، بەرگی حەوتەم ، ١٩٨٠ ، ل ٢٥٥ ـ ٢٨٦ .

٢٠٧ـ سەرهۆستایێ کێش‌و ڤەهاندنێ مەلایێ جزیری ، ـ « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەشی یەکەم : بەرگی سێیەم ـ بەشی یەکەم ، ١٩٧٥، ل ٢٤٣ ـ ٣٠٢ . بەشی دووەم : بەرگی سێیەم ـ بەشی دووەم ، ١٩٧٥، ل ٣٥٩ ـ ٤١٦ . بەشی سێیەم : بەرگی چوارەم ، ١٩٧٨ ، ل ٩٧ـ١٥٤.

٢٠٨ـ سەیدایێ ژێهاتی‌و خۆگوڕکەری کوردو کوردستان ئەنوەر مائی ، ـ « ڕۆژی کوردستان » ، ژمارە ٣ـ٤ ، ئاب‌و ئەیلولی ١٩٧١، ل ٥٣ـ٥٥ .

٢٠٩ـ مەلی حەریری ، ـ « دەفتەری کوردەواری » بەرگی سێیەم ، مایس ـ ئافستۆسی ١٩٧٠ ، ل ٦١ ـ ٧٧ .

٢١ـ **سالار مستەفا قەرەداغی** ، زوبان چۆن پەیدا بوە ؟ ، سلێمانی ، ١٩٥٨ ، ٣٨ ل .

سالح حەیدەری :

٢١١ـ بزوتنەوەی نیشتمانپەروەری چۆن پەیدا بوو ، ـ «گەلاوێژ» ، ژمارە ٥ ، مایسی ١٩٤٤ ، ل ٢٦ ـ ٢٧ .

٢١٢ـ یادداشتێك دەربارەی حیزبی ڕزگاری کورد کە لە ساڵی ١٩٤٥ لە کوردستانی عیراقدا دامەزرا ، ـ « دەفتەری کوردەواری » ، ژمارە ١ ، کانونی دووەمی ١٩٧٠ ، ل ٤٧ ـ ٥٥.

سالح قەفتان :

٢١٣ـ بە پەیابونی ئاینی ئیسلام بۆچ کەیانی تاریی کۆن ڕوخاوە ؟ ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٥ ، مایسی ١٩٤٣ ، ل ١ ـ ٦ .

٢١٤ـ بەراوردێکی تەئریخی ، سلێمانی ، ١٩٣٦ ، ١٨ ل .
دەربارەی بڕوانە : ل ١٧٦ .

٢١٥ـ پەندی تاریخی ، بەغداد ، ١٩٣٧ ، ٦٠ ل .
دەربارەی بڕوانە : ل١٧٦

٢١٦ـ كۆچو ڕەوی ئەقوامی کۆن تاریخی هێناوەتە کایەوە ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ١ ـ ٢ ، کانونی دووەم ـ شوباتی ١٩٤١ ، ل ٢٠ ـ ٢٤ .

٢١٧ـ لە بابەت پەیابونی نەتەوەی قەفقاسی‌و ئاری‌یەوە ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ١١ ـ ١٢ ، تشرینی دووەم ـ کانونی یەکەمی ١٩٤٢ ، ل ٢٩ـ٣٤.

٢١٨ـ لە وڵاتی گوڵە زەنبەقی سپیدا ، بەغداد ، ١٥٧ ل .
لە عەرەبی‌یەوە کردوویە بە کوردی‌و یەکێك لە باسەکانی دەربارەی پەند وەرگرتنە لە مێژوو .

٢١٩ـ مێژووی نەتەوەی کورد . حالەتی سیاسی ، مێژوویی ، کۆمەڵایەتی ، ئاوەدانیی گەلی کورد لە سەرەتای مێژووەوە ، بەغدا ، ١٩٦٩ ، ٤٠٥ ل.
دەربارەی بڕوانە : ل ١٧٧ ـ ١٧٨ .

٢٢٠ـ نەتەوەی کورد تورکمان نین ، سلێمانی ، ١٩٥٩ ، ٣٥ ل .
دەربارەی بڕوانە : ل ١٧٧ .

٢٢١ـ نظریەی پەیدابوونی ئەقوامی هندو ئەوروپایی ، «گەلاوێژ» ، ژمارە ٥ـ٦، مایس ـ حوزەیرانی ١٩٤٢ ، ل ١٤ ـ ٢٠ .

ستالین :

٢٢٢ـ لە بنچینەکانی لەنینیەت ، حەسەین عارف لە عەرەبی‌یەوە کردوویە بە کوردی ، سلێمانی ، ١٩٦ ، ٣٢ ل .

٢٢٣ـ لێنینیزم ، ؟ ، ١٩٥٦ ، ٥٠ ل .

٢٢٤ـ مەسەلەی نیشتمانی ، نافیع یونس لە عەرەبی‌یەوە کردوویە بە کوردی، بەغداد ، ١٩٦٠ ، ٥٦ ل .

٢٢٥ـ « سترانێ زارگۆتنا کوردایە تاریقیێ »، دوکتۆر ئۆردیخانێ جەلیل کۆی‌کردوونەوەو لێیان دواوەو پێشەکیی بۆ نووسیون . شوکور مستەفاو ئەنوەر قادر محەمەد هێناویانەتە سەر ڕێنووسی کوردیی ئەمڕۆو فەرهەنگیان بۆکردووە ، بەغدا ، ١٩٧٧ ، ٥٢٠ ل .

لە چاپکراوەکانی « کۆڕی زانیاری کورد » ٥ .

٢٢٦ـ «سەرجەمی بەرهەمی گۆران . بەرگی یەکەم : دیوانی گۆران» ، محەمەدی مەلا کریم کۆی‌کردوەتەوەو ئامادەی کردوەو پێشەکی‌و پەراوێزی بۆ نووسیوە ، بەغدا ، ١٩٨٠ ، ٥٦٠ ل .

لە بڵاوکراوەکانی « یەکێتیی نووسەرانی کورد »٥ .

٢٢٧ــ « سەرنجێکی مارکسی ــ لینینی » ، سلێمانی ، ١٩٦٠ ، ٤٨ ل .
له عەرەبیەوه کراوه بە کوردی . له نووسینەکانی ستالین و چاپکراوەکانی ڕۆژنامەی « ئازادی »یه .

٢٢٨ــ « سەرهاتیا کوردییا سۆرو ڕێیا وێ دەویدا » ، یەریڤان ، ١٩٣٤ ، ١٠٩ ل .
دەربارەی لەشکری سووره . شەمرێ تێمور کردوویه به کوردی .

٢٢٩ــ « سەرهاتیا کارل مارکس » ، یەریڤان ، ١٩٣٢ ، ٦٤ ل
نوری و جاسمێ جەلیل کردوویانه به کوردی .

٢٣٠ــ « سلێمانی سالی ١٩١٨ » ، ــ « بلێسه » ، ژماره ٥ ، کانونی یەکەمی ١٩٥٩ ، ل ٦١ ــ ٦٤ .
مامۆستا عەبدوللا شالی له ئینگلیزیەوه کردوویه به کوردی . بەشێکه له کتێبەکەی ئەدمۆندس « کوردو تورک و عەرەب »(٢٥) .

٢٣١ــ سەمیعی بانەیی ، شێخ، باوەڕی ئایین، ڕەواندز ، ١٩٢٧ ، ١٣ ل . (؟).
چاپی دووەم ، بەغداد ، ١٩٣٥ ، ١٢ ل .

٢٣٢ــ « سوکرات لەبەردەم دادگادا » ، سلێمانی ، ١٩٦٨ ، ٣٩ ل .
نووسینێکی ئەفلاتونه ، شاکیر فەتاح له عەرەبیەوه کردوویه به کوردی .

سەید محەمەد حەمیدی :

٢٣٣ــ زانایانی کورد . ابن خلکان ، ــ « کوردستان » ، ژماره ٣ ، خاکەلێوەی ١٩٤٦ ، ل ٢ .
سەرچاوەی « التاریخ الاکبر فی طبقات العلماء واخبارهم »ه .

٢٣٤ــ زانایانی کورد . ابن الصلاح وابن شداد ، ــ « کوردستان » ، ژماره ٦ ــ ٧ ، پوشپەڕ ــ گەلاوێژی ١٣٢٥ ، ل ١ ــ ٢ .
ژینامەیانی له « فەرهەنگ نامەی سەعیدی نفیسی »یەوه وەرگرتووه .

---

(٢٥) بڕوانه :
C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs. Politics travel and research in North - Eastern Iraq, London, 1957.

٢٣٥ـ زانایانی کورد . شاعیری میللی بەناوبانگ حەزرەتی ئەبولحەسەنی سەیفی قازی ، ـ « کوردستان » ، ژمارە ٤ ، بانەمەڕ ـ مایسی ١٩٤٦ ، ل ١ـ٢ .
دەربارەی بڕوانە : ل ١٤٥ .

٢٣٦ـ **سەید عبدالرحیم مولوی** ، العقیدة المرضیة القاهرة ، ١٨٣ ل . (؟) .
بەرهەمێکی ئاینیی‌یە . تا لاپەڕە ١٣٠ی بە کوردیی‌و ئەوی‌تری بە فارسیی‌یە .

٢٣٧ـ **سیڤال** ، چەند تیئۆرێکی زانیاری ، مچە لە عەرەبیی‌یەوە کردوویە بە کوردی ، بەغداد ، ١٩٦٠ ، ٤٨ ل .

٢٣٨ـ « **شاری کەرکوك لە مێژوودا** » ، ـ « برایەتی » ، ژمارە ١ ، سالی ١ ، خولی دووەم ، حوزەیرانی ١٩٧٠ ، ل ٢٠ ـ ٣١ ، ٤١ .

٢٣٩ـ « **شاعیری میللی‌و بەناوبانگ سیف القضاة** » ، ـ « هەلاَلە » ، ژمارە ٢ ، خاکەلێوەی ١٣٢٥ ، ل ٩ ـ ١٣ .

مەبەست ئەبولحەسەن سەیفی قازی‌یە . شیعرەکانی بە ناوەرۆك لە شیعری مەلای گەورە دەکەن .

٢٤٠ـ **شاکیر خەسباك** ، کوردو مەسەلەی کورد ، سلێمانی ، ١٩٦١ ، ٨٥ ل .
دوکتۆر ئەمین موتابچی لە عەرەبیی‌یەوە کردوویە بە کوردی(٢٦) . یەکێکە لەو بەرهەمە عەرەبی‌یانەی دۆستانە مێژووی کوردی نرخاندووە .

شاکیر فەتاح :

٢٤١ـ ئافرەتی کورد ، بەغداد ، ١٩٥٨ ، ٧٨ل .
ڕەوشەن بەدرخان‌و حەپسە خانی نەقیب لە باسەکانین .

٢٤٢ـ بێکەس ، سلێمانی ، ١٩٧٤ ، ٣١ ل .
٢٤٣ـ چارلسی یەکەم ، سلێمانی ، ١٩٧٠ ، ٣٩ ل .
٢٤٤ـ داماوی موکریانی ، سلێمانی ، ١٩٧٢ ، ٢٠ ل .
دەربارەی بڕوانە : ل ١٧٤ .

٢٤٥ـ زێوەر ، سلێمانی ، ١٩٧٤ ، ٣١ ل .
٢٤٦ـ ڤۆلتێر ، سلێمانی ، ١٩٧٠ ، ٤٨ ل .

---

(٢٦) بڕوانە :
الدکتور شاکر خصباك ، الکرد والمسالة الکردیة ، بغداد ، ١٩٥٩ .

٢٤٧ـ كۆماری ئەفلاتون ، سلێمانی ، ١٩٦٩ ، ٦٢ ل .
٢٤٨ـ گاریبالدی ، سلێمانی ، ١٩٦٨ ، ٢٨ ل .
٢٤٩ـ گەشتێ بۆ هەڵەبجەو هەورامان ، سلێمانی ، ١٩٧٣ ، ٥٢ ل .
٢٥٠ـ گەشتی پێنجوین ، سلێمانی ، ١٩٧٣ ، ٥٠ ل .
٢٥١ـ گەشتی سرۆچك ، سلێمانی ، ١٩٧٢ ، ٤٠ ل .
٢٥٢ـ گەشتی شارباژێڕ ، سلێمانی ، ١٩٧٢ ، ٣٠ ل .
٢٥٣ـ گەورە پیاوان ، بەغداد ، ١٩٤٨ ، ١١٦ ل .

ژینامەی غاندی‌و ئەدیسۆن‌و گۆتێنبورگ‌و مارکۆنی‌و کۆلۆمبسە .

٢٥٤ـ مەدام کوری ، سلێمانی ، ١٩٦٨ ، ٣٦ ل .
٢٥٥ـ مەلا کاکە حەمە ، سلێمانی ، ١٩٧٢ ، ٣٠ ل .
٢٥٦ـ مێژووی کەریم خانی زەند لە چەند دێڕێکا ، ـ « برایەتی » ، ژمارە ١٠ ، ساڵی ١ ، خولی دووەم ، کانونی دووەمی ١٩٧١ ، ل ٤١ .
٢٥٧ـ مێژووی کورد لە چەند دێڕێکدا ، ـ « برایەتی » ، ژمارە ١١ ، ساڵی ١ ، خولی دووەم ، شوباتی ١٩٧١ ، ل ٤٣ .
٢٥٨ـ یەزیدییەکان‌و ئاینی یەزیدی ، سلێمانی ، ١٩٦٩ ، ١٥٢ ل .
٢٥٩ـ **« شرفنامەی شەرەف خانی بدلیسی هەژار کردویە بە کوردی »** ، نەجەف ، ١٩٧٥ ، ل ١٦٠ + ٦٧٦ .

لە چاپکراوەکانی « کۆڕی زانیاری کورد »ە . دەربارەی بڕوانە : ل ١٠٤ ، ١٢٥ ـ ١٢٦ .

٢٦٠ـ **« شروڤا کرنا ئینقلابا ساڵا ١٩٠٥ »** ، یەرێوان ، ١٩٣٣ ، ١٦ ل .
حاجیا جندی کردوویە بە کوردی . دەربارەی شۆڕشی ساڵی ١٩٠٥ی گەلانی ڕووسیایە .

١ ١ـ **شەریف خالە بازیانی** ، مەلا ، فەزای بەدرو حونەین ، کەرکوك ، ١٩٥٥ ، ١٠٤ ل .

دەربارەی بڕوانە : نەریمان ، بیبلیۆگرافیای کتێبی کوردی ، ل ٧٦ .

٢٦١ـ **شوان** ، ئارێستا ، ـ « ڕۆژی نوێ » ژمارە ٤ ، ساڵی ٢ ، پوشبەڕ ٢٥٧٣ ك ـ تەمموز ١٩٦١ ز ، ل ٣١ ـ ٣٢ .

٢٦٤ـ « **شۆڕشی بەرزان** » ، سلێمانی ، ١٩٥٩! ، ٦٥ ل .
کتێبەکەی حەمزە عەبدوللایە ، موحەڕەم محەمەد ئەمین لە عەرەبییەوە کردوویە بە کوردی .

٢٦٥ـ « **شۆڕشی ١٩٠٥ـ١٩٠٧** » ، محەمەدی مەلا کەریم کردوویە بە کوردی، بەغدا ، ١٩٧٥ ، ٣٠ ل .

دەربارەی بڕوانە : ل .

شوکروللا بابان :

٢٦٦ـ صلاح‌الدین قارەمانی کورد ، تاران ، ١٩٦٠ ، ١٣٧ ل . (٤) .
٢٦٧ـ کوردو نەتەوایەتی ئێران ، تاران ، ١٩٦٠ ، ١٧ ل . (٤) .

٢٦٨ـ **شوکرییە ڕەسوڵ** ، دوکتۆرە ، مێژووی کۆکردنەوەو لێکۆلینەوەی پەندی پێشینیان‌و قسەی نەستەقی کوردی‌و هەڵسەنگاندنی ئەو کارانەی تا ئێستا لەم مەیدانەدا کراون ، ـ « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی چوارەم ، ١٩٧٨ ، ل ١٥٥ ــ ٢٢١ .

٢٦٩ـ **شوکور مستەفا** ، نەورۆز لە ئەدەبی گەلاندا ، ـ « دەفتەری کوردەواری » ، بەرگی دووەم ، مارت ــ نیسانی ١٩٧٠ ، ل ٤٢ ــ ٥٠ .

٢٧٠ـ **شێرکۆ بێکەس** ، کاوەی ئاسنگەر ، سلێمانی ، ١٩٧١ ، ٢٣٠ ل .
درکتۆر ئیحسان فوئاد پێشەکی بۆ نووسیوە .

٢٧١ـ « **شێخ لەتیفی حەفید** » ، نووسینی ئۆرخانی غالب ، ـ « کاروان » ، ژمارە ٨ ، مایسی ١٩٨٣ ، ل ٦ ــ ٩ .

٢٧٢ـ « **شێخ مەحمودی نەمر** » ، ـ « ڕۆژی نوێ » ، ژمارە حەوت ، ڕەزبەر ٢٥٧٢ ك ــ تەشرینی یەکەم ١٩٦٠ ز ، ل ١ ــ ٨ .

٢٧٣ـ **صلاح‌الدین محمد سعد الله** ، شۆڕشەکەی عیراق‌و مەسەلەی کورد ، وەرگێڕ محمدی مەلا کریم ، ـ « هیوا » ، ژمارە ٨ ، ساڵی ٢ ، شوباتی ١٩٥٩ ، ل ١٧ ــ ٢٤ .

٢٧٤ـ « **صەلاحەددین‌و ئەهلی خاچ** » ، ـ «گەلاوێژ» ، بەشی یەکەم : ژمارە ٦ ، حوزەیرانی ١٩٤٩ ، ل ١ ــ ٨ ، ٥٧ ــ ٦١ . بەشی دووەم : ژمارە ٧ ، تەمموزی ١٩٤٩ ، ل ١ ــ ١٢ . بەشی سێیەم : ژمارە ٨ ، ئابی ١٩٤٩ ، ل ١ ــ ١٥ .

لەگەڵ لێدوانەکانی محەمەد عەلی عەونی لە کتێبەکەی ئەمین زەکی « تاریخ الدول والامارات الکردیه »وە دیسان کراوەتەوە بە کوردی .

٢٧٥ـ « صلاح‌الدین‌و فیلی بەنگ کیشان » ، بەغداد ، ١٩٥٧ ، ١٥٦ ل .
أ . ب . هەوری لە عەرەبی‌یەوە کردوویە بە کوردی .

٢٧٦ـ قاسم حەیدەری ، لاپەرەیەکی شارراوە لە میژووی خەباتی نەتەوایەتی شاری هەولیر . بیرەوەریی ئاهەنگی نەورۆزی ١٩٤٦ ، ـ « دەفتەری کوردەواری » ، بەرگی دووەم ، مارت ـ نیسانی ١٩٧٠ ، ل ٨ ـ ١٤ .

٢٧٧ـ عبدالرحمن قاسملو ، دوکتور ، کوردستان‌و کورد . لیکولینەوەیەکی سیاسی‌و ئابووری ، بێ ، « بنکەی پیشەوا » ، ١٩٧٣ ، ٢٨٨ ل .
دەربارەی بروانە : ل ٢١٥ ـ ٢١٧ .

٢٧٨ـ عبدالرحمن کۆمەشینی، جولانەوەی جوتیاران لە کوردستانی عیراقدا ،ـ « برایەتی » ، ژمارە ١ ، سالی ١ ، خولی دووەم ، حوزەیرانی ١٩٧٠ ، ل ٤٦ ، ٤٩ .

٢٧٩ـ عبدالصمد محمد، میژووی جولانەوەی ژنان لە سەدەی (عصری) تازەدا،ـ « گەلاویژ » ، ژمارە ٩ ـ ١٠ ، ئەیلول ـ تشـــرینی یەکەمی ١٩٤٢ ، ل ٦٢ ـ ٦٨ .

٢٨٠ـ عەبدولخالق عەلائەدین ، بەســــەرهات‌و ژینی مــەلا محەمەدی کۆیی ، نەجەف ، ١٩٧٤ ، ١١٠ ل .

عەبدولرەقیب یوسف :

٢٨١ـ پزیشکی لەناو کوردەواریدا ، ـ « رۆشنبیری نوێ » ، ژمارە ٨٨ ، ئاب‌و ئەیلولی ١٩٨١ ، ل ٦٨ ـ ٧١ .

٢٨٢ـ شیوەی کەلەگی لە هونەری ئاوەدانکردنەوەی کوردیدا ، ـ «کاروان»، ژمارە ٢ ، تەشرینی دووەمی ١٩٨٢ ، ل ١٦ ـ ٢٢ .

٢٨٣ـ کۆیەو شوینەوارە بەنەخشەکانی ، ـ « رۆشنبیری نوێ » ، ژمارە ٧٢ ، شوباتی ١٩٧٩ ، ل ٢٦ ـ ٣١ .

٢٨٤ـ عەبدولسەتار تاهیر شەریف ، حاجی قادر . شـــاعیری شـــۆرشگیرو پیشکەوتنخوازو دیموکراتی‌ی نەتەوەی کورد ، بەغدا ، ١٩٧٧ ، ١٠٨ ل .
دوکتۆر مارف خەزنەدار پیشەکی بۆ نووسیوە .

عەبدولعەزیز یارمزانی :

٢٨٥ـ ژیانی پێغەمبەری مەزن محەمەد (د.خ.) ، سلیمانی ، ١٩٧٤ ، ٥١٢ ل.

٢٨٦ـ نمونەیەك لە ئیسلام ، كەركوك ، ١٩٦٨ ، ٩٢ ل .

٢٨٧ـ عبدالقادر محمد علی قرەحەسنی حصاری ، شەجرەی پێغمبەر ، بەغداد ، ١٩٣٧ ، ٢٠ ل .

٢٨٨ـ عەبدوللا صالح ، ئاگری جەژنی نەورۆز ڕەوایە یا نا ؟ ، سلێمانی ، ١٩٧١ ، ١٩ ل .

٢٨٩ـ عبدالمحسن هوشیار ، مەولانا خالیدی شارەزووری ، ـ « گەلاوێژ » ، بەشی یەکەم : ژمارە ٣ ـ ٤ ، مارت ـ نیسانی ١٩٤٢ ، ل ٧٦ ـ ٧٨ .
بەشی دووەم : ژمارە ٥ ـ ٦ ، مایس ـ حوزەیرانی ١٩٤٢ ، ل ٩٣ـ٩٥ .

٢٩٠ـ عەرەب شەمۆ ، قەلای دمدم ، بەغداد ، ١٩٧٥ ، ٣٣٦ ل .
شکور مستەفا هێناویێتی‌یە سەر شێوەی کرمانجی خوارو .
لە چاپکراوەکانی « کۆڕی زانیاری کورد »ە .

٢٩١ـ « عەقیدەی کوردیی مەولانا خالیدی نەقشبەندی » ، محمدی مەلا کریم ساغی‌کردوەتەوەو پێشەکیی بۆ نووسیوەو پەراوێزی بۆ کردووە ، ـ « گۆڤاری کۆڕی زانیاری عیراق . دەستەی کوردی » ، بەرگی هەشتەم ، ١٩٨١ ، ل ١٩٩ ـ ٢٢٢ .

٢٩٢ـ « عەمری لینین » ، یەرێوان ، ١٩٣٠ ، ٢٠ ل .
ژینامەی لینینە عەرەبی شەمۆ (شامیلۆف) کردوویە بە کوردی .

٢٩٣ـ « عەبدولواحید نوری » ، ـ « بیری نوێ » ، ٢٩ی تەمموزو ٢٦ی ئابی ١٩٧٨ .

لەو دوو ژمارەیەدا زنجیرەیەك وتار دەربارەی ڕوناکبیری پێشکەوتنخواز عەبدولواحید نوری بلاوکراوەتەوە ، دوانیان دیدەنیی تایبەتین لەگەڵ نەمیم بەدەوی‌و حەمید عەلی عارفی هاوبیرو هاوتەمەنی .

٢٩٤ـ « عەزیز خانی سەرداری موکری . خانەوادەی موکری » ، ـ « هەلالە » ، بەشی یەکەم : ژمارە ٢ ، خاکەلێوەی ١٣٢٥ ، ل ٢٢ ـ ٢٤ . بەشی دووەم : ژمارە ٣ ، بانەمەڕی ١٣٢٥ ، ل ١٢ ـ ١٣ .

عەلائەددین سەجادی :

٢٩٥ـ ئەدەبی کوردی نوێ‌و لێکۆلینەوە لە ئەدەبی کوردی ، بەغداد ، ١٩٦٧ ، ٣٤٨ ل .

٢٩٦ـ ئەدیبی بەناوبانگی کورد پیرەمێرد ، ـ « گـــەلاوێژ » ، ژمـــارە ٨ ، ئاغـــتۆسی ١٩٤٣ ، ل ١ ـ ١٦ .
چالاکیی سیاسیی پیرەمێرد لـــە ئەســـــــتەمولو فێرگەی « زانـــتی »و ڕۆژنامەی « ژیان »و « ژین » لە باسەکانین .

٢٩٧ـ جەژنی نەورۆز ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٤ ، نیسـانی ١٩٤٤، ل ٤٢ـ٤٨.
باسی نەورۆزی سـالی ١٩٤٤ دەکات .

٢٩٨ـ جەژنی نەورۆز ، ـ «گەلاوێژ» ، ژمارە ٤ ، نیسـانی ١٩٤٥، ل ٤٢ـ٤٧.
دەربارەی (ئاهەنگی نەورۆزی سـالی ١٩٤٥)ە کـە لە هۆلی نەیـــەلی دووەم لە بەغدا کراوە .

٢٩٩ـ جەژنی نەورۆز ، ـ «گەلاوێژ» ژمارە ٤ ، نیسانی ١٩٤٧، ل ٤١ـ٤٧.
سـەرەتای بۆ بەربەرچدانەوەی وتاری یەکێك لـــە ڕۆژنامـە بەغدایی‌یەکان تەرخان کردووە(٢٧) . ئەمجاریان جگە لە بەغدا باسی ئاهەنگی نەورۆزی کۆیەو هەولێر کفریو ڕەواندزیش دەکات .

٣٠٠ـ دەفەکانی ئەدەبی کوردی ، بەغدا ، ١٩٧٨ ، ٢٢٠ ل .

٣٠١ـ ڕۆشنبیریی کۆنو نوێ لە کوردستانداو پلەی ئەو ڕۆشـــنبیرییە لـــە دەرەوە ، ـ « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی چوارەم ، ١٩٧٦، ل ٥٠ ـ ٧٠ .

٣٠٢ـ شۆڕشەکانی کورد ، بەغدا ، ١٩٥٩ ، ٣٦٤ ل .
دەربارەی بڕوانە : ل ١٨٢ ـ ١٨٤ .

٣٠٣ـ کوردی بەناوبانگ . هەلی‌کەمال بـەگ ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمـــارە ٧ ، تەمموزی ١٩٤٣ ، ل ١ ـ ٩ .

٣٠٤ـ گەشتێك لە کوردستانا ، بەغدا ، ١٩٥٦ ، ١٤٦ ل .
دەربارەی بڕوانە : ل ١٨٢ .

٣٠٥ـ لە سولەیمانی بە هەڵەبجەوە ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمـــارە ٩ ـ ١٠ ، ئەیلول ـ تشرینی یەکەمی ١٩٤٧ ، ل ٧٥ ـ ٨٦ .

٣٠٦ـ لە هەولێر ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ١١ ، تشـــرینی دووەمی ١٩٤٧ ، ل ٦٠ ـ ٦٤ .

---

(٢٧) ناوی ڕۆژنامەکەی نەبردووە .

٢٠٧ـ محەمەد ئەمین زەکی بەگ ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمـارە ٦ ، حوزەیـرانی ١٩٤٢ ، ل ١ ـ ٨ .

٢٠٨ـ مێژووی ئەدەبی کوردی ، چاپی یەکەم ، بەغـدا ، ١٩٥٢ ، ٦٤٣ ل ؛ چاپی دووەم ، ٧٠٦ ل .
دەربارەی بڕوانە : ل ١٨٢ .

عەلی کەمال :

٣٠٩ـ اصلاحات لە کوردستانا ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٧ ، تەمموزی ١٩٤٤ ، ل ٤٣ ـ ٥١ .

٢١٠ـ کوردو یەکیەتی عەرەب ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ١٢ ، کانونی یەکەمی ١٩٤٣ ، ل ١ ـ ٦ .
بڕوانە ژمارە ١٨٤ .

٢١١ـ **عوسمان عوزێری** ، شۆڕشی دیاربەکر ، سلێمانی ، ١٩٦١ ، ٧٤ ل .
دەربارەی بڕوانە : ل ٢٢٧ .

٢١٢ـ **عومەر حەسەن دەوڵەت** ، محمود جودت ، ـ «ڕۆژی نوێ» ، ژمارە ٥ ، سالی ٢ ، خەرمانان ٢٥٧٣ ك ـ ئاب ١٩٦١ز ، ل ٨٦ ـ ٨٨ .

٢١٣ـ «**عومەر خەیام**» ، سلێمانی ، ١٩٧٢ ، ٥٢ ل .
شاکیر فەتاح لە عەرەبی‌یەوە کردوویە بە کوردی .

٢١٤ـ **عومەر شێخەڵلا** ، پەندی کوردی ، هەولێر ، ١٩٧٢ ، ١٠٠ ل .

٢١٥ـ **عومەر مارف بەرزنجەیی** ، مەحمود خانی دزلی‌و لاپەڕەیەك لە مێژووی کورد ، ـ « ڕۆژی کوردستان » ، ژمارە ٤ ، سالی ٢ ، ل ٤١ ـ ٤٤ .

٢١٥ أ ـ **عوسمان صەبری** ، یەزیدی ، ـ « ڕوناهی »(*) ، ژمارە ١٩ ، ٢٠ ، ٢١ی ١٩٤٣ .

ع . و . نوری (عەبدولواحید نوری) :

٢١٦ـ بەرەو ڕوناکی ، بەغدا ، ١٩٤٢ ، ٢٠ ل .
باسی ژمارەیەك لە شۆڕشە گەورەکانی جیهان دەکات .

٢١٦ أ ـ **ژان ژاك ڕۆسـۆ** ، ـ « گـەلاوێژ » ، ژمـارە ٧ ، تـەمموزی ١٩٤٤ ، ل ١٢ ـ ١٦ .

(*) گۆڤار ، شام . ژمارە یەکی ڕۆژی ١ی نیسانی ١٩٤٢ دەرچو .

٢١٧ـ لە ڕێگای سەرکەوتنی ئینسانا ، بەغدا ، ١٩٤٢ .
لە تورکییەوە کردوویە بە کوردی . « فاشیزم » یەکێکە لە باسەکانی .
٢١٨ـ **عیزەددین فەیزی** ، ڕۆژنامەی هەولێرو تانیکردنەوەم لە ڕۆژنامەگەریدا ، ـ « ئاسۆی زانکۆیی » ، ژمارە یەك ، سالی ٤ ، ١٩٨٠ ، ل ٨٠ ـ ٨٩ .

عیزەددین مستەفا ڕەسول ، دوکتور :

٢١٩ـ ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی . لێکۆڵینەوە ، بەغدا ، ١٩٧٠ ، ١٦٤ ل .
یەکێکە لە بەرهەمە هەرە چاکەکان دەربارەی فۆلکلۆری کوردی . مێژوونووس دەتوانێ کەڵکی باشی لێوەگرێ .
٢٢٠ـ نەفیێ تەیران . ژیانو بەرهەمی ، ـ « گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات » ، ژمارە ١٥ ، ١٩٧١ ـ ١٩٧٢ ، ل ٤٧٦ ـ ٥٠٦ .
٢٢١ـ عەلی بەردەشانی . ژیانو بەرهەمی ، ـ « گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات » ، ژمارە ١٦ ، ١٩٧٣ ، ل ٢١ ـ ٥٨ .
٢٢٢ـ عەلی هەریری ، ـ « دەفتەری کوردەواری » ، ژمارە ١ ، کانونی دووەمی ١٩٧٠ ، ل ٩٨ ـ ١٠٦ .
٢٢٣ـ **« غەزای جەبەل توحود »** ، کەرکوك ، ١٩٥٦ ، ٨٠ ل .
دەربارەی بڕوانە : نەریمان ، بیبلیۆگرافیای کتێبی کوردی ، ل ٨٠ .
٢٢٤ـ **« غەزەواتی محەمەد حەنیفە »** ، کەرکوك ، ١٩٥٦ ، ١٠٤ ل .
عەلی کەمال باپیر ئاغا لە فارسییەوە بە شیعر کردوویە بە کوردی .
٢٢٥ـ **غەفور ڕەشید داراغا** ، ئەحەی ناسری هونەرمەند ، سلێمانی ، ١٩٧١ ، ٦٠ ل .

غەفوری میرزا کەریم :

٢٢٦ـ شوکری فەزلی ئەستێرەیەکی گەشی ئاسمانی ئەدەبی کوردو عەرەبە ، ـ « بەیان » ، ژمارە ٤٩ ، مایسی ١٩٧٨ ، ل ١٢ ـ ١٣ .
٢٢٧ـ کوردیو مەریوانیو کتێبی یاری ، ـ « ڕۆشنبیری نوێ » ، ژمارە ٨٢ ، ئەیلول ـ تشرینی یەکەمی ١٩٨٠ ، ل ٥٦ ـ ٥٩ .

٣٢٨ـ کۆنگرەی یەکەمی لاوان ، سلێمانی ، ١٩٥٩ ، ٤٠ ل .
٣٢٩ـ یادگاری لاوانو دیاری لاوان . چاوگێرانێك بە بـاری ڕۆشـــنبیریی کوردستانی عیراقدا لە سـاڵەکانی « سی »دا ، بەغدا ، ١٩٧٨ ، ٥٦ ل .
لە چاپکراوەکانی « کۆڕی زانیاری کورد »ە . سەرچاوەیەکی بەکەڵکە بۆ لێکدانەوەی چەند لایەنێکی ژیانی کوردەواری لە سییەکاندا .

٣٣٠ـ **فاضل** ، ئاوڕێك لە شۆڕشە مەزنەکەی عیراق ، بغداد ، ١٩٥٨ ، ٦٨ ل .
کامیل ژیر پێشەکیی بۆ نووسیوە .

٣٣١ـ **فایق هوشیار** ، لەنین ، ــ « گــەلاوێژ » ، ژمارە ٥ ــ ٦ ، مایس ــ حوزەیرانی ١٩٤٢ ، ل ٨١ ــ ٨٧ .
بە ناوی ف . هوشیارەوە بڵاوی کردۆتەوە .

٣٣٢ـ **« فایلێکی تایبەتی . لە بیرەوەری ٧٢ ساڵەی لەدایك بوونو پانزە ساڵەی کۆچی دوایی شاعیری مەزنمان گۆراندا »** ، ــ « ڕۆشنبیری نوێ » ، ژمارە ٦٤ ، کانونی یەکەمی ١٩٧٧ ، ل ٤٩ ــ ٨٠ .

« گۆران لە چەند دێڕێکدا » و « گۆران پێشەنگی قوتابخانەی نوێی شیعری کوردی »ی محەمەدی مەلا کەریمو « چەند سەرنجێك لە گۆرانی لوتکە »ی شێرکۆ بێکەس لە باســـــــە سەرەکییەکانی ئەو فایلەن .

٣٣٣ـ **« فەتحی قەڵای خەیبەر »** ، کەرکوك ، ١٩٥٥ ، ١٦٠ ل .
بە هۆنراوە باسی شەڕی خەیبەر دەکات . ناوی دانـــــەری لەسەر نییە .

٣٣٤ـ **فەرەیدوون عەلی ئەمین** ، چەند سەرنجێك لە پیرەمێردی نەمر ، بەغدا ، ١٩٧١ ، ٥٦ ل .

دەربارەی بڕوانە پەراوێزی لاپەڕە ١٦٧ .
٣٣٥ـ **فوئاد حەمە خورشید** ، گۆران کێن ؟ ، ــ « بەیان » ، ژمـــارە ٢٤ ، مارتی ١٩٧٦ ، ل ٥ ــ ٧ .

قادر خەفاف :

٣٣٦ـ بەغدای ڕۆژانی ڕابوردوو ، ــ « گەلاوێژ » بەشی یەکەم : ژمارە ٥ ، مایسی ١٩٤٦ . بەشی دووەم : ژمارە ٦ ، حوزەیرانی ١٩٤٦ . بەشی سێیەم : ژمارە ٧ ، تەمموزی ١٩٤٦ . بەشی چوارەم : ژمارە ٨ ، ئابی

١٩٤٦ . بەشی پێنجەم : ژمارە ١٠ ، تشرینی یەکەمی ١٩٤٦ .
دەربارەی ژینامەو بەشێك لە گەشتەکەی کلۆدیۆس جێمس ریچە کە ساڵی ١٨٢٠ هاتۆتە کوردستان . بڕوانە ژمارە ٤١٠ .

٢٣٧ـ بە دوای کتێبەکەی مێجەر سۆندا ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٩ ، ئەیلولی ١٩٤٥ ، ل ٤١ ـ ٤٩ .

قادر خەفاف بەبێی بۆچوونی خۆی هەوڵی داوە دڵسۆزانە لە رێگەی باسەکانی ناو کتێبەکەی مێجەر سۆنەوە بیرازی « دەردە کورد » بکات .

٢٣٨ـ کتێبەکەی مێجەر سۆن بە کورتی ، ـ « گەلاوێژ » ، بەشی یەکەم : ژمارە ٤ ، نیسانی ١٩٤٥ ، ل ١١ ـ ١٩ . بەشی دووەم : ژمارە ٥ ، مایسی ١٩٤٥ ، ل ١٨ ـ ٦٠ . بەشی سێیەم : ژمارە ٦ ، حوزەیرانی ١٩٤٥ ، ل ١ ـ ١٠ . بەشی چوارەم : ژمارە ٧ ، تەمموزی ١٩٤٥ ، ل ١٢ ـ ٢٥ .

کورتەی کتێبە بەناوبانگەکەی مێجەر سۆنە(٢٨) . وەرگێر کۆتایی دوابەشی بە کورتەی ژینامەی سۆن هێناوە . دەربارەی بڕوانە : ل ١٤٠ ـ ١٤١ .

٢٣٩ـ « **قانونی ئەساسی عیراق** » ، بەغداد ، ١٩٢٥ ، ٢٧ ل .

٢٤٠ـ « **قانونی هەڵبژاردنی شیوریۆ** » ، یەرێوان ، ١٩٢٤ ، ١٥ ل .
دەربارەی یاسای هەڵبژاردنی شورەوی‌یە .

٢٤١ـ « **قانونی هەڵبژاردنی مبعوث** » ، سلێمانی ، ١٩٢٥ ، ٢٦ ل .

٢٤٢ـ « **قەڵای دمدمو خانی لەپزێرین** » ، تاران ، ١٩٦٩ ، ٦٨ ل . (أ) .
عەزیزی ئیبراهیمی لە نووسینێکی ئۆسکەرمانەوە وەری‌گێڕاوە .

---

(٢٨) بڕوانە :
E. B. Soane, To Mesopotamia and Kurdistan in disguise, with historical notices of the Kurdish Tribes and the Chaldeans of Kurdistan, London, First Edition 1912, Second Ed. 1926 (421 pp.).

بە داخەوە لە پەراوێزی ژمارە ٨١ی لاپەڕە ١٤١دا لەبریتی disguise بە هەڵە diguise چاپ‌کراوە .

٢٤٣ــ « **قوناغه‌كانی گۆڕانی كۆمەڵ** » ، جەلال دەبباغ كردوویە بە كوردی ، سلێمانی ، ١٩٧٢ ، ٦٦ ل .

٢٤٤ــ **كامیل تۆمبۆن** ، چۆن هیماكانی نووسینی بژماری شی‌كرانەوە ، محەمەد سالەیی وەری‌گێڕاوە ، ــ « ڕۆشنبیری نوێ » ، ژمارە ٨٠ ، مایسی ١٩٨٠ ، ل ٦٢ ــ ٦٥ .

٢٤٥ــ **كامەران** ، محەمەد قودسیی نەمر ، سلێمانی ، ١٩٥٩ ، ٣١ ل .

كاوس قەفتان ، دوكتۆر :

٢٤٦ــ بزوتنەوەی ڕزگاریخوای كورد لە پێناوی ئۆتۆنۆمیدا ، دەستنووس .
دەستنووسە لە نێوان ١٩٦٤ ــ ١٩٦٧دا نووسراوە . (٢٥٠) لاپەڕە دەبێ . بریتی‌یە لە پێشەكی (١٨ ل .)و پێنج بەش . لە ئارشیڤی ئامۆژگـــای ڕۆژهەلاتناسی كۆڕی زانیـــاری سۆڤیەت ــ لقی لێنینگراد هەلگیراوە . بە كوردی‌و عەرەبی داینراوە .

٢٤٧ــ چەند سەرنجێك دەربارەی میرنشینی بابان ، ــ « گۆڤـــاری كۆلێجی ئەدەبیات » ، ژمارە ١٩ ، ١٩٧٦ ، ل ١٥٦ ــ ١٧٢ .

٢٤٨ــ شۆڕشی ئاگری‌داغ ، سلێمانی ، ١٩٦٠ ، ٣١ ل .
بە ناوی كاكـــەی ڕێبوارەوە بلاوی‌كردۆتەوە . دەربارەی بروانە : ل ٢١٩ .

٢٤٩ــ شێخ عبدالسلامی دووهەم‌و بزوتنەوەی ڕزگاری كورد لە ســـەرەتای سەدەی بیستەوە هەتا شەڕی گێتی یەكەم ، ــ « بەیان » ، بەشـــی یەكەم : ژمارە ٥ ، ١٩٧١ ، ل ٤٥ ــ ٤٧ . بەشی دووەم : ژمارە ١ ، ١٩٧٢ ، ل ٤١ ــ ٤٥ .

٢٥٠ــ **كاوە** ، بەرگی یەكەمی چیم دی‌و چەند سەرنجێكی ڕەخنە لێ‌گرتن ، ــ « بەیان » ، ژمارە سێ ، نیسانی ١٩٧٠ ، ل ٢٨ ــ ٣١ ، ٣٨ ــ ٣٩ .
دەربارەی بروانە : ل ٢٣٢ ــ ٢٣٣ . لە ژمارە پێنجی سالی ١٩٧١ی هەمان گۆڤاردا مامۆستا ئەحمەد خواجـــا وەلامی داوەتەوە (ل ٥٠ ــ ٥١ ، ٥٢) .

٢٥١ــ « **كراستاپۆر كۆلۆمبس** » ، یەرێوان ، ١٩٣٥ ، ٣١ ل .
دەربارەی ژینامەی دەریەوانی ئیتالیایی بەناوبانگ كریستۆفەر كۆلۆمبس‌و دۆزینەوەی « جیهـــانی نوێ » ئەمەریكایـــە . ر . درامبیان كردوویە بەكوردی .

٣٥٢ـ کەریم حوسێن ، هەولێر بەرهەڵستی هۆلاکۆ دەکات ، ـ « ڕۆژی کوردستان » ، ژمارە ٥ ، ئابی ١٩٧٣! ، ل ٤٤ ـ ٤٦ .

٣٥٣ـ کەریم حیسامی ، کاروانێك لە شەهیدانی کوردانی ئێران ، بێ ، ١٩٧١.
لە بڵاوکراوەکانی « بنکەی پێشەوا »یە . ژینامەی قازی محەمەدو سەدری قازیو مەلا ئاوارە لە باسەکانین . حەسەنی قزلجی پێشەکی بۆ نووسیوە .

کەریم زەند :

٣٥٤ـ ئایینو باوەڕ لە کوردستاندا ، سلێمانی ، ١٩٧١ ، ٩٢ ل .
دەربارەی بڕوانە : ل ٢٠٢ .

٣٥٥ـ بە کورتی جوغرافیای کوردستان ، سلێمانی ، ٢٥٧٠ی کوردی ، ٢٠ل.

٣٥٦ـ جوغرافیای کوردستان بە کورتی ، سلێمانی ، ١٩٧٠ ، ٢٠٠ ل .

٣٥٧ـ کوردستان لە یادداشتی سەرلەشکری یۆنانی ئەگزینافون ، ـ « ڕۆژی نوێ » ، ژمارە ٣ ، حوزەیرانی ١٩٦٠ ، ل ٢٥ ـ ٢٩ .
دەربارەی بڕوانە : ل ٢٣٥ ـ ٢٣٦ .

٣٥٨ـ میللەتی کورد ، بەغداد ، ١٩٧٠ ، ٥٧ ل .

کەریم شارەزا :

٣٥٩ـ کۆیەو شاعیرانی ، بەغداد ، ١٩٦١ ، ٩٨ ل .
حاجی قادری کۆیىو مەلای گەورەو دلدار لە باسەکانین .

٣٦٠ـ کۆیەو کاروانی ئاوازو گۆرانی کوردی ، ـ « ڕۆشنبیری نوێ » ، ژمارە ٨٠ ، مایسی ١٩٨٠ ، ل ٤٨ ـ ٦١ .

٣٦١ـ « **کلامێد جماعەتا کوردا** » ، حازر کر جەمیلە جەلیل ، یەریڤان ، ١٩٦٤، ١٦٤ ل .

٧٥ گۆرانیی فۆلکلۆری‌یە کە ژمارەیەکیان گۆرانی مێژوویین، وەك « خانی کورد ـ دمدم »و « خەلیل بەگ » . کتێبەکەی پێشکەش کردووە بەوانەی گیانیان لە پێناوی نیشتماندا بەخت‌کردووە .

٣٦٢ـ **کەمال فوئاد** ، دوکتۆر ، کۆمەڵەو ڕێکخراوەکانی کورد لە ئەورووپا ، سلێمانی ، ١٩٧٢ ، ٢٤ ل .

کەمال مەزهەر ئەحمەد ، دوکتۆر :

٣٦٣ـ ئافرەت لە مێژوودا . کورتە باسێکی مێژوویی‌و کۆمەڵایەتی ، بەغدا ، ١٩٨١ ، ٨٤ ل .

« ئافـــرەتی کورد » لە باســـــەکانی‌یە (ل ٧٤ ــ ٨٠) . پێشکەش‌کراوە بە « ئافرەتی سەربەرزی کورد ، بەو دایك‌و خوشك‌و کیژە دلسۆزانەی ســـەرمان پڕیـــان گەیشتۆتە کەشکەلانی فەلەك » (ل ٤) .

٣٦٤ـ ئۆکتۆبەرو مەسەلەی کورد ، ــ « برایەتی » ، ژمارە ٩ ، ساڵی ١ ، خولی دووەم ، کانونی یەکەمی ١٩٧٠ ، ل ٤ ــ ١٢ .

٣٦٥ـ « تێگەیشتنی ڕاستی »و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسیی کوردیدا ، بەغداد، ١٩٧٨ ، ٣١٦ ل .

لە چاپکراوەکانی « کۆڕی زانیاری کورد »ە . دوو پاشـــکۆی لەگەڵدایە ، یەکەمیان بۆ « ناوو شـــوێن‌و کاتی دەرچوونی ڕۆژنامە کوردی‌یەکان »و دووەمیان بۆ « ناوو شوێن‌و کـــاتی دەرچوونی گۆڤارە کوردی‌یەکان » تەرخان‌کراوە (ل ٢١٧ ــ ٢٦١) . کورتەی ناوەڕۆکی کراوەتە عـــەرەبی (ل ٢٦٢ ــ ٢٧٩)(٢٩) .

٣٦٦ـ چەمکێك لە مێژووی یەکەم چاپخانەی کوردی لە شـــاری سلێمانی ، ــ « ڕۆشنبیری نوێ » ، ژمارە ٧٧ ، تشرینی یەکەمی ١٩٧٩ ، ل ٣١ــ٣٤ .

٣٦٧ـ چەند ڕاســـــتی‌یەکی نوێ دەربارەی یەکـــەم گۆڤاری کوردی ، ــ « ڕۆشنبیری نوێ » ، ژمارە ٧١ ، تشرینی دووەم‌و کانوونی یەکـــەمی ١٩٧٨ ، ل ٨ ــ ١٠ .

---

(٢٩) مامۆستایان مەســـــعود محەمەدو عـــەبدولڕەزاق حەســـــەنی‌و دوکتۆرە شوکریە ڕەسوڵ‌و دوکتۆر ئەوڕەحمانی حاجی مارف‌و دوکتۆر جـــەلیل کەمالەددین‌و عومەر مارف بەرزنجی‌و عەبدولڕەقیب یوسف‌و فوئادی حەمە خورشیدو ژمارەیەك نووسەری‌تر نرخاندوویانە . عەبدولڕەقیب یوسف بە بەرهەمێکی بێ‌کەڵکو ناپێویستی داناوە (بڕوانە : « العراق » ، ٢ آب ١٩٨٠) . لە وەڵامیدا « نامەیەکی کراوە »م ئاراستەی ڕوناکبیری کورد کرد (بڕوانە : « رسالة مفتوحة الى المثقف الكردي » ، ــ « الثقافة » ، العدد العاشر ، تشرين الاول ١٩٨٠ ، ص ٧٧ ــ ٩١) .

٣٦٨ـ چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی چینی کرێکاری کورد ، ـ « ڕۆشـنبیری نوێ » ، ژمارە ٧٢ ، شوباتی ١٩٧٩ ، ل ٨ ـ ١٤ .

٣٦٩ـ دەربارەی ڕاپەڕینە گەورەکەی کانونی دووەمی ١٩٤٨و شـوێنی گەلی کورد تێیدا ، ـ « برایەتی » ، ژمارە ١١ ، سـالی ١ ، خولی دووەم ، شوباتی ١٩٧١ ، ل ٤ ـ ١٥ .

٣٧٠ـ دەربارەی سروشتی ڕاپەڕینە گەورەکەی سالی ١٩٢٥ لە کوردسـتانی تورکیادا ، ـ « ڕۆژی کوردسـتان » ، ژمارە ٢ ، تەمموزی ١٩٧١ ؛ ل ٤٦ ـ ٥٥ .

٣٧١ـ دەوری کورد لە مێژووی شارستانێتیدا ، ـ « بڵێسە »(٣٠) ،بەشـی یەکەم : ژمارە ٥ ، کانونی یەکەمی ١٩٥٩ . بەشی دووەم : کـانونی دووەمی ١٩٦٠ .

٣٧٢ـ سەرنجێکی مێژوویی لە زمانەکەمان ، ـ « بڵێسە » ، ژمارە ٣ ، تشرینی یەکەمی ١٩٥٩ ، ل ٣٥ ـ ٤٢ .

٣٧٣ـ سەرنجێکی نوێ بەرامبەر پەیمانی سێڤەرو مەسەلەی کورد، ـ«برایەتی»، ژمارە ٧ ، سالی ١ ، خولی دووەم، تشرینی یەکەمی ١٩٧٠، ل ١٥ـ١٩.

٣٧٤ـ « شۆڕشی بیست » . هۆکانی ، ئەنجامەکانی ، بایەخی ، ـ «کاروان»، ژمارە ١٠ ، ١٩٨٣ .

٣٧٥ـ شوێنی میللەتی کورد لە شۆڕشی بیستا ، ـ « برایەتی » ، ژمارە ٤ ، سالی ١ ، خولی دووەم ، ئەیلولی ١٩٧٠ ؛ ل ٢٢ ـ ٢٦ .

٣٧٦ـ فاتمە محی‌الدین ، ـ « ڕۆشنبیری نوێ » ، ژمارە ٧٣ ، ئاداری ١٩٧٩، ل ١٥ ـ ١٨ .

٣٧٧ـ کام ڕێگە ! ، بەشی یەکەم ، ـ « بەیان » ، ژمارە ٢ ، ١٩٧٢، ل ١ـ٦ ، ٣١ . بەشی دووەم ، ژمارە ٨ ، ١٩٧٢ ؛ ل ٧ـ١٠ .
دەربارەی مێژووی کوردی شوورەوی‌یە .

٣٧٨ـ کوردستان لە سالەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا ، بەغـدا ، ١٩٧٥ ، دوازدە + ١٩٨ ل .

---

(٣٠) جڤاتی مامۆستایان ـ لقی سلێمانی دەری‌دەکرد . ژمارە یەکی نـیسانی ١٩٥٩ دەرچوو .

له چاپكراوەكانی « كۆڕی زانیاری كورد »ە . جگه له پێشەكیو ئەنجامو سەرچاوەو ناوو شوێن بەشەكانی تری كتێبەكه له سێ زنجیرە وتاری سەربەخۆدا بلاوكراونەوە (بڕوانه : « گۆڤاری كۆڕی زانیاری كورد » ، بەرگی یەكەم ، بەشی یەكەم ، ١٩٧٣ ، ل ٢٧٤ ـ ٣٠١ ، بەرگی دووەم ، بەشی یەكەم ، ١٩٧٤ ، ل ١٧٩ ـ ٢٥٥ ، بەرگی سێیەم ، بەشی دووەم ، ١٩٧٥ ، ل ٧٥ ـ ١٥٧) .

٢٧٩ـ « كوردستانو كێشەی كورد » دەستكەوتێكی گەورەی كوردناسیی سۆڤێته ، ـ « برایەتی » ، بەشی یەكەم ٢٦ی مایسو بەشی دووەم ٢ی حوزەیرانو بەشی سێیەم ١٦ی حوزەیرانو بەشی چوارەم ٢٣ی حوزەیرانو بەشی پێنجەم ٧ی تەممووزو بەشی شەشەم ١٤ی تەممووزی ١٩٧٢ .

دەربارەی كتێبه هێژاكەی م.س. لازەرێڤه .

٢٨٠ـ كوردستان وڵاتی ڕاپەڕینو ئەفسانەو هیوا ، ـ « برایەتی » ، ژمارە ٦ ، سالی ١ ، خولی دووەم ، تشرینی یەكەمی ١٩٧٠ ، ل ١٧ ـ ١٨ .

دەربارەی كتێبێكی وێنەداری دوو ڕۆژنامەنووسی چیكۆسلۆڤاكیایی یه .

٢٨١ـ كوردو كوردستان له ئێنسیكلۆپیدیای مێژووی سۆڤیەتیدا ، ـ «بەیان»، ژمارە ١ ، ١٩٧٢ ، ل ٢٠ ـ ٢٢ .

٢٨٢ـ كورد لای گەردلێڤسكی ، بەشی یەكەم ، ـ « گۆڤاری كۆڕی زانیاری عیراق ـ دەستەی كورد » ،بەرگی دەهەم ، ١٩٨٣ ، ل ٢١٨ ـ ٢٥٣ .

٢٨٣ـ كۆماری مەهابادو كتێبەكەی « ئیگلتن » ، ـ « بەیان » ، ژمارە ٥ ، كانونی دووەمی ١٩٧١ ، ل ١ ـ ٨ .

دەربارەی كتێبەكەی كۆنسولی ئەمەریكایی له تەورێز ولیەم ئیگلتنه كه له سەر مەهاباد دایناوە(٣١) .

٢٨٤ـ ماتێنەدەران یا گەوهەرێكی گەورەی ڕۆژهەلات ، ـ « بەیان » ، تەشرینی یەكەمی ١٩٧٥ ، ل ٧ ـ ١٠ .

---

(٣١) بڕوانه :
W. Eagleton, The Kurdish Republic of 1946, London, 1963, 142 pp.

باسی دەستووسی « تاریخی دەنابیلە »ی عەبدولڕەزاق بەگی کوڕی نەجەف قولی خانی دونبولی‌و «تاریخی بەنی ئەردەلان»ی خەسرەوی کوڕی محەمەدی بەنی ئەردەلانی‌و دەستووسێکی « شەرەفنامە »ی تێدایە .

کوردۆیێف ئ. ئ. (قەناتێ کوردۆ) ، پرۆفیسۆر :

٣٨٥ـ ئی . ئا . ئۆربیلی‌و کوردناسی ، وەرگێڕان‌و لێدوانی ئەوڕەحمانی حاجی مارف ، ـ «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی سێیەم ، بەشی یەکەم ، ١٩٧٥ ، ل ١١٣ ـ ١٤٢ .

٣٨٦ـ تێبینی لە لێکدانەوەیەکی زانیاری‌یەکانی کەزنەفۆن لەبابەت کاردۆخەکانەوە ، دوکتۆر مارف خەزنەدار لە ڕووسی‌یەوە کردوویە بە کوردی ، ـ « دەفتەری کوردەواری » ، ژمارە ١ ، کانونی دووەمی ١٩٧٠ ، ل ١٢١ ـ ١٢٦ .

٣٨٧ـ کۆمەڵە تێکستی فۆلکلۆری کوردی . لە زاری کوردەکانی سۆڤیەتەوە تۆمارکراوە ، هێنانە سەر ڕێنوسی کوردی‌و ساغکردنەوەو وشە لێکدانەوە شوکور مستەفاو ئەنوەر قادر محەمەد (جباف) ، پێشەکی‌و پیاچوونەوەی دوکتۆر ئەوڕەحمانی حاجی مارف ، بەغدا ، ١٩٧٦ ، ٢٧٤ ل .

لە چاپکراوەکانی « کۆڕی زانیاری کورد » ە .

٣٨٨ـ گۆرانی‌و حیکایێد کوردی ، یەریوان ، ١٩٦٩ ، ٢٢٠ ل .

٣٨٩ـ لبابەت نڤیسکار ، زمان‌و ئەلفبابێ پەرتوکێت دینی ئێزیدیان ، ـ « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی یەکەم ، بەشی یەکەم ، ١٩٧٣ ، ل ١٣٢ ـ ١٧٩ .

٣٩٠ـ نوسراوەکانی لێرخ لەبارەی کوردەوە ، ـ « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی دووەم ، بەشی یەکەم ، ١٩٧٤ ، ل ٦٢٤ ـ ٦٦٤ .

٣٩١ـ هەندێك بیروباوەڕی هەڵە لە بارەی زمان‌و مێژووی کوردەوە ، دوکتۆر ئەوڕەحمانی حاجی مارف کردوویە بە کوردی ، بەغدا ، ١٩٧٣ ـ ١٩٧٤ ، ١٦٦ ل .

لە چاپکراوەکانی « کۆڕی زانیاری کورد » ە . دەربارەی بڕوانە : ل ٢٤٦ ـ ٢٤٧ .

٢٩٢ـ « كورد لای بێگانه » ، ـ « گەلاوێژ » ، بەشی یەکەم : ژمارە ١ ، کانونی دووەمی ١٩٤٨ ، ل ٤١ ـ ٤٨ . بەشی دووەم : ژمارە ٢ ، شـــوباتی ـ ١٩٤٨ ، ل ١ ـ ٧ . بەشی سێیەم : ژمارە ٣ ، مـــارتی ١٩٤٨ ، ل ٢٥ ـ ٢٩ .

بێ ناوی وەرگێڕ بلاوکراوەتەوە . لە کتێبی « کـەمینەکانی جیهانی عەرەب »ی ئەلبێرت حورانی‌یەوە وەرگێراوە(٣٢) . دەربارەی بروانە : ل ١٤٢ .

٢٩٣ـ « کورد لای بێگانه » ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ١١ ، تشـــرینی دووەمی ١٩٤٣ ، ل ٤٣ ـ ٤٥ .

بیری (عبدالرحمن عزام)« دەربارەی مەسـەلەی کورد کـــە تشرینی یەکەمی سالی ١٩٤٣ لە گۆڤاری «الهلال»ی میـــربدا بلاوی‌کردۆتەوە .

٢٩٤ـ «کورد لە کەیەوە خەریکە» ، بەغداد ، ١٩٢٧ ، ١٥ ل .
وتارێکی ڕۆبێن پاشای ئەرمەنی‌یە کـــە ســـالی ١٩٢٥ لە ڕۆژنامەی « درۆشاك »دا بلاوی‌کردۆتەوە . جەمال عیرفان کردوویە بە کوردی .

٢٩٥ـ « کورد لە مێژووی دراوسێکانیدا . سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی » ، وەرگێرانی سەعید ناکام ، بەغدا ، ١٩٧٩ ، ٢٧٥ ل .
لە چاپکراوەکانی « کۆڕی زانیـــاری کورد »« . دەربارەی بروانە : ل ٢٤١ .

٢٩٦ـ « کورد لە ولاتی کەلاتدا » ، وەرگێڕ حەســـەن فەهمی جـــاف ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٦ ، حوزەیرانی ١٩٤٨ ، ل ٢١ ـ ٣٢؛ ٤١ .
لە فارسی‌یەوە لە کتێبی « زندگانی نادر شاه » (ژیانی نـــادر شا)ی نوراللە لارودی‌یەوە کراوە بە کوردی .

٢٩٧ـ « کوردستان » ، « گەلاوێژ » ، ژمارە ٣ ؛ مارتی ١٩٤٤ ، ل٢٧ـ٢٩ .
دەربارەی کوردە بە گشتی . لە ژمارە ٥٣ ی سالی ١٩٤٤ی گۆڤاری « اخبار الحرب »ەوە وەرگیراوە .

٢٩٨ـ « کوردســـتان » ـ یەکـــەمین ڕۆژنامەی کوردی ١٨٩٨ ـ ١٩٠٢ ، کۆکردنەوەو پێشەکی دوکتۆر کەمال فوئاد ، بەغدا ، ١٩٧٢ ، ١٠٤ ل .

---

(٣٢) بروانە :
A. H. Hourani, Minorities in the Arab World, London, 1947.

سەرچاوەیەکی ڕەسەنو بایەخدارە بۆ لێکدانەوەی زۆر لایەنی
مێژووی نوێی کوردو کوردستان ، بەتایبەتی سەرەتای خەباتی
ئینتیلیجێنسیای کورد . دەربارەی بڕوانە : ل ٢٢٩ ـ ٢٣٠ .

٣٩٩ـ **« کوردستانی ئەمڕۆ . پەیمانی کوردو ئازەربایجان »** ، ـ « هەڵاڵە » ، ژمارە ٣ ، بانەمەڕی ١٣٢٥ ، ل ١ ـ ٤ .

٤٠٠ـ **« کوردو کوردستان »** ، سلێمانی ، ١٩٧١ ، ٤٣ ل .
ئەنوەر محەمەد قەرەداغی لـــە ئینگلیزییەوە کردوویـە
بە کوردی .

٤٠١ـ **« کوردو کوردستان لە نیگای چـــەند گەڕیدەیەکی ڕۆژاواییەوە »** ، شوکور مستەفا لە تورکییەوە کردوویە بـە کوردی ، ـ « گۆڤـاری کۆڕی زانیاری عیراق . دەستەی کورد » ، بەشی یەکـــەم : بەرگی هەشتەم ، ١٩٨١ ، ل ١٢١ ـ ١٥٨ . بەشی دووەم ، بەرگی دەیەم ، ١٩٨٢ ، ل ١٥٤ ـ ١٩٢ .

٤٠٢ـ **« کوردی عیراق »** ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمـــارە ٥ ، مایـــــی ١٩٤٨ ل ١٧ ـ ٢٢ .

وتاری ف. ستۆکـە کـە عومەری حەسەن دەوڵەت لـــە
گۆڤاری « المستمع العربی »یەوە وەریگرتووە .

٤٠٣ـ **« کوردی عیراق »** ، مەجید سەعید کردوویە بە کوردی ، «گەلاوێژ» ،
بەشی یەکەم : ژمارە ٧ ، تەمموزی ١٩٤٥ ، ل ٥٩ ـ ٦٧ . بەشـــی دووەم : ژمارە ٨ ، ئابی ١٩٤٥ ، ل ٥٩ ـ ٦١ . بەشی سێیەم : ژمارە ١٠ ، تشرینی یەکەمی ١٩٤٥ ، ل ١ ـ ١١ .

لە « گۆڤاری جوگرافیایی » وەرگرتووە(٣٣) . دەربـــارەی
بڕوانە : ل ١٤٠ ـ ١٤١ .

٤٠٤ـ **« کۆمەڵو ئەحـــزابی ســـیاسیی کورد دە ڕابوردودا . باســـێکی مێژوویی »** ، ـ « هەڵاڵە » ، ژمارە ١ ، ڕەشەمێی ١٣٢٤ ، ل ١٤ـ١٥ .

٤٠٥ـ **« کۆنگرەی یەکەمی ئافرەتانی کوردستان »**، ـ «برایەتی» ، ژمارە ١ ، سالی ١ ، خولی دووەم ، تشرینی یەکەمی ١٩٧٠ ، ل ٢١ .

---

(٣٣) بڕوانە :
J.C.A. Johnson, The Kurds of Iraq,— "Geographical Magazine", April 1940.

٤٠٦ـ **کونگ یۆشینگ** ، پیلانێك لە زدی گـــەلی چین ، کـەرکوك ، ١٩٥٨ ، ٢٠ ل .

محەمەدی مەلا کەریم لە عەرەبیەوە کردوویە بە کوردی .

٤٠٧ـ **کیم ئیل سۆنگ** ، دەربارەی بیروباوەڕی زوچە ، بەغـــداد ، ١٩٧٣ ، ٤٢ ل .

لە بلاوکراوەکانی « کتێبخانەی بیری نوێ »یە . پێم وایـــە دارای شێخ نوری (دارۆ) لە عەرەبیەوە کردوویە بـــە کوردی .

٤٠٨ـ **گرشاسب ح .** ، مەلا عەلیی شنۆیی شێخانی ، ـ « نیشـــتمان » ، ژمارە ٧ ـ ٩ ، خاکەلێوە ـ بانەمەڕ ـ جۆزەردانی ١٣٢٣ ، ل ٣١ .

٤٠٩ـ **« گرنگترینی ئەو کتێبانەی لەسەر کوردو کوردستان چاپکراون بـە زمانی بێگانە »** ، ئەنوەر مەحمود لە ئینگلیزیەوە کردوویە بە کوردی ، ـ « بەیان » ، ژمارە ١ ، ١٩٧٢ ، ل ٢٥ ـ ٢٨ .

لە گۆفاری «کوردستان»ی ئۆرگانی « کۆمەڵەی خوێندکارانی کورد لە ئەوروپا »وە وەریگرتووە .

٤١٠ـ **« گەشتی کلۆدیۆس ریچ لە کوردستان »** ، ناجی عەباس کردوویە بـــە کوردی . ـ « گەلاوێژ » ، بەشی یەکەم : ژمارە ٨ ، ئـــابی ١٩٤٧ ، ل ١ ـ ١٣ . بەشی دووەم : ژمارە ٩ ـ ١٠ ، ئەیلول ـ تشرینییەکەمی ١٩٤٧ ، ل ١ ـ ١٦ . بەشی سێیەم ، ژمارە ١١ ، تشـــرینی دووەمی ١٩٤٧ ، ل ١ ـ ١٤ .

بەشێکن لە کتێبی « چیرۆکی موقیمێك لە کوردستان »ی کلۆدیۆس جێمس ریچ(٣٤) . دەربارەی بڕوانە : ل ١٤٠ .

٤١١ـ **« گەشتێ لە کوردســـتان هەشـــتا ســـاڵ لەمەوبەر »** ، ناجی عـــەباس کردوویە بە کوردی ، ـ « گەلاوێژ » ، بەشی یەکەم : ژمارە ٥ ، مایس ، ١٩٤٥ ، ل٦٦ ـ ٦٨ . بەشی دووەم ، ژمارە ٦ ، حوزەیرانی ١٩٤٥ ، ل ١٣ـ٢٤ . بەشی سێیەم : ژمارە ٧ ، تەمموزی ١٩٤٥ ، ل ٤١ـ٤٨ . بەشی چوارەم : ژمارە ٨ ، ئابی ١٩٤٥ ، ل ١ ـ ١٠ . بەشی پێنجەم :

---

(٣٤) C.J. Rich, Narrative of a Residence in Koordistan, and on the site of Ancient Nineveh, with Journal of a voyage down the Tigris to Bagdad, and an account of a visit to Shirauz and Persepolis, Vols. I-II, London, 1836, 398+410 pp.

ژماره ۹ ، ئەیلولی ۱۹٤٥ ، ل ۲٥ ـ ۳۲ . بەشی شەشەم : ژماره ۱۰ ، تشرینی یەکەمی ۱۹٤٥ ، ل ٤۱ ـ ٤۸ . بەشی حەوتەم : ژماره ۱۱ ، تشرینی دووەمی ۱۹٤٥ ، ل ٥۹ ـ ٦۷ . بەشی هەشتەم : ژماره ۱۲ . کانونی دووەمی ۱۹٤٥ ، ل ٤۱ ـ ٤٥ .

بەشێکن لە کتێبی « ژیانێکی سەرەتایی لەناو کورد »ای مێجەر فەردریك میلینگن(۳٥) کە سالی ۱۸٦۹ هاتۆتە کوردستان . دەربارەی بروانە : ل ۱۲۹ ـ ۱٤۰ .

٤۱۲ـ « **گواستنەوەی تەرمەکەی مامۆستا نەجمەدین مەلا بۆ ئەزمڕ** » ، ـ « برایەتی » ، ژماره ۱ ، سالی ۱ ، خولی دووەم ، حوزەیرانی ۱۹۷۰ ، ل ٤۲ ـ ٤٥ .

لاپەڕەیەکی زێڕینی وەفاداری‌یە لە مێژووی کوردا .

٤۱۳ـ **گۆڤان** ، جەلالی ، ـ «گەلاوێژ» ، ژماره ۲ ، شوباتی ۱۹٤٥ ، ل ۱۲ـ۱٤ .

پەراوێزێکی مامۆستا ئەمین زەکیی لەگەڵدایە .

٤۱٤ـ **گیڤارا** ، شەڕی پارتیزانی ، بێ ، ۱۹۷۲؟ ، ٦۹ ل .

ڕزگار کردوویە بە کوردی . لە بلاوکراوەکانی « بنکەی پێشەوایە » .

٤۱٥ـ « **لە پێناوی بەهێزکردنی یەکێتی نیشتمانیدا** » ، بەغداد ، ۱۹٥۹ ، ۷٦ل .

لە سالێکدا دوو جار چاپ کراوە .

٤۱٦ـ « **لە دەرەبەگێتی‌یەوە بۆ دەسمایەداری** » ، عەونی یوسف لە ئینگلیزیەوە کردوویە بە کوردی ، ـ « گەلاوێژ » ؛ بەشی یەکەم : ژماره ۸ ، ئابی ۱۹٤٤ ، ل ٤۳ ـ ٥۰ . بەشی دووەم : « بەرەو بازرگانی » ، ژماره ۹ ، ئەیلولی ۱۹٤٤ ، ل ۹ ـ ۱٥ . بەشی سێیەم : « بەرەو شارەوە » ، ژماره ۲ ، شوباتی ۱۹٤٥ ، ل ٤٤ ـ ٥۰ .

٤۱۷ـ « **لە گەروی هیتلەرەوە** » ، سلێمانی ، ۱۹٤۰ ، ۱٤ ل .

لە بلاوکراوەکانی « دەنگی گێتی تازە »یە . هێرشە بۆ سەر نازی‌یەکانی ئەڵمانیا .

٤۱۸ـ « **لە مامۆستا نەمرەکانمان . خواجە ئەفەندی** » ، ـ « دەنگی مامۆستا »(۳٦) ، ژماره ۲ ، سالی ۱ ، مایسی ۱۹۷۱ ، ل ٤٦ـ٤۸ .

---

(۳٥) F. Millingen, Wild life among the Koords, London, 1870, XIII+380 pp.

(۳٦) ئۆرگانی « یەکیەتی مامۆستایانی کوردستان ـ لقی سلێمانی » بوو . ژماره یەکی شوباتی ۱۹۷۱ دەرچو .

٤١٩ــ « له وتاره‌كانی سه‌رۆكی كۆمار » ، به‌غداد ، ١٩٦٩ ، ٢٢ ل .
له بڵاوكراوه‌كانی وه‌زاره‌تی رۆشنبیری‌یه .

٤٢٠ــ « له یه‌كێتی سۆفیه‌ت گه‌ڕاومه‌ته‌وه » ، به‌غداد ، ١٩٦١ ، ٤٢ ل .
دوكتۆر فوئاد مه‌جید فه‌ره‌ج به ناوی مامۆستایه‌كه‌وه باسی گه‌شتێكی خۆی بۆ وڵاتی شووره‌وی ده‌كات .

٤٢١ــ لین پیاو ، سه‌ركه‌وتنی جه‌نگی گه‌ل ، سلێمانی ، ١٩٧١ ، ١١٢ل .
دارای شێخ نوری شێخ سالح (دارۆ) له عه‌ره‌بی‌یه‌وه كردوویه به كوردی .

٤٢٢ــ لینین ، هاوبه‌شێتی بۆرژوازی پچوك و پرۆلیتاریا ، سلێمانی ، ١٩٧٣ ، ٤٨ ل .

ئه‌حمه‌د حامدو ڕه‌ئوف زوهدی كردویانه به كوردی .

٤٢٣ــ « لینینی مه‌زن » ، محه‌مه‌دی مه‌لا كه‌ریم كردوویه به كوردی ، به‌غدا ، ١٩٧٠ ، ١١٤ ل .

٤٢٤ــ لیو شاو شی ، ئۆممه‌یه‌ت و نه‌ته‌وایه‌تی ، سلێمانی ، ١٩٦٠ ، ٦٤ ل .
گۆران له عه‌ره‌بی‌یه‌وه كردوویه به كوردی .

٤٢٥ــ « ماته‌م » ، ــ « گه‌لاوێژ » ، ژماره ٩ ــ ١٠ ، ئه‌یلول ــ تشرینی یه‌كه‌می ١٩٤٧ ، ل ٦٨ ــ ٧٠ .
ده‌رباره‌ی كۆچی دوایی مامۆستا حسه‌ین حوزنی موكریانی‌یه .

٤٢٦ــ « مارف به‌رزنجی مێژووی زیانی به ده‌ستخه‌تی خۆی ئه‌نووسێته‌وه » ، ــ « ده‌فته‌ری كورده‌واری » ، به‌رگی دووه‌م ، مارت ــ نیسانی ١٩٧٠ ، ل ١٤٥ ــ ١٥٣ ، به‌رگی سێیه‌م ، مایس ــ ئاغستۆسی ١٩٧٠ ، ل ١٥٣ ــ ١٥٩ .

له به‌رگی سێیه‌می « ده‌فته‌ری كورده‌واری »دا ناونیشانی ژیانه‌كه‌ی شێخ مارف بۆته « مێژووی ژیانی شێخ مارفی به‌رزنجه‌یی » . بشروانه ژماره ٤٣٤ .

مارف خه‌زنه‌دار ، دوكتۆر :

٤٢٧ــ بیبلیۆگرافیای كوردی ، ــ « رۆژی كوردستان » ، ژماره ٧ ، مایسی ١٩٧٢ ، ل ٤١ ــ ٤٥ .

٤٢٨ــ « رۆژی كورد »و « شه‌فه‌ق » له تۆماری زانستی و بیره‌وه‌ری‌دا ، ــ « رۆژی كوردستان » ، ژماره ٥٤ ، ئاداری ١٩٧٩ ، ل ٣٧ ــ ٤٢ .

٤٢٩ــ زیانی کوردناس و زانایانی کوردی ئەوروپا . قەناتی کوردۆ ، ــ «ڕۆژی کوردستان » ، ژمارە ٢ ، تەمموزی ١٩٧١ ، ل ٣٧ ــ ٤٤ .

٤٣٠ــ شیعری سیاسی کوردی لە کوردستانی عیراقدا ماوەی نێوان هەردوو جەنگی گیتی ، ــ « گۆڤاری کۆلیجی ئەدەبیـــات » ، ژمـــارە ١٥ ، ١٩٧١ ــ ١٩٧٢ ، ل ٥٠٧ ــ ٥٤٧ .

٤٣١ــ عەرەبی شەمۆ ، ــ « ڕۆژی کوردستان » ، ژمارە ٦ ، تشرینی یەکەم و دووەمی ١٩٧٣ ، ل ٣٥ ــ ٣٩ .

٤٣٢ــ عەلی تەرەماخی و دەستووسەکەی ، ــ « دەفتەری کوردەواری » ، بەرگی دووەم ، مارت ــ نیسانی ١٩٧٠ ، ل ١٤٢ ــ ١٤٤ .

٤٣٣ــ لاپەڕەیێك لە مێژووی شاری هەولێری خۆشەویست ، ــ « بەیان » ، ژمارە ١٢ ، ١٩٧٤ز ــ ٢٦٧٤ی کوردی ، ل ٢ ــ ٤ .

٤٣٤ــ مارف بەرزنجی مێژووی ژیانی بە دەستخەتی خۆی دەنووسێتەوە ، ــ « ڕۆژی کوردستان » ، ژمارە ٤١ ، ئابی ١٩٧٦ ، ل ٣٧ ــ ٣٩ .

تەواوکەری ئەو دوو بەشەیە کە لە « دەفتەری کوردەواری»دا دەربارەی ژینامەی شـــێخ مـــارفی بەرزنجی بلاوکراونەوە (بڕوانە ژمارە ٤٢٦) .

٤٣٥ــ هەندێ دەستووسی کوردی مینۆرسکی لە لێنینگرادو دوو ڕۆژنامەی « کوردستان » لە ئەستەموول ، ــ « ڕۆژی کوردستان »، ژمارە ٤٢ــ٤٤، کانونی یەکەمی ١٩٧٧ ، ل ٣٨ ــ ٤٦ .

وێنەی ژمارە هەشت و نۆی « کوردستان »ی ئەستەمولی لەگەلدایە .

٤٣٦ــ « مافی بڕینەوەی دواڕۆژ » ، سلێمانی ، ١٩٧٢ ، ٦٢ ل .

موحەڕەم محەمەد ئەمین لە عەرەبییەوە کردوویە بە کوردی .
« مافی بڕینەوەی دواڕۆژ » واتە (حق تقرير المصير) .

٤٣٧ــ « مانیفێستا کۆمۆنیستا » ، بەرێوان ، ١٩٣٤ ، ٧١ ل .

ر. درامیان کردوویە بە کوردی .

٤٣٨ــ « مانیفێستی حیزبی کۆمۆنیست » ، بەغداد ، ١٩٧٠ ، ١٢٦ ل .

م . أ . ڕەوەند کردوویە بە کوردی .

ماو تسی تۆنگ :

٤٣٩ــ چارەکردنی ناکۆکیەکانی ناو گەل ، سلێمانی ، ١٩٦٠ ، ٩٠ ل
محەمەدی مەلا کەریم لە عەرەبی‌یەوە کردوویە بە کوردی .

٤٤٠ــ دۆست‌و دوژمنمان کێن ، سلێمانی ، ١٩٥٩ ، ٢٤ ل .
ئەمینی میرزا کەریم لە عەرەبی‌یەوە کردوویە بە کوردی .

٤٤١ــ « مەبدەئە بنەڕەتییەکانی فەلسەفە » ، سلێمانی ، ١٩٦٠ ، ١٠٤ ل .
موحەڕەم محەمەد ئەمین لە عەرەبی‌یەوە کردوویە بە کوردی .

٤٤٢ــ « مەتنی پەیمانی یەکێتی‌و برایەتی حکومەتی مللی کوردستانو ئازەربایجان » ، ــ « هەڵاڵە » ، ژمارە ٣ ، بانەمەڕی ١٣٢٥ ، ل ٤ــ٨ .
دەقی کوردیی بەڵگەیەکی گرنگی ڕۆژگاری مەهابەدە .

٤٤٣ــ مەجید سەعید ، فۆلتێر ، ــ « گەلاوێژ » ، ژمارە ١١ ، تشرینی دووەمی ١٩٤٧ ، ل ١٦ ــ ٢١ .
لە ئینگلیزی‌یەوە وەری‌گرتووە .

٤٤٥ــ مەجید نەدیم ، میسۆپۆتامیاو سەردەمە تاریك‌و ڕوناکەکان ، ــ « بەیان » ، ژمارە ٥٢ ، تشرینی دووەمی ١٩٧٨ ، ل ٦٠ ــ ٦٢ .

٤٤٦ــ مچە ، میرکچان ، بەغداد ، ١٩٦٠ ، ٣٠ ل .
ئافرەتی کورد یەکێکە لە باسەکانی .

٤٤٧ــ م. ح. ، کوردی بەناوبانگ ــ مەلا مارفی کۆکی ، ــ « هاوار »(٣٧) ، ژمارە ١ ، ڕەزبەری ١٣٢٤ ، ل ٧ ــ ٨ .

٤٤٨ــ « محمد امین زکی » ، لەسەر ئەرکی علاءالدین سجادی لە چاپدراوە ، بەغدا ، ١٩٤٨ ، ٨٠ ل .
ناونیشانی ناوەوەی کتێبەکە « یادی کۆچی ئەمین زەکی »یە .

٤٤٤ــ مەجید عومەر ، قەڵاتی هەولێرو پرۆژەی ڕێکخستنی ، هەولێر ، ١٩٧١ .
لە لاپەڕە دوویەوە تاوەکو لاپەڕە یازدەی کورتەی ژینامەی مامۆستا ئەمین زەکی‌یەو ئەوی‌تری بریتی‌یە لەو وتارو بروسکانەی لە کۆبوونەوەی چلەی مێژوونووسی گەورەماندا بە کوردی‌و عەرەبی خوێنراونەتەوە .

---

(٣٧) کۆڤار ، مەهاباد ، ژمارە یەکی ڕەزبەری سالی ١٣٢٤ ، ئەیلول ــ تشرینی یەکەمی سالی ١٩٤٥ دەرچو .

محەمەد ئەمین زەکی :

٤٩ــ تاریخی ولاتی سلێمانی ، بەغداد ، ١٩٣٩ ، ٢٩٤ ل .
دەربارەی بڕوانە : ل ١٦٣ .

٥٠ــ خلاصەیەکی تاریخی کوردو کوردستان ، بەرگی یەکەم، بەغداد ، ١٩٣١، ٢٩٨ ل . بەرگی دووەم ، بەغداد ، ١٩٣٧ ، ٤٣١ ل .

لە مەهاباد « انتشارات سیدیان » هەردوکیانی بەسەر یەکەوە بە ئۆفسێت چاپکردۆتەوە (بڕوانە : محمد امین زکی ، کوردو کوردستان ، انتشارات سیدیان ، مهـاباد ، بێ ، ٢٩٨ + ٤٣١ ل.) . بە بۆنەی چل ساڵەی دەرچوونیەوە دوکتۆر ئەحمەد عوسمان وتارێکی لە « التـآخی »دا بڵاوکردۆتەوە (٣١ تشرین الاول ١٩٧١) . دەربارەی بڕوانە : ل ١٦١ ــ ١٦٣ ، ١٦٥ .

٥١ــ دوو تەقەلای بێ سود ، بغداد ، ١٩٣٥ ، ٦٩ ل .
یا دداشتێکە ساڵی ١٩٣٠ پێشکەشی میری کردووەو کاتی خۆی قەدەغەکراوە .

٥٢ــ زمانی کوردی ، ــ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٣ ،مارتی ١٩٤٣ ، ل ١ ــ ٩ .

٥٣ــ کوردی بەناوبانگ ، ــ « گەلاوێژ » .
لە ژێر ئەم ناوەدا مامۆستا ئەمین زەکی لە ساڵی دووەمی « گەلاوێژ » ەوە زنجیرەیەك وتـاری دەربـارەی ناودارانی کوردستان بڵاوکردۆتەوە کە دوایی لە کتێبێکی سـەربەخۆدا کۆیکردنەوە . دەربارەی بڕوانە : ل ١٦٣ .

٥٤ــ محاسبەی نیابت (بۆ موەکیلە موحتەرەمەکانم) ، بەغـداد ، ١٩٢٨ ، ٣١ ل .
دەربارەی بڕوانە : ل ١٥٥ .

٥٥ــ نەورۆز ، ــ « گەلاوێژ » ، ژمارە ١ ، کانونی دووەمی ١٩٤٣ ، ل ٤ــ٧.
پێشکەشی کردووە بە « پیرەمێردی خۆشەویست » .

محەمەد ئەمین کاردۆخی :

٥٦ــ خەسرەو خانی والی ، ــ « گەلاوێژ » ، ژمارە ١٢ ، کانونی یەکەمی ١٩٤٤، ل ٥١ ــ ٥٥ .

٥٧ــ ژنە کوردی بەناوبانگ . مەستورە ، ــ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٥ ــ ٦ ، مایس ــ حوزەیرانی ١٩٤٢ ، ل ٧٧ ــ ٧٨ .

محەمەد ئەمین مەنگوڕی :

٤٥٨ـ زێڕینای ئامێدی ، نەجەف ، ١٩٧١ ، ٥٢ ل .
دەربارەی قارەمانێتی کچە کوردێکە لە ڕۆژگاری بڵاوبوونەوەی ئیسلامەتیدا .

٤٥٩ـ فەیرۆز خانی پشتکۆ ، نەجەف ، ١٩٧١ ، ٨٤ ل .

٤٦٠ـ ماهراکۆ ، سلێمانی ، ١٩٧١ ، ٧١ ل .
دەربارەی کچە کوردێکی قارەمانە .

٤٦١ـ **محەمەد بهاءالدین مەلا صاحیب** ، پێشەوا قازی محـــەمەدو کۆماری مەهاباد ، سلێمانی ، ١٩٧١ ، ١١٢ ل .
دروست پەیڕەوی کاتو شوێنی لە باسەکانیدا کردووە .

٤٦٢ـ **محەمەد تۆفیق** ، خێزان (عائلە) چۆن پەیدا بورە ، ـ « گـەلاوێژ » ، ژمارە ٦ ، حوزەیرانی ١٩٤٤ ، ل ٤٩ ـ ٥٢ .

محەمەد تۆفیق وردی :

٤٦٣ـ چونی بارزانیانی قارەمان بۆ یەکیەتی سۆڤیەت، بەغدا، ١٩٦١ ، ٨٠ ل.

٤٦٤ـ خانزادو لەشکری ، بەغداد ، ١٩٦٠ ، ٣١ ل .

٤٦٥ـ دەرسێك لە جوغرافیای کوردستان ، ـ « گروگالی منداڵانی کورد »، ژمارە ٢ ، جۆزەردانی ١٣٢٥ ، ل ٤ .
تەنها ووردیی لەسەر نووسراوە . (پاشـــاو)ی بۆ مانای (خلیج) بەکار هێناوە .

٤٦٦ـ سەرەتایەك لە مێژووی کورد ، بەغداد ، ١٩٥٧ ، ٣٨ ل .
مێژوٚکەی مەردۆخ سەرچاوەی سەرەکیەتی .

٤٦٧ـ شۆڕشی چواردەی تەمموز مێژووی عیراقی گۆڕی ، بغـــداد ، ١٩٥٨ ، ١٦ ل .

٤٦٨ـ فولکلۆری کوردی ، بەشی یەکەم ، بەغداد ، ١٩٦١ ، ٦٨ل . ، بەشـــی دووەم ، بەغداد ، ١٩٦١ ، ٦٤ ل . ، بەشی سێیەمو چوارەم ، نەجەف، ١٩٧١ ، ١٢٨ ل .

٤٦٩ـ قەڵای دمدم ، بەغداد ، ١٩٦٠ ، ٦٠ ل .

٤٧٠ـ مامەیارەی قارەمان ، بەغداد ، ١٩٦١ ، ٦٢ ل .

٤٧١ـ مەلا ئاوارەی قارەمان ، نەجەف ، ١٩٧٢ ، ٥٠ ل .
دەربارەی ژیانو بەرهەمی « بوێژی نەمرو قارەمانی نەتەوەی کوردی ئێران مەلا ئاوارە »بە (لاپەڕەی یەکەم) .

محەممەدی خاڵ ، شێخ :

٤٧٢ــ پەندی پێشینیان ، چاپی یەکەم ، بەغداد ، ١٩٥٧ ، ١٩٢ ل . ، چاپی دووەم ، سلێمانی ، ١٩٧١ ، ٥٠٦ ل .

٤٧٣ــ پێغەمبەر ، ــ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٢ ، شوباتی ١٩٤٧ ، ل ١ــ٧ .

٤٧٤ــ سەید جەمالوددینی ئەفغانی ، ــ « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، بەشی یەکەم : بەرگی سێیەم ، بەشی دووەم ، ١٩٧٥ ، ل ١٥٨ ــ ٢٠٦ . بەشی دووەم : بەرگی چوارەم ، ١٩٧٦ ، ل ٨ ــ ٤٩ .

٤٧٥ــ شێخەولای خەرپانی ، ــ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٢ ، شوباتی ١٩٤٥ ، ل ١٥ ــ ١٩ .

٤٧٦ــ عبدالرحمن بەگی بابان ، ــ « بەیان » ، ژمارە ١٨ ، تشرینی یەکەمی ١٩٧٤ ، ل ١ ــ ٢ .

٤٧٧ــ فەلسەفەی ئایینی ئیسلام ، سلێمانی ، ١٩٣٨ ، ٦١ ل .

٤٧٨ــ مفتی زەهاوی ، بەغداد ، ١٩٥٣ ، ١٤٠ ل .

٤٧٩ــ مفتی زەهاوی ، ــ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٨ ، ئابی ١٩٤٩ ، ل ١٩ــ٢١ .

محەممەد ڕەسوڵ (هاوار) :

٤٨٠ــ پیرەمێردی نەمر ، بەغداد ، ١٩٧٠ ، ٤٥٥ ل .

گەلێك زانیاریی بەکەڵکی دەربارەی ژینامەی پیرەمێردو چالاکییە زۆرەکانی تێدایە، بەتایبەتی ئەوانەیان کە پێوەندییان بە پیرەمێردی ڕۆژنامەنووسەوە هەبەو مێژوونووس دەتوانێ کەڵکیان لێوەرگرێ .

٤٨١ــ نامەیەکی گۆران بۆ پیرەمێرد ، ــ « دەفتەری کوردەواری » ، بەرگی دووەم ، مارت ــ نیسانی ١٩٧٠ ، ل ١٢٤ ــ ١٢٩ .

٤٨٢ــ **محەممەد سەعید سەلیم** ، ناوی بتلیس لە چیەوە هاتووە ، ــ «ڕۆشنبیری نوێ » ، ژمارە ٧٧ ، تشرینی یەکەمی ١٩٧٩ ، ل ٣١ ــ ٣٤ .

٤٨٣ــ **محمد صالح دیلان** ، شێخ محمودی زیندو ، بەغدا ، ١٩٥٨ ، ٥٩ ل .

٤٨٤ــ **محەممەد صالح سعید** ، لە مامۆستا نەمرەکانمان . بیرەوەری مامۆستا عبدالواحد نوری ، ــ « بڵێسە » ، ژمارە ١ ، ئاغستۆسی ١٩٥٩ ، ل ٤٢ ــ ٤٣ .

٤٨٥ــ **محەمەد قەرەداغی** ، کوردی بەناوبانگ ، ــ « گەلاوێژ » ، ژمارە ١١ تشرینی دووەمی ١٩٤٣ ، ل ١ ــ ٥ .

ژینامەی شێخ تقی‌الدینی کوڕی عوسمانی کوڕی ئەوڕەحمانی کوردیی ــ شارەزووری‌یە .

٤٨٦ــ **محەمەد قزلجی** ، چل فەرمودەی پێغەمبەر ، بەغداد ، ١٩٣٥ ، ٤٤ل .

٤٨٧ــ **محەمەد مستەفا ــ حەمەبۆر (هۆشەنگ)** ، شــوێنەواری کوردی لــە ژووروی ئەفریقادا ، ــ « بەیان » ، ژمارە ٤٦ ، کانونی دووەمی ١٩٧٨ ، ل ٦ ــ ١١ .

محەمەدی مەلا کەریم :

٤٨٨ــ بۆ ئەوەی مێژووی نوێ‌بشمان کۆبرنەبێتەوە ، ــ « بەیان » ، ژمــــارە چوار ، ١٩٧٠ .

بە ناوی دڵــسۆزەوە بڵاوی‌کردۆتەوە . دەربارەی بڕوانــــە : ل ٢٣١ ــ ٢٣٢ .

٤٨٩ــ حاجی قادری کۆیی ، بەغداد ، ١٩٦٠ ، ٩١ ل .

٤٩٠ــ کوردایەتی کامل ژیر لەژێر نەشتەری بەکالاکردنەوەدا ، بەغداد، ١٩٦١، ١٤ ل .

٤٩١ــ لایەکی نەزانراوی مێژووی نەتەوەکەمان ، ــ « بەیان » ، ژمارە یەك ، تەشرینی دووەمی ١٩٦٩ .
بە ناوی دڵــسۆزەوە بڵاوی کردۆتەوە . بڕوانە : ل ٢٣١ .

٤٩٢ــ لە بیرەوەریی ١٢ هەمی شۆڕشی چواردەی تەممووزدا ، ــ « بەیان » ، ژمارە ٤ ، ١٩٧٠ ، ل ٤ ــ ٥ ، ٣٥ .

٤٩٣ــ نیکیتین لە مەسەلەی کورد ئەدوێ ، ــ « بەیان » ، ژمارە ١ ، ١٩٧٢ ، ل ٤ ــ ٦ .

٤٩٤ــ **محەمەد موکری** ، دوکتۆر ، گۆرانی یا (ترانهای کردی) ، تــــاران ، ١٩٥٠ ، ١٩٢ ل . (؟) ، ١٩٦٠ ، ١٩٣ ل . (؟) .

٤٩٥ــ **مەحمود ئەحمەد** ، قارەمانی کورد شــــێخ مەحمودی نەمــــر ، ــ « بڵێســە » ، ژمارە ٣ ، تشرینی یەکەمی ١٩٥٩ ، ل ٦ ــ ١٤ .

٤٩٦ــ **مەحمود جەودەت** ، پۆڵەندە وە یا لەهــستان ، بەغداد، ١٩٤٠، ٢٣٧ ل .
باسی مێژووی پۆڵەندە دەکات .

٤٩٧ـ **مەحمود خاوەر** ، کوردی بەناوبانگ ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ١١ ـ ١٢ ، تشرینی دووەم ـ کانونی یەکەمی ١٩٤٢ ، ل ١ ـ ٢ .

مەحمود مەلا عیزەت :

٤٩٨ـ دیبلۆماسیەتی بزوتنەوەی کوردایەتی ، سلێمانی ، ١٩٧٣ ، ٧٢ل .

٤٩٩ـ نەورۆزو بزوتنـــەوەی کوردایەتی ، ـ « برایەتی » ، ٢ی حوزەیرانی ١٩٧٢ .

کاک مەحمودی مەلا عیزەت لێکۆڵینەوەیەکی باشی دەربارەی « کۆماری مەهاباد » داناوە کە هێشتا دەستنووسە .

٥٠٠ـ **مەریوانی ت. ب.** ، دوکتۆر ، علوم لە کوردستاندا ، بەشـی یەکـەم : « نەزار »(٢٨) ، ژمارە ١٨ ، ١٩٤٩ . بەشی دووەم : « گـــەلاوێژ » ، ژمارە ٨ ، ئابی ١٩٤٩ ، ل ١٥ ـ ١٨ .

٥٠١ـ **« مسئلەی کوردەکان »** ، بەغداد ، ١٩٤٧ ، ١٧ ل .
عەبدولقادر حیشمەت لە ئینگلیزی‌یەوە کردوویە بە کوردی.
لە بڵاوکراوەکانی گۆڤاری « دەنگی گێتی تازە »یە .

٥٠٢ـ **« مستەفا پاشای یاموڵکی‌و دەورگێرانی لە بزوتنەوەی ڕۆشنبیری‌ی گەلی کوردا »** ، ـ « ڕۆژی کوردستان » ، ژمارە ٦٤ ، تشرینی دووەم ـ کانونی یەکەمی ١٩٨١ ، ل ٦٨ ـ ٧١ .
زۆر لەوە دەچێ ناوی نووسەری لە کاتی چاپدا پەڕیبێ .

٥٠٣ـ **مستەفا جەواد** ، دوکتۆر ، مۆزی لەبیرکراوی گاوانو گاوانی‌یـــە بەناوبانگەکان ، هەژار کردوویە بە کوردی ، لە چاپکراوەکانی « کۆڕی زانیاری کورد »ە ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ١٠٨ ل .
دەربارەی بڕوانە : ل ٢٣٦ .

٥٠٤ـ **مستەفا ڕابەر** ، مێژووی سینەماو هونەرەکانی ، سلێمانی ، ١٩٦٧ ، ٦٠ ل .
خالید دلێر پێشەکی بۆ نووسیوە .

٥٠٥ـ **مستەفا شێخ نعمة الله** ، جوغرافیای کوردســـتانی عیراق ، بەشـی ١ ـ ١٢ ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٩ ـ ١٢ ، ١٩٤١ ، ١ ـ ١٢ ، ١٩٤٢ ، ١ ـ ٣ و ٥ و ٩ی ١٩٤٣ .

---

(٢٨) گۆڤار ، بەغدا ، ژمارە یەکی ٢٠ی مارتی ١٩٤٨ دەرچو . ١٥ی شوباتی ١٩٤٩ داخرا .

٥٠٦ـ **مستەفا صالح کەریم** ، شەهیدانی قەڵای دمدم ، سلێمانی ، ١٩٦٠ ، ١٠٦ ل . ، چاپی دووەم ، بەغدا ، ١٩٨٢ ، ٥٦ ل .

شوکور مستەفا پێشەکی‌یەکی نازداری بۆ چاپی دووەمی نووسیوە .

٥٠٧ـ **مستەفا عەبدوللا** ، بەرەو رێبازی ئیسلام ، کەرکوك ، ١٩٧٠ ، ٢١٢ ل.

٥٠٧ أ ـ **مستەفا عەسکەری** ، ئاوڕدانەوەیەك لە بزوتنەوەی « هەقە » ، محمدی مەلا کەریم پیاچووەتەوەو دابڕشتووەتەوەو پێشەکیی بۆ نووسیوەو پەراوێزی بۆ کردووە ، بەغدا ، ١٩٨٣ ، ٨٤ ل .

لەم بەرهەمەیدا کاکە حەمە پەیرەویی مەرجە زانستیکانی بە دروستی کردووە . دوو پاشبەندی مامۆستا هەمزە عەبدوللاو دوکتۆر عیزەددین مستەفا ڕەسولی لەگەڵە .

مەسعود محەمەد :

٥٠٨ـ حاجی قادری کۆیی ، بەغدا ، بەشی یەکەم ، ١٩٧٣ ، ٤١٤ ل . بەشی دووەم ، ١٩٧٤ ، ٣٢٥ ل . بەشی سێیەم ، ١٩٧٦ ، ٤٢١ ل .

لە چاپکراوەکانی « کۆڕی زانیاری کورد »ە .

٥٠٩ـ کەیفی‌ی جوانرۆیی ، ـ « دەفتەری کوردەواری » ، بەرگی دووەم ، مارت ـ نیسانی ١٩٧٠ ، ل ١٩ ـ ٤١ .

٥١٠ـ « **مەسەلو مەتەلوکێ کوردا بە زمانێ کوردی‌و ڕووسی** » ، موسکۆ ، ١٩٧٢ ، ٤٥٦ ل .

٢٢١٩ پەندی پێشینیانی کرمانجی‌و سۆرانی جووتە برا دوکتۆر ئۆردیخانی جەلیل‌و دوکتۆر جەلیلێ جەلیل کۆیان‌کردوونەوەو ڕێکیان خستوون‌و کردویانن بە ڕووسی‌و پێشەکی‌یان بە ڕووسی‌و بە کوردی بۆ نووسیون . لە پێشەکیی کتێبەکەیاندا دەڵێن دەستنووسێکی « پەندی پێشنیان »ی کوردی لە « ماتێنەدەران »ی یەرێڤان هەیە کە پتر لە ٢٥٠ ساڵ لەمەوبەر دانراوە . ڕۆژنامەی « التآخی » ڕۆژی ١٧ی مایسی ١٩٧٢ نرخاندوویە .

٥١١ـ « **مشاهیر الكرد و كردستان فی العهد الاسلامی** » ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٥ ، مایسی ١٩٤٧ ، ل ٤١ ـ ٤٥ .

نرخاندنی ئەو کتێبەی مامۆستا ئەمین زەکی‌یە کە بە ناوی « ناودارانی کوردو کوردستان لە دەوری ئیسلامدا » ساڵی

١٩٤٥ داینراوەو دوایی سانیحەی کچی کردوویەتە عــەرەبی‌و محەممەد عەلی عەونی پیاچۆتەوە . بڕوانە ژمارە ٥٢٤ .

٥١٢ــ **مصلح جەلالی** ، دۆخی ئابوری‌و کۆمەڵایەتی جیهانی عــــەرەب پێش دەرکەوتنی ئیسلام ، ــ « ڕۆژی کوردستان » ژمارە ٦٤ ، تشـــرینی دووەم ــ کانونی یەکەمی ١٩٨١ ، ل ٤١ ــ ٥١ .

٥١٣ــ **مەعروف جیاووك** ، هەزار بێژو پەند ، بەغداد ، ١٩٣٨ ، ٩١ ل .

٥١٤ــ **مەعروف قەرەداغی** ، بارزان‌و نهێنیەکانی ، بغداد ، ١٩٥٩ ، ١٥٤ ل .

٥١٥ــ **مەغدید نانەکەلی** ، جوتیــاری کورد چۆن ئەژی‌و چی ئـــەوێ ! ، ــ « کوردستان » ، ژمارە ٦ ــ ٧ ، پوشپەڕ ــ گەلاوێژی ١٣٢٥ ، ل ٩ــ١٠ .

٥١٦ــ **ملا محمود بایزیدی** ، عادات و رسوماتنامەء اکرادیە ، مۆسکۆ ، ١٩٦٣ ، دەقی کوردی‌یەکەی ل ٧٣ ــ ٢٠٢ .
دەربارەی بڕوانە : ل ١٣٠ ــ ١٣١ .

٥١٧ــ **« موحاکەمەی لویسی شازدەهەم »** ، ف . هـ . کردوویە بە کوردی ، ــ « گەلاوێژ » ، بەشی یەکەم : ژمارە ٩ ، ئەیلولی ١٩٤٥ ، ل ١ ــ ١١ .
بەشی دووەم : ژمارە ١١ ، تشرینی دووەمی ١٩٤٥ ، ل ١٥ ــ ٢٨ .
بەشی سێیەم : ژمارە ١٢ ، کانونی یەکەمی ١٩٤٥، ل ٧ ــ ١٧ .
ف . هـ . فایق هوشیارە . لە کتێبی « دیوان التحقیـــق والمحاکمات الکبری » وەی وەرگرتووە .

موحەڕەم محەممەد ئەمین :

٥١٨ــ کوردایەتی ، ــ « برایەتی » ، ژمارە ١٢ ، ســــالی ١ ، خولی دووەم ، نیســانی ١٩٧١ ، ل ٤ ــ ٦ .

٥١٩ــ یادی ڕاپەڕینەکەی شەشی ئەیلولی ١٩٣٠ ، ــ « ڕۆژی نوێ » ، ژمارە شەش ، گەلاوێژ ٢٥٧٢ ك ــ ئەیلول ١٩٦٠ ز ، ل ١ــ٤ .

موحسین محەممەد حسەین ، دوکتور :

٥٢٠ــ دەوری قەڵای هەولێر لە پاراستنی شارەکەدا لە مێــژووی ئیسلامدا ، ــ « گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات » ، ژمارە ٢٣ ، ١٩٧٩ .
دەربارەی بڕوانە : ل ٢٠٣ .

٥٢١ــ کوژرانی سولتانی خوارزمی بەدەستی کوردێك ، ــ « گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات » ، ژمارە ٩ ، ١٩٧٦ ، ل ١١٧ ــ ١٥٢ .
دەربارەی بڕوانە : ل ٢٠٦ .

٥٢٢ـ **« مەودای مێژوویی ناکۆکی عەرەبو فارس »** ، ـ « ڕۆشنبیری نوێ »، ژمارە ٨٨ ، ئابو ئەیلولی ١٩٨١ ، ل ٣٢ ـ ٣٧ .

موکەڕەم تاڵەبانی ، دوکتۆر :

٥٢٣ـ کەمەر خان ، ڕۆڵەی ئازای کورد ، ـ « ڕۆژی کوردستان» ، ژمارە ٥٤، ئاداری ١٩٧٩ ، ل ٣٤ ـ ٣٦ .

٥٢٤ـ لاپەڕەیەك لە خەباتی نەتەوەی کورد لە ساڵی ١٩٢٠دا ، ـ « دەفتەری کوردەواری » ، ژمارە ١ ، کانونی دووەمی ١٩٧٠ ، ل ١٨ـ٢٣ .

٥٢٥ـ **« مولودنامەی کوردی »** ، کەرکوك ، ١٩٥٧ ، ٨٢ل .
ناوی دانەری لەسەر نی یە..

مومتاز حەیدەری :

٥٢٦ـ دلدار ١٩١٨ ـ ١٩٤٨ ، ـ « دەفتەری کوردەواری » ، بەرگی دووەم، مارت ـ نیسانی ١٩٧٠ ، ل ١٢٠ ـ ١٢٨ .

٥٢٧ـ مەلای گەورە مەلا محەمەدی کۆیی (١٨٧٦ ـ ١٩٤٣) ، پێداچوونەوەی کەریم شارەزا ، هەولێر ، ١٩٧٥ ، ٧٠ل .
دوکتۆر عیزەددین مستەفا ڕەسوڵ پێشەکیی بۆ نووسیوە(٣٩) .

٥٢٨ـ **« مێژووی جوڵانەوەی مامۆستایان »** ، سلێمانی ، ١٩٥٩ ، ٤٠ ل .
عوسمان عوزێری لە عەرەبی‌یەوە کردوویە بە کوردی .
مێژووی چالاکیی مامۆستایانی لەهستان (پۆلونیا)یە .

٥٢٩ـ **« مێژووی شەڕی ئەهلی صەلیب »** ، سلێمانی ، ١٩٥٩ ، ١٧٠ ل .
محەمەد جەمیل عوسمانی لە عەرەبی‌یەوە کردوویە بە کوردی.

---

(٣٩) کاتی خۆی من پێشنیاری نووسینی ئەم بەرهەمەم بۆ کاك مومتاز حەیدەری کرد، ئەویش داوای لێ‌کردم من پێشەکیی بۆ بنووسم ، بەڵام لە ترسی تانەی ئەو دوان سیانەی بە چرای ڕۆن‌گەڕچەکەوە بەدوای شتێکدا دەگەڕێن لەسەرمی بکەنە ماڵ داواکەی کاك مومتازم ، بەداخەوە ، ڕەتکردەوەو بۆ خۆیشم ناوی دوکتۆر عیزەددینم بۆی پێشنیارکرد . وا دیارە ساڵی ١٩٧٥ نەدەبوو کاك مومتاز ئەم ڕاستی‌یە لە بەرهەمەکەیدا ڕوونبکاتەوە !

٥٢٠ـ **مینۆرسکی ف .** ، گۆران ، ناجی عـــەباس کردوویەبە کوردی ، ـ « گەلاوێژ » ، بەشی یەکەم : ژمارە ٥ ، مایسی ١٩٤٤، ل ١ ـ ١٠ . بەشی دووەم : ژمـــارە ٦ ، حوزەیرانی ١٩٤٤ ، ل ١ ـ ١٠ . بەشـــی سێیەم : ژمارە ٧ ، تەمموزی ١٩٤٤ ، ل ١ ـ ٧ . بەشـــی چوارەم : ژمارە ٨ ، ئابی ١٩٤٤ ، ل ١ ـ ١٦ . بەشی پێنجەم: ژمارە ٩ ، ئەیلولی ١٩٤٤ ، ل ١ ـ ١٧ .

ســـــالی ١٩٤٣ مینۆرسکی ئـــەو وتارەی بـــە ئینگلیزی بلاوکردۆتەوە(٤٠) . دەربارەی بڕوانە : ل ١٣٩ .

ناجی عەباس ئەحمەد ، دوکتۆر :

٥٢١ـ **کۆچەریو ترانس‌هیومانس لە پارێزگەی ســـولەیمانیو هەولێر** ، ـ « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی دووەم ، بەشی یەکەم ، ١٩٧٤، ل ٣٦٣ ـ ٤١٢ .

٥٢٢ـ **لاپەڕەیەکی زێڕین لە تاریخی اربیل** ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمـــارە ١ ـ ٢ ، کانونی دووەم ـ شوباتی ١٩٤١ ، ل ١٠ ـ ١٧ .
دەربارەی بڕوانە : ل ١٤٠ .

٥٢٣ـ **هۆزی فەیزوللا (فیض الله) بەگی بانی بۆکان** ، ـ « گۆڤـــاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی پێنجەم ، ١٩٧٧ ، ل ٦٣ ـ ١١٢ .

٥٢٤ـ **ناکام** ، چەند بیرەوەرەیەك لە ڕۆژانی ئیشکردنم لەگـــەڵ پیرەمێردی نەمردا ، ـ « برایەتی » ، ژمارە ٢ ، ســالی ١ ، خولی دووەم، تەمموزی ١٩٧٠ ، ل١١ ـ ١٣ .
لە نووسینەکانی سەعید ناکامە .

٥٢٥ـ **« نامیلکەی کۆمەلایەتی »** ، موصل ، ١٩٣٤ ، ٢١ ل .
وتارێکی فەیلەسوفی دیاربەکری (ضیاء کۆك ئالپ)ە ڕەفیق حیلمی لە تورکی‌یەوە کردوویە بە کوردی.

٥٢٦ـ **« نەجمەدین مەلا ـ ئەو مرۆڤەی کە بە دڵسۆزیەوە خزمەتی گـەلەکەی خۆی کرد »** ، ـ «عیراق » ، ژمارە ٤ ، ٢١ی حوزەیرانی ١٩٧٧ ، ل ٤ .

---

(٤٠) بڕوانە:
"Bulletin of the School of Oriental and African Studies", London, Vol. XI, Part 1, 1943.

نەجمەددین مەلا :

٥٢٧ـ سەید ئەحمەدی بابە ڕەسول ، ـ « ڕۆژی نوێ » ، ژمارە نۆ ، سەرماوەز ٢٥٧٢ك ـ کانونی یەکەم ١٩٦٠ز ، ل ٩ـ١١ .

٥٢٨ـ شاری سلێمانی . ئەوسای و ئێستای ، ـ « ڕۆژی نوێ » ، ژمارە شەش ، گەلاوێژ ٢٥٧٢ ك ـ ئەیلول ١٩٦٠ ز ، ل ٧ ـ ١٢ .

نەریمان (مستەفای سەید ئەحمەد) :

٥٢٩ـ بیبلیۆگرافیای کتێبی کوردی (١٧٨٧ ـ ١٩٧٥) ، بەغدا ، ١٩٧٧ ، ٢٨٨ ل .

لە چاپکراوەکانی « کۆڕی زانیاری کورد »ە . بایەخی بۆ مێژوونووس زۆرە .

٥٤٠ـ ڕێنووسی کوردی لە ڕەگ و ڕیشەوە ، بەغدا ، ١٩٨١ ، ٦٧ ل .

٥٤١ـ کتێبخانەی کوردی ، کەرکوك ، ٢٥٧١ ی کوردی ـ ١٩٦٠ی زایینی ، ٧٤ ل .

یەکەم بەرهەمی بیبلیۆگرافیایی‌یە بە سۆرانی .

٥٤٢ـ مامۆستای نەمر ، بەغداد ، ١٩٧١ ، ٨٢ ل .

ژینامەی مەلا کاکە حەمەی حاجی سەیفوللایە .

٥٤٣ـ مەلا کاکە حەمە . مامۆستایەکی نەمری بێ هاوتا ، ـ « بەیان » ،ژمارە ٤، ١٩٧٠ ، ل ٨ ، ٢٨ .

٥٤٤ـ **نەژاد تۆفیق م .** ، مەولانا خالید ، ـ « ژین » ، ژمارە ١٠ ، شوباتی ١٣٣٥ ، ل ١ ـ ٥ .

دەربارەی بڕوانە : ل ١٢٥ .

٥٤٥ـ **« نەژادی کورد »** ، بەکر دلێر لە ئینگلیزی‌یەوە کردوویە بە کوردی ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٨ ، ئابی ١٩٤٩ ، ل ٢٣ ـ ٢٨ .

دەربارەی بڕوانە : ل ١٤٠ ـ ١٤١ .

٥٤٦ـ **نەسرین فەخری** ، دوکتۆرە ، سەرەتای بڵاوبوونەوەی نووسینی کوردی و دانانی کتێب بۆ ڕێزمانی کوردی،ـ« برایەتی» ، ژمارە ٤ ، سالی ١ ، خولی دووەم ، ئەیلولی ١٩٧٠ ، ل ٤٦ ـ ٤٧ .

٥٤٧ـ **نوری جەواری** ، کەلامێد جماعەتا کوردایی‌یا گۆڤەندە ، یەریڤان ، ١٩٦٤ ، ١١٠ ل .

٥٤٨ـ **نوری شێخ جەلال** ، ئاهەنگی نەورۆزی سالی ١٩٣٠ لە چەمچەماڵ ، ـ « دەفتەری کوردەواری » ، بەرگی دووەم ، مارت ـ نیسانی ١٩٧٠ ، ل ٨٧ ـ ٨٨ .

نون

٥٤٩ـ جولانـەوەی نیشـــتمانی لـە کوردســـتانا ، بەشی یـــەکەم ، ـ « بلێســە » ، ژمارە ٢ ، ئەیلولی ١٩٥٩ . بەشی دووەم ، ـ « بلێسە »، ژمارە ٣ ، تشرینی یەکەمی ١٩٥٩ . بەشی سێیەم ، «بلێسـە» ، ژمارە ٤، تشرینی دووەمی ١٩٥٩ . بەشی چوارەم،ـ «بلێسـە» ، ژمارە ٥ ، کانونی یەکەمی ١٩٥٩ . بەشی پێنجەم ، ـ « بلێسـە » ، ژمارە ٦ ، کـــانونی دووەمی ١٩٦٠ .

پێم وایە (نون) نوری عەلی ئەمینە .

٥٥٠ـ چواردەی گەلاوێژ لە مێژوودا ، ـ « بلێسـە » ، ژمارە ١ ، ئاغستۆسی ١٩٥٩ ، ل ٦ ١٣ .

دەربارەی ژمارەیەك ڕوداوی مێژوویی عیراقی هاوچەرخە .

٥٥١ـ **نیکۆلۆ مەکیاڤیللی** ، میر . لەگەڵ لێکۆلینە وەیەکی دوکتۆر کمال مظهر احمەدا ، وەرگێڕانی لە عەرەبی‌یەوە حسین عارف ، بەغداد ، ١٩٨٢ ، ٢٦٠ ل .

٥٥٢ـ **هادی چاوشلی** ، لاپەڕەیەك لە مێژوو و ژیانی کۆمەلآیەتی‌ی شــــاری هــــەولێر ، زنجیرەیەك وتارە لە گۆڤاری « ڕۆژی کوردســـتان »دا بلآوی‌کردۆتەوە . بەشی حەوتەمی : ژمارە ٢٧ ، ١٩٧٥ ، ل ٥٧ـ٦١ .

٥٥٣ـ « **هاوپەیمانێتی کرێکارو فەلاح** » ، بەغداد ، ١٩٦١ ، ٣٢ ل .

چەند وتارێکی لێنینە . ناوی وەرگێڕی لەسەر نی‌یە .

هەرەکوڵ ئازیزان (جەلادەت بەدرخان) :

٥٥٤ـ کاردۆخ‌ و وڵاتی کاردۆخان ، ـ « هاوار »(١٤) ، ژمارە ٣٢ ، ١ی ئەیلولی ١٩٤١ ، ل ٤ ـ ٧ .

بەپیتی لاتینی چاپ‌کراوە . دەربارەی بڕوانە : ل ١٣٧ .

٥٥٥ـ کلاسیکەن مە ، ـ « هــاوار » ، ژمــارە ٣٣ ، ١ی ئۆکتۆبەری ١٩٤١ ، ل ٦ ـ ١٤ .

بە پیتی لاتینی چاپ‌کراوە . دەربارەی بڕوانە : ل ١٣٧ـ١٣٨ .

---

(١٤) گۆڤار ، شام . بەدرخانی‌یەکان ماوەی پازدە ساڵ بلآویان‌کردەوە . ژمارە یەکی ڕۆژی ١٥ مایسی ساڵی ١٩٣٢ دەرچو .

٥٥٦ـ کوردو کوردستان بچاڤی بیانییان ، ـ « هاوار » ، بەشی یەکـــەم : ژمارە ١٩ ، ١٧ی نیسانی ١٩٣٣ ، ل ١ ـ ٢ . بەشی دووەم: ژمارە ٢٣، ٢٥ی تەمموزی ١٩٣٣ ، ل ١ ـ ٢ . بەشی سێیەم : ژمارە ٢٤ ، ١ی نیسانی ١٩٣٤ ، ل ١ـ٣ .

بەشی دووەم‌و سێیەمی بە پیتی لاتینی چـــاپکراوە . دەربارەی بڕوانە : ل ١٣٧ .

٥٥٧ـ **« هەلبژاردە لە شیعری فۆلکلۆری کوردی »** ، نووسین‌و کۆکردنەوەی فاروق حەفید زادە ، بەرگی یەکەم ، سلێمانی ، ١٩٨٢ ، ٤٠٠ ل .
مەبەست فاروقی شێخ محەمەدی بەرزنجی‌یە .

٥٥٨ـ **هەلۆ** ، ڕوونکردنەوەیەك دەربارەی هەندێك لە باسەکانی چیم دی ؛ ـ « بەیان » ، ژمارە پێنج ، کانونی دووەمی ١٩٧١ ، ل ٣٦ ـ ٣٨ .
دەربارەی بڕوانە : ل ٢٢٢ ـ ٢٢٣ .

٥٥٩ـ **همزە عبدالله** ، شۆڕشی بارزان ، موحـــەڕەم محەمەد ئەمین لـــە عەرەبی‌یەوە کردوویەتە کوردی ، سلێمانی ١٩٥٩ ، ٦٥ ل .

٥٦٠ـ **هێمن ش .** ، شێخ یوسف شمس‌الدین البرهانی ، ـ « نیشتمان » ، ژمارە ٧ ـ ٩ ، خاکەلێوە ـ بانەمەڕ ـ جۆزەردانی ١٣٢٣ ، ل ٦ـ٧ .

٥٦١ـ **هێنی هەرۆلد هەنسن** ، کچانی کورد . گەشتێك لەنـــاو ئافـــرەتانی موسلمان لە کوردستان ، دوکتۆر ناجی عەباس ئەحمەد وەری‌گێڕاوەتە سەر کوردی ، بەغدا ، ١٩٨٠ ، ٢٠٤ ل .

لە چاپکراوەکانی « کۆڕی زانیاری کورد » ە . دەقی نـــاوی کتێبەکە بەئینگلیزی « کچانی خوا »یە . دەربارەی بڕوانـــە : ل ١٤٠ .

٥٦٢ـ **هیوا عمر احمد** ، حەسەن زیرەك، چاپی دووەم، بەغدا، ١٩٧٧، ٥٢ ل.

٥٦٣ـ **« وتارێك لەبارەی تاریخی گۆڤارو ڕۆژنامـــەی کوردی‌یەوە »** ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٤ ، نیسانی ١٩٤٥ ، ل ٢١ ـ ٢٥ .
وتارێکی ئینگلیزی لۆرانس ڕاینە کە یوسف مەلەك کردوویە بە عەرەبی‌و قادر قەزازیش لە عـــەرەبی‌یەوە کردوویەتـــە کوردی(٤٢) . دەربارەی بڕوانە : ل ١٤١ ـ ١٤٢ .

---

(٤٢) دەربارەی دەقی وتارەکە بڕوانە :
"Journal of the Royal Central Asian Association," London, September 1944, pp. 313 - 314.

٥٦٤ــ **« وتارێکی شــێخ سەعیدی پێشەوای ئینقیلابی میللیی کورد »** ، ــ « نیشتمان » ، ژمارە ٧ ــ ٩ ، خاکەلێوە ــ بانەمـــەڕ ــ جۆزەردانی ١٣٢٣ ، ل ٤ .

دەربارەی بڕوانە : ل ١٤٥ ــ ١٤٦ .

٥٦٤ أ ــ **« ودرۆ ویلسن »** ، ــ « گەلاوێژ » ، ژمارە ٩ ، ئــەیلولی ١٩٤٥ ، ل ٥١ ــ ٥٥ .

کورتەی ژینامەی تۆماس ودرۆ ویلسنی ســـەرەك کۆماری بەناوبانگی ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکایە (١٨٥٦ــ١٩٢٤).

٥٦٥ــ **« یادی پیرەمێرد »** ، بەغداد ، ١٩٥١ ، ١١٨ ل .
لە چاپکراوەکانی « یانەی سەرکەوتن » ٥ .

٥٦٦ــ **« یادی لینین »** ، سلێمانی ، ١٩٧٠ ، ٩٠ ل .
ڕەشید جەورامی‌و ساجید ئاوارە لە عەرەبی‌یەوە کردوویانە بە کوردی . ژینامەی لینین لە باسە سەرەکی‌یەکانی‌یە .

٥٦٧ــ **« یادی هەشتاو یەك ساڵەی ڕۆژنامەنووسی کوردی »** ، ئامادەکردن‌و پێشکەش کردنی حمه سعید حمه کریم فرج ، ســـلێمانی ، ١٩٧٩ ، ٤٤ ل .

٥٦٨ــ **« یاسای ئۆتۆنۆمی بۆ ناوچەی کوردستان »** ، بەغداد ، ١٩٧٤ ، ٣١ ل.
لە بڵاوکراوەکانی وەزارەتی ڕاگەیاندنە .

٥٦٩ــ **یان ف .** ، چەنگیز خان لەناوبەری گەلان ، عومەر محەمەد ئەحمـــەد (هۆمەر) کردوویە بە کوردی ، نەجەف ، ١٩٧٣ ، ٢١٨ ل .

یەدالە رضائی کەلهوڕ :

٥٧٠ــ بەڕەیەك لە تاریخی کەلهوڕ ، ــ « گەلاوێژ » ، ژمارە ١١ ، تشـــرینی دووەمی ١٩٤٤ ، ل ٢٥ ــ ٢٨ .

٥٧١ــ لە سەرئەنجامی پادشایە سەفاریەیل ، ــ « گەلاوێژ » ، ژمـــارە ٤ ، نیســانی ١٩٤٤ ، ل ٢٩ ــ ٣٠ .

لەســـەرو ناوی وتارەکەوە نووسراوە : « وە زوان کوردی کەلهوڕ » .

٥٧٢ــ **« یەکەم ئادەمیزاد کە پێی نایە سەر مانگ »** ، کەمال جەلال غەریب لــە عەرەبی‌یەوە کردوویە بە کوردی ، سلێمانی ، ١٩٧٠ ، ٥٤ ل .

٥٧٣ـ « یەکەم فەرماندەری گوتی لە بابل » ، بەکر عومەر دلێر لە ئینگلیزیەوە کردوویە بە کوردی ، ـ « گەلاوێژ » ، ژمــارە ٥ ، مایسی ١٩٤٩ ، ل ١ ـ ٨ ، ٥٧ ـ ٦١ .
دەربارەی ی بڕوانە : ل ١٤٠ ـ ١٤١ .

٥٧٤ـ « یەکەمین میهرەجانی ڕۆشنبیری کوردی لە هەولێر . پێچڕاوەیەک » ـ « ڕۆشنبیری نوێ » ، ژمارە ٨٠ ، مایسی ١٩٨٠ ، ل ٦٦ ـ ٨١ .

(٢) بــە زمــانی عــەرەبی

٥٧٥ـ **ابراهيم احمد** ، الاكراد والعرب . كتبه ابراهيم احمــد واصدره فريق من شبان الاكراد ١٩٣٧ ، الطبعة الثانية ، بغداد ، ١٩٦١ .

ســــەرچاوەیەکی گرنگە بۆ لێکدانەوەی بەرەوپێش‌چوونی بیرکردنەوەی دەستەی ڕوناکبیری کوردی عیراق .

ابراهيم باجلان :

٥٧٦ـ الذكرى العشرون للقائد الكردي الوطني الشيخ محمود الحفيــد ، ـ « العراق » ، ١١ تشرين الاول ١٩٧٦ .

٥٧٧ـ « ڕۆژی کورد » ـ المجلة الكردية الاولى ، ـ « العراق » ، ٢٢ نيســان ١٩٨١ .

٥٧٨ـ **ابراهيم حلمي فتاح** ، الدكتور ، نظرة في كتاب « سنتان في كردستان » واخرى في ترجمته الممسوخة ، ـ « التآخي » ، ٥ حلقات ، ٢٤ ـ ٣٠ ايــار ١٩٧٢ .

ڕەخنەیە لە جۆری وەرگێڕانی کتێبەکەی هێی « دوو ساڵ لە کوردستاندا »(٤٣) کە ساڵی ١٩٧٣ فوئاد جەمیل لــە دوو بەرگدا بڵاوی کردۆتەوە .

٥٧٩ـ **احسان فؤاد** ، الدكتور ، في ذكرى رحيل الكاتب محمد توفيق وردي ، ـ « العراق » ، ٢٣ شباط ١٩٨٣ .
دەربارەی بڕوانە پەراوێزی ل ٢٣٠ .

---

(٤٣) بڕوانە :
W. R. Hay, Two years in Kurdistan. Experiences of Political Officer 1918 - 1920, London 1921.

٥٨٠ـ احمد تالقانه ، شعراء العصر التركي الاخير ، ترجمه بتصرف حسين احمد (الجاف) ، ـ « العراق » ، ٣ ايار ١٩٧٩ .

باسی ژمارەیەك شاعیری كوردی وەك فانی و یومنی و ئەمین فەیزی و خالیص و میلمی و شێخ ڕەزای تاڵەبانی دەكات كە لە بەرگی یەكەمی ئەم كتێبە توركییەی وەرگرتووە :
"Son Asir Türk Shoirleri", Istanbul, 1969.

احمد عثمان ابو بكر ، الدكتور :

٥٨١ـ اكراد الملي وابراهيم پاشا ، بغداد ، ١٩٧٣ ، ٦٠ ص .
دەربارەی بڕوانە : ل ٢٢٢ ، ٢٢٤ ـ ٢٢٥ .

٥٨٢ـ الاكراد والحق ، ـ « ڕۆژی كوردستان ـ شمس كردستان » ، العدد ٥ ـ ٦ ، تشرين الاول وتشرين الثاني ١٩٧١ ، ص ١٩ ـ ٢١ .
دەربارەی بڕوانە : ل ٢٣٢ .

٥٨٣ـ بعض اوجه المسالة الكردية بعد الحرب العالمية الاولى ، ـ « التآخي » ، ٢ نيسان ١٩٧٣ .

ئەو وتارەیە كە دوكتۆر ئەحمەد ڕۆژی ٢٧ی مارتی ١٩٧٣ لە « كۆنگرەی مێژوویی جیهانی » لە بەغدا خوێندیەوە .
دەربارەی بڕوانە : ل ٢٤٢ ـ ٢٤٣ .

٥٨٤ـ حركة التحرر الوطني للشعب الكردي ١٩٠٠ ـ ١٩٢٥ . بحث سياسي اقتصادي ، ـ « التآخي » .

بەشێكە لە نامەی دوكتۆراكەی كە ساڵی ١٩٧٠ بە زنجیرە لە ژمارەكانی « التآخي »دا بڵاوی كردەوە .

٥٨٥ـ حركة الشيخ محمود والعلاقات الدولية ، ـ « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلد الاول ، العدد الاول ، ١٩٧٣ ، ص ٧٣٠ ـ ٧٤١ .

٥٨٦ـ كتاب « الاكراد » دراسة تاريخية سياسية ، ـ « ڕۆژی كوردستان ـ شمس كردستان » ، العدد ٥٧ ، كانون الثاني ـ شباط ١٩٨٠ ، ص ١١ ـ ١٥ . القسم الثاني ، العدد ٥٨ ، آذار ١٩٨٠ ، ص ١١ ـ ١٤ .
دەربارەی كتێبەكەی حەسەن هەرەفەیە(٤٤) ، نەك حەسەن

---

(٤٤) بڕوانە پەراوێزی ژمارە ٢٣١ی لاپەڕە ١٩٧ .

عارفە وەك دوكتۆر ئەحمەد دەلێ. زۆرمان کەوتووبنەتە هەمان هەڵەوە . یەکێك لە بابەخەکانی کتێبی ناوبرلو لەوموە هاتووە کە خلوەتی لە ڕۆژگاری پەهلەوی‌یەکاندا ئەفسەرێکی گەورە بووەو دەستی لە دامرکاندنەوەی بزوتنەوەی ڕزگاریخوای کوردی ئێراندا هەبووە .

٥٨٧ــ کتاب « الشعب الکردي » وتطوره الاجتماعي ، ــ « ڕۆژی کوردستان ــ شمس کردستان » ، العدد ٥٣ ، کانون الثاني ١٩٧٩ ، ص ٥ ــ ٩ .

کتێبی « گەلی کورد » بە زمانی فەرەنسی دوکتۆر مەسعود فانی ساڵی ١٩٣٣ لە پاریس بڵاوی‌کردۆتەوە . فانی کاتی خۆی والی بووە .

٥٨٨ــ کردستان في وثائق لجنة کنغ کراین ، ــ « ڕۆژی کوردستان ــ شمس کردستان » ، العدد السابع ، آذار ١٩٧٢ ، ص ١١ ــ ١٢ .

٥٨٩ــ الکرد في کتابات المسلمین الاوائل . ذکر مواطن وطوائف الاکــراد ، ــ « مجلة کلیة الآداب » ، العدد ٢٤ ، ١٩٧٩ .

٥٩٠ــ محمد ابن آدم ــ العالم الکردي الکبیر ، ــ « ڕۆژی کوردستان ــ شمس کردستان » العدد السادس ، تشرین‌الاول وتشرین الثاني ١٩٧٢ ، ص ٢٣ ــ ٢٥ .

٥٩١ــ المسألة الکردیة في عهد السلام . بعــد الحرب العالمیــة الاولی ، ــ « الثقافة »(٤٥) ، الحلقــة الاولی : العــدد الثــامن ، آب ١٩٧٩ ، ص ٤٢ ــ ٤٨ . الحلقة ٢٦ : العدد الخامس ، أیار ١٩٨٣ ، ص ٥٧ــ٦٤.
دوایی ناونیشانی بۆتە « کردستان في عهد السلام ». هێشتا ماوی‌یە . دەربارەی بڕوانە : ل ٢٢٢ ، ٢٢٥ ــ ٢٢٦ .

٥٩٢ــ هل نتذکر الشیخ عبدالسلام البارزاني ، ــ « ڕۆژی کوردستان ــ شمس کردستان » ، العدد الخامس ، آب ١٩٧٢ ، ص ٢٥ ــ ٢٦ .

٥٩٣ــ **اسماعیل چول** ، الیزیدیة قدیما و حدیثا ، بیروت ، ١٩٣٤ ، ١٣٤ ص.
لە بڵاوکراوەکانی زانکۆی ئەمەریکی‌یە لە بێروت. مێژوونووسی بەناوبانگی عەرەب (قسطنطین زریق) ســەرپەرشتیی چاپکردنی کردووە . سێ بەشە . باسی ئایین‌و دابو نەریتی یەزیدی‌یان دەکات . دانەری ئیسماعیل چۆل ساڵی ١٨٨٨ لەدایك بووەو ساڵی ١٩٣٣ کۆچی دوایی کردووە .

---

(٤٥) گۆڤار ، بەغدا .

٥٩٤ــ **اسماعيل رسول** ، بحث عن التطور الاقتصادي في كردستان العراق ، ــ « رۆژی کوردستان ــ شمس کردستان » ، العــــدد الاول ، حزيران ١٩٧١ ، ص ١٦ ــ ٢٠ .

٥٩٥ــ **« اضواء على بعض مشاكل الاصــــلاح الزراعي في كردســــتان »** ، ــ « الكادر »(٤٦) ، العدد الحادي عشر ، ايار ١٩٧٢ ، ص ٤٠ــ٤٦ .

انور المائي :

٥٩٦ــ الاكراد في بهدينان ، الموصل ، ١٩٦٠ .
تمر الريكاني نرخاندوويه (بروانه : « التآخي » ، ٢٨ تشرين الاول ١٩٧٠) . دەربارەی بروانه : ل ١٨٠ ــ ١٨١ .

٥٩٧ــ محاضرة عن الاكراد في الصين ، بغداد ، ١٩٥٩ .
دەربارەی بروانه : ل ١٨٠ ــ ١٨١ .

٥٩٨ــ **« اول جمعية كردية في السليمانية »** ، ــ « العراق » ، ٢٨ تموز ١٩٧٧ .

٥٩٩ــ **اكرم عبدالوهاب محمد امين** ، اللطف الداني من مناقب الشيخ نورالدين البريفكاني ، الموصل ، ١٩٨٢ ، ٧٢ ص .

بكر دلير ، المهندس :

٦٠٠ــ بين « ذمبی و سميرا وپێنجوين وزمناكو » في التــــاريخ ، ــ « رۆژی کوردستان ــ شمس کردستان » ، العــــدد السابــع ، آذار ١٩٧٢ ، ص ٢٥ ــ ٢٦ .

٦٠١ــ قنــاة « باقيـــــان » في كردســــتان اقــدم قنــــاة في التــــاريخ ، ــ « رۆژی کوردستان ــ شمس کردستان » ، العدد الثامن ، مايس ١٩٧٢ ، ص ٢٢ ــ ٢٣ .

٦٠٢ــ **بلەج شيركوه** ، الدكتور ، القضية الكردية ، القاهرة ، ١٩٣٠ ، ١١٢ ص .
دەربارەی بروانه : ل ١٨٩ ، ١٩٠ .

٦٠٣ــ **بهـاءالدين نوري** ، ايام صعبة ، بغداد ، ١٩٧٥ ، ٢٠٨ ص .
گەلێك لایەنی ژیانی سیاسیی کەرکوكو سلێمانیی لە کۆتایی چلەکانو سەرەتای پەنجاکاندا تۆمار کردووە .

---

(٤٦) لە شێوەی گۆڤاردا پارتی دیموکراتی کوردســــتان لــــە نیوەی یەکەمی حەفتاکاندا لە بەغدا چاپی دەکرد .

٦٠٤ـ بيل . سي . تي ، رواندوز عام ١٩١٩ ، عرض فؤاد حمه خورشيد ، ـ « العراق » ، ٢١ ايار ١٩٧٩ .
دەربارەی ڕاپۆرتێکی تایبەتی‌یە کە ئینگلیزەکان کاتی خۆی لە بەغدا چاپیان کردووە(٤٧) .

٦٠٥ـ « **پاشای کوێرە ـ میر محمد** » ، ـ « التآخي » ، ١ نيسان ١٩٧٢ .

٦٠٦ـ « **تاريخ الاستشراق والدراسات العربية والكردية في المتحف الآسيوي ومعهد الدراسات الشرقية في لينينغراد ١٨١٨ــ١٩٦٨** » ، تاليف مجموعة من المستشرقين السوفيت ، ترجمه وعلق عليه وقدم له الدكتور معروف خزنەدار ، بغداد ، ١٩٨٠ .

٦٠٧ـ « **التجاهل المفوت** » ، بغداد ، ١٩٥٥ ، ١٥ ل .
کورتە باسێکە دەربارەی باری کورد بەگشتی‌و چەوساندنەوەی نەتەوەیی‌وپیلانە ئیمپریالی‌یەکان دژی بە تایبەتی .

٦٠٨ـ « **تطور الحركة التعاونية الزراعية في كردستان** » ، ـ « الكادر » ، العدد الثامن ، شباط ١٩٧١ ، ص ٥٢ ــ ٥٦ .

٦٠٩ـ « **تناسب القوى الطبقية في حركة التحرر الوطني في كردستان العراق ١٩١٨ ــ ١٩٣٢** » ، ـ « الكادر » ، العدد التاسع ، تموز ١٩٧١ ، ص ١١ ــ ١٩ .

توفيق وهبي :

٦١٠ـ اصل تسمية كركوك ، بغداد ، ١٩٥٨ ، ١٦ ص . مستل من مجلة « الكاتب » ، العدد الاول ، حزيران ١٩٥٨ .

٦١١ـ اصل الاكراد ولغتهم ، ـ « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلد الثاني العدد الثاني ، ١٩٧٤ ، ص ١ ـ ٢٥ .
لاپەڕەکانی بەشی عەرەبیی ئەو ژمارەیەی « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » دیسان لە یەکەوە دەست‌پێ‌دەکاتەوە .

٦١٢ـ التون كوبرى ، بغداد ، ١٩٥٨ ، ٢٨ ص . مستل من « مجلة المجمع العلمي العراقي » .
دەربارەی بروانە : ل ١٧٥ .

---

(٤٧) دەقی ناونیشانی ڕاپۆرتەکە بەم جۆرەیە :
"Report on Rowanduz District and situation in Northern Kurdistan", Baghdad, 1919, 5 pp.

٦١٣ـ الانحدار التاريخي لاسم كركوك ؛ ـ «التآخي» ، ١٧ كانون الاول ١٩٧٣.
كورت كراوەی ئەو وتارەی مامۆستا تۆفیق وەهبی‌یە کە لـە ژمارە یەکی حوزەیرانی ساڵی ١٩٥٨ی گۆڤاری « الكاتب »دا بڵاوی کردۆتەوە .

٦١٤ـ سفرة من « دەربەندی بازیان » الى « ملەی تاسلوجە » ، بغداد ، ١٩٥٧، ٣٦ ص .

٦١٥ـ « قەڵاچوالان » ومعناه ، ـ « التآخي » ، ٨ تشرين الاول ١٩٧٣ .

تۆما بوا :

٦١٦ـ لمحة من الاكراد وحالتهم الاجتماعية والادبية والثقافية ، ترجمة محمد شريف عثمان ، النجف ، ١٩٧٣ ، ١٥٢ ص .
عەبدولفەتاح عەلی یەحیا نرخاندوویە (بروانە : « التآخي » ، ٣ حزيران ١٩٧٣) .

٦١٧ـ الاكراد : ترجمة اواز زەنگنە ، بغداد ، ١٩٧٦ .

٦١٨ـ جبار جباري ، تاريخ الصحافة الكردية في العراق ، بغداد ، ١٩٧٥ .
دەربارەی بروانە : ل ٢٢٩ .

٦١٩ـ جليلي جليل ، الدكتور ، اكراد الامبراطورية العثمانية في النصف الاول من القرن التاسع عشر ، ترجمة وتعليق الدكتور كمال مظهر احمد ، ٦ حلقات ، ـ « التآخي » ، ١ و ٥ و ١٢ و ٢٦ تشرين الثاني و ١٠ و ٣١ كانون الاول ١٩٧٣ .

دەربارەی بروانە : ل ٢٤٩ ـ ٢٥٠ .

جمال بابان ، المحامي :

٦٢٠ـ اشتقاق الاسماء الكردية ، ـ « التآخي » ، ٥ آب ١٩٧١ .

٦٢١ـ اصول اسماء المدن والمواقع العراقية ، الجزء الاول ، بغداد ، ١٩٧٦ ، ٤١٠ ص .

لە چاپکراوەکانی « کۆڕی زانیاری کورد »ە . صەبری بۆتانی نرخاندوویە (بروانە : « العراق » ، ٢٤ كانون الثاني ١٩٧٧).

٦٢٢ـ السليمانية من نواحيها المختلفة ، ـ « مجلة المجمع العلمي العراقي . الهيئة الكردية » ، المجلد الثامن ، ١٩٨١ ، ص ٣٢٦ ـ ٤١٩ .

٦٢٣ـ شيء عن الرحالة اوليا چلبي ، ــ « رۆژی کوردستان ــ شمس کردستان » ، العدد ٣٥ ، شباط ١٩٧٦ ، ص ١٨ ــ ٢٠ .

جمال خزنەدار :

٦٢٤ـ فهرس باسماء كتاب ومقالات مجلدي السنة الاولى والثانية من مجلة شمس كردستان ، ــ « رۆژی کوردستان ــ شمس کردستان » ، العدد السادس ، تشرين الاول والثاني ١٩٧٣ ، ص ٢٩ ــ ٣٢ .

٦٢٥ـ مرشد الصحافة الكردية ، بغداد ، ١٩٧٣ ، ١٩٢ ص .
دەربارەی بڕوانە : ل ٢٢٩ .

جمال رشيد احمد ، الدكتور :

٦٢٦ـ دراسات حول وثائق هورمان ، ــ « كاروان ــ المسيرة » ، العدد العاشر ، ١٩٨٣ .

دەربارەی سێ بەڵگەی کۆنن کە بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان لە هەورامان دۆزراونەتەوە. دوانیان بە پیتی گریکیو یەکێکیان بە پیتی ئارامی نووسراونەوە . بایەخیان یەکجار زۆرە چونکە وشەی کوردیو گریکیو ئارامیی کۆن بۆ دارشتنی ناوەرۆکیان بەکار هێنراوە . مێژووی هەرسێکیان دەگەڕێتەوە سەدەی یەکەمی پێش عیسا .

٦٢٧ـ دراسة عن تاريخ كردستان في العصور القديمة ، ــ « ئۆتۆنۆمی ــ الحكم الذاتي » ، العدد الثالث ، ١٩٨٢ ، ص ٨٤ ــ ٨٧ .

٦٢٨ـ دور « الكيرت » في التاريخ الكردي ، ــ « كاروان ــ المسيرة » ، العدد الثالث ، كانون الاول ١٩٨٢ ، ص ١٠٣ ــ ١١٢ .

٦٢٩ـ علاقة الكرد بالكاردوخيين ، ــ « ئاسۆی زانکۆیی ــ آفاق جامعية » ، المجلد السابع ، العدد الاول ، ١٩٨١ ، ص ٤٣ ــ ٦٥ .

٦٣٠ـ مفهوم الكرد و الكرمانج في التاريخ ، ــ « ڕۆشنبیری نوێ ــ المثقف الجديد » ، العدد ٨٣ ، ١٩٨١ (عدد خاص) ، ص ١٩ ــ ٢٥ .

لە وەرزی ڕوناکبیریی کوردیی لە هەولێر (نیسانی ١٩٨٠) خوێندوویەوە .

٦٣١ـ **« جمعية الطلبة الاكراد في اوروبا »** ، ــ « التآخي » ، ١٤ آب ١٩٧٣ .

٦٢٢ـ « **جمعية الطلبة الاكراد في اوروبا** » ؛ ـ « التآخي » ، ٢ ايلول ١٩٧٢.
٦٢٣ـ « **جمعية الطلبة الاكراد في اوروبا** » ، ـ « خەبات ـ النضـــال » ، ٧ مارت ١٩٦٠ .

٦٢٤ـ «**الجمعية الكردية اللبنانية الخيرية** » ،بيروت ، بلا ، ٥٦ ص .
٦٢٥ـ « **جولة في كتاب ادكار بالانس عن الاكراد** » ، عرض وتعليق حسين احمد الجاف ، ، ـ « رۆژی کوردستان ـ شمس کردستان » ، العدد ٥٤ ، آذار ١٩٧٩ ، ص ٢٣ ـ ٢٤ .

٦٢٦ـ « **حركة الشيخ محمود الحفيد والعلاقات الدولية** » ، ـ « الـكادر » ، العدد الاول ، تشرين الثاني ١٩٧٠ ، ص ٧١ ـ ٨٢ .

٦٢٧ـ « **حزب الكاژيك الكردي** »، اوروپا (؟) ، ١٩٥٩ ، ٢١ ص .
« الكاژيك في ســـطور ومعلومات اخرى » له باســــه سەرەکی بەکانی یە .

حسام‌الدين علي غالب النقشبندي :

٦٢٨ـ الكرد في الدينور وشهرزور خلال القرنين الرابع والخامس الهجريين ، رسالة ماجستير في التاريخ الاسلامي ، بغداد ، ١٩٧٥ ، ٢٨٤+١٨ ص.
دەربارەی بڕوانه : ل ٢١٠ ـ ٢١١ .

٦٢٩ـ ملاحظات حول جاوان القبيلة الـــكردية المنسية ومشاهير الجاوانيين للدكتور مصطفى جواد، ـ «مجلة المجمع العلمي الكردي» ، المجلد الثاني، العدد الثاني ، ١٩٧٤ ، ص ٢٧٦ ـ ٢٨٢ .
دەربارەی بڕوانه : ل ٢١١ .

حسين احمد جاف :

٦٤٠ـ دور الشعب الكردي في ثورة العشرين الوطنية التحررية ، ـ « العراق »، ٢٩ حزيران ١٩٧٨ .

٦٤١ـ صفحات مشرقة من تاريخ الاسرة البدرخانية ، ـ « کاروان ـ المسيرة » ، العدد الثالث ، كانون الاول ١٩٨٢ ، ص ١٠٠ ـ ١٠٢ .

٦٤٢ـ **حسين الجاف** ، مراجع مختـارة عن الثورة الـكردية المعاصـــرة ، ـ « رۆژی کوردستان ـ شمس کردستان » ، العدد الاول ، حزيران ١٩٧١، ص ٢١ ـ ٢٨ .
مەبەست حسەین فەیزوڵلا جافە . دەربارەی بڕوانه : ل ٢٣١.

٦٤٣ـ **حسين حزني المكرياني** ، موجز تاريخ امراء سوران ، نقله الى العربية محمد الملا عبدالكريم ، بغداد ، بلا ، ٨٩ ص .
دەربارەی بروانە : ل ٢٣٧ ـ ٢٣٩ .

٦٤٤ـ **حسين علي شانوف** ، الدكتور ، شعر الشاعر الكردي المعاصر عبدالله كوران ، ترجمة شكور مصطفى ، بغداد ، ١٩٧٥ ، ١٩٦ ص .

حەسەین عەلی شانۆف (کوردئۆغلی) لە کوردەکانی ئازەربایجانی سۆڤیەتە . شاعیرێکی لێهاتووە . ئەم کتێبەی نامەی دوکتۆراکەیەتی کە بە ئازەری نووسرلوەو کورتەی بە ڕووسی چاپکرلوە .

٦٤٥ـ **« حمدي بابان »** ، ـ « التآخي » ، ١٨ شباط ١٩٧٤ .

٦٤٦ـ **حەمە بۆر** ، شكري الفضلي ، ـ « العراق » ، ٨ آب ١٩٧٧ .

٦٤٧ـ **اسماعيل حيدري النظام** ، اليزيدية ، ـ « ڕۆژی کوردستان ـ شمس كردستان » ، العدد السابع ، اذار ١٩٧٢ ، ص ١٣ ـ ١٥ .

٦٤٨ـ **خالفين** ن . ا . ، الصراع على كردستان . المسألة الكردية في العلاقات الدولية خلال القرن التاسع عشر ، ترجمة الدكتور احمد عثمان ابو بكر، بغداد ، ١٩٦٩ ، ١٦٨ ص .
دەربارەی بروانە : ل ٢٤٠ .

٦٤٩ـ **خليل اسماعيل محمد** ، قضاء خانقين . دراسة في جغرافية السكان ، بغداد ، ١٩٧٧ ، ٢١٨ ص .

نامەی ماجستێرییە . ڕۆژی ١٨ی شوباتی ١٩٧٤ کورتەی لە « التآخي »دا بلاوکرلوەتەوە .

٦٥٠ـ **« خويبون . الكرد ازاء العفو العام التركي سنة ١٩٣٢ »** ، بلا .
بەخشەی ژمارە هەشتی کۆمەڵەی خۆیبونە .

٦٥١ـ **دانتسيغ ب . م.** ، الرحالة الروس في الشرق الاوسط ، ترجمة وتعليق الدكتور معروف خەزنەدار، بيروت ، ١٩٨١ ، ٤٣٤ ص .
باسی ژمارەیەکی زۆر لە شارو ناوچە کوردەوارێکانی تێدایە.

رفيق حلمي :

٦٥٢ـ الاكراد منذ فجر التاريخ الى سنة ١٩٢٠ ، الموصل ، ١٩٢٤ .
نەژادی کوردو جوگرافیای کوردستانو زمانو ئەدەبی کوردیو ئەحمەد پاشای بابانو بەدرخانیەکانو شێخ عوبەیدوڵلای شەمزینی لە باسەکانین .

٦٥٣ـ مذكرات ، ترجمها جميل بندي الروژبياني ، بغداد ، ١٩٥٧ ، ١٠٧ ل .
دەربارەی بڕوانه : ل ١٨٦ .

٦٥٤ـ مقالات ، بغداد ، ١٩٥٦ ، ٨٠ ص .
بەرپەرچ دانەوەی نووسینێکی محەمەد شوکری سەکبانە کە بە فەرەنسی ساڵی ١٩٣٣ دەربارەی مەسەلەی کورد لە پاریس بلاوی کردۆتەوە . وەلامەکەی مامۆستا ڕەفیق حیلمی سەرەتا بە تورکی بووەو ساڵی ١٩٥٤ کردوویەتە عەرەبی‌و بە زنجیرەیەك وتار لە ڕۆژنامەی « الایام »دا بلاوی کردۆتەوە .

٦٥٥ـ **روشن بدرخان** ، صفحات من الادب الكردي ، بيروت، ١٩٥٤، ٧٠ ص.
کورتەی ژینامەی ژمارەیەکی زۆر لە شاعیرە ناودارەکانی کوردی تێدایە .

٦٥٦ـ ربير ، الاكراد ، دمشق ، ١٩٦٩ ، ٨٣ ص .
ڕێبەر نازناوی دانەرییە. نەژادو ژمارەو زمانو داب‌و نەریت‌و بزووتنەوەکانی کورد لە باسە سەرکییەکانی‌یە .

زبير بلال اسماعيل :

٦٥٧ـ ابن خلكان ، ـ « ڕۆژی کوردستان ـ شمس كردستان » ، العدد الاول، حزيران ١٩٧١ ، ص ٢٩ ـ ٣١ .
دەربارەی بڕوانە : ل ٢٠٧ .

٦٥٨ـ ابن خلكان . ابو العباس شمس‌الدين احمد بن محمد بن ابي بكر بن خلكان ، بغداد ، ١٩٧٩ ، ١٢٠ ص .
عەبدولغەنی عەلی یەحیا نرخاندوویە (« العراق » ، ١٢ كانون الاول ١٩٧٩) . دەربارەی بڕوانە : ل ٢٠٧ .

٦٥٩ـ ابن المستوفي الاربلي ، ـ « ڕۆژی کوردستان ـ شمس كردستان » ، العدد الثاني ، تموز ١٩٧١ ، ص ٢٨ ـ ٣١ .
دەربارەی بڕوانە : ل ٢٠٧ .

٦٦٠ـ ابن المستوفي وتاريخ اربيل ، ـ « العراق » ، ١٢ تشرين الاول ١٩٨١ .

٦٦١ـ اسماء في نصوص قديمة ، ـ «كاروان ـ المسيرة » ، العدد السادس ، آذار ١٩٨٢ ، ص ٩٥ ـ ١٠٢ .

٦٦٢ـ تاريخ اللغة الكردية ، بغداد ، ١٩٧٧ ، ٧٢ ص .

٦٦٣ـ كهف شاندر ، ـ « ڕۆژی کوردستان ـ شمس كردستان » ، العدد ٣ ـ ٤ ، آب وايلول ١٩٧١ ، ص ٢١ ـ ٢٣ .
دەربارەی بڕوانە : ل ٢٠١ .

٦٦٤ـ محمد بن آدم ، ـ « مجلة المجمع العلمي الكردي » المجلد الخامس ، ١٩٧٧ ، ص ٤٥٠ ـ ٤٧٨ .

٦٦٥ـ مدخل الى مصادر تاريخ الكرد ،ـ « كاروان ـ المسيرة » ، العدد الاول، تشرين الاول ١٩٨٢ ، ص ٨٢ ـ ٨٧ .

٦٦٦ـ من شعوب زاگروس القدماء . الكاشيون ، ـ « ڕۆژی کوردستان ـ شمس كردستان » ، العدد الثالث ، آذار ١٩٧٢ ، ص ١٩ ـ ٢٢ .

٦٦٧ـ المؤرخ ابن خلكان ، ـ « كاروان ـ المسيرة » ، العدد الرابع ، كانون الثاني ١٩٨٣ ، ص ٩٥ ـ ١٠٢ .

٦٦٨ـ الميديون وقيام الدولة الميدية ، ـ « ڕۆژی کوردستان ـ شمس كردستان » العدد السابع ، آذار ١٩٧٢ ، ص ١٧ ـ ٢٠ .
دەربارەی بڕوانە : ل ٢٠١ .

٦٦٩ـ نوروز . نبذة تاريخية ، ـ « كاروان ـ المسيرة » ، ملحق العددالسادس، آذار ١٩٨٣ ، ص ٦١ ـ ٦٤ .

٦٧٠ـ **زهدي الداودي** ، الاكراد في العصور القديمة ، ـ «التآخي» ، ١٢ تشرين الثاني ١٩٧٣ .

٦٧١ـ **زينفون** ، مسيرة العشرة آلاف عبر كردستان ، ترجمة صلاح سعدالله ، بغداد ، ١٩٧٣ ، ٤٨ ص .

دەوروبەری کۆتایی سالی ١٩٧١ بە زنجیرەیەك وتـار لە « التآخي »دا بڵاوی‌کردەوە . من نرخاندومە (« التآخي » ، ٣١ كانون الاول ١٩٧٢) . دەربارەی بڕوانە : ل ٢٣٥ـ٢٣٦ .

٦٧٢ـ **سامال مجيد فرج** ، الدكتور، لمحات عن الاصلاح الزراعي في كردستان،ـ « ڕۆژی کوردستان ـ شمس كردستان » ، العدد ٣ ـ ٤ ، آب وايلول ١٩٧١ ، ص ١٥ ـ ١٧ .

٦٧٣ـ **سليم سلطان** ، آراء في سبيل الحل السلمي للقضية الكردية ، منشورات « دار الثورة » ، بغداد ، بلا ، ٦٣ ص .
پێم وایە سەلیم سولطان حەمید عوسمانە .

٦٧٤ـ « **سنجار في التاريخ** » ، ـ « التآخي » ، ٢٩ تشرين الاول ١٩٧٢ .

٦٧٥ـ **شاميلوف ا .** ، حول مسألة الاقطاع بين الكرد ، ترجمة وتقديم وتطبق الدكتور كمال مظهر احمد ، بغداد ، ١٩٧٧ ، ١٠٦ ص .
له ڕووسییەوە کراوەتە عەرەبی . دەربارەی بڕوانە : ل ٢٤٦ .

٦٧٦ـ « **الشرفنامه في تاريخ الدول والامارات الكردية** . الفه باللغة الفارسية الامير شرف خان البدليسي، نقله الى اللغة العربية وعلق عليه جميل بندي روژبياني » ، بغداد ، ١٩٥٢ ، ٤٨٠ ص .
بە یارمەتی « کۆڕی زانیاری عیراق » چاپکراوە . دەربارەی بڕوانە : ل ١٨٤ ــ ١٨٥ .

٦٧٧ـ « **شرفنامه** . الفه بالفارسية شرف خان البدليسي . ترجمه الى العربية محمد علي عوني . راجعه وقدم له يحيى الخشاب » ، الجزء الاول ، القاهرة ، بلا ، ٤٨ + ٥٣٩ ص .
لەسەر داوای وەزارەتی پەروەردەو فێرکردنی میسری کراوەتە عەرەبی . دەربارەی بڕوانە : ل ١٩٢ ــ ١٩٣ .

٦٧٨ـ « **الشيخ محمود الحفيد ١٨٨١ ــ ١٩٥٦** » ، ــ « التآخي » ، ١٤ تشرين الاول ١٩٧٠ .

سەروتارە بە بۆنەی چواردەمین سالی کۆچی دوایی شێخەوە .

٦٧٩ـ **صالح حيدري** ، دور الصحافة الكردية السرية في العهود الرجعية والدكتاتورية ، ــ « العراق » ، ٢١ نيسان ١٩٧٧ .

٦٨٠ـ **صامد الكردستاني** ، كفاح الاكراد ، بيروت ، ١٩٥٦ ، ٤٨ ص .
دەربارەی خەباتی کورد دژی پەیمانە ئیمپریالییەکانە . پێم وایە (صامد الكردستاني) دوکتۆر جەمال نەبەزە .

٦٨١ـ « **صفحات مشرقة من تاريخ الصحافة الكردية القومية** . خمسون عاماً على صدور مجلة « پەیژە » ١٩٢٧ ــ ١٩٧٧ » ، أعداد ممتاز الحيدري ،ــ « العراق » ، ١٤ شباط ١٩٧٧ .

٦٨٢ـ « **صفحات من نضال الامة الكردية ــ کۆمەڵەی ژیانی کوردستان** » ، ترجمة حسين الجاف ، ــ « ڕۆژی کوردستان ــ شمس كردستان » ، العدد ٣ ــ ٤ ، آب وايلول ١٩٧١ ، ص ٢٧ ــ ٣٠ .

وەرگێر حسەین فەیزوڵلا جافە . لە کتێبەکەی ولیام ئیگلتنی وەرگرتووە کە کونسولی ئەمەریکایی بوو لە تەورێز . پێم وایە « ژ . ك. » کورتکراوەی (ژیانەوەی کورد) واتە « البعث

الكردي »به نەك (زيانى كوردستان) واتـــه « حيـــــاة
كردستان » . دەربارەى ناوى كتێبەكە بڕوانە ژمارە ٢٨٢ .

٦٨٣ــ ص. ك. ، من رواد الصحافة الكردية حسين ناظم ، ــ « العراق » ،
٢٤ كانون الثاني ١٩٧٧ .

پێم وايه ص . ك . كورتكراوەى « صحفي كردستاني »بەو
جاروبار مامۆستا جەمال بابان بـــەو نـــاوەوە بەرهـــەمى
بڵاوكردۆتەوە .

٦٨٤ــ صلاح عرفان، پيرەميرد شاعر الحكمة والجمال وعاشق الطبيعة والوطن،ــ
« التآخي » ، ١٧ كانون الاول ١٩٧٣ و ٢١ كانون الثاني ١٩٧٤ .

صلاح‌الدين محمد سعدالله ، المهندس :

٦٨٥ــ الثورة العراقية والقضية الكردية ، بلا ، ٦٠ ص .
بە ڕۆنيۆ چاپكراوە . وتارێكى ئەندازيار صەلاح سەعدوللايە
كە ڕۆژى حەڤدەى كانونى دووەمى سالى ١٩٥٩ لە لەندەن لە
كۆبونەوەيەكى قوتابى‌يە عيراقى‌يەكاندا خوێنـــدوويەتەوە .
محـــەمەدى مـــەلا كـــەريم كردوويە بە كوردى (بڕوانە :
« هيوا » ، سالى دووەم ، ژمـــارە ٨ ، مـــارتى ١٩٥٩ ،
ل ١٧ ــ ٣٤) .

٦٨٦ــ « كردستان » ــ الجريدة الكردية الاولى ، ــ « التآخي » ، ٢٢ نيسان
١٩٧٣ .

دەقى ناوەرۆكى ژمارە يەك و كورتـــەى ناوەرۆكى چـــەند
ژمارەيەكى‌ترى « كوردستان »ى يەكەمين ڕۆژنامەى كوردى
كردۆتە عەرەبى .

٦٨٧ــ كردستان والحركة الوطنية الكردية ، بغداد ، ١٩٥٩ ، ٧٤ ص .
دەربارەى بڕوانە : ل ٢٢٧ ــ ٢٢٨ .

٦٨٨ــ المسألة الكردية في تركيا . مرحلة جديدة ، ٥ حلقات ، ــ « التآخي » ،
٥ و ١٢ و ٢٦ تشرين الثاني و ٣ و ١٠ كانون الاول ١٩٧٣ .
بەرهەمێكى بايەخدارە . بەشى زۆرى زانيارى‌يەكانى بۆ خۆى
كۆى‌كردوونەوە . دەربارەى بڕوانە : ل ٢٢٧ .

٦٨٩ــ عبدالرحمن قاسملو ، الدكتور ، كردستان والاكراد . دراسة سياسية
واقتصادية ، ترجمة ثابت منصور ، بلا ، ١٩٧٦ ، ٣٠٦ ص .
دەربارەى بڕوانە : ل ٢١٥ ــ ٢١٧ . بڕوانە ژمارە ٢٧٧ .

٦٩٠ـ عبدالرحمن مزوري ، ملاحظات حول كتاب « اللطف الداني في مناقب الشيخ نورالدين البريفكاني » ، ـ « كاروان ـ المسيرة » العدد السابع ، نيسان ١٩٨٣ ، ص ١١٣ ـ ١١٥ .

عبدالرحمن معروف ، الدكتور :

٦٩١ـ ما كتب من اللغة الكردية ، ترجمة محمد امين غفور الهوراماني ، بغداد، ١٩٧٨ ، ٦٢ ص .

٦٩٢ـ موجز تاريخ وضع القواميس الكردية، ـ « مجلة المجمع العلمي الكردي»، المجلد الثالث ، العدد الاول ، ١٩٧٥ ، ص ٧٠٥ ـ ٧٢٨ .

عبدالرقيب يوسف :

٦٩٣ـ الدولة الدوستكية في كردستان الوسطى . دراسة تاريخية واقتصادية واجتماعية وحضارية ، الجزء الاول ، بغداد ، ١٩٧٢ ، ٣٨٢ ص . ، الجزء الثاني ، بغداد ، ١٩٧٥ ، ٤٩١ ص .

ح . باجەلان نرخاندوویه (« التآخي » ، ٢٤ آذار ١٩٧٣) .
دەربارەی بروانه : ل ٢٠٨ ـ ٢١٠ .

٦٩٤ـ فن العمارة والزخرفة في كردستان . الطراز المعماري والزخارف في طويله ، ـ « كاروان ـ المسيرة » ، العدد السابع ، نيسان ١٩٨٣ ، ص ١٢٣ ـ ١٢٨ .

٦٩٥ـ كتابة غريبة في كردستان ، ـ « التآخي » ، ٢٤ نيسان ١٩٧٣ .

٦٩٦ـ كردستان ومكتبة نوزي الاثرية واقدم خريطة طوبوغرافية معروفة ، ـ « التآخي » ، ٢١ كانون الثاني ١٩٧٤ .

٦٩٧ـ من اعلام الكرد . الملا أحمد الزرنكي في سطور ، ـ « ڕۆژی کوردستان ـ شمس كردستان » ، العدد ٥٤ ، آذار ١٩٧٩ ، ص ٢٥ ـ ٢٦ .

عبدالستار طاهر شريف :

٦٩٨ـ تاريخ الحزب الثوري الكردستاني ، بغداد ، ١٩٧٧ ، ١٨٢ ص .
به ڕۆنیۆ چاپکراوه .

٦٩٩ـ المجتمع الكردي . دراسة اجتماعية ثقافية سياسية ، بغداد ، ١٩٨١ ، ١٠٢ ص .

۷۰۰ـ موجز تاريخ الحزب الثوري الكردستاني ، بغداد ، ۱۹۷۷ ، ۵۵ ص .
۷۰۱ـ **عبدالعزيز ياملكي** ، كشف القناع عن بعض الوقائع العراقية . مذكرات ياملكي في العراق ، بغداد ، ۱۹۵۷ ، ٥٦ ص .

ژیانامەی خۆی‌و ئامەزراندنی لەشکری عیراقی‌و ڕاپەڕینەکانی سلێمانی لە باسە سەرەکی‌یەکانین .

عبدالفتاح علي يحيى :

۷۰۲ـ الشبك في كتاب « الاكراد » للدكتور شاكر خصباك ، ـ « التآخي » ، ۱۰ آيار ۱۹۷۳ .
۷۰۳ـ الشعب الكردي وثورة العشرين ، ـ « التآخي » ، ۳۰ حزيران و ۲ تموز ۱۹۷۳ .
۷۰٤ـ **عبدالله امين آغا** ، بلدة آسكي موصل . تاريخها وآثارها ، الموصل ، ۱۹۷٤ ، ۱۹۲ ص .

باسی دانیشتوانی ناوچەی ئاسکی موسڵی نێوان هەولێرو موسڵ دەکات .

۷۰۵ـ **عبدالله محمد حداد** ، معلومات نادرة عن اربيل قبل قرن ، ـ «كاروان ـ المسيرة » ، العدد الخامس ، شباط ۱۹۸۳ ، ص ۹۵ ـ ۹۹ .
۷۰٦ـ **عبدالوهاب عبدالرحيم هموند** ، موقع الهموند في النضال التحرري للشعب الكردي ، ـ « التآخي » ، ٥ آيار ۱۹۷۳ .
۷۰۷ـ « **عزالدين فيضي** » ـ ملف ارشيفي اعده ابو عمار ، ـ « العراق » ، ۱۷ كانون الاول ۱۹۸۱ .

عزالدين مصطفى رسول ، الدكتور :

۷۰۸ـ احمدي خاني (۱٦٥۰ ـ ۱۷۰۷) شاعرا ومفكرا ، فيلسوفا ومتصوفا ، بغداد ، ۱۹۷۹ ، ٥۰٤ ص .

نامەی دوکتۆرای ناوك (علوم)ەکەیەتی کە بە ڕووسی دایناوە. فوئادی حەمە خورشید ترخانەویە (بڕوانە : « العراق » ، ۱٤ كانون الثاني ۱۹۸۰) .

۷۰۹ـ خاني و حياته ، ـ « ڕۆژی کوردستان ـ شمس كردستان » ، العدد ۱٥ ، كانون الثاني ۱۹۷٤ ، ص ۹ ـ ۱٤ .

٧١٠ـ حول الصحافة الكردية ، بغداد ، ١٩٧٣ ، ٣٨ ص .
٧١١ـ عبدالله گوران ، ـ « الغد » ، آيار ١٩٦٤ .
٧١٢ـ الواقعية في الادب الكردي ، بيروت ، ١٩٦٦! .
نامەی دوکتۆراکەیەتی کە بە رووسی دایناوەو سالی ١٩٦٣ تەواوی کرد .

٧١٣ـ « **العشائر الكردية** » ، ترجمه وعلق عليه فؤاد حمه خورشيد ، بغداد ، ١٩٧٩ ، ١٦٠ ص .

لە راپۆرتێکی تایبەتیی ئینگلیزەکانەوە کردوویەتە کوردی .
دەقی ناونیشانی راپۆتەکە بەم جۆرەیە : « تێبینی دەربارەی هۆزەکانی کوردستانی باشـــوور (لە نێوانی زابی گەورەو دیالەدا) . دایەرەی نوێنەری مەدەنی ، بەغداد ، حوزەیرانی ١٩١٩ »(٤٨) .

٧١٤ـ « **العشائر الكردية في اعالي وادي الرافدين** » ، تاليف ئي. جي . ئار ، اعداد وترجمة حسين احمد الجاف(٤٩) ، ـ « العراق » ، ٢٨ حزيران ١٩٨٠ .

٧١٥ـ **عصمت شريف وانلي** ، الدكتور ، انتقال البلاد الكردية نحو الغرب بين القرنين العاشر والخامس عشر للميلاد ، ـ « التآخي » ، ٢٢ تشـرين الاول ١٩٧٣ .

کورتـەی ئـەو وتارەیەتی کە تەمموزی سـالی ١٩٧٣ لـە کۆنگرەی رۆژهەڵاتناسی لە پاریس خوێندیەوە . دەربارەی بروانە : ل ٢٤٥ .

٧١٦ـ **علي جبار**، المسالة الكردية في العراق ، ـ « الوقت » ، بيروت ، آب ـ اوغسطس ١٩٦٢ ، ص ٨٢ ـ ٩٢ .
پێم وایە عەلی جەبار خوالێخۆشبوو جەمال حەیدەری‌یە .

---

(٤٨) "Notes on the Tribes of Southern Kurdistan (between the Great Zab and the Dialah), Civil Commissioner's Office, Baghdad, Jnne 1919".

(٤٩) ناونیشانی کتێبەکە بە ئینگلیزی بەم جۆرەیە :
"Notes on Kurdish Tribes on and beyond the borders of the Mosul Vilayat and westward to Euphrates", Baghdad 1919, 31 pp.

علي سيدو الكوراني :

٧١٧ـ زرادشت والزرادشتية ، ـ « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلد الثالث ، العدد الثاني ، ١٩٧٥ ، ص ٥٧٧ ـ ٥٩٤ .
دەربارەی بڕوانە : ل ١٩٨ .

٧١٨ـ اللر و لرستان ، ـ « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلد الثاني ، العدد الثاني ، ١٩٧٤ ، ص ١٠٨ ـ ١٨١ .
لاپەڕەکانی بەشی عەرەبیی ئەو ژمارەیەی « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » دیسان لە یەکەوە دەست پێ دەکاتەوە. دەربارەی وتارەکەو خاوەنی بڕوانە : ل ١٩٨ .

٧١٩ـ من عمان الى العمادية او رحلة في كردستان الجنوبية ، عمان ، ١٩٣٩ ، ٢٧٢ ص .
نەخشەیەکی گەورەی لەگەڵە. دەربارەی بڕوانە : ل ١٩٤-١٩٧ .

٧٢٠ـ علي كمال ، نقد وتحليل كتاب « الحركة القومية الكردية » ، بلا ، ١٦ ص .
وا پێ دەچێ لە بێروت چاپ کرابێ . بە کورتی بەرپەرچی هەڵە گەورەکانی ئەدمۆن غەریب دەداتەوە(٥٠) .

٧٢١ـ عمر معروف البرزنجي ، عبدالواحد نوري ، ـ « العراق » ٣ تموز ١٩٧٨ .

٧٢٢ـ « عن الواقع الاقتصادي في كردستان » ، ـ « الكادر » ، العدد الثامن ، شباط ١٩٧١ ، ص ٥٩ ـ ٦٧ .

٧٢٣ـ فائز محسن ، لمحات خاطفة من تاريخ الصحافة الـ[illegible]ـية ، ـ « التآخي » ، ١٥ حزيران ١٩٧١ .

فاضل كريم :

٧٢٤ـ خانقين خلال ربع قرن (١٩٠٠ ـ ١٩٢٥) ، خمس حلقات ، ـ « التآخي » ١٠ و ١١ و ١٢ و ١٣ و ١٤ حزيران ١٩٧٣ .

٧٢٥ـ ملاحظات حول كتاب « الاكراد » ، ـ « التآخي » ، ١ آذار ١٩٧٣ .
دەربارەی « الاكراد »ەکەی دوکتۆر شاکیر خەسباکە .

---

(٥٠) ادمون غريب ، الحركة القومية الكردية ، بيروت ١٩٧٣ ، ١٦٣ ص .

٧٢٦ـ فرانتس هينفريك وايسباخ ، الكاردوخيون ، ترجمة ودراسة الدكتور جمال رشيد ، ـ « مجلة المجمع العلمي العراقي ـ الهيئة الكردية » ، المجلد العاشر ، ١٩٨٣ ، ص ٣٤١ ـ ٣٦٨ .

فؤاد حمه خورشيد :

٧٢٧ـ اربيل مدينة عمرها خمسة آلاف سنة ، ـ « التآخي » ، ٢٩ آب ١٩٧١ .

٧٢٨ـ اسماء الرقوق المكتشفة بمنطقة هورامان ، ـ « العراق » ، ١٣ تشرين الاول ١٩٧٧ .

دەربارەی بڕوانە : ل ٢٠١ ـ ٢٠٢ .

٧٢٩ـ الاسم كورد وارتباطاته الفلولوجيه ، ـ « ڕۆژی كوردستان ـ شمس كردستان » ، العدد ٦٢ ، ١٩٨١ .

٧٣٠ـ الاكراد . دراسة علمية موجزة ، بغداد ، ١٩٧١ ، ٨٠ ص .

دەربارەی بڕوانە : ل ٢٠١ ـ ٢٠٢ .

٧٣١ـ انتشار الكرد في العصور القديمة ، ـ « ڕۆژی كوردستان ـ شمس كردستان » ، العدد ٥٩ ، ايار ١٩٨٠ .

٧٣٢ـ البختيارية وبعض الملاحظات ، ـ « ڕۆژی كوردستان ـ شمس كردستان » ، العدد ٦٤ ، ١٩٨١ .

٧٣٣ـ بنات الله ، ـ « العراق » ، ١٤ تموز ١٩٧٧ .

دەربارەی كتێبی « كچانی خوا »ی هێنی هارالد هانسنە . ناوبراو ئافرەتێكی پسپۆری دانیماركی‌یە ماوەیەكی لەناو كوردەواریدا بردۆتە سەر . هەمان كتێبە كە دوكتۆر ناجی عەبباس كردوویە بە كوردی (دەربارەی بڕوانە : ل ١٤٠) .

٧٣٤ـ التنظيم الاجتماعي والاقتصادي لاكراد راواندوز ، ـ « العراق » ، ٥ شباط ١٩٧٩ .

دوربارەی كتێبی ي . ر . ليچه(٥١) .

٧٣٥ـ التوزيع الجغرافي للهجات اللغة الكردية ، ـ « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلد الثالث ، العدد الثاني ، ١٩٧٥ ، ص ٦١٢ـ٦٣٣ .

---

(٥١) E.R. Leach, Social and Economic Organisation of the Rawanduz Kurds, London, 1940.

٧٣٦ـ جذور الاكراد التاريخية ، ـ « التآخي » ، ١٣ و ٢٠ ايلول ١٩٦٨ .
٧٣٧ـ حجم القرية الكردية والعوامل الجغرافية المؤثرة فيـــه ، ـ « رۆژی کوردستان ـ شـــمس كردســـتان » ، العـــدد ٤١ ، آب ١٩٧٦ ، ص ١٩ ـ ٢٢ .
٧٣٨ـ حلبجه في عام ١٩١٩ ، ـ « للعراق » ، ٢ تموز ١٩٧٩ .
٧٣٩ـ حياة المرأة الكردية ، ـ « العراق » ، ٢٠ كانون الاول ١٩٧٦ .
دەربارەی دووەم کتێبی هێنی هارالد هانســه(٥٢) .
٧٤٠ـ شانيدر شعب الزهور الاول ، ـ « العراق » ، ٢٠ كانون الثاني ١٩٧٧ .
دەربارەی کتێبی « شانیدەر گەلی یەکـــەم گوڵ »ی ڕالف سۆلیکی‌یە(٥٣) .
٧٤١ـ صحيفة « رۆژ كردستان » واحداث كوردستان الجنوبيـــة ١٩٢٢ ـ ١٩٢٣ ، ـ « التآخي » ، الحلقة الاولى ، ١٨ نيسان ، والحلقة الثانيـة ١٩ نيـــسان ١٩٧٢ .
٧٤٢ـ الصناعة المبرادوستية ، ـ « العراق » ، ١٩ ايار ١٩٧٧ .
دەربارەی نامەیەکی دوکتۆرایە کە پێشکەش بـە یەکێك لـــە زانکۆکانی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا کراوە .
٧٤٣ـ كردستان تتحدى التتار ، ـ « التآخي » ، ٢٦ آيار ١٩٧١ .
٧٤٤ـ الاكراد في العصر الاسلامي ، ـ « التآخي » ، ١٨ تشرين الاول ١٩٦٨ .
٧٤٥ـ كردستان في القرن الثامن عشر ، ـ « التآخي » ، ١٧ آيار ١٩٧١ .
٧٤٦ـ كردستان وبلدان الخلافة الشرقية ، ـ « التآخي » ، ٢٣ شباط ١٩٦٨ .
دەربارەی کتێبەکەی مارك سایکـــە(٥٤) .
٧٤٧ـ كردستان والغزو السلجوقي ، ـ « التآخي » ، ٢٨ نيسان ١٩٧١ .
٧٤٨ـ كردستان والغزو المغولي ، ـ « التآخي » ، ١٧ شباط ١٩٦٩ .
٧٤٩ـ مخلفات العصور القبتاريخية في جبال كردستان، ـ « العراق » ، ١ تموز ١٩٨١ .
٧٥٠ـ معركة دربندي خان عام ١٩١٩ ـ نظرة عامة في تكتيكها وستراتيجيتها ، ـ « التآخي » ، ١٣ ايلول ١٩٧٢ .

---

(٥٢) H.H. Hansen, The Kurdish Woman's life, Kobenhavn, 1961.

(٥٣) R.S. Solecki, Shanidar the first flower people, New York, 1971.

(٥٤) M. Sykes, The Caliphs Last Heritage. A short history of the Turkish Empire, London, 1915.

٧٥١ـ الموقع الجغرافي لكردستان ، ـ « التآخي » ، ٢٨ كانون الثاني ١٩٧٤ .

٧٥٢ـ الميجر نوئيل في كردستان ، ـ « العراق » ، ٢ حزيران ١٩٧٧ .

باسی یادداشتەکانی میجـــەر نۆئێلی بەناوبانگـــە . بەپێی بەڵگەیەکی تایبەتی کە لە لەندەنەوە بۆ کـاك فوئاد هـــاتووە ئێدوارد ولیەم چارلیس نۆئێل ناوی تەولوی‌یە(٥٥) .

٧٥٣ـ نافذة على اصل الاكراد ، ـ « التآخي » ، ٩ آيار ١٩٦٧ .

٧٥٤ـ « قانون الحكم الذاتي لمنطقة كردستان » ـ « ڕۆژی کوردســـتان ـ شمس كردستان » ، العدد ٤٧ ـ ٤٨ ، تموز ١٩٧٧ ، ص ٢٨ ـ ٣١ .

٧٥٥ـ « قصة الارض في كردستان » ، ـ « الكادر » ، العدد التاســـع ، تموز ١٩٧١ ، ص ٥٧ ـ ٩٦ .

وتارێکی بەکەڵکە بۆ لێکدانەوەی مێژووی ئاڵوگۆڕی زەویداریی کوردەواریی لە سەردەمی نوێدا .

٧٥٦ـ « القضية الكردية امام الراي العام العربي » ، بلا ، ٤٠ ص .

کۆمەڵە وتارێکی ڕۆژنامە لوبنانی‌یەکانە .

٧٥٧ـ كامل حسن عزيز البصير ، الدكتور ، نەوروز من الاجواء الميثولوجية الاسطورية الى الحقائق التاريخية واللغوية ، ـ « ئاسۆی زانکۆیی ـ آفاق جامعية » ، العدد الاول ، آيار ١٩٧٧ ، ص ٧ ـ ١٠ .

٧٥٨ـ « الكرد إزاء العفو العام التركي سنة ١٩٣٢ » ، بلا ، ٢٤ ص .

لە چاپکراوەکانی « کۆمەڵی خۆیبون »ە . نیوەی بە عەرەبی‌و نیوەکەی‌تری بە تورکی‌یە .

٧٥٩ـ كريم حسامي ، قافلة من شهداء كردستان ايران ، ترجمة نزار محمود ، بغداد ، ١٩٧٣ ، ١٠٩ ل .

دەربارەی کوردستانی ئێرانە لە ساڵەکانی شـــەڕی دووەمی جیهاندا‌و باسی مەهاباد‌و زبانی کوردی ئێران لـــە ڕۆژگاری محەمەد ڕەزا شادا دەکات . (نزار محمود) دوکتۆر عیزەددین مـــستەفا ڕەسوڵە .

٧٦٠ـ كريم زەندی ، حركة كردستان وافربايجـــان التحررية ، السليمانية ١٩٦٠ .

دەربارەی بڕوانە : ل ٢٢٨ .

Noel, Edward William Charles (٥٥)

كمال خياط ، الدكتور :

٧٦١ــ القطاع الزراعي في العراق . مسح شامل لوارده وتقييم اساليب تنميته، بغداد ، ١٩٧٠ ، ٢٨٧ ص .

٧٦٢ــ مسح اقتصادي اجتماعي لاحدى قرى محافظة السليمانية . قرية حاصل، السليمانية ، ١٩٧٣ ، ٤٨ ص .
لەگەل دوکتور محەمەد بەکرزدا دایناوە .

٧٦٣ــ واقع التخلف في الريف الكردي . بعض اسبابه وسبل معالجته ، ــ « التآخي » ، ١٣ تموز ١٩٧٠ .

كمال مظهر احمد ، الدكتور(٥٦) :

٧٦٤ــ الابعاد والملامح الاساسية لحركة التحرر الوطني للشعب الكردي ، ــ « التآخي » ، ٨ نيسان ١٩٧٣ .
پێشکەش بەکۆنگرەی مێژوونووسیی جیهانی لە بەغدا کرا .
دەربارەی بڕوانە :ل ٢٤٣ .

٧٦٥ــ الاستاذ اسماعيل حقي شاوەيس يروي صفحات من نضال الشعب الكردي ، ــ « التآخي » ، ١٥ تشرين الاول ١٩٧٣ .
بەشی زۆری یادداشتەکانی خوالێخۆشبو ئیسماعیل شاوەیسم تۆمارکردووە . تا ئێستە چەند جارێك لە نووسینەکانمدا کەلکم لێیان وەرگرتووە .

٧٦٦ــ أضواء على قضايا دولية في الشرق الاوسط ، بغداد ، ١٩٧٨ ، ٢٩٦ ص.

٧٦٧ــ اكتوبر والمسالة الكردية ، ترجمة محمد الملا عبدالكريم ، ــ « الثقافة الجديدة » ، بغداد ، العدد ٢٩ ، تشرين الاول ١٩٧١ .

٧٦٨ــ « انتفاضة كانون » نقطة تحول كبرى في حركة التحرر الوطني للشعب العراقي ، ــ « التآخي » ، ٢٧ كانون الثاني ١٩٧١ .

٧٦٩ــ اول مدرسة كردية في ايران ، ــ « التآخي » ، ٢٠ تشرين الثاني ١٩٧٣.

٧٧٠ــ بكر صدقي والقضية الكردية ، ــ « التآخي » ، ١٣ كانون الثاني ١٩٧٤ .

---

(٥٦) بەشێك لە وتارەکانم بە بێ ناوی خۆمو بەشێکیانم بە ناوی (ك)ەوە بڵاوکردۆتەوە . لەبەر چەند هۆیەکی تێکەڵ گەلێکم لە وتارەکانی خۆم تۆمار نەکردووە .

٧٧١ـ تقييمات المؤرخين لانتفاضة عام ١٩٢٥ الكبرى ، ـ « التآخي » ، ٢٩ آب ١٩٧٣ .

٧٧٢ـ تناسب القوى الوطنية في حركة التحرر الوطني للشعب الكردي ، ـ « التآخي » ، القسم الاول (١٩١٨ ـ ١٩٣٢) ، ١١ تموز ١٩٧١ ، القسم الثاني (١٩٣٢ ـ ١٩٥٨) ، ٢١ تموز ١٩٧١ .

٧٧٣ـ ثورة العشرين في الاستشراق السوفيتي ، بغداد ، ١٩٧٧ ، ٩٦ ص .
دەربارەی کورد بڕوانە : ل ٧١ ـ ٧٩ ، ٨٥ ـ ٨٦ .

٧٧٤ـ جمعية « هاوار » ومجلة « بشكو » ، ـ « التآخي » ، ١١ شباط ١٩٧٤ .

٧٧٥ـ حول الاقطاع ودراسته في العراق ، ـ « آفاق عربية »(٥٧) ، العدد الرابع ، ١٩٧٥ ، ص ٢٢ ـ ٢٩ .

٧٧٦ـ حول الشرفنامه والطبعة الكردية لهذا الاثر التاريخي الخالد ، ـ « التآخي » ، ٢٠ تشرين الثاني ١٩٧٣ .

٧٧٧ـ حول مشاكل دراسة تاريخ الشعب الكردي ومهمات « المجمع العلمي الكردي » ، ـ « التآخي » ، ١٣ آب ١٩٧٣ .
دەقی ئەو وتارەیە کە تەمموزی ساڵی ١٩٧٣ بە ئینگلیزی پێشکەش کرا بە کۆنگرەی ڕۆژهەڵاتناسیی لە پاریس .
دەربارەی بڕوانە : ل ٢٤٣ .

٧٧٨ـ دراسة سوفيتية عن « ثورة العشرين » ، ـ « التآخي » ، ٣٠ حزيران ١٩٧٠ .

٧٧٩ـ دور الاكراد في ثورة العشرين ، ـ « التآخي » ، ١ تموز ١٩٧٠ .

٧٨٠ـ دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية ، بغداد ، ١٩٧٨ ، ١٩٦ ص .
مامۆستایان حیلمی عەلی شەریفو عەبدولڕەزاق ئەلحەسەنیو زوبێر بیلال ئیسماعیلو حەسەن جەلیلیو دوکتۆر جەلیل کەمالەددینو عەبدولڕەقیب یوسفو فوئاد حەمە خورشیدو ژمارەیەکی تر نرخاندوویانە . عەبدولڕەقیب یوسف دەربارەی نووسیویەتی : « .. ان لم يكن موضوع بحثه كله مزورا ففيه تزوير كثير لحقائق تاريخية » (« العراق » ، ٢ آب ١٩٨٠) . دەربارەی وەڵامی من بڕوانە : « رسالة مفتوحة الى المثقف الكردي » ، ـ « الثقافة » ، العدد العاشر ، تشرين الاول ١٩٨٠ ، ص ٧٧ ـ ٩١ .

---

(٥٧) گۆڤار ، بەغدا . ژمارە یەکی ئەیلولی ساڵی ١٩٧٥ دەرچو .

٧٨١ـ شاوەیس ومجلة « هوك » الارمنية ، ـ « التآخي » ، ٢١ كانون الثاني ١٩٧٤ .

٧٨٢ـ صفحات من تاريخ انتفاضة عام ١٩٢٥ الكبـرى ، ٨ حلقـات : ـ « التآخي » ، ٢٥ و ٢٧ حزيران و ٢ و ٤ و ١٠ تموز ١٩٧٢ و ٢١ و ٢٥ آذار و ٢١ نيسان ١٩٧٣ .

٧٨٣ـ الطبقة العاملة العراقية . التكون وبدايات التحرك ، بيروت ، ١٩٨١ ، ٢٨٦ ص .

٧٨٤ـ علي سيدو الكوراني ، ـ « التآخي » ، ٥ تشرين الثاني ١٩٧٣ .

٧٨٥ـ الكرد وثورة العشرين ، ـ « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلد السادس ، ١٩٧٨ ، ص ٤٩٧ ـ ٥٤٢ .

٧٨٦ـ كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى ، ترجمة محمد الملا عبدالكريم ، بغداد ، ١٩٧٧ ، ٤١٦ ص .
له چاپكراوەكانى « كۆڕى زانيـــارى كورد »ە . دەربارەى بروانە : ل ٢٣٧ ـ ٢٢٨ .

٧٨٧ـ « گەلاوێژ » في لقاء مع الاستاذ علاءالدين سجادي ، ـ « التآخي » ، ١ تشرين الاول ١٩٧٣ .

٧٨٨ـ مرة اخرى حول تناسب القوى الطبقية في حركة التحرر الوطني للشعب الكردي في العراق ، ٣ حلقات ، ٦ـ٨ كانون الاول ١٩٧١ .

٧٨٩ـ من تاريخ الاستشراق الروسي والسوفيتي ، ـ « آفاق عربية » ، العدد ١٢ ، ١٩٨١ ، ص ٢٦ ـ ٤١ .

٧٩٠ـ من تاريخ تكوين الطبقة العاملة العراقية ، ـ « التآخي » ، ١ آيـــار ١٩٧١ .

٧٩١ـ من تاريخ صحافة ثورة العشرين ، ـ « دراسات في التاريخ والآثار »(٥٨)، العدد الثاني ، ١٩٨٢ ، ص ٣٥ ـ ٧٠ .

٧٩٢ـ نظرة جديدة إزاء معاهدة سيفر والمسألة الكردية ، ترجمة محمد الملا عبدالكريم ، ـ « الثقافة الجديدة » ، العدد ٥٢ ، ايلول ١٩٧٣ .

٧٩٣ـ وثائق وحقائق جديدة من حركات الشيخ محمود ، ـ « التآخي » ، ٨ تشرين الاول ١٩٧٣ .

---

(٥٨) ئۆرگانى « كۆمەڵى مێژوو و شوێنەوار »ە ، لە بەغدا چاپ دەكرێ .

٧٩٤ـ وثيقة جديدة من تاثير اكتوبر على نضال شعبنا ، ـ « التآخي » ، ٧ تشرين الثاني ١٩٧١ .

٧٩٥ـ وزير معارف حكومة الشيخ محمود . مؤسس « جمعية كردستان » و صحيفة « بانكى كردستان » ، ـ « التآخي » ، ٢٨ كانون الثاني ١٩٧٤ .
دەربارەی مستەفا پاشا یاموڵکی‌یە .

٧٩٦ـ كمال نوري معروف ، قبيلة « لولو » وآثارها الخالدة ، ـ «العراق» ، ١٠ آيار ١٩٨٠ .

٧٩٧ـ « لقاء مع مصفف حروف (زارى كرمانجى) » ، اعداد فرياد محمد ، ـ « العراق » ، ٢٨ تموز ١٩٧٩ .

٧٩٨ـ « لمحات من تاريخ الحزب الديمقراطي الكردستاني » ، بغداد ، ١٩٧٣ ، ٦٢ ص .
لە بلاوكراوەكانى « يەكێتى قوتابيانى كوردستان »ە .

محسن محمد حسين ، الدكتور :

٧٩٩ـ ابن الاثير يؤرخ حوادث عصره غير السياسية ، ـ « مجلة المجمع العلمي العراقي ـ الهيئة الكردية » ، المجلد العاشر ، ١٩٨٣ ، ص ٦٢٤ ـ ٦٩١ .

٨٠٠ـ اربيل في العهد الاتابكي ٥٥٢ ـ ٦٣٠ هـ / ١١٢٨ ـ ١٢٣٣ م . بحث في اوضاع اربيل السياسية والاقتصادية في العهد الاتابكي ، بغداد ، ١٩٧٦، ٤٣١ + ٦ ص .
دەربارەی بروانە : ل ٢٠٢ .

٨٠١ـ الجيش الايوبي في عهد صلاح‌الدين . تركيبه . تنظيمه . اسلحته ، رسالة دكتوراه تقدم بها الى كلية الآداب ـ جامعة بغداد ، ١٩٨٠ ، ا ـ ط + ٤٨٢ + 11 ص .
فوئاد حەمە خورشید نرخاندوویە (« العراق » ، ٧ كانون الاول ١٩٨١) . دەربارەی بروانە : ل ٢٠٣ ، ٢٠٥ـ٢٠٦ .

٨٠٢ـ العز الضرير الاربيلي ، ـ « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، العدد الخامس ، ١٩٧٧ ، ص ٤٣٩ ـ ٤٤٩ .
دەربارەی بروانە : ل ٢٠٢ .

٨٠٣ـ قراءة ثانية لما كتب عن تاريخ اربيل في العهد الاتابكي ، ـ « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلد الرابع ، ١٩٧٦ ، ص ٥٢٠ ـ ٥٣٢ .
دەربارەی بروانە : ل ٢٠٢ .

٨٠٤ـ مدفن السلطان مظفرالدين بين الحقيقة والوهم ، ـ «كاروان ـ المسيرة» ، العدد الاول ، تشرين الاول ١٩٨٢ ، ص ٧٧ ـ ٨١ .

٨٠٥ـ الشطوب الهكاري . سيرة مجاهد ، ـ « مجلة المجمع العلمي العراقي . الهيئة الكردية » ، المجلد الثامن ، ١٩٨١ ، ص ٣٠١ ـ ٣٢٥ .
دەربارەی بروانە : ل ٢٠٥ ـ ٢٠٦ .

٨٠٦ـ مظفرالدين گوكبرى حين طرد من أربيل ، ـ « مجلة المجمع العلمي العراقي . الهيئة الكردية » ، المجلد السابع ، ١٩٨٠ ، ص ٤٦٩ـ٤٨٨ .

٨٠٧ـ موضوعان(٥٩) في التاريخ الكردي ، بغداد ، ١٩٧٦ ، ٧٤ ص .
لە چاپکراوەکانی گۆڤاری « رۆژی کوردستان »ە . دەربارەی بروانە : ل ٢٠٦ .

محمد امين زكي :

٨٠٨ـ تاريخ الدول والامارات الكردية في العهد الاسلامي ، ترجمة محمد علي عوني ، القاهرة ، ١٩٤٥ .

٨٠٩ـ تاريخ السليمانية وانحائها ، نقله الى اللغة العربية وعلق عليه محمد جميل بندي الروزبياني ، بغداد ، ١٩٥١ ، ٣١٦ ل .
دەربارەی بروانە : ل ١٦٣ ، ١٨٥ .

٨١٠ـ خلاصة تاريخ الكرد وكردستان من أقدم العصور التاريخية حتى الآن ، نقله الى العربية وعلق عليه محمد علي عوني ، القاهرة ، ١٩٣٩ ، ٤٧٢ + أ ـ ح + ٦٤ ص ، الطبعة الثانية : بغداد ، ١٩٦١ .
دەربارەی بروانە : ل ١٩١ .

٨١١ـ مشاهير الكرد وكردستان في الدور الاسلامي ، نقلته الى العربية كريمته، الجزء الاول ، بغداد ، ١٩٤٥ ، الجزء الثاني ، بغداد ، ١٩٤٧ .
مەبەست لە وەرگێڕ سانیحە ئەمین زەکی‌یە .

محمد البريفكاني :

٨١٢ـ الاكراد في القرن العشرين ، بغداد ، ١٩٦٨ .
٨١٣ـ حقائق تاريخية عن القضية البارزانية ، بغداد ، ١٩٥٣ .
٨١٤ـ نفثات القلم ، بغداد ، ١٩٥٠ ، ٧٠ ص .
بەشێکی باسی ژمارەیەك لە شۆڕشە گەورەکانی کورد دەکات.

---

(٥٩) بەداخەوە لە بەراوێزی ژمارە ٢٥٦ی لاپەڕە ٢٠٦دا لەبریتی (موضوعان) بە هەڵە (موضوعات) چاپکراوە .

محمد توفيق وردي :

٨١٥ــ الاكراد في الاتحاد السوفيتي ، بغداد ، بلا ، ٢٤ ص .
دەربارەی بروانە : ل ٢٣٠ .

٨١٦ــ صفحات من نضال الشعب الكردي في ايران . الاكـــراد الفيليون في التاريخ ، الطبعة الاولى ، بغداد ، ١٩٥٨ ، ٥٣ ص . ، الطبعة الثانية ، بغداد ، ١٩٧١ ، ٣٦ ص .

لوڕستانو لوڕی بچوکو ڕاپەڕینی شا وێردی خانو سمایل خانو حەزە فەیلی‌یەکان لە باسە سەرەکی‌یەکانین .

٨١٧ــ قافلة الشهداء الاكراد والشعوب الايرانية ، بغداد ، ١٩٧٢ ، ٤٨ ص .
بە وێنەوە لە مەهابادو قوربانی‌یەکانی دەدوێ .

٨١٨ــ كردستان المناضلة ، بغداد ، ١٩٥٩ ، ٤٠ ص .
بە وێنەوە باسی کورتەی مێژووی کوردو شـــۆڕشەکانی کوردی تورکیا دەکات .

٨١٩ــ مدينة كويـــنجق والمصلح الاجتماعي ابراهيم صابر ولي ، بغـــداد ، ١٩٧٢ ، ٥٢ ص .
وێڕای ژینامەو چالاکی‌یەکانی ئیبراهیم وەلی باسی مێژووی شاری کۆیەو ژمارەیەك لە ناودارانی وەك حاجی قادری کۆیی‌و مەلا محەمەدی جەلی‌زادە (مەلای گـەورە)و زەکی ئەحمەد هەناری دەکات .

محمد جميل بندي الروژبياني :

٨٢٠ــ امارة بني عيار وحكومتهم في غربي ايران ، ترجمة محمد الملا عبدالكريم ، ــ « مجلــة المجمــع العلمي الـــكردي » ، المجلــد الخامس ، ١٩٧٧ ، ص ٤٧٩ ــ ٥٠٨ .

٨٢١ــ بندنيجين (مندلي) في التاريخ قديما وحديثا ، ــ « مجلة المجمع العلمي العراقي . الهيئة الكردية » ، المجلد السابع ، ١٩٨٠ ، ص ٢٠٥ــ٤٣٩ .

٨٢٢ــ داقوق « دقوقاء » في التـــاريخ ، ــ « مجلة المجمع العلمي العراقي ــ الهيئة الكردية » ، المجلد العاشر ، ١٩٨٣ ، ص ٣٦٩ ــ ٤٦٤ .

٨٢٣ــ دينور ومشاهيرها ، ترجمة محمد الملا عبدالكريم ، ــ « مجلة المجمــع العلمي الكردي » ، المجلد السادس ، ١٩٧٨ ، ص ٥٤٣ــ٥٩١ .

محمد الخال ، الشيخ :

٨٢٤ــ البيتوشي ، بغداد ، ١٩٥٧ ، ٢٠٤ ص .
جگه له ژینامەی بەیتوشیو نووسینەکانی باسی ژمارەیەك له مزگەوتەکانی کوردستانو گەورەپیاوانی کردووە .

٨٢٥ــ مخطوطات مكتبة الشيخ محمد الخال في السليمانية ، ــ « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلد الاول، العدد الاول، ١٩٧٣ ، ص ٦٢٥ــ٦٩٥.

٨٢٦ــ مخطوطات مكتبة الشيخ محمد الخال في السليمانية ، ــ «مجلة المجمع العلمي الكردي» ، المجلد الثالث، العدد الاول، ١٩٧٥ ، ص ٦٦٢ــ٧٠٤.

٨٢٧ــ مخطوطات مكتبة الشيخ محمد الخال في السليمانية ، ــ «مجلة المجمع العلمي الكردي »، المجلد الثاني، العدد الثاني، ١٩٧٤، ص ٦٠ــ١٠٧ .
لاپەڕەکانی بەشی عەرەبیی ئەو ژمارەیەی « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » دیسان له یەکەوە دەستپێدەکاتەوە . کاتی خۆی من پێشنیاری نووسینی ئەو وتارەم کرد .

٨٢٨ــ الشيخ معروف النودهي البرزنجي ، بغداد ، ١٩٦١ ، ٢٢٨ ص .
به یاریدەی « کۆڕی زانیاری عیراق » چاپکراوە . جگه له ژینامەی شێخ مارفی نۆدێو ڕۆژگاری ئەو باسی بابانەکانو شێخ مەحمودو شاری سلێمانیش دەکات . بەرزنجی نازناوی ڕاستەو حەفید نازناوی دەستکردی بنەماڵەی شێخانی سلێمانییە .

٨٢٩ــ **محمد رسول هاوار** ، پیرمیرد والصحافة ، ــ « التآخي » ، ١٧ حزيران ١٩٧٠ .

٨٣٠ــ **محمد شفيق الزيباري** ، الاحوال الدرية والاخبار المسكية في السلسلة الزيبارية ، الموصل ، ١٩٢٥ ، ١٣٥ ص .
دەربارەی زێبارو زێبارییەکانو ناودارانیانه .

محمد شيرزاد :

٨٣١ــ المجاهد الكردي امين بروسك ولجنة فلسطين الدولية ، اربيل ١٩٤٧، ٢ ص .

٨٣٢ــ نضال الاكراد ، القاهرة ، ١٩٤٦ ، ٤٦ ص .
سەرچاوەیەکی بایەخدارە . گەلێك بەلگەی مێژوویی گرنگی تێدایە . محمد شیرزاد ناوی خوازراوی زەید ئەحمەد عوسمانە .

٨٣٣ــ محمد القزلجي ، التعريف بمساجد السليمانية ومدارسها الدينية ، بغداد ، ١٩٣٨ ، ٥٢ ص .
ژینامەی ژمارەیەك لە زانا ئایینییەکانی کوردستانو میژووی شارەزوورو قەلاچوالانو میرنشینی بابانو مزگەوتەکانی سلیمانی لە باسە سەرکییەکانین .

٨٣٤ــ محمد علي القرهداغي(٦٠) ، الشيخ عبدالله الخرباني من خلال مخطوطات مكتبته ، ــ « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلد الثاني ، العدد الثاني ، ١٩٧٤ ، ص ٢٣٩ ــ ٢٧٥ .

٨٣٥ــ محمد كريم فتح الله ، المسألة الكردية . آراء وملاحظات ، بغداد ، ١٩٧٣ ، ٥٦ ص .

محمد الملا عبدالكريم المدرس :

٨٣٦ــ الصحافة الكردية . درب شائك ومسيرة مجيدة ، ــ « التآخي » ، ١٥ حزيران ١٩٧٠ .

٨٣٧ــ الصحافة الكردية في العراق ، ــ « التآخي » ، ١٥ حزيران ١٩٧١ .
بە ناوی (م)ەوە بلاوی کردۆتەوە .

٨٣٨ــ عرض مقتضب للصحافة الكردية العلنية ، ــ « التآخي » ، ١٥ حزيران ١٩٧٠ .

٨٣٩ــ لمحات عن جوانب من الثقافة الكردية ، ــ « العلوم » ، بيروت ، العدد ١٢ ، كانون الاول ١٩٦٧ .

٨٤٠ــ « نزار » الصحيفة السياسية الكردية العلنية الاولى في العراق ، ــ « التآخي » ، ١٥ حزيران ١٩٧١ .

٨٤١ــ محمود حسن شنوبي ، الرد على الكوسموبوليتية ، بلا ، ٢٢ ص .
پیم وایە نووسینی عەبدولڕەحمان زەبیحییەو بەر لە شۆڕشی گەلاوێژی ١٩٥٨ لە سوریە چاپی کردووە .

---

(٦٠) مامۆستا محەمەد عەلی قەرەداغی یەکێکە لەو ڕووناکبیرە کوردانەی دەتوانن لە مەیدانی تۆمارکردنو لێدوانی میژووی دەستنووسەکانی کوردستانو ژینامەی خاوەنەکانیانو ئەو جۆرە باسانەدا خزمەتی بەکەلك پێشکەش میژوونووسیی کوردی بکات .

٨٤٢ـ **محمود زامدار** ، نصف قرن مع محو الامية في كردستان . « كۆمەڵی زانستی کوردان » ، ـ « العراق » ، ٥ تموز ١٩٨٠ .

٨٤٣ـ « **مذكرات مامون بك بن بيگه بك** » ، نقلها الى العربية وعلق عليها محمد جميل الروژبياني وشكور مصطفى ، بغداد ، ١٩٨٠ ، ٩٥ ص .
لە چاپکراوەکانی « کۆڕی زانیاری عیراق ـ دەستەی کورد »ە،

مسعود محمد :

٨٤٤ـ حول مسار حملة سرجون في كردستان ، ـ « التآخي » ، ٢٦ آب ١٩٧١ ، ص ٨ .

٨٤٥ـ ممدوح سليم ـ ربع قرن من النضال الكردي الدؤوب ، ـ « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلد الخامس ، ١٩٧٧ ، ص ٥٠٩ـ٥١٣ .

معروف جياوك :

٨٤٦ـ القضية الكردية ، بغداد ، ١٩٢٥ ، ١١٥ ص .
ناوەرۆکی وەڵامە بۆ نووسینێکی ئەنەستاس ماری کەرمەلی. بە ناوی (جیاوك الكردي)یەوە بڵاوی کردۆتەوە .

٨٤٧ـ ماساة بارزان المظلومة ، بغداد ، ١٩٥٤ .

٨٤٨ـ نيابتي في ١٩٢٨ ـ ١٩٣٠ ، بغداد ، ١٩٣٧ ، ٢٤٠ ص .
وتارو قسەکانیەتی لە پەرلەماندا . گەلێك باسی هەوڵێرو پێویستیەکانی تێدایە . نیشتەجێ‌کردنی ئاسووریەکانو چالاکیەکانی لەشکر لە زێبارو عەممادیە لە باسەکانین .

معروف خزنەدار ، الدكتور :

٨٤٩ـ الشعر السياسي الكردي في كردستان العراق بين الحربين العالميتين، ـ « ڕۆژی کوردستان ـ شمس كردستان » العدد الثالث ، آذار ١٩٧٢ ، ص ١٦ ـ ١٨ .

٨٥٠ـ مخطوطات فريدة ومطبوعات نادرة ، الجزء الاول ، بغداد ، ١٩٧٨ ، ٨٦ ص .

٨٥١ـ **مفيد حاجي** ، حسين حزني المكرياني ، ـ « العراق » ، ٢٤ ايلول ١٩٨١ .

٨٥٢ـ « مقدمة في اصل الشعب الكردي » ، اعـــداد ا . ف . ، ـ « رۆژی کوردستان ـ شمس کردستان » ، العـــدد ٤٣ ـ ٤٤ ، كانون الاول ١٩٧٧ ، ص ٢٠ ـ ٢٣ .
ا . ف . دوكتۆر ئیحسـان فوئاده .

مكرم الطالباني ، الدكتور :

٨٥٣ـ ابراهيم خان ثائر من كردستان ، بغداد ، ١٩٧١ ، ١٠٤ ص .
دەربارەی برایم خانی دەلۆیە . نەریمـــان نرخـــاندوویە (بڕوانە : « التآخی » ٧ آذار و ١١ نیـسان ١٩٧١) لە هەمان ڕۆژنامەدا دوکتۆر موکەرەمیش وەڵامی داوەتەوە («التآخی» ٢٢ آذار ١٩٧١) .

٨٥٤ـ الثروة الزراعية في كردستان ، ـ « ڕۆژی کوردســـتان ـ شـمس کردستان » ، العدد الاول ، حزيران ١٩٧١ ، ص ٧ ـ ٨ .

٨٥٥ـ دروس وعبر من انهيار التمرد الرجعي في كردســـتان ، ـ « ڕۆژی کوردستان ـ شمس کردستان » ، العدد ٢٧ ، ١٩٧٥ ، ص ١ـ٢ .
بە هەڵە نووسراوە ساڵی ١٩٥٧ .

٨٥٦ـ ملا شريف ، الصداقة العربية الكردية ، موصل ، ١٩٥٨ ، ٢٤ ص .

٨٥٧ـ « المنطلقات المبدئية للحزب الديمقراطي الكردستاني » ، بغداد ، ١٩٧٨، ٥٠ ص .

٨٥٨ـ « المنهاج والنظام الداخلي لاتحـــاد الادبـــاء الاكراد » ، ـ « ڕۆژی کوردستان ـ شمس کردستان » ، العدد ٤٩ ، شـــباط ١٩٧٨ ، ص ٢٥ ـ ٢٩ .

٨٥٩ـ « المنهاج والنظام الداخلي لجمعيـــة الثقافة الكردية » ، ـ « ڕۆژی کوردستان ـ شمس کردستان » ، العدد ٤٩ ، شـــباط ١٩٧٨ ، ص ٣٠ ـ ٣٤ .

٨٦٠ـ « المنهاج والنظام الداخلي للحزب الديمقـراطي الكردستاني ـ ايران . اقره الكونفرانس الثالث للحزب » ، بلا ، ١٩٧١ ، ٢٩ ص .

٨٦١ـ « المؤتمر الثالث للحزب الديمقراطي الكردستاني (ايران) » ، ڕەزبەر ١٣٥٢ ـ ايلول ١٩٧٣ ، بلا ، ٥٢ ص .

٨٦٢ـ « المؤتمر المحلي الاول للمعلمين الاكراد في شـــقلاوه » ، بغـــداد ، ١٩٥٩ ، ٤٠ ص .
لە بڵاوکراوەکانی ڕۆژنامەی « ئازادی »یە .

٨٦٣ـ « **موجز تاريخ الحزب الديمقراطي الكردستاني حتى نهـــاية المؤتمــر الثالث** » ، ـ « الكادر » ، العدد الثامن ، شباط ١٩٧١ ، ص ٧١ـ٨٢ .
زنجیرەیەك وتاری گرنگە « الكادر » لە ژمارە هەشتی‌یەوە دەستی کردە بڵاوکردنەوەی .

٨٦٤ـ **مينورسكي ف .** ، الاكراد احفاد الميديين ، ترجمـــة وتعليق الدكتور كمال مظهر احمد ، ـ « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلد الاول ، العدد الاول ، ١٩٧٣ ، ص ٥٥٢ ـ ٥٦٦ .

٨٦٥ـ **مينورسكي ف . ف .** ، الاكراد . ملاحظات وانطباعات ، ترجمه وعلق عليه وقدم له الدكتور معروف خزنەدار ، بغداد ، ١٩٦٨ ، ٩٨ ص .
دەربارەی بڕوانە : ل ٢٤١ .

٨٦٦ـ « **النظام الاساسي والداخلي لنادي جمعية الارتقاء الكوردي** » ، بغداد ، ١٩٣٠ ، ١٣ ص .
دەربارەی « یانەی سەرکەوتنی کوردان » ی بەغدایە .

٨٦٧ـ « **النظام السياسي والداخلي الجمعية الخيرية لمعاونة فقراء الاكــــراد بالجزيرة** » ، بيروت ، ١٩٣٢ ، ٢٤ ص .
بە عەرەبی‌و کوردی‌و فەرەنســی‌یە .

٨٦٨ـ **نيكيتين ف .** ، العائلة البارزانية ، ترجمة الدكتور كاوس قفطان ، ـ « ڕۆژی کوردستان ـ شمس كردستان » ، العـــدد الخامس ، آب ١٩٧٣ ، ص ١٩ ـ ٢٢ .

هادي رشيد چاوشلي :

٨٦٩ـ الحياة الاجتماعية في كردستان ، بغداد ، ١٩٧٠ ، ١٦٠ ص .
٨٧٠ـ القومية الكردية وتراثها التاريخي ، بغداد ، ١٩٦٧ ، ١٢٤ ص .
وەزارەتی ئیرشاد چـــاپی‌کردووە . واتای نەتەوەی کوردو جوگرافیای کوردستان‌و مێژووی کۆن‌و میرنشینەکانی کوردو ژیانی کوردەواری دوای شەڕی یەکەمی جیهان لە باسەکانین .

٨٧١ـ مشاكل العراق الداخلية مع الايام ، بغداد ، ١٩٦٧ ، ٩٦ ص .
لە بەشی چوارەمیدا باسی مەســەلەی کورد دەکات .

٨٧٢ـ **هاشم طه عقراوي** ، الاسس النفسية والاجتماعية للقبـــائل الكردية ، كركوك ، ١٩٧١ ، ١٦٠ ص .
ژیانی ئایینی‌و کۆمەڵایەتی‌و پێوەندیی دەرەبەگی لە ناو هۆزە کوردەکاندا لە باسەکانین .

(٣) به زمانی تورکی‌و ئازەری‌و فارسی

٨٧٣ـ **احسان نوری** ، ویلسون پرنسیبی و کوردلر ، ـ « ژین » عدد ١٥ ، ٢٠ مارت ١٣٣٥ ، ل ٣ ـ ٥ .

باســـی کوردو چوارده خاله بەناوبەنگەکەی ودرۆ ویلسنی سەرۆك کۆماری وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکایە . بابەتی لە هەموو ڕوویەکەوە زۆرە .لەوانەیە نووسەری ئیحسـان نوری پاشا بێ .

٨٧٤ـ **احمد شریفی** ، عشایر شکاك و شرح زندگی آنها به رهبری اســماعیل اغا سـمکو ، طهران ، ١٣٤٨ ، ٧٤ ص .

دەربارەی ئیسـماعیل ئاغای شوکاك (سـمکۆ)یە .

٨٧٥ـ **امیر بدرخان** ، حاصلاتی کردستانك عزم قوی جمعیتنه عائددر، ناشری: کردلر جمعیتی نامنه ، مطبعة اجتهادده طبع لولونمشدر .

٨٧٦ـ **« تورك عفو عمومیسی فارشیسنده کوردلر ســـنة ١٩٣٣ »** ، کورد خویبون جمعیتی نشریاتندن ، عدد ٨ ، ٢٤ ص .

لە چاپکراوەکانی « کۆمەڵی خۆیبون »ە . نیوەی بە عەرەبی‌و نیوەکەی‌تری بە تورکی‌یە .

٨٧٧ـ **« جلد دویم از کتاب شرف نامه تالیف شرف خان بن شمس‌الدین بدلیسی که باهتمام اقل عباد ولادیمیر ملقب ولیامینوف زرنوف در محروســه پطربورغ در دار الطباع آکادمیه ایمپراطوریه سنه ١٨٦٢ عیسوی مطابق سنه ١٢٧٨ هجری مطبوع گردید »** ، ٣٠٨ ص .

دەربارەی بڕوانە : ل ١٠٤ ـ ١٢٦ .

٨٧٨ـ **« جلد یکم از کتاب شرف نامه تالیف شرف خان بن شمس‌الدین بدلیسی که باهتمام اقل عباد ولادیمیر ملقب ولیامینوف زرنوف در محروســه پطربورغ در دار الطباع آکادمیه ایمپراطوریه سنه ١٨٦٠ عیسوی مطابق سنه ١٢٧٦ هجری مطبوع گردید »** ، ٤٥٦ ص .

دەربارەی بڕوانە : ل ١٠٤ ـ ١٢٦ .

٨٧٩ـ **حسین علی شانوف** ، عبدالله گوران پویزیسنده نوفاترلوغ مسلسی ، ـ « خبرلری » ، باکو ، ١ ، ١٩٦٤ ، ص ٥٧ ـ ٦٥ .

بڕوانە ژمارە ٦٠٢ .

٨٨٠ـ **رحيم قاضي** ، سوفيت ئيتيفاقنده كوردشوناسلغن انكشافى و وزيفلرى حقنده ، ـ « خبرلرى » ، باكو ، عدد ٢ ، ١٩٥٩ ، ص ١٣١ـ١٤٢ .
دەربارەی کوردناسیی سۆڤێتو ئەرکەکانی‌یە .

٨٨١ـ **رشيد ياسمى** ، كردو پيوســـتگى نژادىو تاريخى او ، تهران ، ؟ ، ٢٤٦ ص .

خـــلوەنی ماموّســـتای زانکۆی تاران . دەربارەی بروانە : ل ٢٣٣ ـ ٢٣٤ ، ٢٤٦ ـ ٢٤٧ .

٨٨٢ـ **ســيوەرکی حلمی** ، كردلرده ضروب امثال ، ـ « ژين » ، عدد ١٩ ، ٢٢ مايس ١٣٣٥ ، ص ٩ ـ ١١ .
دەربارەی پەندی‌پێشینیانی کوردە .

٨٨٣ـ **شيلاقى زاده ايوب صبرى** ، كوردلر تتبعى بـر ملتدر ، ـ « ژين » ، عدد ١٨ ، ٨ مايس ١٣٣٥ ، ص ٩ ـ ١١ .

٨٨٤ـ **عبدالعزيز ياملكى** ، كوردستان و كورد اختلاللرى ، جلـد ١ ، تهران ، ١٩٤٦ ، ٩٥+ ٦ ص .
دەربارەی بروانە : ل ٢٢٦ .

٨٨٥ـ **« قيام شيخ عبيدالله شمزينى در كردستان »** ، به اهتمام عبدالله مردوخ كردستانى ، تهران ، ٢٥٣٦ ، ١١٠ ص .
دانەری کتێبەکە ناوی ئەسکەندەر قۆریانسە .

٨٨٦ـ **« كرد تعميم معارف جمعيتى بياننامەسى »** ، ـ « ژين » ، عـدد ١٠ ، ٢ شباط ١٣٣٥ ، ص ١٠ ـ ١٦ .
بایەخی مێژوویی زۆرە . پرۆگرامی کۆمەڵەی ناوبراوی ئەکەڵە کە بریتی‌یە لە ٢٠ خاڵ .

٨٨٧ـ **« كرد طلبە هيوى جمعيتى بياننامەسى »** ، ـ « ژين » ، عــــدد ٢٢ ، ١٣٣٥ ، ص ١٢ ـ ١٣ .
لە هەمان ژمارەدا بە کوردیش بە ناوی «بەیانناما جڤاتا فقيه هيوى كوردان »ەوە بلاّوکراوەتەوە (ل ١٤ ـ ١٥) . بایەخی مێژوویی زۆرە .

٨٨٨ـ **« كردستان »** ، ـ «ژين » ، عدد ١٠ ، شباط ١٣٣٥ ، ص ٦ـ٩ .
باسی سروشتو ژمارەو ڕەوشتی دانیشتوانی دەکـات . وا دیارە محەمەد ساکن نووسیوی‌یەو لـــە « ئەنسكلۆپيدياى بەریتانی » وەرگرتووە .

٨٨٩ـ **کەمال مەزهەر ئەحمەد** ، عیراق کوردستاننده میللی ازادلیق حرکتنن سیلری حقنده (۱۹۱۸ ـ ۱۹۳۲) ، ـ « خبرلری . سوفیت ئازربایجان عیلملر ئەکادیمیاسنن » ، باکو ، نمره ۲ ، ۱۹٦٦ ، ص ۳۷ ـ ٤۳ .

دەربارەی هۆ بزوتنەکانی بزوتنەوەی رزگاریخوای کوردی عیراقە لە رۆژگاری فەرمانڕەوایی ئینگلیزدا .

۸۹۰ـ **« کورد مسئلەسی بر اجنبی نقطه نظرندن . ممتاز مستشرق موسیو باسیل نیکیتینیك دیکسیونر دیپلوماتیکده کورد مسئلەسی حقنده نشر اولنان مقاله سنك ترجمەسی »** ، ناشری : حاجو اغا ، شام ، ۱۹۲٤ ، ٤۰ ل .

لە بلاوکراوەکانی « کتیبخانەی هاوار »ە . لە کۆتایی کتێبەکەدا نامەیەکی باسیل نیکیتین بۆ جەلادەت بەدرخان بە فەرەنسی چاپکراوە (ل ۳۵ ـ ٤۰) .

۸۹۱ـ **کوردی بتلیسی** ، کوردلر (ایران)ی دکلمیدر ..؟ ، ـ « ژین » ، عدد ۱۸ ، ۸ مایس ۱۳۳۵ ، ص ۱ ـ ۸ . عدد ۱۹ ، ۲۲ مایس ۱۳۳۵ ، ص ٥ ـ ۸ .

۸۹۲ـ **لاو رشید** ، کوردلرده ضروب امثال ، ـ « ژین » ، عدد ۸ ، کانون ثانی ۱۳۳۵ ، ص ۱۲ ـ ۱٥ .

دەربارەی پەندی پێشینیانی کوردییە .

۸۹۳ـ **محمد ساکن** ، کردستان اثار قدیمەسی ، ـ « ژین » ، عدد ۱۱ ، ۱٥ شباط ۱۳۳۵ ، ل ۳ ـ ٦ ، عدد ۱۲ ، ۲٥ شباط ۱۳۳۵ ، ص ۱ ـ٤ .

باسی زمانو ئایینی کوردو ئیدریسی بدلیسیو بەدرخان پاشا دەکات . لە پێرستی وتارەکەدا ناوی بەو جۆرەی سەرەوە هاتووە ، لە ناوێشەوە بۆتە : « کورد تاریخندن . اثار قدیمەسی » . وا دیارە تەواوکەری وتاری « کوردستان »ە کە لە ژمارە دەی هەمان گۆڤاردا بلاوکراوەتەوە (بڕوانە ژمارە ۸۸۸) .

۸۹٤ـ **ممدوح سلیم** ، کوردستان تعالی جمعیتنده برمصاحبه ، ـ « ژین » ، عدد ۲۲ ، ۱۳۳۵ ، ص ۱ ـ ۷ .

بایەخی بۆ مێژووی ڕێکخراوە کوردییەکانی دوای شەڕی یەکەمی جیهانو دیارکردنی چالاکیی دەستەی ڕوناکبیری کورد لەو قۆناغەدا زۆرە .

٨٩٥ــ **نژاد توفیق م . سلیمانیەلی** ، حضرت مولانا خالد ، ــ « ژین » ، عــدد ١٠ ، ٢ شباط ١٣٣٥ ، ص ١ ــ ٥ .

ژینامەی مەولانا خالیدی نەقشــبەندی‌یە .

٨٩٦ــ **Nuri Dersimi**, Kurdistan Tarihinde Dersim, Halep, 1952, 342 S.

ســەرچاوەیەکی بایەخدارە بۆ لێکدانەوەی مێــــژووی نوێ‌و هاوچەرخی کوردی تورکیا . دەربارەی بڕوانە : ل ٢٤١ .

٨٩٧ــ **باملکی‌زادە عبــــدالعزیز** ، کرد تاریخندن بابان خاندانی ، ــ « ژین » ، عدد ١١ ، ١٥ شــباط ١٣٣٥ ، ص ١ــ٢ .

مەبەسـت لە دانەری عەبدولعەزیز یامولکی‌یە . بەشی‌تری هەیە .

(٤) بە زمــانی ڕووسی

٨٩٨ــ **ئەشیریان ش . چ .** ، بزوتنەوەی نەتەوەیی ــ دیموکراسی لە کوردستانی عیراق ١٩٦١ ــ ١٩٦٨ ، مۆسکۆ ، ١٩٧٥ ، ١٦٨ ل .

٨٩٩ــ **ئەنوەر دلسۆز** ، کێشــەی دیارکردنی چارەنووسبی گەلی کورد لەبـــەر ڕۆشنایی قانونی نێوان دەوڵەتاندا ، مۆسکۆ ، ١٩٧١ ، ٢٩ ل .

کورتەی نامــەی دوکتۆراکەیەتی .

٨٩٩ أ ــ **ئەورەحمانی حــــاجی مــارف** ، مێژووی لێکسـۆگرافیای کوردی‌و مەرجەکانی دانانی فەرهەنگی ڕووسی ــ کوردی ، لێنینگراد ، ١٩٧٢ ، ٢١ ل .

کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی .

ئۆردیخان جاسمەفیچ جەلیلۆف (ئۆردیخانی جەلیل) :

٩٠٠ــ خانی لەپ زێڕین (دمدم) ــ داستانی قارەمانێتی کورد ، لێنینگراد ، ١٩٦١ ، ٢٠ ل .

کورتەی نامــەی دوکتۆراکەیەتی .

٩٠١ــ خانی لەپ زێڕین (دمدم) ــ داستانی قارەمانێتی کورد ، مۆســکۆ ، ١٩٦٧ ، ٢٠٦ ل .

« ئەساسی مێژوویی داستانی خانی لەپ زێڕین »و «خستنە سەرو بڵاوبوونەوەو مێژووی تۆمارکردنی داستانی خانی لەپ زێڕین » و « ناوەرۆکی داستانی خانی لەپ زێڕین‌و چەنــد تایبەتی‌یەکی هونەریی ئەو » باسە سەرەکی‌یەکانین .

٩٠٢ـ دەربارەی لێکۆڵینەوەی گۆرانیبە مێژوویی‌یە کوردیی‌یە بلوەکان ، ـ « حەوتەم کۆڕی زانستیی ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسیی کۆڕی زانیاری سۆڤێت ـ لقی لێنینگراد » (کورتە باسەکان) ، لێنینگراد ، ١٩٧١ .
دەربارەی بڕوانە : ل ٢٥٤ .

٩٠٣ـ **ئیحسان فوئاد** ، هونەری حاجی کۆیی‌و شوێنی لە ئەدەبی کوردیدا ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦ ، ١٦ ل .
کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی .

٩٠٤ـ **بەرزانی س . ا . ، باکلان ی . ، خەباتی کوردی عێراق . . .** (١٩٤١ ـ ١٩٦٢) ، مۆسکۆ ، ١٩٦٤ .
کورتەی نامەی دوکتۆراکەیانە . هەڵەی زۆری تێدایە . لە ڕووی سەرچاوەوە لاوازە . فاریزۆڤ کە من لە نووسینەکانی خۆمدا ڕیسوام کردووە لای ئەوان یەکێکە لەو مێژوونووسانەی بە باشی مێژووی کوردیان لێکداوەتەوە (ل ٦) . (بڕوانە ژمارە ٩٣٤) .

٩٠٥ـ « **بیبلیۆگرافیای کتێبی کوردیی سۆڤیێتی (ساڵانی ١٩٢١ـ١٩٦٠)** » ، ئامادەکردنی ن . ا . ئەلێکسانیان ، یەریڤان ، ١٩٦٢ ، بەشی ڕووسی ل ٧٣ ـ ١٢١ .

جەلیلی جەلیل :

٩٠٦ـ خەباتی ڕزگاریخوای کورد لە پەنجاکانەوە تلوەکو هەشتاکانی سەدەی نۆزدە ، مۆسکۆ ، ١٩٦٣ ، ٢٠ ل .
کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی .

٩٠٧ـ ڕاپەڕینی کوردەکان ساڵی ١٨٨٠ ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦ ، ١٣٢ ل .
دوکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر ترخاندوویە (بڕوانە ژمارە پەنجو پێنجو شەشی ساڵی ١٩٧١ی گۆڤاری « ڕۆژی کوردستان ») . دەربارەی بڕوانە : ل ٢٤٨ ـ ٢٤٩ .

٩٠٨ـ کوردەکانی ئیمپراتۆریی عوسمانی لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمیندا ، مۆسکۆ ، ١٩٧٣ ، ٢٠٠ ل .
من ترخانلومە (بڕوانە : « التآخی » ، ١ تشرین الاول ١٩٧٣) . هەروەها پێشەکی‌و بەشی یەکەمیم کردۆتە عەرەبی‌و دیسان لە « التآخی »دا بڵاوم کردۆتەوە . دەربارەی بڕوانە : ل ٢٤٩ ـ ٢٥٠ ، هەروەها بڕوانە ژمارە ٦١٩ .

٩٠٩ـ گۆڤاری « ڕۆژا کورد » وەك سەرچاوەی لێکۆڵینەوەی بیری کۆمەڵایەتی‌و سیاسیی کوردیی سەرەتای سەدەی بیست ، ـ « وڵاتان‌و گەلانی ڕۆژهەڵاتی نزیك‌و ناوەڕاست » ، زنجیرەی حەوتەم ، کوردناسی ، یەریڤان ، ١٩٧٥ ، ل ٧١ ـ ٩٠ .
دەربارەی بڕوانە : ل ٢٥١ .

چەتۆیێف خ . م . (خالیدی مورادی چەتۆ) :

٩١٠ـ بەشداری کوردی یەکێتی سۆڤێت لە شەڕی گەورەی نیشتمانیدا ١٩٤١ ـ ١٩٤٥ ، یەریڤان ، ١٩٧٠ ، ١٧٢ ل .

٩١١ـ شۆڕشی ئۆکتۆبەرو کوردی یەکیەتی سۆڤێت ، ـ « وڵاتان‌و گەلانی ڕۆژهەڵاتی نزیك‌و ناوەڕاست » ، زنجیرەی حەوتەم ، کوردناسی ، یەریڤان ، ١٩٧٥ ، ل ١٥ ـ ٢٦ .
دەربارەی بڕوانە : ل ٢٥٣ .

٩١٢ـ کوردی ئەرمەنستانی سۆڤێت ، یەریڤان ، ١٩٦٥ ، ١٥٢ ل .
دەربارەی بڕوانە : ل ٢٥٣ ـ ٢٥٤ .

٩١٣ـ چەچانی ق . ا . ، بەڵگەی بەنرخ دەربارەی پێوەندیی ئەرمەن‌و کورد ، ـ « وڵاتان‌و گەلانی ڕۆژهەڵاتی نزیك‌و ناوەڕاست » ، زنجیرەی حەوتەم ، کوردناسی ، یەریڤان ، ١٩٧٥ ، ل ٢٢٦ ـ ٢٤٨ .

وتارەکە بە ئەرمەنی‌یەو کورتەیەکی ڕووسیی لەگەڵدایە . دەربارەی چەند بەڵگەیەکی بایەخدارە کە لە « ماتێنەدەران » دۆزیونێتەوە . یەکێکیان کە ساڵی ١٩٠٨ نووسراوەتەوە دەربارەی پێوەندیی سەردارێکی کوردە بە ناوی شێخ ئیسماعیلەوە لەگەڵ سەردارانی ئەرمەنداو هەوڵدانی بۆ کردنەوەی قوتابخانەی کوردی بە یارمەتیی ئەوان .

٩١٤ـ حاجیا جندی ، دەربارەی مەسەلەی شێوازە کوردی‌یەکانی داستانی ڕۆستەمی زاڵ ، ـ « وڵاتان‌و گەلانی ڕۆژهەڵاتی نزیك‌و ناوەڕاست » ، زنجیرەی حەوتەم ، کوردناسی ، یەریڤان ، ١٩٧٥ ، ل ١٦٨ ـ ١٩١ .
وتارەکە بە ئەرمەنی‌یەو کورتەیەکی ڕووسیی لەگەڵدایە .

٩١٥ـ حەسەین بارزانی ، خەباتی پارت‌و ڕێکخراوە کۆمەڵایەتیکانی کورد لە پێناوی چارەسەرکردنی کێشەی کوردا ، نامەی دوکتۆرا ، ١٩٧١ ، ٢٦٠ ل .
کورتەی لە ٣٠ لاپەڕەدا چاپکراوە .

٩١٦ــ **علي شاتۆف (کوردئۆغلو)** ، شـــیعری شـاعیری کوردی هاوچەرخ عەبدولَلا گۆران ، باکۆ ، ١٩٦٦ ، ٢٤ ل .
کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی .

٩١٧ــ **خەزنەدار م .** ، کورتەی مێژووی ئەدەبی کوردیی هاوچەرخ ، مۆسکۆ ، ١٩٦٧ .
مەبەست دوکتۆر مارف خەزنەدارە.نامەی دوکتۆراکەیەتی کە بە کتێب چاپکراوە . بەشـــێکی دەربارەی مێـــژووی ڕۆژنامەنووسیی کوردییە .

ڕەحیمی قازی :

٩١٨ــ پارتی دیموکراتی کوردستان ــ ڕەهبەری بزوتنـــەوەی ڕزگاریخوای نەتەوەیی کوردستانی ئێران (١٩٤٥ ــ ١٩٤٦) ، باکۆ ، ١٩٥٤ ، ٢٣ ل .
کورتـــەی نامـــەی دوکتۆراکەیەتی . دەربارەی بڕوانـــە : ل ٢١٢ ــ ٢١٤ .

٩١٩ــ لێکۆلینەوەی مێژووی بزوتنەوەی نەتەوەیی ڕزگاریخوای گەلی کورد ،ــ « کۆڕی لێکۆلینەوەی باسە مێژوویی‌و ئابووریەکانی ئەفغانستان‌و ئێران‌و تورکیا . کورتەی وتارەکان » ، مۆسکۆ ، ١٩٦٢ ، ل ٩ــ١٠ .

کۆڕی ناوبراو لە باکۆی پایتەختی ئازەربایجانی سـۆڤێت لە نێوانی ٢٢ و ٢٦ی مایسی سالَی ١٩٦٢دا بەسترا . دووەم وتار بوو کە لە یەکەم کۆبونەوەی گشـتیی ئـــەو کۆڕەدا خوێندرابەوە . دەربارەی بڕوانە : ل ٢١٢ــ٢١٤ .

شاکرۆی خدۆی محۆ (مگویان) :

٩٢٠ــ بزوتنەوەی نەتەوەیی ڕزگاریخوای کورد لە عیراق دوای شەڕی دووەمی جیهان ، کورتەی نامەی دوکتۆرا ، یەریڤان ، ١٩٦٣ .

٩٢١ــ چەند لایەنێکی ڕووی نێودەولەتیی بزوتنەوەی نەتەوەیی ڕزگاریخوای کوردی عێراق ، ــ « بەخشەی زانیاریی‌بە کۆمەلایەتیکان » ــ ئۆرگانی کۆڕی زانیاری ئەرمەنستانی سۆڤێت ، ژمارە ٥ ، ١٩٦٨ ، ل ٦٩ــ٧٧ .
کورتەی لە کۆڕی « یەکیەتی سـۆڤێت‌و ولاَتانی ڕۆژهـەلاَتی نزیک‌و ناوەڕاست » خوێندۆتەوە کـــە ڕۆژانی ١٠و ١١ی شوباتی ١٩٦٧ ڕۆژهەلاَتناسان لە لینینگراد بەستوویانە .

شامیلۆف ا . (عەرەبێ شەمۆ) :

٩٢٢ـ دەربارەی مەسەلەی دەرەبەگی لەناو کوردا ، یەریڤان ، ١٩٣٦ .
بروانە ژمارە ٦٢٢ .

٩٢٣ـ دمدم ، مۆسکۆ ، ١٩٦٩ ، ٢٠٦ ل .
داتەر خۆی لەگەڵ ن. گۆرسکەیادا لە کوردییەوە کردوویانە بە ڕووسی‌و پێشەکی‌یەکی بەسۆزی بۆ نووسیوە . ٣٠هەزار دانەی لێ چاپکراوە .

٩٢٤ـ **شوکریە ڕەسول ئیبراهیم** ، بەندی پێشنیان‌و قسەی نەستەقی کوردان، مۆسکۆ ، ١٩٧٧ ، ٢١ ل .

کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی .

٩٢٥ـ **عادل حەسەن حوسنی** ، کێشە دیمۆگرافیێکانی کوردستانی عێراق ، مۆسکۆ ، ١٩٧٢ ، ٢٢ ل .
کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی .

٩٢٦ـ **عەبدولجەبار قادر غەفور** ، بزوتنەوەی نەتەوەی کوردی تورکیا لە نێوانی هەردوو شەڕی جیهانیدا ، مۆسکۆ ، ١٩٧٧ ، ١٩ ل .

کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی .

٩٢٧ـ **عەزیز شەمزینی** ، بزوتنەوەی ڕزگاریخوای نەتەوەیی گەلی کورد لە نێوان سالآنی ١٩٤٢ و ١٩٤٦دا ، مۆسکۆ ـ لینینگراد ، ١٩٥٩ ، نزیکەی ٣٠٠ ل . ، نامەی دوکتۆرا .
کورتەی چاپکراوە . بەشێکی لە ڕۆژنامەی « خەبات »دا بە عەرەبی بلاوکراوەتەوە . دەربارەی بڕوانە : ل ٢١٧ـ٢١٩ .

٩٢٨ـ **عەسکەرۆف شامیل سەلیم ئوغلو** ، شیعری شاعیری کوردی هاوچەرخ جگەرخوێن ، باکۆ ، ١٩٦٩ ، ٢٦ ل .

کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی . خاوەنی کوردێکی دڵسۆزو شاعیرێکی لێهاتووە . بڕوانامەی سێ ئامۆژگای وەرگرتووە .

٩٣٠ـ **عەلی عەبدولکەریم عەلی** ، جوگرافیای فیزیایی عێراق ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦ ، ١٩ ل .

کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی . بەشێکی دەربارەی ناوچە کوردەواریێکانە .

٩٢١ـ عەلی گەلاویژ (صەلاحۆف) ، پێوەندیی وەرزێریی لە کوردستانی ئێرانی ئیمڕۆدا ، باکۆ ، ١٩٥٥ ، ٢١ ل .
کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی . خاوەنی لە هۆزی فەیزوڵلا بەگی‌یە ، ئابووری‌ناس‌و شاعیرێکی لێهاتووە .

عیزەددین مستەفا ڕەسوڵ :

٩٢٢ـ ئەحمەدی خانی ـ شاعیرو موفەکیری کورد (١٦٥٠ ـ ١٧٠٧) ، مۆسکۆ، ١٩٧٧ ، ٣٥ ل .
کورتەی نامەی دوکتۆرای ناوك (علوم)ەکەیەتی .

٩٢٣ـ ڕیالیزم لە ئەدەبی کوردیی دوای شەڕی دووەمی جیهاندا (لەبەر ڕۆشنایی بەرهەمەکانی کوردستانی عیراقدا) ، باکۆ ، ١٩٦٢ ، ١٩ ل .
کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی .

٩٢٤ـ **فاریزۆف ا .و .** ، شوێنی بزوتنەوەی نەتەوەیی ڕزگاریخوای کورد لە خەباتی گەلانی ڕۆژهەڵاتی نزیك‌و ناوەڕاستدا دژی ئیمپریالیزم ، مۆسکۆ، ١٩٥٣ .
کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی . هەڵەی گەورەی تێدایە .
من چەند جارێك لە نووسینەکانی خۆمدا بەرپەچیم داوەتەوە .

٩٢٥ـ **کەریمی ئەیوبی** ، هونەری شاعیری پێشکەوتنخوازی هاوچەرخ هەژار ، لینینگراد ، ١٩٦٢، ١٢ ل .
کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی .

٩٢٦ـ **کەمال محەممەد سەعید خەیات** ، ئاڵوگۆڕە کشتوکاڵی‌یەکانی عیراق لە ١٩٤٥ەوە تاوەکو ١٩٦٥ ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦ ، ١٨ ل .
کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی .

کەمال مەزهەر ئەحمەد :

٩٢٧ـ بزوتنەوەی نەتەوەیی ڕزگاریخوای کوردستانی عیراق ١٩١٨ ـ ١٩٣٢ ، باکۆ ، ١٩٦٧ ، ١٨٤ ل .
نامەی دوکتۆراکەیەتی وەك کتێب چاپکراوە .

٩٢٨ـ بزوتنەوەی نەتەوەیی ڕزگاریخوا لە کوردستانی عیراق لە ١٩١٨ەوە تاوەکو ١٩٥٨ ، کورتەی نامەی دوکتۆرای ناوك ، مۆسکۆ ، ١٩٦٩ ، سێ بەرگە ، ٧٣٥ ل .
هەمان ساڵ کورتەی لە مۆسکۆ چاپکراوە ، ٤٦ ل .

٩٣٩ـ چەند لایەنێکی دروستبوونی چینی کرێکار لـــە عیراقدا ، ـ کتێبی « دروستبوونی چینی کرێکاری وڵاتانی ئاسیاو ئەفەریقا » ، مۆسکۆ ، ١٩٧١ ، ل ٣٧ ـ ٥١ .

٩٤٠ـ دەربارەی کتێبی امین سامی الغمراوی(٦١) : قصة الاکراد في شـــمال العراق(٦٢) ، ـ گۆڤاری « گەلانی ئاسیاو ئەفەریقا » ، مۆسکۆ ، ژمارە ٦ ، ١٩٦٩ ، ل ٢٠٢ ـ ٢٠٣ .

٩٤١ـ دەربارەی کتێبی مالفیێف (بەرمەتای)و ی . ی . مار یوحەنا ،مەسەلەی ئاسوورییەکان لە ساڵانی شەڕی یەکەمی جیهانو ساڵەکانی دوای ئەو (١٩١٤ ـ ١٩٣٣) ، ـ گۆڤاری « گەلانی ئاسیاو ئەفەریقا » ، مۆسکۆ، ژمارە ٦ ، ١٩٧٠ ، ل ١٦٤ ـ ١٦٦ .

٩٤٢ـ دەربارەی کێشەی ئاسوورییەکانی عیراق (١٩١٨ ـ ١٩٣٢)، گۆڤاری « هەواڵەکانی کۆڕی زانیاری ئازەربایجانی سۆڤێتی » ، باکۆ ، ژمارە ٢ ، ١٩٦٩ ، ل ٣٠ ـ ٤٠ .

٩٤٣ـ دەربارەی مێژووی یەکەم ڕۆژنامەی کوردی ، ـ گۆڤاری « گەلانی ئاسیاو ئەفەریقا » ، مۆسکۆ ، ژمارە ٤ ، ١٩٦٨ ، ل ١٦١ ـ ١٦٤ .

٩٤٤ـ ڕۆژنامەنووسیی پێشکەوتنخوازی کوردو شۆڕشی ئۆکتۆبەری مەزن،ـ کتێبی « شۆڕشی ئۆکتۆبەری مەزنو خەباتی گەلانی ڕۆژهەڵاتی نزیکو ناوەڕاست » ، باکۆ ، ١٩٦٧ ، ل ١٤٨ ـ ١٦٠ .

٩٤٥ـ مانگرتنی کرێکارانی نەوتی کەرکوك لە ساڵی ١٩٤٦دا ، ـ گۆڤـاری « گەلانی ئاسیاو ئەفەریقا » ، مۆسکۆ ، ژمارە ٦ ، ١٩٦٨ ، ل ٥٥ـ٦٢ .

کوردۆیێف ئە . ئە . (قەناتی کوردۆ) :

٩٤٦ـ ئەکادێمی ئۆرەبیلیو کوردناسی ، ـ « گۆڤاری مێژوو و زمانەوانی » ، یەریڤان ، ژمارە ١ (٦٠) ، ١٩٧٣ ، ل ٦١ ـ ٧٠ .

٩٤٧ـ دەربارەی دەقە ئایینییە نووسراوەو سەرزارەکانی کوردە یەزیدییەکان،ـ « پاشماوە نووسراوەکانو کێشەکانی مێژووی ڕووناکبیریی گـــەلانی ڕۆژهەڵات » ، کورتەی باسەکانی نۆیەمین کۆبونەوەی زانیاری ئامۆژگای

---

(٦١) بەرهەمی لەو جۆرەم زۆرە ، لێرەدا تەنها چەند نمونەیەکی کەمیـــان دەهێنمەوە .

(٦٢) القاهرة ، ١٩٦٧ .

ڕۆژهەڵاتناسیی کۆڕی زانیاری سۆڤێت ـ لقی لینینگراد ، لینینگراد ، ١٩٧٣ ، ل ٦١ ـ ٦٥ .

٩٤٨ـ کارەکانی پ. ی. لێرخ لە کوردناسیدا. دەربارەی لێکۆڵینەوەی مێژووی کورد لە ڕووسیادا ، لە کتێبی « کورتە مێـــژووی ڕۆژهـــەڵاتناسیی ڕووسی » ، مۆسکۆ ، ١٩٥٩ .

٩٤٩ـ کوردناسی ، ـ « موزەخـــانەی ئاسیایی ـ لقی لینینگرادی ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسیی کۆڕی زانیاری ســـۆڤێت » ، مۆســـکۆ ، ١٩٧٢ ، ل ٢٨٦ ـ ٢٩٩ .

یەکێکە لەو بەشانەی دوکتۆر مارف خـــەزنەدار لـە کتێبی ناوبراوەوە کردوویەتە عەرەبی (بڕوانە ژمارە ٥٦٤) .

٩٥٠ـ گەشەکردنی کوردناسیی سۆڤێتی ، ـ « دەفتەری زانایانی ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسیی کۆڕی زانیاری یەکیـــەتی ســـۆڤێت » ، بـــەرگی بیستوپێنجەم ، مۆسکۆ ، ١٩٦٠ .

٩٥١ـ کورد ، ـ « گەلانی ئاسیای پێشەوە(٦٣) » ، مۆسکۆ ، ١٩٥٧ .

٩٥٢ـ **کەیکاوس (کاوس) ن . قەفتان** ، ڕاپەڕینـــەکانی ١٩٠٠ ـ ١٩٤٥ لاپەڕەیەکی پرشنگداری خەباتی نەتەوەیی ڕزگاریخوای گەلی کوردن ، لینینگراد ، ١٩٦٣ ، ٢٣٧ ل .

نامەی دوکتۆراکەیەتی . کورتەی چاپکراوە (١٨ل .) .

٩٥٣ـ **مەجید حەمید عەلی عارف** ، ئەتنۆگرافیای کوردی ناوچەی سلێمانی لە عیراق ، مۆسکۆ ، ١٩٧٦ ، ٢٥ ل .

کورتەی نامەی دوکتۆراکەیەتی .

٩٥٤ـ **ملا محمود بایزیدی** ، عاداتو رسوماتنامەء اکرادیـــە ، وەرگێـــڕانو پێشەکیو لێدوانی م.ب. ڕودێنکۆ ، مۆســـکۆ ، ١٩٦٣ ، بەشـــی ڕووسییەکەی ل ٣ ـ ٦٩ .

دەربارەی بڕوانە : ل ١٢٠ ـ ١٢١ .

---

(٦٣) پێم وایە زاراوەی « ئاسیای پێشەوە » تەنها لە زمانی ڕووســـیدا بەکار دەهێنرێ .

(ە) بە زمانی ئینگلیزیو فەرەنسیو ئەلمانی

Bedir Khan, Emir Kamuran:

٩٥٥- Kurdish Question, Paris, 1960.

٩٥٦- La Question Kurde, Paris,?, 16 pp.

٩٥٧- **"De la Question Kurde. La loi de déortation et de dispersion des Kurdes", 1934, 40 pp.**

لە بڵاوکراوەکانی « خۆیبون »ە .

٩٥٨- **Gavan S. S.**, Kurdistan. Divided Nation of the Middle East. London, 1958.

دەربارەی بڕوانە : ل ٢٢٧ ــ ٢٢٨ .

٩٥٩- **Ghassemlou A.R.**, Kurdistan and the Kurds, Prague, 1965.

دەربارەی بڕوانە : ل ٢١٥ ــ ٢١٧ .

٩٦٠- **"Interview sur le Kurdistan et la Question Kurde donnée par Ismet Chériff Vanly"**, Berlin, 1960, 28 pp.

٩٦١- **Jamal al-Haidari**, The Kurdish Question in Iraq and the common struggle against imperilism for consulidation of the Iraqi Democratic Republic, "Iraqi Review", Vol. I, No. 2, 1959.

٩٦٢- **Jamal Khaznadar**, Kurdish Journalism Guide, Baghdad, 1973, 192 pp.

دەربارەی بڕوانە : ل ٢٢٩ .

٩٦٣- **"Kurdische Handschriften"**, beschrieben van Kamall Fuad, Wiesbaden, 1970.

٩٦٤- **"Memorandum sur la situation des Kurdes et leurs revendications"**, Paris 1948, 51 pp.

یادداشتێکە بەدرخانییەکان داویانە بە کۆمەڵـــەی نـــەتەوە یەکگرتووەکانو دەوڵەتە گەورەکان .

۱٦٥_ **"Memorandum sur les revendications du Peuple Kurde"** Paris, 1919.

یادداشتنەکەی شەریف پاشایە کە ساڵی ١٩١٩ پێشکەشی کۆنگرەی ئاشتیی پاریسی کرد .

۱٦٦_ **Nafie Yunis,** Anniversary of a Kurdish Paper, "Iraqi Review" Vol. I, No. 29, 1960.

دەربارەی ڕۆژنامەی « ئازادی »یە .

۱٦۷_ **Nebez J.,** Kurdistan und seine Revolution, Munich, 1972.

Siyamend Othman:

۱٦۸_ "Le Kurde et le sang versé des Arméniens" par K.M. Ahmad. Apercu general du texte et du sujet. Mémoire Pour le D.E.A., Paris, 1981, 153 pp.

دەربارەی بڕوانە : ل ٢٨ ــ ٣٠ .

۱٦۹_ Participation des Kurdes dans le masscare Arméniens-1915,- "Critique Socialiste", Syros 44, Arménie du génocide á l'explosion, Paris, pp. 31-46.

۱۷۰_ **Taufik Wahby,** The remants of Mithraism in Hatra and Iraqi Kurdistan and its traces in Yazidism. The Yazidis are not devil-worshippers,- "Kurdistan", Vol. XIII, 1969, pp. 18-19.

۱۷۱_ **"The massacres of Kurds in Turkey",** Cairo,- 1928.

لە بڵاوکراوەکانی « خۆیبون »ە

Vanly I.C.:

۱۷۲_ Aspects de la question nationale Kurde en Iran, Paris, 1959, 30 pp.

۱۷۳_ Le Kurdistan irakien. Étude de la Revolution de 1961, Neuchâtel, 1970.

Revolution of Iraqi Kurdistan, published by the Commitee of the defence of the Kurdish People rights, April, 1965. ١٧٤ـ

Survey of the National Question of Turkish Kurdistan with historical background, S.I., 1972. ١٧٥ـ

The war of national libration of Iraqi Kurdistan - "Revolution-Africa, Latin America, Asia", Vol. I, No. 4-5, Aug. 1963. ١٧٦ـ

پێرستی ناوەکان(*)

ابن الاثیر :
١٠١ – ١٠٢ .

ابن خلکان :
٩٩ ، ١٠٣ – ١٠٤ ، ١٤٥ .

ابن الصلاح :
١٤٣ ، ١٤٥ .

ابن المستوفی :
٩٩ ، ١٠٢ – ١٠٣ .

ئارارات ، ڕاپەڕینی :
٢٥٥ .

ئارشاك سافرستیان
٢٦٠ .

ئـاری :
١٣٩ .

ئازا سنەیی ن :
١٣٨ .

ئاکوپوف ب :
٢٤٢ ، ٢٤٧ .

ئامینە خانی جاف :
١٤٣ .

ئایەتوللا مەردۆخ :
٢٣٣ .

ئەبولمەعالی شەمسەددین بەگ :
١٠٦ .

ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ :
١٩٤ .

ئەحمەد تەقی :
١٥٣ ، ١٧٩ ، ٢٧٧ .

ئەحمەد خواجا :
١٥٣ ، ١٧٩ ، ٢٣٢ ، ٢٥٩ ،
٢٦٢ .

ئەحمەد شەریفی :
٣٥٣ .

ئەحمەد شوکری (دوکتور شێ) :
١٤٩ (پ) ، ١٥٠ (ن ۰ پ) ،
١٥١ .

ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر ، دوکتور :
١٩٩ ، ٢١٢ ، ٢٢٢ – ٢٢٦
(ن.پ.) ، ٢٣٢ (ن.پ.) ، ٢٣٧،
٢٤٠ ، ٢٤٢ – ٢٤٣ ، ٢٦٢ – ٢٦٣ ،
٣٠٩ ، ٣٢٣ – ٣٢٤ ، ٣٣٠ ، ٣٥٧ .

ئەحمەدی خانی :
١٣٨ ، ٢١٤ ، ٢٢٦ ، ٢٤١ ،
٢٦١ .

(*) تۆمارکردنی ناوی شوێن‌و هۆزم بە پێویست نەزانی چونکە « مێژوو » زیاتر بۆ باسی ناودارانە وەك لە مەڵبەندو وڵاتـان . لە ناوەکانیشدا تەنها ئەوانەیان تۆمـارکراون کە پێوەندی‌یان بە مێژوونووسی کوردی‌و کوردناسی‌یەوە هەیە ، وانەبوایە لیستەکە یەکجار قەبە دەردەچو. مەبەست لە (پ) پەراوێزو (ن.پ) پەراوێزو ناوەڕۆکە ، (ن – و) یش کورت‌کراوەی ناوناوە .

ئەحمەدی عەزیز ئاغا :
١٥١ .
ئەختەر (ئەمین ئاغای کوڕی حاجی بەکر ئاغای حەوێزی) :
١٤٤ .
ئەختەر :
٢٢٨ .
ئەدمۆندس :
٤٤ ، ١٥٠ ، ١٦٩ ، ٢١٧ ،
٢٨٥ .
ئەرمەن :
٢٨ (ن.پ.) ، ٢٩، ٩٨، ٩٩،
٢٥٣ ، ٢٦٣ ، ٣٠٢ ، ٣٥٨ ، ٣٦٥ .
ئەلێکسەندەر جابا (ژابا) :
١٢٦ (پ) ، ١٢٧ (ن.پ.) ،
١٢٨ ، ١٢٩ ، ١٦٩ ، ٢١٣ (پ) .
ئەمیری بلباسی ، شێخ :
١٠٥ .
ئەمین فەیزی :
٢٦١ ، ٢٦٣ – ٢٦٤ .
ئەمین موتابچی ، دوکتۆر :
٢٨٦ .
ئەمینی میرزا کەریم :
٣٠٨ .
ئەنوەر دڵسۆز ، دوکتۆر :
٣٥٦ .
ئەنوەر قادر محەممەد (جاف) :
٢٦٨ ، ٣٠١ .
ئەنوەر مائی (لاوی چیا) :
١٥٣ ، ١٧٩ – ١٨٢ (ن.پ.)،
٣٢٥ .
ئەنوەر محەممەد قەرەداغی :
٣٠٣ ، ٣٠٤ .
ئەورەحمانی حاجی مارف، دوکتۆر :
٢٤٦ (پ) ، ٢٤٧ (پ) ، ٢٦٤ ،
٢٦٨ (پ) ، ٣٠١ ، ٣٢٥ ، ٣٥٦ ،
٣٨٣ .
ئوردیخانی جەلیل ، دوکتۆر :
٢٤٨ (پ) ، ٢٥٤ (ن. پ.) ،
٢٥٥ ، ٢٦٥ ، ٢٨١ ، ٢٨٤ ، ٣١٤ ،
٣٥٦ – ٣٥٧ .
ئیبراهیم ئەحمەد :
٢٦٥ ، ٣٢٢ .
ئیبراهیم باجەلان :
٣٢٢ .
ئیبراهیم حیلمی فەتاح ، دوکتۆر :
٣٢٢ .
ئیبراهیم صابر وەلی :
٢٤٧ .
ئیبراهیم عومەر :
٢٠٢ ، ٢٦٥ ، ٢٨٢ .
ئیحسان شیرزاد :
٢٦٥ .
ئیحسان فوئاد ، دوکتۆر :
١٤٦ (پ) ، ٢٢٠ (پ) ، ٢٤٥ ،
٢٦٥ ، ٣٥١ ، ٣٥٧ .
ئیحسان نوری :
٣٥٣ .
ئیسماعیل چۆل :
٣٢٤ .
ئیسماعیل حەقی شاوەیس :
١٤٧ ، ١٤٨ ، ٢٦٥ – ٢٦٦ ،
٣٤٣ ، ٣٤٤ .
ئیسماعیل ڕەسوڵ :
٢٦٦ ، ٣٢٥ .
بابان ، بابانەکان :
١٣٦ (بنەماڵەی) ، ٢٢١، ٢٤٩،
٣٤٨ .

بەدرخان پاشا :
۱۳٤ ، ۱۳۷ (بزوتنەوەی) ،
۱۸۷ (پ) ، ۲۲۱ ، ۲٤۹ ، ۲۵۰(پ) .
بەدرخانییەکان :
۱۳۷ (پ) ، ۱٤٤ ، ۱۵۳ ،
۱۸۳ ، ۱۸۷ ، ۱۸۸ ، ۱۹۰ ، ۱۹۷ ،
۳۱۹ (پ) ، ۳۲۹ ، ۳٦٤ .
بەدری (محەممەد بەدری) :
۲۳۲ .
برایم پاشای میللی :
۲۲۲ ، ۲۲۳ .
بەکر دلێر :
۱٤۰ ، ۱٤۱ ، ۲٦۳ ، ۲٦۷ ،
۳۲۲ ، ۳۲۵ .
بلەج شێرکوە ، دوکتور :
۱۸۱ (پ) ، ۱۹۰ ، ۲۱۹ ، ۲۵۰،
۳۲۵ .
بۆرابۆز :
۱۸۱ .
بورهان قانیع :
۲۲۳ ، ۲۲٤ – ۲۲۵ ، ۲٦۷ ،
۲۷۷ .
بەیتوشی :
۳٤۸ .
بێتلود :
۱۵۸ .
بێکەس :
۱۵۸ .
« پارتی دیموکراتی کوردستان » :
۲۱۲ ، ۲۱۳ ، ۲٦۸ ، ۳٤۵ ،
۳۵۱ ، ۳۵۲ ، ۳۵۹ .
پشــکۆ :
۱٤۳ .
پیرەمێرد :
۱٤۹ ، ۱۵۱ (پ) ، ۱۵۸ ،
۱٦۷ (پ) ، ۲٦۹، ۲۹۱ ، ۳۰۹ ، ۳۱۱،
۳۲۱ ، ۳۲٤ ، ۳٤۸ .
تاهیربەهجەت مەریوانی :
۱۵۰ .
تەها مەزهەرماتی :
۱۸۱ .
توفیق وەهبی :
۱۲۸ ، ۱٤٤ ، ۱۵۱ (پ) ، ۱۵۸،
۱۷٤ – ۱۷۵ (ن. پ.) ، ۲۷۰ ،
۳۲٦ – ۳۲۷ ، ۳٦۵ .
توما بوا (رامبۆ نـوو) :
۱۹۷ ، ۲۳۲ (پ) ، ۲٤۵، ۲۷۱،
۳۲۷ .
جاسمی جەلیل :
۲٤٦ ، ۲٤۸ (پ)، ۲۵٤ ، ۲۸۵.
جەبار جەباری :
۲۲۸ (ن. پ.) ، ۲۲۹ ، ۲۷۱،
۳۲۷ .
جەبار قادر ، دوکتور :
۲۰۰ (پ) ، ۲۱۲ ، ۲۳٦ (پ) ،
۳٦۰ .
جگەرخوێن :
۳٦۰ .
جەلادەت بەدرخان (هەرەکۆل ئازیزان):
۱۳۳ ، ۱۳۷ ، ۱۸۱ (پ) ،
۱۸۷–۱۸۹ (ن.پ.) ، ۲۲۸ ، ۲۳۵،
۲۱۹ – ۲۲۰ ، ۲۵۵ .
جەلال تەقی :
۲۳۷ ، ۲۳۹ – ۲٤۰ .
جەلیلی جەلیل ، دوکتور :
۲۳۲ (پ)، ۲٤۸–۲۵۱ (ن.پ.)،
۳۱٤ ، ۳۲۷ ، ۳۵۷ – ۳۵۸ .
جگەرخوێن :
۲۷۱ .

جەمال بابان :
٢٧١ ، ٢٢٧ – ٢٢٨ ، ٣٢٤ .
جەمال حەیدەری :
٣٣٧ ، ٣٦٤ .
جەمال خەزنەدار :
٢٢٨ ، ٢٢٩ (ن.پ.) ، ٢٧١–
٢٧٢ ، ٢٨١ ، ٣٢٨ ، ٣٦٤ .
جەمال ڕەشید ئەحمەد ، دوکتور :
٢٠٠ (ن.پ.) ، ٣٢٨ ، ٣٣٩ .
جەمال شالی ، پارێزەر :
١٤٦ (پ) ، ٢٧٢ .
جەمال نەبەز ، دوکتور :
٢٧٢ ، ٣٣٣ ، ٣٦٥ .
جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی :
١٢٥ ، ١٥٣ ، ١٦٥ ، ١٨٢ ،
١٨٤ – ١٨٦ (ن. پ.) ، ٢٠٢ –
٢٠٣ ، ٢٢٧ ، ٢٣١ ، ٢٣٣ ، ٢٤٦ ،
٢٤٧ ، ٢٥٠ .
جەمیلەی جەلیل :
٢٤٨ (پ) ، ٢٩٧ .
جەودەت پیلال ئیسماعیل :
٢٤١ .
جۆیس بلۆ ، دوکتورە :
٢٤٥ .
چاچانی کارلێتین ، دوکتور :
٢٥٢ – ٢٥٣ ، ٢٥٨ .
حاجی بابە شێخ :
٢١٩ .
حاجیرە (حاجیا) جندی :
٢٤٦ ، ٢٥٤ ، ٢٧٣ ، ٢٨٧ ،
٢٥٨ .
حاجی قادری کۆیی :
١٢٨ ، ٢١٧ ، ٢٧٠ ، ٢٩٧ ،
٣١٢ ، ٣١٤ ، ٣٤٧ .
حەپسە خانی نەقیب :
١٨٨ (پ) ، ٢٢٨ .
حسام عەلی غالب نەقشبەندی :
٢١٠ – ٢١١ (ن.پ.)، ٣٢٩ .
حەسەن بەگی یەزدی :
١٢٠ .
حەسەن فەهمی جاف :
١٤٣ ، ٢٧٣ – ٢٧٤ ، ٣٠٢ .
حەسەن قزلجی :
٢٧٣ ، ٢٩٧ .
حەسەنی کوڕی نورەددین :
١٢٠ .
حسەین ئەحمەد جاف :
٢٢٢ ، ٣٢٣ ، ٣٢٩ ، ٣٣٧ .
حسەین بارزانی ، دوکتور :
٢١٢ ، ٣٥٨ .
حسەین بەگی بەدرخان :
٢٤٩ .
حسەین حوزنی موکریانی :
١٢٨ ، ١٤٤ ، ١٥٣ ، ١٦٦ –
١٧٤ (ن. پ.) ، ١٨١ ، ٢١١ ،٢٣٧،
٢٢٨ ، ٢٢٩ ، ٢٧٤–٢٧٦ ، ٣٣٠ ،
٣٥٠ .
حسەین ڕەشوانی :
٢٧٦ .
حسەین عارف :
٢٧٦ ، ٣١٩ .
حسەین عەلی شاتۆف :
٣٣٠ ، ٣٥٣ ، ٣٥٩ .
حسەین فەیزوڵڵا جاف :
٣٣١ ، ٣٢٩ ، ٣٣٣ – ٣٣٤ .
حەمەدی بابان :
١٦١ (پ.) .
حەمە ڕەشید خان :
٢١٩ .

حەمە سەعید حەمە کریم :
٢٢٨ ، ٢٧١ ، ٣٢١ .
حەمید عوسمان :
٣٣٢ .
« حیزبی دیموکراتی کوردستان » :
٢٧٦ .
حیلمی عەلی شەریف :
٢٤٣ .
خالفین ، نەفتوللا ئەرژنەفیچ :
٢٣٩ ـ ٢٤٠ ، ٢٤١ ، ٢٤٢ ،
٢٧٦ ، ٣٣٠ .
خالیدی مورادی چەتۆ (چەتۆییڤ)،
دوکتۆر :
٢٥٣ ـ ٢٥٤ (ن.پ.) ، ٢٧٦ ،
٣٥٨ .
خان ئەحمەد خان :
١٠٥ .
خانزاد :
١٩٦ ، ٢٢٨ ، ٣١٠ .
خەسرەوی کوڕی محەممەدی بەگی
ئەردەلان :
١٣١ .
خەلیل خۆشەوی :
٢٥٥ .
خواجا ئەفەندی :
٢٠٥ .
« خۆیبون » :
١٨٨ ، ١٨٩ ، ٢١٩ ، ٣١٩ ، ٣٢٠ ،
٣٥٢ ، ٣٦٤ .
دانای شێخ نوری شێخ صالح (دانق):
٣٠٤ ، ٣٠٦ .
دەرسیم (ن.و) :
١٤٧ .
دلدار (ن.و) :
٣١٦ .
دلسۆز (ن.و) :
٢٢١ ـ ٢٢٢ (ن. پ.) ٢٧٧ـ
٢٧٨ .
دیاکۆنەڤ ، ئیگۆر میخایلەڤیچ :
٢٠٠ (پ) ، ٢٢٤ـ٢٢٥ ، ٢٧٧.
ڕەحیمی قازی ، دوکتۆر :
١٩٩ ، ٢١١ ، ٢١٢ ـ ٢١٥ (ن.
پ.) ، ٢٤٢ ، ٢٧٩ ، ٣٥٤ ، ٣٥٩ .
ڕەسوڵ :
٢٢٨ .
ڕەشید عارف :
٢٣٣ .
ڕەشید نەجیب :
١٥٧ ، ٢٧٩ .
ڕەشید یاسەمی :
٢٣٣ ، ٢٤٧ (ن.پ.) ، ٢٨٠ ،
٣٥٤ .
ڕەفیق چالاک :
٢٨٠ .
ڕەفیق حیلمی :
١٥٣ ، ١٥٨ ، ١٧٨ـ١٧٩ ، ١٨٦ ،
١٩٤ ، ١٩٥ ، ٢٣٢ ، ٢٥١ (پ) ، ٢٧٧ ،
٢٨٠ ، ٣٣٠ـ٣٣١ .
ڕەمزی قەزاز:
٢٢٦ـ٢٢٧ ، ٢٨٠ـ٢٨١ .
ڕودینکۆ م.پ. :
١٢٧ (ن.پ) ، ١٣٠ (پ) ، ٣٦٢.
ڕۆستەم خانی کوڕی ئەحمەد خانی
دونبولی :
١٣١ ، ١٣٢ .
ڕەوشەن بەدرخان :
١٨٧ (پ) ، ٢٢٨ ، ٣٣١ .
ڕیچ ، کلۆدیوس جێیمس :
١٤٠ ، ١٤١ ، ٢٠٤ .
زەکی ئەحمەد هەناری :
٢٤٧ .

زەکیە ئیسماعیل حەقی :
٣٠٢ .
زۆبێر بیلال ئیسماعیل :
٢٠١، ٢٠٣، ٢٠٦-٢٠٧ (ن.پ.)،
٢٣٢ (ن.پ.)، ٢٨٢، ٣٣١-٣٣٢،
٣٤٣.
زیرنۆف ، فلیامینوف :
١١٢ (پ)، ١١٦-١١٧، ١٢٣،
١٨١ (پ)، ١٨٤، ١٩٢ (ن.پ)، ٣٥٣.
زەینەفون (کەزنەفون، کسانەفون) :
٣٧، ٤٨-٤٩، ١٣٧، ٢١٣، ٢٣٥-
٢٣٦ (ن.پ.)، ٢٩٧، ٣٠١، ٣٣٢.
ژیوەر :
٢٨٢ .
ژ.ک. (ژیانەوەی کورد) :
٢١٤ .
ساجید ئاوارە :
٢٨٢، ٣٣١ .
سامال مجید فرج ، دوکتور :
٣٣٢ .
سانیحە ئەمین زەکی :
١٠٧، ١٥٣ (پ)، ١٥٥ (پ)،
١٥٧، ١٦٥، ٣١٥، ٣٤٦ .
سەرداری ڕەشید :
١٨٣ .
سەعید ئاکام :
٢٤١، ٣٠٢، ٣١٧ .
سەلام :
١٥٨، ١٦٤ .
سمایلی بایەزیدی :
١٣٨ .
سمکۆ ، سمایل ئاغا :
١٨٣، ٢٥٥.
سورەیا بەدرخان :
١٩٢ .
سولتانی (ن.و) :
١٤٤ .
سۆن ، میجەر :
١٤١، ١٩٨، ٢٩٥ .
سیامەند زەید عوسمان :
٢٩، ٢١٢، ٣٦٥.
سەید محەممەدی حەمیدی :
١٤٥، ٢٨٥ .
سەی محەممەدی میری هەکاری :
١١٢ .
سەیفی قازی :
١٤٥ (ن.پ)، ٢٨٦ .
شازادەی بدلیس :
١٤٢ .
شاکرۆی محۆی خدۆ (مگۆیان) ، دوکتور :
٢٥٢ ، ٢٥٩ .
شاکیر خەسباک ، دوکتور :
٢٨٦ .
شاکیر فەتاح :
١٧٤ (پ)، ٢٥٧، ٢٨٢، ٢٨٦-
٢٨٧ .
شامیل عەسکەرۆف ، دوکتور :
٣٦٠ .
شەرەف ئەشیریان ، دوکتور :
٢٥٢، ٢٥٦.
شەرەفخانی بدلیسی و «شەرەفنامە» :
٣، ٧-٨، ٩٩، ١٠٤-١٢٩،
١٢٢، ١٢٨، ١٦٢، ١٦٤، ١٧٣(ن.پ)،
١٨٠، ١٨٤، ١٨٥، ١٨٦، ١٩٠ (پ)،
١٩١، ١٩٢، ٢٣٦، ٢٦٠، ٢٨٧، ٣٠١،
٣٥٣ .
شەریف پاشا :
٣٦٥ .

شەشی ڕەشی ئەیلول :
١٤٧ (پ).
شەفیق قەزاز ، دوکتور :
. ٢٤٥
شەمسی م.، دوکتور :
١١٧ (ن.پ.)، ١١٨ (پ)، ١٢٤
شۆڕشی ئاگری‌داغ :
. ٢٩١
شۆڕشی قۆچگیری :
. ١٤٨
شوکور مستەفا :
٢٨٨ ، ٢٩٠، ٣٠١، ٣٠٣، ٣١٤،
٣٣٠، ٣٥٠.
شێخ سەعیدی پیران :
١٤٧ ،٢٢٧ ،٢٥٥ ٢٦٨
(بەیاننامەی)، ٣٢١ .
شێخ عوبەیدوللای شەمزینی :
٢١٧، ٢٢٢ (پ)، ٢٢٨، ٢٤٩،
٣٣٠، ٣٥٤.
شێخ لەتیف :
. ٢٨٨
شێخ مارفی قەرەداغی :
. ٢٣٧
شێخ مارفی نۆدێ :
. ٣٤٨
شێخ مەحمود :
١٤٧ (ن.پ.)، ١٥٠، ١٨٣،
٢٥٥، ٢٨٨، ٣١١، ٣١٢، ٣٢٢، ٣٢٣،
٣٢٩، ٣٤٤، ٣٤٥.
شێخ نوری شێخ صالح :
. ١٤٧
شێرکۆ بێکەس :
. ٢٨٨
صادق بەهائەدین ئامێدی :
. ٨٢٨
صالح حەیدەری
٢٨٣، ٣٣٣.
صالح قەفتان:
١٣٩، ١٥٠، ١٥١، ١٥٢، ١٧٥-
١٧٨ (ن. پ.)، ٢١١، ٢٨٢-٢٨٤.
صەلاحەددینی ئەیوبی:
١٣٣، ١٣٤، ١٣٨، ١٤٨، ١٤٩،
١٩٨ (بانەی)، ٢٠٣، ٢٠٥، (لەشکری)،
٢٠٦، ٢٨٨، ٢٨٩، ٣٤٥.
صەلاح سەعدوللا، ئەندازیار (گافان) :
٢٢٧ ،٢٢٣، ٢٢٥-٢٣٦ (ن.پ.)،
٢٨٨، ٣٣٣، ٣٣٤، ٣٦٤.
صەلاح عیرفان:
. ٣٣٤
ضیاء شەرف خان:
. ١٠٧
عادل حەسەن حوسنی، دوکتۆر:
. ٣٦٠
عادلە خانی جاف
. ٢٢٨
عەبدولرەحمان بەدرخان:
. ٢٥١
عەبدولرەحمان قاسملو، دوکتور:
١٩٩، ٢١١، ٢١٥-٢١٧(ن.پ.)،
٢٨٩، ٣٣٤، ٣٦٤ .
عەبدولرەحمان مزوری:
١٨١ (پ)، ٣٣٥ .
عەبدولرەزاق بەدرخان، میر:
. ١٤٧
عەبدولرەزاق بەگی کوڕی نەجەف
قولی خانی دنبولی :
١٣١، ١٣٢.
عەبدولرەزاق حەسەنی :
١٥٣، ١٨٣، ١٨٥، ٢٢٥ (پ)،
٢٩٨ (پ)، ٣٤٣.

عەبدولرەقیب یوسف:
٢٠٣، ٢٠٧ـ٢١٠ (ن٠پ٠)،
٢٨٩، ٢٩٨ (پ)، ٣٣٥، ٣٤٣.
عەبدولسەتار تاهیر شەریف:
٢٨٩، ٣٣٥ـ٣٣٦.
عەبدولعەزیز یاموڵکی:
١٣٦، ١٢٨، ٢٢٦ (ن٠پ٠)،
٢٣٦، ٢٥٤، ٢٥٦.
عەبدولغەنی عەلی یەحیا:
٢٣٢ (ن٠پ٠)
عەبدولفەتاح عەلی یەحیا:
٢٢٧، ٣٣٦.
عەبدولقادر قەزاز:
١٤٢ .
عەبدوڵلا حەسەن زادە
٢١٥ .
عەبدوڵلا ڕەزا ـ ئەژدەر :
١٤٦ (پ).
عەبدوڵلا شاڵی:
٢٦٠، ٢٨٥ .
عەبدوڵلا مەردۆخ:
٢٥٤ .
عەبدوڵلای جەلیزادە، مەلا :
٢٧٠ .
عەبدولحسین هوشیان هەورامانی :
١٣٩، ٢٩٠ .
عەبدولواحید نوري (ع٠و٠ نوري) :
٢٩٠، ٢٩٢، ٣١١.
عـەرەب شـەمۆ (عارەبی شەمۆ، شامیلۆف) :
٢٤٦، ٢٩٠، ٣٠٧، ٣٣٣، ٣٦٠.
عەزیز شەمزینی ، دوکتور :
١٩٩، ٢١١، ٢١٧ـ٢١٩ (ن٠پ٠)،
٣٦٠ .
عەلائەددین سەجادی :
١٢٨، ١٣٩، ١٥٣ (ن٠پ٠)،
٢١١، ٢٢٨، ٢٩٠ـ٢٩٢، ٢٤٤ .
عەلی حەریری :
١٣٧ .
عەلی سیدۆ گۆرانی :
١٥٣، ١٨٧، ١٩٣ـ١٩٨ (ن٠پ)،
٢٢٨، ٣٤٤.
عەلی شنۆیی شێخانی
١٤٥ .
عەلی عەبدولکەریم، دوکتور :
٣٦٠ .
عەلی کەمال :
٧، ٢٦، ١٥٨، ١٨٢ (پ)،
٢٩١، ٢٩٢، ٣٣٨ .
عەلی گەلاوێژ ، دوکتور :
٢١٤ (پ)، ٣٦١ .
عەلی موراد خانی زەند :
١٤٢ .
عوسمان بەگی بەدرخان :
٢٤٩ .
عوسمان صەبری :
١٣٣ ، ١٤٤ ، ١٤٥ ، ١٤٨ ،
١٦٦ ، ١٨٧ ، ٢٩٢ .
عوسمان عوزێری :
٢٢٧ ، ٢٩٢ ، ٣١٦ .
عومەر مارف بەرزنجی :
٢٩٢ ، ٢٩٨ (پ) ، ٣٣٨ .
عومەر وەجدی :
١٩٢ .
عومەری قازی :
١٣٢ ـ ١٣٣ .
عەونی یوسف :
٢٠٥ .

عیزەددین فەیزی :
۲۹۳ ، ۳۳٦ .
عیزەددین مستەفا رەسول ، دوکتور:
۲۲۸ ، ۲۷٦ ، ۲۹۳ ، ۳۱٤،۳۱٦
(پ) ، ۳۳٦ ـ ۳۳۷ ، ۳٤۱ ، ۳٦۱ .
عیصمەت شەریف وانلی ، دوکتور :
۲٤٥ ، ۳۳۷ ، ۳٦٤ ، ۳٦٥ ـ
۳٦٦ .
غەفوری میرزا کەریم :
۲۹۳ ـ ۲۹٤ .
غیاسەددینی کوری صەلاحەددینی
ئەیوبی :
۱۰۳ .
فاروق حەفیدزادە :
۳۲۰ .
فاریزۆف ا . و. :
۲٥۷ ، ۳٦۱ .
فاضل کریم :
۳۲۸ .
فایق هوشیار :
۱۳۹ ، ۲۹٤ .
فەرەج اللە زەکی کوردی :
۱۸٤ .
فەرەیدون عەلی ئەمین :
۱٦۷ (پ)، ، ۲۹٤ .
فرێن خ. د. :
۱۲۲ ، ۱۲۳ .
فەقێ تەیران :
۱۳۸ .
فەهمی فەفتان :
۱۷۷ (پ) .
فوئاد حەمە خورشید :
۲۰۱ ، ۲۰۳ (پ) ، ۲۹٤ ، ۲۹۸
(پ) ، ۳۲٦ ، ۳۳۷ ، ۳۳۹ ـ ۳٤۱ ،
۳٤۳ .
فوئاد مەجید فەرەج ، دوکتور :
۳۰٦ .
فەیصەل سامی ، دوکتور :
۲٤۳ ، ۲٤٤ .
قادر خەفاف :
۱٤۰ ، ۲۹٤ ـ ۲۹٥ .
قازی ئەحمەدی غەفاری :
۱۲٥ .
قازی محەممەد :
۱٤٦ ، ۲۱۲ ، ۲۱۸ ، ۲۷۰ ،
۲۹۷ .
قانیع :
۲۳۳ ، ۲۳٤ .
قەدری جان :
۱٥۸ ، ۱۸۸ (پ) .
قەدەم خەیر :
۲۲۸ .
قاسیلیڤا :
۱۰٤ (پ)، ،۱۱٥، ۱۱٦ ،۱۲٤ .
ڤیلچێڤسکی :
۲٤۷ .
« کازیك » :
۳۲۹ .
کامەران :
۱٤٦ (پ) .
کامەران عالی بەدرخان :
۳٦٤ .
کاوس قەفتان ، دوکتور :
۱۷۷ (پ) ، ۱۹۹ ، ۲۱۲ ، ۲۱۹ـ
۲۲۱ (ن.پ.) ، ۲۳۷ ، ۲٤۱،
۲۹٦ ، ۳٥۲، ۳٦۳ .
کاوە (ن.و) :
۲۳۲ ، ۲۹٦ .
کەریم ئەیوبی ، دوکتور :
۳٦۱ .

کەریم حیسامی :
٢٩٧ ، ٣٤١ .
کەریم خانی زەند :
١٤٣ ، ١٩٦ ، ٢٨٧ .
کەریم زەند :
١٤٦ (پ) ، ١٤٩ (پ) ، ٢٠٢،
٢٢٨ ، ٢٣٣ ، ٢٣٤ ، ٢٣٦ ،
٢٩٧ ، ٣٤١ .
کەریم شارەزا :
٢٩٧ ، ٣١٦ .
کەلھوڕ (نــو) :
١٥٨ (ن. پ.) .
کەمال جەلال غەریب :
٣٢١ .
کەمال خەیات ، دوکتور :
٣٤٢ ، ٣٦١ .
کەمال غەمبار :
٢٣٢ .
کەمال فوئاد ، دوکتور :
٢٢٩ ــ ٢٣٠ ، ٢٩٧ ، ٣٠٢ ــ
٣٠٣ ، ٣٦٤ .
کەمال نوری مەعروف :
٢٠٠ ، ٢٤٥ .
کوردۆیێف (قەناتی کوردۆ) :
٢٠٠ ، ٢٣٤ ، ٢٤٢ ، ٢٤٦ ــ
٢٤٧ (ن.پ.) ، ٢٥٨ ، ٣٠١ ،
٣٠٧ ، ٣٦٢ ــ ٣٦٣ .
کوردی بەلیسی (نــو) :
١٣٦ .
کۆماری مەھاباد :
٢١٤ ، ٢١٧ ، ٢١٨ .
« کۆمەڵەی خوێندکارانی کورد لــە
ئەوروپا » :
١٣٣ ــ ١٣٤ .
«کۆمەڵی کوردستان » :
١٤٧ ، ١٤٨ .
« کۆمەڵەی کوردناسیی جیھانی » :
٢٤٥ ــ ٢٤٦ .
« کۆمیتەی ئیستیقلالی کوردستان » :
١٤٨ .
کەردلێڤسکی :
٨٧ ، ٩٨ .
گۆران ، عەبدوللا :
٢٩٤ ، ٣٠٦ ، ٣١١ ، ٣٣٧ ،
٣٥٩ .
لازەرێف ، میخائیل سیمیۆنەڤیچ :
٢٤٠ ــ ٢٤١ ، ٣٠٠ .
لطفعلی خانی زەند :
١٤٣ .
ماجیــد مستەفا :
١٩٥ .
مارف بەرزنجی :
٣٠٦ ، ٣٠٧ .
مارف خەزنەدار ، دوکتور :
٢٢٠ ، ٢٢٨ ، ٢٤١ ، ٣٠١ ،
٣٠٦ ــ ٣٠٧ ، ٣٢٦ ، ٣٣٠ ،
٣٥٠ ، ٣٥٢ ، ٣٥٩ ، ٣٦٣ .
ماکاش :
٢٥١ .
ماه شەرەف خان :
١٣١ .
مەجید حەمید عارف ، دوکتور :
٣٦٣ .
مەجید سەعید :
١٤٠ ، ١٤١ ، ٣٠٣ ، ٣٠٨ .
مەجید نەدیم :
٣٠٨ .
مەجید یەعقوبی :
١٤٩ ، ١٥١ .

محەممەد ئەمین زەکی (ئەمین زەکی) :
٣ ، ١٠٧ ، ١٢٨ ، ١٢٩ ، ١٥٢ــ
١٦٦ (ن.پ.) ، ١٧٦ ، ١٧٧ــ
١٧٨ ، ١٨٠ ، ١٨٤ ، ١٩٠ ،
١٩١ ، ٢١١ ، ٢٢٥ ، ٢٦٢ ،
٢٦٩ ، ٢٩٢ ، ٣٠٥ ، ٣٠٨ ،
٣٠٩ ، ٣١٤ــ٣١٥ ، ٣٤٦ .
محەممەد ئەمین سەعید ڕەباتی :
١٤٩ (پ) .
محەممەد ئەمین کاردۆخی :
١٣٩ ، ٣٠٩ .
محەممەد ئەمین مەنگوڕی :
٣١٠ .
محمەد بریفکانی :
٣٤٦ .
محەممەد بەگ :
١٠٥ .
محەممەد بەگی ئەحمەد بەگی میرزا :
١٢١ .
محمد بن ادم :
٣٢٤ ، ٣٣٢ .
محەممەد تۆفیق حسەین :
٢٤٣ ، ٢٤٤ .
محەممەد تۆفیق وردی :
٢٣١ ــ ٢٣٢ (ن.پ.) ، ٣١٠ ،
٣٤٧ .
محەممەد حسەینی سەدری قازی :
٢١٢ .
محەممەد ڕەسوڵ ، هاوار :
٣١١ ، ٣٤٨ .
محەممەد ساکن :
٢٥٤ ، ٢٥٥ .
محەممەد شـــــیرزاد (زەید ئەحمەد
عوسمان) :
٣٤٨ .
محەممەد عەلی عەونی :
١٢٠ (پ)، ١٢٥، ١٥٢(ن.پ.)،
١٥٨ ، ١٦٥ ، ١٨٤ ، ١٨٧ ،
١٨٩ ــ ١٩٣ (ن. پ.) ، ٣١٥،
٣٣٣ ، ٣٤٦ .
محەممەد عەلی قەرەداغی :
٣٤٩ (ن.پ.) .
محەممەد فیدا :
٣٣٣ .
محەممەد قزلجی :
٣٤٩ .
محەممەد کەریم فتح الله :
٣٤٩ .
محەممەدی خاڵ ، شێخ :
١٥٨ ، ٣١١ ، ٣٤٨ .
محەممەدی مەلا کەریم (کاکە حەمە) :
٢٢٨ ، ٢٣١ (پ)، ٢٣٢ ، ٢٣٦ــ
٢٣٩ (ن.پ.) ، ٢٧٣ ، ٢٨٤ ،
٢٨٨ ، ٢٩٠ ، ٣٠٤ ، ٣٠٦ ،
٣٠٨ ، ٣١٢ ، ٣١٤ ، ٣٢٠ ،
٣٣٤ ، ٣٤٢ ، ٣٤٤ ، ٣٤٧ ،
٣٤٩ ، ٣٨٣ .
محەممەد نوری عارف ، دوکتۆر :
٢٤٥ .
مەحمود جەودەت :
٢٦٧ .
مەحمود زامدار :
٣٥٠ .
مەحمود مەلا عیزەت :
٣١٢ .
مەدهۆش :
١٤٧ .
مستەفا پاشا یاموڵکی :
٢٢٦ ، ٣٤٥ .

مستەفا شێخ نعمة الله :
١٦٥ (پ) ، ٣١٣ .
مستەفا صالح کەریم :
٣١٤ .
مەسعود محەمەد :
١١٨ (پ) ، ٢٩٨ (پ) ، ٣١٤ ، ٣٥٠ .
مصلح جەلالی :
٣١٥ .
مەعروف جیاوك :
١٥٨، ١٨٨ (پ) ، ٣١٥ ، ٣٥٠.
مەعروف قەرەداغی (شـێخ مارفی قەرەداغی) :
٢٣٧ ، ٣١٥ .
مەلا سەلیم ئەفەندی :
١٤٨ .
مەلا شەریف :
٢٣٧ ، ٣٥١ .
مەلا کاکە حەمە :
٣١٨ .
مەلا محەمەدی کۆیی (مەلای گەورە) :
١٤٧ ، ٢٧٠ ، ٢٧٧ ، ٣١٦ ، ٣٤٧ .
مەلا مەحمودی بایەزیدیی :
٣ ، ١٢٥ ، ١٢٦ (ن.پ.) ، ١٢٧ – ١٣١ (ن.پ.) ، ١٦٩ ، ٢١٣ (پ) ، ٢١٥ ، ٣٦٣ .
ممدوح سەلیم :
٣٥٠ ، ٣٥٥ .
موحەڕەم محەمەد ئەمین :
١٤٦ (پ) ، ٢٨٨ ، ٣٠٧ ، ٣٠٨، ٣١٥ .
موحسین محەمەد حسەین، دوکتور :
٢٠٣ – ٢٠٦ (ن.پ.) ، ٣١٥ ، ٣٤٥ – ٣٤٦ .
موراد خان :
١٣٨ .
موزەفەر نەقشبەندی ، دوکتۆر :
٢٤٥ .
مـەولانـا خـالیدی نەقشبـەندیی شارەزووریی :
١٣٨ ، ١٣٩ ، ١٤٣ ، ١٨٨ ، (پ) ، ٢١٨ ، ٣٥٦ .
موکەڕەم تالەبانی ، دوکتور :
٣١٦ ، ٣٥١ .
مومتاز حەیدەری :
٣١٦ (ن. پ.) ، ٣٢٢ .
میدی ، میدیەکان :
٤٦ ، ١٠٠ ، ١٤٣ ، ٣٢٢ .
میر برایمی گوردیلی :
١١٤ .
میر شەمسەددین :
١٠٥ .
میری ڕەواندوز (میر محەمەد ــ پاشــا کوێرە) :
١٤٥ ، ١٨٣ ، ١٩٦ ، ٣٢٦ .
میللینگن ، فەرەدریك :
١٣٩ ، ٢٠٤ – ٢٠٥ .
مینۆرسکی ، ڤلادیمێر :
١٣٣ ، ١٣٩ ، ١٥٠ (ن.پ.) ، ١٦١ ، ١٦٢ ، ٢٠١ ، ٢٤١ ، ٣٠٧ ، ٣١٧ ، ٣٥٢ .
ناجی عەباس ، دوکتور :
١٣٩ – ١٤٠ (ن.پ.) ، ٣٠٤– ٣٠٥ ، ٣١٧ ، ٣٣٩ .
نەجمەدین مەلا :
٣٠٥ ، ٣١٧ – ٣١٨ .
نەریمان (مستەفای سەید ئەحمەد) :
٢٣١ (پ) ، ٣١٨ .

نژاد توفیق سلێمانیەلی :
٣١٨ ، ٣٥٦.
نەسرین فەخری ، دوکتورە :
٢٤٥ ، ٣١٨ .
نوری دەرسیمی ، دوکتور :
٢٤١ .
نوری چەواری :
٣١٨ .
نوری سەعید :
١٢ ـ ١٣ ، ٢٥ ـ ٢٦ ، ١٥٦ .
نوری عەلی ئەمین :
٣١٩ .
نوری کاکە حەمە :
١٤٩ .
نیزامی گەنجەوی :
١٨ (پ) .
نیکیتین ، باسیل :
١٦٢ ، ١٧٣ ، ٢٢٥ ، ٣١٢، ٣٥٢ ، ٣٥٥ .
هادی چاوشلی :
٣١٩ ، ٣٥٢ .
هەژار :
١٠٤ (پ) ، ١٠٧ ، ١٠٨ (پ) ، ١١٥ ، ١١٨ (ن.پ.) ، ١٢٥ ـ ١٢٦ ، ٢٣٦ ، ٢٤٥ ، ٢٨٧ .
هەلۆ خان :
١٢٨ ، ١٤٣ .
هەلۆ (نـو) :
٢٢٢ ، ٣٢٠ .
هەمزە عەبدوللا :
٢٨٨ ، ٣١٤ ، ٣٢٠ .
هندۆ ـ ئەوروپایی :
١٢٩ .
هەوری (نـو) :
١٥٨ .
هێمن :
١١٨(پ) ، ٢٧٠ ، ٣٢٠ .
یەحیا خەشاب :
١٩٢ ، ٣٣٣ .
یەزدان شێر :
٢٤٩ ـ ٢٥٠ (ن.پ.) ، ٢٥٥.
یەزیدی‌یەکان :
١٤٥ ، ١٨١ ، ٢٠٢ ، ٢٧٧ ، ٢٨٧ ، ٢٩٢ ، ٣٠١ ، ٣٢٤ ، ٣٦٢ ، ٣٦٥ .
یۆسف شەمسەددینی بورهـــانی ، شێخ :
١٤٥ .
یۆسف مەلەک :
١٤٠ ـ ١٤١ (ن.پ.) ، ١٨٨ ، ٣٢٠ .

* ● *

پێرست

پێشـــەکی ٥ ــ ٦

بەشی یەکەم : چەند تێبینییەك دەربارەی مێژوو ٧ ــ ٣٦

مێژوو چییە . دووپاتکردنەوە لە مێژوودا . ڕەوڕەوەی مێژوو . کێ خاوەنی مێژووە . دەوری ســـەرۆك لـە مێژوودا . ناپلیۆن‌و محەمەد عەلیی گەورە . ســەرنجی جەمالەددینی ئەفغانی . قۆناغەکانی مێژوو . حوکمی مێژوو . تالیران‌و میرابۆ . ستیفان زیڤایغ‌و مــاری ئەنتوانێت . کریستۆف کۆلۆمبس . دیســـان کوردو کوشتاری ئەرمەن . سلاوێك بۆ عەلی کەمال . لوبــی چوارده . موزەخانەی لوڤەر .

بەشی دووەم : مێژووی مێژوو ٣٧ ــ ٩٨

سەرەتای مێژوو

ئێپوس. گیلگامێش. ئەلیادەو ئۆدیسای هۆمیرۆس . ڕامایاناو مەهابەهاراتی هندۆســـەکان . دۆرگـــەی ئەتلانتیس . گۆرانیی فۆلکلۆری . کۆنفوشـــیوس . نارام‌سین لە قەرەداغ . هـــیرۆدۆت . فوکیـــدیت . زەینەفون . پلوتارخ . دەوری ڕۆمان‌و چینییەکان. ٣٧ ــ ٥٠

مێژوو لە قۆناغی دەرەبەگی‌و سەردەمی ڕێنیسانسـدا

کلێســـەو مێژوو . ئیبن خـــەلدون . ڕێنیسـانس (بووژانەوە)و مێژوو . مەکیـــافیللی‌و گویجاردینی .

لۆرێنزۆ ڤالاو « بەخششی قوستەنتین » ٥١ ــ ٥٦

مێژوو لە سەردەمی شۆڕشە بۆرجوازییە گەورەکاندا

تۆماس هۆبس . ڤیکۆ . قۆناغەکانی شـــارستانەتی . مێژوو لای زانیاریپەروەرانی سەدەی هەژدە . جـان جاك ڕۆسۆو ڤۆلتێـــرو کـــانت‌و مۆنتســـکیۆ .

زانیاریپەروەرانی سەدەی نۆزدە ٥٧ ــ ٦٤

ڕێبازی ڕۆمانسی لە مێژوودا

دوو ڕێبازی ڕۆمانســی . ئاشـــتی لای مابستەر . شاتۆبریان . دەسکەوتەکانی ڕێبازی ڕۆمانسی . بیۆکر

نیبور . قوتابخانەی ڕانکە . هێلینیزم ٦٥ ــ ٦٩
مێژوو لە تەرازووی سۆشیالیزمی یۆتۆپی‌و ڕێبازی لیبرالیدا
سان سیمۆن . هێزە بزوێنەکانی مێژوو . خەباتی
چینایەتی ٧١ ــ ٧٣
مێژوو لای هیگل‌و مارکس
یۆنانی کۆن لای هیگل . ناکۆکی‌یەکانی ناو کۆمەڵ. گیانی
گەل . دیسان خەباتی چینایەتی ٧٤ ــ ٧٧
زانستی مێژوو لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا
گۆڤارو ڕێکخراوی مێژوویی . پیتی هیرۆگلیفی‌و مێخی.
مێژوونووسانی ئەڵەمان . دووەم شۆڕشی ئەمەریکا .
بورکخاردت . مۆرگان‌و ماورێر ٧٩ ــ ٨٦
زانستی مێژوو دوای شەڕی یەکەمی جیهان
یەکیەتی مێژوونووسان . موزەخانەو موزەخانەی
بەریتانیا . کۆنگرەی مێژوونووسان . بلۆک‌و فێبڤر .
ئارلی‌و بارتۆلدو کراچکۆفسکی . گەردلێفسکی‌و کورد ٨٧ ــ ٩٨
بەشی سێیەم : کوردو مێژوو ٩٩ ــ ٢٥٥
سەرەتا
ابن الاثیر . ابن المستوفی . ابن خلکان . شەرەفنامەو
شەرەفخان . مەلا مەحمودی بایەزیدی ٩٩ ــ ١٣٢
ڕۆژنامەنووسی‌ی کوردی‌و مێژوو
مێژوو لای « کوردستان »و « کۆمەڵەی خوێندکاران».
« ڕۆژی کورد »و « ژین »و « تێکەیشتنی ڕاستی » .
هەرەکول ئازیزان یا جەلادەت بەدرخان . گۆشەکانی
« گەلاوێژ » . عوسمان صەبری‌و « ڕوناهی » .
صەلاحەددینی ئەیوبی . هەنگاوی گەورەی « ڕۆژی
نوێ». ڕۆژنامەی «زبان»و مینۆرسکی . صەلاحەددین
لای ڕۆژنامەنووسیی کوردی . پێغەمبەرو کورد ١٣٣ــ١٥٢
دەستەی دووەمی مێژوونووسانی کورد
ئەمین زەکی. حەسەن حوزنی‌و زارلوە مێژوویی‌یەکان.

صالح قەفتانو دەرسێکی گەورە . ڕەفیق حیلمیو
ئەحمەد تەقیو ئەحمەد خواجاو یادداشتنووسی . لاوی
چیا ئەنوەر مائی . سەجادیو ڕۆژبەیانی . ڕۆڵەی
بەوەفای بنەماڵەی بەدرخان . ئەفسەری ون محەمەد
عەلی عەونی . گەشتەکەی عەلی سیدۆ گورانی ١٥٢ــ١٩٨
دوا کورتەی لاپەڕەی مێژوونووسیی کوردیی نوێ

مێژووی کۆن . هەولێرو سەلاحەددینو سەدە
ناوەنجییەکانی کوردستان . ئەوانەی ڕەنگیان هەیەو
دەنگیان نییە . قازیو شەمزینیو قاسملو . بەرهەمەکانی
قەفتانو عوسمان . سەرەتای ڕەخنەی مێژوویی .
وەرگێڕەکانمانو مێژوو . دەنگی مێژوونووسیی کوردی
لە کۆنگرەکاندا . مێژوونووسە کوردەکانی ئەرمەنستان ١٩٩ــ٢٥٥

ئەنجام ٢٥٦

کورتەی بیبلیۆگرافیای مێژوونووسیی کوردی ٢٥٧ــ٢٦٦

پێرستی ناوەکان ٢٨٠ــ٢٨١

* ● *

سوپاسی زۆرم

- بۆ بەڕێزان ئەمیندارو کاربەدەستانی « ئەمینداریتی گشتیی ڕۆشنبیری و لاوان » .

- بۆ هونەرمەندی لێهاتوو ، هاوڕێی خۆشەویست یوسف الصائغ کە ئەو وێنە پڕ لە سۆزەی بۆ بەرگی « مێژوو » کێشا .

- بۆ کاک طارق علي حمـد (ئەبو زیاد)ی بەڕێوەبەری چاپخـانەی « آفاق عربیە »و تیپکارانی کاک رحومی صافی (ئەبو زوهێر)و کاک صبحي فـرج (ئەبو شوکور) کە لەگەڵ هەموو دێڕو پیتێکی « مێژوو »دا وا ڕەفتاریان کرد وەك بەرهەمی شەونخونی خۆیان بێ ، ئەوانەی هیچ وشـــەیەکی ڕازاوەی وەفاو ڕێز بۆی نییە هەستی پێزانینم بەرامبەریان دەربڕێ .

- بۆ برایانی خۆشەویستم کاکە حەمەو دوکتۆر ئەوڕەحمانی حاجی مارف کە سێبەری هەستی پڕ لە دڵسۆزییان بۆتە خێرو بەسەرما ڕژاوە ! ، خوا لە وێنەیان زۆر کات .

الدكتور كمال مظهر احمد

التأريخ

دراسة موجزة لعلم التأريخ والكرد والتأريخ

بغداد ١٩٨٣

له کتێبخانەی نیشتمانیی بەغدا
ژمارە (٨٤٢)ی ســالی ١٩٨٢ی دراوەتێ

نرخی دینار ونیوێکه

مطابع دار آفاق عربية ـ بغداد

١٩٨٣

د. کەمال مەزهەر ئەحمەد

خەباتی ڕزگاریخوازی کورد و ئازەر لە ئێران

وەرگێرانی لە عەرەبییەوە

ئازاد عوبێد ساڵح

دوکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد

خەباتی ڕزگاریخوازی کورد و ئازەر لە ئێران

ئازاد عوبێد ساڵح

کردوویە بەکوردی

ناوی کتێب: خەباتی ڕزگاریخوازی کورد و ئازەر لە ئێران
نووسینی: د. کەمال مەزهەر ئەحمەد
گۆڕینی بۆ کوردی: ئازاد عوبێد ساڵح
بڵاوکراوەی ئاراس- ژمارە: ٢٤٩
دەرهێنانی هونەری: حاجی دڵاوەر
بەرگ: ئاراس ئەکرەم
نووسینی سەر بەرگ: محەمەد زادە
هەڵەگری: شێرزاد فەقێ ئیسماعیل
سەرپەرشتیی کاری چاپخانە: ئاورەحمانی حاجی مەحموود
چاپی یەکەم، هەولێر- ٢٠٠٤
لە کتێبخانەی بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی ڕۆشنبیری و هونەر لە هەولێر ژمارە (٩٤)ی ساڵی ٢٠٠٤ی دراوەتێ

وشەیەک

خوێنەری خۆشەویست...

ئەوەی بەردەستت دوو بەشی (شەشەم و حەوتەم)ی کتێبی (دراسات في تأريخ ايران الحديث والمعاصر)ی مامۆستای مێژوونووس دوکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەدە کە ساڵی ١٩٨٥ بەزمانی عەرەبی بڵاوبۆتەوە.

ئەوەی ڕاستی بێ لەگەڵ خوێندنەوەی کتێبەکە ئەو دوو بەشە پتر سەرنجیان ڕاکێشام، بڕواشم وابوو کە هێند دەهێنن بکرێنە کوردی بۆیە بەئاگاداری دوکتۆر و بەگوێرەی توانا وەرم گێڕان، بەو هیوایەی بێ کەڵک نەبێ و وەرگێڕانەکەش بەدڵی مامۆستا دوکتۆر کەمال بێ، منیش توانیبم خزمەتێکی بچووک بکەم.

ئازاد

پێشەکی

کەمال مەزهەر

لە ئێران پتر لە ٣٠ نەتەوە و گەل و کەمینە و دەستەی ئەسنی جیاواز دەژین، زۆربەی هەرە زۆریان سەر بەڕەگەزی ئاری و سامی و تورکن. فارس و ئازەر و کورد بەڕیز، چ بەژمارە و چ بەسەنگی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسی لە ریزی هەرە پێشەوەن، دوای ئەوان عەرەب و گەیلان و مازەندەرانی و تورکمان و بەختیاری و تات و تالیش و ئەرمەن و ئاشووری و گورج و ئەفغان و تاجیک و خەزەر و هی تر دێن. لەبەر ژمارەیەک هۆی جیاوازی ڕەوا و ناڕەوا مێژووی هیچ کامێک لەو نەتەوە و گەل و کەمینانە بەڕادەی مێژووی فارس لێی نەکۆڵراوەتەوە، جگە لەوەی جاری وا هەیە لایەنی بایەخداری مێژووی گەلە نافارسەکان شێوێنراوە. بەداخەوە بەشی کورد و تا ڕادەیەکیش ئازەر، کە لەگەڵ کورد دراوسێ و نزیکن، کەم نییە، ئەوەی پاڵی پێوەنام لەو کتێبەمدا کە لە بەغدا ساڵی ١٩٨٥ بەزمانی عەرەبی بەناوی «دراسات في تأريخ ايران الحديث والمعاصر»ەوە بڵاوم کردەوە، ئاوڕێکی تایبەتی لە چەند لایەنێکی بایەخداری ڕووداوە نوێ و هاوچەرخەکانی مێژووی ئەو دوو نەتەوەیە بدەمەوە.

سەرچاوەکانی ئەو دوو بەشە ئینگلیزی و ڕووسی و فارسی و ئازەری و عەرەبی و کوردین، ژمارەیەکیان لە سەرچاوە کۆنە ڕەسەنەکانن، ئەوانی تریشیان بۆ ناوەندی هەشتاکان سەرچاوەی نوێ بوون، هەیانە بەڵگەنامەی دیپلۆماسین، هەشیانە لێکۆڵینەوە و وتارن، جگە لە زانیاریی دەگمەنی ناو ڕۆژنامە و گۆڤارەکان. هەڵبەت لە ماوەی حەڤدە ساڵی ڕابردوودا سەرچاوەی نوێی هەمەجۆر دەربارەی باسە مێژووییەکانی ئەم دوو بابەتە دەرچوون، زانیارییەکانی ئەوانەیان کە ئێمە دەستمان پێیان ڕاگەیشتووە جەختی سەرجەمی بۆچوونەکانی ئەم بەرهەمە دەکەن، تایبەت ئەو لایەنەیان کە سیاسەتی شۆڤێنی دەستە فەرمانڕەوا کورتبینەکان هەرگیز لە خوێن و نەگبەتی و نەهامەتی و ڕق و کینە و ناکۆکی و ماڵوێرانی بەولاوە هیچیان بۆ کەس نەهێناوە و، کاتی ئەوە هاتووە هەمووان دەرس لە تاقیکردنەوە دەولەمەندەکانی ڕابردوو وەربگرن و دەسبەرداری عەقڵی تاریک و کۆنەپەرستی سەدە ناوتجییەکان بن و، ئیتر لەوە بگەن کە دیموکراسی و یەکسانی و هۆشی ورد و لەسەرەخۆ دەوای سەرجەمی نەخۆشییە کوشندە کۆمەڵایەتییەکانن، کە بێگومان کێشە نەتەوەییە دژوارەکان لە پێشی پێشەوەیان دێن.

پێویستە لێرەدا سەرنجی خوێنەری بەڕێز بۆ ئەوە ڕابکێشین کە دەبێت بەچاوی ساڵی ١٩٨٥، واتا کاتی دانانی کتێبەکە بەعەرەبی، سەیری گشت ژمارە و ئامارەکانی ناو ئەم بەرهەمە و چەند زاراوێکی وەک وڵاتی شوورەوی و سۆڤێت بکەن، چونکە بەوێنە، ژمارەی کورد و ئازەری و گەلانی تری ئێران ئێستا گەلێک لەوەی ساڵی ١٩٨٥ پترن، یا ئەوەی کە دەڵێین ئازەربایجانی باکوور بەشێکە لە وڵاتی شوورەوی بۆ ئەوساکە دەشێت نەک ئێستاکە، چونکە ئەو بەشەی ئازەربایجان لە سەرەتای نەوەدەکانی سەدەی ڕابردووەوە بۆتە کۆمارێکی سەربەخۆ و یەکێک لە ئەندامەکانی کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتووەکان.

بەختەوەرم بەوەی ئەو دوو بەشەی کتێبەکەم سەرنجی برای ڕووناکبیر کاک ئازاد عوبێدیان ڕاکێشاوە و کردوونی بەکوردییەکی پاراو و ڕێکوپێک و لە کتێبێکی سەربەخۆدا بڵاویان دەکاتەوە کە هیوادارم سەرنجی ڕووناکبیرانی کورد ڕابکێشێت، تایبەت ئەوانەیان کە لە نەوەی تازە پێگەیشتوومانن و تینووی زانینی لاپەڕە پڕ لە شانازی و کارەساتەکانی نەتەوەکەیانن.

بەشی یەکەم

هەندێ ڕاستی دەربارەی

خەباتی ڕزگاریخوازی کورد لە ئێران

بەشی یەکەم

هەندێ ڕاستی دەربارەی خەباتی ڕزگاریخوازی کورد لە ئێران

کوردستانی ئێران لە بەشی باکوری ڕۆژئاوای ئێران هەڵکەوتووە، لە باکور و ڕۆژهەڵاتەوە بەخاکی ئازەربایجانی باشوورەوە دەنووسێت، لە ڕۆژهەڵاتیشەوە تا هەمەدان و لە باشووریشەوە تا هەڵەتەکانی برۆ و شاهۆ و داڵەهۆ و درێژاییەکانی و لە ڕۆژئاواشەوە تا سنووری ڕۆژهەڵاتی عێراق درێژ دەبێتەوە. سەرچاوەکان لە دیاریکردنی ڕووبەری تێک ناکەنەوە لە نێوان چارەکێک، کە ژمارەیەکی زۆرە و[1]، کەمتر لە دەیەکی ڕووبەری ئێران کە تێکڕای لە یەک ملیۆن و ٦٠٠ هەزار کم٢ تێدەپەڕێت «د. عەبدولڕەحمانی قاسملو ڕووبەری کوردستانی ئێران بەدەوروبەری ١٢٥ هەزار کم٢ دادەنێت». لە دوای فارس و ئازەربایجانییەکان کورد سێیەم زۆرینەن لە ئێران، هەروەها سەرچاوەکان لە خەمڵاندنی ژمارەشیان جیاوازن کە بە سێ ملیۆن تا حەفت ملیۆن کەسی دەخەمڵێنن[2]، بەڵام بەمەزەندە ژمارەی کورد لە ئێران ئێستاکە لە پێنج ملیۆن کەمتر نییە، بەو کوردانەشەوە کە لە دەرەوەی کوردستان دادەنیشن «تارانی پایتەخت و ئازەربایجان و باکوری خۆراسان و کرمان و گەیلان و فارس و شوێنەکانی دی»[3] کە نزیکەی شەش یەکی هەموو ژمارەی دانیشتووانی ئێران پێک دێنن[4]. بەڵام سەرچاوە ڕەسمییەکانی ئێران لە کۆتایی

---

(١) ژمارەی ناوبراو لە گۆڤاری (أم درمان). ژمارەی بیست و پێنج. ساڵی دووەم، یەکی یۆنیۆ ١٩٤٦، ل٥دا نووسراوە.

(٢) بۆ درێژەی ئەو باسە بڕوانە:
سرتیب علي رزم آرا، جغرافیاي نظامي ایران، کردستان تهران: ل ٤-٥.
الدکتور عبدالرحمن قاسملو، کردستان والأکراد، دراسة سیاسیة واقتصادیة، ترجمة ثابت منصور، بیروت ١٩٦٨، ل ٤-٦، ١١-١٧؛ فؤاد حمه خورشید، الأکراد، دراسة علمیة موجزة، بغداد، ١٩٧١ ل١٠، ٢٠-٢١.
A. R. Ghassemlou, Iranian Kurdistan, pp 1-2.

(٣) هەندێ سەرچاوە ئەو بەشەی گەلی کورد بەچارەکە ملیۆنێک دادەنێن.

(٤) لە ئاماری ساڵی ١٩٧٤ دانیشتووانی ئێران گەیشتە ٣١,٨ ملیۆن کەس.
بڕوانە: "Sovrimenay Iran" p. 16

سەردەمی پەهلەوی تەنیا دان بەملیۆنێک کورد لە ئێران دادەنێن(٥). گەلی کورد لە ئێران بەسەر نزیکەی ٣٠ هۆز دابەش دەبێت، زۆربەی هەرە زۆریان نیشتەجێن، بەشێکیشیان نیوە کۆچەرن و گەرمیان و کوێستان دەکەن. موکری و دیبوکری و شکاک و کەلهوڕ و گۆران و بلباس و جەلالی و جوانڕۆ لە هۆزە ناودارەکانی کوردی ئێرانن. بەلام گرنگترین مەلبەندی گەورەی شارستانی کوردستانی ئێران، کرماشان و سنە و مەهاباد و ماکۆ و بانە و سەقز و نەغەدە و هەندێکی دیکەن. بۆ ئەوەی بۆچوونی گەشەسەندنی دانیشتووانی شارە کوردەوارییەکان لە ئێران نیشان بدەین ئاماژە بەژمارەی دانیشتووانی شاری کرماشان دەکەین کە ساڵی ١٩٥٦ گەیشتە نزیکەی (١٢٦) هەزار کەس و ساڵی (١٩٦٦) گەیشتە (١٨٨) هەزار کەس و ساڵی ١٩٧٠ گەیشتە نزیکەی (٢٢١) هەزار کەس(٦).

لەمێژە فەرمانڕەوا یەک لەدوا یەکەکانی ئێران، ئەخمینی و ئەرشاکی - (فرث) و ساسانی(٧) چاویان بڕیوەتە کوردستان کە گەلەکەی وەک گەلانی دیکەی ناوچەکە دووچاری مەینەتی شەڕە بەردەوامەکانی ئەو فەرمانڕەوایانە لەگەڵ یۆنان و ڕۆمان ببوون. بۆ زانیاری پتر دەکرێ ئەو تابلۆیەی کە شارەوا لەو پێشەکییەی بۆ شاکاری مێژوویی (شەرەفنامە)ی کێشاوە، لەسەر واقیعی سیاسی کوردستان لەو هەوارەدا بۆچوونێکی ڕوونمان نیشان بدات. هەروەک ئاماژەی بۆ دەکات لە سەرەتاوە، ئەخمینییەکان دەستیان بەسەر کوردستان داگرت و فەرمانڕەواییان کردووە، پاشان کەوتە دەست ئەسکەندەری مەکدۆنی. دوای مردنە ناکاوییەکەی لە بابل کەوتەوە دەست ئەخمینییەکان کە ئەوجارە بەهۆی بنەماڵەی ئەرشاکی ئەرمەن فەرمانڕەوایان کرد. پاشان ئەسکەندەری کوڕی مارک ئەنتۆنیۆ دەستی بەسەردا گرت و دوای ماوەیەک کەوتەوە دەست ئەرشاکییەکان، کە جارێک بەناوی (فرث) و جارێکی دیکە بەناوی ڕۆمانەکان فەرمانڕەواییان کرد.

ئەوجا نۆرە هاتە سەر ساسانییەکان کە لە سەردەمی هەردوو شا ئەردەشێر و شاهپور دەستیان بەسەردا گرت، پاشان ڕۆمانەکان هاتنەوە، ئینجا ساسانییەکان کە بەنۆرە لەگەڵ

---

(5) Lbid. p. 34

(٦) ئەو پەرەسەندنە ڕێژەییە بەتەنیا لە ئەنجامی گەشەسەندنی سروشتی ناوەوە نەبوو، بەڵکو کۆچکردن لە لادێشەوە دەوری خۆی هەبوو.

(٧) ئەخمینییەکان حوکمی ئێرانیان لە ماوەی نێوان هەردوو ساڵی ٥٥٠ و ٣٣٠ پێش زایین کردووە، ئارشاکییە -(فرث)ەکانیش لە ساڵی ٢٥٠ی پێش زایین تا ساڵی ٢٢٤ی پاش زایین، پاشان نۆرەی ساسانییەکان هات کە لە ساڵی ٢٢٤ تا ساڵی ٦٥١ی زایین فەرمانڕەواییان کرد.

بیزەنتییەکان دەستیان بەسەردا گرت تا هەڵهاتنی کازیوەی ئیسلام.

ئیدی لە هەینێکەوە باپیرانی کورد گەلێ جار دژی پاشاکانی ئەخمینی و (فرث) و ساسانییەکان[8] و یۆنان و ڕۆمان و بیزەنتییەکان ڕاپەڕیون. گەواهی فەیلەسووف و سەرکردەی یۆنانی زەینەفۆن پێش نزیکەی ٢٤٠٠ ساڵی ڕابردوو بایەخێکی مێژوویی تایبەتی لەو بارەیەوە هەیە. زەینەفۆن لە کتێبەکەی (ئەناباسیس) پەنجە بۆ ئەوە ڕادەکێشێت کە کوردەکان چەند ئازاد و سەربەخۆ بوون و چۆن (ملیان بۆ شا کەچ نەکردووە) و بەدرێژیش باسی سوپاکەی کردووە کاتێ بەناو خاکەکەیاندا کشاینەوە و کورد چییان بەسەر هێناون. شاکانی ئێران زۆر جار ناچار بوونە سوپای بێ شومار بنێرنە کوردستان، خەڵکی کوردستانیش هەمیشە بەرووی داگیرکەراندا ڕاست بوونەتەوە و زیانی زۆریانی لێ داون[9]. لە سەدەکانی ناوەندا ژمارەیەک میرنشینی کوردی سەربەخۆ لە ئێران پەیدابوون، لەوانە میرنشینی ڕەوادییە کە مەڵبەندەکەی تەورێز بوو، لە سەرەتای سەدەی دەیەمەوە تا ساڵی ١٠٧١وە ژیا[10]. میرنشینی شوانکارەش لە هەرێمی فارس، لە سەرەتای چلەکانی سەدەی یازدەمین تا ناوەڕاستی شەستەکانی سەدەی چواردەمینی زایینی ژیاوە. هەروەها بنەماڵەی فەرمانڕەوا لە میرنشینی شەدادی کە لە ساڵی ٩٥٦ لە

(٨) ڕەشید یاسەمی، مامۆستای پێشوو لە زانکۆی تاران، لە هەوڵێکی نازانستانەی ئامانج ڕوون، ڕەچەڵەکی ساسانییەکان دەباتەوە سەر کورد، بڕوانە؛ ڕەشید یاسەمی، کرد و پیوستگی نژادی و تأریخی او، تهران، ل ١٦٥ - ١٧٤.

(٩) بۆ درێژەی ئەو باسانە بڕوانە:

Xenophon, Ansabasis, Russian trans. by M. Maksimovich, Moscow - Lenengrad, 1951, book III and IV; Xenophon, the Parsian Expedition, trans. by R. Wamer, Baltimore, 1961, pp 97-148; B. Nikitine, Les Kurdes, Russian trans. By I. O. Farizov, Moscow, 1964, pp 97-243;

محمد أمين زكي، خلاصة تأريخ الكرد وكردستان من أقدم العصور التأريخية حتي الآن، ترجمة محمد علي عوني، الطبعة الأولى، القاهرة، ١٩٣٩، ص ٨٦-١٢٩؛ سرتيب علي رزم آرا، جغرافياي نظامي ايران، كردستان، ل١.

(١٠) بەپێی زانیارییەکانی محەمەد ئەمین زەکی، میرنشینی ڕەوادی لە ساڵی ٤٢٠ی کۆچی - ١٠٢٩ی زایینی دامەزراوە، فەرمانڕەوایەتی تا ساڵی ٤٢٦ک-١٠٣٥: خایاند، (کلیفورد أدموند بوسورث) دەڵێت: «لە سەرەتای سەدەی چوارەمی کۆچی - سەرەتای سەدەی دەیەمی زایینی پەیدابووە، تا ساڵی ٤٦٣-١٠٧١ز. ژیا.

ئازەربایجان سەری هەڵدا بەرەچەڵەک کورد بوون[11].

سەردەمی سەفەوییەکان (١٥٠٢-١٧٣٦) سەرەتایەکی نوێ بوو بۆ مێژووی کورد لە ئێران، زۆربەی لاپەڕەکانی بەقەومـاوی خوێناوی و کـارەسـات پڕ بۆتەوە. دامـەزرێنەری دەوڵەتی سەفەوی شا ئیسماعیلی سەفەوی (١٤٨٧-١٥٢٤) ڕکی لە هەموو شتێکی کورد دەبۆوە، تەنانەت فەرمـانی گـرتنی ئەو مـیـرە کوردانەشی دا کـە هاتبوونە لای بۆ نیشاندانی گوێ بەفەرمانی خۆیان، لە جێی ئەوان قزلباشەکانی[12] لایەنگیری خۆی لە شوێنی دانان. دەربارەی ئەو ڕۆژگارە مێژوونووسی ناوداری کورد محەمەد ئەمین زەکی دەڵێت: «سـەردەمی شـا ئیـسـمـاعـیل بۆ کـورد سـەردەمی سـتـەم و زوڵم و زۆری و دوژمنکارییەکی سەخت بوو. چونکە کورد سوننی بوون، لێیان ئەمین نەبوو، بڕوای پێ نەدەکـردن، بۆیە کـوێی لە هیچ هەلێک نەدەکـردەوە بۆ ئازادانی کـوردان[13].

عوسمانییەکانیش لە ململانێی چارەنووسسازانەیان لەگەڵ ئێرانییەکان، زانییان چۆن ئەو هەلە بقۆزنەوە و میرە کوردەکان بەلای خۆیاندا ڕابکێشن. زۆری نەبرد لە هەموو لایەکەوە کوردستان دژی فەرمانڕەوای سەفەوی ڕاپەڕی و شۆڕشگێڕان دەسەڵاتدارانی سەر بە شایان دوورخستنەوە، لە هەر کوێ هەبان دەریان دەپەڕاندن. کاتێ شا ئیسماعیل هەوڵی دا ئەو ناوچە کـوردەوارییـانەی لە دەسـتـی دابوون وەربگرێتـەوە، ڕووی لـە هەر لایێ دەکـرد ڕووبەڕووی بەرهەڵسـتـی سـەخت دەبۆوە. کـوردەکـانیش قـوربـانی زۆریان دا. گـەمـارۆدانی شـاری دیاربەکـر لەلایەن هێـزەکـانی شـاوە سـاڵێکی پتـر خـایاند، ١٥ هەزار کـەس لە دانیشتووانی لەناوچوون. بەدرێژایی سەردەمی سەفەوی ئەو وێنە خوێناوییانە زۆر جار دووبارە دەبوونەوە. لەو شاڵاوەی شـا تەهماسبی یەکەم لە ساڵی ١٥٥٤ بۆ کـوردسـتـانی هێنا، ئەو ڕێگەیەی گـرتیـەبەر ئەوەی ئاوەدانی بێ نەیهێـشـت، هەمـووی کـاول کـرد. هێـزەکـانی تەهمـاسب پاش کـەمـتـر لە سـاڵێک دیسـان گـەڕانەوە بۆ وێرانکردنی شـارە کـوردییـەکـانی بەدلیس و ئەرجیـش و مـووش و هی دی «سـەرلەبەری کـاول کـردن و

---

(١١) بۆ درێژەی بڕوانە: محمدامین زکی، المصدر السابق، ل١٤٦-١٤٧؛
C. E. Boswarth, Op. Cit., NN 36, 37, 39; Sharifli, Ogosudarstve Ravadiov - "Trudi Instituta Istorii Academii Nauk Azerbaijanskay USSR", BAKU 1957, NXI.
شەریفلی، دەربارەی دەوڵەتی ڕەوادی «کارەکانی ئاموزگای مێژووی سەر بەئەکادیمیای زانستی ئازەربایجانی سۆڤیێتی»، ڕووسی، باکۆ، ١٩٥٧، ژمارە یازدە.
(١٢) رشید یاسمی، کرد و پیوستگی نژادی وتأریخی او، ل ٢٠٣.
(١٣) محمدامین زكي، المصدر السابق، ص١٧٤.

کوشتارێکی زۆریشی لە دانیشتووانیان کرد». دوای ئەویش سەرۆکی پاسەوانەکانی، کارەکەی بۆ تەواو کرد و بەناشرینترین شێوە و ترسناکترین وێنە هێزەکانی ئێران «ئەوەندە کاری دڕندانە و شێوازی دڵڕەقانەیان ئەنجام دا، تا وای لە خەڵک کرد کردەوەی دڕندانەی هۆلاکۆ و تەیمورلەنگیان لەبیر بچێتەوە»، پیاوەکانی تەهماسب لە ڕۆژێکدا ٤٠٠ ڕۆڵەی هۆزی دونبلییان کوشت، فەرمانی قڕکردنی هەموو ئەو دونبلییانە درا کە لە کۆشکی شاهانە کاریان دەکرد، لەبەر ئەوە ئەو دونبلییانەی بە گیان مابوون ناچاربوون پەنا ببەنە بەرخاکی عوسمانی(١٤).

کردەوەکانی شا عەباسی یەکەم (١٥٨٧-١٦٢٩) لە کردەوەی پێشینەکانی کەمتر نەبوو، بەڵکو لە هەندێ باردا زۆر لەوانیشی تێپەڕاند. هەر بەخودی خۆی بەسەرۆکایەتی سوپایەکی گەورە چووە خوی، لەوێشەوە شاڵاوی بردە سەر ماڵەکانی هۆزی مەحموودی کورد، کە مستەفا بەگی سەرۆکیان زۆر دلێرانە بەرگری لە قەڵای ماکۆ کرد، هەروەک مێژوونووسی ناوداری شا ئەسکەندەر مونشی(١٥) دانی پێدا دەنێت سوپای ئێران «هیچ خراپییەک نەما لەو وڵاتەدا نەیکات، لە ڕادەبەدەر دزی و تاڵان و کاولکارییان کرد، خەڵکێکی یەکجار زۆریان لێ کوشتن»، چەند هەزار ئافرەت و منداڵیان گواستەوە، وەک دیل ڕەفتاریان لەگەڵ دەکردن. لە کانوونی یەکەمی ساڵی ١٦٠٨ سوپای شا ئابڵووقەیەکی مەحکەمی کوردە برادۆستەکانی لە قەڵای دمدمی بەناوبانگی نزیک ورمێ دا و، چەند مانگێکی خایاند. «بەهۆی هێرش و شەبەیخوونی کوردەکان بۆ سەر ئۆردوگا پەرژ و بڵاوەکانی دەوروبەری قەڵا، سوپای ئێران قوربانییەکانی زل و زیانێکی گەورەی لێ

---

(١٤) بۆ درێژەی ڕووداوەکانی کوردستانی ئێران لە سەردەمی سەفەوییەکان بڕوانە: شەرەفخانی بەدلیسی، شەرەفنامە، هەردوو چاپی، ڕووسی (وەرگێڕانی. ڤاسیلیڤا، مۆسکۆ ١٩٦٧) و کوردی (وەرگێڕانی هەژار، بەغداد، ١٩٧٣)، محمدامین زکی، المصدر السابق. ل١٧٤-٢١٦، ڕشید یاسمی. کرد و پیوستگی نژادی و تاریخی او، ل٢٠٧.

(١٥) ئەسکەندەر بەگی تورکمان مونشی (١٥٦٠ یا ١٥٦١-١٦٣٤)، مێژوونووسی شا عەباسی یەکەم و نووسەری کتێبی (تاريخ عالم آراي عباسی) بەناوبانگە بەزمانی فارسی. ئەو کتێبە بایەخێکی مێژوویی گەورەی هەیە لەبەر ئەوەی خاوەنەکەی ئەو ڕووداوانەی تۆماری کردوون بەچاوی خۆی بینیونی، هاوڕێیەتی شای لە شاڵاو و گەشتەکانی کردووە، هەموو قەوماوەکانی کوردستانی سەردەمی شا عەباسی یەکەمی بەشێوەیەکی ناحەزانە تۆمار کردووە، هەمان شتیشی لەگەڵ قەوماوەکانی شیروان و جۆرجیا کردووە و بایەخێکی زۆری بەقەوماوەکانی ئازەربایجانی نیشتمانی خۆی داوە.

کەوت». کوردەکان بەسەرکردایەتی ئەمیرخان تا دوا کەسیان لێ قڕکردن بەرگرییان لە قەڵاکەیان کرد...» کەس ئەما عەجەمەکان شەڕیان لەگەڵ نەکردبێ، تەنانەت ئەگەر شەڕنەکەریش با، بەدڕندانەترین شێوە دەیان کوشتن»، ئەو تراژیدیایە پاشان بووە داستانێک ڕۆژهەڵاتناسەکان پێیان هەڵگوت، نووسەران لەسەریان نووسی[١٦]· ئەوەی جێی سەرنج بێ ئەو ناوچانەی بن دەستی ئێران لەو ماوەیەدا زنجیرەیەک ڕاپەڕینی میللی وەک ئەوەی لە کوردستان قەوما بەخۆوە بینی، لەوانەش ڕاپەڕینی تاڵش ساڵی ١٥٩٣، ڕاپەڕینی عەرەبستان ساڵی ١٥٩٦، لە جۆرجیای ڕۆژهەڵاتیش ساڵی ١٦٢٣-١٦٢٤، لە ئازەربایجان بەسەرۆکایەتی کۆرئۆغلو ساڵی ١٦١٠-١٦٣٠.

ماوەیەکی کەم دوای کارەساتی دمدم شا عەباس بەخۆی سەرکردایەتی هێزەکانی کرد دژی هۆزی موکری، پیاوەکانی شا قەسابخانەیەکی گشتییان بۆ خەڵکەکە دامەزراند «کەسیان لە کوشتاری گشتی نەبوارد»، هەزاران ئافرەت و منداڵی ناوچەکەیان ئێخسیر کرد، هەر لە سەردەمی شا عەباسی یەکەمدا ١٥ هەزار ماڵە کوردیان بۆ ناوچەی خۆراسان ڕاگوێزت[١٧].

لەگەڵ ئەو هەموو زەبر و زەنگەش شاکانی سەفەوی نەیانتوانی دەسەڵاتیان بەسەر

(١٦) هەردوو چیرۆکنووسی کورد عەرەب شامیلۆف و مستەفا ساڵح کەریم ڕووداوەکانی داستانی دمدمیان بەدوو چیرۆک تۆمار کردووە کە شوێنیان لە ئەدەبی کوردی هاوچەرخدا دیارە. چیرۆکەکەی شامیلۆف وەرگێڕاوەتە سەر چەند زمانێک، لەوانەش زمانی ڕووسی لە ساڵی ١٩٦٩. وەرگێڕانە ڕووسییەکەی دمدم دەکەوێتە ٢٠٦ لاپەڕە و ٣٠ هەزار دانەی لێ چاپ کراوە. لە چیرۆکی «شەهیدانی قەڵای دمدم»ی چیرۆکنووس مستەفا ساڵح کەریم تا ئێستا دوو چاپی بڵاوکراوەتەوە. هەروەها دکتۆر ئۆردیخانی جەلیلۆف لێکۆڵینەوەیەکی درێژی بەزمانی ڕووسی دەربارەی هەمان بابەت بڵاوکردۆتەوە. بڕوانە:
O. J. Jalilov, Kurdski giroechisici epos “zlatoruki khan”, Moscow, 1967,pp 206.
هەروەها بڕوانە: «بطولة الكرد في ملحمة قلعة دمدم» اعداد جاسم جليل، ترجمة شكور مصطفى، تقديم ومراجعة الدكتور عزالدين مصطفى رسول، بغداد، ١٩٨٣.
(١٧) سەرەڕای ئەو هەموو دڵڕەقی و بێ بەزەییەی شا عەباسی یەکەم زۆر بەداخەوە توانی ژمارەیەکی باشی سەرکردە کوردەکان بەشێوەی جۆراوجۆر بەلای خۆیدا ڕابکێشێ و توانایان بۆ خزمەتی ئامانجەکانی خۆی بەکاربێنێ، بەهێزی ئەو کوردانەی ڕایگواستنە خۆراسان جەنابی شا توانی ڕادەیەک بۆ هێرشی یەک لەسەر یەکی ئۆزبەگەکان دابنێت کە تا ئەو کاتە ببوونە چقڵی چاوی سەفەوییەکان لە ڕۆژهەڵاتەوە.

کوردستاندا بسەپێنن، کە ناوچەیەکی بەفروانی بەرهەڵستی دەسەڵاتی شایان دەکرد، هەندێ بەشی گرنگیش هەر بەسەربەخۆیی تەواو لە شای ئێران دەژیان. بەقسەی شەرەفخانی بەدلیسی، بۆ وێنە، لەدوا دواییەکانی سەدەی شازدەمین دەسەڵاتی هەڵۆخانی سەرداری ئەردەڵان، سەربەخۆیی لە شا گەیشتە پلەیەک «وەسف نەدەکرا». هەروەها مێژوونووسی شا عەباسی یەکەمی ناوبراویش باسی نازناوەکانی خان ئەحمەد خان دەکات، کە جێی هەڵۆخانی باوکی لە میرنشینی ئەردەڵان گرتبۆوە و سوپایەکی هەبوو شا لە پەلامارەکانیدا پەنای بۆ دەبرد و پشتی پێ دەبەست. لە کۆشکی میرایەتییەکەشیدا گەلێ شاعیر دەوریان دابوو، بەکردەوەکانیان هەڵدەگوت. دوای مردنی شا عەباسیش خان ئەحمەد خان دراوی بەناوی خۆی لێدا، فەرمانڕەوایانی ناوچەیەکی فراوانی هەر لە کرماشانەوە بگرە تا ورمێی دادەمەزراند. بەڵام چاوی سەفی شای ئێران بەوە هەڵنەدەهات، بۆیە سالی ١٦٣٨-١٦٣٩ هێرشی کردەسەر. ئەگەرچی خان ئەحمەد خان یارمەتی لە سوڵتانی عوسمانیش وەرگرت، بەڵام لەو شەڕەی لەسەر لێوارەکانی گۆمی مەریوان قەوما، هێزەکانی لەبەردەم سوپای ئێران خۆی نەگرت، خان ئەحمەد خان خۆشی پەنای بۆ مووسڵ برد، لەوێ مایەوە تا فەرمانی خوای بەجێ هێنا[١٨].

بەهەرحاڵ خەباتی کورد، هەروەک خەباتی گەلانی دیکەی ئێران، دوا دۆری نەبوو لە لاوازکردن یا ڕووخانی دەوڵەتی سەفەوی. ئەو زوڵم و زۆرییەی کە کوردەکان لەسەردەمی نادر شای ئەفشاری[١٩] (١٧٣٦-١٧٤٧) دووچاری بوون زۆر جیاوازی لەوەی ئازەربایجانییەکان نەبوو[٢٠]. هێزەکانی نادر شا تاوانی ناهەمواریان دەرهەق بەکوردەکانی موکریان و بۆتان و هەولێر و مووسڵ کرد، هەروەها دەرهەق بەڕۆڵەکانی هۆزی دونبلیش کە چەکیان لە ڕووی هەڵگرتبوو، لە ناوەڕاستی سەدەی هەژدەمیندا ڕاپەڕینێکی گەورەیان دژی ڕژێمەکەی بەرپاکرد و بڵێسەی تا خۆی و سەلماس و ناوچەکانی دیکەی

---

(١٨) بڕوانە: «مێژووی خەسرەوی کوڕی محەمەدی بەنی ئەردەڵان» بەزمانی فارسی، لێکۆڵینەوە و وەرگێڕان و پێشکەشکردنی، ی. ڤاسیلیڤا، مۆسکۆ ١٩٨٤، ل٧٨-٧٩ لە پێشەکی ڕووسی، ٥٧ (١١٢٧)، ٦٥ (١٣١) لە دەقی ئەو دەستنووسەی لەگەڵ وەرگێڕانە ڕووسییەکە بڵاوکراوەتەوە.

(١٩) هەرچەندە نازناوی شای لە ٨ی ئاداری ساڵی ١٨٣٦ لەخۆنا، بەڵام دەسەڵاتی ڕاستەقینەی نادر شا پێش ئەو مێژووە بەشەش ساڵ دەستی پێ کردبوو.

(٢٠) بۆ درێژەی بڕوانە: بابەتی: «هەندێ ڕاستی دەربارەی خەباتی ڕزگاریخوازی ئازەربایجان لە ئێران».

کوردەواری لە ئێران تەنییەوە[٢١]. لە هەندێ ناوچەدا تەنانەت ئافرەت و منداڵیش لە قەسابخانەی هێزەکانی نادر شا ڕزگاریان نەبوو.

مێژوونووسی کورد محەمەد ئەمین زەکی سەبارەت بەزوڵم و ستەمی نادر شا دەرهەق بەگەلی کورد دەڵێت: شاراوە نییە کە ڕەفتاری نادر شا لەگەڵ کورد هەرگیز باش نەبوو، بۆیە کورد یەکجار زۆر دەیانبوغزاند، تەنانەت هۆنراوەیان بەزاراوی گۆرانی کوردی لە هەجووی نادر شا هۆنییەوە، بەزۆردار و دڵڕەق وەسفیان دەکرد[٢٢]. ئەوەی شیاوی گوتنە نادر شا لە کاتی شالاوەکەی لە دژی کوردی خۆراسان لە ڕۆژی ٢٠ی تەمووزی ساڵی ١٧٤٧ کوژرا، کە وەک کوردەکانی ئەردەلان و شەدەڵوو زەفەرانلو[٢٣]، بەنیمچە سەربەخۆیی مابوونەوە.

وێڕای شێوازی توندوتیژی و زوڵم و زۆری، کوردەکانیش وەک ئازەربایجانییەکان هێزێکی کاریگەر بوون لە ژیانی سیاسی ئێران، کە لە ناوەڕاستی شەستەکانی سەدەی هەژدەمین محەمەد کەریم خانی[٢٤] پێشەوای هۆزی زەندی کورد[٢٥] دەسەلاتی لە ئێران گرتە دەست. لێرەش واقیعێک سەرنج ڕادەکێشێت کە ڕەنگە لە باری دەروونی کپەوە هەڵقوولابێ، کە چەوساندنەوەی بەردەوام لە ناخی کوردەکانی ئێرانی دروستی کردووە. ئەگەرچی کەریم خان دادپەروەرترین دەسەلاتدارە لە مێژووی ئێرانی نوێ، پەیدابووبێ، تەنانەت ئەورووپاییەکان نازناوی «پاشای خێرخواز»[٢٦]یان پێ دابوو، لە ساڵی ١٧٦٠[٢٧]وە بووە یەکە فەرمانڕەوای هەموو ئێران، بەڵام نازناوی شای هەڵنەگرت، بەڵکو ناوی خۆی نا جێگر (وکیل)[٢٨]، لە کاتێکدا کەریم خان ئەو پێشەوا سەفەوییەی داوای تەختی دەکرد، خستبووە زیندانەوە، لەوەپێش لەگەڵ عەلی مەردان خان لاگیریان کردبوو.

---

(21) "Vsemirnaya Istoria", Vol. V. p. 246.

(٢٢) محمدامین زکي، المصدر السابق، ص٢٣٠.

(23) P. Sykes, Op. Cit., p 291.

(٢٤) ساڵی ١٧٠٤ یا ١٧٠٥ لەدایک بووە، ساڵی ١٧٧٩ کۆچی دوایی کردووە.

(٢٥) هۆزی زەند لە ڕۆژئاوا و باشووری ڕۆژئاوای ئێران نیشتەجێن.

(26) The Good king.

(٢٧) جگە لە ناوچەی خۆراسان کە نەوەی نادر شا، شا (رخ)ە کوێر فەرمانڕەوانی دەکرد.

(٢٨) مەبەستی لە جێنشینی تەخت بوو.

فەرمانڕەوایی زەندییەکان زۆری نەبرد. پاش ئەوەی کەریم خانی دامەزرێن لە ساڵی ١٧٧٩ کۆچی دوایی کرد، ئەوزەندییانەی پاشی ئەو هاتن لە هەموو ڕوویێکەوە لە ئاستی ئەو دانەبوون. بۆیە پێشەوای قاجارییەکان ئاغا محەمەد خان ئەو هەلەی قۆزتەوە، توانی زەندییەکان لەناو ببات، بۆ ئەوەی لە ساڵی ١٧٩٦ سەردەمێکی نوێ لە مێژووی ئێرانی نوێ دەست پێ بکات کە پێی دەڵێن سەردەمی قاجارییەکان.

بێ هەڵاوێردن گەلانی ئێران هەموویان لە دڵڕەقی و پاشکەوتوویی قاجارییەکانیان چێشت، ئێران لە سەردەمی ئەوان بووە موستەعمەرەیەکی سەر بەدەوڵەتە گەورەکان، ئاغا محەمەد خان کە لە شوێنێکی دی ئەو کتێبە باسی دڵڕەقی بێ وێنەیان کرد(٢٩)، سەردەمەکەی بەخوێنڕشتنی بێ ڕەحمانەی زەندییەکان دەست پێ کرد، هەرچەند بەقسەی هەموو مێژوونووسانی ئێران و ڕۆژئاوا(٣٠) کەریم خانی زەند ڕێزی لێنا و چاویشی لێ بوو، خوشکەکەشی خواست، لە کاروباری سیاسی گرنگ ڕاوێژی پێ دەکرد و درێژایی شازدە ساڵان بە(ڕاوشکار و بیرکردنەوە) لە شیرازی پایتەختی زەندییەکانی بردە سەر.

بەڵام ئەو ئاغا محەمەد خانەی کە مێژوونووسی ئێران سەعید نەفیسی وەک مرۆیەکی بوودەڵە و دەم و چاو شەڕانی وەسفی دەکات، لە دڵەوە ڕقی لە خەڵک دەبۆوە، مرۆڤێک بوو کە ڕکی لە یەکێک بوویایەوە لێ خۆشبوونی نەبوو. لە پێناو تەختی فەرمانڕەوایی سڵی لە کوشتنی نزیکترین خزمی و خۆشەویسترین برادەری نەکردەوە(٣١)، دڵڕەقی بەرانبەر زەندییەکان لە ئەندازە بەدەربوو، تەنانەت ئەوەی هاوکاریشی کردبوون. دوای سەرکەوتنی لە دوامین شەڕی لەگەڵ لوتف عەلی خانی دوا فەرمانڕەوای زەندییەکان، فەرمانی ئامادەکردنی بیست هەزار جووتە چاوی دوژمنەکانی دا. هەر کە هەواڵی دیلکردنی خودی لوتف عەلی خانیان بۆ هێنا، فەرمانی دا بەو بۆنەیەوە سەری شەش هەزار

---

(٢٩) بڕوانە بابەتی «من تأريخ الحروب الايرانية الروسية:» لە نەسڵی کتێبەکە «دراسات في تأريخ ايران الحديث والمعاصر»، بەعەرەبی.

(٣٠) بەوێنە بڕوانە؛ سعيد نفيسى، تاريخ اجتماعي وسياسى ايران در دوره معاصر. ل ٤٦، ٥٥، ٥٧؛

J. R. Perry, Karim Khan Zand. A history of Iran 1747 - 1779, Chicago - London, 1979, pp. 146 - 147; P. Sykes, Op. Cit., p. 298

(٣١) سعيد نفيسى، تاريخ اجتماعى وسياسى در دوره، معاصر، ل٥٢-٥٤.

دیلی زەندی ببڕن[٣٢]. نەخۆشیی ئەو کابرایە گەیشتە پلەیەک بەخۆی مافوورێکی گرانبەهای پارچە پارچە کرد کە کەریم خان لە پاشی بەجێ مابوو، هەروەک دەیگوت ئەو ڕۆژانەی بەبیر دێنێتەوە کە دەچووە بەردەستی[٣٣]. بۆ ئەوەی گەورەیی خۆی بنوێنێ گلکۆکەی لەگەڵ گلکۆی نادر شای ئەفشاری گواستەوە و لەبەردەم کۆسپی دەرکەی کۆشکەکەی ناشتی. بەلام دەکرا لەوە کەمتر لە ئاغا محەمەد خانی قاجاری چاوەڕوان بکرێت؟، هەر ئەو بوو لە بیری نەچوو، تۆڵە لە ڕۆنفرۆشێکی شیرازی بکاتەوە، کە ڕۆژێک لە ڕۆژان بەر لەوەی بێتە سەر تەخت فێڵی لێ کردبوو. هەر ئەوەبوو جەعفەر قولی خانی برای کوشت، هەر لەبەر ئەوەی وێرابوو داوا بکات بیکەنە والی ئەسفەهان، ئەگەرچی بەدڵسۆزییەکی بێ هاوتا لە ڕۆژانی ململانێی لەپێناو دەسەلات پشتگیری کردبوو. تەنانەت دایکیشی هەڵخەڵەتاند کاتێ لێی وەشک کەوتبوو، پاش پاڕانەوەیەکی زۆر، گفتی دایێ کە براکەی لە شەوێک زیاتر بۆ کارێکی گرنگ لە تاران نامێنێتەوە، بەڕاستیش گفتەکەی بردە سەر، چونکە جەعفەر قولی عەلی خان لە شەوێک زیاتر لە پایتەختی ولاتەکەی نەماوە[٣٤]. لێرە دەبێ دیاردی بۆ ئەوەش بکەین لە کاتێکدا ئاغا محەمەد خان بەو هەموو دڵڕەقییەوە لەگەڵ زەندییەکان دەجولایەوە، ئەوا لەگەڵ هەندێ کوردی بەدەسەلاتی ئێرانی، وەک سادق خانی سەرۆکی هۆزی شکاکی بەدەسەلات، کە ١٥ هەزار چەکداری هەبوو، نێوانی خۆش بوو. هەروەها خەسرەوخانی میری ئەردەلان، کە بەقسەی پێرسی سایکس[٣٥] «لە هەرێمێکی فراواندا سەربەخۆ بوو» و بووە «پاڵپشتێکی بەهێز بۆ ئاغا محەمەد خان». کاتێکیش کە ئاغا محەمەد خان بەڕێگاوە بوو بۆ بەسەرداداانی جۆرجیا ساڵی ١٧٩٧ لە شووش لەناو خێوەتەکەی کوژرا، گومانی کوشتنی شا کەوتە سەر سادق خانی شکاک، ئەویش لەبەر چەند هۆیەک، گرنگترینیان داوای سادق خان بوو بۆ تەختی پاشایەتی، ئەوە جگە لە داڵدەدانی ئەو پاسەوانەی کە شایان کوشتبوو. ئیدی کشایەوە بۆ ئازەربایجان و دەسەلاتی خۆی بەسەر چەند شارێکی

(٣٢) دکتر علی بینا، تاریخ سیاسی و دیلوماسی ایران، جلد اول، ل٣٥.

(٣٣) سعید نفیسی، تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره، معاصر، ل٥٥-٥٦، P. Sykes, Op. Cit., p. 298.

(34) J. R. Perry, Op. Cit., p. 147: p. Sykes, Op. Cit., pp. 295 - 296.

(35) P. sykes, Op. Cit, p. 291.

داسەپاند(٣٦). هەروەها سادق خان پێوەندییەکی بەتینی بەئازەربایجانییەکان و بەجۆرجییەکانیشەوە هەبوو کە لە سەروبەندی پەلامارەکەی شای قاجار بۆ سەر وڵاتەکەیان ئەنجوومەنێکیان پێک هێنا و بڕیاریان دا پەنا بەرنە هەر هۆیەک بۆ ئەوەی ئێرانییەکان نەگەڕێنەوە وڵاتەکەیان و هەوڵ بۆ لەناوبردنی ئاغا محەمەد خان بدەن، چونکە بڕوایان وابوو هەر کە بکوژرێ ئیدی تارمایی داگیرکردنی ئێرانیانی لێ دوور دەکەوێتەوە(٣٧). دوای پێکدادانێکی چەکدارانە لە نزیک قەزویندا شکاکەکان لەبەردەم هێزەکانی فەتح عەلی شا شکان کە جێی ئاغا محەمەد خانی گرتبۆوە. بۆ چارەکردنی تەنگ و چەڵەمەی نێوان هەر دوولا، جۆرە سازشکارییەکی رامیاری لەنێوان قاجارییەکان و شکاکەکان کرا، بڕیار درا سادق خان گەوهەرەکانی شای کوژرا و بداتەوە فەتح عەلی شای جێگری ئاغا محەمەد و بەرانبەر بەوەش ببێتە فەرمانڕەوای (گرمرد) و (سەراب)(٣٨).

هەر لەو سەروبەندەشدا شا دەسەڵاتی بەسەر هەرێمەکانی دیکەی کوردستانی ئێران رانەدەگەیشت، بۆیەکا لەژێر دەسەڵاتی شادا نەمابوون. ئەو گەڕیدە ئەورووپاییانەی لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمین سەریان لە ناوچەکەداوە، لەوانەش مالکۆلمی بەناوبانگ و جێنیشن (مقیم)ی بەریتانی لە بەغدا کلۆدیۆس جێمس ریچ، خاوەن گەشتە بەناوبانگەکەی بۆ کوردستان و ئیدیکەش، بەدرێژی باسی دەسەڵاتی میری ئەردەڵان (ئەمان-اللەخان) دەکەن، بەپێی وەسفی ئەوان حاڵ و باری ئەوان لە حاڵ و باری پاشایان دەچوو، هەر بەپێ لێنانی زۆربەی ئەو بیانیانەی بەچاوی خۆیان دیتبوویان، لە هەموو ئێران هیچ کۆشکێکی دیکە جگە لە کۆشکی شا نەبێ نەگەیشتۆتە کۆشکی ئەمانوڵڵاخان لە سنە. لەبەر ئەوەی بەقسەی خۆی خاوەنی «ژمارەیەکی زۆری کەڵەمێرد و ئەسپی بەئارامە»، بۆیە بەناو نەبێ سەری بۆ شا شۆڕ نەکردووە. بەڕێکەوتیش نەبوو کە شۆڕشگێرە هیندییەکان لە تێکۆشان دژی بەریتانییەکان، ڕوو لە شا و ئەمانوڵڵاخان بەیەکەوە بکەن بۆ ئەوەی یارمەتییان بدات. وا چاکە پەنجە بۆ خەسرەوخانی کوڕی ئەمانوڵڵاخانیش درێژ بکەین کە ولیە خانمی کچی فەتح عەلی شای هێنابوو، لە پاش

---

(٣٦) هەروەها بڕوانە: بابەتی «من تاريخ الحروب الايرانية والروسية» لە ئەسڵی کتێبەکە بەعارەبی.
(37) Z. M. Sharashenidze, Iran vo ftoroi polovine XVIII veka, Tiflis, 1971, pp. 34 - 35.

ز. م شاراشینیدزی، ئێران لە نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەمین، کورتەی نامەی دکتۆرا بەزمانی ڕووسی، تەبلیس، ١٩٧١، ل٣٤-٣٥.

(٣٨) دکتور علی بینا، تاریخ سیاسی و دبلوماسی ایران، جلد اول، ل٥٣.

ئەوەی مێردەکەی بووە میر و دەسەڵاتی پەرەی سەند و بووە هۆی ئەوەی کاروباری کوردستانی بکەوێتە دەست «خەڵکی نامۆ کە بەفارسی دەدوان» هەروەک دەق لە دەسنووسی «مێژووی خەسرەوی کوڕی محەمەد بەنی ئەردەڵان» داهاتووە و مێژووی دانانی بۆ ئەو سەردەمە دەگەڕێتەوە(٣٩). هەر ئەوەش ڕێی بۆ ناسرەدین شا (١٨٤٨-١٨٩٦) خۆشکرد مامە چوست و چاپووکەکەی، پازدەمین کوڕی عەباسی میرزا (نائب السلطنة)ی ناودار، حاجی فەرهادی میرزا (معتمد الدولة) بکاتە فەرمانڕەوای ئەردەڵان لە پاش کۆچی دوایی ئەمانوڵلاخانی دووەمی کوڕی خەسرەوخان لە ساڵی ١٢٤٨ی کۆچی (١٨٦٧-١٨٦٨)ی زایینی. بەڵام ناوچەی هەورامان سەری بۆ تاران دانەنواند، هەروەک باسیل نیکتن دەڵێت «چونکی ئەوە لەگەڵ ئاکاری خەڵکەکەی نەدەگونجا». (معتمد الدولة) زۆر بەسەختی توانی خۆی بەسەر ئەو ناوچەیەدا بسەپێنی کە سەرۆکەکانیان بۆ ماوەیەکی دیکەش بەنیمچە سەربەخۆیی مابوونەوە(٤٠). ڕاپەڕینی شێخ عوبێدوڵلای کوڕی سەید تەهای شەمزینی(٤١) ساڵی ١٨٨٠ چڵەپۆپەی ڕەنگدانەوەی نارەزایی کورد بوو لە فەرمانڕەوایی دواکەوتووی شاکانی (آل قاجار) لە ئێران. شێخ دەسەڵاتی ئایینی و دنیایی زۆری لەنێو کوردەکانی ناوچەی بەرفراوانی گۆمی وانەوە تا ناوچەی ورمێ و خوی و مەهاباد و ئەردەڵان و زۆر ناوچەی دیکە هەبوو، (٢٠٠) گوندیان موڵکی تایبەتی خۆی بوون(٤٢).

---

(٣٩) تاريخ خسرو بن محمد اردلان، ل ٩٣.

(40) B. Nikitine, Op. Cit., pp. 257-258.

(٤١) ئەو نازناوەی لە گوندی شەمدینانی ناوچەی هەکارییەوە بۆ هاتووە کە شێخی تێدا دەژیا.

(٤٢) دەربارەی شێخ عوبەیدوڵلا و ڕاپەڕینەکەی بڕوانە:

اسكندر قوريانس، قيام شيخ عبيدالله شمزيني در عهد ناصرالدين شا، به اهتمام عبدالله مردوخ كردستاني، تهران، ١٣٣٦، هەرچەند دانەرەکەی بابەتی نییە بەڵام کتێبەکە زانیاری گرنگی تێدایە کە دەکرێت بۆ لایەنە گرنگەکانی ڕاپەڕینی شێخ عوبەیدوڵلا و ئەنجامەکانی کەڵکیان لێ وەربگیرێت؛

Jalile Jalil, Vosstonie Kurdov 1880 goda, Moscow, 1966.

جەلیلی جەلیل، ڕاپەڕینی کوردەکانی ساڵی ١٨٨٠، بەزمانی ڕووسی، مۆسکۆ، ١٩٦٦.

N. A. Khalphin, Barba za, Kurdistan, Moscow, 1963, pp. 108 - 132, 134 - 144.

ن. ک. خالفین، ململانێ لەسەر کوردستان، بەزمانی ڕووسی، مۆسکۆ ١٩٦٣، ل١٠٨-١٣٤، ١٣٤-١٤٤.

دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر وەرگێڕانی عارەبی ئەو کتێبەی لە ساڵی ١٩٦٩ و جەلال ئەحمەد تەقیش وەرگێڕانی کوردییەکەی لە ساڵی ١٩٧٠ بڵاوکردەوە.

بەگوێرەی وەسفی کرزن شێخ عوبەیدوڵلا «پاشایانە ڕەفتاری دەکرد»، ڕۆژانە تێکڕا پێنج سەد تا هەزار کەس لە دیوەخانەکەی سەردانیان دەکرد. هەروەها دەڵێت: خەونی بەئازادبوونەوە دەدیت «وەک بەردی بناغە بۆ هێرش بردنە سەر حکوومەتی ئێرانی... نگریس»[٤٣]. لە ئێران هەر تەنیا چەوساندنەوە پاڵی بەڕۆڵەکانی گەلی کوردەوە نەنا تا لە دەوری شێخ کۆببنەوە، بەڵکو وێڕای ئەوە، هەڵسووکەوتی نموونەیەک بوو جیاوازی تەواوی لەگەڵ بەرپرسە ئێرانییەکانەوە هەبوو، بەشایەتی هەمووانیش بەرپرسە ئێرانییەکان ببوونە بارێکی گران بەسەر شانی خەڵکەوە. ئەو زانیارییانەی کە دەگەیشتە کونسوڵی بەریتانیا لە تەورێز نیشانیان دەدا، شێخ مردنی کردبووە سزای بەرتیل خۆرەکان. لەو ڕاپۆرتەی کونسوڵ پێی دەڵێت «داگیرکردنی ئێران لەلایەن کوردەکانەوە» شێخ عوبەیدوڵلا «مرۆڤێکی ڕووناکبیر بوو، هەوڵی دەدا بەگوێرەی توانا فێری بیر و شێوازی ژیانی کۆمەڵە شارستانییەکان ببێت». هەروەک سەرچاوە ئەرمەنییەکان و ئەوانی دیکەش دەیسەلمێنن، شێخ لەلانی ئایینییەوە دەمارگیر نەبوو، بۆیە ئەرمەن و ئاسوورییەکان ئەوەندەی موسوڵمانەکان سۆزیان بۆی دەبزووت[٤٤]. ئەرمەنییەک ئاوا وەسفی شێخ دەکات:

«مرۆڤێکی بەرز، حەزی لە ئیشوکار بوو، سەرنجڕاکێش و کاریگەر بوو، ناسک و زیرەک بوو، هەمیشە سۆزی باوکانەی خۆی بۆ هەتیوو و بێوەژنەکان دەردەبڕی. کوردەکان لە هەموو لایەکەوە دادەبارینە سەر شەمدینان بۆ ئەوەی باسی کوێرەوەری و ئەو ناڵەپەستۆیە بکەن کە لەسەریان بوو، پرسیان پێ دەکرد و لە کێشە ئایینی و دنیاییەکان ڕایان وەردەگرت. ڕێزیان دەگرت و بەسەرۆکێکی ئینسانی و دادپەروەریان دادەنا».

لەو دوو نامەیەی کە بۆ میسیۆنێری ئەمریکی دکتۆر کۆهران لە ورمێ ناردبوو، پێوەندییەکی باشیشی لەگەڵ هەبوو شێخ بەخۆی ڕووداوی زۆری لە ستەمی ئێرانییان تۆمار کردبوو کە پاڵیان بەکوردەوە دەنا بەڕووی تاران ڕاپەڕن.[٤٥] لە یەکێ لە نامەکانی کە مێژووی ٢٥ی ئەیلوولی ١٨٨٠ی[٤٦] پێوەیە دەڵێ لە ساڵی ١٨٧٩ (شجاع السلطنة) فەرمانی مردنی بەسەر پەنجا کەس لە دەرویشەکانی داوە، زیانی زیاتر لە ١٠٠

(43) G. N. Curzon, Persia and Persian question,vol.1, p. 553.

(٤٤) بۆ درێژەی ئەو باسە بڕوانە: J. Jalil, Op. Cit., pp 52 - 75

(45) G. N. Curzon, Op. Cit., P. 554.

(٤٦) بۆ درێژەی دەربارەیان بڕوانە: J. Jalil, Op. Cit., PP. 75 - 76, 105 - 107

هەزار تمەنیان[٤٧] لێ داوە، هەروەها پیاوەکانی ڕژێم ئازاری پیاوی ناسراوی ناوچەکە فەرجوڵلاخانیان دا تا مرد. لە شنۆدا (٢٠) هەزار تمەنیان تاوانانە بەسەر عەلی عەبدوڵلاخان و ئیبراهیم خان سەپاند، ئابڕووی ئافرەتانیان برد. بۆ بەرپەرچدانەوەی ئەوانە و تۆڵەسەندنەوەی ئەو زایانانەی لە براکیان کەوتووە، شێخ ڕایگەیاند: «کە هێزەکانی بەسەرۆکایەتی کوڕەکانی بۆ ئێران» نارد[٤٨].

باری شپرزەی ئابووری ڕۆڵێکی کەمی لە ورووژاندنی کوردەکان نەبوو. ڕاپۆرتی دبلۆماسییە رووسەکان لە سەروبەندی ڕاپەرینەکەی شێخ عوبەیدوڵلا دەربارەی ئەو (بارە ناهەموار) و (کوێرەوەرییە مەزنە) دەدوان کە پاڵی بەخەڵکی کوردستانەوە دەنا (بەبەڕوو و پەلکە چرو)، تەنانەت (لەسەر گۆشتی کەریش) بژین. دبلۆماسییەکان چاوەڕوانی (هەرایەکی میللی بەڕاستی بوون) لەو ناوچەیەدا کە برسیەتی بەهێزترین پاڵ پێوەنەری بوو[٤٩].

بەحوکمی ئەو هۆیانە و هی دیکەیش ژمارەی ئەو بێزار و وەڕسانەی لە دەوری شێخ عوبەیدوڵلا بەخێرایی گرد دەبوونەوە لە زیادبووندا بوو. لە ڕاپۆرتێکی تایبەتی کونسۆلی گشتی رووس کە لە تەورێز بۆ وەزارەتی هەندەرانی وڵاتەکەی ناردووە لە پترسبۆرگ دەڵێت، کوردەکانی ئێران «ئازار دراو و چەوسێنراوی ژێردەستی دەسەڵاتی فارسەکانن... بەباوەشێکی فراوانەوە بەپیر شێخەوە دەچن بۆ دەست لەملکردنی وەک ڕزگارکەرێک، بەکۆمەڵ دەدەنە پاڵی»[٥٠]. بۆیە سەیر نەبوو کە ژمارەی شۆڕشگێڕانی شێخ عوبەیدوڵلا بەماوەیەکی کورت لە سەرەتاوە لە دەوروبەری (٣-٥) هەزار کەسەوە دوو چەندانە بوو[٥١]. هەروەک دکتۆر ن. ئا. خالفین پەنجەی بۆ ڕادەکێشێ بەپاڵپشتی ئەو ڕاپۆرتە دبلۆماسییە تایبەتییانەی سەرەتای نەوەدەکانی سەدەی نۆزدەمین، هەندێ لایەنی عەرەب، بەشەریفی مەککە و خدێوی میسریشەوە لایەنگیری شێخ عوبەیدوڵلایان کردووە، هەر

---

(٤٧) بەگوێرەی نرخی دراوی ئەو وەختە پارەیەکی یەکجار زۆرە.

(48) N. A. Kalphin, Op. Cit., 124.

(49) Ibid, PP. 108 - 111.

(50) Ibid. P. 125.

(51) Ibid. P. 127 J. Jalil. Op. Cit., P. 77; M. S. Lazarev, Kurdski Vopros 1891 - 1917, Moscow, 1972, P. 34.

م. س. لازاریف. مەسەلەی کورد ١٨٩١-١٩١٧، مۆسکۆ، ١٩٧٢، ل٤٣.

وەک باوە گوایە ڕۆڵی وەهابییەکان لە ناوچەکەدا دەگێڕێت(٥٢). هەندێ ڕاپۆرتی دیکەش ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە هەندێ لە سەرۆک هۆزە عەرەبەکان لایەنگیری شێخ عوبەیدوڵلایان کردووە(٥٣). شۆڕشگێڕان توانییان لاهجیان و سەردەشت لە نیوەی یەکەمی ئەیلوولی ساڵی ١٨٨٠ ڕزگار بکەن، پاشان ڕوویان لە مەهاباد کرد و(٥٤) ئەویشیان ڕزگار کرد، لە ٢٣ی ئەیلوول چوونە ناو شنۆ، پاش چوار ڕۆژانیش چوونە ناو عەشتارۆخ. دوای ئەوەی ورمێ و ناوچەکانی دیکەشیان ڕزگار کرد؛ شۆڕشگێڕان گەیشتنە دەروازەی تەورێز بارەگای جێنشین (ولی العهد). ترس و لەرز کەوتە ناو دانیشتووانی شارەکە بەهۆی دابڕانیان لە ناوچەکانی دەوروبەرەوە و دووچاری برسیەتی بوون. جگە لەوەش خەڵکێکی زۆریش پەنایان بۆ بردبوو(٥٥). ناسرەدین شا دەترسا شۆڕشگێڕان ڕوو لە تارانی پایتەخت بکەن، بۆیە بۆ خۆ قورتارکردن هانای بردە بەر ڕووس و ئینگلیز و عوسمانییەکان. تەزاری ڕووسیش لە خوای دەویست بۆ بەدەنگەوەچوونی، فەرمانی دا هەندێ هێزی سوپاکەی ڕوو بکەنە نەخچەوانی سەر سنووری ئێران. لەسەر داوای ڕووس و بەریتانییەکان دەروازەی باڵا (باب العالی)ش هەندێ لە هێزەکانی لەسەر سنوورەکانی ئێران قایم کرد(٥٦). لەگەڵ هەموو ئەوەش ڕۆژنامەکانی لەندەن پێیان لەسەر ئەوە دادەگرت، کە ڕاپەڕینی شێخ عوبەیدوڵلا فیتی دەستی ڕووسەکانە، بەڵام ڕۆژنامەکانی پترسبۆرگ بەتەواوی پێچەوانە بوون، پەنجەی تاوانیان بۆ ئینگلیز درێژ دەکرد. ڕۆژنامەی (دیلی تەلگراف)ی لەندەنی لە وتارێکیدا بەناوونیشانی «بۆچی کورد ڕاپەڕی» دووپاتی دەکردەوە «هۆی ڕاپەڕینەکە بەمسۆگەری ڕووسەکانن». هەمان کات ڕۆژنامەی (قەفقاس)ی ڕووسیش دەیگوت شێخ عوبەیدوڵلا «توانی بەهاندانی ئینگلیز پاڵ بەکوردەوە بنێ ڕاست بینەوە».

لەولاشەوە ڕۆژنامە ئەرمەنییەکان دووپاتیان دەکردەوە کە گوایە تورکەکان دەستیان لە ڕاپەڕینی کوردەکاندا هەیە(٥٧). ئەم جیاوازییە گەورەیە بۆ خۆی بەڵگەیەکی تەواوی

---

(52) N. A. Khalphin, OP. Cit. P. 116.
(53) Ibid, P. 126; J. Jalil, OP. Cit., P. 91

(٥٤) هەیێکە بەشاری مەهابادیان دەگوت سابلاخ.

(٥٥) بروفیسور و مینورسکی، تاریخ تبریز، ترجمه وتحشیه عبدالعلی کارنک، ل٧١.
N. A. Khalphin, OP. Cit., p. 127.
(56) J. Jalil, OP. Cit., P. 84.
(57) Ibid, PP. 99 - 100.

هەڵقوڵانی ڕاپەڕینەکەی شێخ عوبەیدوڵلایە لە ناخی دەروونی گەل و خاکی نیشتمانەوە.

تاران سوپایەکی گەورەی (٢٠) هەزار کەسی بەتۆپخانەوە، بۆ سەرکوتکردنی ڕاپەڕینەکەی شێخ عوبەیدوڵلا(٥٨) تەرخان کرد. لە دواییدا ئێرانییەکان مەرامەکانیان بەهاوکاری بێگانە و ژمارەیەکی زۆری بەکرێگیراوی ناوەخۆ ئەنجام دا. لاوازی ڕێکخستن و ریزی شۆڕشگێڕان، هۆیەکی یاریدەری ژێرکەوتنی شێخی شەمدینان بوو. هێزەکانی شا بۆ هەر کوێ دەچوون پەنایان دەبردە بەر چەپەڵترین شێوازی تۆقاندن دەرهەق بەکورد. لێرەدا بەوەرگێڕانی ڕاپۆرتێکی دبلۆماسی نهێنی لەو بارەیەوە واز دێنین کە تێیدا دووپاتی دەکاتەوە، دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینەکە هاوشانی قەسابخانەیەکی خوێناوی بوو لە کوردستانی ئێران و بووە هۆی «کوشتنی هەزاران کورد بێ گوێدانە تەمەن و ڕەگەز و تالانکردن و سووتاندنی زیاتر لە ٢٠٠ گوندی کوردەواری»(٥٩).

پاش سەرنەکەوتنی ڕاپەڕینەکە، شێخ عوبەیدوڵلا کشایەوە ناو خاکی عوسمانی، «لەژێر فشاری ئەورووپاش بۆ سەر دەروازەی بالا» لە تەمووزی ١٨٨١ بۆ ئەستەنبۆڵ گوازرایەوە(٦٠) بەلام لەگەڵ ئەوەش بەڕێزەوە لە پایتەختی عوسمانی پێشوازی لێ کرا، کاربەدەستان چوونە دیدەنی و خەڵک ڕژانە شەقامەکان، تۆپیان بەو بۆنەیەوە تەقاند؛ بەڵام شێخ، بەقسەی س. ولسن، زوو تێگەیشت کە ئەو میوانی سوڵتان نییە، بەڵکو دەس بەسەرە لەلای(٦١). هەر لەبەر ئەوەش شێخ عوبەیدوڵلا لە پێوەندییە نهێنییەکانی بەردەوام بوو، بەتایبەتی کە دەیزانی بارودۆخ هێشتا لەبارە بۆ درێژەپێدانی تێکۆشان. دوای لەناوبردنی بزووتنەوەکەی هۆیەکانی نارەزایی و بێزاری لەنێو گەلی کورد لە ئێران هەر لە زیادی بوون، ئەویش بەهۆی کورتبینی سیاسی فەرمانڕەوایانی تاران. ڕەنگە لێرە بەس بێ پەنجە بۆ ئەو بروسکەی باڵیۆزی رووسیا لە ئەستەنبۆڵ بۆ وەزارەتی هەندەرانی وڵاتەکەی لەو بارەیەوە ناردووە درێژ بکەین کە دەڵێت: فەرمانڕەوای ئێران «نەک هەر هیچی بۆ سووککردنی باری سەرشانی کورد نەکرد کە بەهۆی ڕاپەڕینی ئەو دواییە

---

(58) G. N. Curzon, OP. Cit., Vol. I, P. 554.

(٥٩) لە N. A. Khalphin, OP. Cit., P. 133 وەرگیراوە.

(60) G. N. Curzon, OP. Cit., Vol. I., P. 554.

(٦١) بۆ درێژەی بڕوانە: J.Jalil,. OP. Cit. P. 93.

بارودۆخـیـــان تێکچــوو بوو، بەڵکو نیـــاز وایە باجی نوێی دیکەشـیـــان بەســەردا بسەپێنن»(٦٢).

شێخ عوبەیدوڵلا بەزیرەکی لە ئەستەنبوڵ هەلات. بەبۆنەی هاتنی جەژنی ڕەمەزان هەلی بۆ هەڵکەوت، ڕایگەیاند کە نیازی وایە بەدرێژایی جەژن بچێتە خەڵوەت بۆ خواپەرستن لە ژوورەکــەی، بۆیە نایەوێ کــەس ببـینێت، لەو لاشــەوە بەنهـێنی لە ناوەڕاسـتی ئابی ١٨٨٢(٦٣) بەهۆی کـەشـتـیـیـەکی فـەرەنسی و گـوزەرنامـەیەکی سـاختـە و بەجلوبەرگی بازرگانێکی تورک، گەیشتە بەندەری بوتی جۆرجیا تا لەوێیەوە بگەڕێتەوە کوردستان.

بەڵام شـێخ ئەو جـارەش سـەرنەکـەوت، پاش تێـپـەڕبوونی چەند مـانگێک بەسـەر هەڵاتنەکـەی جـارێکی دیکە دیل کـرایەوە، لەسـەر خـواسـتی ناسـرەدین شـا سـوڵتـان عـەبدولحەمـیـد بڕیاری دا لەگەڵ ئەندامـانی خێـزانەکـەی، بۆ مـەککە دووری بخـاتەوە، لە مانگی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٨٨٢ لەوێ کۆچی دوایی کرد(٦٤).

بەنەمانی شێخ عـوبەیدوڵلا لەسەر شانۆ دوایی بەخـەباتی ڕزگاریخـوازی کـورد نەهات، بەڵکە دوای تێـپـەڕبوونی چەند سـاڵێکی کـەم، دووبارە هەڵگیـرسـایەوە، ئەویش «وەک بەرپەرچدانەوەی هەوڵەکـانی تاران کـە دەیەویست فـشـار بخـاتە سـەر خۆیـیـبوونی کـوردە نیشـتـمـانپەروەرەکـان و زیاتر لەلانی ئابووری بیـانڕووتێنێـتـەوە»(٦٥). ڕۆڵەکـانی هۆزی دەشت لە دژی ڕەفتارەکانی فەرمانڕەوای ورمێ میر جیهانسۆز میرزا ڕاپەڕین، حەسۆ بەگ و بەدر بەگی کـوڕانی حەسـەن بەگ ڕابەریان دەکـردن، حـەسـەن بەگ لە زینداندا گـیـانی

---

(62) N. A. Khalphin, OP. Cit., P. 134.

(٦٣) کیرزن پەنجە بۆ ئەوە درێژ دەکا کە شێخ عوبەیدوڵلا لە ئەسـتـەنبوڵ لە ئابی سـاڵی ١٨٨٢ هەلات، بەڵام دکـتـۆر جەلیلی جەلیلیش بەپاڵپشـتی قسـەی س. ولسن دەڵێت: شێخ لە کۆتایی تەمووزی هەمـان سـاڵ هەلات، لەبەر ئەوەی ڕۆژی یەکـەمی جەژنی ڕەمـەزانی سـاڵی ١٢٩٩ دەکـاتە ڕۆژی شازدەی ئابی ساڵی ١٨٨٢، بۆیە مێژووی یەکەم ڕاست ترە.

(64) G. N. Curzon, OP. Cit., Vol. I., P. 554.

بەپێی سـەرچاوەکانی دیکە شێخ لە مـەدینەی مننەوەرە کۆچی دوایی کردووە (بڕوانە: الدکتور بلەج شیرکوه، القضیة الکردیة، ماضي الـکرد وحاضـرهم، القاهرة، ١٩٣٠ ص ٤٨) باسل نیکتن کـەوتۆتە هەڵەیەکی گـەورە کـاتێ دەنووسێت شـێخ هەر لە ژیاندا مـابوو، لە دوای سـەرکـەوتنی شۆڕشی ئیـتـحادییەکـان لە ساڵی ١٩٠٨ گەڕاوەتەوە بۆ ئەوەی لەگەڵ شێخ عەبدولقادری کوڕی بژی.

(65) N. A. Khalphin, OP. Cit., p. 145.

سپارد، گڕی ڕاپەڕینی دەشت بەخێرایی ناوچە فراوانەکانی مەهاباد و سەردەشتی گرتەوە و فەرمانڕەوای ئەو ناوە عزەتوڵلا خان، کە دیارە عەجەم بوو، ناچار بوو شار بەجێ بهێڵێت، شۆڕشگێڕان هەڕەشەیان لەورمێش کرد، دەسەڵاتداران نەیانتوانی سنوورێک بۆ بەرهەڵستی شۆڕشگێڕان دابنێن و جموجۆڵیان تا کۆتایی ساڵی ١٨٨٧ بەردەوام بوو. حکوومەتی ناسرەدین شا ناچار بوو بەدەنگ داخوازییەکانیانەوە بچێت. عزەتوڵلا خان فەرمانڕەوای سەردەشتی دوورخستەوە و ئەحمەدبەگی موکری لە جێی دانا، میر جیهانسۆز میرزایشی لە ورمێ گواستەوە و فەرمانڕەوایەکی خەڵکی ناوچەکەی لە شوێنی دانا(٦٦).

کورد دەوریان لە ڕووداوەکانی شۆڕشی دەستووری ئێرانیشدا (١٩٠٥-١٩١١) هەبوو، کە هەرچەندە لە دوو واقیعی دژ بەیەک ڕەنگی دەدایەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەش لە خاڵە بنەڕەتییەکانی هۆ شاراوەکان بەیەک دەگەیشتەوە. زۆربەی زۆری جەماوەری کورد لایەنی شۆڕشیان گرت، بەڵام هەندێ لایەنی دیکەی کوردی خاوەن سەنگ و کاریگەر لە سەنگەرەکەی دی بوون. لێرەدا دەمانەوێت بیروڕایەکی چڕوپڕ دەربارەیان پێشکێش بکەین. نەدەبوو هێزە نیشتمانییە لە ڕادەبەدەری بێزارەکانی کورد لە شوێنەواری بزووتنەوەی شۆڕشگێڕی دوورەپەرێز بن، کە ئامانجی هەڵتەکاندنی ڕژێمی دواکەوتووی قاجاری بوو. یەکێک لە بەڵگەکانی «ئەرشیفی سیاسەتی ڕووسیای دەرەوەی ساڵی ١٩٠٧» پەنجە بۆ ئەوە ڕادەکێشێت کە ٣٠ هەزار کوردی جەنگاوەر لە ناوچەکانی خوی و ماکۆ لە دژی ئەو چەتانەی کە دوژمنانی شۆڕش لەو ناوچانە دروستیان کردبوون بەشداربوون، بەنیازی زەبر لێدانیان. بەڵگەنامەیەکی دیکەش لە هەمان کۆمەڵەدا پەنجە بۆ (ئەو یارمەتییە زۆرانەی) کە «کورد دەیاندا شۆڕشگێڕان لە ناوچەکانی ورمێ و سابلاخ (مەهاباد) و سەلماس»(٦٧) درێژ دەکات، کە هەر هەموویان ناوچەی کوردەوارین. دەستوورییەکان ژمارەیەک ئەنجوومەنیان لە شارە کوردەوارییەکانی، کرماشان و مەهاباد و سنە و سەقز و بۆکان و ئەوانی دیکە دامەزراند. ئەنجوومەنی سەقز لە هەموویان موکوڕتر

---

(66) Ibid, PP. 145 - 146.

(67) M. S. Lazarev, Kurdistan iKurdskaya Problema (90 - egodi xix veka - 1917), Moscow, 1964, p. 118.

م. س. لازاریف، کوردستان و مەسەلەی کورد (نەوەدەکانی سەدەی نۆزدەمین تا ساڵی ١٩١٧) بەزمانی ڕووسی، مۆسکۆ ١٩٦٤، ل١١٨، هەروەها بڕوانە:
عبدالله رازی، تاریخ مفصل ایران از تاسیس سلسله ماد...، ل ٥١٨-٥١٩.

بوو بۆ داواکردنی مافە نەتەوایەتییەکانی کورد لە ئێران.

بەڵام هەمان کات دوژمنانی شۆڕش توانیان بڕێکی زۆری کورد بۆ لای خۆیان ڕابکێشن. سالار ئەلدەولەی برای محەممەد عەلی شای لێکەوتوو، لە ململانێی بەردەوامی لەپێناو تەختی پاشایەتی، توانی ئەو پێوەندییانەی لە دەمی ولایەت نشینەکەی سنەی ڕۆژگاری فەرمانڕەوای موزەفەرەدین شای باوکی، کە لەگەڵ چەندین سەرۆک هۆزی کەلهوڕ و سنجاوی و جاف و زەنگەنە و موکری و ئەوانی دیکە، پێکەوەی نابوو بۆ سوودی خۆی بەکاربێنێت.

سالار ئەلدەولە دوو جاران داوای تەختی کرد، یەکەمیان لە ساڵی ۱۹۰۷ کە باوکی کۆچی دوایی کرد. دووەمیشیان دوای بەرپابوونی ئەو ئاژاوە بەرفراوانەی لەدوا هەواری تەمەنی شۆڕشی دەستووریدا بوو بەهاتنەوەی برا لێکەوتووەکەی لەدوورخراوەیی، کەوتەوە. جاری دووەم پشتیوانی سالار ئەلدەولە ئەو چەند هەزار کوردە چەکدارانەی سەر بەداودخانی کەلهوڕ و عەلی خانی لوڕستانی و بڕێکی دیکە بوون(۶۸). لە سەرەتاوە لە هەمەدان نیشتەجێ بوو، نازناوی ئەبولفەتح شای قاجاری لە خۆی نا، سوڵتانی عوسمانیشی لەوە ئاگادار کردەوە(۶۹)، فەرمانی بۆ هەموان دەرکرد کە پێوەندییان بەتارانەوە ببڕن و هەڕەشەی پەلاماردانی لێکردن. کاتێ لەبەردەم بەختیارییەکانی لایەنگرانی شۆڕش شکا، لەگەڵ جەنگاوەرانی ڕووی لە کوردستان کرد و شاری سنەی داگیر کرد و عەبدولحوسێن میرزا فرمای حاکمی و پیاوەکانی ناچار بوون بکشێنەوە کرماشان. لە ۳ی ئەیلوولی ۱۹۱۲ سالار ئەلدەولە کاربەدەستە ئێرانییەکانی لایەنگرانی ئەحمەد شای، بەدەستوورییەکانیشەوە، ناچار کرد کرماشان بەجێ بهێڵن، یان پەنا ببەنە

---

(۶۸) بۆ درێژەی بڕوانە:
دکتر نورالله دانشور علوی و مجاهد السلطان تاریخ مشروطه ایران. جنبش وطن برستان اصفهان و بختیاری، تهران، ۱۳۳۵، ل۸۶-۱۱۳.

(۶۹) سالار ئەلدەولە بروسکەیەکی بۆ سوڵتانی عوسمانی نارد پێی ڕاگەیاند کە خۆی کردۆتە شای ئێران، بەڵام سوڵتان وەڵامی بروسکەکەی نەدایەوە، بڕوانە:
«وەزارەتی هەندەران، پێوەندی نێو دەوڵەتان لەسەردەمی ئیمپریالیزم، بەڵگەنامەی ئەرشیفەکانی حکوومەتی تەزاری و حکوومەتەکانی ۱۸۷۸-۱۹۱۲»، بەزمانی ڕووسی، زنجیرەی دووەم، بەرگی بیست، بەشی یەکەم (۱٤ی مایس - ۱۳ی ئابی ۱۹۱۲)، مۆسکۆ - لینینگراد، ۱۹۳۹، ل۲۲.

بەر کونسولی تورکیا لەشارەکە(٧٠). هەر کە فەرمان فەرما لەراده دانان بۆ جوولانەوەکانی سالار ئەلدەولە و لایەنگرانی بێ هومێد بوو، بەبروسکە وازی لە کار هێنا(٧١).

جموجۆڵەکانی سالار ئەلدەولە لە کوردستان، رووس و بەریتانییەکانی وروژاند و داوایان لێ کرد چەک دابنێ. بەڵام ئەو بەگوێی نەکرد(٧٢)، بەپێچەوانەی دیکەش جموجۆڵەکانی بەردەوام بوو، تا هێزەکانی ئێران ناچاریان کرد کرماشان و سنە و ناوچەکانی دیکەی کوردەواری بەجێ بهێڵێ، لە دواییدا ناچار بوو چەک فڕێ بدا و هەڵبێتە ناو خاکی رووسیا(٧٣). بەڵام لێرەدا پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە خڕبوونەوەی ئەو ژمارە زۆرەی پیاوانی هۆزە کوردەکان لە دەوری سالار ئەلدەولە لە ئاکامی پێوەندییەکانی پێشووی نەبوو بەسەرۆکەکانیانەوە، بەڵکو کارەکە زیاتر رەنگدانەوەی باری نارەزایی کورد بوو لە رژێمی قاجاری. هەندێکیان هەر بۆیە دابوویانە تەک سالار ئەلدەولە تەنیا لەبەر ئەوەی داوای کرد باج نەدەنە میری، بەتایبەتی باجی بێ رەزای خۆی کە تاران ساڵی ١٩١٠ بەشێوەیەکی گەوجانە بەتەواوی مانای وشە بەسەریدا سەپاندن، ئەو چەردە باجە نوێیەی کە بەسەر بەرهەمی خوێی خۆماڵیدا سەپێنرا بوو شەش هەندەی ئەو باجە بوو کە بەسەر خوێی لە دەرەوە هێنراودا سەپێنرابوو. بەقسەی پسپۆری دارایی ئەمریکی (مۆرگان شوستەر) کە تاران بۆ چاککردنی باری شپرزەی ئابووری پرسی پێکرد بوو، باجی خوێ هیچ کەڵکی نەبوو جگە لە «قەڵەوبوونی باجگرەکان لەسەر حیسابی ئەو (واتە باجی خوێ. و.)، چونکە ئەوەندەی ئەوان کۆیان کردەوە پێنج هەندی ئەوە بوو کە یاسا دانابوو(٧٤).

فەرامەرز بزرگر ئیسماعیل رائینی پشکنەری دارایی کوردستانی ئێران بەر لە شەڕی

---

(٧٠) دوای لەناوبردنی شۆڕشی دەستووری سالار ئەلدەولە بۆ ماوەیەکی دیش لەسەر جوولانەوەکانی لە کوردستان بەردەوام بوو.

(٧١) «وەزارەتی هەندەران. بەڵگەنامەی ئەرشیفەکانی حکوومەتی تەزاری و کاتی ١٨٧٨-١٩١٧»، زنجیرەی دووەم، بەرگی بیست، بەشی دووەم (١٤ی ئاب - ١٧ی تشرینی یەکەمی ١٩١٢) مۆسکۆ - لینینگراد ١٩٤٠، بەڵگەی ژمارە ٨٢١.

(٧٢) هەمان سەرچاوە، زنجیرەی دووەم، بەرگی نۆزدە، بەشی دووەم (١٤ی کانوونی دووەم - ١٣ی مایس ١٩١٢)، مۆسکۆ - لینینگراد، ١٩٣٨، ل ٤٥٣ - ٤٥٤، بەڵگەی ژمارە، (٥٠٨).

(٧٣) دکتر نورالله دانشور علوی، تاریخ مشروطه ایران، ل١٢٥.

(74) W. M. Shuster, The strangling of Persia, PP. 33-34.

یەکەمی جیهان، زانیاری وای لایە کە دەقا و دەق ئەوەی ئێمە دەمانەوێت ڕوون دەکاتەوە، رائین دەڵێت، خەڵکەکە پێیان خۆشتر بوو خوێ بەکار نەهێنن وەک لەوەی «مل بۆ ئەو یاسا وشکە شۆڕ بکەن»، تەنانەت لە هەندێ ناوچەدا فرۆشتنی خوێ تا ڕادەیەکی یەکجار زۆر کەم بێووە. ئەو کاربەدەستە ئێرانییە دووپاتی دەکاتەوە، بێزاری لە باجی خوێ یەکێک بوو لەو هۆیە بنەڕەتییانەی پاڵی بەخەڵکەوە دەنا لە کوردستان بەرهەڵستی حکوومەت بکەن و «بەبێ هیچ جۆرە ترس و زۆرلێکردنێک» بەشداری بزووتنەوەی سالار ئەلدەولە بکەن. لە کۆتاییدا فەرامەرز بزرگر دووپاتی دەکاتەوە کە کوردەکان ئەو بڕیارەی تاران بەهەڵوەشاندنەوەی باجی خوێ لەسەر پێشنیاری شوستەر بەدەسکەوتێکی مەشروتەیان نەدەزانی، بەڵکو «لایان وابوو ئەمە لە ئەنجامی لایەنگرتنی سالار ئەلدەولە بووە کە خەڵکەکەی لە دانی باجی خوێ بەخشی بوو... ئەوان دەسەڵاتی سالار ئەلدەولەیان وەک مرۆڤێکی بەخۆناز پێ خۆش بوو»[(٧٥)]. بەڵام ئەوەی بەڕاستی جێی داخە (یبرم) خانی پێشەوای گەورەی ئەرمەنییەکان[(٧٦)] و یەکێ لە ئازاترین سەرکردەکانی شۆڕشی دەستووری کە ڕۆڵێکی لە هەموان گەورەتری لە لێخستنی محەمەد عەلی شا بینی بوو، لەسەر دەستی پیاوانی هۆزە کوردەکانی لایەنگرانی سالار ئەلدەولە، لەو شەڕەی ڕۆژی ١٩ی مایسی ساڵی ١٩١٢ قەوما، کوژرا و دەنگێکی گەورەی لەناو ئێران و تەنانەت لە دەرەوەش دایەوە[(٧٧)].

ئەگەرچی شۆڕشی دەستووری لەناوبراو، بزووتنەوەکانی سالار ئەلدەولەش کۆتابوون، بەڵام بەر لە دەستپێکردنی شەڕی یەکەمی جیهان ناوچە کوردەوارییەکانی ئێران ئارام نەبوونەوە. ڕەنگە لێرە بەس بێ پەنجە بۆ ئەوە درێژ بکەین کە ئەو فەرمانڕەوا نوێیەی تاران

---

(٧٥) بڕوانە: مورگان شوستر، اختناق ایران، ترجمه ابو الحسین موسوی شوشتری، با تصحیح ومقدمه و حواشی واسناد محرمانه منتشر نشره در ایران توسط: فرامرز بزرگر اسماعیل رائین، جاب دوم، تهران، ١٣٥١، ل ٩٣ - ٩٤.

(٧٦) یبریم یا (یفریم) خان لە ئەرمەنەکانی تورکیا بوو، پەنای بۆ ڕەشت هێنابوو لە ئێران و خەریکی بازرگانی بوو. لە ڕۆژگاری مەشروتییەت بەگەرمی چووە ڕیزی شۆڕشگێڕان، زۆر کارتێکەر و ڕوو نەرم و زۆر شارەزا و یەکجار ئازاش بوو.

(٧٧) «وەزارەتی هەندەران، بەڵگەنامەی ئەرشیفەکانی حکوومەتی کاتی ١٨٧٨-١٩١٧»، بەرگی بیستەم، بەشی یەکەم، ل ٢٢، ٨٩ - ٩١. بەڵگەنامەی ژمارە (١٠٢)،
W. M. Shuster, OP. Cit, PP. 81, 86 - 87.

بۆ ورمێی دانابوو دوای لە ناوبردنی مەشروتییەت، بەدرێژایی سێ مانگ نەیتوانی بچێتە بارەگــای کــارەکــەی لە تەورێز، ئەویش بەهۆی ئەو هەرایەی هەینێکە ئەو ناوچەی گرتبۆوە(٧٨).

هەر لەو ماوەیەدا لەسەر شانۆی رامیـاری و رووناکبیـری کـوردستـانی ئێـران پیـاوێکی هەڵکەوتوو پەیدابوو، ئەویش عـەبدولڕەزاق بەدرخـان بوو کـە دیوەخـانی ئاوەدانی ببـووە یانەیەکی ئەدەبی و مەکۆی بەیەکگەیشتنی نیشتـمانپەروەران(٧٩)، لە سەرەتای سـاڵی ١٩١٣ کۆمەڵێکی رووناکبیـری لە شاری خۆی دامەزراند، یەکەمین فێرگـەی کوردی لە ئێـران کـردەوە، لەو پارەیەی کـە خـەڵکی ناوچەکە خۆیان بەخـشـیـبوویان. عـەبودلڕەزاق بەدرخان گەلێ جاران هەوڵی دا یارمـەتی لە رووسـەکان دژی قـاجاری و عـوسمـانییـەکان وەربگرێت، کـە ناچاریان کـرد لە ژێر پاڵەپەسـتۆیان پەنابەرێتـە بەتەبلیس لە جۆرجیـا و پاشانیش بۆ پاریس.

لە سـاڵانی شەڕی یەکەمی جیـهـان هەمـوو هەوڵـیـان دەدا، هەریەکە و بەشێوەی تایبـەتی خۆی، بێـزاری کـورد بۆ بەرژەوەندی خـۆی بقـۆزتەوە. پیـاوەکـانی مـوخـابەراتی ئەڵـمـانیـا (شیونمان) و (ینیدرمایز) و (زوگمـایر) چالاکی فراوانیان لەناو کوردەکانی ئێران نواند و سـەرکـەوتنی بەرچاویان وەدەست هێنا» لەبەر هۆی مـەزهەبی کـوردەکـان لە زۆربەی مـوسـڵـمـانانی دیکەی ئێـران بۆ دەوڵەتی عـوسـمـانی بەپەرۆشـتـر بوون» ، هەروەک جـۆرج لنشۆفسکی دەڵێ(٨٠). لەو کردەوانەی ئەڵـمـانییـەکان ئەنجامیـان دا بۆ راکێشـانی کورد بەلای خۆیاندا هەوڵیان دا لە کاتی شەڕ بەیاننامەی داخوازیانی کۆمەڵەی ئیسلام و هەموو

---

(٧٨) بڕوانە:

Acodemic V. A. Gardleveski, Izbraine sochinenia, T. I. Moscow, 1960, PP. 174 - 175.

ئەکادیمی ڤ. ا. گەردلێڤسکی، کارە هەڵبژاردەکانی، بەزمانی رووسی، بەرگی یەکەم، مۆسکۆ ١٩٦٠، ل١٧٤-١٧٥.

(٧٩) بۆ درێژەی دەربارەی ئەو و چالاکییەکانی، بڕوانە: الدکتور کمال مظهر احمد، کردستان في سنوات الحرب العالمیة الاولی، ترجمة: محمد الملا عبدالکریم، الطبعة الثانیة، بغداد، ١٩٨٤، ص٥٠، ٦٤، ١٠٢-١٠٤.

(80) G. Lenczowski, Russia and the West in Iran 1918 - 1948, NewYork, 1949. P. 150.

چاپەمەنییەکانی دیکەیان لە سەرتاپای کوردستانی ئێران بڵاوبکەنەوە(٨١). شیاوی باسە ڕووسەکان سۆسەی چالاکییەکانی شیوغمانیان بەشێوەیەکی تایبەتی دەکرد، هەوڵیاندا بەهۆی بەرپرسە ئێرانییەکان و سەرەک هۆزەکانی لایەنگریان فشاری بخەنە سەر بەرلەوەی ئاگری شەڕ هەڵبگیرسێ(٨٢). لە ساڵانی شەڕیشدا بەهاوکاری ئینگلیزە هاوپەیمانەکانیان زیاتر کەوتنە سۆراخی چالاکییەکانی شیوغمان لە ناوچەی کرماشان، بەهەردوو باڵیۆزی ڕووس و بەریتانیا داخوازییەکی هاوبەشیان پێشکێش بەکاربەدەستانی ئێران کرد بۆ گرتنی(٨٣). بەکرێگیراوانی ئەڵمانیا کە هەموو جۆرە پارەیەکی نەختی ئێرانی و بیانییان پێ بوو، پێوەندییان بەگەورە پیاوان و سەرۆک هۆزەکان دەکرد و زۆر بەدەست بڵاوی لێیان خەرج دەکردن و، توانییان زۆر لە سیاسییەکان بۆ لای خۆیان ڕابکێشن. لەوانە مستەوفی مەمالیک کە گفتی دا سوپای ئێران بخاتە ژێر سەرپەرشتی مارشاڵی ئەڵمانی ڤون دێر گۆڵتز Von der Goltz کە لە کۆتایی ساڵی ١٩١٥ بەفەرماندەی گشتی ئەو هێزە تورکیانەی لە عێراق کاریان دەکرد دامەزرا. گۆڵتز بەخۆی ناوچە کوردەوارییەکانی ئێرانی لە کانوونی دووەمی ساڵی ١٩١٦ بەسەرکردەوە، چونکی ئومێدی بەگفتی سوپای ئێرانی هەبوو(٨٤). لە هەمان کاتدا پڕوپاگەندەی تورکەکان لەنێو هۆزەکانی کاشان و کوردستان گەیشتبووە ڕادەیەک ببووە جێی نیگەرانی لێپرسراوانی ئێرانی(٨٥).

بەڵام نارەزایی ڕەوای کورد باکی بەو جۆرە چالاکیانە نەبوو، تا لە دەرفەتی نوێدا لەسەروبەندی هەڵگیرسانی ئاگری شەڕی یەکەمی جیهان هاتە ئاراوە. لەو ساڵانەدا کوردی ئێران تێکۆشانیان بەگەرمی دەست پێکرد. لە زۆر ناوچەدا چەکیان دژی دەسەڵاتدارانی

---

(٨١) بەکرێگیراوانی ئەڵمانیا لە سەرتاپای ئێران بڵاوبوونەوە و لە هەڵمەتی پڕوپاگەندە گێرەشێوێنییەکانیان دووپاتیان دەکردەوە کە گەلی ئەڵمانیا و ئیمپراتۆرەکەیان (حاجی ولیەم!) پابەندی ڕێنوێنییەکانی ئیسلامەتییە. بڕوانە: P. Sykes, OP. Cit. PP. 442 - 443.

(٨٢) «وەزارەتی هەندەران. بەڵگەنامەی ئەرشیفەکانی حکومەتی تەزاری و حکومەتی کاتی (١٨٧٨-١٩١٧)» بەرگی نۆزدە، بەشی یەکەم، ل٣٠١، بەڵگەی ژمارە (٣٣٤).

(٨٣) هەمان سەرچاوە، زنجیرەی سێیەم ١٩١٤-١٩١٧، بەرگی حەوتەم، بەشی یەکەم (١٤ی کانونی دووەم - ٢٣ی، ١٩١٥)، مۆسکۆ - لینینگراد، ١٩٣٥، ل٥٢١-٥٢٢، بەڵگەی ژمارە (٣٩٥).

(84) P. Sykes, OP. Cit, PP. 543 - 544.

(٨٥) «وەزارەتی هەندەران، بەڵگەنامەی ئەرشیفەکانی حکومەتی تەزاری و حکومەتی کاتی ١٨٧٨-١٩١٣»، زنجیرەی سێیەم، بەرگی حەوتەم، بەشی یەکەم، ل٢٠٦-٢٠٧، بەڵگەنامەی ژمارە ١٥٨.

ئێران و داگیرکەرە بیانییەکان بەرزکردەوە، لەو کاتەدا لە گۆڕەپانی چالاکی نیشتمانی ژمارەیەک ڕووناکبیری کوردی ئێران پەیدابوون، لەوانەش هەندێ کەسی بنەماڵەی قازی بەناوبانگ لە مەهاباد و شێخ باباغەوسی ئابادی شاعیر، کە کۆمەڵەیەکی بچووکی دامەزراند و هەوڵی دا پێوەندی بەڕووسەکانەوە بکات، بەڵام چالاکی کۆمەڵەکەی لەمەودایەکی تەسک دابوو، لە شاعیر خۆی و هەندێ لە هاوڕێ نزیکەکانی تێنەپەڕی. لەولاشەوە زوڵم و زۆری داگیرکەران،(٨٦) بەهەموو لایەنەکانیانەوە، کاردانەوەیەکی گەورەی لەنێو لایەنە کوردییە جۆراوجۆرەکانی ئێران هێناکایەوە، کە ناچار بوون پەنا ببەنە بەر چەک بۆ بەرگری کردن لە کەرامەتیان. دانیشتووانی ناوچەی مەهاباد چالاکانە بەڕێبەری پیاوێکی ناسراوی وەک قازی فەتاحی (١٨٣٢-١٩١٦) برا بچووکی باپیری قازی محەممەدی ناودار بەرهەڵستی سوپای عوسمانی و پاشانیش سوپای ڕووسییان کرد.

لە سالانی شەڕ و بەدواوەش، کوردە نیشتمانپەروەرەکان ڕۆڵی دیاریان لەو بزووتنەوە شۆڕشگێڕییەی بەڕابەری میرزا کوچک خان لە ناوچەی گەیلانی باکووری ئێران تەقییەوە گێڕا. خەباتی نیشتمانپەروەرانی گەیلان بە(بزووتنەوەی جەنگەلییەکان)، واتە لێرەوارییەکان بەناوبانگە، چونکە شۆڕشگێڕان لێرە چڕەکانی گەیلانیان کردبووە بنکەی چالاکییان. سەرکردایەتی و بنکەکانی بزووتنەوەی جەنگەلییەکان لە نەتەوەی جۆراوجۆر پێک هاتبوو، وێڕای گەیلانییەکان(٨٧) ژمارەیەکی زۆری خۆبەخشکەری شار و

---

(٨٦) هەرچەندە ئێران بێ لایەنی خۆی ڕاگەیاند، بەڵام بەدرێژایی سالانی شەڕی یەکەمی جیهان خاکەکەی بووە گۆڕەپانی شەڕی نێوان هەردوو بەرەی سوپای شەڕکەر، بەخاکی کوردستانی ئێرانیشەوە کە بەقسەی دکتۆر م. س. لازاریفی ڕۆژهەلاتناس یەکەم پروشکی شەڕ لەوێیەوە، لە پێش دەریای ڕەش لە ڕۆژهەلاتی ناوەڕاستدا هەڵگیرساوە.
(M. S. Lazarev, Kurdistan…, P. 299).

(٨٧) هەرێمی گەیلان ناوچەکانی هەندا و لێواری باشووری ڕۆژئاوای دەریای قەزوین پێک دێنێت. ڕووپێوی دەوروبەری ١٥ هەزار کم٢ دەبێت. ژمارەی دانیشتووانی هەرێمەکە لە دوو ملیۆن زیاترە (بەپێی ئاماری سالی ١٩٦٦ ژمارەیان گەیشتە ملیۆنێک و ٧٥٤ هەزار کەس). ڕەشت و لاهیجان لە شارە ناودارەکانی گەیلانن، لێرەوار زیاتر لە ملیۆن و نیو هکتار ڕووبەری دادەپۆشن. زمانی گەیلانی سەر بەکۆمەڵە زمانی هیندۆ ئەوروپییە. لە سالی ١٣٧ تا سەدەی شازدەمین بەشەکانی ڕۆژهەلاتی گەیلان دەوڵەتێکی سەربەخۆیان پێک دەهێناو لە سالی ١٥٩٢ سەفەوییەکان توانیان دەسەلاتی ڕاستەقینەی خۆیان بەسەردا بسەپێنن. خەڵکی گەیلان جارەهای جار دژی حوکمی سەفەوییەکان ڕاپەڕیون (لە سالانی ١٥٧٠-١٥٧١ و ١٥٩٢ و ١٦٢٩). گەیلانییەکان بەگەرمی بەشداری شۆڕشی دەستوورییان کرد. لە ٥ی حوزەیرانی سالی ١٩٢٠ دامەزراندنی کۆماری گەیلانییان لە شاری ڕەشت ڕاگەیاند، بەڵام هێزەکانی ئێران لە ٢٩ی ئەیلوولی ١٩٢١ لەناویان برد.

ناوچەکانی دی چوونە پاڵیان بەتارانی پایتەخت و شاری تەوریزی ئازەربایجان و هەندێ ناوچەی کوردەواری و شوێنی دیکەشەوە. ئامانجی هاوبەش ئەوانەی لە ساڵانی شەڕی یەکەمی جیهان بەیەکەوە کۆکردبۆوە بۆ خەباتکردن دژی ئیمپریالیزم و داگیرکەران، لە پێشەوەی هەمووشیان ڕووس و ئینگلیز، لەپێناو مسۆگەرکردنی خۆبوونی سیاسی بۆ ئێران. بەشدارانی بزووتنەوە سوێندیان خوارد ڕیشیان نەتاشن هەتا ئامانجەکانیان وەدی نەهێنن، لەوەوە بووە نەریت زۆر جار شۆڕشگێرانی ئێران لەوەدوا پەیڕەویان دەکرد(۸۸).

ئەوەی پاڵی بەخەڵکەوە دەنا، بەتایبەتیش جووتیاران، لە دەوری بزووتنەوەکە کۆبنەوە، دوویات کردنەوەی سەرکردەکانیان بوو لەسەر پێویستی گەڕانەوە بۆ سەر دەستوورەکانی ڕەسەنی ئیسلامەتی، تا بیانکەنە چەک بۆ خەبات دژی داگیرکەرە بیانییەکان، تا ئەندازەیەکی کەمیش دژی چەوسێنەرانی ناوەوە. جەنگەڵییەکان لەدوا دواییەکانی ساڵی ۱۹۱۷ لیژنەیەکی تایبەتیان بەناوی (یەکیەتی ئیسلام) دامەزراند بۆ سەرپەرشتی کردنی بزووتنەوەکەیان. ئەوەی جێی گوتنە ئەڵمانییەکان و عوسمانییەکان لە ساڵانی شەڕ چالاکانە کاریان بۆ خۆشکردنی پروپاگەندەکردن بۆ کۆمەڵەی ئیسلامەتی لە ناوچەی گەیلان دەکرد، چونکە ئەوان دەیانزانی دەکرا، بەهۆی جەنگەڵییەکان زەبرێک بسرەوێننە ڕووس و ئینگلیزی دوژمنیان. تەنانەت هەندێ ئەفسەری وەک ئەفسەری عوسمانی (مقدم) حسەین ئەفەندی تەوریزیشیان ناردە ناوچەکەیان، کە شارەزای ناوچەکە و کاروباری کوردەواری بوو، بەتایبەتیش چونکە بەشداری ئەو شەڕانەی کردبوو کە لە نێوان هێزەکانی ڕووسیا و عوسمانی لە کوردستان قەومابوو(۸۹). ئیتحادییەکان و ئەڵمانییەکان بەڕاستی تا ڕادەیەک توانیان کەڵک لە بزووتنەوەی جەنگەڵییەکان وەربگرن، تەنانەت میرزا کوچک خان هەندێ کۆمەڵی جەنگاوەری نارد بۆ یارمەتیدانی هێزەکانی تورکیا و ئەڵمانیا لە ناوچەکانی دیکە بەناوچەی کرماشانی کوردیشەوە.

---

(۸۸) بۆ درێژەی دەربارەی بزووتنەوەی جەنگەڵییەکان بڕوانە:

ابراهيم فخرائى، ميرزا كوچك خان سردار جنگل، تهران، ١٣٤٤ شمسى؛

M. S. Ivanov, Ochirk..., PP. 259 - 269, 279 - 285, 293 - 299.

(89) M. N. Ivanoa, Natsionalno-osvoboditelnaya dvijenie v Irane, Moscow, 1961, P. 18.

م. ن. ئیڤانۆڤ، بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی نیشتمانی لە ئێران، بەزمانی ڕووسی، مۆسکۆ، ۱۹٦۱، ل۱۸.

ژمارەیەکی بەرچاوی جووتیارە کوردەکان بەگەرمی بەشداری بزووتنەوەی جەنگەڵیان کرد و چەند کۆمەڵی دیکەشیان داباریندە سەر مەڵبەندی بزووتنەوە. خاڵۆقوربان بووە یەکێ لە دیارترین ڕابەرانی بزووتنەوەی نزیک بەمیرزا کوچک خان، هەروەها ژمارەیەکی دیکەی کوردی وەک کەریم خان و قەنبەرخان و خاڵۆحشمەت و باباخان کە لەگەڵ خاڵۆقوربان خزمایەتیان هەبوو لە ڕیزی جەنگەڵییەکان بەدەرکەوتن.

تا دەهات پایەی خاڵۆ قوربان لە ڕیزی جەنگەڵییەکان بەرز دەبۆوە، هەتا گەیشتە پایەی قۆمیسەر، کە بەرامبەر بەپلەی وەزیری جەنگە، بەڵام لە کۆتاییدا لە بزووتنەوەکە جودا بۆوە و چووە ناو بازاڕی سازشکاری باوی ئەوکاتە و لەو کارە سەربازییانەی کە دژی سمکۆ ئەنجام دران کوژرا. سمکۆش پیاوێکی هەڵکەوتووی دیکەیە کە پاش تەواوبوونی شەڕی یەکەمی جیهان ئەخشی گەورەی لە خەباتی ڕزگاریخوازی کوردی ئێران گێڕا، ئەو باسەی دوایی دەگەڕێینەوە سەری.

بزووتنەوەی جەنگەڵییەکان پاش سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر و کۆتابوونی شەڕی یەکەمی جیهان پێی نایە هەوارێکی نوێ. لە پێنجی حوزەیران ساڵی ١٩٢٠ کۆماری گەیلان پێک هات. دوای کۆکردنی ڕیزەکانیان شۆڕشگێڕانی جەنگەڵ ڕوویان لە قەزوین کرد، تارانیش فەرمانی بەقۆزاقەکان دا پەلاماری جەنگەڵییەکان بدەن، بەڵام خۆیان لەبەر نەگرتن، ناچاربوون پاشەکشێ بکەن بۆ گوندەکانی قەزوین و بڵاوەی لێ بکەن. مەترسی لە پایتەخت نزیک بۆوە، تا وای لێهات باڵوێزی بەریتانیا دەستوبردی کرد لە گواستنەوەی بارەگاکەی بۆ ئەسفەهان، بانقی شاهنشاش لکەکانی لە ڕەشت و تەورێز داخست. بەڵام هێزەکانی بەریتانیای جێگیر لە قەزوین، نەیانهێشت جەنگەڵییەکان لە تارانی پایتەخت بچنە پێش(٩٠). وێڕای ئەوەش لاوازی هاوپەیمانی نێوان هێزە نیشتمانییەکانی نەتەوە جیاجیاکانی ئێران کەلێنێکی گەورەی خستە بەرەی جەنگەڵییەکان، کە توانرا بزووتنەوەکە و کۆمارەکەیان لە تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٢١ لەناو ببەن. میرزا کوچک خانیش لە کاتی ڕاونانی لەلایەن حکوومەتەوە لە کۆتایی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٢١ لە چیای تاڵش کوژراو سەریان بڕی و بردیانە پایتەخت(٩١).

---

(٩٠) بۆ درێژەی بڕوانە: حسن اعظام قدسی (اعظام الوزارە)، کتاب خاطرات من یا روشن شدن تاریخ صد سالە، جلد دوم، تهران، ل ١٠ - ١٣.

(٩١) هەمان سەرچاوە، ل ١٧.

کوردی ئێران هەر بەتەنیا لە دەمی شەڕ لەگەڵ بزووتنەوەی جەنگەڵییەکان بەشدارییان لە ژیانی سیاسی وڵات نەکردووە، بەڵکو بەزۆر شێوەی جیاجیا هاوبەشیان لە خەباتی ئێرانییەکان کردووە. هەر کە حکوومەتی وسوق ئەلدەولە لە ساڵی ١٩١٦دا پێک هات ئەوا ململانێی هێزە نیشتمانییەکان لە دژی ئەو حوکمەتە تیژتر بوو، بۆ ئەوەی ئەو حکومەتە ناچار بکەن هەڵبژاردنێکی نوێ بکات و داوا لە شوورا بکەن کۆبێتەوە، بۆ ئەمەش کۆبوونەوەی جەماوەری لە شاری کرماشان بەستران و دروشمیان بەو مانایانەوە بەرز کردەوە. شاعیری ناسراوی بە نەتەوە کورد ئەبولقاسم لاهوتی دەورێکی بەرزی لەو کۆبونەوانەدا گێڕا(٩٢).

بەسەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەری سۆشیالستی و پاشان تەواوبوونی شەڕی یەکەمی جیهان، خەباتی ڕزگاریخوازی گەلانی ئێران پێی نایە وارێکی پێگەیشتووتر لەپێشوو(٩٣)، بەخەباتی ڕزگاریخوازی کوردیشەوە، کە ئەو کاتی لە زنجیرەیەک بزووتنەوە و ڕاپەڕینی نوێ خۆی نواند، وەک جارانیش دەڕژانە دوو ڕێچکەی لە ئامانج ناکۆک و یەک دەگیر لە هۆ خەفە بزوێنەکانی. دوای شەڕ سەرلەنوێ سالار ئەلدەولە لەسەر شانۆ بەدەرکەوتەوە، بەڵام ئەو جارەیان وەک جاری پێشوو سەرەک هۆزە کوردەکانی هاوپەیمانی بەگەرمی پێشوازییان لێ نەکرد، بۆیە لەبەردەم هێزەکانی ئێران خۆی نەگرت و هەڵاتە ناو خاکی عێراق و گیرا. لەسەر داخوازی حوکمەتی ئێران، کە ڕازی بوو سامانەکەی بداتەوە، بۆ حەیفا دوورخرایەوە(٩٤).

بەر لەوەی شەڕ بیڕێتەوە سەردار ڕەشیدی نەوەی ئەمانوڵلا خانی بەناوبانگ جموجۆڵی لە ناوچەی ئەردەلان دەست پێ کرد، ژمارەیەکی زۆری سەرەک هۆزەکانی موکریان و هەورامان و ناوچەکانی دیکەی کوردەواری لە دەوری خڕبوونەوە و، هەروەها پێوەندی بەڕووسەکان و سالار ئەلدەولەشەوە کرد(٩٥). دەسەڵاتی سەردار ڕەشید و لایەنگرانی بەخێرایی پەلی بۆ کرماشان و سنە و مەڵبەندەکانی دیکەی کوردستانی ئێران هاویشت.

---

(٩٢) بڕوانە: M.N. Ivanova, OP. Cit., pp. 22-23.

(٩٣) بڕوانە: بابەتی "هەندێ ڕاستی دەربارەی خەباتی ڕزگاریخوازی ئازەربایجان لە ئێران".

(94) P. Sykes, OP. Cit., pp. 430-431.

(٩٥) بۆ درێژەی دەربارەی ئەو باسە بڕوانە: عەلائەدین سەجادی، شۆڕشەکانی کورد و، کورد و کۆماری عێراق، بەغداد، ١٩٥٩، ل٧١-٧٧.

بەڵام ئێرانییەکان توانیان لە شوباتی ساڵی ١٩٢٠ لە داوی کەن و بیگرن، کە شەریف ئەلدەولەی فەرمانڕەوای ئەو کاتی سنە بوّی نابۆوە. دواتر دەرفەتی دیکە بۆ سەردار ڕەشید هەڵکەوتن، بەڵام نەیتوانی ڕۆڵێکی دیار لە خەباتی ڕزگاریخوازی کورد لە ئێران ببینێ کە دوای شەڕ بەشێوەیەکی تایبەت لەو ڕاپەڕینە گەورەیەی سمکۆ رابەری دەکرد خۆی نواند.

مێژووی سەرهەڵدانی ئیسماعیل ئاغای شکاک، ناسراو بە سمکۆ بۆ ساڵانی پێش شەڕی یەکەمی جیهان دەگەڕێتەوە، تایبەت دوای ئەوەی کاربەدەستانی ئێران جەعفەر ئاغای برا گەورەیان لە ساڵی ١٩٠٥ بەفێڵ کوشت لەبەر ئەوەی پێوەندی بەشۆڕشگێڕانی ئێرانەوە هەبوو. لە هەنگێنێەوە سمکۆ پێوەندی بە عەبدولڕەزاق بەدرخان و ڕووسەکانەوە هەبوو. کە بەڵگەنامە دبلۆماسییەکانییان زۆر جار پەنجەیان بۆ ناو و جموجۆڵەکانی ڕاکێشاوە(٩٦). ڕاپۆرتێکی تایبەتی ڕووس دەڵێت: "ناوی سمکۆ لە دەوروبەری ساڵی ١٩١٤وە لەسەر ئاستێکی فراوان لە فەرمانگە دبلۆماسییەکانی ڕووس و بەریتانی و ئێرانی و تورکی ناسرابوو. لە باڵیۆزخانەی هەر یەک لەو وڵاتانە و لە وەزارەتەکانی هەندەرانیشیان دۆسییەکی گەورە دەربارەی سمکۆ هەیە»(٩٧). «ئیسماعیل ئاغا و هۆزی شکاک» ڕاپۆرتێکی تایبەتی بەزمانی ڕووسی، ل١، لە ساڵی ١٩٦٨ د. عەلی گەلاوێژی هاوڕێ، کە هەنووکە لە کونجی زیندانەکانی ئێراندا، دانەیەکی ئەو ڕاپۆرتەی دامێ. «زۆر بەداخەوە لە ساڵی ١٩٨٨ گیانی پاکی بەخاک سپارد - وەرگێڕ».

بۆ ئەوەی سمکۆ «هەموو دەروازەکانی لە بەردەم واڵا بن» بەقسەی (مارتن فان برونسن)، لە ساڵانی شەڕی یەکەمی جیهان سیاسەتێکی تا ڕادەیەک هێمنانەی گرتەبەر(٩٨). بەڵام دوای تەواوبوونی شەڕ سمکۆ بووە دیارترین ماک (عنصر) لە خەباتی ڕزگاریخوازی کوردی ئێران، ئەو خەباتەی ناوەڕۆکەکەی قووڵتر و ئامانجەکانی پتر بەدەر دەکەوتن، بۆ ئەوەی ببێتە دیاردەیەکی دیار لە مێژووی سیاسی ئێران، بەتایبەتیش پاش پەیدابوونی ڕەزاخان (دواتر شا) لەسەر شانۆ، کە بەحوکمی بارودۆخی ئێران سیاسەتێکی

---

(٩٦) بە وێنە بڕوانە: "وەزارەتی هەندەران، بەڵگەنامەی ئەرشیفەکانی حکوومەتی تەزاری و حکوومەتی کاتی"، زنجیرەی دووەم، بەرگی بیست، بەشی یەکەم، ل٥٥-٧٧. هەر دوو بەڵگەنامەی ژمارە ٦٢و ٨٠.

(97) “Ismail Aga simko i plemia shkak, P. I.

(98) M. Van Bruinessen, Kurdish Tribes and the State of Iran. The Case of Simko’s Revolt, p. 18.

نادیموکراتییانەی دەرهەق بەکێشە نەتەوایەتییە هەمیشە هەڵایسەکانی گرتەبەر. وێڕای ئەو هەڵانەی سمکۆ دەرهەق بەئاسووری و ئازەربایجانییەکان کردی(٩٩)، بەڵام هەڵوەستی لە مافەرەواکانی نەتەوەکەی ئاشکرا بوو، بۆیە هەردەم لە سەنگەری دژ بەتاران بوو. ئەو ناوەی بۆ ڕۆژنامەکەشی هەڵبژاردبوو کە لە ورمێ دەری دەکرد، وامان لێ دەکا پێویست نەکات بچینە ناو درێژەی ئەو لایەنەی بابەتەکە کتومت ناوی نابوو «ڕۆژی کورد و شەوی عەجەم»(١٠٠).

سمکۆ بزووتنەوەکانی لە ناوەڕاستی ساڵی ١٩٢١ دەستپێکرد و ناوچەیەکی فراوانی ڕۆژئاوای گۆمی ورمێی تەنی بوو. لە سەرەتا سمکۆ توانی دەسەڵاتی خۆی بەسەر شاری ورمێدا بسەپێنێ کە بەکردەوە ببووە بارەگای. دوای ئەوە هێزەکانی سمکۆ ڕوویان لە شاری مەهاباد کرد و ڕۆژی ٧ی تشرینی یەکەم چوونە ناوی پاش ئەوەی توانی هێزێکی گەورەی جەندرمان بەفەرماندەی مەلەک زادە تێک بشکێنێ. لە ماوەیەکی کورتدا شۆڕشگێڕان شارەکانی سەلماس و خوی و سەڵدۆز و سەقز و بانە و ناوچەکانی دیکەیان ڕزگار کرد(١٠١). لەبەر ئەوەی هێزە تایبەتییەکانی تاران توانایان نەبوو ڕاپەڕینی سمکۆ لەناوبەن بۆیە هانایان بۆ هەندێ کوردی بەدەسەڵاتی وەک خالۆ قوربان برد کە ڕەزاخان توانیبووی ویژدانی بکڕێت، هەروا ئەمیر ئەرشەد میری کوردی سەر بەتاران کە ڕەزاخان نازناوی سەرداری پێ بەخشی بوو، بۆ ئەنجامدانی ئەو کارە، ئەوەی دواییان بەسەرۆکایەتی چەند هەزار بەکرێگیراوێکی چەکدار ڕووی لە مەهاباد کرد. لەو چەند شەڕانەی لە تشرینی دووەمی ١٩٢٤ لەگەڵ شۆڕشگێڕانی کرد، سەرکەوت. لە ١٥ی کانوونی یەکەم هێزێکی هاوبەش لە پیاوەکانی ئەمیر ئەرشەد و جەندرمە و قۆزاق توانیان

(٩٩) بەتریکی ئاسووری (مار بنیامین شەمعون)ی لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر لە پیاوەکانی پاش چاوپێکەوتنی لە ڕۆژی ٣ی مارتی ساڵی ١٩١٨، کوشت، هەروەها لە هەندێ ناوچەشدا دڵڕەقانە لەگەڵ ئازەربایجانییەکان ڕەفتاری کرد.

(١٠٠) پاشان سمکۆ ناوی ڕۆژنامەکەی کردە (ڕۆژی کورد) ئینجا بەتەنیا (کورد) لە سەرەوەی ناوی ڕۆژنامەکە نووسیبووی «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعاً وَلاَتَفَرَّقُوا». بۆ درێژەی ئەو بابەتە بڕوانە: محمد تمدن، اوضاع ایران در جنگ اول. تاریخ رضائیه، تهران، ل ٣٧١ - ٣٧٢.

(١٠١) احمد شریفی، عشایر شکاک و شرح زندگی انها به رهبری اسماعیل اغا سمکو، تهران، ١٣٤٨، ل ٤٢ - ٤٣.

D. N. Wilber, Riza Shah Pahlavi. Ressurrection and Reconstrution of Iran, New-York, 1975. P. 59.

مـەهاباد بگرنەوە. دوای تێپـەڕبوونی تەنیـا (١٠) ڕۆژ شـۆڕشگێـڕان دژە هێـرشـێـكی فراوانیـان بۆ كردەوە، هەمـوو ئەو ناوچانەی كە لە دەسـتیـان دابوو وەریان گرتنەوە و زیانی گەورەیان لە هێزەكانی دوژمن دا، ئەمیر ئەرشەدیش لەو شەڕانەی دواییـدا بەسزای خۆی گەیشت(١٠٢). پاشان خالۆ قوربانیش لەسەر دەستی شۆڕشگێڕانی سمكۆ كوژرا(١٠٣).

ئا بەو جۆرە پێكداداان تا ناوەڕاستی تەمووزی سالی ئاینده لە نێوان هەردوولا بەردەوام بوو، كاتێ هێزەكانی حكومەت توانیـان شۆڕشگێڕان ببەزێنن و بارەگای سـەرەكییـان لە جەهریق لێ داگیر بكەن، سـمكۆ پەنای بردە ناو خاكی توركیـا، پاشان بۆ ناو خاكی عێراق و پێوەندی ڕاسـتەوخۆ لەگەڵ بەریتـانییـەكان گرت، كە هەڵوەسـتیـان لە سـمكۆ هەندێ لێ وردبوونەوەی دەوێ. بەر لەهەر شت ڕۆژنامـەكـانی بەریتـانیـا سـمكۆیان بەدز و (ڕۆبن هودی) ڕۆژهەڵات لە قـەڵـەم دابوو(١٠٤). بەسـەركـەوتنی هێـزەكـانی ئێـران بەسـەریدا خۆشحاڵ بوون(١٠٥). بەڵام هەڵوەستەكردنی ئینگلیزی فێڵباز بەشێوەیەكی وردتر لەسەر زمـانی ئەدمـۆندسی حـاكـمی سیـاسی ئەو كـاتەی كـەركـووك بوو، هەر لە ڕێی ئەویشـەوە پێوەندی بەسـمكۆوە دەكرا. پاشان ئەدمۆندس دەنووسێت و دەڵێت:

«پێی سـەیر بوو (واتە سـمكۆ -و) كـە ئێـمـە ئەوەندە بایەخ بەفـارسـەكـان دەدەین، هەرچەند ئەوان بەدرێژایی سنوور لەگەڵ توركەكان هاوكاری دەكەن، ئەو توركانەی ئێـمەیان لە ڕواندز و ڕانیـە وەدەرنا و هەتا ئێـسـتـاش بەئاشكرا لەگـەڵـمان دەجەنگن. لە حـاڵەتی پێچەوانەی ئەمـە نیـازی نەبوو داوای پەناهەندەیی بكات، بەڵكـو دەگەڕایەوە ناو هۆزەكەی تا بەتەنیا كار بكات»(١٠٦). هەر واش بوو، سمكۆ كە تووشی نائومێدییەكی گەورە ببوو

---

(102) D. N. Wilber, OP. Cit, P. 59; "The Near East and India", London, Vol, XXI, No. 556, January 5, 1922, PP. 2 - 3; No. 557, January 12, 1922, PP. 38 - 39.

(١٠٣) ابراهیم فـخـرائی، مـرزا كـوچـك خـان سـردار جنگل، ل ٣٤٧؛ عـەلی سـەنجـەری، لە پیـاوە ناودارەكـانی كـورد میـرزا كـوچـك خان، ڕۆژنامـەی (ژین)، سلێـمـانی، ژمـارە (٣٢)، تەمووزی ١٩٧١.

(١٠٤) بڕوانە:

"The Near East and India", Vol XXIII, No. 888, January 5, 1928, P. 2

(105) "The Near East and India", Vol. XXI, No. 557, January 12, 1922, P. 39

(106) C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs. Politics travel and research in North-Eastern Iraq, London, 1957, P. 307.

له سیاسەتی بەریتانیا[١٠٧]، ساڵی ١٩٢٤ گەڕایەوە کوردستانی ئێران، بۆ ئەوەی سەرلەنوێ بۆ ماوەی چەند مانگێک ململانێی دەست پێ بکاتەوە، پاشان ناچار بوو لەژێر فشاری هێزەکانی ئێران بۆ دووەمین جار ناوچەکە بەجێ بهێڵێت. لێرەدا هەواری یەکەمی بزووتنەوەکانی سمکۆ کۆتایی پێ دێت کە بەنرخێکی زۆر گران لەسەر تاران کەوت[١٠٨]. لە خۆڕا نەبوو کە ڕەزاشا بەدرێژایی ژیانی نەیتوانی، وەک پیتەر ئەفری (دەڵێت: «کوردە سەر ڕەقەکان و... سمکۆی پێشەوایان لەبیر بکات کە ڕێکەوت وابوو دژی ئەو تێبکۆشێت لە ڕێڕەوی ململانێی لەپێناو دەسەڵاتدا»[١٠٩].

بزووتنەوەکانی سمکۆ بۆ ماوەی شەش ساڵی دیکەش لە نێوان هەڵکشان و داکشاندا بەردەوام بوو. هەندێ بزووتنەوەی خۆجێی دیکەشی هاوشان بوون، کە بەدەوری خۆی ڕەنگدانەوەی بێزاری سەختی کردەوە نادیموکراسییەکانی تاران بوو. کۆتایی مارتی ١٩٢٩ هەرایەک لە نزیک مەهاباد قەوما دژی «هەوڵی حکوومەتی ئێران بۆ بەزۆر لەبەرکردنی جلوبەرگی فەرەنگی و لەسەرکردنی شەپقەی پەهلەوی «هەروەک ڕۆژنامە بیانییەکان ڕایان دەگەیاند. ڕەزا شا ناچار بوو هێزێکی ٤ هەزار کەسی بنێرێت بۆ لەناوبردنی نەیاری مەهابادییەکان کە توانیبوویان فەرماندەی ئۆردووی ئێرانییەکان لە ئازەربایجان بپێکن. هێزەکانی ئێران توانییان بزووتنەوەکەی سەرکوت بکەن و ژمارەیەک لە سەرکردەکانیان ناچاربوون پەنا ببەنە بەر خاکی عێراق[١١٠]. دەسەڵاتدارانی شا سیاسەتی زەبروزەنگیان لە هەموو لایەک پەرەپێدا. پاشان ڕەزاشا توانی لە ناوەڕاستی تەمووزی ساڵی ١٩٣٠

---

(١٠٧) دەربارەی ڕای سمکۆ خۆی بەرانبەر بەئینگلیز و بڕوانەبوون پێیان بڕوانە: یادداشتەکانی ئەحمەد تەقی کە ماوەیەک هاوڕێیەتی کرد «خەباتی گەلی کورد لە یادداشتەکانی ئەحمەد تەقیدا. لاپەرەیەک لە شۆڕشەکانی شێخ مەحموود و سمکۆ و هەستانەکەی ڕواندز». ڕێکخستن و ئامادەکردنی بۆ چاپ جەلال تەقی، بەغدا، ١٩٧٠، ل ٧٠.

(108) "The Near East and India", Vol. XXII, No. 588, August 17, 1922, P. 202; No. 591, September 7, 1922, P. 307. O. S. melikov, Ustonovlenie dictaturi Riza Shaha V Irane, Moscow, 1961, PP. 88, 90.

(109) P. Aery, OP. Cit. P. 387.

(110) Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the administration of Iraq for the year 1929, London, 1930, PP. 39 - 40.

«العالم العربي» (جريدة). بغداد، ٣ نيسان ١٩٢٩.

پیلانێک لە شاری شنۆ ڕێک بخات، ژیانی سمکۆ و ١٠ کەس لە پیاوەکانی تیاچوو[١١١]. پاشان لاشەکەی گوازرایەوە گوندی جەهریق کە یەکەم پڕیشکی ڕاپەڕینەکەی لێ هەڵگیرسا[١١٢].

دوای لەناوبردنی ڕاپەڕینەکەی سمکۆ یەکێک لە نزیکەکانی ڕەزاشا، بەناوی عەلی دەشتی، لەبەردەم پەرلەمانی ئێران ڕایگەیاند کەوا «لە ئێران کێشەیەک نییە بەناوی کێشەی کورد، کورد لێرە وەک کەمینەی نەتەوەیی ڕەفتاریان لەگەڵ ناکرێت»[١١٣]. لەو ساکەوە ماوەی کپی لە خەباتی ڕزگاریخوازی کوردی ئێران دەستی پێکرد. کوردستانی ئێران بەدرێژایی دە ساڵی دوایی جگە لە چەند بزووتنەوەیەکی چەکداری بچووک نەبێت، بەوێنە ئەو بزووتنەوەی جەعفەر سوڵتان ڕابەری کرد و ناچار پەنای بردە ناو خاکی عێراق لە ناوەڕاستی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٣٢[١١٤] چی دیکەی بەخۆوە نەدیت. کە ڕەزاشا لە سییەکان توانی پایەی ڕژێمە دکتاتۆرییەکەی بچەسپێنێت شۆڤێنییەتی تاران دەرهەق بەگەلانی نافارس زیاتر پەرەی سەند، بەگەلی کوردیشەوە، زیندانەکانی وڵات بەنیشتمانپەروەران ناخنران، بەهەندێ لەو سەرۆک هۆزانەشەوە کە بەشێوەیەک یا جۆرێکی دی دژی فەرمانڕەوایی پەهلەوی نوێ ڕاوەستان، کە درێژبوونەوەی فەرمانڕەوایی قاجارییەکان بوو لە زۆر خاڵ و ڕوخساردا.[١١٥] نکۆڵی لەوە ناکرێت نارەزایی توندی سەرۆک هۆزەکان لە سیاسەتی نوێی ڕژێم گرنگترین هۆ بوو پاڵی پێیانەوە دەنا بکەونە بەرەی دژ بەرژێم. بەلام لە هەندێکیاندا هەستی نەتەوایەتی دەوری خۆی هەبوو، دەنا

---

(١١١) «العالم العربي» لە ٢٣ی تەمووز ١٩٣٠.

(١١٢) سمکۆ لەناو کورددا زۆر خۆشەویستە، شایانی باسە کە هێزێکی پێشمەرگەکانی کوردستانی ئێران ئێستە (ساڵی دەرچوونی کتێبەکە - ١٩٨٥)ە، بەناوی سمکۆوەیە و تایەرخانی کوڕی کە تەمەنی دەوروبەری حەفتا ساڵە ڕابەری دەکات.

(١١٣) «مەحزەری شوورای ئێران لە ٢٢ی تشرینی یەکەمی ١٩٣٠» لە:

R. Qazi, Kurdistan democrat partiaci Iran Kurdistaninda Kurd Khalginin milli azadlig harakatinin rahbari va taskhilaici 1945 - 1946, baku, 1954, P. 107.

ڕەحیمی قازی، حزبی دیموکراتی کوردستان ڕێکخەر و ڕابەری بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی نیشتمانی گەلی کورد لە کوردستانی ئێران، بەزمانی ئازەربایجانی لەگەڵ کورتەی بەزمانی ڕووسی، نامەی دکتۆرا، باکۆ، ١٩٤٥، ل ١٠٧.

(١١٤) بڕوانە: «العراق» (جريدة)، بغداد، كانونی الثانی، ١٩٣٢.

(١١٥) بۆ درێژەی ئەم باسە بڕوانە: «رضا المازندراني والعرش الايراني» لە نەسڵی کتێبەکە بەعارەبی.

ڕژێمی پەهلەوی لایەنی بنەڕەتی پێوەندی دەرەبەگی پێشووی پاراستبوو. هەرچەندە ئەو یاسای زەوی و زاری سالی ١٩٢٨ دەرچوو هەندێ شوێنەواری ڕاستەوخۆی لەسەر قەوارەی ڕژێمی خێڵەکی بەجێهێشت، بەلام لە هەمان کاتدا دەسەلاتی مولکدارەکانی لەسەر زەوییەکان چەسپاند و لە سنوورێکی تەسک نەبێت هیچ کارێکی وای نەکردە سەر پێوەندی مولکایەتی و شێوازی بەکاربردنی ئەو زەوییانەی کەپێش ئەو مێژووە هەبوون. ئەو سیاسەتەی ڕەزاشا کە بە«تەختە قاپۆ» ناسرابوو، مەبەستی لەناوبردنی ژیانی کۆچەرایەتی بوو لەنێو هۆزەکانی ئێران، بەهۆی ئەو کۆسپانەی دەهاتنە ڕێیان مەڕدارەکان زۆربەی مێگەلەکانیان لە دەست دا، هەندێکیان ژیانیشیان لە دەست دا، بۆیە دەبوونە سووتمانی هەر بزووتنەوەیەک دژی تەختی شا با. بەڕاستیش دێهاتەکانی سەر بە سنە و هەورامان و مەریوان زنجیرەیەک ڕاپەڕینی جووتیارانیان لەنێوان سالانی ١٩٣٦ و ١٩٣٩ بەخۆوەبینی، کە ڕێکخستن و توندوتۆلییان لەنێواندا لاواز بوو، بۆیە هێزەکانی شا توانیان بەئاسانی بەسەرۆکایەتی جەنەڕال ئەمیر ئەحمەدی لەناویان ببەن کە هیچ دریخی لە ڕشتنی خوێنی بێ تاوانانیش نەکرد(١١٦).

بەپێی چەندین سەرچاوە(١١٧) کاربەدەستانی ئێران لەنێوان سالانی ١٩٣٤ و ١٩٤٠دا بەلایەنی کەمەوە ١٢٠ کوردیان لەناو زیندانەکاندا هەلواسی. شوێنەواری ئەو سیاسەتە شۆڤینییە لە سەرباری ڕووناکبیری و تەندروستی و کۆمەلایەتی گەلی کورد لە ئێران ڕەنگی دایەوە. تا شەڕی دووەمی جیهان لە هەموو بەشەکانی باکووری هەرێمی کوردستان، کە لە شارەکانی سەردەشت و سەقز و بانە و مەهاباد و شنۆ و لاهیجان و نەغەدە و بۆکان و ئەوانی دی پێک هاتبوو لە فێرگەیەکی دواناوەندی زیاتر نەبوو، گەرچی هەینێکە ژمارەی دانیشتووانی ئەو ناوچە فراوانە لە ملیۆنێک کەس زێتر دەبوو، بەلام لە ناوچەی مەهاباد و هەر شەش سەد و پەنجا دێهاتەکانی تەنیا پێنج فێرگەی سەرەتایی لێ هەبوو.

باری تەندروستی کوردستانی ئێران لە باری ڕووناکبیری چێتر نەبوو، بۆ هەموو

---

(116) R. Qazzi, Op. Cit., P. 111.

(١١٧) دەربارەی ئەو ڕاستییانەی پێوەندیان بەچەوساندنەوەی نەتەوایەتی هەیە و گەلی ئێران پێش دامەزراندنی «کۆماری مەهابادی خاوەن خودموختاری» دووچاری ببوو لە بنەڕەتەوە پشتمان بەنامەی دکتۆرای دکتۆر ڕەحیمی قازی بەستووە کە بەدرێژی لە پەراوێزی (١١٣) باسی کراوە.

دانیشتووانی ناوچەی مەهاباد، کە ژمارەیان ئەو کاتی دەگەیشتە ۲۰۰ هەزار کەس، یەک نەخۆشخانەیان بۆ تەرخان کرابوو، ژمارەی تەختەکانی لە بیست تەخت پتر نەبوو، بەپێلێنانی ڕۆژنامەی (کەیهان)ی نیمچە ڕەسمی لە کانوونی دووەمی ساڵی ۱۹۵۱ ژمارەی تەختەی نەخۆشخانەکانی ناوچەی کرماشان، کە زۆر لە ناوچەکانی دیکەی کوردستانی ئێران پێشکەوتووترە، بەزیادەوە دەگەیشتە دەیەکی پێویستی ڕاستەقینەی ناوچەکە. دیارە ئەمەش ئەنجامێکی سروشتی سیاسەتی جیاوازییە بەرانبەر مرۆڤی کورد، کە بەدان پێدانانی هەر ئەو ڕۆژنامەیە بەشی کوردێک لە تەرخانی تەندروستی (مخصصات الصحیة) دەگەیشتە ۱٪ی بەشی فەردێکی ناوچە پێشکەوتووەکانی ئێران. جا بۆیە لە خۆڕا نییە ڕۆژنامەی (سنندج) لە ژمارەی ڕۆژی ۲۲ی خرداد ۱۳۳۱دا، دان بەوەدادەنێ کەوا «کوردستان بەئەندازەی ٦۰ ساڵ پێش ئێستا هیچ گۆڕانی بەسەردا نەهاتووە». ئەوەش مانای ئەوە نییە کە بارەکە بەگوێرەی ئازەربایجانییەکان یان عەرەب و بەلووچ و ئەوانیش باشترە. جێی خۆیەتی لەو بارەیەوە پەنجە بۆ ئەوە ڕابکێشن کەوا تا ساڵی ۱۹٤۱ لە ئێران وەزارەتێک بۆ تەندروستی نەبوو، بەڵکو بەڕێوەبەرایەتییەکی سەر بەوەزارەتی ناوەخۆ سەرپەرشتی هەموو کاروبارێکی دەکرد پێوەندی بەتەندروستییەوە هەبووایە لە ئێران، کە توانای پزیشکایەتی بەکەمتر لە پێویستی ڕاستەقینەی دانیشتووان خەمڵ دەکرا(۱۱۸).

لە سەردەمی ڕەزاشادا کاربەدەستانی ئێران لە ساڵی ۱۹۳۵ سیاسەتی کۆچ پێکردنیان پەیڕەو کرد و بەشێکی زۆری ڕۆڵەی هۆزی گوڵباغی و جەلالی و پیران و ئەوانی دیکەیان بۆ سوڵتان ئاوا و کرمان و شیراز گوازتنەوە. ڕاگوزتنی ئەوانە لە بارودۆخێکی زۆر ناهەموار بەڕێوە دەچوو، بەدانپیانانی ئەو ئەفسەرەی سەرپەرشتی گواستنەوەی ڕۆڵەکانی هۆزی گوڵباغی دانیشتووی ناوچەی نێوان سنە و سەقزی دەکرد، هەموو ئەو منداڵ و نافرەت و ژمارەیەکی زۆری پیاوەکان لە ڕێگا گیانیان سپارد(۱۱۹).

لە ساڵانی دوایی فەرمانڕەوایی ڕەزاشا چەوساندنەوەی نەتەوەیی دەرهەق بەهەموو گەلانی ئێرانی نافارس پەرەی سەند، بەوێنە لە کوردستان کاربەدەستان هەوڵیاندا زمانی کوردی بەکار نەهێنرێت، تایبەت لەناو فێرگە و فەرمانگە میرییەکاندا، هەروەها هەوڵی

(118) "Sovrimenay Iran", P. 519.

(۱۱۹) «کوردستان» (ڕۆژنامە)، مەهاباد، ۱۹ی مایسی ۱۹٤٦.

بەزۆر لەبەرنەکردنی جلوبەرگی نەتەوایەتی درا، پیاوانی پۆلیس هەڵیان دەکوتایە سەر مزگەوتەکانیش بۆ ئەوەی زۆر لە گوندییەکان بکەن واز لە جلوبەرگی نەتەوایەتی بێنن. هەروەها ناوی ژمارەیەکی زۆری شار و گوندی کوردەواریان کردە فارسی، ناوی شاری ورمێی ناسراو کرا ڕەزائیە، سەلماس بووە شاهپور، ساین قەڵا بووە شاهیندیر، چۆمی چەغەتوو بووە زرینەرود.

شوێنەواری ئەو سیاسەتە ڕەگەزپەرستانە پەلی بۆ لایەنی ئابووریش هاویشت. کاربەدەستانی تاران سیاسەتی جوداوازی ئاشکرایان لە بواری ئابووری دەرهەق بەناوچەکانی نافارس لە ئێران گرتەبەر. لەو دوا دە ساڵەی فەرمانڕەوای ڕەزاشا (٤) کارگەی ڕستن و چنین و (٨) کارگەی دروستکردنی شەکر و ژمارەیەکی زۆری کارگەی لۆکە و کارگەی پاککردنەوەی دانەوێڵە و دروستکردنی جگەرە دامەزران، بەشی ئازەربایجان و کوردستان دوو کارگەی چکۆلەی دروستکردنی شەکر بوو، یەکیان لە میاندواو، ئەوەی دیکەیان لە شاهاوا دامەزراند، ئەگەرچی ئەو دوو بەشەی وڵات هەتا هەنووکەش لە سەرووی هەموو شوێنەکانی دیکەوەن لەلانی بەرهەمی کشتوکاڵییەوە، کوردستان لە سەرووی ئەو ناوچانەوەیە کە تووتن بەرهەم دێنن لە ئێران. ئەوەی شیاوی باسیشە ڕەزاشا خۆی زەوی کشتوکاڵی فراوانی لە میاندواو، شاهاوا و ناوچەکانی دەوروبەریان هەبوو.

سیاسەتی ناوەندە فەرمانڕەواکان هەمو چین و توێژەکانی کۆمەڵایەتییان لە کوردستان خرۆشاند و بووە هۆیەکی یەکجار گرنگ بۆ دیارکردنی سروشتی خەباتی ڕزگاریخوازی کورد لەو وارە مێژووییەی پێشکەوتنیدا، کە پاشان قازی محەمەدی پێشەوا بەڕوونی لە زۆربەی دوان و وتارەکانی(١٢٠) دەربڕی.

ئا بەو جۆرە هەموو هۆیەکانی جوڵانەوە و تەقینەوەی ناوەوەی کوردستانی ئێران لەگەڵ هەڵگیرسانی شەڕی دووەمی جیهان لە ئاراد بوون، بەڵام فەرمانڕەوای دکتاتۆری پەهلەوی نەیهێشت ئەوەندەی بۆی کرا ئەنجامەکانی سەرهەڵبدەن. ئەوە هەر بەکوردستانیشەوە بەند نەبوو، بەڵکو بووە دیاردەیەکی گشتی کە شوێنەواری سەرجەم ئێرانی گرتەوە و لە هیچ بەشێکیدا تۆزقاڵێک دەرفەتی خەباتی سیاسی ئاشکرا و نهێنی نەهێشتەوە، تەنانەت

---

(١٢٠) بەوێنە بڕوانە: «کوردستان»، ٢٩ی مایسی ١٩٤٦.

هێزە نیشتمانییەکان ناچار بوون لەو ماوەیەدا لەسەر شانۆی سیاسی خۆبشارنەوە. لە کوردستانی ئێران بۆ ماوەی بیست ساڵان تەنیا رێکخراوێکی بچووک دروستبوو بەناوی «حزبی ئازادیخوازی کوردستان» کە عەزیز زەندی، یەکێ لە رووناکبیرە بەرزەکانی کوردستانی ئێرانی ئەو رۆژە بوو رابەریی کرد. زەندەی پێوەندی بەژمارەیەک سەرەک خێڵی لیبرالی و رووناکبیری ناوچەی مەهاباد کرد، هەوڵیدا لەگەڵ ئەرمەنییەکانی تەورێز رێک بکەوێت تا سوود لە ئەزموونە دەوڵەمەندەکانیان وەربگرێت، بەڵام بەحوکمی سروشتی دروستبوونی و لە بارودۆخێکی وا تۆقێنەردا، ئەو رێکخراوە نەیتوانی بچێتە ناو ریزی جەماوەری کوردەواری و چالاکی سنوورداری لە شاری مەهاباد تێنەپەری، لەبەر ئەوە نەیتوانی کار بکاتە سەر رەوتی رووداوەکانی کوردستانی ئێران، بۆیە چالاکیی ئەو حزبە دوو ساڵ تێپەری نەکرد (لە ١٩٣٩ تا ١٩٤١)، دوای ئەوە ئیتر لەسەر شانۆ بزر بوو.

بەڵام هەر لەو ماوەیەدا هەندێ هۆی دەرەکی دیار سەریان هەڵدا کە هاوشانی ساڵە گرنگەکان بوون لە مێژووی شەری دووەمی جیهان دا، کە بەشێوەیەکی راستەوخۆ ئەنجامەکانی لەگەڵ واقیعی ناوەوە کاریان لەیەک دەکرد و رووداوی سیاسی گەورەی لێ هاتنە ئاراوە و شوێنەوارەکانی لە ئێران دەرچوون و پەلی بۆ ناوچە گرنگەکانی رۆژهەڵاتی ناوەراست هاویشت. لە بیست و پێنجی ئابی ساڵی ١٩٤١ هێزەکانی شۆرەوی لە باکوورەوە و، هێزەکانی بەریتانیاش لە رۆژئاوا و باشوور هاتنە ناو خاکی ئێران، وەزارەتی عەلی مەنسووری سەر بەئەڵمانیای هیتلەری دوای دوو رۆژ دەستی لەکار کێشاوە. رەزاشا ناچاربوو لە ١٦ی ئەیلوولی هەمان ساڵ لە تەخت بێتە خوارێ بۆ محەمەدی کوری. بەو جۆرە دوایی بەدکتاتۆری رەزاشا هات کە بیست ساڵی رەبەقی بێ پسانەوەی خایاند.

ئەو قەوماوانە دۆخێکی لەباریان بۆ چالاکی بەرهەڵستکاران و خەباتی گەلانی چەوساوە لە ئێران هێناکایەوە، هێزە نیشتمانییەکان لە تاران و شارە گەورەکانی ئێران جووڵەیان تێ کەوت، ئازەربایجان و کوردەکان بەشێوەیەکی تایبەت بزووتن.

ئەو رووداوانە بارودۆخێکی تایبەتیان خوڵقاند، کە تا رادەیەک لە کوردستانی ئێران دژ بەیەک بوون. بەشی باشوور (لە ناوچەی کرماشانەوە تا سنە) کەوتە ژێر دەسەڵاتی بەریتانیا، بەشی باکووریشی، واتا لە باکووری مەهابادەوە بەرەو ژوور کەوتە ژێر دەستی شورەوی، ناوچەی نێوانیشیان بەشاری مەهابادیشەوە بێ لایەن مایەوە و بەناو سەر بەدەسەڵاتی ناوەندی تاران بوو. گەورە بەرپرسانی ئێران ناچار بوون شوێنەکانیان لە هەموو

ناوچەکانی کوردەواری بەجێ بهێڵن کە ڕووداوەکانی خێرا و یەک لەدوای یەک بوون. لە ١٦ی ئەیلوولی ساڵی ١٩٤٢ «کۆمەڵەی ژیانەوەی کورد»(١٢١) دامەزرا و لە مایسی ساڵی ١٩٤٣ ئۆرگانی خۆی بەناوی گۆڤاری «نیشتمان» دەرکرد»(١٢٢).

کۆمەڵەی (ژ. ک) نوێنەری دەستەی ڕووناکبیری کورد و هەڵگرانی بیروباوەڕی دایانمەزراند و لە سەرەتاوە سەرکردایەتی بەدەست ئەوانەوە بوو، بەڵام بنکەکانی وێڕای ڕووناکبیران نوێنەری جووتیارانیشی گرتەخۆ کە کۆمەڵە بایەخێکی جۆری نوێی پێدان، هەروەک لە ژمارە پێنجی گۆڤاری «نیشتمان»دا هاتووە کۆمەڵە تا هاوینی ساڵی ١٩٤٣ توانی ڕێکخستنەکانی لە هەموو لایەکی کوردستانی ئێران دابمەزرێنێت تایبەت دوای ئەوەی ژمارەیەک موڵکدار و سەرەک خێڵی لیبراڵی ڕاکێشان. سەرکردایەتی کۆمەڵە توانی قازی محەممەد، ئەو پیاوە ناودارەی کورد، قایل بکات لە کۆتایی ساڵی ١٩٤٤ بچێتە ڕیزی.

قازی محەممەد سەر بەبنەماڵەیەکی ناسراوی ناوچەی موکریانە، لە بەهاری ساڵی ١٩٠٠ لە شاری مەهاباد لە دایک بووە، زانستە ئایینییەکانی لەسەر دەستی باوکی میرزا عەلی خوێندووە کە بووە قازی موکریان. قازی محەممەد هەر لە منداڵییەوە حەزی لە ئەدەب دەکرد، هۆنراوەکانی شاعیری نوێخواز حاجی قادری کۆیی کاریان تێکرد. پاش ئەوەی فێری فارسی و عارەبی بوو، بایەخێکی زۆری بەئەدەبی ڕۆژهەڵات دا. پاشانیش فێری زمانەکانی تورکی و ئینگلیزی و ڕووسی و خەریکی زانستەکانی مێژوو و جوگرافیا و بیرکاری بوو. بیروباوەڕ و خەباتی قازی فەتاحی شاعیر، کە برا بچووکی باپیری بوو، کاریان لە قازی محەممەد کرد، کە بەرهەڵستی فەرمانڕەوای قاجارییەکان و بەرگری داگیرکردنی عوسمانی و ڕووسەکانی لە کوردستانی ئێران کردبوو، لە کاتی بەرەنگاربوونەوەی هێزەکانی تەزاری شەهید ببوو هەروەک پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد. یەکەمین ئەزموونی سیاسی لە ژیانی قازی محەممەد چوونە ناو ڕیزی بەرگریکەرانی

---

(١٢١) بە(ژ. ک) یان هەر بەتەنیا بە(کۆمەڵە) ناسراوە.

(١٢٢) دکتۆر ڕەحیمی قازی لەلاپەڕە ١٥٠-١٥١ی نامەکەی کە بۆ وەرگرتنی بڕوانامەی دکتۆرا پێشکێشی کردبوو (بڕوانە پەراوێزی ژمارە -١١٣- پەنجە بۆ ئەوە ڕادەکێشێ کە کۆمەڵەی (ژ. ک) لە حوزەیرانی ساڵی ١٩٣٨ دامەزرا، لە ساڵانی شەڕدا چالاکی دەست پێ کردووە. وا پێدەچێ کە دانە و دامەزراندنی حزبی «ئازادیخوازی کوردستان»ی بەسەرەتای سەرهەڵدانی کۆمەڵە دانابێ.

مەهاباد بوو دژی هێزەکانی عوسمانی داگیرکەر لە ساڵی ۱۹۱۵ کە هێشتا تەمەنی نەگەیشتبووە پانزە ساڵان. هەروەها بیروباوەڕی دیموکراسیش کە بەهۆی شۆڕشی دەستووری لەبرەودابوو کاری تێکرد. هەروەک «ئەنسکلۆپیدیای گەورەی سۆڤیەتی» دەڵێ: قازی محەممەد پێوەندی بەو شانە بەڵشەویکانەشەوە هەبوو کە لە ساڵانی شەڕی یەکەمی جیهان لە ڕیزی هێزەکانی تەزاری جێگیر لە ئێران کاریان دەکرد(۱۲۳). قازی محەممەد لە ساڵی ۱۹۲۲ دەستی بەدەرس وتنەوە کرد تا ساڵی ۱۹۲۶ بەکارگێڕی زانیاری لە مەهاباد دامەزرا، کۆششی زۆری کرد بۆ کردنەوەی ژمارەیەک فێرگە، لەوانەش یەکەمین فێرگەی کچان لە ناوچەکە. لە ساڵی ۱۹۳۱ قازی محەممەد گوازرایەوە بۆ پایەیی قازی موکریان، تا تەواوبوونی شەڕ لەو پایەدا مایەوە.

بەهاتنە ڕیزی قازی محەممەد بنکەی کۆمەڵەی (ژ. ک) بەشێوەیەکی بەرچاو فراوان بوو، بەتایبەتیش دوای لێکەوتنی ڕەزاشا، دەستی کرد بەگەڕان بەنێو هۆزەکانی موکریان، لە کۆتایی کانوونی یەکەمی ساڵی ۱۹٤۱ ژمارەیەکی زۆری سەرۆکەکانی لە مەهاباد لە نیمچە کۆنگرەیەکدا کۆکردەوە کە چەند ڕۆژێکی خایاند، هەوڵێکی زۆری دا بۆ کۆکردنەوە و یەکخستنیان و بۆ ئەوەی قسەیان یەک بخات. هەر بۆ هەمان مەبەست کۆنگرەیەکی فراوانتری لە تشرینی دووەمی ساڵی ۱۹٤۲ بەست، ئەوجارەیان سەرۆک هۆزە لیبراڵییەکان و ڕووناکبیرە شۆڕشگێڕەکانی بەیەکەوە کۆکردەوە. ئەوەی جێی گوتنە قازی محەممەد ئەو ڕۆژانە چیرۆکێکی بەناوی «سەلاحەدین» دانا و ژمارەیەک ڕووناکبیری مەهاباد کردیانە شانۆگەری و نیشاندانی سەرکەوتنێکی گەورەی وەدەست هێنا(۱۲٤).

گواستنەوەی سەرکردایەتی کۆمەڵەی (ژ. ک) بۆ قازی محەممەد، کە ناوی حزبی (بینایی) بوو، وەرامدانەوەیەکی سروشتی هاوڕێژەی هێزەکانی ناو خەباتی ڕزگاریخوازی کورد لە ئێرانی ئەو ڕۆژە بوو، لەو مێژووەدا کۆمەڵە بەکردەوە چووە چالاکی ئاشکرایەوە.

---

(۱۲۳) «ئینسکلۆپیدیای گەورەی سۆڤیەت» بەزمانی ڕووسی، چاپی دووەم، بەرگی بیست و هەشتەم، ل ٤٦۰.

(۱۲٤) بڕوانە:
O. L. Vilchevski, Mukrianski Kurdi (Ethnographicheski Ochirk), "Piredneasiatski Ethnographicheski Sbornik", T. I, Moscow, 1958. P. 220.

و. ل. ڤلیجێڤسکی، کوردەکانی موکریان، کورتەی ئەتنۆگرافی، بەزمانی ڕووسی، لە کتێبی «لێکۆڵینەوەی ئەتنۆگرافی وڵاتانی ئاسیای نزیک»، بەشی یەکەم، مۆسکۆ، ۱۹۵۸، ل ۲۲۰.

قازی محەمەد دوو جاران سەردانی تارانی کرد، لەو سەردانانە داخوازییەکانی گەلی کوردی خستە بەردەم شا، هەروەک پاشان بەخۆی ڕایگەیاند کە ئەو داوای لێ کردووە «بایەخ بەکاروباری ڕووناکبیری و تەندروستی کورد بدات لەباتی ناردنی تۆپ و تانک لە دژیان»(١٢٥). کۆمەڵەی (ژ.ک) لە دوادواییەکانی شەڕ بەردەوام و چالاکانە لەپێناو فراوانکردنی بنکەکانی و چەسپاندنیان و بەرزکردنەوەی هۆشیاری لە ڕیزەکانی جەماوەر کاری دەکرد و بەم جۆرە ئاسۆیەکی نوێی لەبەردەم خەباتی ڕزگاریخوازی کورد لە ئێران کردەوە کە ڕەنگدانەوەی ئەو بارە دیموکراسییە نوێیە بوو کە ئێران و هەموو ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستی گرتبۆوە، ئەوەش هاوکاتی لەناوبردنی نازییەت و کۆتایی هاتنی شەڕی دووەمی جیهان بوو، بەتایبەتیش ئەو گۆڕانکارییە بنەڕەتییە خێرایەی کە ئازەربایجانی دراوسێ بەخۆیەوە بینی، کاریان تێ کرد(١٢٦). هەروەها هەڵوەستی تارانیش ڕۆڵێکی گەورەی لە خێرا هاتنە پێشی قەوماوەکانی ئازەربایجان و کوردستاندا گێڕا. دوای سەرنەگرتنی سەردانەکانی قازی محەمەد بۆ تاران، کارەکان ڕێڕەوی دیکەیان گرتەبەر. لە ١٦ی ئابی ساڵی ١٩٤٥ لە مەهاباد بەیاننامەیەک بڵاوکرایەوە مۆری ٧١ کەسی بەسەرەوە بوو، هەموویان لە ئەندامانی (ژ.ک) و نوێنەری توێژە کۆمەڵایەتییە جۆراوجۆرەکان بوون، دامەزراندنی (حزبی دیموکراتی کوردستان) یان لە ئێران تێیدا ڕاگەیاند، کە درێژبوونەوەی شەرعی کۆمەڵەی (ژ.ک) بوو. حزب کۆنگرەی یەکەمی خۆی لەنێوان ٢٥ تا ٢٨ی تشرینی یەکەمی ١٩٤٥ لە مەهاباد بەست، نوێنەری هەموو لک و ڕێکخراوەکانی ئامادە بوون. کۆنگرە بەرنامە و پەیڕەوی ناوخۆی حزبی دانا، قازی محەمەد بەسەرۆکایەتی حزب بەڕای گشتی هەڵبژێرا. بەرنامە لە چوار بەش پێک هاتبوو دابەشی سەر ٢٢ مادە(١٢٧) کرابوو کە سروشتی دیموکراسییانەی حزبیان دەنواند، ئەویش پشتی بە(هەق و داد و شارستانییەت) دەبەست (مادەی دووەم).

حزب لە بەرنامەدا دووپاتی دەکردەوە کە ئامانجی بنەڕەتی «دابینکردنی مافە نەتەوەییەکانە بۆ کوردستان لە ناو سنووری ئێران» (مادەی چوارەم) حزب «هیچ دوژمنایەتی بەرانبەر حکوومەتی ناوەندی نییە، بەڵکو داوای ئاشتی دەکات، گەلی کورد

(١٢٥) «کوردستان»، ژمارە دوو، شەممە ١٣ی کانوون دووەمی ١٩٤٦.

(١٢٦) بڕوانە بابەتی «هەندێ ڕاستی دەربارەی خەباتی ڕزگاریخوازی ئازەربایجان لە ئێران».

(١٢٧) بڕوانە: «مەرامنامەی حزبی دیموکراتی کوردستان»، مەهاباد، چاپخانەی کوردستان، سەرماوەرز ١٣٢٤ هەتاوی.

کە تا ئەو ڕۆژە دووچاری ماڵوێرانی ئیمپریالیزمی نگریس بوێوە... داوای مافی خۆی لە خودموختاری دەکات» (مادەی شەشەم). مادەی پێنجەمی بەرنامە دەڵێت، پێویستە خەبات لەپێناو دیموکراتی و ئاشتی بکەین. حزب لە بەرنامەکەیدا بۆ یەکەمین جار لە کوردستانی ئێران، بایەخ بەهەندێ کێشەی کۆمەلایەتی دەدا. مادەی دەیەمی بەرنامە دەڵێت، هەوڵ بدرێت لەپێناو فراوانکردنی بەکارهێنانی هۆیەکانی نوێی بەرهەمهێنان و مسۆگەرکردنی ساغکردنەوەی بەرهەمی جووتیار، پێشخستنی لادێ، سنوور بۆ کۆچکردنی جووتیاران دابنرێت. مادەی دوازدەی بەرنامە دەڵێت، حزب بەرگری «لە ژیانی چەوساوەکان و بەرژەوەندی سیاسیی و ئابووری و تەندروستیان دەکات، بەبێ گوێدانە ڕەگەز و نەتەوە و ئایین». هەروا بەرنامە لە مادەکانی دیکەیدا داوای پێویستی فراوانکردنی بنکە پیشەسازییەکان و لێدانی بەرژەوەندییەکانی ئیمپریالیزم و دانی مافی ئافرەت و پاراستنی مافی ئازەربایجانییەکان و ئەرمەن و ئاسوورییەکان دەکات.

دامەزرانی (حزبی دیموکراتی کوردستان) خاڵی وەرچەرخان بوو لە خەباتی ڕزگاریخوازی کورد لە ئێران، کە خەریک بوو دەچووە چوارچێوەیەکی ڕێک و دیار. لە ١١ی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٤٦ حزب (کوردستان)ی وەک ئۆرگانی خۆی دەرکرد کە ڕۆژەک نا ڕۆژەک دەردەچوو بەرلەوە بەمانگێک گۆڤارێکی تیۆری بەهەمان ناوەوە دەرکرد. هەروەها حزب لە بۆکان گۆڤاری (هەلاڵە)ی دەرکرد، یەکیەتی لاوانی دیموکراتی کوردستانیش گۆڤاری (هاواری نیشتمان)ی دەرکرد. لەسەر باسی ئەو بابەتانەی کە ڕۆژنامەکانی حزب دەیاننووسی بیرێکی ڕوونمان لە ئامانجە نوێکانی خەباتی ڕزگاریخوازی کورد لە ئێران، پاش شەڕی دووەمی جیهان بۆ دەردەکەوێت. (کوردستان) و گۆڤارەکانی (هەلاڵە) و (هاواری نیشتمان) و ئەوانی دیکە وتاریان بەو سەرباسانە بلاودەکردەوە: (دیموکراتی چییە)، (سۆشیالیزم چییە)، (سۆشیالیزمی زانستی)، (لە پێناوی نان)، (یەکگرتن)، (گڕی ئازادی)، (کورد بۆچی ڕاپەڕی)، (زمان و ئەدەبی کورد)، (ئیبنی خەلەکان)، (لە یادی تۆلستۆی) و زۆر بابەتی دی.

لە دوادواییەکانی ساڵی ١٩٤٥ خەباتی ڕزگاریخوازی ئازەربایجان و کورد پێی نایە هەوارێکی ناسک. لە دوازدەی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٤٥ جەعفەر پێشەوەری لە تەورێز دامەزراندنی (کۆماری دیموکراتی خودموختاری ئازەربایجان)ی ڕاگەیاند. لە ٢٢ی کانوونی دووەمی ١٩٤٦ قازی محەمەدیش لە کۆبوونەوەیەکی جەماوەری لە مەهاباد، دامەزراندنی (کۆماری دیموکراتی خودموختاری کوردستان)ی ڕاگەیاند، کە لە مێژوودا

بەناوی (کۆماری مەهاباد)[١٢٨] ناسراوە. قازی محەمەد زۆر جار دووپاتی دەکردەوە کە بزووتنەوەکەی مەبەستی جیابوونەوە نییە، بەڵکو ئامانجی کۆتایی هێنانە بەزوڵم و ستەمی سیاسەتی شۆڤینیانەی تاران بەرامبەر بەگەلی کورد و دابینکردنی خودموختاری بۆی.

حکوومەتی شا پەنای بردە بەر کردەوەی جۆراوجۆر بۆ لەناوبردنی بزووتنەوەی کورد لەو قۆناغە نوێییەدا. پێش هەموو شتێک (قوام السلطنة)ی سەرەک وەزیران ویستی تۆی ناکۆکی لەنێوان ئازەری و کورد بەشێوەیەکی فێڵبازانە بوەشێنێ. پیاوەکانی هەوڵی کڕینی هەندێ خۆفرۆش و دەست ڕۆیشتووی ناسراوی ناوچەکەیان دا.

کاتێ قازی محەمەد تێگەیشت کەوا تاران بەنیازە هێزەکانی بەبیانووی سەرپەرشتیکردنی هەڵبژاردنی داهاتوو، بنێرێتە ئازەربایجان و کوردستان، لە سەرەتای کانوونی یەکەمی ١٩٤٦ کۆبوونەوەیەکی بۆ سەرکردەکانی بزووتنەوە بەست، تێیدا بڕیاردرا نەهێڵن ئەو هێزانە بێنە ناوچەی کوردەواری. هەندێ کاری بەپەلەیان بۆ پتەوکردنی شوێنی شۆڕشگێڕان لە سەقز و بانە و سەردەشت کرد[١٢٩]. قازی محەمەد تەورێزیشی لەو بڕیارە ئاگادار کردەوە، ئەوەش وەک جێبەجێکردنی بەندەکانی ئەو ڕێککەوتننامەی لە ٢٣ی نیسانی ساڵی ١٩٤٦ لە نێوانیان مۆرکرابوو. بەڵام خیانەتی هەندێ سەرکردەی ئازەربایجانی وەک جاوید و شبوستری و محەمەد بێ ڕیا کە پێوەندییان بەتارانەوە هەبوو، وای کرد نەخشەکە سەر نەگرێت، ئەوان حکوومەتی (قوام السلطنة)یان بەدرێژی لە نیازەکانی مەهاباد ئاگادار کردەوە، هەروەها لە ڕادیۆی تەورێز بەیاننامەیەکی یەک لایەنەیان پەخش کرد، تیادا بەناو حکوومەتی ئازەربایجان بڕیاری ڕێگەدانی هێزەکانی ئێرانیان بۆ هەر لایەک دەیانەوێت، بچن، ڕاگەیاند. قاز محەمەدیش بەبروسکە ناڕەزایی خۆی لە ١١ی کانوونی یەکەم، واتە تەنیا ڕۆژێک دوای بڵاوکردنەوەی بەیاننامەکە[١٣٠] دژی ئەو بڕیارە دەربڕی.

---

(١٢٨) زۆر کەس لەسەریان نووسیوە، بۆ درێژەی بڕوانە:
W. Eagleton, The Kurdish Republic of 1946, London, New York Toronto, 1963, 142. PP.

(١٢٩) ئەو داتراوانەی کە باسی بزووتنەوەی کورد لە ئێران دەکەن، دەڵێن گوایە قازی محەمەد لە سەرەتاوە نەیدەویست بەرەنگاری هێزەکانی ئێران بێتەوە، ڕاست ناکەن.

(١٣٠) دکتۆر ڕەحیمی قازی، قازی محەمەد، دەستنووس، ل ٢٠٤ - ٢٠٧.

بەپشتگیری تەواوی واشنتۆن و لەندەن هێزەکانی ئێران لە چوار قۆڵەوە ڕوویان لە ئازەربایجان و و کوردستان کرد. هێزێکی پێنج هەزار کەسی ڕووی لە قەزوین و زەنجان کرد، هێزی دووەم کە لە پێنج هەزار کەس پێک هاتبوو، ڕووی لە تیکانتەپە هەوشار کرد، هێزی سێیەمیش لە دوو هەزار کەس پێک هاتبوو، ڕووی لە ڕەشت و پەهلەوی کرد، دوا هێزیش کە دەوروبەری چواردە هەزار زەلام دەبوون ڕووی لە سەقز و بانە کرد. نیوەی زیاتری ئەو هێزانە بەپاڵپشتی (١٠٤) تۆپ و (٥٥) تانک و ژمارەیەک فڕۆکە(١٣١) ڕوویان لە ناوچە کوردەوارییەکان کرد. هێزەکانی ئێران تاوانی کوشندەیان دەرهەق بەئازەربایجانی و کوردەکان کرد(١٣٢). هەروەک لە هەندێ سەرچاوەی ئاگاداردا هاتووە ژمارەی ئەو دیموکراتیانەی لەو ڕۆژە ناهەموارانە تیاچوون لە ١٥ هەزار کەسی تێپەڕاند(١٣٣). ژمارەیەکی زۆرتریش گیران. پاش دادگاییەکی نهێنی و ڕواڵەتی بەرەبەیانی ٣٠ی مارتی ١٩٤٧ فەرمانی لە سێدارەدانیان بەسەر قازی محەممەد و سەدری قازی برای و ئەندامی پەرلەمانی ئێران و سەیفی قازی ئامۆزای درا. بەپێی ئەو زانیارییانەی لە گۆڤاری (ڕۆژگاری نوێ)(١٣٤)دا هاتووە، بەکرێگیراوانی واشنتۆن و لەندەن بێ هوودە هەوڵیان دا قازی محەممەد بۆ لای خۆیان ڕاکێشن، هەر لەبەر هەندێ سێ مانگ زیاتر فەرمانی جێبەجێکردنی لە سێدارەدانی خۆی و براکانی دواخرا(١٣٥).

قازی محەممەد جوامێرانە ڕووبەڕووی مردن بۆوە. پاش چەند ساڵان سەرهەنگ ئەمیر پەروێز کە ئامادەی جێبەجێکردنی خنکاندنەکەی بوو، دەنووسێت وەدەڵێت، قازی محەممەد نەیهێشت چاوی ببەستنەوە، لە دوا قسەکانی جەختی لەسەر پێویستی بەردەوامی خەبات دەکردەوە، داوای لە براکانی کرد، کە (بڕوا بەحکوومەتی ئێران نەکەن)(١٣٦).

دوای لەناوبردنی مەهاباد سەردەمی کپی لە خەباتی ڕزگاریخوازی کورد لە ئێران دەستی پێ کرد، ئەویش هەروەک خەباتی ڕزگاریخوازی ئازەربایجان. لە هەمان کاتدا و لە سەردەمی محەممەد ڕەزاشای دووەم شا و دواشای پەهلەوی، هیچ ئاڵوگۆڕێک بەسەر

---

(١٣١) هەمان سەرچاوە، ل ٢٠٧.

(١٣٢) دیسان بڕوانە؛ «هەندێ ڕاستی دەربارەی خەباتی ڕزگاریخوازی ئازەربایجان لە ئێران».

(١٣٣) الدكتور عبدالرحمن قاسملو، كردستان والاكراد، ص ٧٢.

(134) "Novaya Vermia", Moscow, April 15, 1947.

(١٣٥) هێزەکانی ئێران لە ڕۆژی ١٧ی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٤٦ چوونە ناو شاری مەهاباد.

(١٣٦) (ئازادی)، ٨ی نیسان ١٩٦٠.

سیاسەتی دەوڵەت بەرامبەر بەگەلانی نافارس دانەهات. هەرچەندە داهاتی نەوت زیادی کرد، بەڵام ناوچەی کوردەواری هەر بەهەژاری مایەوە، دووچاری بارێکی ڕووناکبیری و تەندروستی و کۆمەڵایەتی ناهەموار بوو.

لە ساڵی ١٩٦٦ ڕادەی نەخوێندەواری لەنێو دانیشتووانی لادێی کرماشان گەیشتە ٨٨,٢٪، لە سنە ٩٢,٩٪ لە سەقز ٩٣,١٪ و لە مەهاباد ٩٤٪. هەر لەو ساڵەدا ناوچەی کوردەواری وا لە ئێران هەبوو ژمارەی دانیشتووانیان لە بیست هەزار کەس پتربوو بەبێ ئەوەی یەک پزیشکی لێ بێت، لە کاتێکدا وەک ڕێژە هەر ٤٨٠٠ کەس لە دانیشتووانی ئێران پزیشکێکی بەردەکەوت. بەپێی ئاماری ڕەسمی ساڵی ١٩٦٦ زیاتر لە ٤٠٪ی خێزانە کوردەکانی ئێران، کە ژمارەی ئەندامانی هەر یەکێکیان ٥-٦ دەبوو، لە ژوورێکدا دەژیان، لە بارێکدا کە زۆر جیاوازی لە دۆخی ئەو خێزانە کوردە ئێرانییانە نەبوو کە گەڕیدەی فەرەنسی (هنری بندور) لە ساڵی ١٨٨٧ وەسفیان دەکات. لێکۆڵینەوەی سادەی ئەو زانیارییانەی ئاماری ڕەسمی لە کۆتایی سەردەمی پەهلەوی بەڕوونی بۆمان دەردەخات کەوا کەم شوێن هەیە لە ئێران لە پاشکەوتن بگاتە کوردستان(١٣٧).

هەر ئەو واقیعە بەتەنیا بەسە بۆ ئەوەی پاڵ بەگەلی کوردەوە بنێ لە ئێران تاوەکو بداتە پاڵ سەنگەری دژ بەتاران، بۆ ئەوەی خەباتی (کورد) بەردەوام بێ کە دوای سەرنەکەوتنی مەهاباد لە شێوەی جۆراوجۆر خۆی نواند و هەندێکیان نوێش بوون، ئەوا دیموکراتییەکان دوای ئەوەی ڕیزەکانیان لە هەندێ ناوچەدا ڕێک خستەوە تێهەڵچوونەوە. بەڵام کاربەدەستانی ڕژێم هەوڵی کوشتنی شایان لە ڕۆژی ٤ی شوباتی ١٩٤٩ لە زانکۆی تاران بەهەل زانی بۆ ئەوەی زەبرێکی بەهێز بخێویننە سەرجەم بزووتنەوەی نیشتمانی لە ئێران. لە کوردستاندا ژمارەیەکی زۆری دیموکراتییەکان گیران و فەرمانی گرتنی لە گۆترەیان بۆ ماوەی جۆراوجۆر بەسەرداداران. بەڵام خێرا زۆر بەرپێچی (منطقی) وەڵام درانەوە. ئەوە بوو لە هەڵبژاردنەکانی ساڵی ١٩٥٢ پاڵێوراوی حزبی دیموکراتی کوردستان لە مەهاباد و ناوچەکانی دەوروبەری، ڕێژەی نێوان ٨٠٪ و ٩٩٪ی دەنگی دەنگدەرانی وەدەستهێنا، بەڵام تاران هەڵبژاردنەکەی هەڵوەشاندەوە، یەکێکی دیکەی لە جێگەی ئەو دانا. هەر لەو

(١٣٧) بۆ درێژەی بڕوانە:
A. R. Ghassemlou, Iranian Kurdistan, PP. 9 - 11 "Sovrimenay Iran", PP. 378 - 403.

ساڵەدا جووتیارانی ناوچەیەکی فراوانی نێوان بۆکان و مەهاباد ڕاپەڕین، هێزەکانی ئێران بەدڕندەترین شێواز سەرکوتیکردن. کاتێ بزووتنەوەی موسەدیق دەستی پێ کرد کوردەکانی ئێران زۆر بەگەرمی پشتگیرییان لێ کرد. لەو ڕا وەرگرتنەی ڕۆژی ٣ی ئابی ١٩٥٣ دەربارەی ئەو پێشنیارەی پێوەندی بەدیارکردنی دەسەڵاتەکانی شاوە هەبوو، بەڕێوەچوو، زۆربەی زۆری دەنگدەرەکان لە کوردستان بەقازانجی پێشنیارەکە دەنگیان دا. بۆ نموونە لە شاری مەهاباد لەو پێنج هەزار کەسەی بەشداری ڕا وەرگرتنەکەیان کردبوو تەنیا دوو دەنگیان لە چاکەی شا بوون(١٣٨).

پاش بەستنی پەیمانی بەغدا ڕێڕەوی نادیموکراتیانەی حکومەتی شا زیاتر پەرەی سەند و بووە هۆی لەدایکبوونی کاردانەوەیەکی بەهێز لەنێو نیشتمانپەروەرانی ئێران. کوردستانی ئێران یەکەم ڕاپەڕینی چەکدارانەی دژی پەیمانی ناوبراو بەخۆیەوە بینی. هۆزی جوانڕۆی دانیشتووی ناوچەی باکووری کرماشان، کە لە ساڵی ١٩٥٠ داوای خودموختارییان بۆ گەلی کورد لە ئێران کردبوو(١٣٩)، لە سەرەتای ساڵی ١٩٥٦ لە دژی تاران ڕاپەڕین و دروشمیان دژی پەیمانی بەغدا بەرزکردەوە، هەندێ هۆزی دەوروبەریش لایەنگری ڕاپەڕینەکەیان کرد. لە چواری شوباتەوە هێزەکانی ئێران هێرشێکی بەربڵاویان کردە سەر ناوچەکە، ژمارەیەکی زۆری گوندەکانیان کاول کرد. بەسەدان جوانڕۆییان کوشت و گرت و بریندار کرد، بەهەزاران منداڵ و ئافرەت و پیریان ئاوارە کرد(١٤٠)، تەنانەت سەرنجی ڕۆژنامەکانی جیهانیشی ڕاکێشا. لە ژمارەی ڕۆژی ٢٧ی شوباتی ١٩٥٦ (لۆمۆند)ی فەرەنسی باسی ڕاپەڕینی جوانڕۆی دژ بەپەیمانی بەغدا و بەکاربردنی تۆپ لەلایەن هێزەکانی ئێران بۆ سەرکوتکردنیان دەکات.

هەر لەو ماوەیەدا ڕێبازێکی نوێ لە سیاسەتی ئێران بەرانبەر کێشەی کورد سەری هەڵدا، ئەویش هەوڵدان بۆ پووچەڵکردنەوە و کەمکردنەوەی ڕەنگدانەوەی ناوەخۆیی، دکتۆر عەبدولڕەحمان قاسملۆ ئەو کاردانەوەیە ئاوا دەستنیشان دەکات کە لە سەروبەندی

---

(١٣٨) بۆ درێژەی بڕوانە: A. R. Ghassemlou, Iranian Kurdistan, PP. 24-25.

(١٣٩) بڕوانە: "Moyen-Orient", Paris October-November 1950.

(١٤٠) بۆ درێژەی ڕاپەڕینەکە و سەرکوتکردنی و هەڵوێستی حکومەتی نوری سەعید لێی بڕوانە «انتفاضة العراق الاخيرة»، بلا، ل ٢٧؛
A. R. Ghassemlou, Iranian Kurdistan, PP. 25-26. p. Vanlly, Aspects de la Question Nationale Kurde en Iran, Paris, 1959, PP. 21 - 22.

شۆڕشی چواردەی گەلاوێژی ساڵی ١٩٥٨ی عێراق بەدامەزراندنی ئێستگەی کوردی لە قاهیرە سەرەتای ئەو رووکارە، لەو بارەیەوە پێشەوای کوردی ئێران دەڵێت:

«حکوومەتی ئێران ترسێکی وای لێ نیشت کە وای لێ کرد هەندێ کاری وا بکات کە پێشتر نەکراون، حکوومەت گەشتێکی پروپاگەندەی لەسەرتاپای کوردستان کرد، بەدوایدا حەوت ملیۆن دۆلاری بۆ ئاوەدانکردنەوەی ناوچەکە تەرخان کرد، چالاکی پروپاگەندەی رەسمی توندتر بوو، حەوت شەپۆلی ئێزگەی بەزمانی کوردی تەرخان کرد»(١٤١).

سیاسەتی نوێ نەیدەتوانی کار لە واقیعی خەباتی رزگاریخوازی کورد لە ئێران بکات، کە هێشتا هۆ رەسەنە خەفەبووەکانی هەرمابوون و وەک پێشووش کاری خۆیان دەکرد و بوونە هۆی تەقینەوەی راپەڕینێکی دیکە لە زستانی ساڵی ١٩٦٧. کاربەدەستانی تاران دوای تێپەڕبوونی هەژدە مانگ بەسەر هەڵگیرسانی ئینجا توانییان لەناوی ببەن. بەلەناوبردنی راپەڕینەکە، کوردستانی ئێران وەک جاران لە دۆخێکی راستەقینەی گوڕی شۆڕشگێرانە دەژیا. ئا بەو جۆرە خەباتی رزگاریخوازی کورد رۆڵێکی کەمی نەگێڕا لە شلۆقکردنی بناغەی رژێمی پەهلەوی، هەر وەک پێشان و ئێستاش لکێکی بنەڕەتییە لە رێڕەوی بزووتنەوەی نیشتمانی گەلانی نافارس لە ئێراندا.

(١٤١) الدكتور عبدالرحمن قاسملو، كردستان والاكراد، ص ٢٤٠ - ٢٤١.

بەشی دووەم

هەندێ ڕاستی دەربارەی

خەباتی ڕزگاریخوازی ئازەربایجانی

بەشی دووەم

هەندێ ڕاستی دەربارەی خەباتی ڕزگاریخوازی ئازەربایجانی

ئازەربایجان دەکەوێتە بەشی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەو مەڵبەندەی بەپشتی قەفقاس ناسراوە، ئەم وڵاتانە دەوریان داوە، لە باکوور داغستان، لە باکووری ڕۆژئاوا جۆرجیا، لە باشووری ڕۆژئاوا ئەرمینیا و تورکیا، لە باشووریش کوردستان. هەروا بەشێکی بنەڕەتیش لە لێوارەکانی باشوور و ڕۆژئاوای قەزوین پێک دێنێت کە بەگەورەترین دەریای داخراوی جیهان دەژمێرێت(١٤٢).

ڕووبەری ئازەربایجان بەدەوروبەری ١٨٦ هەزار کم٢ دەخەمڵێنت، نزیکەی هەشتا و حەوت هەزار کیلۆمەتری چوارگۆشەی دەکەوێتە ناو یەکێتی سۆڤیەت(١٤٣)، ئەوی دیکەی دەکەوێتە ناو ئێران و بەشەکانی باکووری ڕۆژئاوای پێک دێنێت. ژمارەی ئازەربایجانییەکان ئێستا لە یەکیەتی سۆڤیەت لە چوار ملیۆن(١٤٤) و لە ئێرانیش لە شەش ملیۆن تێدەپەڕێت.

ئازەربایجانییەکان بەدانیشتووانی ڕەسەنی ئەو ناوچەیەی پێشان بەئەترۆپاتینا(١٤٥) و ئەلبانیای قەفقاسیا(١٤٦) دەناسرا، دەژمێردرێن. لە ماوەی مێژوویی دوور و درێژی نێوان هەزارەی یەکەمی پێش زایین و هەزارەی یەکەمی پاش زایین تێکەڵ بەگرووپە بەرەچەڵەک ئێرانی و تورکەکان بووین. لەنێوانی هەردوو سەدەی یازدەمین و سێزدەمین زمانی ئازەری یەکگرتوو، لە ئەنجامی هاتنی شەپۆلی هۆزە تورک زمانەکان بۆ ئازەربایجان(١٤٧) دروست بوو، کە زمانەکەیان گۆکردن و پێکهاتنی لە زمانەکانی دیکەی باوی ئەوێ ئاسانتر بوو،

---

(١٤٢) درێژی لێوارەکانی دەریای قەزوین نزیکەی ٧ هەزار کم مەن دەبێت، زیاتر لە ٦ هەزار کیلۆمەتری دەکەوێتە ناو یەکیەتی سۆڤیەت، لە هەزاریش کەمتری دەکەوێتە ناو ئێران.

(١٤٣) ئەو بەشەی ئازەربایجان یەکێک لە کۆمارەکانی یەکیەتی سۆڤیەت پێک دێنێ.

(١٤٤) ساڵی ١٩٦٥ ژمارەیان گەیشتە ٣ ملیۆن و ٦٠٠ هەزار کەس.

(١٤٥) ئەترۆپاتین - ئەترۆپاتینا (Atropatene) ناوێکی گریکی کۆنە، بەباشووری ئازەربایجانیان دەگوت، لە ئەسڵدا واتەی ئەخمینییەکان دەگەیەنێت.

(١٤٦) ئەلبانیای قەفقاسیا یەکێک لە دەوڵەتە کۆنەکانە کە لە ڕۆژهەڵاتی پشت قەفقاس دامەزرا.

(١٤٧) تایبەت شەپۆلەکانی سەلجوقی.

جۆرە کارتێکردنێکی سروشتیش لەنێوانیاندا روویدا.

لەسەر ئەو بنچینەیە ئازەربایجان شوێنێکی دیاری لە رۆژهەڵاتی دێرین پەیدا کرد. هەروەک لە پێدەشت و دۆڵەکانیشدا شوێنەواری ژیاری رۆژگاری پێش زایینی تێدا هەن. لە سەرەتای سەدەی پێنجەمدا ئازەربایجانییەکان (ئەلفبای)، تایبەتی خۆیان کە لە (٥٢) پیت[١٤٨] پێک دەهات بەکاردەهێنا. هەر لەو بەینەدا ئازەربایجانی خاوەن توانای فراوان لە گەشەستاندنێکی ئابووری بەرچاو دەژیا، شاری وای لێ پەیدابوون کە بەپێی پێوانەی ئەو رۆژە سەنگایی ژیاری و ئابووری خۆیان هەبوو، وەک شابران و شەماخا و کەبالا و شەمخور و شکی و بردە و گەنجە و تەورێز و هەندێکی دیکە لەو شارانەی کە بوونە مەڵبەندی گرنگی ئیسلامەتی، دوای ئەوەی ئایینی نوێ لە سەدەی حەوتەمی زایینیدا لە ئازەربایجان بلاوبۆوە. لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆیەم و لە نیوەی یەکەمی سەدەی دەیەمدا میرنشینی نیمچە سەربەخۆ لە ئازەربایجان پەیدا بوون، وەک هەردوو میرنشینی ناسراوی سالاری و شەدادی[١٤٩] و هەندێکی دی لەو میرنشینانەی کە شارەکانی ئازەربایجان پێشکەوتنیان لەژێر سایەیاندا بەخۆوە دیت. تەنانەت ژمارەی دانیشتووانی هەندێکیان (بەوێنە تەورێز و ئەردەبیل و باکۆ) گەیشتە دەیان هەزار کەس.

هەر لە چاخە کۆنەکانەوە دەستە و تاقمی جیاجیا چاوی تەماعکارانەیان بڕیە ئازەربایجانی دەوڵەمەند. لە سەرەتای سەدەی سێیەمدا ساسانییەکان دەستیان بەسەردا گرت. لە سەدەی چوارەمدا خاکی ئازەربایجان بووە یەکێ لە شەڕگەکانی نێوان ساسانی و رۆمانەکان. هەر لەو کاتیشەوە ئازەربایجانییەکان دەست لە چۆکان لەبەردەم چەوسێنەرەکانیاندا، دانەنیشتن، بەڵکو گەلەجاران دژی ساسانییەکان لە سالانی ٤٥٠-٤٥١ و ٤٥٧ و ٤٨١-٤٨٤ و ٥٧١-٥٧٢ راپەڕیون.

لە ناوەڕاستی سەدەی یازەمیندا ئازەربایجان کەوتە بەر شالاوی سەلجوقییەکان، پاشانیش لە چلەکانی سەدەی سێزدە وەبەر شالاوی مەغۆلەکان و پاشان بەبەشێک لە

(١٤٨) بۆ ئامادەکردنی بەشی یەکەمی ئەو باسە دانەر کەڵکی زۆری لەو چوار بەرگانەی کە ئەکادیمیای زانیاری ئازەربایجان بەناوونیشانی (مێژووی ئازەربایجان) بەزمانی رووسی لە ١٩٥٨-١٩٦٣ دەری کردووە بەتایبەتیش بەرگی یەکەم و دووەم (Istoria Azerbajana, Baku) وەرگرتووە.

(١٤٩) دەربارەی بڕوانە:

C. E. Bosuorth, The Islamic Dynasties-A. Chronological and Genealiogical Handbook, Edinburgh, 1967, NN. 35, 37.

دەوڵەتی مەغۆلی مایەوە تا حەفتاکانی سەدەی چواردەمین. دوایی بووە پارچەیەک لە هەردوو دەوڵەتی ناسراوی قەرەقۆینلۆ و ئاق قۆینلۆ.

دامەزراندنی دەوڵەتی سەفەوی لەسەر خاکی ئازەربایجان لە سەرەتای سەدەی شازدەمین، دەورێکی گرنگی لە مێژووی ئەو وڵاتەدا گێڕا. دامەزرێنی دەوڵەتی سەفەوی شا ئیسماعیل (١٥٠٢-١٥٢٤) دەستی بەسەر بەشی زۆری ئازەربایجاندا گرت کە بووە مەڵبەندی فەرمانڕەوایی ئەو دەوڵەتە تازەیەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست.

سەفەوییەکان لە ماوەیەکی کورتدا توانییان ئەوەی لە ئازەربایجان مابۆوە بیخەنە سەر دەوڵەتەکەیان و شاری تەورێزیشیان کردە پایتەخت و زمانی ئازەربایجانیشیان کردە زمانی ڕەسمی کۆشک و سوپا و دامودەزگاکانی کارگێڕی و تەنانەت بۆ نامە گۆڕینەوەی ڕەسمیش لەگەڵ دەوڵەتە بێگانەکان. ئازەربایجانییەکان دەستیان بەسەر زۆربەی دامودەزگاکانی دەوڵەتی سەفەوی داگرت. لە ناوەڕاستی سەدەی شازدەمین لە سەرجەم میرەکانی دەوڵەت کە بەتەنیا ٧٤ میر بوون ٦٩ یان ئازەربایجانی بوون، هەروەها ڕێژەیەکی بەرزیشیان لەناو سوپای سەفەوی بەئەفسەر و سەربازەوە پێک دەهێنا. بۆیە بەڕای هەندێ لە مێژوونووسان مۆرکی نەتەوەیی دەوڵەتی سەفەوی لە هەواری بەرایییدا، لێوردبوونەوەی پێ دەوێ. پسپۆڕی ناسراوی لێکۆڵینەوەکانی ئێران پرۆفیسۆر م. س. ن. ئیڤانۆڤ لەو بارەیەوە دەڵێت: «ئەگەرچی سەردەمی سەفەوییەکان لە مێژووی ئێران، لە سنوورێکی زۆر تەسک نەبێ لێی نەکۆڵراوەتەوە، بەڵام دەکرێت بڵێین سەرەتا ئەو دەوڵەتە هەرگیز دەوڵەتێکی ئێرانی نەبوو بەمانای نەتەوایەتی»(١٥٠) بەڵام ئەم باری نەتەوەییەی دەوڵەتی سەفەوی ناوا درێژەی نەکێشا. لە سەردەمی شا عەباسی یەکەمدا، کە بۆ ماوەی ٤٢ساڵی (لە ١٥٨٧ تا ١٦٢٩) فەرمانڕەوای ئێرانی کرد، ئازەربایجانییەکان سەنگی پێشوویان لە دەوڵەتی سەفەوی لە دەست دا، شای تەمەعکار سەرکردە ئازەربایجانییەکانی لە سوپا و پیشەواکانیانی لە کۆشک دوورخستەوە. لە ساڵی ١٥٩٨ پایتەختی وڵاتەکەی لە قەزوین گواستەوە ئەسفەهان کە کەوتۆتە ناوەندی مەڵبەندی فارسەوە(١٥١). بەخێرایش لەو سەردەمەوە گەورە پیاوانی فارس جێی ئازەرییەکانیان گرتەوە و بەو جۆرە ئازەربایجان بووە هەرێمێکی ئاسایی لەناو ئێراندا. شان بەشانی ئەوە باری ئابووری ئازەربایجان

(150) M. S. Ivanov, Ochirk..., PP. 61 - 62.
(151) "Vsemirnaya Istoria", Vol. IV, Moscow, 1958, P. 561.

شپرزە بوو، گرفتەکانی بەهۆی ململانێی خوێناوی سەفەوی و عوسمانییەوە لەپێناو دەستگرتن بەسەر ناوچەکەدا، لە پێشەوەشیان ئازەربایجان، ئاڵۆزتر بوون. هەروەها سەفەوییەکان لە سەردەمی شا عەباسی یەکەمدا سیاسەتی نگریسی کۆچ پێکردنیان دەرهەق بەرەگەزە نافارسەکان دەست پێ کرد.

لە سۆنگەی ئەم هۆیانەوە بایەخی خەباتکردن دژی فەرمانڕەوا سەفەوییە چەوسێنەرەکان هاتەپێشەوە، دەکرێ سەرەتای ئەو خەباتە لە سەردەمی شا ئیسماعیلی سەفەوی دەستنیشان بکەین کە ساڵی ١٥٠٩ هێرشێکی توندی کردە سەر دانیشتووانی شابران و شێروان و دەربەند، گەرچی کەم تواناش بوون بەڵام بەرهەڵستیان کرد، بەتایبەتی خەڵکی دەربەند. هێزەکانی شا پێیان نەکرا دەست بەسەر شارەکەیاندا بگرن تا دوازدە کونیان لەبن دیواری قەڵاکەی نەکرد[١٥٢]. لەسەردەمی شا تەهماسبی یەکەمیشدا (١٥٢٤-١٥٧٦)، کە سەرچاوەکان وەک مرۆڤێکی قرچۆک و ڕەزیل و بێزراو[١٥٣] وەسفی دەکەن،

ڕاپەڕینێکی فراوان لە شاری تەورێز و ناوچەکانی دەوروبەری تەقییەوە، زۆرانبازەکانی (المصارعون) شار ڕۆڵێکی سەرکردەیی دیاریان گێڕا. بەهاری ساڵی ١٥٧١ خەڵکی تەورێز پەنایان بردە بەر چەک و کاربەدەستە سەفەوییە گەورەکانیان شار بەدەرکردن. لە ماوەی نزیکەی دوو ساڵاندا شۆڕشگێڕان دەستیان بەسەر تەورێز و دەوروبەری داگرت، هێزەکانی شاش تا ساڵی ١٥٧٣ پێیان نەکرا وەری بگرنەوە. دوای ئەوەی شا دەستی بەسەر تەورێز و دەوروبەری دا گرتەوە پتر لە ١٦٠ نیشتمانپەروەری ئەو شارەی لە سێدارە دا و فەرمانی دا لاشەکانیان لەسەر شەقامەکان و لەبەردەم دەروازەی مزگەوتەکاندا هەڵواسرێن. بەڵام لەگەڵ ئەوەش شا ناچاربوو بۆ هێورکردنەوەیان خەڵکی تەورێز لە دانی (باجی دیوان) بیان بەخشێ[١٥٤].

لە هەشتاکان و نەوەدەکانی سەدەی شازدەمین چەند ڕاپەڕینی دیکەی وەک ڕاپەڕینی تەورێز لە شێروان و تالش تەقینەوە، شۆڕشگێرانی تالش توانییان تا نزیک ئەردەبیل ئازاد بکەن، بەڵام لەوێ لەبەردەم هێزەکانی شادا، کە بەژمارە و چەک لەوان بەهێزتر بوون، شکان. لەو ڕۆژەوە و بەدرێژایی نیوەی یەکەمی سەدەی حەڤدەمین هەر دوو ناوچەی

---

(152) "Istoria Azerbaijana" T.I, Baku, 1958, P. 26.

(153) M. S. Ivanov, Ochirk..., P. 62.

(154) "Vsemirnaya Istoria", Vol. IV, P. 560; "Istoria Azerbaijana", T. I, P. 250.

شێروان و تاڵش، بوونە دوو بنکەی بنەڕەتی بەرهەڵستیکردنی دەسەڵاتی سەفەوی. ئەو دوو مەڵبەندە و ناوچەکانی دەوروبەریان، زنجیرەیەک ڕاپەڕینیان لە ساڵانی ١٦١٤ و ١٦١٥ و ١٦٢٩ و ساڵانی دیکەدا بەخۆوە بینی. تەنانەت شا عەباسی یەکەم ناچار بوو بەخۆی بەسەرۆکایەتی هێزێکی گەورە بچێتە ئازەربایجان بۆ دامرکاندنەوەی بزووتنەوە نەیارە یەک لەدوا یەکەکان. هەموو جارێکیش هێزەکانی ئێران پەنایان دەبردە بەر سەختترین شێوازی سەرکوتکردن لە دژی دانیشتووانی ناوچەکە. کاتێک ساڵی ١٦٢٩ پتر لە ٣٠ هەزار جووتیاری تاڵشی دژی دەرەبەگە فارسەکان ڕاپەڕین، هێزێکی گەورەی میری بۆ لەناوبردنی ڕاپەڕینەکەیان زیاتر لە حەفت هەزار تاڵشی کوشت(١٥٥). لە ساڵی ١٦٧١ و بەدرێژایی چەندین ساڵ، قەرەباغی دراوسێی خەباتێکی چەکدارانەی دژی شا و خانینەکانی ناوخۆی لایەنگرانی بەخۆوەبینی. بەدانپیانانی پسپۆڕەکان ڕاپەڕینە یەک لەدوا یەکەکانی ئازەربایجانییەکان دەورێکی دیاریان لە لاوازکردن و ڕووخاندنی دەوڵەتی سەفەوی گێڕا و کردییە نێچیرێکی ئاسان لەبەردەم ئەفغانییەکاندا و توانییان ساڵی ١٧٢٢ لەناویبەرن.

نە لە ساڵانی کەس بەکەس و پشێوی ئەفغان و، نە لە سەردەمی نادر شای ئەفشاری بەدەسەڵات (١٧٣٦-١٧٤٧) هیچ گۆڕانێک بەسەر دۆخی ئازەربایجانییەکاندا نەهات، بەڵکو بەپێچەوانەوە، کاروبار لە ئازەربایجان تا ئەندازەیەکی ڕوون لە ڕۆژگاری فەرمانڕەوایی ئەفشارییەکان لە ئێران شپرزەتر بوو. بەقسەی ئەوانەی بەچاوی خۆیان بینویانە فرۆشگاکان بەبێ کەلوپەل مابوونەوە، ڕەزا قولی خانی کوڕی نادر شاش پارەیەکی یەکجار زۆری لە خەڵکەکە خڕ کردەوە، خۆی لە ملیۆنێک و نیو قرانی زیو دەدا(١٥٦)، کە تەنانەت بەلای باوکیشیەوە، کە بەزەیی بەکەسدا نەدەهاتەوە، کارێکی زۆر سەیر بوو. فشاری باجدان بەسەر خەڵکەکەوە بەهۆی جەنگە یەک لەدوا یەکەکانی شای ئەفشارییەوە بووە هۆی سەرهەڵدانی تەنگ و چەڵەمەیەکی ئابووری سەخت لە ناوچەکەدا. بەپێی بەڵگەنامەیەکی ئەو سەردەمە نرخی پێداویستییەکانی ژیان بەشێوەیەکی خەیاڵی لە ئازەربایجان بەرز بۆتەوە. لە ساڵی ١٧٣٧ برسییەتی بووە هۆی بڵاوبوونەوەی نەخۆشی گرانەتا لە زۆربەی ناوچەکانی ئازەربایجان. سەرەڕای ئەمانەش ئەفشارییەکان سیاسەتی

---

(155) "Istoria Azerbaijana", T. I. PP. 250, 275 - 276.

(١٥٦) پارەیەکی زیوە، کێشی لەنێوان (٤,٥-٥) گرام بوو.

کۆچ پێکردنیان دەرهەق بەئازەربایجانییەکان ئەنجام دا، بەدەیان هەزارانیان لێ ڕاگوێزتن بۆ ناوچە جیاجیاکانی ئێران. بۆیە مێژوونووسان، چلەکانی سەدەی هەژدەمین بەدژوارترین سەردەمی مێژووی ئازەربایجان دادەنێن(١٥٧).

بەحوکمی هەموو ئەو شتانە زۆر سروشتی بوو کە خەباتی ئازەربایجانییەکان دوای نەمانی سەفەوییەکان شەقڵێکی فراوانتر لە پێشوو بگرێتەبەر، بەبێ گوێدانە زەبر و زەنگ و دڵڕەقی بێ ئەندازەی نادر شا(١٥٨). ڕەنگە ئەوەندە بەس بێ لەو بارەیەوە پەنجە بۆ ئەوە ڕابکێشین کە هەر چەند نادر شا خەریکی شەڕ و شۆڕ و پەلامارەکانی بوو، کە گەیاندنییە ناو جەرگەی هیند، بەڵام ناچاربوو بەخۆی ڕابەری چوار هێرش بکات بۆ سەرکوتکردنی ڕاپەڕینەکانی خەڵکی ئازەربایجان، بێ ئەوەی ئەنجامێکی دیار بەدەست بێنێ(١٥٩). محەمەد کازمی مێژوونووسی تایبەتی نادر شا، پەنجە بۆ تینی بزووتنەوەی شۆڕشگێڕی ئازەربایجان ڕادەکێشێت لە سەردەمی ئەفشاریدا، کە هەندێ لە ڕاپۆرتە دیپلۆماسییە تایبەتییەکانیش دووپاتی دەکەنەوە(١٦٠).

گرنگترین ئەو ڕاپەڕینانەی لە ڕۆژگاری فەرمانڕەوایی نادر شا لە ئازەربایجان تەقینەوە ڕاپەڕینی ئاستەر بوو حوزەیرانی ١٧٣٤، ساڵی داهاتووش ڕاپەڕینێکی دیکەی بەهێز لە ناوچەکانی دەوروبەری بەدواداهات. نادر شا خۆی ڕابەری دوو هێرشی گەورەی کرد و نەیتوانی بەسەریاندا زاڵ بێت. ساڵی ١٧٣٨ دانیشتووانی قەرەباغ و شەکی و شێروان و شوێنەکانی دیکەی ڕاپەڕین. نادر شا هێزیکی گەورەی بەسەرۆکایەتی ئیبراهیم خانی برای لە دژیان نارد، کە لەو شەڕە گەورەیەی لەنێوان هەردوو لا، لە ڕۆژی ٢٦ی تشرینی یەکەمی هەمان ساڵ قەوما، کوژرا. لەبەر ئەوەی نادر شا هەمیشە خەریکی هێرش بردنە سەر هیند بوو، نەیتوانی هێزی دیکە بۆ سەرکوتکردنی شۆڕشگێڕانی ئازەربایجان تەرخان بکات، هەتا شوباتی ١٧٤١ سوپایەکی زۆر گەورەی پێک هاتوو لە ١٠٠ هەزار زەلام ئاژوا بەئامانجی لەناوبردنی هەموو بنکەیەکی بەرهەڵستکاران لە ئازەربایجان و داغستان. بەڵام لەگەڵ ئەوەش دوو ساڵی نەبرد کاتێک خەڵکی شێروان و ئەردەبیل و ناوچەکانی

(157)"Istoria Azerbaijana", T. I, PP. 321 - 343.

(١٥٨) زۆربەی ئەو گەلانەی نێوان قەفقاس و دیجلە و سەند دووچاری دڵڕەقی و ئازار و ئەشکەنجەی نادر شا بوونەوە.

(159) "Istoria Azerbaijana", T. I., P. 332.

(160) Vesmirnaya Istoria", Vol. IV, PP. 245 - 246.

دی، یاخیبوونی خۆیان دژی نادر شا ڕاگەیاند، شۆڕشگێران هێزەکانی شایان بەزاند و حەیدەرخانی سەرکردەشیان کوشت. لەبەر ئەوەی ئەو ناوچەیەی نێوان ئاق سو و دەربەند کەوتە دەست شۆڕشگێران، شا سوپایەکی گەورەتری نارد بۆ لەناوبردنی بزووتنەوەکەیان. بەفەرمانی نادر شا سەربازەکان پەنایان بردە بەر شێوازی یەکجار دڕندانە لە دژی ئازەربایجانییەکان. بەتەنیا لە دەربەند کێشی ئەو چاوانەی دەرهێنران گەییە ١٤ مەن (نزیکەی ٤٠ کیلۆگرام)، هەروا ئەوانەی لە شێروان کوژران خۆی دەدا لە ١٥ هەزار کەس، لەگەڵ ئەوەش بەرگری ئازەربایجان بەردەوام بوو، نادر شا بەر لەوەی بکوژرێت، ناچار بوو بەخۆی سەرکردایەتی هێرشی چوارەم و دواهێرش دژی خەڵکەکەی بکات بێ ئەوەی دوا ئامانجی بەدەست بێنێت(١٦١).

دوای کوژرانی نادر شا بەپیلانێک شەوی ٩ی شوباتی ساڵی ١٧٤٧، سەر لە نوێ لاوازی کەوتەوە ناو پایگاکانی دەوڵەتی ئێران. دەسەڵاتی ناوەندی وەک نەبووی لێهات. لە ئازەربایجان ژمارەیەکی زۆر میرنشین (خانەنشین)ی نیمچە سەربەخۆی وەک قەرەباغ و شەکی و شێروان و گەنجە و باکۆ و کوبا و دەربەند و تەوریز و ئەردەبیل و مەراغە و قەرەداغ و زۆر میرنشینی دی پەیدابوون، کە بەکردەوە ملیان بۆ شای ئێران نەدا، بەتەنیا لە سەردەمی کەریم خانی زەند نەبێت کە لە ساڵی ١٧٥٠ وە تا کۆچی دوایی لە ساڵی ١٧٧٩دا بووە تاکە فەرمانڕەوای ئێران. بەڵام لە ڕۆژگاری قاجارییەکاندا دیسان کار لە کار ترازاوە. ئاغا محەمەد خانی دامەزرێنەری دەوڵەتی قاجاری ساڵی ١٧٨١ هێرشی کردە سەر ئازەربایجان و توانی دەسەڵاتی خۆی بەسەر ژمارەیەک لە خانەنشینەکانی ئازەربایجانی باشووردا بسەپێنێ، بەدوو ساڵی تریش ئەستەرئاوا و مازەندەران و گەیلانیشی داگیر کرد(١٦٢).

دوای ئەوەی ئاغا محەمەد خانی قاجاری توانی دەسەڵاتی خۆی بەسەر باشووری ئازەربایجاندا بسەپێنێت، نۆرە هاتە سەر ناوچەکانی باکوور و یەک لە دوای یەک دەستی بەسەرداگرتن، کە خراپ بەسەر هەردوو لایاندا شکایەوە، لەبەر ئەوەی ئیبراهیم خانی

---

(161) Ibid, Vol, V, PP. 246 - 247; "Istoria Azerbaijana"., T. I. PP. 324 - 329, 332.

(١٦٢) ئاغا محەمەد خانی قاجاری تا کۆتایی ساڵی ١٧٩٤ توانی دەسەڵاتی خۆی بەسەر گشت مەڵبەندەکانی ئێران بسەپێنێت.

میری قەرەباغ قایل نەبوو کورەکەی بەبارمتە بنێرتە تاران، بۆیە ئاغا محەمەدخان هێزێکی (٨) هەزار کەسی نارد بۆ لەناوبردنی میرنشینەکەی. قەرەباغییەکان بەهاریکاری جۆرجییەکانی(*) دراوسێیان هێزەکەی ئێرانیان لە شەڕێکدا کە لە نزیک قەلاّی عەسکەران قەوما شکاند. هاوینی ساڵی ١٧٨٥ سوپایەکی گەورەی قاجاری(١٦٣) ڕووی کردە قەرەباغ، گەمارۆ قەلاّی شووشی دا کە ژمارەی بەرگریکەرانی گەیشتبووە ١٥ هەزار کەس. پاش بۆردوومانێکی سێ ڕۆژە بەتۆپ، گەمارۆی ٣٣ ڕۆژەی شووش سەری نەگرت. داگیرکەران هەموو شێوەیەکی دزی و تالاّن و دڵڕەقییان لەگەڵ دانیشتووانی ناوچە بێوەییەکانی بەکارهێنا(١٦٤).

لە ڕۆژگاری قاجارییەکاندا، چارەنووسی ئازەربایجان بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ بەشەڕەکانی ئێران و ڕووسیا و ئاکامەکانییەوە بەندبوو(١٦٥). ئەو ڕۆژانە بێزاری ئازەربایجان بەوێنەی جۆراوجۆر خۆی دەنواند، لە هەمووشیان گرنگتر هاوکاریکردنی ژمارەیەکی زۆری ڕۆڵەکانی ئازەربایجان بوو لەگەڵ ڕووسەکان لە دژی ئێرانییەکان لە هەڵوەست و شوێنە حاستەمەکان، کە بەدرێژی ڕواڵەتەکانیمان لە بابەتێکی پێشتردا نیشان دا.(**)

وا ئەو ڕاستیانەی خوارەوەش دەخەینە سەر ئەوەی لەوێدا باسکراوە، کە لێرەدا مەغزای خۆی هەیە، کە ئێمە لێرە دەمانەوێ لایەکانی ڕوون بکەینەوە. لەنێوان ساڵانی ١٧٩٧ و ١٧٩٩ زۆر نێراو لە هەردوو میرنشینی قەرەباغ و کوبا سەردانی ڕووسیایان کرد بۆ ئەوەی داوای پارێزگاری (الحماية) بکەن. لە سەرەتای شەڕی ١٨٠٤-١٨١٣ی نێوان ڕووسیا و ئێران، ئیبراهیم خەلیل خانی میری قەرەباغ داوای یارمەتی لە ڕووسەکان کرد بۆ بەرپەرچدانەوەی ئێرانییەکان. کە مەترسی ئێران زیاتر لە لە میرنشینەکەی نزیک بۆوە لە ١٤ی ئەیاری ١٨٠٥ ڕێککەوتننامەیەکی لەگەڵ سەرکردەی ئەو هێزە ڕووسیانەی لەودیو قەفقاس کاریان دەکرد مۆر کرد. بەپێی بەندەکانی میرنشینەکەی خستە ژێر پارێزگاری

(*) ناویان بەگورجیش دێت. وەرگێڕ.

(١٦٣) سوپای ئاغا محەمەد بەپێی هەندێ سەرچاوە لە ٨٥ هەزار زەلام پێکهاتبوو.

(164) "Istoria Azerbaijana"., T. I. PP. 334 - 343, 372 - 376.

(١٦٥) بۆ درێژەی دەربارەیان بڕوانە بابەتی «من تاريخ الحروب الايرانية الروسية. صفحة من العلاقات الدولية في الشرق الاوسط قبل ظهور الامبريالية» لە نەسلی کتێبەکە بەعارەبی.

(**) بڕوانە: سەرچاوەی پێشوو. وەرگێڕ.

ڕووسیا. هەر ئەوێ دەمێ خانشینی شەکی دراوسێیشی هەمان هەنگاوی هەڵێنا(١٦٦).

کار هەر بەو نزیکبوونەوە بەرچاوەی نێوان لایەنە ئازەربایجانە موسوڵمانەکان و ڕووسیای عیسایییەوە نەوەستا، بەڵکو لەوەش تێپەڕی و کار گەیشتە ئەوەی سەرلەنوێ ئازەربایجانییەکان تاو بدەنەوە چەک لە دژی ئێرانییە چەوسێنەرەکان. جێی خۆیەتی لێرە پەنجە، لەو بارەیەوە، بۆ ئەوە ڕابکێشین کە مێژوونووسی کۆشکی قاجاری میرزا فەیزوڵلا دان بەو بەرگرییە خۆڕاگرییەی خەڵکی ئازەربایجان لەبەردەم هێزەکانی ئێران بنێت، لە شەڕی سالانی ١٨٠٤-١٨١٣دا، ئەو ڕاستییەی کە بەڵگەنامە تایبەتییەکانی ڕووسیاش ئاماژەیان بۆ کردووە لە کاتی شەڕی ١٨٢٦-١٨٢٨، ئازەربایجانییەکان دەستەی تایبەتییان بۆ لێدانی سوپای ئێران دروست کرد. کاتێ عەباس میرزای جێنشین (ولی العهد) ناچار بوو لە پایتەختی تەورێز بکشێتەوە، خەڵکی شار ئەو سەربازانەیان چەک کردن کە بەجێ مابوون، پاشان پێشوازی سوپای ڕووسییان کرد کە لە دوا ڕۆژەکانی شەڕەکە هاتنە ناو تەورێز(١٦٧).

لە سۆنگەی شەڕەکانی ١٨٠٤-١٨١٣ و ١٨٢٦-١٨٢٨ وە ئازەربایجان بۆ نزیکەی دوو بەشی یەکسان کەرت بوو، بەشێکیان لەناو ئێراندا مایەوە و هەر لەو وەختەوە بەئازەربایجانی ئێران ناسراو، کەوتە بەر سیاسەتی شۆڤێنیانەی فەرمانڕەوایانی ئێران. ئەو واقیعە بووە بزوێنی بنەڕەتی خەباتی ڕزگاریخوازی ئازەربایجان، خستیە سەر ئەو بارەی کە شوێنێکی دیار لە مێژووی ئێرانی نوێ و هاوچەرخ داگیر بکات. ئەو وڵاتە قەوماوێکی سیاسی گەورەی بەخۆیەوە نەدیتووە ئەگەر ئازەربایجانییەکان دەورێکی گەورەیان تێدا نەبووبێت(١٦٨).

کۆمەڵێک هۆی کارلێککەری نێوان خۆیان لە دەیەکانی دوایی سەدەی نۆزدەمین، وایان لە ئازەربایجانییەکان کرد بینە نوکی ڕم لە بزووتنەوەی نیشتمانیی ناو ئێران. سیاسەتی فەرمانڕەوا شۆڤێنییەکانی ئێران دەرهەق بەئازەربایجانییەکان پەلی بۆ هەموو لایەنی سیاسی و ئابووری و کۆمەلایەتی هاویشت، چەوساندنەوەیان پتر پەرەی سەند، باری

---

(166) "Istoria Azerbaijana"., T. I. PP. 381; T. II. Baku, 1960, PP. 6 - 7.

(167) Ibid, T. II., PP. 8 - 9, 37, 42.

(١٦٨) لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەمیندا، جۆرە کپییەک لە خەباتی چەکدارانەی ئازەربایجانییەکان و ڕۆڵەکانی دیکەی گەلانی ئێران دەبینرێت.

ئابووریـیـان خراپـتـر بوو، دەیان هەزاریان ناچاربوون سنووری دەوڵەتی ڕووسیـا ببڕن بەدوای کـار لە نەوتـەڵانەکـانی باکـۆ و شـوێنەکـانی دی. لە کـۆتایی سـەدەی نـۆزدەمین و سـەرەتای سـەدەی بیـسـتـەمین سـاڵانە لانی کـەم ٢٠٠ هەزار ئێرانی سنووریان دەبڕی، کـە زۆربەیان ئازەربایجانی بوون. تەنیا ژمارەی ئەوانەی لە شاری تەوریزەوە بەشێوەیەکی ڕەسمی[١٦٩] لە سـاڵی ١٨٩١ چوونە ڕووسیا گـەیشـتـە ٢٦٨٥٥ کـەس، ئەو ژمـارە لە سـاڵی ١٩٠٣ بۆتە ٣٢٨٦٦ کـەس. بەتەنیـا لە سـاڵی ١٩٠٤ لە تەوریز و ورمێ ٦٢٢٦٧ کـەس بەشێوەیەکی ڕەسـمی گـەیشـتنە ڕووسیـا. هەر لـەو دەمـەدا سـاڵانە دەوروبەری (٣٠) هەزار کەس بەتەنیا لە ولایەتی ئەردەبیل دەچوونە ڕووسیـا[١٧٠]. ئەوانە لە نزیکەوە ڕۆڵەکانی بەشی باکووری نیشتمانەکەیان دەدیت، کە کەوتبووە بن دەسەڵاتی دەوڵەتێکی ئەورووپایی و خـەریک بوو ڕێگـەیەکی باشی پێـشـکەوتنی دەبڕی، کـە نەدەکـرا لـەگـەڵ ئازەربایجـانی باشـووری پاشکەوتووی سـەدە ناوەڕاستییـەکـان دەیناڵاند، بەراورد بکرێت. ئازەربایجـانی باکوور خەریک بوو ڕواڵەتی ئابووری و ژیاری و ڕووناکبیری و فیکری هەمە جۆری نوێی لێ بەدەردەکەوتن، تایبەت لەناو شاری باکۆدا[١٧١]، کە دامودەزگا سـەرمـایەدارییـەکان لەبەر سامانی نەوت ڕێچکەیان بۆی بەستبوو و ڕووسەکان دەستیان بەدەرهێنانی کردبوو. هەر لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە ژمارەی کرێکارانی ئەو بەشەی ئازەربایجان خۆی دەدا لە دەوروبەری (٦٠) هەزار کـەس. مـاوەیەک بەر لە تـەواوبوونی سـەدەی نۆزدەمین، لە ئازەربایجـانی باکـوور دەسـتـەیەک ڕووناکـبیـری وشـیـار پەیدابوون کـە ڕاسـتـەوخـۆ بیـری ئەورووپایی کـاری تێ کـردبوون و خـاوەن ئەدەبیـات و ڕۆژنامـەی تایبـەتی خۆیان بوون. لە شـەقـامـەکـانی باکـۆش سـاخـتـمـانی نوێ و بانـک و خـانووی ئۆپـرا و شـتـی دیکـەش بەرزبوونەوە. شتێکی سروشتی بوو کە ئەو دیاردانە جێپەنجەیان لەسەر وشیاری فیکری و سیـاسی ئازەربایجـانییـەکـانی باشـوور بەجێ بێـڵـێت کە بەهۆی جۆراوجـۆرەوە دەچوونە شـارەکـانی ئازەربایجـانی باکوور، تایبـەت کە پێوەندیان بەکـەسوکـار و هـاوولاتییـەکـانی خۆیان لە باشوور نەبڕی بوو، زۆربەی ئەوانەی دەچوونە باکوور خێزانەکانیان لەگەڵ خۆیان

---

(١٦٩) ژمارەیەکی زۆری ئازەربایجانییەکان بەشێوەیەکی نائەرعی لە سنوور دەپەڕینەوە.

(١٧٠) بۆ درێژەی بڕوانە:

S. Sh. Aslan, Obrozovaine Iranskay Partii "Ejtimain - Amion" (Mujahid), Baku, 1975, PP. 6 - 7.

(١٧١) باکۆ، هەنووکە پایتەختی کۆماری ئازەربایجانی ناو یەکیەتی سۆڤیەتە.

نەدەبرد. هۆشیارەکانیشیان پێوەندییان بەڕێکخستنە شۆڕشگێڕییە نهێنییەکانی ڕووسیاوە هەبوو، بەڕێکخستنە سوشیالیستییەکانیشەوە. وەک بەڵگە بۆ کارتێکردنی بیری ئەوان بۆ سەر هەموو ئێرانییەکان، لەسەر ئازەربایجانییەکان بەتایبەتی، دەڵێین هەندێکیان یەکەم ڕێکخستنی نیمچە کرێکاریان بۆ ڕەنجدەران لە ئێران دامەزراند و ناویان نا «پارتی کۆمەڵایەتی ڕەمەکییەکان»، «حزب اجتماعیون - عامیون» کە ڕێکخستنێکی سوشیالیستی - دیموکراسی بوو. بەرنامە و پەیڕەوی ناوەخۆیان لەژێر کارتێکردنی سۆشیالیستە ڕووسەکان دانابوو. حزب بڵاوکراوەکانی بەئاشکرا لە باکۆ چاپ دەکرد، لەوێشەوە بەنهێنی دەبردرانەوە بۆ ناو ئێران، لکەکانیشی بەسەر شارەکانی ئازەربایجان و شوێنەکانی دی دابەشیان دەکرد(١٧٢)، بەبەرهەمی فیکری پێشکەوتووی ڕووناکبیرەکانی باکووری وەک ئەدیب و ڕووناکبیری گەورە میرزا عەلی ئاخندۆڤ (١٨١٢-١٨٧٨)شەوە(١٧٣).

ڕۆژنامەکانیشیان برەوی زۆریان لەنێو ڕووناکبیرانی ئازەربایجان لە ئێران پەیدا کرد. بۆ وێنە لەسەر ئاستێکی فراوان گۆڤاری ڕەخنەیی (مەلا نەسردین) کە لە تەبلیس بەزمانی ئازەربایجانی دەردەچوو، دەستا و دەستی پێ دەکرا، کە بەشێوازێکی گاڵتەجاری بەرەنگاری کێشەکانی ئێران دەبۆوە، پاشانیش شوێنەوارێکی گەورەی لەسەر ڕۆژنامەنووسی ئێران بەجێهێشت. ڕەنگدانەوەی ئەو شتانە و دەوری دیاری ئازەربایجانییەکان لە بزوتنەوەی ئێرانی پێش شۆڕشی دەستووری و لە ساڵەکانی شۆڕشیشدا بەرجەستە بوون. کاتێ بزووتنەوەی مانگرتنی گشتی لە ناوەڕاستی ساڵی ١٨٩١ دژی دانی ودم (امتیاز)ی تووتن لەلایەن ناسرەدین شا بۆ کۆمپانیای تاڵبوتی بەریتانی، تەقینەوە، ئازەربایجانییەکان لە پێشەوەی ئەوانە بوون کە بەدەنگ دروشمی

(172) A. Sh. Aslan, Op. Cit, PP. 12, 15; Sovrimenay Iran "Moscow, 1975, P. 142.

(١٧٣) دەربارەی کارتێکردنی گەورەی لەسەر بیروباوەڕی شۆڕشگێڕانەی ئێران بڕوانە:
A. M. Agahi, O Vlianii M. F. Akhundova na Razvitie progressivenay obshestvenay Misl V Irane, "Izvestia Academii Nauk Azerbaijana USSR", N. 10, 1962, PP. 75 - 85.

دکتۆر ک. م. ئاغاهی، دەربارەی کارتێکردنی ئاخندۆڤ لەسەر پەرەسەندنی بیری کۆمەڵایەتی پێشکەوتنخوازی لە ئێران، گۆڤاری «هەواڵەکانی ئەکادیمیای زانستی ئازەربایجانی سۆڤیێت»، ژمارە: ١٠، ١٩٦٢، ل٧٢-٨٤، بڕوانە کورتەی ژیانی ئاخندۆڤ لە نامیلکەی «ئاخندۆڤ» وەرگێڕانی بۆ عەرەبی عزەدین مستەفا ڕەسوول، باکۆ، ١٩٦٢.

بزووتنەوەکە چوون. لە ١٩ی ئاب تەورێزییەکان خۆپیشاندانێکی فراوانیان ڕێکخست، شەقامەکانی شاری داگرت، بەبەردەم کۆشکی جێنشینی (ولي العهد)ی فەرمانڕەوای ولایەتدا تێپەڕین، سوێندیان خوارد کە کونسولخانەی بەریتانیا لە تەورێز تێک بدەن، ئەگەر شا وەدمەکەی هەڵنەوەشێنێتەوە، ئاگاداری و بانگەوازەکانی کۆمپانیای تالبووتیان دڕاند. ڕۆژانی مانگرتن ٢٠ هەزار تەورێزی چەکیان هەڵگرت. تەورێز تاقە شار بوو کە نوێنەرانی تالبوت نەیانتوانی بچنە ناوی، بۆ بەرپەرچ دانەوەی ئەوانە، ناسرەدین شا هێزەکانی بۆ لەناوبردنی بەرهەڵستی لە تەورێز نارد و، دەیەویست بیکاتە دەرس بۆ ئەوانەی زات دەکەن بەرەنگاری وەدمەکەی ببنەوە. بەڵام لە دواییدا ناچار بوو پەشیمان بێتەوە و وەدمی بەخشرا بەکۆمپانیای بەریتانیا هەڵوەشێنێتەوە(١٧٤).

ڕەنگدانەوەی ڕواڵەتی نوێی ژیانی سیاسی لە ئازەربایجان لە ساڵانی شۆڕش دەستووری (١٩٠٥-١٩١١) بەوەرچەرخانێکی گەورە بەڕووی ئیمپریالیزم و زۆرداری شا و گەورە دەرەبەگەکان دادەنرێت. دروشمی دانانی دەستوورێکی دیموکراتی بۆ وڵات بەرزکرایەوە، ئەو داخوازییەی کە لایەن و دەستە کۆمەڵایەتییە جۆراوجۆرەکان لە دەوری خڕ ببوونەوە.

ئازەربایجانییەکان دەوری بنەڕەتییان لە هەموو هەوارەکانی شۆڕشی دەستووریدا گێڕا. هەر لە ساڵی ١٩٠٥وە لە هەواری ئامادەکردن و تەقاندنەوە کۆمەڵێک (ئەنجوومەن) کۆمەڵی نهێنی هاتنە مەیدان و چوزەریان لە ئازەربایجان و ناوچەکانی دیکەی باکوور دەرکرد. بەئەندامەکانیان دەگوت (موجاهید). دەتوانین گرنگترین ئامانجەکانی ئەو کۆمەڵە شۆڕشگێڕییە نهێنییانە لەو خاڵانەدا کۆ بکەینەوە:

١- دابینکردنی مافی هەڵبژاردنی گشتی و بەنهێنی دەنگدان بۆ هەموو ڕۆڵەکانی گەل.

---

(١٧٤) بۆ درێژەی ئەم باسە بڕوانە:

N. R. Keddie, Religon and Rebliion in Iran. The Tabacco Protest of 1891 - 1892, London. 1966. PP. 39 - 40, 45 - 47, 55 - 59; 66 - 68 etc; L. M. Kulagina, Ekspasia Inostranovo Imperialisma V Iran…, "Ochirk Novay Istorii Irana", Moscow, 1978, PP. 161 - 165.

ل. م. کولاگینا، دەست تێوەردانی ئیمپریالیزم لە ئێران و کردنی بەنیمچە موستەعمەرەیەک (هەشتاکانی سەدەی نۆزدەمین - سەرەتای سەدەی بیستەمین)، بەزمانی ڕووسی، لە کتێبی «کورتەی مێژووی ئێرانی نوێ» مۆسکۆ، ١٩٧٨. ل١٦١-١٦٥. ب. و. لیباریتونیتش، خەبات دژی کۆلۆنیالیزم و دەرەبەگ لە ئێران لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەمین، کورتەی نامەی دکتۆرای بەزمانی ڕووسی، یەریڤان، ١٩٧٤، ل٢٥-٢٦.

٢- دانی ئەوەی پێی دەگوترا حەوت سەربەستییەکان بەگەل، کە مەبەستیان لە سەربەستی قسە و چاپ و دوان و کۆبوونەوە و مافی دامەزراندنی کۆڕ و کۆمەڵ و مانگرتن و سەربەستییەکان کەسییەکان (الشخصية) بوو.
٣- دەستگرتن بەسەر زەوییەکانی شا و کڕینی زەویوزاری دەرەبەگە گەورەکان و دابەشکردنی بەسەر جووتیاران دا.
٤- دیارکردنی ڕۆژی کار بەهەشت سەعات.
٥- چاککردنی شێوازی باجگری لەسەر بناغەی ڕێژەی سەر بەرەوژوور کە لەگەڵ سامانی تاکە کەسی مرۆڤ و توانای دەگونجێت.
٦- بڵاوکردنەوەی فێرکردنی گشتی بەخۆڕایی(١٧٥).

ئەو کۆمەڵانە بڕوایان بەتۆقاندنی تاکەکەسی هەبوو، وەک هۆیەک بۆ لەناوبردنی ڕژێمی قاجاری و دامودەزگاکانی. بەکردەوەش موجاهیدەکانی. ئەندامانی ئەو کۆمەڵانە، فەرمانی کوشتنی چەندین کاربەدەستی گەورەی کۆنەپەرستی وەک سەرەکی وەزیران ئەتابەگی مەزنیان دا، کە ڕۆژی ٣١ی ئابی ساڵی ١٩٠٧ جەنگاوەرێکی ئازەربایجانی لەبەردەم ساختمانی ئەنجوومەن لەناو جەرگەی تارانی پایتەختدا کوشتی(١٧٦)، هەروا لە شوباتی ساڵی داهاتووش هەوڵیان دا محەممەد عەلی شا بکوژن، بۆمبایەکیان فڕێدایە ناو کەژاوەکەی لە یەکێ لە شەقامەکانی پایتەخت، کە بەڕێکەوت لە مردنی مسۆگەر قورتاری بوو، چونکە لە دەمی تەقینەوەی بۆمبایەکە ئەو لەناو ئەو عارەبانەی بۆی تەرخان کرابوو نەبوو.

سەرەتای شۆڕش زۆر کۆمەڵە «ئەنجوومەن»ی ئاشکرا پەیدابوون کە ئەندامەکانیان بۆ سەرپەرشتیکردنی هەڵبژاردنی ئەندامانی شورا هەڵدەبژێران، ئەوەش دوای ئەوەی موزەفەرەدین شا ناچار بوو قایل بێ یەکەم دەستوور بۆ وڵات دابنرێ لە ئەیلوولی ١٩٠٦دا. بەڵام ئەو ئەنجوومەنانە بەخێرایی بوونە دامودەزگای سیاسی چەسپاو و خاوەن کێشی جەماوەری زۆر. یەکەم ئەنجوومەنی لەو جۆرە بەناوی ·ئەنجوومەنی میللی) لە

---

(١٧٥) بۆ درێژەی دەربارەی ئەو کۆمەڵانە و چالاکییان، بڕوانە:
M. S. Ivanov, Ochirk..., pp. 209 - 210.

(١٧٦) بکوژی ئەتابەگی ئەعزەم، ناسنامەیەکی لابوو، ئەوەی خوارەوەی تێدا نووسرابوو: «عەباس ئاغا. پارەگۆڕەوە (صیرفی) ئازەری، ئەندامی ئەنجوومەن، جەنگاوەری گەل، ژمارە، ٤١» بڕوانە: P. Sykes, A History of Perisa, Vol, II., PP. 408 - 409.

تەورێز سەری هەڵدا و خەڵکەکەی لەسەر ئاستێکی فراوان بەشداری لە هەڵبژاردنی ئەندامەکانی کرد. ناوبانگی ئەنجوومەنی تەورێز گەیشتە رادەیەک فەرمانڕەوای ئازەربایجان (ولی العهد محمد علی میرزا)(١٧٧)، کە تا بناگوێی نقوومی بیروباوەڕی کۆنەپەرستی ببوو، ناچار بوو حسێبی تایبەتی بۆ ئەنجوومەن و پێشنیارەکانی بکات. ئەندامانی ئەنجوومەن کەموکورتییەکانی ڕژێمیان بێ سێ و دوو لە چالاکی ڕۆژانەیان ڕیسوا دەکرد. تەنانەت هەندێ کاری گرنگیان لە بەرژەوەندی جەماوەدا کرد، بێ ئەوەی تۆزقاڵێک گوێ بدەنە دامودەزگای حکومەتی شا. دەستەکانی ئەنجوومەن نرخیان بۆ پێویستییەکانی ژیانی وەک گۆشت و نان دانا. تەرازوو پێوەریان ڕێکخست. دژایەتی بازاڕی ڕەشیان کرد. دەستیان بەسەر دانەوێڵە داکراوەکانی هەندێ قۆڵبڕدا گرت و پاشان بەسەر هەژارانی دانیشتووانی تەورێز و دەوروبەریان دابەش کرد. ئەنجوومەنی تەورێز نوێنەرانی خۆی نارده شار و گوندەکانی ئازەربایجان بەمەبەستی ورياكردنەوەی خەڵکەکەی و بڵاوکردنەوەی بیری شۆڕشگێڕی دەستووری لە ناویاندا. ئەنجوومەن ڕۆژنامەیەکی هەبوو وەک زمانحاڵ، پێیان دەگوت (ئەنجوومەن) هەر جارەی پێنج هەزار دانەی لێ چاپ دەکرا، ئەو ژمارەیە بەگوێرەی پێوانەی ئەو ڕۆژگارە مانای خۆی هەبوو(١٧٨). هەروەها ئەنجوومەن پێناسی دەدایە ئەندامەکانی کە دروشمی (دادپەروەری، ئازادی، یەکسانی، یەکیەتی) پێوە بوو، بەو جۆرە تا ئەندازەیەکی زۆر لە یانەکانی شۆڕشی فەرەنسای دەکرد(١٧٩). ئابی ١٩٠٧ (ئەنجوومەنی تەورێز) بڕیاری محەممەد عەلی شای نوێی ڕەتکردەوە کە میر فەرمان فەرمای کردبووە فەرمانڕەوای ئازەربایجان، چونکە بە چوونی خۆی بۆ سەر تەختی شایەتی شوێنەکەی بەچۆڵی مابۆوە. هەر ئەو ئەنجوومەنە، ئەویش بەهۆی ئەندامە ئازەرییەکان دەوری ڕابەری لەناو شووراداگێڕا کە بەردەوام فشاریان دەخستە سەر حکومەت لەپێناو دابینکردنی دیموکراسی و دوورخستنەوەی ئەو کاربەدەستە گەورانەی

---

(١٧٧) ساڵی ١٩٠٧، دوای مردنی موزەفەرەدین شای باوکی، هاتە سەر تەخت، بەمحەممەد عەلی شا ناسرا.

(١٧٨) لە ساڵانی شۆڕشی دەستووری ڕۆژنامەنووسی ئێران لێشاوێکی بێ وێنەی نەک لە مێژووی ئێران بەڵکو لە مێژووی زۆربەی وڵاتەکانی دیکەی ڕۆژهەڵات بەخۆوەبینی، تەنها لە هەواری یەکەمی شۆڕش زیاتر لە ١٥٠ ڕۆژنامە و گۆڤار دەرچوون کە هەندێکیان بەزمانی ئازەربایجانی بوون.

(١٧٩) احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، چاپ هفتم، تهران، ١٣٤٦، ل٧٢٢؛
P. Sykes, Op, Cit, Vol. II. P 408.

بەکۆنەپەرست ناسرابوون. (ئەنجوومەنی تەوریز) بەهۆی چالاکی و دەسکەوتەکانی بووە پێشەنگ، شۆڕشگێڕان لە شارەکانی ئێران چاویان لێ دەکرد، هەروەها دەورە مەزنەکەی سەرنجی چاودێرە بیانییەکانی ڕاکێشا. لە ڕاپۆرتێکی دبلۆماسی ڕووس کە مێژووی ٢٤ی ئابی ١٩٠٨ی لەسەرە لەو بارەیەوە دەڵێت:

«ڕاستییەکەی ماوەیەکی درێژە دەسەڵات لە تەوریز کەوتۆتە دەست ئەنجوومەنێکی ناوچەیی کە لە هەموو ئەنجوومەنەکانی دیکەی ئێران بەدەسەڵاتترە و لکێکیشی لە تارانی پایتەختدا هەیە و هەموو ئەندامانی شووراش بەقسەی دەکەن»(١٨٠).

کە محەممەد عەلی شا توانی زەبرێکی بەهێز بسرەوێنێتە هێزە دیموکراسییەکان لە تارانی پایتەخت، قورسایی خەباتی شۆڕشگێڕی کەوتە ئازەربایجان. لە ٢٣ی حوزەیرانی ١٩٠٨ شا دەسەڵاتی عورفی ل تاران ڕاگەیاند، بەفەرمانی ئەویش قۆزاقەکان(١٨١) ساختمانی شوورایان بۆ ماوەی چەند سەعاتێک تۆپباران کرد و ئەندامە ڕادیکاڵەکانیش گیران، لەگەڵ گەلێ لە کەسانی دیموکراسی کە دووچاری جۆرەها هەڕەشە و ئازار و ئەشکەنجە بوون، هەروەها فەرمانی مردن دەرهەق چەند ناودارێکی وەک ڕۆژنامەنووس و نووسەری ناسراو «ملک المتکلمین» جێبەجێ کرا. ژمارەی قوربانییەکانی بۆردوومان و تۆقاندن بەکوژراو و بریندار و زیندانی لە چەند سەد نیشتمانپەروەرێک تێپەڕی کرد(١٨٢).

بەرپەرچ دانەوەی ئازەربایجان لەسەر ڕووداوەکانی پایتەخت بەپەلە و یەکجار بەهێزیش بوو، لە ڕیزی جەماوەری چەوساوە دوو سەرکردەی شۆڕشگێڕ سەتارخان و باقرخان(١٨٣) سەریان هەڵدا، کە لە سەرتاسەری وڵات دەنگیان دایەوە. لە ڕۆژی یەکەمی کودەتای شا بەیەکەوە بروسکەیەکیان بۆ شورا نارد و بەناوی ئەنجوومەنی تەوریز دوویاتیان کردەوە کە زۆربەی شارەکانی ئێران محەممەد عەلی شا بەخائینی نیشتمان دەزانن(١٨٤).

سەتارخان وەرزێرێکی بچووک بوو، کاریگەری زۆری لەسەر هاوەڵەکانی هەبوو، ئازا و بوێر بوو، بەهێز و بەبڕشت بوو، یەکجار ڕاستگۆ بوو، هەمیشە لایەنگری خەباتی

---

(١٨٠) لە M. Ivanov, Ochirk... P. 212 وەرگیراوە.

(١٨١) هێزێکی سەربازی بوو لەسەر شێوەی قۆزاقەکانی ڕووس دامەزرابوو، یەکێک لە ئەندامەکانی ڕابەریی دەکرد، ئەفسەرێکی ڕووسیش مەشقی پێ دەکردن.

(١٨٢) سەرچاوەکان بەو ڕووداوانە ئەڵێن: (کودەتای محەممەد عەلی شا).

(١٨٣) خەڵکی ڕەمەکی ناوی (خان)یان لێ نابوون، وەک دەربڕینی ڕێز و خۆشەویستی بۆیان.

(١٨٤) عەبدوڵلا ڕازی، تاریخ مفصل ایران از سلسله ماد تا عصر حاضر، ل ٥٢١.

هەژارانی ئازەربایجانی دەکرد لە پێناو زەوی و ناندا(١٨٥).

بۆیە ئاسایی بوو لەگەڵ تەقینەوەی شۆڕشی دەستووری بەگەرمی بەشداری لە قەوماوەکانیدا بکات، هەر بۆیە شیاوی ئەوەبوو شەرەفی هەڵبژاردنی ئەندامی شانازی بۆ «ئەنجوومەنی تەوریز»ی پێ ڕەوا ببینێت. سەتارخان جەنگاوەرە هەرە جەربەزەکانی لە دەوری خۆی کۆکردەوە، بەگەرمییەوە داکۆکی لە دەسکەوتەکانی شۆڕش کرد، کە بووە هۆی ڕق هەڵسانی کۆنەپەرستان، تەنانەت شا پارەیەکی زۆری پاداشت تەرخان کرد بۆ ئەوەی کەللە سەرەکەی بۆ بێنن. جێ ئاماژە پێکردنە، ناوی سەتارخان لە ڕۆژنامە ئەوروپاییەکانیش دەنگی دایەوە، ناویان لێنابوو (گاریبالدی ئێران)، جەماوەریش نازناوی بەرز (سەرداری میللی) یان پێ بەخشی، لە هۆنراوی نوێی ئازەربایجانیش وەک قارەمانێکی میللی ناوی دێت(١٨٦).

باقرخانی هاوڕێی بیروباوەڕ و چەکیشی کرێکارێکی ئاسایی بوو، لە کارگەی بەرد دەرهێنان کاری دەکرد. ئازا و دڵسۆز بوو. شۆڕشگێرانی ئازەربایجان نازناوی (پێشەوای میللی)یان پێ بەخشی بوو.

نیشتمانپەروەرانی ئازەربایجان لە دەوری ئەو دوو سەرکردە کۆبوونەوە، کە بەهۆیەوە ڕاپەڕینێکی گەورە لە تەوریز گەڵاڵە بوو، بەتروپکی کاری شۆڕشگێڕی دادەنرێ لەنێو شۆڕشی دەستوریدا(١٨٧)، دروشمەکانیشیان بەڕاستی دەربڕی قووڵی ناوەرۆکیان بوو و سەرکردەکانیشیان دەرکیان بەئەرکەکانی ئەو هەوارەیان دەبوو. داخوازی شۆڕشگێڕان بەگەڕاندنەوەی دەستوور و داوای بەستنی ئەنجوومەنێکی نوێ و دەرکردنی هەموو ئەو بیانیانەی کە لە ڕۆژانی کودەتای حوزەیرانی ١٩٠٨ لە تاران لایەنگیری محەمەد عەلی شا و دەوروبەرە کۆنەپەرستەکەیان کردبوو. بەگردبوونەوەی جەماوەر لە دەوری ئەو دروشمانە سەرکردەکانی ڕاپەڕین توانیان زەبر لە دوژمنانی شۆڕش بدەن و لە تشرینی

---

(١٨٥) دەربارەی مێژووی ژیانی سەتارخان و باقرخان و چالاکییەکانیان بڕوانە: محمد رضا عافیت، سردار ملی سەتارخان، بەزمانی ئازەربایجانی، باکی ١٩٦٨؛ اسماعیل امیر خیزی، قیام ازربایجان و ستارخان، تبریز، ١٣٣٩هـ، ل٢-٧، ٢١-٢٣؛ احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، ل٦٩١-٧٠٩؛ کریم طاهر زاده بهزاد، قیام ازربایجان در انقلاب مشروطیت ایران، ل٤٤٢-٤٤٧.

(١٨٦) بڕوانە: محمد رضا عافیت، سردار ملی ستارخان، ل ١٣٥ - ١٤٩.س

(187) "Sovrimenay Iran", P. 143.

یەکەمی ساڵی ۱۹۰۸ تەورێزیان لێ خاوێن بکەنەوە. شۆڕشگێڕان دەستیان بەسەر شتومەکی ناو جبەخانەی ئۆردووی حکوومەت لە تەورێزدا گرت، کە پێکهاتبوو لە بیست هەزار تفەنگ، لەگەڵ ژمارەیەک تۆپ و هەندێ ئازوخە[۱۸۸]. هەروەها شۆڕشگێڕان کاروباری شاریان بەجۆرێک ڕێکخست، کە سەرنجی چاودێرانی بیانی ڕاکێشا. کاربەدەستانی ڕووس کە پێشتر شۆڕشگێڕانیان دەبوغزاند و پیلانیان لە دژیان دەگێڕا، لەو ڕاپۆرتە نهێنیانەی دەیان ناردنە پترسبورگ، دانیان بەوە دادەنا کە بارودۆخی ناوچەکە لەژێر سایەی کارگێڕی شۆڕشگێڕان زۆر لەوەوپێش باشتر بووە. بەماوەیەکی کەم شۆڕشگێڕان توانییان چەند دەستەی تایبەتی پێک بێنن بۆ سەرپەرشتیکردنی شارەوانی و فەرمانگەکانی بروسکە و پۆستە و دارایی و زانیاری و داد، سنووریان بۆ ئەو قۆڵبڕ و دەستبڕانەی یارییان بەپارووی گەل دەکرد دانا، دەستیان بەسەر شتومەکی شا و خزمەکانی لە ناوچەکەدا داگرت، هەندێ کاری پێویستیان دژی بەرژەوەندییەکانی لە ئازەربایجان کرد، هەروەها دەستیان گرت بەسەر زەوی هەندێ لەو زەویدارانەی سەر بەڕووسیا بوون. کۆمپانیای تەلگرافی بەریتانیان ناچار کرد هەندێ پارە بداتە خەزێنەی شۆڕشگێڕان. بایەخی زۆریان بەبەرگریکردن لە تەورێزدا. بۆ ئەوەش لیژنەیەکی تایبەتیان بۆ سەرپەرشتیکردنی کاروباری شارەکە بەناوی (کمسیون جنک) واتە کۆمیتەی جەنگ دانا و ڕێکخستنی کاروباری دەستە خۆبەخشەکانی (کتائب المتطوعین)ی خستبووە ئەستۆی خۆی و مەشقیان لەسەر بەکارهێنانی چەک و تۆپ بەئەندامەکانی دەکرد. تا وەکو ئەیلوولی ۱۹۰۸ ژمارەی خۆبەخشەکان لە ناوچەکەدا بببووە دەوروبەری دە هەزار کەس[۱۸۹]. شاهێدی باوەڕپێکراو هەیە کە کاروبار لەناو تەورێز و دەوروبەری لەژێر سێبەری کارگێڕی شۆڕشگێڕاندا تەواو هێمن و ئارام بوو[۱۹۰]. کۆڕ و کۆمەڵ و لایەنەکانی خەڵکی ئازەربایجان لە هەموو شوێنێک هەواڵی ڕاپەڕینی تەورێزیان بەدڵ خۆشییەوە وەردەگرت.

---

(188) M. S. Ivanov, Ochirk..., P. 228.

(۱۸۹) اسماعیل امیر خیزی، قیام ازربایجان و ستارخان، ل ۲٤۹ - ۲۵۰.
M. S. Ivanov, Ochirk..., PP. 228 - 229; H. Nazem, Russia and Great Britain in Iran (1900 - 1914), Teheran, 1975 P. 42.

(۱۹۰) بڕوانە:
W. M. Shuster, The strangling of Persia, story of European Diplomacy and oriental Intrigue that Resulted in the Denationalization of Tweleve Million Mohammedans. A Personal Narrative, NewYORK,1912,P.XI.

خۆبەخشـەکان داباریـنە سـەر شـار، بەمـاوەیەکی کـەم دەسـەڵاتی ڕاسـتـەقـینە لە گـشت ناوچەکانی کارگێڕی ئێران کەوتە بن دەستی شۆڕشگێڕانی تەورێز، کە یارمەتی بەرچاویان لە ئازەربایجانی باکووری برایان و شۆڕشگێـڕانی ئەودیوی قـەفـقـاسـیـشـەوە وەرگـرت و لیژنەیەکی تایبەتیان بۆ چاپکردنی بڵاوکراوەی شۆڕشگێڕان دامەزراند بوو. هەموو جۆرە یارمـەتیـیـکیـان بەچەک و تەقـەمـەنیـشـەوە دەدانێ و وێڕای ئەمـانەش خۆبەخـشـەکـان لە ناوچەکانی ئەودیوی قەفقاسیش دەهاتنە تەورێز، کارگەی چکۆلەیان بۆ دروستکردنی بۆمبا و نارنجۆک دامەزراند، نەخۆشخانەیەکیان بۆ چارەسەری نەخۆش و برینداراەکانی خەڵکی شار و دەوروبەری دانابوو، لە ڕۆژی ١٤ی (ذی القعدە)ی ١٣٢٦ (٩ی کانوونی یەکەمی ١٩٠٨) بەناوی (مریضخانە ء ملی)، واتە نەخۆشخانەی گەل کرایەوە. هەروەها بەشداری ڕاستەوخۆی شەڕیان لە دژی دوژمنانی شۆڕشگێڕان کرد، زیاتر لە بیست خۆبەخشیـان لێ کـوژراو، ناشـتنیـان بووە خـۆپیـشـاندانێکی مـیللی. زۆر ئاسـایی بوو ئەو کـردەوانە ڕقی مـحەمـەد عەلی شا بوروژێنن، بۆیە شا داوای لە خودی تەزار نیـقـۆلای دووەم کرد کـە وا بکات بەر لەم کـردەوانە بگرێت، تەزاریش بەڕاسـتـی فـەرمـانی توندی لەو بارەیەوە دەرکرد[١٩١].

ڕاپەڕینی تەورێز زایەڵەی لە ناوچەکـانی ئەودیو قـەفـقـاس و دوورتریش دەبیـسـترا. ڕۆژنامـەی (مـسـاوات)ی هەفـتـانە لە ژمـارەی ڕۆژی ١٤ی مـحـەڕەمی ١٣٢٧ دەقی ئەو نامەیەی کە (٧٥٨) خوێندکاری خانەی هونەر (دار الفنون) لە مۆسکۆ بۆ سەتارخانیان ناردبوو بڵاوکردەوە، تێیدا بەگەرمی لایەنگیری خۆیان بۆ خەبات لە پێناو (بەرزکردنەوەی ئاڵای ئازادی) دەربڕی بوو. لە هەمان ژمارەدا ڕۆژنامەکە نامەیەکی دیکەی بڵاوکردبۆوە کە «کـۆمـەڵی خێـرخـوازانی ژنانی ئێـرانی نیـشـتـەجێ لە ئەسـتـەنبـۆڵ» (الجـمـعـیـة الخـیـریـة للإیرانیـات المقـیـمـات في استنبول) بۆ سـەتارخانیـان ناردبوو. نامـەکە دوایی بەدوعـای سەرکەوتنی (جەنگاوەرانی ڕێی خوا بەسەر گشت خائینانی گەل و وێرانکەرانی نیشتمانی پیرۆز» هاتبوو.

ڕۆژنامەی (صباح) کە لە ئەستەنبوڵ دەردەچوو وتاری لایەنگریکردن لە شۆڕشگێڕانی ئازەربایجانی بڵاوکردەوە، داوای لە خەڵکیش دەکرد کە پیتاکیان بۆ کۆبکەنەوە. هەروەک ئیسـماعیـل ئەمیر خیزی، یەکێ لە ئەندامانی (ئەنجـوومەنی تەورێز)، دەڵێت ڕۆژگاری

---

(191) M. S. Ivanov Ochirk..., PP. 229 - 231.

شۆڕشی دەستووری سروودێکی نیشتمانی لە مەغریب باوبوو بەقارەمانیەتی سەتارخانی هەڵ دەگوت(١٩٢). تیشکی ڕووداوەکانی ئازەربایجانی شۆڕشگێڕ بەخێرایی گەیشتە ناوچەکانی دیکەی ئێران بۆ ئەوەی ئەو خامۆشییەی کودەتای حوزەیرانی ١٩٠٨ دروستی کردبوو، بکاتە لێشاوێکی شۆڕشگێڕی نوێ. لە کانوونی دووەمی ١٩٠٩ ڕاپەڕینێک لە ئەسفەهان بەرپابوو، بووە هۆی ئەوەی دەسەڵات لە شار و دەوروبەری بکەوێتە دەست دەستوورییەکان، دوای ئەوەی شا نەیتوانی هۆزی ناسراوی بەختیاری لە دژی شۆڕشگێڕانی تەورێز بەکاربێنێ ئەوا ڕۆڵەکانی دایانە پاڵ شۆڕشگێڕان. خەڵکی گەیلانیش خرۆشان، دەستوورییەکان دەستیان بەسەر ناوچەی باشووردا گرت بەبەندەری بەندەر عەباس و بوشەهریشەوە.

ئا بەو جۆرە دیسان مەترسی لە هەموو لایەک هەڕەشەی لە تەختی محەممەد شاوە کرد و دەسەڵاتی لە تەواوی ناوچەکانی ئێران لە دەست دابوو. بۆ بەربەرچدانەوەی شۆڕشگێڕان شا پەنای بردە بەر بەکارهێنانی هێز و دواکەوتووترین هێزی دەرەبەگی لە دژیان بەگەڕخست، بەچەتە و ڕێگریشەوە. هەوڵی دا زەبری یەکەم لە شۆڕشگێڕانی ئازەربایجان بوەشێنێ بۆ لەناوبردنی بزووتنەوەکەیان، هێزێکی گەورەی لەشکری دەرەبەگە خۆفرۆشەکانی وەک ڕەحیم خانی کردنە سەر. بەڕاستیش دوژمنان توانییان جارێکی دی دەسەڵات بگێڕنەوە سەر هەندێ ناوچە و دەستیان گرت بەسەر ڕێگای گرنگی جلفە - تەورێز کە ئەلقەی پێوەندی بنەڕەتی نێوان شۆڕشگێڕان و دیموکراسییەکانی ئەودیو قەفقاس بوو. پێش هاتنی شوباتی ١٩٠٩ ئابلوقەیەکی مەحکەمی خودی تەورێزیان دا، بەفەرمانی شا چەتە و ڕێگرەکانیش بەشدارییان تێدا کرد، دانیشتووانی تەورێز گیرۆدەی مەترسی کەمبوونی ئازووقە بوون(١٩٣)، بەڵام لەگەڵ ئەوەش شۆڕشگێڕان دلێرانە بەرگرییان لە دەستکەوتەکانیان کرد، هەرچی پێیان کرا کردیان بۆ ئەوەی بەری شاڵاوی دوژمن بگرن. پیاوەکانی سەتارخان و باقرخانیش زەبرەکانیان دەخێواندە هێزەکانی شا و لایەنگرانی، هەروەها شۆڕشگێڕان لایەنگرانی خۆیان دەنارده لای سەربازەکان بۆ ئەوەی پێوەندییان پێوە بکەن.

---

(١٩٢) اسماعیل امیر خیزی، قیام ازربایجان و ستارخان، ل٢٩٧-٢٩٨، ٣٠٣، ٣٩٦-٣٩٧.

(193) M. E. Yapp. 1900 - 1921, The Last Years of Qajar Dynasty, "Twentieth Century Iran", New York, 1977, P. II; H. Nazem, OP. Cit., pp. 47 - 50.

کاتێ کە شا ئەو سەرکەوتنەی دەیویست بەدەستی نەهێنا و مەترسی شۆڕش هەر مابوو، داگیرکەرانی ڕووس و بەریتانیا بەفریای کەوتن، بەتایبەتیش لەبەر ئەوەی لە تەشەنەکردنی شۆڕشی دەستووری دەترسان، کە ڕەنگ بوو کار بکاتە سەر نەتەوەکانی قەفقاس و هێندی دراوسێی ئێران، بەسەرکەوتنی شۆڕشی ئیتحادییەکان لە تورکیا ساڵی ۱۹۰۸ هێندەی دی مەترسییەکەی پتر بوو. تا بەو جۆرە فەرمانڕەوایانی پترسبۆرگ و لەندەن پەردەیان لەسەر ڕووی خۆیان هەڵماڵی وە لە نیسانی ۱۹۰۹ هێزەکانیان دابەزینە ناو خاکی ئێران بۆ ئەوەی ڕاستەوخۆ بەشداری لێدانی بنکەکانی شۆڕش بکەن. هێزەکانی بەریتانیا گەلێک شاری باشووری ئێرانیان داگیر کرد، لە کۆتایی نیسانیش فەرمانڕەوایانی ڕووسیا ڕووی هێزەکانیان بەسەرکردایەتی جەنەراڵ (سنارسکی Snarski) لە تەورێز کرد بەبیانووی قووتارکردنی ئەو بیانیانەی لەوێن و بردنی کەلوپەلی پێویست بۆیان، لە هەمان کاتدا هێزێکی دیکەی ڕووس ئەردەبیلی داگیر کرد.

ئەگەرچی ڕووسەکان تەورێزیشیان داگیر کرد، بەڵام نە ستارخان و باقرخانیان گرتن[۱۹٤]، نە پیاوەکانیشیان یەکسەر چەک کرد، چونکە دەترسان لەو ئاکامانەی پێش بینیان لە ئەنجامدانی کاری وا. بەڵام هەر کە کاروباریان بۆ هێوەر بۆوە داوایان لێکردن تەورێز بەجێ بهێڵن، هەردووکیان لەگەڵ بەشێک لە پیاوەکانیان ڕوویان لە تارانی پایتەخت کرد، جەماوەری شار وەک قارەمان پێشوازییان لێکردن. سەرکردەکانی دیکەی ڕاپەڕینیش ناچاربوون وڵات بەجێ بهێڵن و ڕوو بکەنە ئەستەنبوڵ.

داگیرکردنی تەورێز لەلایەن هێزەکانی ڕووسیا هەستی دەستوورییەکانی ناوچەکانی دیکەشی خرۆشاند، بروسکەی هەڕەشە و ناڕەزایی لە ڕەشت و قەزوین و ئەسفەهان، وێڕای تەورێز، بەسەر سەرەک وەزیراندا دباری، داوایان دەکرد میری دەستوبرد بکات بۆ کشانەوەی بەپەلەی هێزەکانی ڕووسیا لە ناوچەکە[۱۹٥]. پاش ماوەیەکی کەم تەورێزییەکان دووبارە دەستیان دایەوە چەک، وەک هەوڵێک بۆ پاشەکشە پێکردنی داگیرکەران، بۆ زانینیش پێشەوایانی دەستووری هەر لە سەرەتاوە جەنگاوەرانیان ڕاسپارد بوو کە بەرەنگاری هێزەکانی ڕووسیا نەبنەوە، چونکە سەرکردەکانی ڕووس دڵنیایان کردبوون کە کاری ئەوان تەنیا ڕێگا کردنەوەیە بۆ شار و گەیاندنی یارمەتییە بۆ

---

(۱۹٤) لەسەرەتاوە ستارخان و باقرخان پەنایان بردە بەر خانووی کونسوڵی عوسمانی لە تەورێز.
(195) H. Nazem, Op. Cit, P. 51.

خەڵکەکەی و مسۆگەرکردنی کشانەوەی بێگانەکانە لێی، پاشانیش بەبێ گیربوون خۆیان دەکشێنەوە. بەڵام ڕووسەکان مرخیان لەناوچەی تەورێز خۆش کردبوو و لەسەروبەندی گفتوگۆی بەستنی (پەیمانی تورکمانچای)ش داوایان کردبوو، بۆیە نیازی کشانەوەیان پێوە دیار نەبوو. هەر بەڕاستیش تا ساڵانی شەڕی یەکەمی جیهان لەوێ مانەوە، هەر بۆشیان لوابایە جێی خۆیان خۆش دەکرد. کاتێ پیاوەکانی ڕەحیم خان لە ئەیلوولی ۱۹۰۹ پەلاماری ئەردەبیلیان دا پترسبۆرگ ئەوەی کردە بیانوو تا هێزی تازە بنێرنە ناوچەکە و کشانەوەیان دواخست لەبەردەم بێ دەسەڵاتی و کەمتەرخەمی میری، خەڵکی تەورێز خۆیان هاتنە مەیدان بۆ بەرەنگاربوونەوەی چەکدارانەی هێزەکانی ڕووسیا، هەرچەند تواناشیان ئەوەندە نەبوو، لە ۲۷ی کانوونی یەکەمی ۱۹۰۹ جەنگاوەران پەلاماری ئەو هێزانەی ڕووسیایان دا کە لە دژی پەلامارەکەی ئەوان (واتە جەنگاوەران) ۱۰۰٪ حورمەتی شارەکەیان شکاندبوو، بەسەرۆکایەتی جەنەراڵ (ڤوربانۆڤ Vorbpanov)، چوونە ناوی و فەرمانی خنکاندنی ژمارەیەک جەنگاوەریان دا(۱۹۶).

لە کۆتایی ساڵی ۱۹۱۱دا، بەرگری ئازەربایجانییەکان دژی هێزەکانی ڕووسیا دەستی پێ کردەوە، ئەویش لە ئەنجامی سەرهەڵدانی ئەو تەنگ و چەڵەمە سیاسییە دژوارەی لە ئاکامی هەڵوەستی ڕووسیا دژ بەهاتنی پسپۆڕی دارایی ئەمریکی شووشتر، لە ئێران دەنگی بەرهەڵستیکردنی کەلوپەلی ڕووسیا بەرزبۆوە. لە کۆتایی کانوونی یەکەم پێکدادانی ڕاستەوخۆ لەنێوان سەربازەکانی ڕووس و خەڵکی تەورێز و ڕەشت قەوماو بووە هۆی کەوتنەوەی زیان لە هەردوولا، کە سەرچاوەکان جیاوازن لە قەبلاندنی، بەڵام ئەوەی سەرنج ڕادەکێشێت تەورێزییەکان لاشەی سەربازە کوژراوە ڕووسەکانیان لەتوپەت کردبوو، ئەو کارەی کە ڕۆژنامەی تایمسی لەندەنیش وێنەکانی لە ژمارەی ڕۆژی ۱۵ی کانوونی دووەمی ۱۹۱۲ بڵاوکردەوە. ئەوەش پاڵی بەڕووسەکانەوە نا ڕەفتاری دڵڕەقانەی دەرهەق بەتەورێزییەکان بجوڵێنەوە، ژمارەیەکی زۆریان لێگرتن و درانە دادگای تایبەتی کە بۆ ئەو مەبەستە پێک هاتبوو، فەرمانی مردنیان دەرهەق بە۹ کەس لە پێشەوایانی بەرزی جەنگاوەرانی ئازەربایجان جێبەجێ کرد و نارەزاییەکی توندی لەناو خەڵک لە دەرەوە و ناوەوە نایەوە(۱۹۷).

ڕاپەڕینی تەورێز و ئاکامەکانی لەگەڵ هەڵوەستی شا لە داگیرکردنی ڕووسەکان و

---

(۱۹۶) پروفیسور و. مینورسکی، تاریخ تبریز، ترجمه وتحشیه عبدالعلی کارنگ، ل۷۵.

(۱۹۷) بۆ درێژەی بڕوانە: H. Nazem, Op. Cit, PP. 105 - 108.

خراپییەکەی دۆخی ئێرانیان قڵیشاندەوە، جەنگاوەران لە باکوور و باشوور ڕووە و تاران بزووتن، محەممەد عەلی شایان ناچار کرد واز لە تەخت بێنێ بۆ ئەحمەد پاشای کوڕی کە بووە دواپاشای قاجار و تا ساڵی ۱۹۲۵(۱۹۸) فەرمانڕەوای ئێرانی کرد. شۆڕشی دەستووریش کە ئازەربایجانییەکان هێزی بزوێنەر و بنەڕەتی بوون بەدەست تێوەردانی ڕاستەوخۆی داگیرکەرانی بەریتانی و، بەتایبەتیش ڕووس و بەهاوکاری لەگەڵ حکوومەتی شا لە کۆتایی ساڵی ۱۹۱۱ وای لێهات بتوانرێت کۆتایی پێ بهێنرێت.

بەدامرکاندنەوەی شۆڕشی دەستووری سەردەمێکی کپ لە خەباتی ڕزگاریخوازی ئازەری دەستی پێ کرد، ئەویش وەک سەرجەم بزووتنەوەی نیشتمانی ئێران. بەڵام هەینێکەش زۆر جار دەنگی نارەزایی دژی بوونی ڕووسیا لە ئازەربایجان بەرز دەبۆوە کە بەڵگەنامەکانی دبلۆماسی نهێنی ڕووسیا لە جارێک زیاتر تۆماری کردوون(۱۹۹)، هەر هەمان بابەتیش لایەنەکانی دیکەی لە دەوروبەری ئێران وروژاند. لە چاوپێکەوتنێکی نێوان وەزیری هەندەرانی تورکیا عاسم بێگ و باڵیۆزی ڕووسیا لە دەروازەی باڵا (جریکۆف Chrikoff) وەزیر هیوای خواست کە «بەپەلە چارەی گرفتی تەورێز بکرێت»، بەتایبەتی کە دووپاتی دەکردەوە «نیگەرانییەکی گەورەی خستۆتە نێوان موسڵمانەکانی تورکیا»(۲۰۰).

هەموو بەڵگەکان نیشانیان دەدا کە فەرمانڕەوایانی ڕووسیا نەخشەیان دادەنا تا دەست بەسەر ئازەربایجانی باشووردا بگرن بۆ ئەوەی لە نزیکترین هەلدا بیخەنە سەر وڵاتەکەیان، بۆیە دەبینین لەسەر ئاستێکی فراوان هانی هاونیشتمانییەکانیان و ئازەربایجانەکانی لایەنگرانی خۆیان و ئێرانییەکانی دیکەیان دەدا بۆ وەچەنگ خستنی زەوی کشتوکاڵی. هەروەک ڕۆژنامەی (تایمس)ی لەندەنی لە ژمارەی ڕۆژی ۱۸ی حوزەیرانی ۱۹۱٤ دووپاتی دەکاتەوە و بەپاڵپشتی سەرچاوەکانی ڕەسمی ئێرانیش نزیکەی سێیەکی زەوییەکانی ئەو ناوچەیە کەوتنە بن دەستی ڕووسەکان. هەندێ سەرچاوەی دیکەش پەنجە

---

(۱۹۸) بۆ درێژەی بڕوانە: P. Sykes,Op. Cit, PP. 419 - 420.

(۱۹۹) «وەزارەتی هەندەران. پێوەندییە دەوڵەتییەکانی لە ڕۆژگاری ئیمپریالیزمدا. بەڵگەنامەکانی ئەرشیفەکانی حکومەتی تزاری و حکومەتی کاتی ۱۸۷۸-۱۹۱۷»، زنجیرەی ژمارە سێ، بەرگی چوارەم (۲۸)ی حوزەیران - ۲۲ تەممووز ۱۹۱٤)، بەزمانی ڕووسی، مۆسکۆ - لینینگراد، ۱۹۳۱، ل۳۱۵-۳۱۸، بەڵگەنامەی ژمارە ۲۵۵.

(۲۰۰) هەمان سەرچاوە، بەرگی نۆزدەمین، بەشی دووەم (۱٤ی کانوونی دووەم - ۱۳ی مایسی ۱۹۱۲) مۆسکۆ، لینینگراد، ۱۹۳۸، ل۱-۲، بەڵگەی ژمارە، ۳٤٦ و پەراوێزی ژمارە ۲.

بۆ ئەوە ڕادەکێشن کە دەورووبەری ٧٤٪ی خاوەن موڵکەکان لە ئازەربایجان لە کاتی شەڕی یەکەمی جیهاندا لە ڕەعایای ڕووسیا لەوانە بوون کە لە لایەن ئەوەوە پارێزگاری دەکران(٢٠١). تا بەو جۆرە ئازەربایجانی ئێرانی پێش شەڕی یەکەمی جیهان بەڕاستی ببووە ژێردەستەی ڕووس، بەتایبەتیش دوای ئەوەی شوجاع ئەلدەولەی بەکرێگیراوی خۆیان کردە والی کە لە ڕووسەکان ڕووسیتر بوو، ئەوەندە سستی لە هەڵوەستەکانی دەنواند بەڕادەیەک تەگەرەی خستەبەر کۆکردنەوەی باج لە ئازەربایجان بۆ خەزێنەی ناوەندی، کە بەتاکە سەرچاوە دادەنرا، تاران دەسەڵاتی خۆی لێیەوە بەسەر ئەو مەڵبەندەدا ڕاپەڕێنێت. هەروەها نەیهێشت ئازەربایجان بەشداری ئەو هەڵبژاردنە نوێیەی شوورا بکات کە ئاداری ١٩١٤ دەستی پێ کرد(٢٠٢)، کاری گەیاندە ڕادەیەک کە ئەحمەد پاشا بالق بوو پەڵپی لە ئاهەنگ گێڕان بەبۆنەی تاج لەسەر نانییەوە گرت، بەئاشکراش فەرمانی لەوبارەیەوە دەرکرد(٢٠٣).

لە سالآنی شەڕی یەکەمی جیهان، ئازەربایجان دووچاری جۆرەها مەینەتی بوو، تایبەت کە خاکەکەی ببووە مەیدانی کارە سەربازییەکانی ڕووسیا و تورکیا و ئەڵمانیا، ئەوە سەرەڕای کردەوەی دەستوپێوەندی دەرەبەگە گەورەکان، کە بەڕاستی ببوونە ڕێگر و، بەئارەزووی خۆیان دزی و تالآنیان دەکرد. ئەوەش بووە هۆی دروستبوونی گرفتی گەورەی ئابووری، هەژارەکان گیرۆدەی ببوون. لێرە بەسە ئاماژە بۆ نرخی گەنم لە تەورێز بکەین کە بۆ نزیکەی ٢٠٠ هەندەی نرخی پێش شەڕ بەرز ببۆوە(٢٠٤).

هەرچەند هەڵوەست سەختیش بوو، بەڵام نیشتمانپەروەرانی ئازەربایجان مەیدانی خەباتیان چۆڵ نەکرد کە لە سالآنی شەڕدا شێوەی جۆراوجۆری گرتەخۆ و یەک مەبەستیان هەبوو. لەگەڵ هەڵگیرسانی ئاگری شەڕ (حزبی موجاهیدی ئازەربایجان) لەو ڕێکخستنە سیاسییانە بوو کە چالاکانە بەشداری شۆڕشی دەستووری کردبوو، چالاکی خۆی دەست پێ کردەوە. لە سالآنی شەڕدا ئەندامانی حزب هاریکارییان لەگەڵ ئەو هێزانەی تورکیا کرد کە

---

(201) H. Nazem, Op, Cit, P. 128.

(202) Ibid, P. 157 - 158.

(٢٠٣) «وەزارەتی هەندەران - بەڵگەنامەی ئەرشیفەکانی حکوومەتی کاتی»، زنجیرەی سێیەم، بەرگی چوارەم (٢٨ی حوزەیران - ٢٢ی تەمووزی ١٩١٤)، مۆسکۆ. لینینگراد. ١٩٣١، ل٢٢٣، بەڵگەی ژمارە ١٦٨.

(٢٠٤) بڕوانە: جبرائیل رونین دژ. انقلاب کبیر سوسیالستی اکتبر و جنبش خیابانی، «انقلاب اکتبر و ایران»، از انتشارات شعبه تبلیغات حزب توده ایران، باکو، ١٣٤٦، ل ٢٩٣.

بەشەکانی ڕۆژئاوای ئێرانیان داگیر کردبوو، چالاکی پرۆپاگەندەی کاریگەریان دژی دەسەڵاتی ناوەندی و هاوپەیمانەکانی دەکرد. کە ئیتحادییەکان لە دروشمەکانی (یەکیەتی ئیسلام)ی ئایینی هەڵگەڕانەوە بۆ دروشمەکانی (یەکیەتی تۆرانیەت)ی نەتەوەیی، ژمارەیەکی زۆری ئازەربایجانەکانی ئێران بەدەنگیانەوە چوون و وتاریان لە ڕۆژنامەکانیان بلاوکردەوە و دووپاتی تۆرانییەتی خۆیان دەکردەوە. هەر کە ئازەربایجانییەکانی باکوور بەیارمەتی تورکیا (کۆماری ئازەربایجان)یان پێش کۆتایی هاتنی شەڕ دامەزراند، داوایان لە ئازەربایجانییەکانی ئێران کرد بچنە تەکیان، دروشمی گواستنەوەی پایتەختیان لە باکۆوە بۆ تەورێز بەرز کردەوە. ڕۆژنامەکانیشیان کە ژمارەکانیان دەگەیشتە تەورێز و شارەکانی سنوور، برەوێکی فراوانیان پەیدا کرد بوو، مژدەی هەمان بیروباوەڕیان ڕادەگەیاند، کە بووە هۆی وروژاندنی فەرمانڕەوایانی ئێران و نێوەندە نەتەوەییەکانی فارس. ڕۆژنامەکانی ئەمانیش بەرەنگاری بیروباوەڕی ئازەربایجانی جیاخواز بوونەوە(٢٠٥).

لەگەڵ جاڕدانی شەڕ «کۆمەڵەی بلاوکردنەوەی زانیاری» کۆبوونەوەیەکی نائاسایی لە تەورێز بەست بۆ وتووێژ لەمەڕ هەڵوەست گرتنی ئەندامانی لە بارودۆخی نوێ، هەندێکیان دەیانەویست دۆخی شەڕ بۆ تەقاندنەوەی شۆڕش لە ئازەربایجان بقۆزنەوە، هەندێکی کەشیان دەیانەویست بدەنە پاڵ عوسمانییەکان و ئەڵمانییەکان، تاقمی سێیەمیش ڕای وابوو کە بەرژەوەند وا دەخوازێت هەڵوەستەکی بێ لایەنیان هەبێت. سێ کەس لە بەرزترین ئەندامانی کۆمەڵ (محەمەد عەلی خان و میرزا ڕەزاخان تەربیت و مەحموود غەنی زادە) سەریان لە بەرلین دا و بەهاوکاری لەگەڵ حەسەن تەقی زادە کۆمەڵەیەکیان دامەزراند و گۆڤارێکی تایبەتیان بەناوی (کاوە)وە دەرکرد، ژمارەی یەکەمی مێژووی ٢٤ی کانوونی دووەمی ١٩١٦ی پێوە بوو، لە کێشە سیاسییەکانی ئێران دەدوا. بەتەواوبوونی شەڕ کۆمەڵەکەش بزر بوو، کارگێڕیەتی (کاوە)ش کەوتە دەست کەسانی نائەندام لە کۆمەڵ(٢٠٦).

سالانی شەڕی یەکەمی جیهان ئەستێرەی سیاسییەکی لیبراڵ ناسراو بەشێخ محەمەد

---

(٢٠٥) بۆ درێژەی بڕوانە: فوزي خلف شويل، ايران في سنوات الحرب العالمية الاولي، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعة بغداد، ١٩٨٣، ص ١٨٣-١٨٤.

(٢٠٦) بۆ درێژەی بڕوانە: كريم طاهر زاده بهزاد، قيام اذربايجان در انقلاب مشروطيت ايران، ل٣٦٨-٣٧٦.

خیابانی بەرز بۆوە، کە بۆی لوا دەورێکی گەورە لە مێژووی ئێران بەگشتی و مێژووی ئازەربایجان بەتایبەتی بگێرێت. محەممەد کوڕی حاجی عەبدولحەمید، کە بەشێخ محەممەد خیابانی ناسراوە، ساڵی ١٨٨٠ لە گوندی خامنێی نزیک تەورێز لە خێزانێکی بازرگانی بچووک لە دایک بوو، خۆشی بەگەنجی بازرگانی کردبوو(٢٠٧)، خیابانی هەر لە منداڵییەوە چووتە بەر خوێندن، (فقه واصول وحکمه وکلام وعلوم صرف)ی لە تەورێز و بترۆفسک(*) خوێند. بووە ڕووناکبیرێکی دیار، حەزی لە فەلسەفە و مێژوو ئابووری و بیرکاری و گەردوونناسی دەکرد، سەرەڕای زمانەکەی خۆی ئازەری و فارسی و تورکی و عارەبی و فەرەنسی دەزانی. خیابانی زیرەک و هێمن و دڵسۆز بوو، دواندەرێکی بێ وێنە بوو، وشەکانی کاری لە ناخی گوێگرانی دەکرد. ڕۆژنامەی (تجدد) ئاوا بەتوانای دواندنی هەڵدەڵێت:

«وشە جوانەکانی و ڕستە پاراوەکانی وەک ئاوی ڕوون بەجۆگەی بەخوردا دەڕۆیشتن»(٢٠٨).

شێخ محەممەد خیابانی لە قووڵایی دڵییەوە بڕوای بەژیانی پەرلەمانی و بەبەهاکانی دیموکراسی و سەربەستی تاک هەبوو، لە دژی هەموو جۆرەکانی ئازار و ئەشکەنجە ڕاوەستا، لە دوان و نووسینەکانی دووپاتی دەکردەوە کە بەرژەوەندی گەل و هاووڵاتییەکانی لەسەرووی هەر بەرژەوەندییەکی دیکەوەیە(٢٠٩).

خیابانی زۆر بەگەرمی بەشداری شۆڕشی دەستووریی کرد، دەورێکی گەورەی لە ڕاپەڕینی تەورێز گێڕا، لە خولی دووەمی شوورا لە ساڵی ١٩٠٩ بەنوێنەری ئازەربایجان هەڵبژێررا. لە کاتی تەنگ و چەڵەمەی ساڵی ١٩١١ خیابانی لە شوورا بەجەرگەوە

---

(٢٠٧) دەربارەی مێژووی ژیانی خیابانی بڕوانە: «شێخ محمد خیابانی»، ازربایجانین دموکراتیک قوەلری، (ازربایجان) روزنامەسینین نشریەسی، ١٩٦١، بەزمانی ئازەربایجانی، ل١-٩ (پێشەکی)، بروفیسور مینورسکی، تاریخ تبریز، ترجمه وتحشیه عبدالعلی کارنگ، ل٧٨-٧٩؛ N. S. Fatemi, Diplomatic History of Persia 1917 - 1923. Anglo - Russian power politics in Iran, New York, 1952, PP. 246 - 248, 250; M. S. Ivanov, Ochirk..., P. 275.

(*) پایتەختی داغستانە، پاش شۆڕشی ئۆکتۆبەر ناوەکەی پێشووی مەحج قەڵای لێنراوە.

(٢٠٨) لە N. S. Fatemi, Op. Cit, P. 247 وەرگیراوە.

(٢٠٩) بڕوانە دوانەکەی لە: س. علی ازری، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز، جاب اول، تهران، ل٢٤-٣٩.

لایەنگری بەرپەرچ دانەوەی هەڕەشەی ڕووسیای کرد، لەگەڵ سەرەکی شوورا و گەورە لێپرسراوان مشتومڕێکی دوور و درێژی دەربارەی ئەو باسە کرد، پاشان کۆبوونەوەیەکی فراوانی لە یەکێ لە گۆڕەپانەکانی تارانی پایتەخت بۆ ماوەی سەعات و نیوێک بەست، تێیدا پەردەی لەسەر سروشتی سیاسەتی حکوومەتی شا و فەرمانڕەوایانی ڕووسیا بەرانبەر بەئازەربایجان هەڵماڵی(٢١٠) و لەبەر ئەوەی ناچار بوو لە ترسی گرتن تاران بەجێ بێڵێت بۆ جاری دووەم چووە داغستان، پێوەندییەکی بەتینی بەڕووناکبیرانی شۆڕشگێڕی ناوچەکانی ئەودیوی قەفقاسی وەک میرزا ڕەحیم تالبۆڤی بەرەچەڵەک تەورێزییەوە هەبوو، ئەوەی نووسینەکانی دەورێکی بالآیان لە بەرزکردنەوەی وشیاری سیاسی و کۆمەڵایەتی لەنێو ڕووناکبیرانی ئازەربایجانی ئێران گێڕا. لەو وەختەوە بیروباوەڕەکانی خیابانی خەریک بوو تا ڕادەیەک لە ڕای سۆشیالیستە دیموکراسییەکان نزیک دەبۆوە. تەنانەت وای لێهات بێتە سەر ئەو بڕوایە کە پێویستە گەل بۆ بەرژەوەندی هەژاران دەست بەسەر دەسەڵاتدا بگرێت بۆ بەرژەوەندی هەژاران(٢١١). پێویستە لێرەدا پەنجە بۆ ئەوە ڕابکێشین کە خیابانی لە سروشتی ئینگلیز وەک دەوڵەتێکی داگیرکەر لەو هەوارەی خەباتدا گەیشتبوو(٢١٢)، واتە لەو کاتەی کە زۆر لەسەرکردە لیبرالییەکانی ئێران بڕوایان وابوو کە دەکرێت لە خەباتیاندا لەپێناو دەستوور پشت بەلەندەن ببەسترێت، تەنانەت کار گەیشتە ئەوەی باخچەی باڵیۆزخانەی بەریتانیا هەڵبژێرن بۆ یەکەم مانگرتن کە بەهەنگاوی یەکەمی شۆڕشی دەستووری دادەنرێت.

هەر کە ئاگری شەڕی یەکەمی جیهان هەڵگیرسا خیابانی گەڕایەوە ئێران، چالاکی فراوانی دژی سیاسەتی شا و بوونی بێگانە لە تەورێز نواند، دووچاری ڕاونانی کاربەدەستانی ناوەخۆ بۆوە، کە دەترسان لیبرالییەکان لە دەوری کۆببنەوە، کە تورکەکان ساڵی ١٩١٦ تەورێزیان داگیر کرد، گرتیان و بۆ قارسیان دوورخستەوە. بەڵام خێرا بەرەڵا کرا و گەڕایەوە تەورێز و چالاکی سیاسی دەست پێ کردەوە. لە ڕۆژی ٩ی نیسانی ١٩١٧ ڕۆژنامەی (تجدد)ی دەرکرد و ڕووناکبیری شۆڕشگێڕی ئازەربایجان لە دەوری خڕبوونەوە. پاشان خیابانی دەسپێشخەری لە دامەزراندنی پارتی دیموکراتی ئازەربایجان کرد، یەکەم

---

(٢١٠) هەمان سەرچاوە، ل٢٤-٣٩.

(211) Sh. M. Badi, Op. Cit., P. 134.

(٢١٢) س. علی ازری، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز، ل ٤١.

کۆنگرەی دامەزرانی لە کۆتایی ئابی ۱۹۱۷دا بەئامادەبوونی ٤٨٠ نوێنەر بەست، کە نوێنەرانی خاوەن زەوییە لیبرالییەکان و ڕووناکبیرانی شۆڕشگێڕ و بۆرجوازییە نوێیەکان و هەندێ کەسی هوشیاری کرێکار و پیشەگەر و پیاوە ئایینییە بچووکەکان بوون(٢١٣).
شۆڕشی ئۆکتۆبەری سۆشیالیستی بووە نوختەی گۆڕانێکی گرنگ لە خەباتی ڕزگاریخوازی ئازەربایجان لە ئێران. هەر بەکشانەوەی هێزەکانی ڕووسیا لە تەورێز و ئەردەبیل و شوێنەکانی دیکەی ئازەربایجان، دۆخێکی لەبارتر بۆ بزووتنەوەی سیاسی لە دۆخی لەبەریەکترازانی دەسەلاتی ناوەندی، کە تاران گیرۆدەی ببوو هێنا ئاراوە. پاشان گۆڕانێکی فیکری بەرچاویش بەسەر بۆچوونی سیاسی لایەنە ڕادیکالەکانی ئازەریدا هات. پارتی دیموکراتی ئازەربایجانیش دروشمی دامەزراندنی ڕژێمی سۆشیالیستی بەرزکردەوە، داوای کرد جەماوەر بەشداری لە بەڕێوەبردنی دەسەلاتی حوکم بکەن(٢١٤). بەلام بەرابەر بەوە، بەدەرچوونی ڕووسیا لە یارییەکە دەروازەکانی ئێران لەبەردەم هێزە چاوچنۆکەکانی دی کەوتنە سەرپشت. تورکەکان دیسان بەشێکی زۆری خاکی ئازەربایجانیان بەتەورێزیشەوە داگیر کردەوە، دووبارە خیابانی و هەندێ لە هاوڕێکانی بۆ ورمێ دوورخرانەوە. ئەڵمانییەکان و ئەمریکییەکان و ئەوانی دیکەش لە ناوچە جۆربەجۆرەکانی ئێران جووڵەیان تێکەوتەوە. بەلام هیچ دەوڵەتێک ئەوەندەی ئینگلیز کەڵکی لەو بارە نوێیەی ئێران وەرنەگرت، بەتەواوی مەیدانیان بۆ چۆڵ بوو تا پێیان لەوێ بەشێوەیەک چەسپ بکەن کە لەوەبەر وێنەی نەبێت، بەتایبەتی دوای ئەوەی ئەڵمانییەکان و تورکەکان ناچاربوون وەک ئەوانی دیکە لە خاکی ئێران بکشێنەوە، چونکە لە شەڕی یەکەمی جیهان بەزیبوون.

بەر لەوەی شەڕ بەدوو مانگ و شتێک ببڕێتەوە، وسوق ئەلدەولە وەزارەتێکی نوێی پێک هێنا و هیچ کۆی لە هاوکاریکردن لەگەڵ بەریتانییەکان لە هەموو مەیدانێکدا نەکردەوە. ئەوەندە بەسەر برانەوەی شەڕ تێنەپەڕی بوو، حوکمەتەکەی پەیمانێکی نوێی

(213) Sh. A. Tagieva, Natsionalo-Osvoboditelone Divijenie V Iranskom Azerbaijane v 1917 - 1920, Baku, 1956, PP. 44-48.

ش. ا. تاگییفا، بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی نیشتمانی لە ئازەربایجانی ئێران لە ۱۹۱۷-۱۹۲۰، بەزمانی ڕووسی، باکۆ، ۱۹٥٦، ل٤٤-٤٨؛ جبرائیل رونن دژ، انقلاب کبیر سوشیالستی اکتبر و جنبش خیابانی، ل ۲۹۷.

(214) N. S. Fatemi, Op. Cit., P. 250.

لەگـەڵ لەندەن مـۆرکـرد، بەندەکـانی مـافی وای بەئینگلیـزدا ئێـرانی وا لێ کـرد کـە لەژێردەسـتـەیی بەریـتـانیـا بکات(٢١٥). بەسـتنی پەیمانی ئەنگلۆ - ئێـرانی شـەپۆلێکی نارەزایی توندی لەنێو ئێرانییەکـان پەیدا کرد. بەڵام حکوومەتی وسوق ئەلدەولە پەنای بردە بەر زنجیـرەیەک کـاری وا کـە سنوور بۆ کـاریگەری بەرهەڵسکارانی نیـشـتـمـانیی دابنێت. دەسەڵاتی عورفی بەسەر تارانی پایتەختدا سەپاند، بۆ ماوەیەکی درێژ و تا دوای سەعات ٩ی شەو هاتوچۆ قەدەغە کرا، چالاکی حزبیی نەهێشت، سانسۆرێکی توندی خستە سەر چاپکراوەکان و جموجۆڵی لیبرالییەکان.

لە هەمـان کاتدا پەرەسەندنی شوێنەواری جێ پەنجەی دەست تێوەردانی بەریـتـانیـا بووە بارێکی گران بەسەر شانی ئابووری ئێران، کە بەردەوام و بەسەختی دووچاری پاشماوەی وێرانەیی ئابووری ببوو، ئەوەی ساڵانی شەڕ بۆی بەجێهێشتبوو. هەروەها برانی پێوەندی بازرگـانی لەگەڵ رووسـیـا کـە ٧٠ ٪ی تەرازووی بازرگـانی دەرەوەی ئێـرانی پێک دەهێنا بەرامبەر تەنها ٢٠ ٪ ئینگلیز لە گەرمەی شەڕدا(٢١٦)، کاری لە دۆخی گشتی بازاڕ کرد. بۆیە باری چینە هەژارەکـانی دێ تێکچـوو، شـەقـامی شـارەکـان بەسـوپایەکی گـەورەی دەرۆزەکـەر و بێ کـار تەنران، رەوکـردن لە لادێوە بۆ شـار و هەندێ جـاریش بۆ دەرەوەی وڵات، ببووە دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی باو و بڵاو.

بەتەواوبوونی شـەڕ ئەو بارودۆخـە بووە هۆی تەقـینەوەی باری سیـاسی لە وڵاتدا. لەو ماوەیەدا زۆر شاری ئێران جموجۆڵی جەماوەری و مانگرتنی کرێکارانەیان بەخۆوەبینی. هەڵوەست لە ئازەربایجـان زیاتر لە هەمـوو ئێـران مـۆرکـێکی کـوشندەی بەخـۆوە گـرت، راپەرینێکی نوێ لە سـاڵی ١٩٢٠ تەقـیـەوە و بەناوی (راپەرینی خـیـابانی) چووە ناو لاپەرەکـانی مـێژوو، لەبەر ئەوەی شێخ مـحـەمـەد خـیـابانی رابەری بوو، کە لە رۆژی ٩ی نیسان(٢١٧) و لە کۆبوونەوەیەکی جەماوەری رایگەیاند، ولایەتی ئازەربایجان پێوەندی خـۆی بەدەسـەڵاتی ناوەندی دژ بەدیموکـراتیـیـەت بڕی. دوای چەند رۆژێک نەخـشـەیەکی چاککردنی دەربارەی کـاروباری رووناکـبـیـری و دارایی لە ئازەربایجـان راگـەیاند،

---

(٢١٥) بۆ درێژەی دەربارەی بڕوانە: بابەتی (رضا المازندراني والعرش الايراني) لە نەسـڵی کـتـێبـەکە بەزمانی عارەبی (دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر).

(216) H. Nazem, Op. Cit,. P. 173.

(٢١٧) بەپێی هەندێ سەرچاوە رۆژی حەوتی نیسانە.

نەخۆشخانەیەک و سێ فێرگەی نوێی لە تەورێز دامەزراند کە (المحمدیة) و (فیوضات) و (حکمت) بوون. گۆڤاری (ئازادیستان)ی بلاوکردەوە، کە کاری پەخشی (تیوور بیروباوەڕەکانی ڕاپەڕینی) خستە ئەستۆی خۆی. نرخی کەرەستەی پێویستی ژیانی کەم کردەوە، ئازناوی لابرد، نەخشەی دامەزراندنی سوپایەکی میللی دانا کە ١٢ هەزار جەنگاوەری هەبێ(٢١٨). خیابانی هەوڵی دەدا ناوچەکانی دیکەی ئێرانیش هان بدا کە بەرووی وەزارەتی وسوق ئەلدەولە ڕاپەڕن. لە ژمارەی ڕۆژی ١٥ی حوزیرانی ١٩٢٠ی ڕۆژنامەی (تجدد) دەنووسێت و دەڵێت (بزووتنەوەی تەورێز ئاگادارکردنەوەی چینی فەرمانڕەوای بۆگەنی تاران و نموونەیەکی چاکی هەرێمەکانی دیکەی وڵات بوو)(٢١٩).

خیابانی لە نووسین و دوانەکانی ڕۆژانەیدا(٢٢٠) لەسەر پێویستی (گۆڕینی ڕژێمی حوکم لە ئێران) موکڕبوو بەڕژێمێکی کۆماری کە (ئازادی و بەهای ئەخلاقی باشتر و ئاسانکردنی زۆرتری دەرفەتی خوێندن (بەدەست بێنێ)(٢٢١).

جەماوەری ئازەربایجان زۆر بەگەرم و گوڕییەوە پێشوازی بزووتنەوەی خیابانی کرد، زایەڵەی شۆڕشگێڕان لە هەموو شوێنێک بەرز بۆوە، تایبەت لە مەڵبەندی شارەکان(٢٢٢). شۆڕشگێڕان دەستیان بەسەر مەڵبەندەکانی میری داگرت و هەموو فەرمانبەرانی سەربەشایان دەرکرد، ئەوانەی دیکەش چوونە ناو دامودەزگا شۆڕشگێڕیی نوێیەکان، لەوانە جەندرمەکان کە ژمارەیەکی باشی لە بەشدارانی شۆڕشی دەستووری تێدابوو. شۆڕشگێڕان ناوێکی نوێیان بۆ ڕژێمەکەیان و ناوچە ئازادکراوەکان هەڵبژارد کە (ازادیستان) بوو، واتە (نیشتمان یا وڵاتی ئازادی)، حکوومەتێکی تایبەتیشیان لە ڕۆژی ٢٤ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٢٠ پێک هێنا، نوێنەرانی ڕووناکبیر و بازرگان و پیاوانی ئایینی و خاوەن موڵکە بچووکەکان بەشدارییان تێدا کرد. حکوومەتی (ازادیستان) ئامانجەکانی لەو خاڵە

---

(٢١٨) س. علی ازری، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز، ل ٤٠٧، ٤٩٥ ـ ٤٩٦، Sh. A. Tagieva. Op. Cit,. PP. 98 - 99.

(٢١٩) لە N. S. Fatemi, Op. Cit., PP. 251-252 وەرگیراوە.

(٢٢٠) خیابانی ئێوارانی هەموو ڕۆژێک دوانی بۆ خەڵکی تەورێز دەدا (و. مینورسکی، تاریخ تبریز، ترجمه وتحشیه عبدالعلی کارنگ، ل ٧٩).

(221) G. Lenczowski, Russia and West in Iran (1918 - 1948), New York, 1949, P. 61.

(٢٢٢) ڕژێمی خیابانی بایەخی تەواوی بەزەوی نەدا، ئەوەش بووە هۆی دوورە پەرێزی جەماوەری بەرینی جووتیاران تا ئەندازەیەکی بەرچاو لە قەوماوەی شۆڕشگێڕییەکانی تەورێز.

سەرەکیانەی خوارەوە کورت کردبۆوە:
١- هەڵگێڕانەوەی ڕژێمی شا و دامەزراندنی ڕژێمێکی دیموکراتی.
٢- دوایی هێنان بەپاشکۆیەتی ئێران بەدەوڵەتە گەورە داگیرکەرەکانەوە.
٣- دانی خۆڕێبەری بەئازەربایجانی ئێران.
٤- دانی سەربەستییە دیموکراتییەکان، چاککردنی ئابووری و ڕووناکبیری و شتی دیکەش.

قەوماوەکانی ئازەربایجانی شۆڕشگێڕ ترسیان خستە دڵی فەرمانڕەواکان و هەموو کۆنەپەرستانی ئێران، بۆیە پەنایان بردە بەر ئەنجامدانی کردەوەی پێویست بۆ سەرکوتکردنی بزووتنەوەی نیشتمانی ئازەری پێش ئەوەی لەو هەوارە کاریگەرە نوێیەیدا ببێتە شۆڕشێکی سەرتاسەری وەک شۆڕشی دەستووری(٢٢٣). نەخشەی حکومەتی شا دژی (ازادیستان) ڕاستەوخۆ لەلایەن باڵیۆزخانەی بەریتانیا لە تاران پشتیوانی لێ کرا، نەخوازە کە لایەنێکی گەورەی دەنگی نارەزایی شۆڕشگێڕانی ئازەربایجان دژی بوونی بەریتانیا بوون لە وڵاتدا، تایبەت دژی پەیمانی ساڵی ١٩١٩ کە چەند جار لە دوانەکانی خیابانی و لەسەر لاپەرەکانی ڕۆژنامەی (تجدد)(٢٢٤) ناوی هاتووە. بۆیە شتێکی سروشتی بوو بەریتانییەکان دژایەتی ڕاپەڕینی خیابانی بکەن، بەقسەی عەلی ئازەری دانەری کتێبی (هەستانی شێخ محەممەدی خیابانی لە تەوریز)(٢٢٥)، ئەدمۆندسیان بەتایبەتی بۆ ناوچەکە نارد (بۆ کارێکی تێکدەرانە). کاربەدەستانی ئێران بەهاندانی بەریتانییەکان پرۆپاگەندەی درۆوەلەسەیان دەربارەی خیابانی بڵاوکردەوە، بەجیاخوازیان تاوانبار دەکرد، ئەگەرچی داخوازییەکانی بریتی بوون لە خودموختاری کە بەتەواوی لەگەڵ ناوەڕۆکی مادەی بیست و نۆیەمینی یاسای پاشکۆیی دەستووری ئێران ڕێک بوو(٢٢٦).

تاران پیلانێکی فێڵاوی بۆ لەناوبردنی ڕاپەڕینی خیابانی دانا. (مخبر السلطنة هیدایت)یان بەحاکمی نوێی گشتی لەسەر ئازەربایجان دانا، ئەوەی هەوڵی دەدا خۆی لە کراسی یەکێکی بڕوا بەبیروباوەڕی لیبرالی بوو نیشان بدا. هێزێکی قۆزاق تا ئازەربایجان

(٢٢٣) لەو ماوەیەدا ناوچەکانی دیکەی ئێرانیش جموجۆڵی شۆڕشگێڕییان تێکەوت، ڕووداوەکانی ئازەربایجانیش کاری لە هەندێکیان کرد.
(224) M. S. Ivanov, ochirk..., PP. 275 - 276.
(٢٢٥) س. علی ارزی، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز، ل١٣٤.
(226) Sh. M. Badi, Op. Cit., PP. 136 - 137.

لەگەڵی هاتن، لە نزیک تەوریز ئۆردووی هەڵدا. حاکمی گشتی نوێ کەوتە گفتوگۆیەکی (دۆستانە) لەگەڵ سەرکردەکانی ڕاپەڕین، لە بنەوەش پێوەندی گومان لێکراوی لەگەڵ کەسانی کۆنەپەرست دەبەست و ویژدانی کەسە بودەڵەکانی دەکڕی، ئەوانەی خۆیان کوتابووە ڕیزی شۆڕشگێڕان. بەدرێژایی دە ڕۆژی وتوویژیش، بەدیقەت قایەکارییەکانیان دەرس کرد، بەجۆرێک کە دڵنیایی خستە دڵ و گیانی خیابانی و هاوڕێکانی. لە دواییدا (مخبر السلطنة) لە بەرەبەیانی ١٢ی ئەیلوولی ١٩٢٠ زەبرێکی ناکاوی سرەواندە شۆڕشگێڕان، لەگەڵیا دەستیان بەسەر بنکەکانی شۆڕشگێڕاندا گرت و زیاتر لە ٣٠٠ خانووی سەرکردەکانی ڕاپەڕینیان داگیرکرد و زۆربەیان کوژران و ئەوانی دیکەش گیران. خیابانی خۆی نەدا دەست، لەگەڵ هەندێ لە لایەنگرانی بۆ ماوەی دوو ڕۆژ بەرگری کرد، تا بەناپەسەندترین شێوە لەسەر دەستی پەلاماردەران لە ڕۆژی ١٤ی ئەیلوول کوژرا(٢٢٧)، بۆ ئەوەی سەردەمێکی خامۆشی دیکەی نوێ لە خەباتی ڕزگاریخوازی ئازەربایجان لە ئێران دەست پێ بکات.

ڕاپەڕینی خیابانی هەرچەند سەری نەگرت، بەڵام یاریدەی بەرزبوونەوەی وشیاری شۆڕشگێڕی لە ناوچەکانی دیکەی ئێراندا، بووە یەکێ لە هۆکانی ڕووخانی وەزارەتی (وثوق الدولة)ی سەر بەبەریتانیا لە ناوەڕاستی ساڵی ١٩٢٠. وێڕای ئەوانەش ڕاپەڕین هاوبەشی لە ڕیسواکردنی کەموکورتییەکانی حوکمی قاجاری کرد، کە دوای شەڕ بەتەواوی ئابڕووی لەبەرچاوی ئێرانییەکان لەدەست دابوو، دۆخێکی لەبارتری لابردنی بۆ ڕەخساند، ئەوەی ڕەزا مازندەرانی (پاشان پەهلەوی)زانی چۆن بۆ لەناوبردنی حوکمی ئەحمەدشا بەکاری بێنێت، بەوەش دوایی بەسەردەمی قاجارییەکان لە مێژووی ئێرانی نوێ هات لە ڕۆژی ٣١ی تشرینی یەکەمی ١٩٢٥، بۆ ئەوەی سەردەمێکی نوێی دیکە لە مێژووی هاوچەرخی (ئێران) دەست پێ بکات لە ڕۆژی ١٢ی کانوونی یەکەمی ١٩٢٥، کە ڕەزاشا دامەزرێن و یەکەم شای بوو(٢٢٨).

بەر لەوەی ڕەزاشا بەچەند ساڵێک بێتە سەر تەخت توانی بزووتنەوە و ڕاپەڕینەکانی شۆڕشگێڕانی گەلانی نافارس لە ئێران دڵڕەقانە سەرکوت بکات، بۆیە ساڵانی حوکمە

---

(٢٢٧) بۆ درێژەی بڕوانە: س. علی ازری، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز، ل٦٤٨-٦٥٢؛ جبرائیل ڕوئین دژ، انقلاب کبیر سوسیالیستی اکتبر و جنبش خیابانی، ل٣٠٢-٣٠٣؛ Sh. A. Tagieva. Op. Cit,. PP. 113 -114.

(٢٢٨) بۆ درێژەی بڕوانە: بابەتی (رضا المازندراني والعرش الايراني) لە ئەسڵی کتێبەکە بەعارەبی.

دکتاتۆرییەکەی تا ڕادەیەک بەسەردەمێکی هێمن دادەنرێت، هەر هیچ نەبێت بەڕواڵەت، لە مێژووی ئێرانی هاوچەرخ. بەڵام ڕاستییەکەی کاری کەڵەکەبوونی چەندایەتی ڕقی پیرۆزی نێو دەروونی ڕۆڵەکانی ئەو گەلانە لە پەرەسەندن دا بوو، تایبەت لەبەر ئەوەی سەردەمی پەهلەوی لەسەر سیاسەتی شۆڤینیانەی بەفارسکردن بنیات نرابوو. پرۆفیسۆر م. س. ئیڤانۆڤ لەو بارەیەوە دەڵێت:

«ئێرانی سەردەمی ڕەزا شا زیندانێکی خامۆشی گەلان بوو، سادەترین مافی کەمینە نەتەوایەتییەکان پێشێل دەکرا»(٢٢٩). سەرەڕای زۆرداری و ئامرازەکانی سەرکوتکردن، بەڵام نارەزایی ئازەربایجانییەکان لە سەردەمی ڕەزاشا بەشێوەی جۆراوجۆر دەنوێنرا، ئەو ڕەزا شایەی، بەقسەی مێژوونووسی ئینگلیز پیتەرئەڤری، لە دڵەوە ڕقی لە ئازەرییەکان دەبۆوە(٢٣٠). ئەو ڕۆژگارە دۆخێکی نوێ لە خەباتی ڕزگاریخوازی ئازەربایجاندا سەری هەڵدا، ئەویش بەگەشەسەندنی دەوری ڕەنجدەران بەکرێکار و جووتیارەوە تێدا. حوزەیرانی ساڵی ١٩٢٦ سەرباز و جووتیارەکانی دیلمان، کە لە سەردەمی پەهلەوی بەشاهپور دەناسرا، ڕاپەڕین(٢٣١). ڕەزا شا دڵڕەقانە سوپای بۆ سەرکوتکردنیان بەکارهێنا. لە ساڵی ١٩٣٠ دوو هەزار جووتیاری مازندەرانی، لەبەربڕینی ئاو لە زەوییەکانیان و کردنیان بەزەوی شا، یاخیبوونیان ڕاگەیاند، شاش هیچ سڵی لە بەکارهێنانی هێز لە دژیان نەکردەوە، بەدەیانیان پەنایان بردە بەر لێڕەوارەکانی دەوروبەری. لە ساڵی ١٩٣١ یاخیبوونێک لە کارگەی شقارتە لە تەورێز قەوما، دوو مانگرتنیش لەنێو کرێکارانی شەمەندەفەر لە مازندەران و دەوروبەری قەوما. لە هەمان کاتدا هەوڵدرا بۆ دامەزراندنی ڕێکخراوەکانی کرێکاران و لاوان لە گەلێ لە شارەکانی ئازەربایجان(٢٣٢). هەروەها لە شوێنی دیکەش، لە کاتی جۆراوجۆر، جموجۆڵی وەک ئەو ڕووداوانەی تەورێز و مازندەرانیان بەخۆوەبینی، کە ڕەنگدانەوەی ئەو واقیعە تراژیدیایەی چینە کۆمەڵایەتییەکانی ڕەنجدەرانی سەردەمی پەهلەوی بوو. ئەو بانگەوازەی کە (کۆمەڵەی لەناوبردنی ئیمپریالیزم) بۆ کرێکارانی جیهانی نارد لە مێژووی ٢٠ی تەمووزی ١٩٣١دا دەڵێت:

---

(229) M. S. Ivanov, Ochirk..., P. 325.

(230) P. Avery, Modern Iran, P. 387.

(٢٣١) دەسەڵاتدارانی سەردەمی پەهلەوی ناوی گەلێ شار و ناوچەی ئازەربایجانیان گۆڕی.

(232) A. E. Diomin, V. V. Trubetskay, Iran V Godi Economicheskovo Crisisa, "Iran Ochirk Noveyshi Istori", Moscow, 1976, PP. 106, 109; M. S. Ivanov, Ochirk..., PP. 325 - 327.

«زیاتر لە دوو هەزار زیندانی سیاسی لە زیندانەکانی فارس دووچاری ئازار و ئەشکەنجە بوون. حکوومەتی پەهلەوی تەنانەت مافی ئەوەیشیان نەداتێ بدرێنە دادگا. ڕێکخراوە شۆڕشگێڕییەکانی کرێکارانی ئێران دووچاری زەبروزەنگی دڕندانە هاتوون» (٢٣٣).

بەلام ڕەزاشا تۆزقاڵێک بایەخی بەڕای گشتی ناوەخۆ و دەرەوە نەدا، بێ ڕەحمانە بەردەوام بوو لەسەر سیاسەتی سەرکوتکەرانەی دەرهەق بەئازەربایجانییەکان و ئێرانییەکان دی. بەپێلێنانی ڕۆژنامەکانی ئێران خۆیان، دادگا سەربازییە تایبەتەکان لە نیوەی دووەمی ساڵی ١٩٣٢دا، ١٥٣ کەسیان تاوانبار کردووە، فەرمانی مردنیان بەسەر ٣٦ کەسیان جێبەجێ کردووە، ١٩ کەسیشیان حوکمی ئەبەدی دراون. تێکڕایی حوکمی ئەوانەی دیکەش دەیکردە (٣٥٥) ساڵ(٢٣٤).

لە ساڵانی شەڕی دووەمی جیهان، خەباتی ڕزگاریخوازی ئازەربایجان پێی نایە هەوارێکی نوێ لە ڕەوتی پەرەسەندنیدا، تایبەت دوای دوورخستنەوەی ڕەزاشا لە تەخت لە ڕۆژی ١٦ی ئەیلوولی ساڵی ١٩٤١. لەو ڕۆژەوە تاران بەکردەوە هەموو دەسەلاتێکی لە ئازەربایجان لە دەست دا، کە بیووە بەشێک لەو ناوچەیەی کەوتبووە بن دەسەلاتی هێزەکانی سۆڤێت(٢٣٥). ڕاستییەکەی ئازەربایجانی ئێران لە ساڵانی شەڕدا لە ژانێکی شۆڕشگێڕی بەسۆ دەژیا، بێزاری زۆربەی هەرە زۆری دانیشتووانی گرتبۆوە. بەڕێکەوت نەبوو کە محەمەد ڕەزا شا هاتە سەر تەخت دووپاتی کردەوە کە پێویستە چاککردن (اصلاحات) بەشێوەیەکی تایبەت لە ئازەربایجان بکرێت(٢٣٦). لەو هەوارەدا داخوازی ئازەربایجانییەکان بریتی بوو لە چاککردنی دەستوور بەشێوەیەک مافەڕەواکانی نەتەوەیی دابین بکات، دەزگاکانی دەوڵەت خاوێن بکرێتەوە، ئازادییە دیموکراسییەکان بەرەلا بکرێن. لەبەر ئەوەی لایەنەکانی حکوومەت بەشێوەیەکی تایبەت لە دەستپێشخەری ئازەربایجانییەکان دەترسان، بۆیە پەنایان بردە بەر کاری سەیر سەیر دەرهەقیان. لە ساڵی

---

(٢٣٣) بڕوانە: M. S. Ivanon, Ochirk..., P. 328.

(234) A. E. Diomin and V. V. Trubetskay. Op. Cit, P. 110.

(٢٣٥) ٢٥ی ئابی ١٩٤١، دوای پەرەسەندنی دەسەلاتی ئەڵمانیا لە ئێران، هێزەکانی سۆڤێت چوونە ناوچەکانی باکوور، بەریتانییەکانیش چوونە ناوچەکانی باشووری ئێران. دوای تەواوبوونی شەڕی دووەمی جیهان لێی کشانەوە.

(٢٣٦) بڕوانە: عبدالهادي كريم سلمان، ايران في سنوات الحرب العالمية الثانية، رسالة ماجستير، كلية الاداب - جامعة بغداد، ١٩٨٣، ص١٣٠.

١٩٤٤ شوورا ئەندامەتی سیاسی بەناوبانگی ئازەربایجان جەعفەر پیشەوەری پەسند نەکرد کە زۆربەی هەرە زۆری دەنگی دەنگدەرانی تەوریزی لە هەڵبژاردنی ١٩٤٣ وەرگرتبوو، ئەو کارەی بووە هۆی خرۆشانی شەپۆلێکی نارەزایی توونـد لەنێو ئازەربایجانییەکان و کاری لە تارانیش کرد، ٦٠ رۆژنامەنووس لە نووسەرانی رۆژنامەکانی پایتەخت نارەزاییان دژی ئەو بریارەی شورا دەربری. بەهەمان شێوە وەزارەتی ناوەخۆ لە سالی دواییدا دانی بەئەندامە هەڵبژێراوەکانی ئەنجوومەنی شارەوانی تەووریز نەنا(٢٣٧).

لەگەڵ تەواوبوونی شەری دووەمی جیهان ئازەربایجانییەکان خەباتیان لەپێناو مافە نەتەوایەتییەکانیان بەتینتر کرد، لە جاران زیاتر بایەخیان بەرێکخستن دا. ئابی ١٩٤٥ نیشتمانپەروەرانی ئازەربایجان (فرقە دیمقرات ازربایجان) (پارتی دیموکراتی ئازەربایجان)یان دامەزراند، کە یەکەم کۆنگرەی خۆی لە رۆژی ٢ی تشرینی یەکەمی هەمان سال بەئامادەبوونی ٢٣٥ نوێنەر لە تەوریز بەست و بەدرێژایی چوار رۆژ گفتوگۆیان دەربارەی بەرنامە و پەیرەوی ناوەخۆکرد، لیژنەی ناوەندییان هەڵبژارد. هەروا حزب ئۆرگانی خۆی بەناوی (ئازەربایجان) بەزمانی ئازەری دەرکرد(٢٣٨).

جەماوەرێکی فراوان لە دەوری پارتی دیوکراتی ئازەربایجان خربوونەوە. بەپێی ئەو زانیارییانەی رۆژنامەی (ئازەربایجان) لە ژمارەی رۆژی ٢٣ی کانوونی دووەمی ١٩٤٦ بلاوی کردۆتەوە، ژمارەی ئەندامانی حزب لە کۆتایی سالی ١٩٤٥ گەیشتە دەوروبەری حەفتا هەزار ئەندام، پەنجا و شەش هەزاریان جووتیار و شەش هەزاریان کرێکار و سێ هەزاریان کاسبکار و دە هەزاریان رووناکبیر و دوو هەزاریان وردەبازرگان و پێنج سەدیان وردە مالیک و سەدیان پیاوی ئایینی بوون.

بەر لە تەواوبوونی سالی ١٩٤٥ ئازەربایجانییەکان هەنگاوێکی دیکەیان نا. بەهۆی ئەو کۆبوونەوە جەماوەریانەی لە سەرتاسەری ئازەربایجانی ئێران بەرێوەچوون، بریاردرا ئەنجوومەنی گەل دامەزرێنن، لە رۆژی ٢٠ی تشرینی دووەم بەئامادەبوونی ٧٤٤ نوێنەر لە

---

(237) P. Avery, Op. Cit. p. 388; M. S. Ivanov, Ochirk..., P. 367.

(٢٣٨) لە سالانی شەری دووەمی جیهان و تایبەت دوای رووخانی رەزا شا، ژمارەی ئەو رۆژنامانەی لە ئێران دەردەچوون بەشێوەیەکی بەرچاو زێدە بوون، تەنیا لە تارانی پایتەخت ١٠٣ رۆژنامە و ٢٩ گۆڤار دەرچوون، لە تەوریزیش چوار رۆژنامە دەردەچوون.

گشت چینە کۆمەڵایەتییەکان و گشت ناوچەکانی دیکەی ئازەربایجان کرایەوە.

ئەنجوومەن دروشمی (خودموختاری) بەرزکردەوە و لیژنەیەکی تایبەت هەڵبژێررا کە لە ۳۹ ئەندام پێک هاتبوو، بەڕێوەبردنی ئازەربایجان و هەڵبژاردنی ئەندامانی ئەنجوومەنی تایبەت ئازەربایجان لەگەڵ مافی گفتوگۆکردن لەگەڵ تاران بۆ چارەکردنی کێشەی ئازەربایجان بەئاشتیانەی پێ سپێررا. کە هەڵبژاردنی ئەنجوومەنی نیشتمانیی ئازەربایجان کرا، بۆ یەکەم جار لە مێژووی ئێران، ئافرەت بەشداری تێدا کرد، لە ۲۱ی کانوونی یەکەمی ۱۹٤۵ ئەنجوومەن کرایەوە و ژمارەی ئەندامانی گەیشتە ۱۰۱، هەروەها ئەنجوومەن سەرۆکایەتی حکوومەتی ئازەربایجانی خاوەن خودموختاری بەجەعفەر پیشەوەری سپارد، کە بەرنامەکەی لەو خاڵانەی خوارەوە دیاری کردبوو:

١- چەسپاندی خودموختاری بۆ ئازەربایجان.

٢- هەڵبژاردنی ئەنجوومەنەکانی کارگێڕی بۆ شار و هەرێمەکان.

٣- گۆڕینی دەستەی جەنگاوەران بەسوپای میللی.

٤- زمانی ئازەری ببێتە زمانی ڕەسمی.

٥- بڵاوکردنەوەی خوێندنی خۆڕا و بەزۆر، دامەزراندنی زانکۆیەکی تایبەت.

٦- پەرەپێدانی پیشەسازی و بازرگانی.

٧- دانانی یاسای کار و ڕێکخستنی پێوەندی نێوان خاوەن زەوی و جووتیارەکان.

٨- دابەشکردنی زەوییەکانی دەوڵەت و زەویوزاری دەرەبەگەکانی ئازەربایجان، ئەوانەی خۆیان دابووە پاڵ سەنگەری دوژمنان، بەسەر جووتیاران.

٩- دابینکردنی سەربەستی ڕا و بیروباوەڕ بۆ هەموو هاونیشتمانانی ئازەربایجان.

لەهەمان کاتدا حکوومەتی پیشەوەری ڕایگەیاند کە دان بەحکوومەتی ناوەندیدا دەنێت، هەر فەرمانێ لێوەی دەرچێت جێبەجێی دەکات، ئەگەر لەگەڵ بنەماکانی خودموختاری جاڕدراوی ئازەربایجان ناکۆک نەبێت(۲۳۹).

هەروەها زنجیرەیەک کاریشی بۆ ڕێکخستنی پێوەندییەکانی نێوان جووتیاران و خاوەن

---

(۲۳۹) بۆ درێژەی بڕوانە: M. S. Ivanov, Ochirk..., PP. 369 - 370; P. Avery, Op. Cit, PP. 390 - 391.

زەوییەکان کرد، کە تایبەت بوو بەدابەشکردنی بەرهەم. دەوروبەری ٢٦٠ هەزار هێکتار زەوی کشتوکاڵی بەسەر نزیکەی ٢١٠ هەزار جووتیاردا دابەش کرد، کاروباری ئابووری ناوچەکەی ڕێکخست، کارگەیەکی بۆ پیشەسازی مافوور دامەزراند، سەعاتی کاری ڕۆژانەی کردە هەشت سەعات. هەروەها حکومەتی پیشەوەری بایەخێکی تایبەتی بەڕووناکبیری و هونەردا، دامەزراندنی (زانکۆی حکومەتی ئازەربایجان)ی ڕاگەیاند، ژمارەیەکی زۆر فێرگەی نوێی کردەوە، تیپی تایبەتی بۆ نەهێشتنی نەخوێندەواری لە لادێ پێک هێنا و فێرگەیەکی هونەری و شانۆیەک و تیپی مۆسیقای دامەزراند. بەو کردەوە نوێیانە وای لێهات خەرجی گوزەران (کلفة الحیاة) لە تەورێزی دووەم شاری گەورەی ئێران، بەڕێژە دوو هێندی تاران هەرزان بێت.

لە دۆخی ئەو ڕۆژەی ئێران و لە ئەنجامی سەرنەگرتنی تێکڕایی هەوڵی لایەنەکانی فەرمانڕەوا و دەرەبەگە گەورەکانی ئازەربایجان بۆ دروستکردنی گیروگرفت لە ئازەربایجان[٢٤٠]، حکومەتی (قوام السلطنة) ناچار بوو کە لەگەڵ حکومەتی پیشەوەری بکەوتە گفتوگۆ، بەمۆرکردنی ڕێککەوتننامەیەک لەبەینی هەردوولا لە ڕۆژی ١٣ی حوزەیرانی ١٩٤٦ کۆتایی پێ هات، بەندەکانی ئەو ڕێککەوتنە لایەنێکی گەورەی داخوازییەکانی ئازەربایجان بوو، بەڵام دەسەڵاتدارانی ئێران توانییان بەهۆی زنجیرەیەک مانۆڕی سیاسی و لە ئەنجامی پشتگیری ڕاستەوخۆی لەندەن و واشنتۆن، بارودۆخیان کۆک بکەنەوە. هەر لەناوەڕاستی ساڵی ١٩٤٦ زەبری یەک لە دوای یەک لەو دەسکەوتە دیموکراتییە کەمانە درا کە ئێرانییەکان لە ئەنجامی بارودۆخی شەڕ و تێکشکانی فاشیەت و وەدەستیان هێنابوو. پاشان نۆرەی ئازەربایجان و کوردستان[٢٤١] هات. لە ٢١ی تشرینی دووەمی ١٩٤٦ (قوام السلطنة) ڕایگەیاند کە تاران دەیەوێ هێزەکانی بنێرێتە هەموو هەرێمەکانی ئێران بێ هەڵاوێردن، گوایە بەئامانجی (دابینکردنی سەربەستی هەڵبژاردن)ی شوورا لە خولی پازدەمینیدا. هێزەکانی ئێران بەڕاستی ڕوویان لە ئازەربایجان کرد دوای بڵاوکردنەوەی ڕاگەیاندنەکە بەکەمتر لە سێ هەفتە، شاڵاوێکی تۆقاندنی بەرفراوانی دەست پێ کرد، بووە هۆی کوشتن و گرتنی هەزاران ئازەربایجانی و

---

(٢٤٠) تەنیا لە ماوەی مانگی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٤٥ کۆنەپەرستان دەوروبەری سەد کەسیان لە لایەنگرانی پارتی ئازەربایجان بەکوشت دا.

(٢٤١) دەربارەی ڕووداوەکانی کوردستان بڕوانە بابەتی (هەندێ ڕاستی دەربارەی خەباتی ڕزگاریخوازی کورد لە ئێران).

هەڵاتنی دەیان هەزاریان بۆ ناو خاکی ئازربایجانی سۆڤێت، جەعفەر پیشەوەری خۆشی بۆ ئەوێ هەڵات[٢٤٢]. بەپێی ئەو زانیارییانەی ڕۆژنامەی (مردم) لە ژمارەی ڕۆژی ٧ی تەمووزی ١٩٤٧ بەخشی کردووە، دوای لەناوبردنی حکوومەتی پیشەوەری، فەرمانی مردن بەسەر - ٧٦٠ کەس لە دیموکراتیانی ئازەربایجان درا. قەوماوەکانی ئەو دواییە زەبرێکی کوشندە بوو لە خەباتی ڕزگاریخوازی ئازەربایجان لە ئێران درا، پێویستی بەساڵانێکی زۆر هەبوو تا سەرلەنوێ هەناسەی بێتەوەبەر، بۆ ئەوەی جارێکی دی ببێتەوە هێزێکی زەبر وەشێن و دیار لە گۆڕەپانی سیاسی ئێران. هەردەم خەباتی ڕزگاریخوازی ئازەربایجان هەمیشە دڕکێکی ژەهراوی بووە لەبن کەلەکەی ڕژێمی پەهلەوی تا کۆتابوونی...

---

(٢٤٢) جەعفەر پیشەوەری لە نزیک باکۆ بەکارەساتی ئۆتۆمبیل کۆچی دوایی کرد. گومان کەوتە سەر باقرۆڤی سەرکردەی ستالینی سەرەڕۆی، سکرتێری یەکەمی پێشووی پارتی کۆمۆنیستی ئازەربایجان، بۆ ئەنجامدانی. ناوبراو لەگەڵ بیریا گوناهبارکران و لە دار دران.